

**MÜASİR DÖVRÜN TRENDLƏRİ: “YAŞIL İQTİSADİYYAT VƏ
DAYANIQLI İNKİŞAF”**

**İQTİSADİYYAT VƏ SOSIAL ELMLƏR SAHƏSİNDƏ
TƏDQIQATÇILARIN I BEYNƏLXALQ KONFRANSI**

KONFRANS MATERİALLARI

II HİSSƏ

**TRENDS OF THE MODERN ERA: "GREEN ECONOMY AND
SUSTAINABLE DEVELOPMENT"**

**I INTERNATIONAL CONFERENCE OF RESEARCHERS ON
ECONOMICS AND SOCIAL SCIENCES**

CONFERENCE MATERIALS

Bakı, Azərbaycan

16-17 Dekabr 2024

Azerbaijan, Baku

December, 16-17, 2024

Elmi redaktor:

Dos. Elçin Eyvazov

Redaksiya heyəti:

Dos. Suqra Humbatova

Dos. Elşən Məmmədov

Dos. Pənahova Günay

Dos. Leyla Nəzirzadə

Dos. Vüsalə Teymurova

Dos. Sevdə Sərdarova

i.f.d. b/m Səfərova Fidan

**MÜASİR DÖVRÜN TRENDLƏRİ: “YAŞIL İQTİSADİYYAT VƏ DAYANIQLI
İNKİŞAF” MÖVZUSUNDA BEYNƏLXALQ KONFRANSIN MATERIALLARI**

**TRENDS OF THE MODERN ERA: "GREEN ECONOMY AND
SUSTAINABLE DEVELOPMENT" INTERNATIONAL CONFERENCE**

ISBN 978 9952 39 293 7

KONFRANSIN ELM KOMİTƏSİ / SCIENTIFIC AND REVIEW COMMITTEE

Dos. Elçin Eyvazov - İqtisad Universiteti (UNEC)
Res. Prof. Mara Petersone - Riga Technical University
Prof.Dr. Mustafa Kemal Ötkem - Hacattepe Universitesi
Doç.Dr. Mustafa Yasan - İzmir Demokrasi Universitesi
Doç.Dr. Taner Artan - Cərrah Paşa Universiteti
Prof.Dr. Milos Jovanovic - University of Kragujevac
Prof.Dr. Guenter Frank - Schneider - Zittau Görlitz University of Applied Sciences, Germany
Dos. Muşrəvan Əliyev - İqtisad Universiteti (UNEC)
Prof.Dr. Aykut Lenger - Ege Universiteti
Dos.Mənsur Bərxudarov - İqtisad Universiteti (UNEC)
Dos. Elşən Məmmədov - İqtisad Universiteti (UNEC)
Dos. Suqra Hübətova - İqtisad Universiteti (UNEC)
Dos. Günay Pənahova - İqtisad Universiteti (UNEC)
Prof.Dr. Ferruh Tuzcuoğlu - Sakarya Universiteti
Dos.Dr. Zaorong Liu - Wuhan University, Çin Xalq Respublikası
Dos.Dr. Merve Suna Özel Özcan - Kırıkkale Universiteti
Dos.Dr. İsmoıl Naimov - Rusiya-Tacikistan (Slavyan) Universiteti
Dos.Dr. Neqmatova Şaxnoza - Rusiya-Tacikistan (Slavyan) Universiteti,
Dr. Sergey Sebekin - İrkutsk Dövlət Universiteti
Dr. Wafa Misrar Dr. Wafa Misrar - Cadi Ayyad University (Mərakeş)
Assos.Prof. Azer Dilanchiev - International Black Sea University, Georgia
Dos. Emin Qəribli - İqtisad Universiteti (UNEC)
Dos. İbrahim Quliyev - İqtisad Universiteti (UNEC)
Dos. İlqar Xəlilov - İqtisad Universiteti (UNEC)
Dos. Azər Mehtiyev - İqtisad Universiteti (UNEC)
B.m. Səbuhi Tanrıverdiyev - İqtisad Universiteti (UNEC)
B.m. Zeynəb Qiyasova - İqtisad Universiteti (UNEC)
Dos. Teymurova Vüsələ - İqtisad Universiteti (UNEC)
B.m. Mehriban Kərimzadə - İqtisad Universiteti (UNEC)

KONFRANSIN TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ /ORGANAZING COMMITTEE

Dos. Elçin Eyvazov- İqtisad Universiteti (UNEC)
Dos. Suqra Hübətova - İqtisad Universiteti (UNEC)
Dos. Elşən Məmmədov - İqtisad Universiteti (UNEC)
B.m. Rahim Mürsəlov - İqtisad Universiteti (UNEC)
B.m. Zeynəb Qiyasova - İqtisad Universiteti (UNEC)
Assis. Prof. Inga Erina -Riga Technical University
Dos.Dr. Boris Zabolotsky - Rusiya-Braziliya Gənclər Təşkilatının Vitse-
prezidenti
Valdir Da Silva Bezerra - San-Paulu Universiteti BRICS araşdırmaları mərkəzi

Dastan Tokoldaşev- B.Yeltsin adına Qırğızıstan-Rusiya Slavyan Universiteti yanında Strateji
Analiz və Proqnozlaşdırma İnstitutu

Vilen Pavlovskiy - Belarusiya Dövlət Universiteti

Səlminaz Vəlixanova - İqtisad Universiteti (UNEC)

Nəzifə Bəxtiyarlı - İqtisad Universiteti (UNEC)

Nihad İsgəndərov İqtisad Universiteti (UNEC)

Dos. Teymurova Vüsalə - İqtisad Universiteti (UNEC)

Aslan Əzimzadə - İqtisad Universiteti (UNEC)

Fidan Qurbanova - İqtisad Universiteti (UNEC)

Mahmudova İlhamə - İqtisad Universiteti (UNEC)

KATİBLİK / SECRETARY

Zeynəb Qiyasova İqtisad Universiteti (UNEC), Azərbaycan

Fidan Səfərova - İqtisad Universiteti (UNEC)

Tamaşa Yusifova- İzmir Ekonomi Universitesi

Cavidan Novruzov- Tallin Universiteti

Jalə Teymurlu - İqtisad Universiteti (UNEC)

Abuhəyat Əliyeva - İqtisad Universiteti (UNEC)

Aslan Əzimzadə- İqtisad Universiteti (UNEC)

Fatimmə Quliyeva - İqtisad Universiteti (UNEC)

Mirzəyeva Nigar - İqtisad Universiteti (UNEC)

Davamlı inkişaf kontekstində "yaşıl" iqtisadiyyatın formalaşmasının nəzəri və metodoloji məsələləri

dosent Sadıqov B.C.

**Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
“İctimai idarəetmə və sosial innovasiyalar” kafedrası**

bulud.sadiqov@mail.ru

XÜLASƏ

Yaşıl iqtisadiyyat konsepsiyası XX əsrin sonlarında sənaye və iqtisadiyyatda sürətlə artan tərəqqiyə, dünya əhalisinin sayının artmasına cavab olaraq yaranmış, ətraf mühitdə mənfi dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Elmi ictimaiyyətin beynəlxalq təşkilatların diqqətini mövcud problemlərə yönəltməsi nəticəsində, BMT-nin nəzdində Ətraf Mühit Komissiyası yaradılmışdır. Yaşıl iqtisadiyyat cəmiyyətin davamlı inkişafı məqsədlərinə nail olmaq üçün bir vasitə hesab olunur. Yaşıl artım isə bu iqtisadiyyat konsepsiyasının əsas inkişafı strategiyasıdır.

Yaşıl iqtisadiyyat biliyə əsaslanan iqtisadi transformasiyanın sürətləndiricisi ola bilər. Konsepsiyayı uğurla həyata keçirmək üçün ölkələrə sosial-iqtisadi inkişaf siyasətlərinin hərtərəfli nəzərdən keçirilməsi, sektor proqramlarının uyğunlaşdırılması, yeni texnologiyalara sərmayə qoyuluşu və yaşıl sənayeyə yeni bacarıqların inkişafı lazımdır.

Qeyd olunan məqsədə nail olmaq üçün məqalədə təhlil, sintez, ümumiləşdirmə kimi nəzəri tədqiqat metodlarından istifadə edilmişdir. Təhlil kimi konsepsiyanın nəzəri müddəalarının aşkar edilməsi və müzakirə mövzularının müəyyənləşdirilməsi, sintez əsas məqamları və baş verən dəyişikliklərin və əlavələrin ardıcılığının tapılması, ümumiləşdirmə kimi isə nəticələrin formalaşdırılması həyata keçirilmişdir.

Açar sözlər: bərpa olunan enerji mənbələri, yaşıl iqtisadiyyat, enerji səmərəliliyi, xarici təcrübə, davamlılıq göstəriciləri

SUMMARY

The concept of green economy arose in the late 20th century as a response to the rapidly increasing progress in industry and economy, the increase in the number of the world's population, which caused negative changes in the environment. As a result of the scientific community directing the attention of international organizations to the existing problems, the Environmental Commission was established under the UN. Green economy is considered a means to achieve the goals of sustainable development of society. Green growth is the main development strategy of this economic concept . A green economy can be an accelerator of knowledge-based economic transformation. To successfully implement the concept, countries need a comprehensive review of socio-economic development policies, alignment of sector programs, investment in new technologies and development of new skills for green industries.

To achieve the stated goal, theoretical research methods such as analysis, synthesis, and generalization were used in the article. As an analysis, the discovery of the theoretical provisions of the concept and the determination of discussion topics, the main points of the synthesis and the sequence of changes and additions, and the formulation of the results were carried out as a generalization.

Keywords: renewable energy sources, green economy, energy efficiency, foreign experience, sustainability indicators

Giriş

Yaşıl iqtisadiyyatın tam mahiyyətini əks etdirən vahid tərifin olmaması nəzərə çarpan bir məqamdır. Davamlı inkişaf anlayışı mövcud olsa da, onun konkret və ətraflı izahı hələ də əskikdir. Əhalinin artması və sənayeləşmənin sürətli inkişafı, resurs və enerji tələbatını artırır. İnsanların ehtiyaclarını qarşılamaq məqsədilə alternativ enerji mənbələrindən istifadə də mövcud çətinliklərin içindədir. Tədqiqatların göstərdiyi kimi, ətraf mühitin çirklənməsi sənayeləşmə ilə birgə artır. İlk zamanlar çirklənmə hədəfləri məhdud ərazilərlə bağlı olsa da, sənayeləşmənin təsiri nəticəsində bu, qlobal miqyasda baş verməyə başlamışdır.

XXI əsrin ən vacib məsələlərindən biri iqlim dəyişikliyi. Bütün dünyada iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə üzrə tədqiqatlar aparılsa da, bu, kifayət etmir.

İstehsal və istehlak vərdişlərindəki dəyişikliklər dünyanın ekosistemini ciddi şəkildə təhdid edən qlobal iqlim dəyişikliklərinə səbəb olur. Sürətli sənayeləşmə, təbii sərvətlərə və ətraf mühitə ziyan yetirərək ekoloji böhranlara yol açır. Bu çətinliklərin aradan qaldırılması üçün yaşıl iqtisadiyyat modeli, yalnız iqtisadiyyatın deyil, həm də cəmiyyətin və ətraf mühitin maraqlarını qorumaq məqsədini güdür. Bu yanaşma, insan fəaliyyətinin təbiət üzərindəki təsirlərini azaltmağa və iqlim dəyişikliyinə dəf edilməsinə yönəlib.

Qalıq enerji ehtiyatları yerinə bərpa olunan enerji mənbələrinə keçid edilməsi, təbii fəlakətlərin təsirinə azaltmaq üçün daha məqsədəuyğundur. Bu yanaşma insanlar üçün daha sağlam bir ekosistem yaratmanın və təbii fəlakətlərin qarşısını almağın yolunu açır.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ətraf Mühit Proqramında yer alan məlumatlara görə, yaşıl iqtisadiyyat su, hava və torpaqla bağlı ekoloji zərərləri və tullantılar, səs-küy və ekosistemlərlə bağlı problemləri ölçmək, qarşısını almaq məqsədi daşıyan fəaliyyətlərdən ibarətdir və iki əsas üstünlüyə malikdir: əhalinin rifahının və sosial bərabərliyinin artırılması; ekoloji risklərin azaldılması.

Yaşıl iqtisadiyyatın əsasını yaşıl düşüncə və onun yaratdığı yaşıl işlər təşkil edir. Bu anlayış, yaşıl rəngin əks etdirdiyi həyat, yenilik və dirçəliş simvolizmi ilə sıx bağlıdır. Yaşıl düşüncə, sürətlə inkişaf edən iqtisadiyyat, şəhərləşmə və istehlak mədəniyyətinin yaratdığı qlobal ekoloji problemlərə qarşı bir cavab olaraq meydana çıxmışdır. Ümumilikdə, yaşıl düşüncə, ekoloji böhranların aradan qaldırılması məqsədilə həyata keçirilən yaşıl siyasətlərin geniş şəkildə yayılmasını təşviq edir. (*Варавин Е. В., Козлова М. В. 2018. с. 1283*).

Bu gün yeni iqtisadi modelə keçidin zəruriliyi danılmazdır, lakin bunu həyata keçirərkən diqqətli yanaşmaq vacibdir. Ağılsız və sürətli dəyişikliklər ekoloji fəlakətlərin yanında maliyyə itkiləri və ictimai-siyasi problemlərə də yol açır. Dünya miqyasında yaşıl iqtisadiyyat anlayışı daha da irəliləməkdədir. Bir çox maliyyə qurumları, dövlət orqanları, biznes icması, fərqli sektorlardan olan mütəxəssislər və istehlakçılar yaşıl iqtisadiyyata keçid üçün öz səylərini artırır. Enerji istehlakını

azaldan texnologiyalar və innovativ layihələr vasitəsilə bu sahədə müəyyən nailiyyətlər əldə olunub. Əvvəllər bir çox ölkələr bu xərcləri lüzumsuz hesab etsə də, indi bu yanaşma dəyişib. Lakin bu prosesin davamlılığı və yaşıl iqtisadiyyatın tam mənimsənilməsi hələ də önəmlidir.

Cəmiyyətin inkişafı və bəşəriyyətin gələcəyi uzun müddətli perspektivdə insanların həyat şəraitinin yüksəlməsinə nail olan mal və xidmətlərin istehsalı, bölüşdürülməsi və istifadəsi ilə bağlı yaşıl iqtisadiyyatın inkişafını zəruri edir.

1. Azərbaycanda yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı

Yaşıl iqtisadiyyata keçid, dinamik iqtisadi artımın qorunması ilə ekoloji mühitin mühafizəsini bir araya gətirən mürəkkəb bir strategiyadır. Bu yönü ilə, indiyə qədər heç bir ölkə tam olaraq mövcud mürəkkəbliyin səviyyəsini mənimsəyə bilmir. Dünya miqyasında yaşıl iş yerlərinin yaradılması və yaşıl iqtisadiyyatın inkişaf etdirmə potensialı arasında müxtəlif fərqlər mövcud olsa da, gələcəkdə bu sahədə potensial artım gözlənilir. Bu səbəblə, bir çox ölkələr yaşıl iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində məşğulluğu artırmaq üçün təşviq proqramları həyata keçirir və yaşıl texnologiyaları tətbiq edirlər. Aşağı karbonlu nəqliyyat vasitələri, bərpa olunan enerji, tullantıların utilizasiyası kimi sahələrdə inkişaf əldə edilməsi üçün həvəs səyləri artırılır.

2022-ci ildə Çinin yaşıl transformasiyanı təşviq edən yüksək texnologiyalı, yüksək əlavə dəyərli məhsullarının ixracı isə yeni artım nöqtəsinə çevrildi. Çin, 2030-cu ildən etibarən emissiyaların artımını dayandırmaq və 2060-cı ilə qədər karbon neytrallığına çatmaq üçün səylərini artırır.

Dünya üzrə su ehtiyatlarının təxminən 9%-i Rusiya ərazisində mövcuddur. Bu göstəriciyə görə, Rusiya Çindən sonra ikinci yerdədir. Lakin, su enerjisi mənbələri ölkə daxilində qeyri-bərabər şəkildə yayılmışdır; bu resursların təxminən 80%-i Sibir və Uzaq Şərqdə, qalan 20%-i isə digər regionlarda yerləşir. Bu vəziyyət, Rusiyanın enerji sistemində əhəmiyyətli ehtiyat gücü olan yeni su elektrik stansiyalarının qurulmasını iqtisadi cəhətdən səmərəli olmayan bir iş halına gətirir. Bununla yanaşı, Sayanoqorsk şəhərində Yenisey çayı üzərində inşa olunmuş su elektrik stansiyası, orta illik istehsal həcminə görə dünya üzrə üçüncü yeri tutur. (Бобылёва С. Н., Кирюшина П. А., Кудрявцев О. В. 2019. s. 8).

Böyük Britaniya hökuməti 2020-ci ildə 10 əsas maddədən ibarət Yaşıl Sənaye İnqilabı Planını təqdim edib. Bu plan təmiz enerji istehsalı, alternativ enerji mənbələrinə əsaslanan nəqliyyat vasitələrinin istifadəsi, ətraf mühitin qorunması və ekoloji cəhətdən dayanıqlı innovativ texnologiyaların inkişafını əhatə edir.

Türkiyədə yaşıl iqtisadiyyat və yaşıl iş yerləri anlayışlarına maraq artmaqdadır, lakin mövcud vəziyyət hələ də gözləniləndən aşağıdır. Bu sahədə yaşıl məşğulluğun inkişafını dəstəkləyən konkret siyasi strategiyaların olmaması, eyni zamanda mövzu ilə bağlı məlumatlılığın zəif olması, problemin əsas komponentlərini təşkil edir.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, yaşıl iqtisadiyyat regional inkişafı dəstəkləyir, sosial sabitliyi artırır və yeni iş imkanları yaradır, bu da iqtisadi potensialın genişlənməsinə səbəb olur. Hazırda bir çox ölkə bu yanaşmaya yönəlir və onun faydaları ilə maraqlanır. Yaşıl iqtisadiyyat, ilk növbədə, iqtisadi inkişafı stimullaşdırır, ÜDM göstəricilərinin artımını təmin edir və əhali gəlirlərinin yüksəlməsinə töhfə verir. Eyni zamanda, məşğulluq sahəsində də müsbət dəyişikliklər baş verir. Bu keçid, eyni zamanda, iqlim dəyişikliyi, mineral ehtiyatlarının azalması və su qıtlığı kimi global problemlərin doğurduğu risklərin azaldılmasına da kömək edir.

2. Alternativ enerji mənbələrindən istifadənin davamlı inkişafı “yaşıl” iqtisadiyyat

Davamlı inkişaf modelinin həyata keçirilməsi üçün struktur islahatlarının həyata keçirilməsi vacibdir. Bu baxımdan, dörd əsas istiqaməti qeyd etmək olar: Yaşıl iqtisadiyyata keçid prosesi müxtəlif resursların daha səmərəli istifadə olunmasına və təbii resursların məhsuldarlığının artırılmasına şərait yaradır. Eyni zamanda, ekoloji mühitin və insanların sağlamlığının yaxşılaşdırılması, insan potensialının keyfiyyətinin artırılması kimi müsbət nəticələr əldə edilir. Yaşıl iqtisadiyyata keçid üzrə effektiv dəyişikliklərin həyata keçirilməsi, enerji səmərəliliyinin artırılması, alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadənin təşviqi əhəmiyyətli rol oynayır. Bu, sistem əhəmiyyətli sektorlara investisiya qoyuluşlarının artırılmasını da özündə birləşdirir. Davamlı investisiya qoyuluşları yaşıl infrastruktur layihələrinin inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu, iqtisadi artımı stimullaşdırmaqla yanaşı, məşğulluğun artırılmasına və böhran dönməsində işsizlik səviyyəsinin azaldılmasına da kömək edir. Yaşıl iqtisadiyyata keçidin innovativ texnologiyalarla dəstəklənməsi, stimullaşdırıcı tədbirlərin həyata keçirilməsi və əlverişli rəqabət mühitinin formalaşması bu modeli gücləndirən əsas amillərdəndir. BMT-nin Ətraf Mühit Proqramı tərəfindən 2008-ci ildə təqdim olunan yeni Qlobal Sövdələşmə hesabatında, hökumətlərin biznesləri yaşıl texnologiyalara, tullantıların idarə edilməsinə və alternativ enerji sahələrinə yönəltmələrinin zəruriliyi vurğulanır. Hesabatda, yaşıl iqtisadiyyatın təşkilinin dövlət və özəl sektorun birgə fəaliyyəti ilə mümkün ola biləcəyi, bu yanaşmanın həm investisiya, həm də məşğulluq baxımından müsbət nəticələr verəcəyi qeyd olunmuşdur. Davamlı inkişaf prinsipini təşviq edən qeyri-kommersiya təşkilatlarından biri olan Maraqlı Tərəflər Forumunun yaşıl iqtisadiyyatın əsas prinsipləri hazırlanmışdı. Bu forum 1987-ci ildə BMT-nin Ətraf Mühit və İnkişaf Təşkilatının dəstəyi ilə Böyük Britaniyada yaradılmışdır. Hal-hazırda, forumun adı Davamlı Gələcək üçün Maraqlı Tərəflər Forumu olaraq dəyişdirilmişdir. Bu qeyri-kommersiya təşkilatı, 2002-ci il Davamlı İnkişaf üzrə Ümumdünya Sammiti və 2012-ci il Rio+20 Sammitinin təşkilində yaxından iştirak etmişdir. Aşağıda müzakirə olunan yaşıl iqtisadiyyat prinsipləri sıralanmışdır:

-Sərvətin ədalətli bölüşdürülməsi: Zənginlər və yoxsullar arasındakı bərabərsizliyin aradan qaldırılması, sosial-iqtisadi ədalət yaradılması və ehtiyatların ədalətli bölgüsünün təmin edilməsi üçün beynəlxalq səviyyədə balanslaşdırılmış bölgü təşviq olunmalıdır. İnkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında yaranmış ekoloji və iqtisadi uçurumun aradan qaldırılması üçün daha az inkişaf etmiş ölkələrə maliyyə və texnologiya transferini təmin edəcək tərəfdaşlıqların yaradılması vacibdir. Sosial və ekoloji dəyərlərin formalaşdırılması məqsədilə qiymətlərin real sosial-ekoloji xərcləri və faydaları əks etdirməsi lazım olduğu vurğulanır. Ekoloji qaydaların təsiri digər dövlətlərə də dəyər biləcəyi üçün, ölkə səviyyəsində qəbul edilən qaydalar beynəlxalq yanaşma ilə uyğun qiymətləndirilməlidir. İnsanların inkişafı, ətraf mühitlə harmoniyada olduğunu göz önündə tutaraq, sosial və ekoloji müsbət nəticələr əldə etmək üçün səlahiyyətlərin təmin olunmasına əsaslanır. Ekoloji məsələlərlə bağlı bütün insanlara məlumatların asanlıqla çatdırılması və ictimaiyyətin müzakirələrdə iştirak etməsi önəmlidir. Təbii ehtiyatların istifadəsi, gələcək nəsillərin ehtiyaclarının nəzərə alınması prinsipinə əsaslanmalıdır. Ekoloji risklərin proqnozlaşdırılması və sosial nəticələrin təkmilləşdirilməsində elmdən istifadə oluna bilər. Ekoloji təsirlərin yalnız milli sərhədlərlə məhdudlaşmadığı, beynəlxalq qanunların tətbiq edilməsinin vacib olduğu qeyd olunur. İstehsal və istehlakın davamlılığı üçün ehtiyatların ədalətli bölüşdürülməsi və qənaətli istifadəsi əsas şərtidir. Aşağı karbon istehsalına keçidi təmin etmək üçün maliyyə və texniki dəstək zəruridir. Ekosistemlərin qorunması və davamlı inkişafın təmin edilməsi

məqsədlə biomüxtəlifliyi artırmağa yönəlmiş sistemlərin inkişafı tələb olunur. Davamlı inkişafa nail olmaq üçün müxtəlif maraqlı tərəflər arasında strateji planlaşdırma zəruridir. Qadınların inkişafına dəstək və onların mükafatlandırılması, yaşıl iqtisadiyyatda bərabərlik məqsədini güdür. Ətraf mühitə zərər verən, lakin iqtisadi cəhətdən fayda gətirən fəaliyyətlərin ÜDM dəyərini artırdığı argumənti ilə insanların rifahı daha geniş bir kontekstdə qiymətləndirilməlidir. (Tawiah V. Zakari A., 2021. s. 12).

Qlobal istiləşmə və iqlim dəyişikliklərinə qarşı mübarizə, iqtisadi sistemlərdə davamlı inkişafın axtarışlarında mühüm rol oynayır. Bu yanaşmalar qlobal iqtisadiyyatı üç əsas sahəyə ayırmağa imkan tanıyır: bazar iqtisadiyyatı, rifah iqtisadiyyatı, ətraf mühit iqtisadiyyatı.

Mövcud dayanıqsız tendensiyaların davam etməsi halında, gələcəkdə təbii resurslardan istifadənin miqdarı və ətraf mühitin çirklənməsi əhəmiyyətli dərəcədə artacaqdır. Bu cür mənfi ekoloji hadisələrin sürməsi isə bəşəriyyət üçün ciddi nəticələr doğura bilər. Məsələn, 2040-cı illərə qədər dünya əhalisinin 7 milyardan 9 milyarda qədər yüksəlməsi gözlənilir ki, bu da ehtiyatlara olan tələbi eksponent şəkildə artıracaqdır. Buna görə də, yeni inkişaf modelinin tətbiqinin sürətləndirilməsi zəruridir. (Бобылёва С. Н., Кирюшина П. А., Кудрявцевой О. В. 2019. s. 8).

Dayanıqlı inkişaf çərçivəsində ekoloji faktorların əhəmiyyətinin artırılması üçün müxtəlif yeni iqtisadi modellərin yaradıldığı nəzərə alınmalıdır. Bu modellər arasında yaşıl inkişaf, aşağı karbonlu iqtisadiyyat, mavi inkişaf, bioiqtisadiyyat, dövr edən iqtisadiyyat və başqaları yer alır. Əvvəllər bu modellər daha çox nəzəri müzakirələrdə müzakirə edilsə də, indi onların əksəriyyəti dövlətlər və özəl sektorda fəaliyyətlərin əsasını təşkil edir.

Avropa Birliyinin 2030-2050-ci illər üçün dövr edən iqtisadiyyat, bioiqtisadiyyat və yaşıl enerji ilə bağlı bir sıra proqramları mövcuddur. Davamlı inkişaf üçün qoyulan hədəflər, şirkətlərin iqtisadi, sosial və ekoloji hesabatlarında özünü göstərməyə başlayıb və daha da əhəmiyyət kəsb edir. Bu yeni yanaşma, beynəlxalq təşkilatların gələcəyə dair strateji sənədlərində də özünü nümayiş etdirir. Məsələn, BMT-nin XXI əsr konsepsiyasında yaşıl iqtisadiyyat dayanıqlı inkişafın əsasını təşkil edir. Eyni zamanda, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının rəsmi dokumentlərində də yaşıl iqtisadiyyata istinad olunur. Hər iki sənəd, yaşıl inkişafın iqtisadi aspektlərini daha ətraflı izah etməklə yanaşı, bir-biri ilə uyğunluq təşkil edir. (Бобылёва С. Н., Кирюшина П. А., Кудрявцевой О. В. 2019. s. 7).

Yaşıl iqtisadiyyat, iqtisadi fəaliyyətin ekoloji sərhədlərə riayət edərək həyata keçirildiyi bir sistem kimi başa düşülə bilər. Bu yanaşma, mövcud resursların gələcək nəsillər üçün qorunmasını təmin edərkən, zamana bağlı olmayan davamlı inkişafı vurğulayır. Beləliklə, yaşıl iqtisadiyyatda əsas məqsəd, artımın özündən çox, davamlılığa yönəlmiş strategiyaların inkişaf etdirilməsidir. Bu yanaşmanın mərkəzində iqtisadi aspektlərin ön plana çıxarılması dayanır. (<https://kalkinmasozlugu.izka.org.tr/yesil-ekonomi/>).

Bəşəriyyətin irəliləyişinin və əhalinin artımının nəticəsində tələbatlar da artır. Xüsusilə, enerji istehsalı və istehlakı bu kontekstdə xüsusi önəm kəsb edir. Yaşıl iqtisadiyyata keçid, müasir dövrdə zəruri bir məsələdir. Urbanizasiyanın artmasıyla yanaşı, meqapolis şəhərlərinin sayı da artır ki, bu da yanacaq resurslarına tələbatın gündən-günə artmasına səbəb olur. Eyni zamanda, əlverişli torpaqların sahəsi son yüz il ərzində kəskin şəkildə azalmış, meşə örtüyü isə ciddi dərəcədə daralmışdır. İçməli su təminatında da əhəmiyyətli azalma baş vermişdir; adambaşına düşən su miqdarı 60% azalmışdır. Bu vəziyyət, sənaye sektorundakı su istifadəsinin çoxluğu ilə də əlaqəlidir. Məsələn, 1 ton polad istehsalı üçün 300 m³ su sərf olunur. Eyni zamanda, sənaye tullantıları və çirklənmiş sular su hövzələrinə axıdılır; neft ehtiyatlarının təsadüfi axıdılması isə fəqət ekoloji fəlakətlərə səbəb olur. Su resurslarının kənd

təsərrüfatı, məişət və sənayə sahələrindəki istifadəsi nəzərə alınarsa, 2030-cu ilə qədər dünya əhalisinin təxminən 47%-nin su qıtlığı ilə üzləşəcəyi gözlənilir. (<https://e-cis.info/news/566/107207/>).

Hal-hazırda insanlar təbiət qanunlarını nəzərə almadıqları üçün qəhvəyi (çirkli) iqtisadiyyat mövcuddur. Bu baxımdan qəhvəyi iqtisadiyyatdan yaşıl iqtisadiyyata keçid, bəşəriyyətin qarşısına ciddi bir sınaq kimi çıxmışdır. Cəmiyyət, iqtisadi fəaliyyətin ətraf mühitə və insanların sağlamlığına olan təsirlərini daha çox anlamağa başlayıb. Gələcəkdəki mənfi təsirləri minimal dərəcəyə endirmək və insanların rifahını uzunmüddətli perspektivdə artırmaq məqsədilə yaşıl iqtisadiyyata keçidin sürətləndirilməsi daha önəmlidir. Lakin bu yeni yanaşmanın da müəyyən üstünlükləri və eyni zamanda çatışmazlıqları mövcuddur. (Azazi H., Uzma O. 2022. s. 94).

NƏTİCƏ

Yaşıl iqtisadiyyata keçid, davamlı inkişaf strategiyalarının reallaşması üçün beynəlxalq səviyyədə geniş yayılma və sürətli irəliləyiş mənbəyidir. İstehsalın və iş yerlərinin yaşıl iqtisadiyyata uyğunlaşdırılması, eyni zamanda yaşıl enerji əlamətləri bir çox üstünlükləri ilə yanaşı, ölkələr arasında daha da rəqabətçi şərait yaradır. Ətraf mühitə olan mənfi təsirlərin artması, hətta kritik səviyyəyə çatması, yaşıl transformasiyanın həyata keçirilməsinin zərurətini ortaya qoyur. Hər bir sənaye sahəsində məqsədəuyğun dəyişikliklər etmək mütləqdir. Paris Sazişi çərçivəsində müəyyən edilən məqsədlərə nail olmaq üçün dövlətlərin istehsal və istehlak proseslərinə yenidən yanaşmaları lazım gəlir.

Yaşıl iqtisadiyyat məşğulluğun artırılması və digər sosial-iqtisadi məsələlərin həllində rolu olsa da, sosial ədalətsizliklərin tam aradan qaldırılmasına yetərli olmayır. Yüksək gəlirli ölkələrlə aşağı gəlirli ölkələr arasında yaşıl iqtisadiyyata keçid prosesində müxtəlif çətinliklərin mövcudluğu da ciddi bir narahatlıqdır. Bəzi hallarda, bu iqtisadi modelin gəlir fərqlərini azaltmağa kömək edəcəyinə inam formalaşmamışdır. Yüksək rifah səviyyəsinə malik ölkələr ekoloji məhsul və xidmətlərin istehsalında daha irəlidə olsalar da, aşağı gəlirli ölkələrdə bu sahədə rəqabətin təmin olunması çətinlik törətməkdədir.

Yaşıl iqtisadiyyatın uğurlu həyata keçirilməsi üçün dövlət siyasəti ilə yanaşı, cəmiyyətin adaptasiyası, istifadə olunan texnologiyaların bu transformasiyaya uyğun olması və insan kapitalı kimi amillərin də rolu böyükdür. Yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı zamanı dəstəkləyici məşğulluq siyasəti aparıldıqda, yaşıl iş yerlərinin yaradılması əmək bazarında yeni imkanlar açacaqdır. Nəticədə, məşğulluq problemi həll oluna bilər və insanların iş şəraiti yaxşılaşar. Eyni zamanda, yaşıl iş yerləri ekoloji standartları artırmağa da kömək edə bilər. Gələcəkdə yaşıl iqtisadiyyat konsepsiyasının daha geniş tətbiqi gözlənilir, xüsusən də bərpa olunan enerji sektoru və yaşıl iş yerləri sahəsindəki inkişaf ilə. Uyğunlaşa bilən və ekoloji çətinlikləri fürsətə çevirə bilən ölkələr, yaşıl transformasiya prosesi çərçivəsində daha çox fayda əldə etmə şansı qazanacaqlar.

Dünya üzrə müxtəlif dövlətlər iri investisiyalar həyata keçirirlər. Bu tədbirlər atmosferdəki istixana qazlarının azaldılması məqsədini güdür.

Ölkəmizdə ekoloji problemlərlə, o cümlədən iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə məqsədilə müəyyən addımlar atılsa da, iqlim dəyişikliyi ilə əlaqəli maliyyə mənbələrinin büdcə sistemində inteqrasiyasında problemlər mövcuddur. Azərbaycanın bu sahədəki göstəriciləri yaşıl modelə hələ tam uyğun gəlmir. Yaşıl iqtisadiyyat modelinin effektiv tətbiqi üçün ölkə daxilində həyata keçirilən tədbirlərin genişləndirilməsi, xüsusilə alternativ enerji sahəsindəki layihələrin reallaşdırılması vacibdir. Yaşıl enerji sahəsində, neft-qaz sektorundan əldə edilən gəlirlərin iqtisadiyyata inteqrasiyası və bu gəlirlərin

daha səmərəli yönləndirilməsi üçün yeni mexanizmlərin tətbiqi əhəmiyyətlidir. Neft və qaz sektoru tərəfindən əldə edilən gəlirlərin, təhlükəsiz gələcək naminə alternativ və bərpa olunan enerji sahələrinə yönəldilməsi zəruridir.

Dünya miqyasında yaşıl inkişafa dövlətlərin əsas rol oynadığı aşkar olur. Hökumətlər, iqtisadiyyat və digər sahələrdəki siyasət vasitələrindən istifadə edərək yaşıl istehsal və istehlakı stimullaşdıran şərait yaradır, əməkdaşlığı təşviq edir və müsbət təcrübələrin paylaşılmasına dəstək verir. Hökumətlər yeni texnologiyaların inkişafını stimullaşdırdıqca, yaşıl inkişafa daha çox töhfə verəcəklər. Bu istiqamətdə Azərbaycan hökumətinin fəaliyyətini genişləndirməsi gözlənilir, həmçinin özəl sektorun da bu təşəbbüslərdə aktiv iştirakı önəmlidir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.
2. Albayrak G. (2023). Yeşil ekonomi alanında yayınlanmış makalelerin bibliyometrik analizi. DÜSBED. Araştırma makalesi. s. 347
3. Alizada N. Yeşil enerji bağlamında Karabağın enerji potensialı. Avrasya incelemleri dergisi. Araştırma makalesi. 2022. s. 5, 6, 8, 9
4. Azazi H., Uzma O. Türkiyede yeşil ekonomi, yeşil işler ve yeşil istihdam. Bilgi iktisadi ve idari bilimler fakültesi dergisi. 2022. s. 93, 94
5. Бобылёва С. Н., Кирюшина П. А., Кудрявцевой О. В. Зелёная экономика и цели устойчивого развития для России: коллективная монография. М.: Экономический факультет МГУ имени М. В. Ломоносова, 2019. с. 7, 8
6. Варавин Е. В., Козлова М. В. Оценка развития зеленой экономики в регионе. На примере Республики Казахстан // Экономика региона. — 2018. Т. 14, вып. 4. с. 1283
7. China's Progress Towards Green Growth. OECD Green Growth Papers. 2018. p. 28
8. Çağlayan E., Oskonbaeva Z. (2022). Geçiş ekonomilerinde yeşil büyüme belirleyicilerinin modellenmesi. ISCEMR. s. 1351, 1352
9. Çikolar E. Kırgızistanda yeşil ekonomiye bakış. İktisadi ve idari araştırmalar dergisi. 2023. s. 147, 149, 157
10. Federal Department of the Environment, Transport, Energy and Communications, DETEC, (2020). Energy Strategy 2050, p. 9
11. Коданева С. И. Зеленая экономика – от осмысления содержания концепции к практике ее реализации (опыт России и зарубежных стран) : монография. М. : РУСАЙНС, 2020. с. 144
12. Кухаренко С. В. (2022). ГЛОБАЛЬНЫЙ ИНДЕКС ЗЕЛеноЙ ЭКОНОМИКИ. Электронный сборник трудов молодых специалистов Полоцкого государственного университета имени Евфросинии Полоцкой. Экономические науки, (41), 43-44.
13. Qasımlı V., Hüseyn R., Hüseynov R., Nəsənov R., Cəfərov C., Bayramova B., “Yaşıl iqtisadiyyat” Bakı, 2022, “Azprint” nəşriyyatı, s. 143, 145
14. Мишина Н. А., Котова Л. Г., Смирнова Д. К., Носкова А. С. «Зеленая» энергетика в мировой экономической системе: опыт разных стран, современное состояние и перспективы. Новости высших учебных заведений. Социальные науки. 2022. № 2. с. 173, 175, 176

15. Pakina A.A. Prospects for the green economy as a new development paradigm. Bulletin of MGIMO University. 2019. p. 135
16. Piriyev X. (2022). İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə təbii ehtiyatlardan istifadənin səmərəliliyi. ISCEMR. s. 1178
17. Реброва В. (2021). Институциональные условия и факторы перехода к «зеленой экономике». с. 35, 36
18. Taghiyeva A. (2020). Çevresel Kuznets eğrisi kapsamında Azerbaycanın ekonomik büyüme ve çevrese kirlilik ilişkisi. s. 78
19. Yusifzadə S. (2022). Turizmin iqtisadiyyatın yaşıllaşdırılmasındakı rolu. ISCEMR. s. 968
20. Weng Q., Xu H., Ji Y. (2018). Growing a green economy in China. IOP Conf. Series: Earth and Environmental Science, (121), p. 5
21. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3215533>

Füzuli rayonunda aqrolandşaftların ekologiyalaşdırılması problemləri və davamlı inkişaf perspektivləri

İlqar B. Xəlilov

Azərbaycan Dövlər İqtisad Universiteti (UNEC)

xalilov.ilqar@inbox.ru

Xülasə

Məqalədə işğaldan azad edildikdən sonra Füzuli rayonunda kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişafının müasir vəziyyəti, torpaqların ekoloji problemləri, aqrolandşaftların idarə edilməsi məsələləri şərh olunur. Füzuli rayonunda aqrolandşaftların rəşional idarə edilməsinin ekoloji, iqtisadi və hüquqi aspektləri araşdırılır, mövcud problemlərin həlli yolları, habelə insan fəaliyyətinin ətraf mühitə gələcək mənfi təsirlərinin qarşısının alınması mexanizmləri təhlil edilir.

Füzuli rayonunda yenidən formalaşdırılan aqrar-sənaye kompleksinin mövcud və perspektiv inkişafı ümumilikdə kənd təsərrüfatı məhsulları bazarlarının tənzimlənməsini, aqrəsənayenin innovativ inkişafını, yeni yüksək məhsuldarlıqlı növlərin tətbiqini və resursa qənaət edən texnologiyalardan istifadəyə keçidin təmin edilməsinin zəruriliyi vurğulanır.

Rayonun aqrolandşaftlarının funksional və struktur xüsusiyyətlərini qorumaq, həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından iqtisadi tələblərə cavab verən məhsullar becərmək, təbii-coğrafi şəraitə və tarixi məşğulluğa uyğun kənd təsərrüfatı bitkilərinin çeşidini artırmağın əhəmiyyəti göstərilir. Buna səbəb məhsulların tez yetişməsi, qiymətli qida və texnoloji keyfiyyətləridir.

Füzuli rayonunda işğaldan azad edilmiş aqroekosistemlərin sabitliyi üçün hazırda insan müdaxiləsi tələb olunur. Bu baxımdan bir çox tədqiqatçılar hesab edirlər ki, aqroekosistemlərdə bioloji müxtəlifliyin artırılması onların davamlılığının yüksəlməsinə səbəb ola bilər. Rayonun suvarılan və dəmyə əkinçilik landşaftlarının ekoloji dayanıqlığını qorumaq üçün torpağın münbitliyinin sabitləşdirilməsi sistemini təkmilləşdirmək və bütün növ deqradasiyanın (şoranlaşma və bataqlıqlaşma, səhrələşmə, məhsuldarlığın azalması, texnogenez məhsulları ilə çirklənmə və s.) qarşısını almağın zəruriliyi qeyd edilir.

Açar sözlər: aqrolandşaft, ekolojiləşmə, deqredasiya, bitkiçilik, aqroekoloji, qiymətləndirmə.

Summary.

The article describes the modern state of the development of agricultural fields in Fuzuli region after liberation from occupation, ecological problems of land, management of agro-landscapes. The ecological, economic and legal aspects of the rational management of agrolandscapes in Fuzuli region are investigated, the ways of solving existing problems, as well as the mechanisms of preventing the future negative effects of human activity on the environment are analyzed.

The existing and prospective development of the reshaped agro-industrial complex in Fuzuli district generally emphasizes the need to ensure the regulation of agricultural product markets, the innovative development of agro-industry, the introduction of new high-yielding species, and the transition to the use of resource-saving technologies.

The importance of protecting the functional and structural features of the agro-landscapes of the region, growing crops that meet economic requirements both in terms of quantity and quality, and increasing the variety of agricultural crops in accordance with the natural-geographical conditions and historical employment is shown. The reason for this is the quick ripening of the products, their valuable nutritional and technological qualities.

Human intervention is currently required for the stability of agro-ecosystems freed from occupation in Fuzuli region. In this regard, many researchers believe that increasing biological diversity in agroecosystems can lead to an increase in their sustainability. In order to protect the ecological stability of the irrigated and paddy farming landscapes of the region, it is necessary to improve the soil fertility stabilization system and prevent all types of degradation (salinization and swamping, desertification, reduction of productivity, pollution by technogenesis products, etc.).

Key words: agrolandscape, ecologicalization, degradation, crop production, agroecology, evaluation.

Giriş.

Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş Füzuli rayonu əraziləri 17 oktyabr 2020-ci ildə azad edilmişdir. İşğaldan azad edildikdən sonra ölkə rəhbərliyi tərəfindən dövlətin qayıdış siyasətinin əsas istiqamətləri müəyyən edilmiş və qarşıdakı onilliklər üçün onun həyata keçirilməsi üçün qarşıya vəzifələr qoyulmuşdur. Bunlara mina və partlamamış silah-sursatın təmizlənməsi, hərbi təsirlərdən zərər görmüş torpaqların və biomüxtəlifliyin bərpası, infrastrukturaların yenidən yaradılması, ətraf təbii mühitin mühafizəsi və ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi sahəsində səmərəli idarəetmə sisteminin formalaşdırılması daxildir.

Füzuli rayonunda aqrolandşaftların ekolojiləşdirilməsi və davamlı istifadəsi yeni istehsal münasibətlərinin formalaşmasına səbəb olacaqdır ki, bu da gələcək nəslin ərzaq təhlükəsizliyini və iqtisadi inkişafını sistemli şəkildə təmin edəcəkdir. Aparılan islahatlar nəticəsində rayon iqtisadiyyatının davamlı inkişafı iqtisadi səmərəlilik, ekoloji təhlükəsizlik və sosial ədalət prinsipləri əsasında xarakterizə olunacaqdır.

Tədqiqatın aktuallığı Füzuli rayonu ərazisində işğalından zərər gören torpaq sahələrində aqroekoloji qiymətləndirilmənin aparılması əsasında əkin məhsullarının keyfiyyətinin yüksəldilməsi hesabına ekoloji baxımdan təmiz qida məhsulları əldə etməklə kənd təsərrüfatında tətbiq edilən ekoloji norma və standartlara əməl etmək vacibdir. Qeyd etmək lazımdır ki, rayon ərazisində becərilən bitkiçilik və

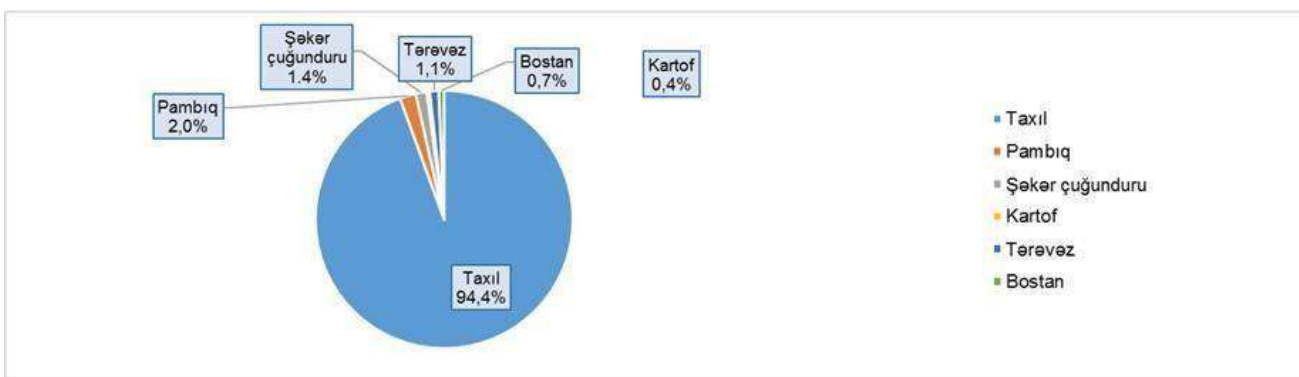
heyvandarlıq məhsullarının keyfiyyətinə rayonun əlverişli torpaq-iqlim amilləri də təsir göstərir. Füzuli rayonu ərazisində aqrolandşaftların ekologiyalaşdırılması probleminin həllində torpaqların aqroekoloji qiymətləndirilməsinin aparılması məqsədilə elmi-tədqiqatların aparılması, işğaldan azad edilmiş torpaqlarda hərbi təcavüzün nəticələrinin aradan qaldırılması, torpaqların kimyəvi maddələrlə və radioaktiv tullantılarla çirkləndirilməsinə dair analizlər aparmaqla ekoloji və toksikoloji vəziyyəti haqqında etibarlı məlumatlar əldə etmək mühümdür. Füzuli rayonu həmişə çıxışaxəli və çeşidli kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı ilə tanınıb. Burada üzüm, taxıl bitkiləri, pambıq, kartof, bostan bitkiləri, şəkər çuğunduru, paxlalı bitkilər, meyvə-tərəvəz, ət-süd məhsulları istehsalını artırmaq və əhalinin maddi və digər ehtiyaclarını davamı inkişaf əsasında ödəmək və həm də həmin məhsulları ixrac etmək üçün böyük potensial mövcuddur.

Füzuli rayonu ərazisində aqrolandşaftların ekologiyalaşdırılması problemlərinin və müasir davamlı inkişaf perspektivlərinin qiymətləndirilməsi zamanı torpaqlarda qida elementlərinin və mikroelementlərin çatışmazlığı, torpaqların fiziki-kimyəvi xassələri öyrənilməli və buna əsasən bitkilərin növ tərkibi və onların əkin sahələrinin strukturunda nisbəti nəzərə alınmalıdır. Rayon torpaqlarında aqrolandşaftların optimallaşdırılması, bitkilərin becərilməsi texnologiyaları, məhsul istehsalının keyfiyyətinə nəzarət və onun sertifikatlaşdırılması da həyata keçirilməlidir.

1. Füzuli rayonunda aqrolandşaftların ekologiyalaşdırılması problemləri.

Füzuli rayonu iqtisadiyyatının əsasını kənd təsərrüfatı təşkil edib. Buna səbəb rayon ərazisində məhsuldarlıq baxımından kənd təsərrüfatına yararlı müxtəlif şabalıdı, boz və boz –qəhvəyi torpaq tiplərinin olmasıdır. İnzibati rayon üzrə kənd təsərrüfatı məqsədləri ilə becərilən əkin sahəsi 2000-ci ildə 9781 ha olduğu halda bu göstərici 2020-ci ildə 46862 ha-a çatmışdır. Müvafiq olaraq əkin sahələrinin 7039 ha və 38071 ha-ı dənli və dənli-paxlalı bitkilər, 681 və 1335 ha-ı kartof, tərəvəz və bostan bitkiləri, 91,0 və 475 ha-ı isə bağlar və giləmeyvələr altında becərilən torpaq sahələri olmuşdur. Ümumilikdə, becərilən torpaqlardan 2000-ci ildə 15719 ton məhsul yığılmışdırsa, bu göstərici 2020-ci ildə 132779 tona qədər yüksəlmişdir. 2020-ci ildə rayon ərazisində 37096 baş iribuynuzlu mal-qara, 139576 baş qoyun-keçi, 390459 baş quş və 2382 arı ailəsi mövcud olmuşdur. Nəticədə 1616 ton kəsilməmiş ət, 28293 ton süd və 15175 min ədəd yumurta istehsal edilmişdir [www.eko.gov.az, www.stat.gov.az].

2019-cu il üzrə Füzulinin işğala məruz qalmamış hissəsində bitkiçilik məhsullarının əkin strukturu, % [www.stat.gov.az].

Heç şübhəsiz rayon ərazisindəki torpaq sahələri minalardan və partlamamış silah-sursat qalıqlarından təmizləndikdən sonra həm əkin-biçin sahələri və həm də becərilən məhsulların kəmiyyəti və keyfiyyət göstəriciləri yüksələcəkdir. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı düzənlik ərazilərdə suvarma, dağlıq və dağətəyi ərazilərdə əsasən dəmyə şəraitində becərilir. Əkin sahələrini suvarma suyu ilə təmin etmək üçün Köndələnçay üzərində üç su anbarı tikilib istifadəyə verilmişdir. İşğala qədər rayonda əsasən taxılçılıq, üzümçülük, tərəvəzçilik, maldarlıq, qoyunçuluq, quşçuluq, baramaçılıq geniş inkişaf etmişdir. Elə həmin dövrdən etibarən rayonda ekoloji baxımdan təhlükəsiz kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı problemi mövcud olmuşdur [Черников В.А., Соколов О.А.2009, Valida Mehdiyeva, Ilgar Khalilov,2019].

Ekoloji cəhətdən təmiz (yaşıl kənd təsərrüfatı) bitki və heyvandarlıq məhsullarının əldə edilməsi işğaldan azad edilmiş Qarabağın ən səfali yerlərindən biri olan Füzuli rayonu üçün də ən mühüm vəzifələrdən biridir. Keyfiyyətli, ekoloji cəhətdən təmiz bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının istehsalı rayonun davamlı inkişafının ilkin şərtlərindən biridir. Məlumdur ki, ekoloji cəhətdən təhlükəsiz kənd təsərrüfatı məhsulları onun müxtəlif növləri (istehsal-əmal-istehlak) üçün qəbul edilmiş ümumi gigiyenik, texnoloji və toksikoloji normalara uyğun gələn, insanların, heyvanların sağlamlığına və ətraf mühitə mənfi təsir göstərməyən məhsullardır.

Füzuli rayonu ərazisində ekoloji cəhətdən təhlükəsiz kənd təsərrüfatı məhsullarının əldə edilməsi üçün aqroekosistemlərdə elmi-tədqiqatlar aparmaq lazımdır ki, işğal müddətində torpaqlara verilən aqrokimyəvi maddələrin (gübrələr, pestisidlər, meliorantlar və s.) intensiv istifadəsi nəticəsində torpaqların ekoloji və toksikoloji vəziyyəti haqqında etibarlı ilkin məlumatlara malik olmaq mümkün olsun. Fikrimizcə rayonun azad olunmuş torpaq sahələrində ilk iş aqroekosistemlərinin, ilk növbədə torpaq örtüyünün ekoloji və toksikoloji vəziyyətinin qiymətləndirilməsi ilə başlamalıdır. Ekoloji tələblər nəzərə alınmaqla və davamlı inkişafı təmin etməklə biz yetişdiriləcək mədəni bitkilərin və heyvanların məhsuldarlığını artırmaq istəyinə nail ola bilərik. Bunun üçün isə rayonda aşağıdakıların həyata keçirilməsi vacibdir:

1. Rayon ərazisində kənd təsərrüfatının ekologiyalaşdırılmasının elmi əsaslarını öyrənmək;
2. Torpaqların aqroekoloji qiymətləndirilməsinə metodoloji yanaşmaları xarakterizə etmək;
3. Əkinə yararlı torpaqlarının aqroekoloji vəziyyətini sağlamlaşdırmaq üçün onları mina və partlamamış silah-sursatdan təmizləmək;
4. Əkinə yararlı torpaqlarının və bitkilərin aqroekoloji qiymətləndirilməsinin prinsiplərini müəyyən etmək [Агроэкология,2000, Черников В.А., Соколов О.А.2009].

Rayon ərazisindəki bitkilərin torpağa təsiri yaxşı öyrənilməlidir. Məlumdur ki, bitkilər torpağın üzvi maddələrlə təchizatının əsas mənbəyidir. Üzvi maddələr olmasa, torpağın münbit təbəqəsi olan biohumusun yaranması mümkün olmazdı və bu da öz növbəsində flora və faunanın mövcudluğunu qeyri-mümkün edərdi. Məlumdur ki, bitki kökləri bir çox torpaq növləri üçün bərkidici material kimi xidmət edir, torpaq eroziyasının və yarpağın mexanizminin qarşısını alır.

1. Füzuli rayonunda torpaqlarının aqroekoloji qiymətləndirilməsi.

İşğaldan azad olunan Füzuli rayonu torpaqlarının və onlarda becəriləcək bitkilərin aqroekoloji qiymətləndirilməsinin bütün aspektləri yeni elmi-tədqiqatlarla kifayət qədər dolğunluqla öyrənilərək qiymətləndirilməlidir. Kənd təsərrüfatı bitkilərinin aqroekoloji qiymətləndirilməsi meyarlarının bir hissəsi təsviri xarakter daşıyır və dərin eksperimental tədqiqat aparılmadan praktiki təcrübəyə əsaslanır. Buna baxmayaraq, rayon ərazisində toplanılan geniş faktiki material müasir əkinçilik sistemlərinin

formalaşmasında bu problemi kifayət qədər səmərəli şəkildə həll etməyə imkan verir. Ekoloji cəhətdən təmiz kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalını həyata keçirmək üçün rayon ərazisində aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğun hesab edilir:

- aqroekosistemlərin keyfiyyətini qiymətləndirmək;
- ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalının tədqiqi;
- qida məhsullarının sertifikatlaşdırılmasını həyata keçirmək;
- qida məhsulları istehsalında KOB-ın inkişafına dövlət dəstəyinin artırılması.

Rayon ərazisində kənd təsərrüfatı bitkilərinin qiymətləndirilməsi zamanı bitkilərin ekoloji tələbləri maddələr mübadiləsi baxımından nəzərə alınmaqla yanaşı, onların becərilməsinin texnoloji xüsusiyyətləri və ətraf mühitə təsiri ilə bağlı tələblər də daxil edilməlidir. Torpaqların aqrotexniki xüsusiyyətləri, torpaqların əsas xassələrinin bitkilərin becərilməsi üçün yararlılığı baxımından qiymətləndirilməsinə əsaslanır. Torpaqların aqrotexniki xüsusiyyətlərini müəyyən etmək üçün sabit və tənzimlənən göstəricilər fərqləndirilir. Rayon torpaqlarının aqrofiziki xassələri isə qruntların fiziki vəziyyətini ümumi şəkildə xarakterizə edir və qranulometrik və məcmu tərkibi, struktur vəziyyəti, xüsusi çəkisi, kütlə sıxlığı, məsaməliliyi, hava, su, istilik, elektrik və radioaktiv xassələri, habelə torpaqların qranulometrik və aqreqat tərkibi ilə ifadə olunur [Məmmədov Q.Ş., Xəlilov M.Y., Məmmədova S.Z.2010 , Məmmədov Q.Ş. 1998].

Rayon ərazisindəki torpaqların bioloji aktivliyi biokimyəvi proseslərin fəaliyyətinin ümumi təzahürü ilə ifadə edilir. Onlar torpaqlarda canlı orqanizmlərin təsiri altında baş verən maddələrin və enerjinin çevrilməsinin ölçüsünü və istiqamətini xarakterizə edir. Torpağın bioloji aktivliyinin göstəriciləri torpaq şəraitinin sınaqdan keçirilməsində istifadə edilə bilər. Torpaqlar az miqdarda üzvi birləşmələrlə çirkləndikdə bioloji aktivliyin bəzi göstəricilərində artım müşahidə oluna bilər. Çünki burada əlavə substratların emalında iştirak edən mikroorqanizm qrupları daha intensiv inkişaf edir [Агроэкология, 2000, Ағағ Хаҗијева 2015].

Məlumdur ki, bitkilərin istilik, işıq, rütubət təchizatı və temperatur rejimi üçün tələbləri fərqlidir. Adətən bitkilərin aqroekoloji qiymətləndirilməsi vegetasiya dövrünün uzunluğunun müəyyən edilməsi ilə başlanır. Bitkilərin istiliyə olan ehtiyacının ümumi qiymətləndirilməsi vegetasiya dövründə fəal temperaturların (10°C-dən yuxarı) cəmi ilə göstərilir. İstiliyə olan tələbat demək olar ki, bütün kənd təsərrüfatı bitkiləri, onların sortları və hibridləri üçün hesablanır. Füzuli rayonu ərazisində +10 dərəcədən yuxarı olan fəal temperatur cəmi dağlıqdan düzənliyə doğru 1500-3500 dərəcə arasında dəyişir ki, bu da müxtəlif kənd təsərrüfatı bitkilərinin (dənli və paxlalı bitkilər, meyvə-tərəvəz, bostan bitkiləri, pambıq, üzüm, digər texniki bitkilər) becərilməsi üçün əhəmiyyətli hesab edilir [Məmmədov Q.Ş., Xəlilov M.Y., Məmmədova S.Z. 2010, Гюльахмедов А.Н., Бабаев М.П., Ахундов Ф.Г. и др.1988].

2. Füzuli rayonunda aqrolanşaftların davamlı inkişaf perspektivləri, ekoloji problemləri və həlli istiqamətləri.

Füzuli rayonunun işğaldan azad edilmiş ərazilərində ekoloji baxımdan keyfiyyətli kənd təsərrüfatı məhsullarının davamlı becərilməsi buradakı torpaqların ekoloji durumu ilə də sıx bağlıdır. Burada ekoloji cəhətdən mənfəətli nəticələr olmadan suvarılan torpaqlarda kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının davamlı inkişafı üçün perspektivdə aşağıdakı prioritet sahələrin həlli zəruri hesab edilir:

- rayonda suvarılan əkinçiliyin aqrotexnoloji modernləşdirilməsi;

– aqrolandşaftların ekoloji baxımdan qorunması, torpaqların təbii potensialının bərpası və artırılması;

– məhsuldarlığın artırılmasında gübrələrin, meliorantların, bitkilərin böyüməsini tənzimləyən maddələrin və bioloji məhsulların kompleks istifadəsi;

– iqlim dəyişmələri şəraitində quraqlığa və səhrələşməyə qarşı mübarizədə suvarma əkinçiliyinin uyğunlaşdırılması üçün aqroekoloji risklərin və texnologiyaların proqnozu.

Rayonda suvarılan əkinçiliyin aqroekoloji modernləşdirilməsi əkinlərdə suvarmanın avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemlərindən istifadəsinə, infiltrasiya və eroziya nəticəsində təkrar şoranlaşmanın, daşqınların və suvarma itkilərinin qarşısının alınmasına, kənd təsərrüfatında nəzarət sisteminin və müasir resurs qənaət üsullarının işlənilib hazırlanmasına və ekoloji cəhətdən əsaslandırılmasına əsaslanır. Bu gün müasir tələblərə cavab verən ən perspektivli suvarma üsullarından biri damcı suvarmadır. Hazırda Füzuli rayonunda torpağın becərilməsi problemi kənd təsərrüfatında və xüsusilə də suvarılan əkinçilikdə ən aktual problemlərdən biridir. Çünki, 30 il müddətində erməni işğalı səbəbindən suvarma kanalları yararsız vəziyyətə salınmışdır.

Füzuli rayonunda 30 ilə yaxın bir müddətdə həyata keçirilən hərbi xarakterli işlər torpaqların ekoloji vəziyyətini korlamış və onların deqredasiyasına səbəb olmuşdur. Tədqiqatlardan məlumdur ki, ərazilərdə torpağın eroziyası, şoranlaşması və bataqlaşması ilə əlaqədar bitkilərin kök sistemi vasitəsi ilə qidalanmasının pozulması məhsuldarlığın azalması və bitkiçilik məhsullarının keyfiyyətinin pisləşməsi ilə müşayiət olunur. Müəyyən edilmişdir ki, eroziyaya uğramış sahələrdə yetişdirilən buğda dönündə zülal, nişasta, mikroelementlərin miqdarı azalır və taxılın qida keyfiyyəti pisləşir. Bitkilərin becərilmə mühiti çirkləndikdə məhsulun keyfiyyəti əhəmiyyətli dərəcədə pisləşir. Ətraf mühit ən çox sənaye müəssisələrinin tullantıları, kənd təsərrüfatında istifadə olunan pestisidlər, heyvandarlıq təsərrüfatlarından və komplekslərdən axan çirkab sularla çirklənir. Ətraf mühitin çirklənməsi bitki toxumalarında çoxlu miqdarda azot turşusu duzlarının, qalıq miqdarda pestisidlərin, ağır metalların və radionuklidlərin toplanmasına səbəb ola bilər. Çirkləndiricilərin və ksenobiotiklərin təsiri altında bitki mənşəli qida xammalının və qida məhsullarının keyfiyyəti aşağı düşür. Tərəvəz məhsulları keyfiyyətsiz, tez-tez zərərli və zəhərli, hətta patogen olur. Heyvanların orqanizmində zəhərli maddələrin paylanması bir qayda olaraq qeyri-bərabərdir. Onlar çirkləndiricilərin fiziki-kimyəvi xassələrindən və digər amillərdən asılıdır. Belə ki, DDT əsasən piy toxumasında, qurğuşun - qaraciyər və böyrəklərdə, kadmium - böyrəklərdə, radioaktiv yod - qalxanabənzər vəzdə, stronsium - sümüklərdə cəmlənir. Qida zəncirində miqrasiya edən bir çox kimyəvi birləşmələr yeni formalara çevrilir. Onların bəziləri zərərsizləşdirilir, bəziləri isə əksinə, daha çox zərərli olur. Qida zəncirinin son həlqələrində, o cümlədən insan orqanizmində davamlı kimyəvi maddələrin və uzunömürlü radionuklidlərin konsentrasiyası artır. Heyvanların orqanizmində olan çirkləndiricilərin və ksenobiotiklərin təsiri altında heyvandarlıq məhsullarının keyfiyyəti aşağı düşür. Qida xammalı və heyvan mənşəli qida məhsulları çox vaxt keyfiyyətsiz, hətta zərərli və ya patogen olur [Məmmədov Q.Ş., Xəlilov M.Y., Məmmədova S.Z.2010, Гюльяхмедов А.Н., Бабаев М.П, Ахундов Ф.Г. и др. 1988]. Məhz bunları nəzərə alaraq rayon ərazisindəki torpaqlar ətraflı, elmi əsaslandırılmış şəkildə tədqiq olunmalıdır ki, onda yetişdirilən məhsulların keyfiyyəti ekoloji, gigiyenik norma və standartlara uyğun olsun.

Rayon ərazisində kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalına və onların keyfiyyətinə mənfi təsir münasibə müddətində torpaqlarda yığılıb qalan və miqrasiya xüsusiyyətlərinə malik olan, canlı aləm üçün təhlükə mənbəyi hesab edilən ağır metalların olmasıdır. Məlumdur ki, ağır metallar ən təhlükəli

çirkləndiricilər kimi tanınır. Onlardan torpaqlarda ən çox rast gəlinənləri qurğuşun, cıvə, kadmium, arsen, sink, nikel və s. hesab olunurlar. Füzuli rayonu torpaqlarında ağır metallara daha çox çirklənmiş Araz çayının suları ilə suvarılan torpaqlarda rast gəlinir. Kənd təsərrüfatı istehsalında bu, məhsuldarlığın azalmasına və məhsulun keyfiyyətinin pisləşməsinə səbəb olur. Bir insanın xəstələnmək riski qida ilə qəbul edilə biləcəyi ağır metalların icazə verilən miqdarına - məsələn, qurğuşun-3 mq, kadmium-0,4, cıvə-0,3 mq həftə - görə dəyişir. Bu səviyyələr şərti olsa da, qidalardakı ağır metalların tərkibinə nəzarət etməyə xidmət edir [Гюльяхмедов А.Н., Бабаев М.П, Ахундов Ф.Г. и ДР.1988, Агроэкология, 2000].

Ümumiyyətlə, nitratsız kənd təsərrüfatı məhsulu yoxdur. Çünki onlar bitki qidasında azotun əsas mənbəyidir. Füzuli rayonu torpaqlarında yüksək keyfiyyətli kənd təsərrüfatı məhsulu əldə etmək üçün torpağa mineral azot gübrələri və üzvi maddələr daxil etmək lazımdır. Kənd təsərrüfatı məhsullarında nitrat problem müasir dövrdə ən aktual problemlərdən biridir. Azotlu mineral və üzvi gübrələrin yüksək və ultra yüksək dozalarda savadsız istifadəsi ona gətirib çıxarır ki, torpaqda azotun çox olması nitratların bitkilərə çoxlu miqdarda daxil olmasına səbəb olur. Bəçirilən məhsullar arasında ən çox nitrat əkilən süfrə çuğunduru, kahı, ispanaq, şüyüd və s.-də toplanır. Ona görə də qidada nitratın miqdarını azaltmaq üçün məhsul yetişdirmə, saxlama və emal üsullarını həmçinin, mübarizə metodlarını düzgün seçmək vacibdir [Гюльяхмедов А.Н., Бабаев М.П, Ахундов Ф.Г. и ДР.1988].

Füzuli rayonu aqroekosistemlərinin normal məhsuldarlığı üçün gübrələrlə yanaşı əlaqə otlarına, xəstəliklərə və zərərvericilərə qarşı bitki mühafizə vasitələri də tətbiq edilir ki, bunlar pestisidlər adlanır. Torpağın, suyun, bitkilərin, o cümlədən əkinlərin və onun emalı məhsullarının qalıq miqdarda pestisidlərlə çirklənməsi ehtimalı xüsusi narahatlıq doğurur. Pestisidlər insanlarda bədxassəli şişlərin əmələ gəlməsinə səbəb ola bilər. İstifadə olunan birləşmələrin təxminən 70%-i insan orqanizminə ət, süd, yumurta, 30%-i isə bitki qidaları ilə daxil olur. Məhsullarda pestisidlərin qalıq miqdarının toplanmasının əsas səbəbi onlardan istifadə norma və qaydalarının pozulmasıdır. Rayonda yaşıl kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi üçün bitki mühafizəsinin ayrı-ayrı effektiv üsullarının istifadəsi, o cümlədən kimyəvi, bioloji və aqrotekniki tədbirlərin birlikdə tətbiqi bitkilərin kompleks mühafizəsini təmin edə bilər.

Kənd təsərrüfatı məhsullarına ziyan vuran texnogen mənşəli ziyanlı maddələrdən biri də dioksinlərdir. Dioksinlərin ən mühüm kimyəvi xüsusiyyətləri güclü asidik və qələvi məhlullarda həddindən artıq sabitlik, oksidləşdirici maddələrə yüksək müqavimətdir. Torpaqda yarımxaricolma dövrü 10 il, suda 1-2 ildir. Dioksinlər torpaq hissəcikləri ilə güclü şəkildə əlaqələndirilir, buna görə də yağışlarla zəif yuyulur. Dioksinlər əsas üst 15 metrlik torpaq qatında cəmləşmişdir. Dioksin əmələ gəlmə mənbələri və onların cansız və canlı təbiətə daxil olma yolları çox müxtəlifdir. Onların ətraf mühitdə görünməsi ilk növbədə xlor üzvi birləşmələrin istehsalı və istifadəsi və onların tullantılarının utilizasiyası ilə bağlıdır. Dioksinlər havaya sənaye və məişət tullantılarının yanması nəticəsində yaranan tüstü ilə, həmçinin avtomobillərin işlənmiş qazları ilə daxil olur. Dioksinlərin əsasən qida zəncirləri boyunca yığılması müşahidə edilir. Dioksinlərin əksəriyyəti mədə-bağırsağ traktından və dəridən asanlıqla orqanlara daxil olur. Dioksinlər insan orqanizmindən praktiki olaraq xaric edilmir [Мəmmədov Q.Ş. 1998, Гюльяхмедов А.Н., Бабаев М.П, Ахундов Ф.Г. и ДР.1988].

Beləliklə, bitkiçilik və heyvandarlığın səmərəliliyinin artırılması, bununla da ölkənin sürətlə artan əhalisinin ərzaqla təmin etmək probleminin həlli rayonda torpağın çirklənməsi və onlarda deqradasiya proseslərinin inkişafı, təbii mühitin intensiv və irimiqyaslı çirklənməsi və yoxsullaşmasının aradan

qaldırılması hesabına həll edilə bilər. Əks halda rayon torpaqlarında zəhərli elementlərin və birləşmələrin tərkibindəki artım nəticəsində qida məhsullarının keyfiyyətinin pisləşməsi müşayiət oluna bilər. Torpaq və bitkilərdə toplanan ağır metallar rayon ərazisində ətraf mühitin çirklənməsinə təsir edir, içməli su və əkin sahələrinin çirklənməsi səbəbindən insan sağlamlığı üçün potensial təhlükə yaradır. Bu təhlükələr su axarları vasitəsilə çirkləndiricilərin rayonun digər hissələrinə daxil olması ilə daha da güclənir.

Füzuli rayonunun davamlı inkişafına, eləcə də ekoloji təhlükəsizliyinə yalnız təbii ekosistemlərin qorunub saxlanması və ətraf mühitin müvafiq keyfiyyətinin təmin edilməsi ilə nail olmaq olar. Füzuli rayonunda yaşıl kənd təsərrüfatının inkişafına və aqroekoloji şəraitin qorunub saxlanmasına dövlət siyasətinin aşağıdakı əsas prinsipləri təkan verəcəkdir:

- rayonun davamlı inkişafı və torpaqların deqradasiyasının qarşısının alınması;
- rayonda təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində yaranacaq iqtisadi artım zamanı ekoloji nəticələrin minimuma endirilməsi və əhalinin sağlamlığının qorunması;
- rayon ərazisində həyata keçirilən təsərrüfat layihələrinin tətbiqinin təbii sistemlərə, ətraf mühit komponentlərinə gözlənilməz zərərli təsiri olduqda, onlardan imtina edilməsi;
- rayon ərazisində olan təbii sərvətlərdən istifadə edilməsi prosesində və ətraf mühitin mühafizəsi haqqında Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyin pozulması nəticəsində ətraf mühitə dəymiş zərərin ödənilməsi [Məmmədov Q.Ş., Xəlilov M.Y., Məmmədova S.Z. 2010, www.eko.gov.az].

Ümidvarıq ki, yaxın gələcəkdə minalar və partlamamış silahlardan təmizlənən Füzuli rayonunda kənd təsərrüfatının ekologiyalaşdırılması konsepsiyası tam şəkildə həyata keçiriləcək, ətraf mühitin mühafizəsi tədbirlərinin səmərəliliyi artacaq, əhali özü və gələcək nəsli üçün təbiəti qoruyub saxlaya biləcəkdir.

Nəticə

Füzuli rayonu ərazisində becərilən və gələcəkdə becəriləcək kənd təsərrüfatı məhsullarının keyfiyyətinin yüksək olması və ekoloji baxımdan təmiz kənd təsərrüfatı məhsulları yetişdirmək üçün əkinçilikdə və heyvandarlıqda tətbiq edilən ekoloji norma və standartlara əməl etmək lazımdır. Rayon ərazisində biogeokimyəvi qida zəncirinin fəaliyyətinə, bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının keyfiyyətinə müəyyən dərəcədə iqlim (mikroiqlim), hidroloji, biosenotik və antropogen amillər təsir göstərir. Quraqlıq, leysan yağışlar, dolu və daşqınlar zamanı, əlverişsiz hava və iqlim şəraitində, bitki və heyvanların kütləvi xəstəlikləri zamanı, antropogen ekoloji fəlakətlər zamanı bitkiçiliyin və heyvandarlığın inkişafı üçün şərait kəskin şəkildə pisləşə bilər. Bu da, bitki və heyvan mənşəli kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının miqyasının azalmasına və keyfiyyətinin pisləşməsinə səbəb olar. Ümumiyyətlə, aqrolandşaftlara yüksək antropogen təzyiqlik, ərazilərdə yerli ekosistemlərin kövrəkliyi, zəif infrastruktur ekoloji və iqtisadi sabitliyə təhdidlərdir. Eyni zamanda rayon ərazisində hərbi fəaliyyətin izləri kənd təsərrüfatı ekosistemlərinin vəziyyətinə və inkişafına neqativ təsir göstərir ki, bu da kənd təsərrüfatı istehsalının dayanıqlı inkişafını təmin etmək üçün mənfi təsirlərin qarşısının alınması və ya azaldılması üçün metod və texnologiyaların işlənilib hazırlanması probleminin həllini zəruri edir. Rayon ərazisindəki torpağın deqradasiyası erməni işğalı nəticəsində torpaqların funksiyasının dəyişməsinə, onların tərkibinin, xassələrinin, rejimlərinin təbii, həmçinin təsərrüfat əhəmiyyətinin kəmiyyət və keyfiyyətə pisləşməsinə səbəb olan təbii və antropogen proseslərin təsirdən baş vermişdir.

Füzuli rayonu ərazisində ekoloji cəhətdən təmiz kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalına töhfə verən biotexnologiyalar əsasında yeni sahələrdə mikrobioloji gübrələrin istifadəsi, məişət tullantılarının sənaye emalı, heyvan tullantılarının kompostlanması və emalı üçün sənaye texnologiyası ekoloji cəhətdən təmiz üzvi gübrələr istehsal etmək üçün zəruridir.

Rayon ərazisində əkinçilik və heyvandarlığın davamlı inkişafı, kənd təsərrüfatı məhsullarının keyfiyyətinin yüksəldilməsi aqrobiogeosenozların, otlaq və təsərrüfat üçün əlverişli torpaqların obyektiv ekoloji qiymətləndirilməsinin nəticələri əsasında hazırlanmış tədbirlər həyata keçirildikdə mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov Q.Ş., Xəlilov M.Y., Məmmədova S.Z. Aqroekologiya. Bakı, "Elm" nəşriyyatı - 2010, 552 səh.
2. Məmmədov Q.Ş. Azərbaycan torpaqlarının ekoloji qiymətləndirilməsi. Bakı, "Elm" nəş-ı, 1998. 280 s
3. Гюльяхмедов А.Н., Бабаев М.П., Ахундов Ф.Г. и др. Рекомендации по агрохимическим основам применения систем удобрений под различные сельскохозяйственные культуры на мелиорированных почвах. 1988, 125 с.
4. Агроэкология / В. А. Черников, Р. М. Алексахин, А. В. Голубев и др.; Под ред. В.А. Черникова, А. И. Чекереса. - М.: Колос, 2000. - 536 с.: ил.
5. Сельскохозяйственная экология / Н.А. Уразаев, А.А. Вакулин, А.В. Никитин и др. - М.: Колос, 2000. - 304 с.
6. Экологически безопасная продукция / Черников В.А., Соколов О.А.: Москва, Колосс., 2009 г.
7. Агроэкологическая оценка земель, проектирование адаптивно-ландшафтных систем земледелия и агротехнологий: методическое руководство. – М.: Изд-во РГАУ-МСХА им. К.А. Тимирязева, 2005. – 763 с.
8. Valida Mehdiyeva, Ilgar Khalilov. Ecological and economic aspects of the use of natural resource potential in sustainable development of the Republic of Azerbaijan. 37th International Scientific Conference on Economic and Social Development – "Socio Economic Problems of Sustainable Development" - Baku, 14-15 February 2019 s.142-152.
9. Afag Hajiyeva. Risks and Threats Emerging Due to Anthropogenic Transformations on the South-Eastern Slope of the Greater Caucasus. Journal of Agriculture and Life Sciences, Vol.2. No1. June-2015.USA. Pс.173-180.
10. www.eko.gov.az
11. www.stat.gov.az

Green Banking's Contribution to The Energy Transition: Financing Renewable Energy Projects

Yusif Mammadov

**Doctoral student at the Academy of Public Administration under the President of the
Republic of Azerbaijan**

Abstract

Energy transformation is crucial in the fight against global climate change. Renewable energy offers a sustainable alternative to fossil fuels; however, financing challenges often hinder the scalability of these projects. Green banking is essential in addressing this gap. Green banks provide financial support for energy efficiency initiatives and the development of solar, wind, hydropower, and geothermal projects. They play a key role in promoting energy-saving initiatives and integrating renewable energy systems into the grid. Additionally, by providing innovative financing solutions and lowering the cost of capital, green banks help overcome economic barriers, making renewable energy projects more accessible and attractive to investors. By financing solar panels, wind turbines, hydropower stations, and geothermal plants, green banks contribute significantly to environmental sustainability. The collaboration between green banks and other financial institutions is crucial in accelerating the transition to a sustainable future. This partnership enhances the availability of funds and resources needed for large-scale renewable energy projects, playing a pivotal role in combating climate change and promoting a greener, more sustainable world.

Keywords: green energy, finance, projects, renewable, banking

JEL code: G21; Q42; Q56

Introduction

The world economy has been facing an important structural impasse that can be called "productivity decline" since the 2008 financial crisis. When evaluated on a decades-by-decade basis, it seems possible that the slowdown in productivity growth, which represents growth and a decline in social welfare for most economies, can only be overcome with advances within the scope of "total factor productivity". In order to increase "total factor efficiency", technological and innovative developments as well as improvements in energy and resource efficiency stand out clearly. In this context, the "twin transformation" approach, which includes "green transformation" and "digital transformation", stands out as the dominant growth paradigm in the second quarter of the 21st century. There is an urgent need for action to combat global climate change, and the energy transition is one of the most important steps in this fight. Moving away from fossil fuels and towards sustainable energy sources is essential to securing the future of our planet. However, the need for financing to scale renewable energy projects is a major obstacle. This is where green banking comes into play. This article will examine the role of green banking in financing renewable energy projects, how it contributes to the energy transition, and the significant developments in this area.

Literature review

Before considering the issues of financing green energy, it's necessary to clarify definitions and terminology. Historically, the term "green energy" mainly referred to energy based on renewable energy sources (RES). While the concept of RES is generally clear, the perception of green energy has evolved. Green energy is now seen as energy derived from natural phenomena that do not cause environmental harm, such as wind and solar power. However, not all renewable sources are considered fully green. For instance, biomass combustion releases greenhouse gases, and its life cycle is not always viewed as carbon neutral. Initially, financing renewable energy was challenging due to the high costs of

technology. The development of international and national legal frameworks, along with climate policies, also led to the creation of financial incentives, which can be direct or indirect, mandatory or voluntary, and positive or negative.

Conjunctural developments, especially the Covid-19 epidemic, also strengthen this scope (EIB, 2022). There was a contraction of around 3.5% in the world economy in 2020 due to the impact of the Covid-19 epidemic. 2020 has been a year in which supply shocks arising from global value chain disruptions caused by mandatory closures overlapped with demand shocks created by changing consumption composition and fluctuations. Thus, the highest economic contraction of the last 60 years occurred. This contraction is twice as large as that in the 2008 global crisis. Mandatory closure decisions taken due to the Covid-19 outbreak, on the one hand, caused interruptions in production and circulation, and on the other hand, caused a change in the composition of consumption. Supply and demand shocks have led to very high wavelength volatilities. The liberalization of financial flows, integration and globalization of financial and economic systems have significantly accelerated the cross-border movement of funds and the development of the international banking sector. The concept of green banking has become widespread as the most innovative instrument of environmental policy, based on the active participation of international financial institutions in overcoming environmental challenges (Jha, Bhome 2013). Six principles of green banking have been formulated, providing a roadmap for aligning international financial institutions' activities and capital allocation with the sustainable development goals (SDGs). Banks are increasingly adopting digital services, contributing to energy saving and resource conservation, while the poorest countries receive concessional funding or grants to achieve the SDGs (Deka, 2018). These measures not only benefit the environment but also reshape the public image of banks as socially responsible entities. The dynamics of the green bond market deserve special attention, the statistics of which are most fully presented in the reports of the Climate Bonds Initiative (CBI). In 2021, its volume exceeded the threshold of half a trillion dollars, and if current dynamics continue, it may reach one "green trillion" as early as 2024. Experts have different estimates of the annual volume of green bond issuance, but provide a general guideline for evaluating current investments. Thus, to achieve their climate goals, governments, policymakers and investors must increase the global issuance of green bonds to \$5 trillion per year by 2025 (CBI, 2022). The IMF and IEA estimate that to achieve net-zero CO₂ emissions by 2050, additional investment of between 0.6% and 1% of global GDP will be required over the next two decades, totaling between \$12 and \$20 trillion (IMF, 2021a, 2021b), and according to McKinsey calculations, a total of \$9 trillion per year needs to be invested in related projects (MGI, 2022). A Reuters poll of economists conducted in fall 2021 found significant differences in dollar estimates of total investment needed, reflecting the variety of methodologies used. The median value was \$44 trillion. In turn, Oxford Economics experts put the total volume of investment required in energy and other sectors by 2050 at almost \$140 trillion—the highest estimate obtained in the survey (CBI, 2022). The four leading countries issued green bonds in 2021 were the USA, Germany, France and China (about 54%).

"Twin Transformation" and green energy

Due to the impact of the Covid-19 pandemic, fixed capital investments on a global scale showed a sharp decline in 2020, despite increased liquidity and low borrowing costs within the scope of fiscal measure packages. However, considering the medium-long term investment need from the "Twin Transformation" perspective, it is determined that we have entered a unique period on a global scale

and the potential for high-volume physical investment is on the agenda under the leadership of developed economies. There is a significant potential to include the resources of institutional investors, especially pension funds, insurance companies, sovereign wealth funds and foundations, whose structures are suitable for long-term investments, in the financing of low-carbon investments. If a 1% share is allocated from the US\$ 87 trillion fund controlled by institutional investors to direct renewable energy or energy conversion investments by 2030, it seems possible that 15 to 30% of the additional financing need envisaged for energy conversion investments will be provided by institutional investors.

While the resource allocated from the EU Budget for the 2021-2027 period to be spent on investments within the scope of the European Green Deal is around € 1.8 trillion, the European Investment Bank Group (EIB) will play a special role in financing the investments. It is estimated that an investment of US\$ 110 trillion is needed by 2050 for energy transformation on a global scale. It is determined that more than 50% of the investment in question must be made in the 2021-2030 period. Developments such as the increase in climate commitments of institutional investors and their start to declare direct energy transition financing targets in this direction, the expansion of commitments of multilateral development finance institutions, and the increase in budget shares of public and government organizations, as in the example of the European Green Deal, point to the expansion of financing opportunities and the change in the supply structure. Projections made in this direction show that it is possible to finance the US\$ 55 trillion needed for investments by 2030.

Table 1. Financing investors

	2030	2050
Institutional Investors	> US\$10 trillion	>US\$25 trillion
Multilateral Development Banks and Other Development Finance Institutions	> US\$2 trillion	> US\$5 trillion
Other Financial Institutions	> US\$10 trillion	> US\$30 trillion
Public/Government Organizations	US\$10-15 trillion	US\$45-50 trillion
TOTAL	US\$47-52 trillion	US\$135-140 trillion

Source: World Bank, "Global Financial Projections 2030 and 2050," World Bank Report, 2023.

In the energy sector, financing opportunities need to be expanded rapidly in order to make investments in the annual budget of US\$ 5.7 trillion by 2030, a significant part of which will be energy transformation investments. Even if it is assumed that most of the resources for energy investments other than energy transformation will be channeled to this, considering that the energy investment level in 2021 is US\$ 1.9 trillion, the need to create an additional US\$ 3.8 trillion annually becomes clear.

Green banking and renewable energy projects

A green bank is a public, semi-public or not-for-profit institution that offers a variety of financial products specifically focused on climate change mitigation projects, such as renewable energy and energy efficiency programs. Building a City Green Bank: A Best Practice Guide draws on the experiences of large local green banks and is a valuable resource for those looking to implement climate finance through a dedicated local fund or bank. The Consortium of American Green Banks reports that as of the end of 2019, every dollar invested by a U.S. green bank contributed \$3.60 to the total

investment in the clean energy economy. There is compelling evidence that green bank development directly benefits city residents through job opportunities, reduced emissions, and affordable energy. The right choice of sources and methods of financing is the key to the successful construction of wind farms, solar power plants or geothermal projects. In European countries, for example, banks provide less capital for such projects. Instead, other categories of players, such as large insurance companies, are showing increased interest in such debt obligations. Low project returns of around 6-9% per annum are quite acceptable for European insurance companies that prefer a long investment horizon and stable income streams. Long-term loans from commercial banks are a common source of renewable energy financing. Usually, these are local banks and branches of large transnational credit and financial institutions that have launched operations in the host country. Many of them create special divisions to finance green projects or open subsidiary banks under a new brand specifically for this purpose. Ecology remains a triggering topic for discussion due to its influence on many areas of life. High rates of development of the world economy entail an increase in the consumption of natural resources, exacerbating the degree of their depletion and environmental pollution. The steady increase in global energy and water consumption and rising CO₂ emissions increase the risk of depletion of non-renewable energy resources and create environmental threats (Chien et al., 2021; Tu et al., 2021; Nawaz et al., 2021). But at the same time, with economic growth, favorable conditions appear for the introduction of green innovations (transition to renewable energy sources (RES), etc.), which opens up opportunities to overcome environmental challenges (Hsu et al., 2021). The success of such initiatives largely depends on the sufficiency of financial resources. According to the International Energy Agency (IEA), in order to achieve the global goal of reducing harmful emissions by 45% by 2030 and zero by 2050, investments will need to be increased almost threefold (from \$760 billion in 2019) up to 2.2 trillion by 2030¹. To transition developing countries to a net-zero emission economy, they will need a total of \$1 trillion a year from public and private sources.

In different countries of the world, policies to support the development of the green bond market are implemented in different ways. For example, in the United States, incentives such as tax exemption for municipal issuers are used. The government also provides cash subsidies to reduce the interest rate on green bonds. In addition, the authorities offer tax credits for issuers and buyers of securities. The Central Bank of China does not take into account loans for the purchase of green bonds when calculating the liquidity of banks and assessing the adequacy of bank capital. Many countries use similar measures to varying degrees. In particular, the European Commission notes the need to reduce regulatory requirements for loans issued in the European Union to finance renewable energy projects. International credit and financial organizations, such as the World Bank, provide assistance to the development of green bonds. Its structures offer comprehensive assistance to governments in issuing these securities. The International Finance Corporation helps governments develop guidelines and procedures for the green bond market, and the European Investment Bank helps in developing criteria for the environmental significance of renewable energy projects.

Today, green finance is a complex of institutions, measures, and instruments within the banking sector to stimulate projects aimed at improving the social and environmental landscape in the world. The problem of introducing green finance is primarily associated with the need to transition to a green economic model, designed to rebuild the approach to production and consumption from the outdated linear model to a closed-loop economy based on the principle of renewable resources. Responsibility

for this transition extends to the state, society, and business, as the main drivers of the economy. Financial institutions, in turn, formulate instruments that help responsible businesses move to the rails of environmental friendliness and sustainability. A carbon unit, or carbon credit, is a financial instrument for reducing greenhouse gas (GHG) emissions. "Green" mortgage - a mortgage issued by banks for the construction and purchase of real estate that meet the criteria of "green" buildings. Subsidies for "green" projects are a tax measure to stimulate the development of the green financial instruments market. In 2022, the amount of subsidies will be from 60% to 90% of coupon payments on "green" bonds or interest on "green" loans. Thus, companies can gain access to a wide range of "green" instruments by creating projects aimed at implementing environmental, energy-efficient, low-carbon solutions.

Table 2. Basic research connections between banking activities and environmental indicators of the country of presence

Subject of study	Description, main conclusions
The impact of green banking on environmental activities (Salvado et al., 2013)	Based on a survey and analysis of resumes, the positive impact of environmental strategies of international banks on the creation of eco-innovations and strengthening competitiveness was noted.
The role of international banks in the dissemination of green technologies (Risal, Joshi, 2018)	A multiple regression analysis of 189 international banks demonstrated their contribution to the dissemination of sustainable development solutions through reputational and brand awareness.
The impact of green practices on the international's own environmental performance native banks (Zhang et al., 2022)	Using structural equation modeling, the authors based on the material of 352 banks substantiated the mediating role of financing in the relationship between green banking and the environmental efficiency of private commercial banks. Empirical calculations have shown that green banking has a significant and positive impact on the environmental performance of sector players. The main benefits of green banking include increased competitiveness of banks, long-term reduction of costs and expenses, transition to online banking, improved reputation and reduced carbon dioxide emissions. The key factors hindering its implementation are low customer awareness, high investment costs, technical difficulties, and a lack of competencies in evaluating environmental projects and green loans.
Banking financing projects to reduce greenhouse gas emissions (Michonski, Levi, 2010)	The average amount of funding for greenhouse gas reduction applications approved by banks was \$3 million per project. We are talking mainly about the initiatives of the World Bank, the United Nations Development Program (UNDP) and the Environment Program (UNEP). In 1992, the Global Ecological Fund (GEF) allocated \$2.7 billion to implement projects to combat climate change, which reduced greenhouse gas emissions by 1 billion tons.

Investing in low-emission businesses (Campiglio, 2016)	Banking investments in companies committed to minimizing carbon emissions have been named as one of the main tools in the fight against climate change. However, in certain economic conditions (low level of development, immature banking system, etc.), banks usually shy away from lending to activities to reduce such emissions, even with appropriate incentives. Application of a macroeconomic approach to the study of green banking will allow us to assess the effectiveness of government monetary policy in decarbonizing the economy. This is especially true for developing countries, where the state, as a rule, has tighter control over the distribution of loans (through the central bank), and its monetary tools are not limited to interest rate regulation.
The role of international banks in shaping the principles of green policy (Tandon, Setia, 2017)	Based on the analysis of primary and secondary data and Garrett's ranking methods, the key role of international banks in the formation of the principles of green policy is stated. State Bank of India's financing of a residential wind turbine project has reduced the country's dependence on environmentally harmful thermal energy, increased the nation's energy neutrality and reduced its carbon footprint.
Contribution of foreign banks to the country's environmental performance (Gopi, 2016)	An example of a study noting the negative impact of foreign financial institutions on the environmental situation in the country. By projects financing whose implementation has a negative impact on the environment, banking institutions cause indirect damage to the environment.

Source: Compiled by the author based on the materials of the listed works.

In table Table 3 lists the main studies in this area with key conclusions emphasizing the significant role of international banks in achieving the SDGs both at the national and interstate levels. At the same time, the ambiguous environmental effects of these activities indicate the need for in-depth study of them on a larger sample of countries and over a longer time horizon. However, researchers approach the assessment of banks' contributions in a fragmented manner. Some consider banks only from the standpoint of transforming internal business processes, others consider their intermediary functions in achieving the SDGs through certain “green” instruments (concessional lending, issuing “green” bonds, etc.). The objective of our research is to comprehensively assess these two components using the example of studying the contribution of banks to reducing CO₂.

Thus, the important role of bank investments in the decarbonization of the economy has been confirmed, while internal indicators of the sector's development have practically no effect on its achievement. A possible explanation is that the implementation of a green investment policy does not depend on the amount of capital and volume of operations of banks, but is a conscious decision of their management aimed at complying with the principles of environmental responsibility.

Benefits of green financing

The process of obtaining "green" financing is not complicated, but requires the development of a company's responsibility policy. Since the formation of "green" financial instruments and, as a result, the receipt of "green" financing can be claimed by a business that creates projects aimed at

environmental protection measures and the formation of social well-being. The criteria for "green" projects fit well into the logic of the ESG strategy and, as stated above, are determined by the "green" taxonomy of the corresponding "green" instrument. The general algorithm for obtaining green financing:

- ✚ A company wishing to attract "green" investment must form a set of "green" lots according to the corresponding taxonomy within the framework of its activities.
- ✚ Then apply to a verification body that can confirm the compliance of these projects with the criteria of sustainable development.
- ✚ Next, a pool of "green" financial instruments is formed, which the company plans to issue.
- ✚ The instruments planned for issue ("green" bonds, loans) are also verified by the relevant rating agencies.
- ✚ After successful verification, "green" instruments can be placed on the selected exchange.

The formation of such instruments implies that their introduction into the company's activities imposes certain obligations but also brings tangible benefits. This is reflected in the company's attractiveness and image. After the global ratification of the Paris Agreement, ecology became a priority area for economic development, making the formation of a "green" corporate policy beneficial, including state support. Additionally, the ESG rating of a company is becoming an effective business tool. In Western countries, the future reliability of a counterparty is often determined by its ESG activities. If a company takes a responsible approach to the environment and social issues, it will likely do so in business. The use of EPD (Environmental Product Declaration) is becoming more common, as purchasing decisions are often based on it. Environmental friendliness has become a direct marker of innovation. Difficult times dictate new requirements, and society expects a real contribution from businesses to improving the social and environmental situation.

Conclusion

Due to the worsening environmental problems and the low effectiveness of existing tools to combat them, there is a growing demand for innovative mechanisms for solving these problems on a global scale, including the reorientation of economic entities towards the principles of sustainable development. From year to year more and more international financial institutions and transnational banks are becoming involved in these processes. Numerous studies show their important contribution to achieving the SDGs, along with such factors as the level of economic growth (Nejat et al., 2015; Luqman et al., 2019; Shahbaz et al., 2021), social responsibility of the population and business (Sadiq et al., 2022; Debnath, Roy, 2019) and others. This article is devoted to substantiating the role of green practices of international banks as one of the most relevant ways to stimulate the implementation of the principles of corporate social responsibility, the implementation of environmental programs, the use of innovative resource-saving technologies, etc. Empirical calculations have confirmed the positive impact of global financial institutions on the dynamics of environmental development, expressed in reducing CO2 emissions through significant investments in environmental initiatives. The internal development indicators of the banks themselves do not produce significant external effects on the environment. A possible explanation is that the vast majority of environmental programs are implemented by the state or business. At the national level, the share of green initiatives implemented

by banks is insignificant.\

The results of the study provide reasons to expand a list of traditional mechanisms for stimulating sustainable development and more actively using international green banking to promote these processes. Government institutions (in particular, global financial market players) should develop and implement appropriate policies aimed at encouraging banking institutions to support environmental initiatives and introduce green technologies to reduce the burden on the environment.

References

1. Allahverdieva E., Sorokina E. (2021) The main levers of the state for the implementation of green banking. In the book: Scientific approach to the activities of central banks of countries: from problem to solution (ed. N. Morozko, V. Didenko), M.: RUSAINS, p. 122–128.
2. Baybikova E.R., Sterligova U.M. (2014) Activities of international development banks in the second half of 2013. *Eurasian Economic Integration*, 1 (22), 165–200.
3. MBS (2022) ESG banking. Collection of analytical materials, M.: International Banking Council.
4. Bahl S. (2012) Attaining Sustainable Development Through Green Banking. *International Journal of Research in Commerce, Economics & Management*, 2(4), 70–74.
5. Bhardwaj BR, Malhotra A (2013) Green Banking Strategies: Sustainability Through Corporate Entrepreneurship. *Greener Journal of Business and Management Studies*, 3(4),180–193.
6. Bierens HJ (2001) Unit roots. In: *A Companion to Econometric Theory* (ed. B. Baltagi), Oxford: Blackwell Publishers, pp. 610–633.
7. Campiglio E. (2016) Beyond carbon pricing: The role of banking and monetary policy in financing the transition to a low-carbon economy.
8. Chen J., Siddik A.B., Zheng G.-W., Masukujjaman M., Bekhzod S. (2022) The Effect of Green Banking Practices on Banks' Environmental Performance and Green Financing: An Empirical Study. *Energies*, 15, 1292.
9. Chien F., Sadiq M., Nawaz MA, Hussain MS, Tran TD, Thanh TL (2021) A Step Toward Reducing Air Pollution in Top Asian Economies: The Role of Green Energy, Eco-innovation, and Environmental Taxes. *Journal of Environmental Management*, 113-420.
10. Debnath S., Roy S. (2019) Customer's Awareness on Green Banking Initiatives. *Journal of Management*, 7(2), 75–78.
11. Deka G. (2018) Adoption and Usage of Sustainable Green Banking Practices: An Empirical Study on Internet Banking in Assam. *International Journal of Business and Management Invention*, 7(8), 9–22.
12. EBRD (2021a) EBRD Sustainability Report 2021, London: European Bank for Reconstruction and Development.
13. Gopi S. (2016) A Study on the Impact of Green Banking in Environmental Protection. *International Journal of Advance Research and Innovative Ideas in Education*, 1(4), 382–388.
14. Hajiyeva N., Musayeva-Gurbanova A. (2022) The Application of “Green Economy” Policy of Switzerland and Sweden to the Karabakh Region of Azerbaijan: Review and Appraisal. In: *Conference Proceedings Book – IV International Scientific Conference of economics and Management Researchers – 2022 (23–26 June 2022)*, Baku: UNEC, 2022, pp. 128–1306.
15. UNCTAD, 2021a. *World Investment Report 2021: Investing in Sustainable Recovery*.
16. World Bank, 2020. *Global Economic Prospects: Slow growth, policy challenges*.

<https://www.worldbank.org/en/news/feature/2020/01/08/january-2020-global-economic-prospects-slow-growth-policy-challenges>

16. World Bank, 2021. Climate Change Action Plan 2021-2025: Supporting Green, Resilient and Inclusive Development.

17. World Bank, 2022a. Global Economic Prospects, “Slowing Growth, Rising Risks”.
<https://www.worldbank.org/en/publication/global-economic-prospects>

18. World Bank, 2022b, World Development Report 2022: Finance for an Equitable Recovery.
<https://www.worldbank.org/en/publication/wdr2022/brief/chapter-1-introduction-the-economic-impacts-of-the-covid-19-crisis>

İqlim dəyişikliyi hadisələri zamanı ekososial işçilərin həyata keçirdiyi strategiya və ekoloji ədalət: problemlər və perspektivlər

Köçərli Yalçın Ənvər oğlu Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC) baş müəllim

Köçərli Leyla Rais qızı Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC) baş müəllim

E-mail: yalcinkocharli4@gmail.com

levlaraisqizi@gmail.com

Xülasə

Məqalədə global dünyada baş verən iqlim dəyişikliyi, fəlakətlər və böhranlar nəticəsində yaranan problemlərin ətraf mühitin mühafizəsi və ədalətin müdafiəsi üçün sosial iş təcrübəsi təsnifləşdirilmişdir. İqlim dəyişikliyi hadisələri zamanı ekososial işçilərin həyata keçirdiyi əsas strategiya, o cümlədən problemlər və perspektivlər qiymətləndirilmişdir. İqlim dəyişikliyinə sağlamlığa təsir hədəfləri ekoloji ədalət prinsiplərinə əsaslandırılmaqla alternativ konsepsiyalar təqdim edilmişdir. Ekoloji ədalətin sağlam təbii mühitin təmin edilməsində həssas əhəlinin daima üzvlüyü bərabərsizliklərin aradan qaldırılması xüsusiyyətləri təhlil edilmişdir. Peşəkar sosial işçilərin bacarıqlarından istifadə etməklə ekoloji ədalətsizliyin aradan qaldırılması istiqamətində yeni təcrübələri bölüşmək üçün fərsətlər ümumiləşdirilmişdir. İqlim dəyişikliyinə yoxsul əhaliyə qeyri-mütənasib təsirləri, ekoloji amillərin insanların rifahına mənfi təsirlərinin azaldılması istiqamətində tövsiyələr təqdim olunmuşdur. Sosial işçilərin fəaliyyətindən yararlanmaqla ekoloji problemlərin həlli və ekoloji ədalətin təşviqi məqsədilə strateji hədəflər müəyyənləşdirilmişdir. Həssas təbəqənin rifahının yüksəldilməsinə diqqət yetirən sosial işçilər iqlim dəyişikliyinə psixi sağlamlığa təsirlərini aradan qaldırmağa kömək etmək üçün unikal mövqə tutmağa çalışırlar ki, bu məsələlərə məqalədə geniş yer ayrılıb. İqlim dəyişikliyi kontekstində sosial işçilər tərəfindən insanlara təbii fəlakətlər kimi iqlimlə bağlı hadisələrdən əvvəl və sonra psixi sağlamlıq dəstəyi göstərmək imkanları əsaslandırılıb.

Açar sözləri: *ekoloji böhran, ekoloji ədalət, ekososial işçi, iqlim dəyişikliyi, ekoloji qaçqın*

Ecosocial workers strategy and environmental justice during climate change events: challenges and perspectives

Kocharli A. Yalchin Azerbaijan State University of Economics (UNEC) senior lecturer

Kocharli R. Leyla Azerbaijan State University of Economics (UNEC) senior teacher

E-mail: yalcinkocharli4@gmail.com

Abstract

In the article, the practice of social work for the protection of the environment and the protection of justice of the problems caused by climate change, disasters and crises in the global world is classified. The key strategies implemented by ecosocial workers during climate change events, including challenges and perspectives, are assessed. Alternative concepts of climate change health impact targets based on environmental justice principles have been presented. The features of ecological justice in ensuring a healthy natural environment and eliminating the inequalities that the vulnerable population is constantly facing have been analyzed. Opportunities to share new experiences in addressing environmental injustice using the skills of professional social workers are summarized. Recommendations were presented in the direction of reducing the disproportionate effects of climate change on the poor population and the negative effects of environmental factors on people's well-being. Strategic goals have been defined for the purpose of solving environmental problems and promoting environmental justice by taking advantage of the activities of social workers. Social workers with a focus on promoting the well-being of vulnerable populations are uniquely positioned to help address the mental health impacts of climate change, which are discussed at length in the article. In the context of climate change, opportunities for social workers to provide mental health support to people before and after climate-related events such as natural disasters have been justified.

Keywords: *environmental crisis, environmental justice, ecosocial worker, climate change, environmental refugee*

Giriş

Azərbaycan Respublikası Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərini milli səviyyədə sürətləndirmək məqsədilə konkret konsepsiya və proqramları əks etdirən aktuallaşdırma, sürətləndirmə və siyasətə dəstək missiyasını həyata keçirən ilk ölkələrdən biri olmaqla, ölkə təcrübəsini 2018-ci ildə keçirilən Dayanıqlı İnkişaf üzrə Bakı Forumunda təqdim edib. Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərindən olan torpaq ekosisteminin mühafizəsi, iqlim dəyişikliyinə qarşı mübarizə, təmiz su və sanitariya qaydalarına ciddi riayət edilməsi, sərfəli və təmiz enerji, dəniz ekosisteminin mühafizəsi, sülh, sosial ədalət, ekoloji ədalət və səmərəli institutların təmin edilməsi ölkəmizdə keçiriləcək COP29 tədbirində müzakirəsi zəruri olan problemlər siyahısındadır. Sosial iş dünyanın insanpərvər peşələrindən biri kimi sosial ədalət və sosial bərabərliyin bərpa edilməsinə yönəlmiş fəaliyyət sahəsi hesab edildiyindən təbii olaraq ekoloji ədalətsizliyə müraciət etməklə yaşıl sosial işə müdaxilə etmiş olur. Həssas təbəqələri dəstəkləməyə diqqət yetirən peşə olaraq sosial işçilər iqlim dəyişikliyinə fərdlərə və icmalara təsirlərini tənzimləmək və həll etmək üçün unikal mövqeyə malikdirlər. Ekososial işçilərin əsas hədəfi eko problemlərin sosial nəticələrini həll etməklə ekoloji ədaləti müdafiə etməkdən ibarətdir.

İqlim dəyişikliyinə sağlamlığa təsirləri və ekoloji ədalət.

Ətraf mühitin çirkləndirilməsinin qarşısının alınması və ətraf mühitin mühafizəsi haqqında müvafiq qanunvericiliyin tələblərinə riayət edilməsi, ekosiyasətin əsas məqsədləri kimi qəbul edilir. Resursların israfı və səmərəsiz istehlakını azaltmaq, çirkləndirmə hallarını minimuma endirməklə aradan qaldırmaq, ekoloji məsələlərin müntəzəm olaraq diqqətdə saxlanması, problemlə sahələrlə bağlı bütün səviyyələrdə əks əlaqə və yeni təşəbbüsləri təmin etməklə həvəsləndirmə ekosiyasətin təşviqində əsas məqsədlərdəndir. Ənənəvi iqtisadi artım modelindən “yaşıl iqtisadiyyat”a keçid yalnız müxtəlif milli iqtisadiyyatların deyil, bütövlükdə planetin inkişafının davamlılığını şərtləndirən ümumdünya trendidir, “yaşıl iqtisadiyyat”ın

təşviqi isə əsas inkişaf yoludur. Azərbaycanda təbiətdən istifadə və ekoloji təhlükəsizlik məsələləri, “yaşıl” artım zərurəti getdikcə daha çox gündəmə gətirilir. Bu gün aydın oldu ki, klassik dünya iqtisadiyyatında qəbul edilən “əvvəlcə artım, sonra ekologiyaya qayğı” yanaşmasına əsaslanan ənənəvi siyasi ssenaridən nəhayət ki, uzaqlaşmağa təcili ehtiyac yaranmışdır (Qurbanov Sadiq, Məmmədov Zahid, 2024).

Azərbaycan bərpa olunan enerji sahəsində qabaqcıl ölkələr sırasına yüksəlmək əzmindədir və bu məqsədlə zəngin külək və günəş potensialından istifadə edir. Bu, həmçinin ölkənin 2050-ci ilə qədər istixana qazı emissiyalarını azaltmaq planının mühüm tərkib hissəsidir. Qlobal dünyada baş verən iqlim dəyişikliyi, fəlakətlər və digər böhranlar nəticəsində yaranan problemlər ətraf mühitin mühafizəsi və ədalətin müdafiəsi üçün sosial iş təcrübəsini də tələb edir. Çünki, sosial işçilərin xidmət göstərdiyi əhali ən həssas təbəqəyə aiddir. İqlim dəyişikliyi, ekoloji çirklənmə və resursların tükənməsi kimi böhranlar həssas əhaliyə əhəmiyyətli təsir göstərərək sosial bərabərsizlikləri daha da gücləndirir. Məhz bu səbəbdən də bütün insanların, xüsusən də ən həssas təbəqənin rifahının yüksəldilməsinə diqqət yetirən sosial işçilər iqlim dəyişikliyinə psixi sağlamlığa təsirlərini aradan qaldırmağa kömək etmək üçün unikal mövqe tutmağa çalışırlar. ABŞ Ətraf Mühitin Mühafizəsi Agentliyinin təhlillərinə əsasən “İqlim dəyişikliyi orta şəraitdə temperatur, yağıntı, külək sxemləri və iqlimin digər aspektləri kimi əsrlər boyu baş verən əhəmiyyətli dəyişiklikləri əhatə edir”. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı iqlim dəyişikliyinə “bəşəriyyətin üzləşdiyi ən böyük sağlamlıq təhlükəsi” adlandırır. İqlim dəyişikliyinə sağlamlığa təsirlərindən bəzilərini təsnifləşdirmək olar:

- Ekstremal hava nəticəsində xəsarət və ölüm;
- Havanın keyfiyyətsiz olması səbəbindən tənəffüs sistemi xəstəlikləri;
- Qlobal iqlim dəyişmələri ilə əlaqəli xəstəliklər

(<https://mastersinsocialworkonline.org/resources/climate-change,2023>).

Ümumdünya Meteorologiya Təşkilatının məlumatına görə, son yarım əsrdə orta hesabla hava şəraiti ilə bağlı dünyada tez-tez baş verən təbii fəlakətlərdən sonra insanlar depressiya, narahatlıq, yuxusuzluq, maddə asılılığı, travma sonrası stress pozğunluğu və hətta intihar kimi problemlərlə üzləşə bilirlər. İqlim dəyişikliyi onun təsirlərinin öhdəsindən gəlmək üçün çox vaxt daha az resursa malik olan təcrid olunmuş və həssas əhali üçün daha böyük təhlükə yaradır. Bu problemin həllində ekoloji ədalətin rolunu xüsusi vurğulamaq olar. ABŞ-ın Ətraf Mühitin Mühafizəsi Agentliyi ekoloji ədaləti “...irqindən, rəngindən, milli mənşəyindən və ya gəlirindən asılı olmayaraq bütün insanların ətraf mühitlə bağlı qanunların, qaydaların işlənilib hazırlanması, həyata keçirilməsi və icrası ilə bağlı ədalətli rəftar və mənalı iştirakı kimi müəyyən edir.” Ekoloji ədalət sağlam təbii mühitin təmin edilməsində həssas əhəlinin tez-tez üzləşdiyi bərabərsizlikləri aradan qaldırmağa çalışan hərəkətdir.

Ekoloji böhran biosferdə təbii proseslərin pozulmasıdır ki, bu da ətraf mühitin sürətli dəyişməsi ilə nəticələnir. Gərginlik insan cəmiyyəti tərəfindən təbii komponentlərin istehlakının həcmi ilə biosferin məhdud resurs və ekoloji imkanları arasındakı uyğunsuzluqla əlaqəli bəşəriyyətlə təbiət arasındakı münasibətlərdən yaranır. Eyni zamanda, biosfer üçün ümumi olan qlobal ekoloji böhran yerli və ya regional ekoloji pozuntular və yerli ekoloji fəlakətlər arasında miqyas fərqlərinə diqqət yetirmək vacibdir. İnsan fəaliyyəti biosferdə yaranmış və bu günə qədər baş verən proseslər və dəyişikliklərdən tutmuş dövrümüzün qlobal ekoloji böhranlarına qədər təsir edən əsas amil - insan olmuşdur (Qurbanov Sadiq, Məmmədov Zahid, 2024).

Qlobal və ümumplanetar ekoloji problemlərin kəskinləşməsi bəşəriyyətin əsas problemlərindəndir. İnsan daima ətraf mühitlə əks münasibətdə olmaqla – qazır, sökür, yandırır və planetin sərvətlərini məhv

edir, suyun və havanın strukturunu dəyişir, torpaqların məhsuldarlığını azaldaraq kasıblaşdırır və bu idarə olunmayan prosesi bəşəriyyətin inkişafı adlandırırlar. Bu vaxta qədər sürətlə inkişaf edən Yer kürəsi əhalisini təbii resurslarla təmin etməkdə heç vaxt ətraf mühitə belə təhlükəli formada narahatçılıq olmamışdır. Əvvəllər insan heç vaxt ətraf mühitə belə qüvvətli təsir etməmişdir (T.A.Xəlilov, M.Ə.Zeynalova. 2013). Həqiqətən regional ekoloji pozuntular fonunda qloballaşmanın ekosistemə təsirləri daima təhlil olunmalı, problemlərin həlli istiqamətində beynəlxalq vahid yanaşmalar tətbiq olunmalıdır. Ekosistemə təsir edən amil kimi daxili miqrasiya və beynəlxalq yerdəyişmələr mütləq nəzərdə saxlanılmalıdır. Qloballaşma həm daxili miqrasiyaya, həm də beynəlxalq yerdəyişmələrə təsir edir. Qloballaşmanın ən çox görünən və əhəmiyyətli aspektlərindən biri artan miqrasiyadır: daha yaxşı iş imkanları və həyat tərzində axtarışında ölkə daxilində və sərhədlərdən keçməklə yerdəyişmələr edən insanların sayı getdikcə artır ki, bu ilk növbədə təsirlərini ekosistemdə göstərmiş olur (Miqrasiya üzrə dərslər. 2024).

Sosial iş dünyanın insanpərvər peşələrindən biri kimi sosial ədalət və sosial bərabərliyin bərpa edilməsinə yönəlmiş bir fəaliyyət hesab edildiyi üçün təbii olaraq ekoloji ədalətsizliyə müraciət etməklə yaşıl sosial işə müdaxilə etmiş olur. Ən həssas təbəqələri dəstəkləməyə diqqət yetirən peşə olaraq sosial işçilər iqlim dəyişikliyinə fərdlərə və icmalara təsirlərini həll etmək üçün unikal mövqeyə malikdirlər. Belə ki, ekososial işçilərin başlıca hədəfi ekoloji problemlərin sosial nəticələrini həll etmək və ekoloji ədaləti müdafiə etməkdir. Buraya təbii fəlakətlərdən, çirklənmədən və ya təbii ehtiyatlara çıxışın olmamasından təsirlənən icmalarla işləmək daxildir. Məsələn, qasırğalara meyilli bölgədə yerləşmiş sosial işçilər yerli ailələrlə əlaqələr qurmalı, onların xüsusi ehtiyaclarını ödəmək üçün daha yaxşı təchiz olunmalı və əlilliyi olan uşaqların valideynlərinə qasırğa baş verməmişdən əvvəl hava şəraitinin və ya ekoloji qəzaların təsirləri ilə mübarizə aparmağa kömək etməlidir. Bundan əlavə iqlim dəyişikliyi kontekstində sosial işçilər insanlara sel və ya meşə yanğınları kimi iqlimlə bağlı hadisələrdən əvvəl və sonra psixi sağlamlıq dəstəyi göstərə bilərlər. Sosial işçilər həmçinin müştəriləri və icma üzvlərini yay günü susuzlaşma və isti vurma riski altında ola biləcəkləri zaman sağlamlıqlarına təsir edən ətraf mühit amillərini başa düşməyə kömək etmək məqsədi ilə maarifləndirə bilərlər. Ekoloji ədalət XXI əsrdə sosial iş və icma inkişafının ayrılmaz hissəsi hesab edildiyindən sosial işçilər vəkillik, ictimaiyyətin iştirakı və psixososial dəstək xidmətlərinin göstərilməsilə bu problemlərin həllində mühüm rol oynayırlar.

Ekososial iş və ekososial işçilərin strateji hədəfləri.

Ekososial iş ekoloji sabitliyin cəmiyyətə təsiri ilə məşğul olan sosial işin bir sahəsi olaraq sosial işçilərin ətraf mühit və insan münasibətlərini, rifahını necə inkişaf etdirə biləcəyini araşdırmağı, həll etməyi hədəfləyir. Belə ki, iqlim dəyişikliyi, təbii təhlükələr (meşə yanğınları və pandemiyalar), texnoloji təhlükələr (partlayışlar və çirklənmə) və qəsdən yaradılan təhlükələr (məsələn, terror aktları və vətəndaş müharibəsi) də daxil olmaqla ekstremal hadisələr və böhranlarla əlaqəli sosial iş müdaxilələrinin təməli yaşıl sosial iş kimi başa düşülür. O, iqlim dəyişikliyinə, ekoloji amillərin və ətraf mühitin deqradasiyasının fərdlərə və icmalara təsirini tanıyır. Məlumdur ki, insanlar təbiətin bir hissəsi olduğundan təbii mühit bütün insanların rifahı üçün əsas rol oynayır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ən həssas əhali ekoloji fəlakətlərdən ən çox mənfə təsirlənənlərdir. Belə ki, yoxsulluq içində yaşayan insanlar, yaşlılar, uşaqlar, ruhi xəstəlikləri olan insanlar, kənd təsərrüfatı işçiləri və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə yaşayan insanlar ekoloji fəlakətlərdən qeyri-mütənasib şəkildə təsirlənirlər. Bu icmalarla işləyən peşəkar sosial işçilər məşğulluq, qiymətləndirmə, planlaşdırma və müdaxilədə öz bacarıqlarından istifadə etməklə ekoloji ədalətsizliyin həllində mühüm rol oynayırlar. Onlar

iqlim dəyişikliyinə yoxsul əhaliyə qeyri-mütənasib təsirlərini (bu təsirlər əlillik, miqrasiya, qaçqın və ya evsizlik baxımından ola bilər) anlamağa çalışırlar. Onlar ekoloji amillərin insanların rifahına mənfi təsirlərinin azaldılması və ətraf mühitdən olan qaçqınların hüquqlarının müdafiəsi istiqamətində çalışırlar. Ekosozial işçilərin hədəfi müştərilərin ekoloji ehtiyaclarını qarşılamaq və müştərilərə hava şəraitinin və ya ekoloji qəzaların təsirləri ilə mübarizə aparmağa kömək etməkdir (Ecosocial Work in Community Practice, 2023).

İstənilən sahədə çalışan sosial işçilər iqlim problemləri ilə üz-üzə qala bilər və ekoloji ədaləti təşviq edən siyasət və təcrübələri təşkil etmək və müdafiə etmək üçün işlər görə bilərlər. Sosial işçilər ətraf mühitin ədaləti məsələlərinə dair hərtərəfli, sübuta əsaslanan həllər hazırlamaq üçün ətraf mühit üzrə elm adamları, ictimai səhiyyə mütəxəssisləri və şəhər planlaşdırıcıları kimi digər sahələrdən olan peşəkarlarla işləyə bilərlər. Bu fənlərarası yanaşma elmi bilik və insan davranışı arasında körpü yaratmağa kömək edə bilər. Daha çox aşağıda verilmiş iş yerlərində çalışan sosial işçilər bu imkanlara sahibdir:

-QHT-lər və qeyri-kommersiya təşkilatları;

-Xəstəxanalar;

-İcma Fəaliyyət Qrupları;

-Lobbi təşkilatları və təbliğat qrupları;

-Sağlamlıq və sağlamlıq proqramları;

-Fövqəladə halların idarə edilməsi orqanları (<https://www.socialworkdegrees.org/the-role-of-social-work-in-disaster-management>, 2023).

Ümumiyyətlə, sosial işçilər fərdlər, qruplar və ailələrlə mikro, mezo və makro səviyyələrdə iqlim dəyişikliyi və ekoloji ədalətlə mübarizə aparmaq gücünə sahibdirlər. Makro səviyyədə sosial iş ekoloji dəyişikliklərin sürətini və ya miqyasını məhdudlaşdırmaq məqsədi daşıya bilər. Burada sosial işçilər ətraf mühitə daha çox ziyan vurmaq və ekoloji ədalətsizliyi aradan qaldırmaq üçün siyasət və təbliğatda rol oynaya bilərlər. Mezzo səviyyədə sosial iş həm yarana biləcək, həm də daha da pisləşə biləcək mövcud vəziyyətlər üçün cavab tədbirlərinin planlaşdırılmasını əhatə edir. Burada sosial işçilər icma daxilində öhdəsindən gəlmə qabiliyyətini təkmilləşdirməklə “iqlim davamlılığı” yaratmağa kömək edə bilər. Mikro səviyyədə sosial iş isə ətraf mühit hadisəsi zamanı və ondan sonra fərdlərin bilavasitə fiziki və psixi sağlamlıq ehtiyaclarının qarşılınmasını nəzərdə tutur. Burada sosial işçilər müştərilərinin fərdi ehtiyacları ilə işləmək üçün işin idarə edilməsi və məsləhət bacarıqlarından istifadə edirlər. Sosial işçilər ekoloji problemləri həll etmək və ekoloji ədaləti təşviq etmək üçün müxtəlif strategiyalardan istifadə edirlər:

- Sosial işçilər icmalara və fərdlərə daşqınlar, meşə yanğınları və qasırğalar kimi ekoloji fəlakətlərin təsirlərinə hazırlaşmaqda və onların öhdəsindən gəlməkdə kömək edir. Bura müştəriləri resurslarla əlaqələndirmək, böhranla bağlı məsləhətlərin verilməsi və həssas əhali qruplarının müdafiəsi daxildir;
- Sosial işçilər ekoloji ədalətsizlikləri həll etmək və davamlılığı təşviq etmək üçün yerli, əyalət və milli səviyyələrdə siyasət dəyişikliklərini müdafiə edirlər. Buraya daha güclü ekoloji tənzimləmələr üçün lobbiçilik, ədalətli iqlim siyasətlərinə təkan vermək və təcrid olunmuş icmaların qərarların qəbulunda söz sahibi olmasını təmin etmək daxildir. Eko sosial işçilər irqindən, rəngindən, gəlirindən və s.-dən asılı olmayaraq bütün insanların ekoloji siyasət və proqramların hazırlanması, həyata keçirilməsində ədalətli rəftar və mənalı iştirakını müdafiə edirlər. Bu isə müəyyən icmaların ekoloji resurslara və məlumatlara çıxışına mane olan maneələrin aradan qaldırılmasını nəzərdə tutur.

- Sosial işçilər müştəriləri, icmaları və daha geniş ictimaiyyəti ətraf mühit problemləri, iqlim dəyişikliyi və ekoloji ədalətlə bağlı maarifləndirirlər. Bu, problemlərin həlli üçün müştərilərin hərəkətə motivasiya olunmasına kömək edir;

- Sosial işçilər ətraf mühitlə bağlı mülahizələri sosial iş praktikasına inteqrasiya etmək və vahid həllər hazırlamaq üçün ətraf mühit üzrə elm adamları, şəhər planlaşdırıcıları və digər peşəkarlarla əməkdaşlıq edirlər;

- Fəlakətlər zamanı və fəlakətlər sonrası sosial işçilər QHT, hökumət və beynəlxalq qurumların dəstəyi ilə həssas əhaliyə ərzaq, sığınacaq, tibbi yardım və digər zəruri xidmətlər təqdim edirlər;

- Sosial işçilər fəlakətlərdən sağ çıxanlara, xüsusən də təcrid olunmuş qruplara psixoloji təsirlərin öhdəsindən gəlməyə kömək etmək üçün psixi sağlamlıq xidmətlərini təklif edə bilərlər. Bu, depressiya, narahatlıq kimi problemlərin həllini əhatə edə bilər.

- Yaşadığı ərazilərin ekoloji fəlakətlərlə təhdid edildiyi və yaşayış üçün yararsız hala düşdüyü üçün evlərini tərk etmək məcburiyyətində qalan insanların sayının artması yeni bir qaçqın növünün yəni, "ekoloji qaçqının" yaranmasına səbəb olmuşdu. İqlim dəyişikliyi yaşayış ərazilərinin yararsız hala düşdüyü səbəbindən yaşıl sosial iş "ekoloji qaçqınlar"ın artan problemini tanıyır. "Ekoloji qaçqınlar" dedikdə ekoloji fəlakətlər və deqradasiya nəticəsində köçkün düşmüş, hazırda beynəlxalq qaçqın qanunları ilə qorunmayan insanlar başa düşülür. Sosial işçilər bu köçkün əhalini dəstəkləmək və gücləndirmək məqsədi daşıyır (Dominelli, L. Green social work: From environmental crises to environmental justice. Malden, MA: Polity-2012).

Sosial işçilər iqlim dəyişikliyi ilə bağlı fəlakətlərin qarşısının alınması zamanı bir sıra problemlərlə üzləşirlər:

1. İqlim dəyişikliyi daşqınlar, qasırğalar, meşə yanğınları və quraqlıq kimi tez-tez baş verən təbii fəlakətlərə səbəb olur ki, bu da hadisələrə cavab verməli və təsirlənmiş icmaları dəstəkləməli olan sosial işçilərə daha çox yük qoyur.

2. İqlim dəyişikliyi yoxsullara, ahıllara, əlilliyi olan şəxslərə və irqi/etnik azlıqlar kimi marjinal qruplara qeyri-mütənasib şəkildə təsir etdiyindən sosial işçilər fəlakətlərə reaksiya zamanı bu həssas əhalinin unikal ehtiyaclarını həll etməlidir.

3. Bir çox sosial işçilər iqlimlə bağlı fəlakətlərə effektiv cavab vermək üçün xüsusi təlim və resurslara malik olmadıqlarından bu, onların ehtiyacları qiymətləndirmək, yardım səylərini əlaqələndirmək və müvafiq müdaxilələri təmin etmək imkanlarını məhdudlaşdırır.

4. Fəlakətlərə cavab tədbirləri müxtəlif dövlət qurumları, qeyri-kommersiya təşkilatları və icma təşkilatları arasında koordinasiya tələb edir. Sosial işçilər müştərilərin ehtiyac duyduqları dəstəyi almasını təmin etmək üçün bu mürəkkəb sistemləri idarə etmələri başlıca şərtidir.

5. İqlimlə bağlı fəlakətlərə təkrar məruz qalma, tükənmişliyə və psixoloji travmaya məruz qalan sosial işçilərə əhəmiyyətli emosional zərər verə bilər. Bu baxımdan da sosial işçilərin özlərində də t özünə qulluq və psixi sağlamlıq dəstəyi çox vacibdir.

6. Sosial işçilər fəlakətlərə cavab tədbirlərinin yükünü azaltmaq üçün icmanın dayanıqlığını artıran və iqlim dəyişikliyinə əsas səbəblərini həll edən siyasət və proqramları müdafiə etməlidir (Ecosocial Work in Community Practice, 2023).

Beynəlxalq Sosial İşçilər Federasiyasının (IFSW) qeyd etdiyi kimi, "İqlim böhranı hamımıza təsir etsə də, marginallaşmış və ya məzlum olanlar bunu daha da böyük ölçüdə yaşayır, insanlar və planetimiz üçün iqlim ədalətsizliyi yaradır. Qeyri-dayanıqlı istehlak nümunələrinin yükünün böyük hissəsi qeyri-mütənasib

olaraq, adətən ən kiçik istehlak nümunələrinə malik olan dünyanın ən həssas insanların üzərinə düşür (Dominelli,L. Green social work: From environmental crises to environmental justice. Malden, MA: Polity-2012). Bundan əlavə, bu həssas insanlar ekoloji resurslardan daha az fayda əldə edirlər. Qeyri-dəyənli istehlakın bu kollektiv nümunələri iqlim böhranına töhfə verir və onu insanlar və planet üçün global ədalət probleminə çevirir, bu iqlim ədalətsizliyi kimi tanınır. 2018-ci ildə Dünya Bankının Sub-Sahara Afrikası, Cənubi Asiya və Latın Amerikasına üzrə hesabatında müəyyən edilmişdir ki, iqlim dəyişikliyinə azaldılması və aradan qaldırılması ilə bağlı qəti tədbirlər görülməzsə, 2050-ci ilə qədər bu bölgələrdən 143 milyon insan ölkəni tərk etmək məcburiyyətində qalacaqdır, iqlim dəyişikliyi nəticəsində evlərini tərk etmək məcburiyyətində olacaqlar.

Nəticə.

Tədqiqat işində iqlim dəyişikliyinə sağlamlığa təsir hədəflər əsaslandırılmaqla, alternativ konsepsiyalar təqdim edilmişdir. Həssas əhəlinin daima üzleşdiyi bərabərsizliklərin aradan qaldırılması xüsusiyyətləri təhlil edilməklə, sosial işçilər tərəfindən ekoloji problemlərin həlli və ekoloji ədalətin təmin olunması üçün müasir strategiyalar təqdim edilmişdir. Peşəkar sosial işçilər tərəfindən məşğulluq, qiymətləndirmə, planlaşdırma və müdaxilədə şəxsi bacarıqlarından istifadə etməklə ekoloji ədalətsizliyin həllində mühüm rollar müəyyənləşdirilmişdir. Qloballaşmanın ən çox görünən və əhəmiyyətli aspektlərindən biri kimi artan miqrasiyanın iqlim dəyişikliyi hadisələrinə təsiri zamanı ekososial işçilərin həyata keçirdiyi strategiyalara xüsusi yer verilmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Ecosocial Work in Community Practice - Embracing Ecosocial Worldviews and Promoting Sustainability, Edited By Komalsingh Rambaree, Meredith C. F. Powers, Richard J. Smith, Copyright 2023
2. Dominelli,L. (2012). Green social work: From environmental crises to environmental justice. Malden, MA: Polity.
3. <https://mastersinsocialworkonline.org/resources/climate-change/>
4. <https://onlinesocialwork.vcu.edu/blog/climate-change-and-mental-health/>
5. <https://www.socialworkdegrees.org/the-role-of-social-work-in-disaster-management>
6. Qurbanov Sadiq, Məmmədov Zahid. Yaşıl iqtisadiyyat: ekoloji və iqtisadi krizlərə qarşı antiböhran idarəetmə modeli. Bakı-2024, 424 səh.
7. Miqrasiya üzrə dərslik. Miqrasiya Siyasətinin İnkişafı üzrə Beynəlxalq Mərkəz, Bakı-2024, 404 səh.)
8. T.A.Xəlilov, M.Ə.Zeynalova. Qlobal ekoloji problemləri (Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti). Bakı, "MBM", 2013, 212 səh.).

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə aqrar sahənin perspektiv inkişaf istiqamətləri.

Nəzərəliyev Sadiq Binyamin oğlu,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti(UNEC)
naz-sad@rambler.ru

Xülasə

Hazırda öz tarixi inkişafının xüsusi və önəmli dövrünü yaşayan Azərbaycanın milli iqtisadiyyatında regional inkişafa, İAEƏ - də (işğaldan azad edilmiş ərazilərdə) yeni vəzifələrə uyğun spesifik xüsusiyyətlər baxımından mexanizmlərin yenidən qurulması və tənzimlənməsi üçün ciddi və müasir tələblərə cavab verən islahatlar həyata keçirilir. Dövlət öz ərazilərinin tarazlı inkişafına istiqamətləndirilmiş siyasəti formalaşdırmalı, ölkəmizin təbii iqlim şəraiti, təbii ehtiyatları, sosial-iqtisadi inkişafı, əhalinin məşğulluğu, adət-ənənələri və digər müxtəlifliyini nəzərə alaraq regional siyasət tədbirləri həyata keçirməlidir. Qeyri-neft sektorunun inkişafı kontekstində ölkəmizdə aqrar sahənin inkişafının milli iqtisadiyyatın formalaşdırılmasında rolu, islahatların həyata keçirilməsi, yeni torpaq münasibətləri, sahibkarlığın inkişafının mövcud potensialları və onların səmərəli istifadə istiqamətləri tədqiq edilir. Ərazilərimizin 20 faizinin Ermənistan vandalları tərəfindən 30 il müddətində işğalda saxlanması, dağıdılması, talan edilməsi, 27 sentyabr 2020-ci ildə başlayan və 7 noyabr tarixində qələbə ilə başa çatdırılan 44 günlük Vətən müharibəsi nəticəsində ermənilərin insanlığa sığmayan cinayətlərinə son qoyulması araşdırılır. Məqalədə Qarabağın işğaldan azad edilmiş Qarabağ və Şərqi Zəngəzur əraziləri Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi kimi inkişafının təmin edilməsi istiqamətləri işıqlandırılır, elmi – təcrübi əhəmiyyətli təkliflər irəli sürülür.

Açar sözlər: aqrar istehsal, sahibkarlıq, xidmət kooperativləri, innovativ texnoloqiya

Summary

At present, the national economy of Azerbaijan is experiencing a special and important period of its historical development. Reforms are being carried out to meet the serious and modern requirements for regional development, reconstruction, and regulation of mechanisms in terms of specific features corresponding to new tasks in the IAEU (liberated territories). The government should formulate a policy aimed at the balanced development of its territories and implement regional policy measures taking into account the natural climatic conditions, natural resources, socio-economic development, employment of the population, traditions, and other diversity of our country. In the context of the development of the non-oil sectors, the role of the development of the agrarian sector in the formation of the national economy, the implementation of reforms, new land relations, the existing potentials of the development of entrepreneurship, and the directions of their effective use are studied. The detention, destruction, and looting of 20 percent of our territories by Armenian vandals for 30 years—the end of the inhumane crimes of Armenians as a result of the Patriotic War, which began on September 27, 2020, and victoriously ended after 44 days on November 7. The article highlights the directions for ensuring the development of Karabakh liberated from occupation of Karabakh and East Zangazur territories as an integral part of Azerbaijan and puts forward proposals of scientific and practical importance.

Keywords: agricultural production, entrepreneurship, service cooperatives, innovative technology.

Giriş

Azərbaycan tarixən əlverişli təbii – coğrafi şərait və təbii resurslar mövcud olmuşdur. Bu həmin ərazilərdə kənd təsərrüfatının inkişafına şərait yaratmışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920) dövründə və 1991-ci ildə öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Azərbaycanın kənd təsərrüfatının əsaslı surətdə inkişafı baş vermişdir. Müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ölkəmizdə ardıcıl və sistemli tədbirlər həyata keçirilmiş kənd təsərrüfatının intensiv inkişafında çox böyük nailiyyətlər əldə edilmişdir. Müstəqillik illərində uğurlu aqrar siyasət nəticəsində kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı dəfələrlə artmış, müsbət meyllər əmələ gəlmişdir.

Lakin müstəqilliyin ilk dövrlərində müəyyən çətinliklərdə olmuşdur. Ölkədə iqtisadiyyatda yaranmış vəziyyətin əsas səbəbləri aşağıdakılarla xarakterizə edilir:

1) uzun müddət formalaşmış istehsal – iqtisadi əlaqələr pozulmuşdu, daxili və xarici iqtisadi münasibətlərin yaradılmasında ləngimələrə yol verilirdi;

2) ölkədə ümumi böhran vəziyyətinin müəyyən müddət davam etməsi əsas növ kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə istehsalın həcmnin azalmasına səbəb olmuşdu;

3) bank xidmətinin bazar münasibətlərinin prinsiplərinə uyğun qurulmaması maliyyə və kredit resurslarındakı ciddi çatışmazlıq və 1992-1994-cü illərdə inflyasiyanın həddən artıq sürətlə artması iqtisadi inkişafa mənfi təsir edirdi;

4) ərzaq məhsulları istehsallarında və istehsalın iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsində yeni texnologiya, qabaqcıl təcrübə və elmin roluna əhəmiyyət verilmirdi və s. (1.s.49-57)

Ümummilli lider H.Əliyev 21 iyun 1994-cü ildə vəziyyəti uzaqgörənliklə qiymətləndirərək göstərmişdir ki, "... iqtisadiyyatın bütün sahələrində olduğu kimi, kənd təsərrüfatında da nicat yolumuz, perspektivimiz, gələcəyimiz iqtisadi islahatların aparılmasındadır..., kənd təsərrüfatı sahəsində iqtisadi islahatlar aparılması strateji yolumuzdur və biz bu yolla da getməliyik...eyni zamanda kənd təsərrüfatının mövcud strukturundan, onun mövcud imkanlarından istifadə edərək məhsul istehsalını artırmalıyıq." (2) İqtisadiyyatın bütün sahələrində, o cümlədən aqrar sahədə prezident H.Əliyev tərəfindən müəyyən olunmuş strateji xətt qətiyyətlə və ardıcıl həyata keçirilirdi və bu 4-5 ildə öz müsbət nəticələrini verdi.

XX əsrin sonunda baş verən ən böyük bəşəri faciələrdən biri kimi Xocalı hadisələrinin müxtəlif ölkələrin parlamentləri indinin özündə də müzakirəsini davam etdirir və onun məhz soyqırım aktı kimi tanınması haqqında qətnamələr qəbul edirlər." (3.s.667)

Məlum olduğu kimi, 1988-ci ildən başlayaraq Ermənistan ərazisində, sonradan Dağlıq Qarabağda – öz ərazilərimizdə azərbaycanlılar yaşayış yerlərindən sıxışdırılıb məcburi qovuldu, 1992-1993-cü illərdə Şuşa, Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Cəbrayıl, Füzuli, Qubadlı, Zəngilan rayonlarının erməni təəcüzkarları tərəfindən 13,5 min km² ərazisi, 953 yaşayış məntəqəsi tamamilə zəbt edildi. (4)

Araşdırmalar göstərir ki, Naxçıvan MR-nın bir kəndi, Ağdam rayonunun 80 kəndi, Füzuli rayonunun 54 kəndi, Tərtər rayonunun 13 kəndi, Qazax rayonunun 6 kəndi 28 ildir ki, işğal altında saxlanılmışdır. Füzuli rayonu ərazisinin 81,3 faizi, Ağdam rayonu ərazisinin 77,4 faizi, Cəbrayıl, Laçın, Kəlbəcər, Qubadlı, Zəngilan, Xocalı, Şuşa, Xocavənd, Ağdərə rayonunun ərazilərinin hamısı Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal olunmuşdur. Hesablamalara görə ölkəmizin 8641,5 min hektar ümumi torpaq fondunun 181,6 min hektarı işğal altında olmuşdur. (5.s.276) Həmin ərazilərin kənd təsərrüfatına yararlı sahələrindən, o cümlədən əkin yeri, çoxillik əkmələr sahəsindən, digər kənd təsərrüfatı yerlərindən uzun müddət ölkənin kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı üçün istifadə edilmədi. İşğal olunmuş rayonların 700 min nəfər məcburi köçkünü daimi yaşayış yerlərindən məhrum olaraq respublikanın 62 şəhər və rayonunda məskunlaşmışlar. Həmin köçkünlər 1600-dən çox çadır düşərgələrində, fin tipli qəsəbələrdə, dəmir yolu yük vaqonlarında, ictimai binalarda, yataqxanalarda, təhsil müəssisələrində, tikintisi yarımçıq qalmış binalarda, sanatoriyalarda, pansionat və istirahət evlərində və digər yerlərdə müvəqqəti məskunlaşmışdılar. Məcburi köçkünlər məskunlaşdıqları rayon və kəndlərdə müvəqqəti istifadə üçün əkin yerləri, yaylaq və qışlaq sahələrindən istifadə edirdilər. (6.s.94-101)

Hesablamalar göstərir ki, bir çox səbəblər üzündən 1990-1995-ci illərdə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının həcmi 58 faiz azalmışdı. Araşdırmalardan görüldüyü kimi, Ermənistanın işğalçı siyasəti və

Ölkəmiz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra iqtisadi əlaqələrin pozulması yaranmış vəziyyətə ciddi təsir etməklə 1990-cı illə müqayisədə 1995-ci ildə bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının xeyli azalmasına səbəb olmuşdur. Bitkiçiliyin və heyvandarlığın məhsuldarlığı xeyli azalmış, kənd təsərrüfatının texniki təminatı pisləşmişdi. Qeyd edək ki, bu azalma əhalinin ərzaq məhsulları istehlakında da özünü göstərmişdir. Bununla yanaşı, 1994-1995-ci illərdə və sonrakı illərdə keçirilən məqsədyönlü və ardıcıl tədbirlər, xüsusən islahatlar nəticəsində uzun müddətli tənəzzül meylləri dayandırıldı, yeni iqtisadi münasibətlər formalaşdırıldı, mövcud potensiallardan səmərəli istifadə edilməklə daxili istehsal artırıldı, makroiqtisadi sabitlik təmin olundu. Azərbaycanın ərazilərinin 30 ilə yaxın bir müddətdə işğal altında olmasına baxmayaraq 1995-2020-ci illərdə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı müqayisə edilən 1995-ci ilə nisbətən dəfələrlə artdı. İqtisadi münasibətlərin bazar prinsiplərinə uyğun formalaşması, sahibkarlığın inkişafı, həyata keçirilən uğurlu islahatların nəticələri idxal – ixrac əməliyyatlarında müsbət meyllərin əmələ gəlməsinə imkan verdi. Ölkədə ixrac olunan kənd təsərrüfatı və emal məhsullarının həcmi xeyli artdı, idxalın strukturu dəyişdirildi, bu istiqamətdə məzmunca yeni sahələr yaradıldı və fərqli münasibətlər formalaşdırıldı.

Bununla belə, 1990-1993-cü illərdən sonra Azərbaycanın tarixi və əzəli torpaqları ermənilər tərəfindən işğal edildikdən sonra orada mövcud olan potensial ehtiyatlardan və resurslardan 2020-ci il 7 noyabr tarixinə kimi, yəni torpaqlarımız işğalçılardan azad edilənə kimi istifadə etmək mümkün olmadı.

Araşdırmalar göstərir ki, işğaldan əvvəlki dövrdə 1985-1990-cı illərdə Yuxarı Qarabağ və Kəlbəcər – Laçın bölgəsi böyük potensiala malik olmuşdur. Ölkə üzrə taxıl əkini sahəsinin 13-15 faizi, pambığın 5-6 faizi, üzüm əkinlərinin 25-26 faizi bu bölgədə əkilmişdir. Müvafiq olaraq taxıl istehsalının 15-17 faizi, pambığın 4-5 faizi, üzümün 25-27 faizini təşkil etmişdir. Bölgədə baş verən işğal, dağıntı, hərəmərclik əkinlərin və istehsalın kəskin surətdə azalmasına səbəb olmuşdur. (7.s.149-171) 1992-ci ildə 1985-ci ilə nisbətən taxıl əkini 5 dəfə, istehsal 3,5 dəfə, pambıq əkini 1,8 dəfə, istehsal 3,0 dəfə, üzüm sahəsi 8,5 dəfə, istehsal 45 dəfə azalmışdır. Mal – qara, qoyun və keçilərin sayı isə demək olarki yox dərəcəsində olmuşdur. 1994-cü ildən işğal altında olan ərazilərdə əslində kənd təsərrüfatı istehsalı mövcud olmamışdır.

Beləliklə, hesab edirik ki, Azərbaycanın İAEƏ-də aqrar sahənin inkişafı üç amilin təsirinə daha çox məruz qalmışdır: Birincisi, Azərbaycan 1991-ci ildə öz müstəqilliyini bərpa etmişdi və uzun müddət formalaşmış, keçmiş ittifaq respublikaları da müstəqillik əldə etdikdən sonra iqtisadi əlaqələr pozulmuşdu. İkincisi, 1988-1993-cü illərdə Ermənistan ərazi iddiaları ilə ərazilərimizin 20 faizi işğal olunmuşdu, nəticədə Azərbaycanda bir milyondan çox soydaşlarımız köçkün və məcburi qaçqın vəziyyətinə düşmüşdü, ölkəmizin rayon və kəndlərində məskunlaşmağa məcbur olmuşdular. Üçüncüsü, 1994-1995-ci illərdə heç bir təcrübə və hüquqi baza olmadan aqrar islahatlar həyata keçirilməyə başlamışdı. Ölkədə 70 il ərzində formalaşmış təsərrüfat formaları ləğv edilərək torpaq və əmlak istehsalçılara pulsuz paylanmış, müəssisə, fabriklər və zavodlar, xidmət təşkilatları özəlləşdirilməyə başlanmışdı.

Ölkə prezidenti İlham Əliyev 20 noyabr 2009-cu ildə göstərmişdir ki, “Azərbaycan dövləti böyük vəsait xərcləyir ki, soydaşlarımız normal şəraitlə təmin olunsunlar ... 2004-cü ildə bildiyimiz kimi məcburi köçkünlərin yaşayış səviyyəsinin yaxşılaşdırılması və məşğulluğunun artırılması üzrə Dövlət Proqramı qəbul edilib ... Artıq ölkəmizin müxtəlif yerlərində belə gözəl qəsəbələr tikilibdir. Xüsusilə, Ağdam və Füzuli rayonlarının işğaldan azad edilmiş ərazilərində böyük qəsəbələr tikilib.” (8.s.127)

Soydaşlarımızın mənzil - məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması müntəzəm olaraq dövlətin diqqət mərkəzində olmuşdur.

İAEƏ-in inkişaf hədəflərinin müəyyənləşdirilməsi qarşıda duran əsas vəzifələrdən biridir. Vəzifələrin zəruriliyi baxımından ərazidəki şəhər və kəndlərdə enerji, qaz, su, rabitə, yol, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, mənzil – kommunal, mədəni – tarixi abidələrin, yaşayış evlərinin tikintisi və digər zəruri infrastrukturların yenidənqurulması və bərpası işləri həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. İAEƏ-in corğafi mövqeyi, işçilərə olan tələbat, yeni texnologiyaların tətbiqi əsasında kənd təsərrüfatının bir çox sahələrinin, bunun əsasında emal sənayesinin inkişaf etdirilməsinə böyük imkanlar mövcuddur. Sahələr arasında inteqrasiya əlaqələri elə formalaşdırılmalıdır ki, məhsuldar qüvvələr bərabər yerləşdirilsin, mövcud potensiallardan daha səmərəli istifadə edilsin. Fikrimizcə, İAEƏ-də quruculuq işlərini sıfır nöqtədən başlamalı olmuşuq. Prezident, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin göstərdiyi kimi “Biz bu qələbəni birlik, əzm, iradə və güc hesabına əldə etmişik” və bu hesabla şəhər və kəndlərimizi gözəlliklər və firavan həyat məskəninə çevirməliyik. Bununla əlaqədar ölkədə və dünyada qazanılmış elm və texnikanın ən yeni nailiyyətlərini bu ərazilərdə tətbiq etməli, gözəl və firavan həyat şəraiti yaratmalıyıq. Fikrimizcə, ərazidə yenidənqurma vaxtı regionun spesifik xüsusiyyətlərinin və bir sıra məsələlərin nəzərə alınmasını məqsədəuyğun hesab etmək olar.

“Aqrar islahatın əsasları haqqında” Azərbaycan Respublikası qanuna görə (18 fevral 1995-ci il) İAEƏ-də islahatın məqsədli dövlət proqramı əsasında (IV fəsil, 13-cü maddə) həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Bununla əlaqədar İAEƏ-in sosial – iqtisadi inkişafına dair 2021-2025 və 2030-cu illəri əhatə edən məqsədli Dövlət Proqramı hazırlanması məqsədəuyğun olardı. Bu proqramla əraziyə qayıdacaq vətəndaşlarımızın yüksək həyat tərzini üçün hər bir rayonu və kəndi əhatə edən sosial – iqtisadi inkişaf siyasəti, dövlət dəstəyi və milli təhlükəsizlik istiqamətləri müəyyən edilməlidir.

Ərazilərin 30 il ərzində işğalda olması və 2020-ci ildə ermənilərin tapdağından azad edilməsi ilə əlaqədar əhalinin ərazilərdə məskunlaşması bazar münasibətləri prinsiplərinə uyğun yeni təsərrüfat formalarının yaradılması və sahibkarlığın formalaşması ilə müşayiət olunmalıdır. Çalışmaq lazımdır ki, Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra həyata keçirdiyi müsbət islahatlar təcrübəsindən düzgün yararlansın. Hesab edirik ki, hər bir kənddə müvafiq istehsal və xidmət kooperativlərinin yaradılması düzgün olardı.

İAEƏ-in rayon və kəndlərinin problemləri təxminən eynidir. Elə etmək lazımdır ki, ərazinin demoqrafik potensialından maksimum istifadə edilsin. Müvafiq idarəetmə, sosial - mədəni, təsərrüfat strukturları, sosial infrastrukturlar elə təşkil olunmalıdır ki, onlar öz doğma yurdlarına geri qayıdacaq əhalinin məşğulluğunu maksimum təmin etsin. Burada inşa ediləcək binalar, infrastrukturlar müasir olmaqla, tələbatı tam ödəyə bilsin, onların rifahına xidmət etsin. Hesab edirik ki, ərazilərdə məskunlaşacaq əhaliyə müəyyən müddətə güzəştli kreditlər verilməsi, yanacaq, enerjiden istifadə simvolik xarakterli olmalı, ərazilərin şəhər və kəndlərinin iqtisadi həyatının dirçəlməsinə zəmin yaradılmalıdır. Çalışmaq lazımdır ki, ərazilərdə yeni texnologiyaların istifadəsi, innovasiya sisteminin tətbiqi məsələlərinə ciddi diqqət yetirilsin, intellektual mülkiyyətin formalaşmasına şərait yaradılsın. Bununla əlaqədar ərazilərdə milli innovasiya sisteminin yaradılması üçün aşağıdakıların nəzərə alınmasını məqsədəuyğun hesab edirik: yeni texnologiyaların, ideya və biliklərin istehsalçıları olan müəssisələr şəbəkəsinin yaradılması, yeni istehsal və xidmət müəssisələri iştirakçılarının maliyyələşdirilməsi, elmi və elmi - xidmət müəssisələrinin fəaliyyəti və onlar arasında münasibətlərin tənzimlənməsi nəzərdə tutulmalıdır.

Ərazilərdə sosial – iqtisadi inkişafın təmin olunması üçün dövlətin iqtisadi proseslərin idarə olunmasında müdaxiləsi vacibdir. Ona görə də dövlət ərazilərin iqtisadiyyatını dirçəltmək üçün mümkün olan optimal variantlardan istifadə etməlidir. Xarici ölkələrin təcrübəsindən istifadə etmək məqsədəuyğun olardı.

Paylar müəyyən edilməklə kooperativlər yaradılması təcrübəsindən istifadə edilməsi mümkündür. Yaxud sahibkarlığı inkişaf etdirmək üçün kooperativ yaradılmasının Beyləqan, Ağcabədi rayonlarının yararlı torpaqlarının hesabına dövlət idarəetməsi kimi formalaşan taxılçılıq təsərrüfatları – təcrübəsindən istifadə etməklə yaradıla bilər. İAEƏ-də yeni yaradılacaq müxtəlif təsərrüfat formaları, onların üzvləri sərbəst olacaqlar ki, onların daha çox mütəxəssis məsləhətlərinə, bazar münasibətlərinin əsaslarını öyrədən peşə sahiblərinə ehtiyacları yaranacaqdır. Ciddi bazar münasibətləri, rəqabətli üzvləşən çoxsaylı kiçik və orta müəssisələr yaranacaqdır. Bu baxımdan yeni təsərrüfat formaları iqtisadi və peşə sərbəstliyini qoruyub saxlamaq üçün bazar rəqabətli məhsul növünün seçilməsindən tutmuş, yüksək beynəlxalq texnologiyaların mənimsənilməsinə, mühasibat uçotuna, büdcənin tərtibinə, vergi, sığorta, bank sistemləri ilə iş, mümkün olan investisiyalar qoyuluşu üçün layihələr hazırlamaqla, marketing xidməti və kəndin sosial simasının yaxşılaşdırılması yollarınadək çoxsaylı işləri öyrənməli və tətbiq etməlidirlər(9.s.157). Bu məqsədlə bazar münasibətlərinin atributlarını öyrədən təhsil və məsləhət sisteminin formalaşmış təcrübəsindən istifadə olunmalıdır.

İAEƏ-də “Aqroservis” xidmətinin təşkili, lizinq qaydasında fiziki və hüquqi şəxslərə güzəştli kənd təsərrüfatı texnikası və avadanlıqları verilməsi, aqrotexniki xidmətlər şəbəkəsinin yaradılması təmin olunmalıdır. Əsas vəzifə kənd təsərrüfatının və kəndin dayanıqlı inkişafının zəruri şərti olaraq aqrar istehsalçıların texniki baza və idarəetmə baxımından moderləşdirilməsi tədbirləri həyata keçirilməlidir.(10) Modern texnologiya proseslərinin istehsal tədbiqi həm kiçik, həm də iri təsərrüfatlar üçün sahələrarası əlaqələrin inkişafı və kooperativ strukturların formalaşmasına imkan verməlidir.

İAEƏ-də aqrar sahənin dayanıqlı inkişafı üçün ərazilərin yenidənqurulması və bərpası məqsədilə aşağıdakı təşkilatı – iqtisadi təkliflərin nəzərə alınmasını məqsədəuyğun hesab edirik:

- yeni, innovativ texnologiyaya əsaslanan istehsal və xidmət müəssisələri yaradılmalıdır;
- ərazilərdə istehsal və xidmət kooperativləri yaradılmalıdır;
- şəhər və kəndlərdə istehsal və sosial infrastruktur yaradılmalıdır;
- uzun müddətə güzəştli kreditlərin verilməsi, bir çox sosial - məişət obyektlərində ödəmələrə güzəştlər edilməlidir;
- aqrar istehsal və xidmət üzrə sahibkarlığın formalaşması və inkişafına şərait yaradılması, aqroparklar, sənaye məhəllələrinin yaradılması dəstəklənməlidir;
- qeyri – istehsal sahələrinin (səhiyyə, təhsil, ticarət, iaşə, idman, nəqliyyat, rabitə və s.) ərazilərin tələbatına uyğun formalaşdırılması və inkişafı üçün regional siyasət (iqtisadi, sosial, mədəni və s.) həyata keçirilməlidir;
- İAEƏ-də torpaq, su, meliorasiya sistemlərindən səmərəli istifadə etmək üçün tədbirlər hazırlanmalı və həyata keçirilməlidir;
- istehsal, emal, xidmət və sosial infrastrukturların yaradılması maliyyə dəstəyi ilə müşayiət olunmalıdır;
- ərazilərdə mövcud ehtiyatlarla – istehsal müqayisəli üstünlüklər əsasında təmin olunmalıdır;

–ərazidə torpaq mülkiyyətçilərinin, sahibkarların ortaq problemlərinin həlli üçün onların birlikləri, cəmiyyətlərinin yaradılması təmin edilməlidir;

–ərazilərdə istehsalçıların aldıkları texnika, gübrə, kimyəvi preparatların dəyəri 5 il müddətinə dövlət büdcəsindən ödənilməsi mexanizmi işlənməlidir;

–kənd təsərrüfatında işləyənlərə sığorta fonduna ayırmalarından 5 il müddətinə azad edilməlidir;

–ərazilərdə aqrotexniki işləri aparmaq üçün özəl servis xidmətləri təşkil edilməli, bunun üçün tələb olunan həcmdə güzəştli vəsait ayrılmalıdır;

–yay və qış otlaqlarının bərpası və istifadəsi barədə tədbirlər hazırlanmalıdır;

–ərazilərdə üzüm, meyvə və zeytun bağlarının salınmasına, yerli və xarici investorların cəlb edilməsi tədbirləri müəyyənləşdirilməlidir;

–özəl toxum istehsalı və tingçiliyin inkişafı üçün dövlət dəstəyi tədbirləri həyata keçirilməlidir;

–yeyinti və yüngül sənaye müəssisələri, üzümün ilkin emalı, şərab və şərab məhsulları istehsalı, ipəkçilik sənayesi, meyvə - konserv müəssisələrinin yaradılması, məhsulun saxlanması anbarları, soyuducu kameralar və digər infrastruktur qurulmalıdır;

–Şuşa, Xankəndi, Füzuli və Ağdamda tez xarab olan kənd təsərrüfatı məhsullarının topdansatış mərkəzləri yaradılmalıdır;

–ətlik maldarlıq və damazlıq təsərrüfatları(müəssisələr), quşçuluq fabrikləri yaradılmalıdır;

–ərazilərdə turizmin inkişafı üçün infrastruktur qurulmalıdır;

–yem bitkiləri sahələri genişləndirilməli, çuğundur, silosluq qarğıdalı əkin sahələri inkişaf etdirilməli, qarışıq yem istehsalı müəssisələri yaradılmalıdır;

–rayon ərazilərində kənd təsərrüfatı texnikaları və onların ehtiyat hissələri, gübrə və bitki mühafizə preparatlarının ticarəti ilə məşğul olan qurumların, fitosanitar xidməti, baytarlıq idarə və məntəqələri, laboratoriyalar, sərhəd baytar nəzarəti məntəqələri, dövlət və özəl baytarlıq xidmətləri yaradılmalıdır.

Hesablamalara görə İAEƏ-də 4-5 ilə dən üçün qarğıdalı əkinini 1000 hektara, arpa əkinini 1,5 min hektara, buğda əkinini 55-60 min hektara, pambıq əkinini 8-10 min hektara, kartof, şəkər çuğunduru əkinlərini 1,0-1,5 min hektara, tərəvəz əkinini 5 min hektara, yem bitkiləri əkinini 20 min hektara və s. çətdirmə olar. Ərazidə inək və camışların sayını 80-100 min başa, qoyun və keçiləri 1,0-1,5 milyon başa, quşların sayını 2,0-2,5 milyon başa, arı ailələrini 20-25 min arı ailəsinə çətdirmə mümkündür. Göstərilən hədəflərin yerinə yetirilməsi Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının hər il 8-10 faiz artılmasına, emal sənayesinin inkişafına və nəticədə ölkənin ərzaq təminatının yaxşılaşdırılmasına imkan verə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. İbrahimov İ.H. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə aqrar sahənin inkişaf istiqamətləri. Bakı. 2021. Audit jurnalı №1. s.49-59.
2. Heydər Əliyev və dövlətin aqrar siyasəti. Bakı. 2003. 776s.
3. Hacızadə E.M. Dünya iqtisadiyyatı və Azərbaycan. Dərslik. Bakı. 2018. 912s.
4. Həkəri qəzeti. 20.02.2004-cü il. №2.
5. Abbasov İ. Ərzaq təhlükəsizliyi və kənd təsərrüfatının prioritet istiqamətləri. Bakı. 2011. 640s.
6. Rzayev V.R. Torpaq münasibətlərinin təşkilati-iqtisadi mexanizmi. Bakı. 2015. 248s.

7. İbrahimov Ş.H. Azərbaycanın regionlardakı aqrar problemlər haqqında. Azərbaycanca iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi xüsusiyyətləri və problemləri. Bakı. 2003. İqtisadi İslahatlar Mərkəzinin elmi əsərlər toplusu. IV buraxılış. 294s.
8. İlham Əliyev və müasir aqrar siyasət. Bakı. 2013. 936s.
9. İbrahimov İ.H. Aqrar islahatlar və sahibkarlığın inkişafı. Bakı. 2005. 220s.
10. İbrahimov İ.H. Aqrar sahənin iqtisadiyyatı (monoqrafiya). Bakı. 2016. 655s.

"Green Energy" Resources and Its Priorities in The Economy Of Azerbaijan

Abbasova Ulviyya Eldar

Azerbaijan Technical University. MBA (Energy Management)

ulviyya.abbasova.88@mail.ru

Summary

Taking into account our potential in the field of "green energy" in Azerbaijan today, the use of renewable energy sources, all the work done, as well as the economic reforms implemented by the government, obligations such as attracting private companies to the production of ecologically clean energy, as a serious step in terms of supporting national business is evaluated. With the wide application of the most modern technologies in our country, the emergence of new economic fields gave a strong impetus to the production of "green energy", important steps were taken towards the reconstruction of energy security, and contributed to the worldwide recognition and support of the country's achievements in the field of green energy. At present, Azerbaijan's strategic partnership with European countries, agreements and declarations have created a foundation for worldwide recognition and support of the country's achievements in the field of "green energy".

As President İlham Aliyev emphasized, oil and gas are valuable resources for Azerbaijan, but these resources should be used not only for energy production, but also for the development of the "green energy" field and the achievement of the country's socio-economic goals. Azerbaijan's "green energy" policy is one of the factors that encourage the rapid development of the country, its leading role in the region, and its global reputation. It is an expression of diversification and flexibility in the country's energy industry, as well as regional stability and environmental responsibility.

Keywords: green energy, green economy, renewable energy, energy efficiency, energy economy.

Introduction

Today, the projects implemented in the direction of the development of alternative and renewable energy sources and the transition to "green energy" are the continuation of the energy policy founded by the great leader Heydar Aliyev in 1994. At present, humanity's fight against climate change is becoming stronger and globalized day by day. Reducing the amount of harmful waste released into the atmosphere and replacing it with "green energy" has become one of the most important issues of the world agenda. Countries around the world are planning a number of plans to reduce the activity of nuclear power plants, as well as to replace coal and gas-fired power plants with "green energy" sources.

Azerbaijan, in turn, implements projects that meet global challenges. Thus, in addition to the diversification of energy sources, meeting the world's energy demand without harming the environment is an urgent issue, and in this sense, reducing carbon emissions into the atmosphere by using renewable energy sources is an invaluable contribution to ecology. By increasing the production of alternative energy, Azerbaijan can reduce natural gas consumption. The saved natural gas can be used as a raw material in industry, and can be exported to earn additional currency for the country. The alternative energy sector is a labor-intensive sector and is of particular importance in terms of increasing employment. Green energy, green labor activity, green thinking and green lifestyle, which are the main components of ecological civilization in Azerbaijan, will determine the importance of environmental problems and the prospects of green development by supporting the implementation of perfect environmental policy in the country. The socio-economic development strategy implemented in our republic creates favorable conditions for the prompt solution of environmental problems and the implementation of consistent and efficient measures in the direction of environmental protection. As a result of this, "green energy" types are successfully realized in our country, and the transportation of "green energy" to world markets is considered as a new priority direction of energy policy.

Relevance of the topic: The world community is already clearly aware that humanity is facing the growing threat of the climate crisis and the need for a quick transition to clean energy. "Green energy and green economy problems" will promote the global challenges and initiatives of alternative and renewable energy potential by promoting Azerbaijan as "a country with a clean environment and "green development".

Methodology of the research: demonstration of the scientific-methodical and technical successes achieved in the field of creation and application of ecologically clean energy technologies in the context of "green energy" in recent years and new approaches to it, exchange of experience, as a solution to the theoretical-fundamental and scientific-practical aspects of the problem and prospects for future cooperation issues are considered important and appreciated.

The purpose of the study is to maintain the necessary balance between the "green economy", society and the environment in the conditions of the global environmental crisis, only through the formation of a new ecologically safe and economically optimal model of development - sustainable development. In this context, the main priority currently serves to coordinate global, regional and national instruments for the realization of the goals of sustainable development.

In modern times, the decrease of natural fuel reserves, the fluctuating energy prices in the field of "green energy", and the conflict of interests of the world countries for political, economic and energy sources make it necessary for each country to define strong strategies and goals to ensure energy security. Today, in ensuring Azerbaijan's energy security, reliable supply of energy carriers to the population and economy, diversification of fuel and energy types, efficient and effective use of energy resources along with the use of renewable energy sources are of particular importance. Effective use of energy resources is defined as one of the main directions of sustainable energy policy. It is a well-known fact that energy efficiency is important for countries that want to have a strong and sustainable economy. It should be noted that energy efficiency and energy saving reduce the loss of energy resources (electricity and heat energy, natural gas, gasoline, diesel, etc.), ensure the recovery and evaluation of waste and energy, reduce energy demand without affecting production by applying modern technologies, includes measures such as increasing the use of alternative and renewable energy

sources. Energy efficiency is not only aimed at saving resources, but also at sustainable economic development, the transition to a green economy, ensuring "green energy" and environmental safety, the production of competitive, cheap industrial and agricultural products, improving the supply of energy carriers to consumers, and reducing waste in utility services. and creates conditions for reducing excess costs. If energy efficiency is not ensured, the country's excess funds spent on energy resources will remain a major problem in the face of economic development and social welfare. Ensuring energy efficiency is one of the main components of our country's energy security policy. Energy resources should be used efficiently and effectively to ensure the stability of our country's energy security, reduce the energy capacity of the gross domestic product, strengthen the competitiveness of the country's economy, protect the environment, and reduce wastage and excess costs in communal services. The legislation on efficient use of energy resources and energy efficiency states: "Efficient use of energy resources means more economically beneficial use of energy resources (energy) provided that the man-made impact on the environment is reduced.

- Energy suppliers equip consumers of electricity, natural gas, central heating and cooling with smart meters;
- Energy suppliers provide consumers with smart meters even when existing meters are damaged or need to be replaced;
- When buildings are supplied with heat energy in a centralized manner, a heat and hot water meter is installed at the connection point;
- In cases where it is not technically possible or economically efficient for consumers to use smart meters to measure heat energy, the supplier of heat energy installs heat control devices for the purpose of measuring heat energy consumption at his own expense and systems that ensure the distribution of heat costs depending on the amount of heat use. "On efficient use of energy resources and energy efficiency"(Law of the Republic of Azerbaijan "On efficient use of energy resources and energy efficiency", 2021).

Azerbaijan is a country with great development potential of renewable energy. The country has excellent wind and solar resources and significant prospects for biomass, geothermal and hydropower plants. In order to realize this potential, the government has already set itself the task of adding 420 MW of potential to the renewable energy source. With this goal in mind, the country began implementing projects using engineering, procurement and construction contracts. However, in practice, the level of application has been limited compared to the scale of resources available in the country and long-term goals. A higher share of renewable energy sources in the energy balance can bring many other benefits besides economic diversification. Renewable energy sources can act as a catalyst for new employment opportunities in a country traditionally dominated by oil and gas by creating opportunities for technological innovation and opening up new sectors to provide economic value and associated GDP growth. In addition, the rapid use of renewable energy sources, along with the continuous increase in energy efficiency, can lead to a decrease in oil and gas consumption in the country. Given the projected increase in energy demand in Azerbaijan, renewable energy sources provide a technical solution for faster access to power generation capacity due to shorter project implementation costs compared to traditional sources. Although the support policy for the development of renewable energy sources adopted by countries around the world is mainly focused on the energy sector, several countries support renewable energy sources in end-use sectors. In order to realize the

potential of renewable energy sources in various sectors, it is necessary to define target indicators in the fields of heating, cooling, transport and energy. At present, humanity's fight against climate change is becoming stronger and globalized day by day. Reducing the amount of harmful waste released into the atmosphere and replacing it with "green energy" has become one of the most important issues of the world agenda. Countries around the world are making a number of plans to reduce the activity of nuclear power plants, as well as to replace coal and gas-fired power plants with "green energy" sources. Azerbaijan, in turn, implements projects that respond to global challenges. Thus, "by the end of 2027, it is planned to prepare the State Program for strengthening the electricity network in order to ensure the integration of 1,862 megawatts of "green power" into the country's energy system. At the same time, intensive work is being done to create the "Caspian-EU green energy corridor" and Azerbaijan-Turkey-Europe corridor and to export about 5 gigawatts of green electricity through diversified routes by 2030. Corresponding steps are being taken in the direction of the technical and economic justification of the corridor starting from the Caspian Sea, passing through the Black Sea, Romania, Hungary and Bulgaria, and establishing a Joint Enterprise. Also, the initiative to export electricity from Central Asia to our country and from here to Europe is being evaluated between Azerbaijan, Uzbekistan, Kazakhstan and Turkmenistan. Here we witness another wise approach of Ilham Aliyev. This means that the development of energy resources and their export to world markets should be carried out together. Thanks to this kind of approach, the energy map in Eurasia is continuously drawn up through Azerbaijan. In general, it is planned to gradually create 7 gigawatts of production capacity by 2030. Depending on export requirements, this volume may increase significantly by 2037" (Teymurov, 2022).

The following are the reasons why the idea of the importance of using "green energy" in the ecological consciousness in modern times is becoming more and more important:

- the use of "green energy" helps to reduce climate change and limit global warming;
- as a result of the development of the "green energy" industry, new jobs are created, which is one of the important factors for sustainable development;
- the use of "green energy" plays an important role in improving air quality;
- The transition to "green energy" stimulates the application of new approaches and technologies in this field.

The demand for energy consumption in the world is increasing, which requires the improvement and sustainability of the energy supply model. It is important to reduce the impact of carbon emissions in the energy supply chain and prevent the factors that cause climate change. The volume of electricity production from renewable energy sources is increasing in different countries of the world, and it is predicted that this process will accelerate even more in the near future.

It is clear that the transition to renewable energy cannot happen in a short time, it requires many years of hard work and large investments. Fuel types such as gas, oil, and coal will continue to occupy a leading place in the energy sector for a long time. Let's take into account that one of the main areas that generate carbon emissions is the production of electricity. Increasing the share of renewable energy in this area will also significantly reduce hydrocarbon emissions. In accordance with the requirements of the Paris Climate Agreement, Azerbaijan has set a goal of reducing greenhouse gas emissions by 35 percent by 2030. Since renewable energy is ecologically clean, it will make a valuable contribution to the fulfillment of Azerbaijan's obligations under the Paris Agreement and further improvement of the environmental situation in the country.

In the prospective plan, Azerbaijan aims to gradually implement this process and diversify energy sources. As an alternative to traditional types of energy, the development of "green energy" is being carried out. Azerbaijan has a rich renewable energy potential. It is possible to implement solar energy projects in almost the entire territory of the country. Caspian water area, Absheron peninsula, Baku, as well as Khizi region are considered more favorable for wind energy.

From this point of view, there is great potential in the Karabakh region, including in the territories freed from occupation. Thus, solar energy is mainly valued in Kalbajar, Lachin, Gubadli, Zangilan, Jabrayil, Fuzuli regions, and wind energy is more highly valued in Lachin and Kalbajar regions. The average annual wind speed in the mountainous areas of Kalbajar region is 7-8 m/s, which is very favorable for the production of wind energy. Taking into account that 25 percent of the local water resources in Azerbaijan are formed in Karabakh, the production of electricity from the main rivers such as Tartar, Bazarchay, Hekari and their tributaries is considered more favorable. We can also note that the Caspian Sea has a great potential in terms of offshore wind energy. According to preliminary estimates, the Caspian is considered to have energy at the level of 157,000 megawatts in the Azerbaijani sector alone. This is 20 times more than the total capacity of power plants in our country. Thus, after hydrocarbon potential, Azerbaijan is rediscovering the Caspian Sea.

Azerbaijan aims to increase the share of renewable energy in the energy balance to 30 percent by 2030. This is very important in terms of strengthening energy security and sustainable economic development, as well as improving the ecological situation in our country. "The world experience also shows that the development of efficiency and renewable energy sources promotes additional economic income. For example, both areas create an incentive for investment and the opening of new jobs, thereby giving a great impetus to the development of regions in the country. For this reason, many countries value efficiency and renewable energy sources as an economic development strategy. If we look at the Renewable Energy Sources Directive of the European Commission, we will see that within the framework of the development of renewable energy sources, the share of these sources in the final energy consumption should be a target of 20%, and 10% in transport. These two goals are among the main goals of the European Union (EU) 2020 - Development Concept" (Strategic Research Center under the President of the Republic of Azerbaijan, 2014).

Today, the "green energy" policy implemented under the leadership of President Ilham Aliyev not only logically complements the work done in this field during the Soviet era and the years of independence, but also ensures the development of the electric power system in accordance with modern global trends.

"Another important reform-related task of the head of state is related to the formation of liberal market relations in the field of electric energy. The Ministry has been conducting detailed analyzes for a long time regarding the transition to market relations, studying the experience of foreign countries, and cooperating with experts. Proposals regarding the step-by-step transition to a liberal market model based on competition in the electric energy sector were prepared and presented to the President of the Republic of Azerbaijan. Let us emphasize one point that the liberalization of the electricity market is a long-term process, in European countries this process was carried out mainly for 8-10 years. The presence of sufficient spare production capacity, regulatory body, political will and the availability of personnel potential in our country create opportunities for the transition to a liberal market model. Reforms in Azerbaijan imply gradualism, consistency, state management of the process and the

involvement of all market subjects in the reform process. The organization of the electricity market in Azerbaijan is based on the principles and mechanisms of the 3rd Energy Package of the European Union." (Shahbazov, 2019)

Currently, in order to expand the use of "green energy" in our country, cooperation projects with the International Finance Corporation, including the Offshore Wind Energy Roadmap, plans to strengthen the electricity network and export renewable energy, export "green energy" from the Caspian Sea to Europe and from Nakhchivan to Turkey, energy transition, energy efficiency, "green hydrogen", electromobility and other issues are being discussed. In general, the issue of timely and efficient implementation of projects in accordance with "green" development and global climate goals is always kept in mind.

It should be noted that the decision to hold COP29 in Baku also means global support for Azerbaijan's green energy policy. Accordingly, on December 25 of last year, President Ilham Aliyev signed the Decree "On declaring 2024 as the "Year of Solidarity for the Green World" in the Republic of Azerbaijan in order to strengthen international solidarity in the global fight against climate change." The main priorities of the document are the sustainable development of a competitive economy, the transformation of the country into a country of clean environment and green growth.

Result

The transition to "green energy" is one of the main directions of the energy policy of the state of Azerbaijan. One of the main goals of reforms in the energy sector is to gradually increase the share of energy obtained from "green energy" sources in the country's energy balance. Azerbaijan actively cooperates with international organizations, various countries and investors in the field of "green energy".

In the "2030 Sustainable Development Agenda" adopted at the UN summit held in September 2015, 17 main goals were defined, one of which is "cheap and clean energy". For this purpose:

- providing universal access to affordable, reliable and modern energy equipment;
- significantly increasing the amount of energy received from renewable sources;
- doubling of global energy efficiency;
- strengthening international cooperation in the field of facilitating access to renewable energy technologies;
- expansion of infrastructure related to modern and sustainable energy supply, improvement of technologies in this area, etc. issues such as

The use of ecologically and economically favorable energy resources is important for the further improvement of decent living standards. In particular, the use of "green energy" is important in terms of the application of low and zero carbon technologies for the decarbonization of the energy system. Today, the transition to "green energy" plays an important role in solving global environmental problems. In ecological philosophy, the characteristics of "green energy" are studied in the context of human-nature relations. The transition to "green energy" plays a decisive role in ensuring the sustainability of the ecosystem and the balance between human needs and nature's capabilities.

Literature:

1. Law of the Republic of Azerbaijan "On efficient use of energy resources and energy efficiency". Baku city, July 9, 2021. No. 359-VIQ
2. Azerbaijan's renewable energy potential: set goals and preliminary results. Turan Teymurov. Azertaj. 15.03.2022
3. Green Development: Energy Efficiency and Alternative Sources. CENTER FOR STRATEGIC RESEARCH NEAR THE PRESIDENT OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN. Baku-2014. page 52
4. Republic.-2019.-October 18.-No.230.-S.3. The period of strategic development in the energy sector of Azerbaijan. Parviz Shahbazov, Minister of Energy of the Republic of Azerbaijan.
5. <https://area.gov.az/az/page/layiheler/yasil-enerji-zonasi/yasil> State Agency for Renewable Energy Sources under the Ministry of Energy of the Republic of Azerbaijan. Projects

Müasir dövrdə yaşıl turizmin davamlı inkişafının xüsusiyyətləri
baş müəllim, Zümrüd Məhərrəm qızı Hüseynova
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
celal_yusif.84@mail.ru

Xülasə

Məqalənin məqsədi yaşıl turizmin davamlı inkişafının xüsusiyyətlərini əsaslandırmaq, turizmin ətraf mühitə mənfi təsirinin monitorinqi və azaldılması üçün innovativ texnologiyaların tətbiqini təmin edəcək yeni idarəetmə modellərinin işlənilməsi və hazırlanmasıdır. Tədqiqat prosesində yaşıl turizmin ətraf mühitə, iqtisadiyyata və cəmiyyətə təsirinin konseptual aspektləri nəzərdən keçirilir, yaşıl turizmin davamlı inkişafı məsələsinin araşdırılmasında milli tədqiqatçıların rolu müəyyənləşdirilir, yaşıl turizmin inkişafının mövcud vəziyyəti təhlil edilərək qiymətləndirilir, yaşıl turizmin əsas tendensiyaları olaraq davamlı inkişaf, texnoloji yeniliklər və yerli icmaların cəlb edilməsi müəyyən edilir.

Məqalədə turizmin ətraf mühitə mənfi təsirinin monitorinqi və azaldılması üçün innovativ texnologiyaların tətbiqi alqoritmi sistemləşdirilib ki, bu da müəyyən turizm istiqamətlərində yaşıl turizmin sürətli inkişafına töhfə verəcək. Təklif edilmişdir ki, turizmin inkişafında ekoloji aspektlər (turizm fəaliyyətinin ekoloji izlərinin minimuma endirilməsi, təbii landşaftların qorunması, biomüxtəlifliyin qorunması və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə), sosial-mədəni aspektlər (yerli mədəni ənənələrin dəstəklənməsi, sosial ədalətin təmin edilməsi və yerli əhalinin turizm fəaliyyətinə cəlb edilməsi) və iqtisadi aspektlər (yerli icmalar üçün davamlı iqtisadi imkanların yaradılması, iqtisadi bərabərsizliyin azaldılması və yerli sakinlərin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması) nəzərə alınmalıdır: Müəyyən edilmişdir ki, müasir şəraitdə yaşıl turizmin davamlı inkişafı iqtisadi, ekoloji, sosial və mədəni ehtiyaclar arasında ahəngdar tarazlığı təmin edən dərin araşdırma və effektiv strategiyaların həyata keçirilməsini tələb edir. Yaşıl turizmin inkişafı üçün davamlı idarəetmə təcrübələri, infrastrukturun inkişafı, ekoloji maarifləndirmə və sosial məsuliyyətin dəstəklənməsi kimi əsas istiqamətlər müəyyən edilmişdir. Ekoloji, iqtisadi və sosial-mədəni aspektlərin inteqrasiyası turizmdə uzunmüddətli davamlılığa nail olmaq üçün əsas vəzifədir.

Açar sözlər: yaşıl turizm, davamlı inkişaf, innovativ texnologiyalar, idarəetmə modelləri, turizm destinasiyaları.

Summary

The purpose of the article is to develop new management models that will ensure the application of innovative technologies for monitoring and reducing the negative impact of tourism on the environment, justifying the features of sustainable development of green tourism. In the research process, the conceptual aspects of the impact of green tourism on the environment, economy and society are reviewed, the role of national researchers in investigating the issue of sustainable development of green tourism is determined, the current state of green tourism development is analyzed and evaluated, the main trends of green tourism are sustainable development, technological innovations and the involvement of local communities. is determined.

The article systematizes the application algorithm of innovative technologies for monitoring and reducing the negative impact of tourism on the environment, which will contribute to the rapid development of green tourism in certain tourist destinations. It was proposed that the development of tourism should include ecological aspects (minimizing the ecological footprint of tourism activities, protecting natural landscapes, protecting biodiversity and efficient use of natural resources), socio-cultural aspects (supporting local cultural traditions, ensuring social justice and involving the local population in tourism activities) and economic aspects (creating sustainable economic opportunities for local communities, reducing economic inequality and improving the quality of life of local residents) should be taken into account: It has been determined that the sustainable development of green tourism in modern conditions provides a deep balance between economic, ecological, social and cultural needs. requires research and implementation of effective strategies. For the development of green tourism, the main directions such as sustainable management practices, infrastructure development, environmental awareness and supporting social responsibility have been identified. Integrating environmental, economic and socio-cultural aspects is a key task to achieve long-term sustainability in tourism.

Keywords: green tourism, sustainable development, innovative technologies, management models, tourist destinations.

Giriş

Ekoloji davamlılıq məsələlərinin getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb etdiyi müasir dünyada yaşıl turizmin inkişafı davamlı inkişaf strategiyasının əsas aspektlərindən birinə çevrilir. Yaşıl turizm və ya ekoturizm ənənəvi turizm formalarından onunla fərqlənir ki, o, ətraf mühitə mənfi təsirləri minimuma endirməyə, yerli icmaların təbii və mədəni resurslarına dəstək verməyə yönəlib. Bu, iqlim dəyişikliyi, biomüxtəlifliyin itirilməsi və ətraf mühitin çirklənməsi kimi global ekoloji problemlər qarşısında xüsusilə vacibdir.

Yaşıl turizmin davamlı inkişafının əsas problemlərindən biri iqtisadi fayda, ekoloji davamlılıq və yerli icmaların sosial və mədəni rifahı arasında tarazlığın təmin edilməsidir. Praktikada bu o deməkdir ki, turizmin inkişafı zamanı aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır: ekoloji aspektlər: turizm fəaliyyətinin ekoloji izlərinin minimuma endirilməsi, təbii landşaftların qorunması, biomüxtəlifliyin qorunması və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə. Həmçinin sosial-mədəni aspektlər: yerli mədəni ənənələrin dəstəklənməsi, sosial ədalətin təmin edilməsi və yerli əhalinin turizm fəaliyyətinə cəlb edilməsi və iqtisadi aspektlər: yerli icmalar üçün davamlı iqtisadi imkanların yaradılması, iqtisadi bərabərsizliyin azaldılması və yerli əhalinin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması.

Bu aspektlərin inteqrasiyası ilə bağlı bir sıra çətinliklər var. Birincisi, bu, müxtəlif maraqlı tərəflər: yerli icmalar, hökumətlər, bizneslər və qeyri-hökumət təşkilatları arasında koordinasiyanı əhatə edən

turizm resurslarının planlaşdırılması və idarə olunmasına kompleks yanaşma tələb edir. İkincisi, turizm layihələrinin ekoloji və sosial səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün aydın meyarların və standartların olması vacibdir. Üçüncüsü, həm turistlər, həm də yerli sakinlər üçün ekoloji maarifləndirmə və davamlı inkişaf prinsiplərini başa düşmək üçün müvafiq maarifləndirici və məlumat dəstəyinin təmin edilməsi vacibdir. Beləliklə, müasir şəraitdə yaşıl turizmin davamlı inkişafı dərin araşdırmalar və iqtisadi, ekoloji və sosial-mədəni tələbatlar arasında ahəngdar tarazlığı təmin etməyə imkan verən səmərəli strategiyaların həyata keçirilməsini tələb edir. Bu, həm yerli icmaların, həm də bütövlükdə planetin uzunmüddətli davamlılığı və rifahı üçün əsas problemdir.

1. Yaşıl turizmin ətraf mühitə, iqtisadiyata və cəmiyyətə təsirinin konseptual aspektləri

Son onilliklərdə yaşıl turizm onun ətraf mühitə, iqtisadiyata və cəmiyyətə təsirini öyrənməyə yönəlmiş çoxsaylı elmi tədqiqatların obyektinə çevrilmişdir. Yaşıl turizmin ətraf mühitə təsirinin tədqiqi əsasən biomüxtəlifliyin qorunması, təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə və ətraf mühitə mənfi təsirlərin minimuma endirilməsi məsələlərinə yönəldilmişdir. Xüsusilə, Cunningham (Cunningham, 2020) və Johnson (Johnson, 2019) işləri nümayiş etdirir ki, turist axınının və infrastrukturun düzgün idarə edilməsi turizmin təbii ekosistemlərə təsirini əhəmiyyətli dərəcədə azalda bilər. Müəlliflər turistlər və yerli icmalar üçün ekoloji maarifləndirmənin vacibliyini, eləcə də turizm sənayesində ekoloji standartların tətbiqinin zəruriliyini vurğulayırlar.

Yaşıl turizmin iqtisadi tədqiqatları onun potensialını yerli icmalar üçün davamlı gəlir mənbəyi kimi vurğulayır. Ümumdünya Turizm Təşkilatının (UNWTO, 2021) hesabatına görə, yaşıl turizm yeni iş yerlərinin yaradılması və yerli infrastrukturun inkişafı vasitəsilə iqtisadi artıma töhfə verə bilər. Şəferin tədqiqatı (Schaefer, 2020) təsdiq edir ki, yerli sakinlərin turizm layihələrinə cəlb edilməsi onların iqtisadi sabitliyini artırır və kənd yerlərindən miqrasiyanı azaltmağa kömək edir.

Yaşıl turizmin sosial-mədəni tədqiqatları mədəni irsin qorunmasına və yerli icmaların ənənəvi həyat tərzinin dəstəklənməsinə diqqət yetirir. Smith (Smith, 2018) və Wang (Vanq, 2019) əsərləri yaşıl turizmin yerli mədəni ənənələrin qorunmasında və mədəniyyətlərarası dialoqun təşviqində mühüm rol oynaya biləcəyini göstərir. Eyni zamanda müəlliflər xəbərdarlıq edirlər ki, həddindən artıq turist təzyiqi mədəniyyətin kommersiyalaşmasına və onun orijinallığının itirilməsinə səbəb ola bilər.

Müasir tədqiqatlar eyni zamanda ekoloji, iqtisadi və sosial-mədəni aspektləri nəzərə alan yaşıl turizmin inkişafına kompleks yanaşmaya da diqqət yetirir. Məsələn, Garcia (Garcia, 2021) işi yerli icmalar, hökumətlər və özəl sektor arasında əməkdaşlığa əsaslanan inteqrasiya olunmuş idarəetmə modelini təklif edir. Tədqiqat daha dayanıqlı və balanslaşdırılmış inkişafı təmin edən qərarların qəbulu və turizm strategiyalarının hazırlanmasında yerli əhəlinin iştirakının vacibliyini vurğulayır.

2. Yaşıl turizmin davamlı inkişafı məsələsinin araşdırılmasında milli tədqiqatçıların rolu

Azərbaycan alimləri də milli şəraitin xüsusiyyətlərinə və ölkənin potensialına diqqət yetirərək yaşıl turizmin davamlı inkişafı məsələsini fəal şəkildə araşdırırlar. Belə ki, onlar turizmin təbii ehtiyatlara və biomüxtəlifliyə ətraf mühitə təsirinin öyrənilməsinə böyük diqqət yetirirlər. Xüsusilə, V.Ə.Qasımlının ümumi redaktəsi ilə yazılmış “Yaşıl inkişaf: enerji səmərəliliyi və alternativ mənbələr” adlı monoqrafiyasında (Qasımlı, vd., 2014), eləcə də N.C. Qafarovun (Qafarov, 2020) və Ə.Q. Əlirzayevin (Əlirzayev, 2011) işlərində ekoloji standartların və təcrübələrin tətbiqi ilə turizmin ekosistemlərə mənfi təsirini minimuma endirmək yolları təhlil edilir. Tədqiqatlar göstərir ki, turistlərin və yerli sakinlərin ekoloji maarifləndirilməsi təbii ehtiyatların qorunmasında və yaşıl turizmin davamlı inkişafının təmin edilməsində əsas elementdir.

A.A. Əzizovun (Əzizov, 2018) və S.M.Həsənovun (Həsənov, 2022) əsərləri kimi milli alimlərin iqtisadi araşdırmaları yaşıl turizmin yerli əhali üçün gəlir mənbəyi olaraq əhəmiyyətini vurğulayır. Onlar yaşıl turizmin inkişafının, o cümlədən yeni iş yerlərinin yaradılmasının və yerli infrastrukturun inkişafının iqtisadi faydalarını təhlil edirlər. Alimlər turizm sənayesinin davamlı inkişafını təmin etmək üçün dövlət dəstəyinin və investisiya qoyuluşunun zəruriliyinə də diqqət çəkirlər.

Azərbaycanda yaşıl turizmin sosial-mədəni aspekti H.Soltanova (Soltanova, 2015) və L.Allahverdiyeva (Allahverdiyeva, 2024) kimi alimlərin əsərlərində öyrənilir. Onlar turizmin inkişafı kontekstində yerli icmaların mədəni irsinin və adət-ənənələrinin qorunub saxlanması məsələsinə baxırlar. Araşdırmalar göstərir ki, yaşıl turizm yerli mədəni təcrübələrin canlanmasına və saxlanmasına, həmçinin mədəniyyətlərarası dialoq və qarşılıqlı anlaşma üçün şəraitin yaradılmasına töhfə verə bilər.

V. Cəfərli (Cəfərli, 2024) və Z. Eminov (Eminov, 2006) yerli əhalinin, dövlət orqanlarının və biznesin fəal iştirakını əhatə edən turizm resurslarının planlaşdırılması və idarə edilməsinə yanaşmalar təklif edirlər. Araşdırmalar yaşıl turizmin davamlı inkişafına nail olmaq üçün bütün maraqlı tərəflərin səylərinin əlaqələndirilməsinin vacibliyini vurğulayır.

Tədqiqatda əhəmiyyətli irəliləyişlərə baxmayaraq, yaşıl turizmdə davamlı inkişaf prinsiplərinin həyata keçirilməsi ilə bağlı hələ də çoxlu problemlər mövcuddur. Buraya turizm layihələrinin davamlılığının qiymətləndirilməsi, qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi, habelə maliyyələşdirmə və resursların idarə edilməsi ilə bağlı problemlərin həlli üçün aydın meyarların hazırlanması zərurəti daxildir.

Gələcək tədqiqatların perspektiv istiqamətləri iqtisadi, ekoloji və sosial-mədəni maraqlar arasında optimal tarazlığı təmin edəcək yeni idarəetmə modellərinin işlənilməsi, habelə turizmin ətraf mühitə mənfi təsirinin monitorinqi və azaldılması üçün innovativ texnologiyaların tətbiqidir.

Yerli tədqiqatçılar yaşıl turizmin davamlı inkişafı yolunda dayanan bir sıra problemləri də qeyd edirlər. Bunlar arasında infrastrukturun qeyri-kafi olması, maliyyələşmənin məhdudluğu, dəqiq hüquqi aktların olmaması və ixtisaslı kadr çatışmazlığı var. Bununla belə, tədqiqatçılar perspektivləri dövlət, biznes və ictimai təşkilatlar arasında tərəfdaşlıq əlaqələrinin inkişafında, eləcə də turizm fəaliyyətinin idarə olunmasına innovativ texnologiyaların və yanaşmaların tətbiqində görürlər.

3. Yaşıl turizmin inkişafının mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi, əsas tendensiyaları və problemləri

Yaşıl turizmin inkişafının mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi, müasir şəraitdə bu sahənin üzləşdiyi əsas tendensiyaların və problemlərin müəyyən edilməsi aşağıdakı aspektləri göstərmişdir.

1. Artan tələb: Yaşillıq və ekoturizm istiqamətləri təbiətdə vaxt keçirmək və ekoloji cəhətdən məsuliyyətli təcrübələri dəstəkləmək istəyən turistlər arasında getdikcə populyarlaşır. Bu, ekoturizm obyektlərinin və infrastrukturunun inkişafına təkan verir. 2022-ci il Qlobal Ekoturizm Bazarı Hesabatına görə, ekoturizm bazarının 2020-ci ildəki 181,1 milyard dollardan 2027-ci ilə qədər 333,8 milyard dollara qədər artacağı gözlənilir (UNWTO, 2022). COVID-19 pandemiyasından sonra kənd turizminə maraq xeyli artıb. Azərbaycan Respublikası Dövlət Turizmin İnkişafı Agentliyinin məlumatına görə, 2021-2023-cü illərdə təbiət qoynunda, fermalarda və kənd yerlərində istirahət etməyi seçən yerli turistlərin sayında əhəmiyyətli artım müşahidə olunub. (Azərbaycan Respublikası Dövlət Turizm Agentliyi, 2023)

Ölkəmizin zəngin turizm potensialı sayəsində bu sahənin səmərəli inkişafı üçün imkanlar yaranmış və son illərdə həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində əhəmiyyətli artımlar baş vermişdir. Belə ki, 2003-

2022-ci illər ərzində ölkədəki mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələr 8 dəfəyə yaxın artaraq 727 vahid olmuş, həmin obyektlərin birdəfəlik tutumunda isə 6 dəfəyə yaxın artım olmuşdur. Tədqiq olunan dövr ərzində Azərbaycanın turizm sektorundakı işçilərin sayı 21 milyondan 87 milyona yüksəlməklə 4 dəfə artmışdır. Turizm sahəsində yaradılan əlavə dəyər 2003-2023-cü illərdə 35 milyon manatdan 2 milyard 684 milyon manata yüksəlmişdir ki, bu da 76,6 dəfə artım deməkdir (Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, 2024).

2. Ekoloji təşəbbüslərin inkişafı: bir çox turizm operatorları və otellər bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə, tullantıların təkrar emalı sistemləri və suya qənaət edən texnologiyalar kimi ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyalar və təcrübələr tətbiq edirlər.

Dünya təcrübəsindən görsənir ki, ekoturizmdə ən uğurlu model kimi alp dağ nişanlama sistemi qiymətləndirilir. Belə modeli Gürcüstan da reallaşdırır. Qeyd edək ki, artıq 5 ədəd bu cür turizm məhsulu Quba-Qusar, Tovuz-Gədəbəy-Daşkəsən və Şəki-Qax-Zaqatala ərazilərinin hər birində formalaşmışdır. Burada məqsəd yalnız dağa qalxmaq deyil, həm də dağ kəndlərimizdə də turizmi inkişaf etdirməkdir. Daha çox otel və turoperator ekoloji sertifikatlar almağa başlayır. Bu, onların ekoloji məsuliyyətə və davamlı inkişafa sadıqlığını təsdiqləyir. Azərbaycanda yeni ekoturizm marşrutları layihəsini bir az da genişləndirmək istəyir. 2021-2022-ci illərdə Talış dağları ilə bağlı eyni cür layihə təqdim olunmuş, uzunmüddətli perspektivdə Naxçıvanda da belə layihənin reallaşdırılması planlaşdırılır. Onu da qeyd edək ki, 2022-2023-cü illərdə turistlərə mənzərəli yerləri, mühafizə olunan əraziləri ziyarət etməyi və ətraf mühitin mühafizəsi tədbirlərində iştirak etməyi təklif edən milli təbiət parklarının yeni marşrutları açılıb. (AR DTA, 2023)

Transqafqaz layihəsi 2022-2024-cü illərdə reallaşdırılması nəzərdə tutulan digər layihələrdən biri olmaqla Azərbaycanla Gürcüstanın birləşdirilməsinə imkan verəcək. Zaqatalaya qədər olan marşrutun Balakənə qədər çatdırılması ilə Azərbaycanın Gürcüstanla birləşdirilməsi mümkün olacaqdır. (AR DTA, 2023)

3. Hökumətlərdən və beynəlxalq təşkilatlardan dəstək: Hökumətlər və beynəlxalq təşkilatlar ekoloji layihələrin maliyyələşdirilməsi və milli parkların və qoruqların yaradılması da daxil olmaqla yaşıl turizmi dəstəkləmək üçün proqramlar və siyasətlər hazırlayırlar. Booking.com-un 2021-ci ildə keçirdiyi sorğuya əsasən, respondentlərin 83%-i davamlı turizmin inkişafının onlar üçün vacib olduğunu, 61%-i isə COVID-19 pandemiyasının onları səyahətlərinin ətraf mühitə təsiri haqqında daha çox düşünməyə vadar etdiyini bildirib. 2020-2021-ci illərdə Azərbaycan hökuməti yaşıl turizmin inkişafına daha fəal dəstək verməyə başladı. Xüsusilə, turizm sahəsində bir neçə kiçik biznesə dəstək proqramı və yeni ekoloji turizm məhsullarının yaradılmasını stimullaşdıran davamlı inkişaf təşəbbüsləri tətbiq edilmişdir.

Yaşıl turizmin əsas tendensiyaları arasında dayanıqlı inkişaf, texnoloji yeniliklər, yerli icmaların cəlb edilməsini qeyd etmək olar.

Beləliklə, turizm şirkətləri və destinasiyalar ətraf mühitə mənfi təsirləri minimuma endirən və yerli iqtisadiyyatları dəstəkləyən xidmətlər təklif edərək, davamlılıq və ekoloji tarazlığa diqqətini getdikcə artırmaqdadır. Ekomarşrutlar üçün mobil proqramlar, ekotururların sifarişi üçün onlayn platformalar, həmçinin interaktiv təhsil resursları kimi rəqəmsal texnologiyalardan istifadə turistlərin ekoloji maarifləndirilməsinə töhfə verir.

Yaşıl turizm getdikcə yerli əhalini turizm fəaliyyətlərinə cəlb edir, iqtisadi dəstək və mədəni irsin qorunmasını təmin edir.

4. Yaşıl turizmin davamlı inkişafı əsasında inteqrasiya edilmiş idarəetmə modellərinin tətbiqi imkanları

Yaşıl turizm davamlı inkişaf prinsiplərinə əsaslanan sahə kimi iqtisadi, ekoloji və sosial-mədəni maraqlar arasında optimal tarazlığı təmin edəcək yeni idarəetmə modellərinin tətbiqini tələb edir. Bu vəzifə artan turist axını və ekoloji problemlərin artması şəraitində xüsusilə aktuallaşır. Yeni idarəetmə modelləri turizmin ətraf mühitə mənfi təsirinin monitorinqi və azaldılması üçün bütün maraqlı tərəflərin inteqrasiyasına və innovativ texnologiyalardan istifadəyə yönəldilməlidir. İnteqrasiya edilmiş idarəetmə modelləri arasında aşağıdakıları qeyd etmək lazımdır:

1. Tərəfdaşlığın idarə edilməsi modeli. Bu model yerli icmalar, hökumət, biznes və qeyri-hökumət təşkilatları arasında tərəfdaşlığın yaradılmasını nəzərdə tutur. Hər bir tərəf müxtəlif maraqların nəzərə alınmasına imkan verən və inkişafın davamlılığını təmin edən qərarların qəbulunda iştirak edir. Tərəfdaşlıq modelinin uğurlu tətbiqi nümunələrinə L.Garsiya (Garsiya, 2021) və N.Kovalenkunun (Kovalenko, 2022) əsərlərində rast gəlmək olar ki, onlar yerli əhalinin turizm layihələrinə cəlb edilməsinin və onların resursların idarə edilməsində fəal iştirakının vacibliyini vurğulayırlar.

2. Dövlət idarəçiliyinin modeli. Bu modeldə turizm resurslarının idarə olunmasında əsas rol yerli destinasiyalara məxsusdur. Bu, daha çevik və effektiv idarəetməni təmin edir, çünki yerli sakinlər öz ərazilərinin ehtiyaclarını və potensialını daha yaxşı başa düşürlər. Q.Yusifov tərəfindən araşdırma (Yusifov, 2022) göstərir ki, bu model icmaların iqtisadi sabitliyinə və yerli ənənələrin qorunub saxlanmasına töhfə verir.

3. Şəbəkə idarəetmə modelləri. Şəbəkə modelləri müxtəlif turizm obyektlərini və təşəbbüslərini birləşdirən regional və ya milli şəbəkələrin yaradılmasını nəzərdə tutur. Bu, resursları optimallaşdırmağa, fəaliyyətlərin koordinasiyasını yaxşılaşdırmağa və ən yaxşı təcrübələri mübadilə etməyə imkan verir. Azərbaycanda ekoturizm marşrutlarının milli şəbəkəsinin yaradılmasını təklif edən Ə.Cabbarovun (Cabbarov, 2017) işi buna misal ola bilər.

Təbii ehtiyatların vəziyyətinin monitorinqini təşkil etmək və turizmin ətraf mühitə təsirini qiymətləndirmək üçün geoinformasiya sistemlərindən (CİS) və məsafədən zondlamadan istifadə etmək təklif olunur. Onlar məlumatlı qərarlar qəbul etməyə kömək edən böyük miqdarda məlumat toplamaq və təhlil etmək imkanı verir. E.Mustafayev və E.Kərimov (Mustafayev və Kərimov, 2022) turizm marşrutlarının planlaşdırılması və ərazilərin ekoloji vəziyyətinin monitorinqi üçün GIS texnologiyalarından istifadənin vacibliyini vurğulayır.

Rəqəmsal platformalar və mobil proqramlar turistlərlə yerli icmalar arasında ünsiyyəti yaxşılaşdırmağa kömək edə bilər, həmçinin xidmətlərin keyfiyyəti və ətraf mühitin vəziyyəti ilə bağlı rəy bildirə bilər. Bu cür texnologiyaların tətbiqi turistlərin ekoloji maarifləndirmə səviyyəsinin yüksəldilməsinə və onların təbii sərvətlərin qorunmasına cəlb olunmasına kömək edir. L.Ataşiyeva (Ataşiyeva, 2022) qeyd edir ki, mobil proqramlar turistləri ekoloji davranış qaydaları haqqında məlumatlandırmaq və onların ətraf mühitə təsiri haqqında məlumat toplamaq üçün istifadə edilə bilər.

İnnovativ tullantıların və resursların idarə edilməsi sistemlərinin tətbiqi turizmin ətraf mühitə mənfi təsirini əhəmiyyətli dərəcədə azalda bilər. Buraya tullantıların ayrıca toplanması və emalı, ekoloji cəhətdən təmiz materialların və texnologiyaların istifadəsi, həmçinin enerjiyə qənaət edən həllər daxildir. R.Schaefer (Schaefer, 2020) turizm bölgələrində ekoloji dayanıqlığı təmin etmək üçün bu cür sistemlərin tətbiqinin vacibliyini göstərir.

Nəticə

Son tədqiqatların təhlili göstərir ki, yaşıl turizm davamlı inkişaf üçün əhəmiyyətli potensiala malikdir, lakin kompleks yanaşma və müxtəlif maraqlı tərəflərin səylərinin əlaqələndirilməsini tələb edir. Bu sahədə uzunmüddətli davamlılığa nail olmaq üçün ekoloji, iqtisadi və sosial-mədəni aspektlərin inteqrasiyası əsas vəzifədir.

İqtisadi, ekoloji və sosial-mədəni maraqlar arasında optimal tarazlığı təmin edən yeni idarəetmə modellərinin hazırlanması və tətbiqi yaşıl turizmin davamlı inkişafı üçün əsas vəzifədir. Turizmin ətraf mühitə mənfi təsirinin monitorinqi və azaldılması üçün innovativ texnologiyaların inteqrasiyası təbii və mədəni sərvətlərin idarə edilməsinin və mühafizəsinin səmərəliliyinin artırılmasına kömək edir. Müxtəlif maraqlı tərəflər arasında əməkdaşlıq və yerli icmaların fəal iştirakı bu modellərin uğurla həyata keçirilməsi üçün əsasdır.

Mövcud vəziyyətin və elmi məlumatların təhlili yaşıl turizmin inkişafının əsas istiqamətlərini müəyyən etməyə imkan verir: davamlı idarəetmə təcrübələri, infrastrukturun inkişafı, ekoloji məlumatlılığın artırılması və sosial məsuliyyətin dəstəklənməsi. Bu tövsiyələrin həyata keçirilməsi yaşıl turizmin davamlı inkişafına və turist təcrübəsinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə töhfə verəcək.

İSTİFADƏ EDİLƏN MƏNBƏLƏRİN SİYAHISI:

1. Allahverdiyeva L.R. (2024) Yaşıl iqtisadiyyat, yaşıl artım, davamlı inkişaf. "KOOPERASIYA" elmi-praktiki jurnal №2(73). S. 153-160.
2. Atakişiyeva L. (2022) Turizm sektorunda rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsində marketing texnologiyalarının tətbiqi // Turizm və qonaqpərvərlik tədqiqatları, Beynəlxalq jurnal. S. 23-32. Bakı: "Delta Uni" MMC, -122 səh.
3. Азизов А.А. (2018), Пути эффективного развития предпринимательства в сфере туризма Азербайджана. Баку.
4. Cəfərli V. V. (2024). Turizm sənayesinin innovasiyalı inkişaf mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi. Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın AVTOREFERATI. Bakı, – 32 s.
5. Eminov, Z. (2006). Davamlı inkişaf konsepsiyası: Azərbaycanda həyata keçirilməsinin əsas istiqamətləri və problemləri Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyətinin əsərləri, X cild. Bakı, s.52-59
6. Əlirzayev Ə.Q. (2011) Turizmin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi. Bakı.
7. Həsənov S. M. (2022). Azərbaycanda turizm sahibkarlığının inkişaf perspektivləri - AUDİT, 1 (35), səh.90-100.
8. Qafarov N.C. (2020). Turizmin iqtisadiyyatı. Dərslik, Bakı.
9. Qasımlı, V.Ə. (2014). Yaşıl inkişaf: enerji səmərəliliyi və alternativ mənbələr. / V.Qasımlı, Z.Vəliyev, M.Hümbətov, Ş.Hacıyev, G.Nəsibova // Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi. Bakı:, 144 s.
10. Mustafayev E., Kərimov E. (2022). Azərbaycanda Mədəni İrs və Mədəni Turizm : Resurslar, Məhsullar, Təcrübələr. Bakı. 112 s.
11. Soltanova H. (2015). Azərbaycan Respublikasında turizm və onun inkişafı. (Monoqrafiya) Bakı. - 238 s.
12. Yusifov Q., (2022) Regionun turizm destinasiyasına çevrilməsi imkanları. // İPƏK YOLU, No.3, , səh.48-60
13. Cabbarov Ə.X. (2017). Turizm marşrutları və ekskursiya işinin təşkili. Dərs vəsaiti. Bakı. – 158 s.

14. Cunningham, S. (2020). Environmental Impact of Sustainable Tourism: Best Practices and Guidelines. *Journal of Ecotourism*.. № 15(3). C. 189–205.
15. Garcia, L. (2021). Integrated Management in Sustainable Tourism: Case Studies and Models. *Sustainable Tourism Review*.. № 18(4). C. 312–329.
16. Johnson, T. (2019). The Role of Ecotourism in Biodiversity Conservation. *Environmental Management*.. № 22(2). C. 125–143.
17. Schaefer, R. (2020) Economic Benefits of Green Tourism for Local Communities. *Tourism Economics*.. № 24(1). C. 57–73.
18. Smith, A. (2018). Cultural Heritage and Sustainable Tourism: Preserving Traditions. *International Journal of Cultural Tourism*. № 12(1). C. 45–60.
19. UNWTO, URL: <https://www.unwto.org/un-tourism-news> (müraciət tarixi: 21.06.2024)
20. Wang, M. (2019). Cultural Sustainability in Ecotourism: A Cross-Cultural Analysis. *Tourism and Hospitality Research*.. № 20(2). C. 152–169.
21. Коваленко Н. М. (2022). Интегрированное управление зеленым туризмом: национальные подходы та виклики. *Менеджмент і туризм*.. № 18(1). C. 67–84.
22. <https://tourism.gov.az/> - Azərbaycan Respublikası Dövlət Turizm Agentliyinin rəsmi veb ünvanı.
23. <https://www.stat.gov.az/> - Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi veb ünvanı

Təhsil, İnsan Kapitalı və İnküzivlik
Qurbanova Fəridə Əhməd qızı

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

ferida.qurbanova@mail.ru

Xatirə Talıbzadə Amil qızı,

UNEC Könüllüləri Təşkilatının, UNEC Sosial iş

xatiretalibzade29@gmail.com

Xülasə

Təhsil sağlam cəmiyyətin qurulmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan təhsilin ictimai həyatda təhsilin mərkəzi rolunu qeyd-şərtsiz olaraq hər kəs qəbul edir. Təhsilin inkişafına xüsusi önəm verən Ümummilli lider Heydər Əliyevin qey etdiyi kimi "Təhsil millətin gələcəyidir". Təhsilə qoyulan kapital insana qoyulan ən böyük yatırımdır. Belə ki, təhsilə qoyulan yatırım, hər zaman insana geri döndür və insan bu kapitalın əvəzini verir. Təhsil həmçinin, BMT-in Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinin 4-cü bəndində də öz əksini tapır. Təhsilli və təhsilsiz insanların arasındakı fərq çox zaman özünü birüzə verir. Təhsildə inklüzivlik (fərdilik) bu günün tələbidir. İnküziv təhsilə ölkəmizdə hər zaman böyük önəm və dəstək verilir. İnküziv təhsildə əsas məqsəd: təhsilin əlçatanlığını təmin etmək, sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların cəmiyyətə, ən əsası isə təhsilə adaptasiya və inteqrasiyasıdır. İnküzivlik əngəl deyil, individuallıqdır. İnküziv təhsildə əqli, psixi, dini, irqi, dil, siyasi əqidə, etnik mənsubiyyət, sosial və iqtisadi vəziyyət, mənşə və s. bu və ya bu kimi amillər nəzərə alınmır. Respublikamızda icbari təhsil sistemi mövcuddur. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində İnküziv

Təhsil Mərkəzi mövcuddur. Mərkəz əlilliyi olan tələbələrə psixoloji, pedoqoji yardım edir. Qeyd olunan məsələlər elmi məqalədə ətraflı araşdırılmışdır.

Açar sözlər: dayanıqlı inkişaf məqsədləri, inklüziv təhsil, inklüziv inkişaf, insan kapitalı.

Summary

Education is important in building a healthy society. From this point of view, everyone unconditionally accepts the central role of education in social life. "Education is the future of the nation," as the national leader Heydar Aliyev, who attaches special importance to the development of education, said. Investment in education is the biggest investment in a person. Thus, the investment in education always returns to the person, and the person pays for this capital. Education is also reflected in point 4 of the UN Sustainable Development Goals. The difference between educated and uneducated people is often apparent. Inclusion in education (individuation) is the demand of today. Inclusive education is always given great importance and support in our country. The main goal of inclusive education is to ensure access to education, adaptation and integration of children with disabilities into society, and most importantly, into education. Inclusivity is not a barrier, it's an individuality. In inclusive education, mental, psychological, religious, racial, language, political beliefs, ethnicity, social and economic status, origin, etc. this or similar factors are not taken into account. There is a compulsory education system in our republic. Azerbaijan State University of Economics has an Inclusive Education Center. The center provides psychological and pedagogical assistance to students with disabilities. The mentioned issues were investigated in detail in the scientific article.

Keywords: sustainable development goals, inclusive education, inclusive development, human capital.

İnklüziv təhsilin (inclusive education) faydaları və mənfə cəhətləri

İnklüziv təhsilin müsbət tərəfləri olduğu kimi, mənfə tərəfləri də mövcuddur. Bəzi pedaqoqlar, sosial işçilər, psixoloqlar və mütəxəssislər hətta, valideynlər belə inklüziv təhsilin nəticələrinin faydasız olduğunu düşünürlər. Bu məsələyə tək aspektdən yanaşmaq doğru olmaz. Çünki, adətən,sağlamlıq imkanları məhdud olan şəxslə, sağlam şəxs tərəfinin fikri münaqişəli və ziddiyyətlidir. Sağlam insanlar elə fikirləşir ki, məhdudiyətli şəxslər onlara təhsillərində maneələr törədəcək və onları dərslərindən fikrini yayındıracaq ona görə də inklüziv təhsilin əleyhinədirlər. Əlbəttə bunu hamıya aid etmək doğru olmaz. Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslər və onların valideynləri isə övladlarının digər tələbələrə adaptasiya olunmayacağını düşünür, digər tələbələrin onların övladlarına maneə yaradacağını, lağ edəcəyini, kənarlaşdıracağını fikirləşərək inklüziv təhsildə nəticənin mənfə olacağı qənaətinə gəlirlər. Amma, bütün bunlara baxmayaraq çoxluq inklüzivliyin müsbət nəticə əldə etdiyinə güvənir. Bu formada təhsilin təşkilini dəstəkləyirlər. Qeyd edək ki, sağlamlıq imkanları məhdud olanların inklüziv təhsilə cəlb olunması qaydalarının, həmçinin qiymətləndirmə testlərinin olmaması səbəbindən psixoloji-tibbi-pedaqoji komissiyalar tərəfindən rəy verilməsi zamanı də müəyyən çətinliklər yaranır <https://e-qanun.az/framework/37269>.

İnklüziv inkişafın (inclusive development) əsas xüsusiyyətləri:

- Bərabər imkanlar: Hər kəs üçün bərabər olaraq sosial və iqtisadi imkanların yaradılmasıdır.
- Ədalətli resurs bölgüsü: Cəmiyyətin iqtisadi resurslarının ədalətli və hamı üçün faydalı şəkildə bölüşdürülməsidir.
- Məsuliyyətli idarəetmə: Cəmiyyətin bütün üzvlərinin ehtiyaclarına və səsini həssaslıq göstərən dövlətin siyasəti və idarəçiliyidir.
- İctimai xidmətlərə çıxışın genişləndirilməsi: Səhiyyə, təhsil, nəqliyyat kimi əsas xidmətlərə hamının bərabər və asan çıxışının təmin olunmasıdır.
- İnküziv inkişaf modelində əhalinin gəlir səviyyəsi, sosial statusu və ya digər xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq hər bir fərdin inkişaf prosesində iştirakının təmin olunması hədəflənir. Bu, eyni zamanda yoxsulluğun azaldılması, bərabərsizliyin aradan qaldırılması və cəmiyyətin ümumi rifahının yüksəldilməsi üçün mühüm addımlardan biridir.
- İnküziv inkişaf və insan kapitalı iqtisadi-sosial tərəqqinin əsasını təşkil edən və bir-birini tamamlayan iki mühüm amildir.

İnsan Kapitalı

İnsan kapitalı, bir ölkənin və ya əhalinin insan resurslarının bilik, bacarıq, sağlamlıq və təhsil səviyyəsini əks etdirən sosial və iqtisadi dəyərdir. Bu, yalnız əmək bazarında daha yüksək məhsuldarlıqla deyil, həm də əhalinin həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsi ilə əlaqələndirilir. İnsan kapitalına sərmayə qoymaq (məsələn, sağlamlıq və təhsil sahələrində) həm ölkənin, həm də əhalinin ümumi inkişafını dəstəkləyir. İnkişaf etmiş insan kapitalına malik ölkələr ümumiyyətlə daha səmərəli, innovativ və dayanıqlı iqtisadiyyatlara malik olurlar.

İnküziv İnkişaf (inclusive development)

İnküziv inkişaf isə sosial inkişaf və iqtisadi artım prosesinin hamı üçün əlçatan olmasını və heç bir qrupun iqtisadi faydalardan təcrid olmamasını təmin edən yanaşmadır. İnküziv inkişafda yoxsulluğun azaldılması, sosial bərabərlik, və sosial təminat sistemlərinin gücləndirilməsi kimi elementlər mühümdür. Bu yanaşma, gəlir bərabərsizliyinin azaldılması, təhsil və səhiyyə xidmətlərinə bərabər çıxışın təmin olunması və əhalinin həssas qruplarına daha çox dəstək verilməsi məqsədini daşıyır. Ölkənin iqtisadi cəhətdən yüksək inkişafa nail olması üçün tək cəmiyyətin iqtisadi artım deyil, eyni zamanda əhalinin bütün təbəqələrindən olan vətəndaşların sosial rifahı nəzərə alınmalıdır.

Xüsusilə sosial cəhətdən əhalininin daha həssas qruplarının maraq və mənafələrinə uyğun, onlara bərabər iştirak imkanları təmin edən sosial xidmətlər sistemi yaradılmalıdır (<https://president.az/az/articles/view/50474>).

İnsan Kapitalı ilə İnküziv İnkişafın Əlaqəsi

İnsan kapitalının inkişaf etdirilməsi inküziv inkişafın təməlidir. Sağlam və təhsilli insan kapitalı iş gücünün məhsuldarlığını artırmaqla yanaşı, bərabər imkanlar yaradaraq inküzivliyi dəstəkləyir. Eyni zamanda, inküziv inkişaf siyasətləri insan kapitalının daha da inkişaf etdirilməsinə və sosial müdafiə tədbirlərinin gücləndirilməsinə şərait yaradır. Məsələn, yüksək keyfiyyətli təhsil və sağlamlıq sistemlərinə bərabər çıxış imkanı, cəmiyyətin bütün təbəqələrinin inkişaf potensialını artıraraq davamlı iqtisadi artımı təmin edir.

Təhsil hər bir xalqın gələcəyi, dövlətin sosial-iqtisadi inkişafının əsası və başlıca sferasıdır. Təhsilsiz xalq, millət uğursuzluğa məhkumdur. Məşhur ifadə ilə söyləsək, əgər bir xalqın, millətin gələcəyini məhv etmək istəyirsinizsə, ilk növbədə onun təhsilini və mədəniyyətini məhv etməkdən başlamalısınız.

Təhsilə edilən yatırım ən böyük insan kapitalıdır. Bu insan kapitalı heç bir vaxt boşa getmir, hər zaman qiymətləndirilir (bəzən gec və ya tez ola bilər). Təhsil insan həyatında ən böyük sərvətdir. Təhsil gələcəyə olan ümid işığı, təminat sığortasıdır. Təhsilli olan hər bir vətəndaş, insan gələcəkdə mütləq uğurlu olacaq, yüksək elmi və uğurlu nailiyyətləri əldə edəcəkdir. Təhsil birbaşa olaraq insanın rifah səviyyəsi ilə bağlı və əlaqəlidir. Təhsilli insanların bu məqsədlə vaxtında ayırdıqları kapital onların gələcəkdə, təhsilsiz insanlara nisbətən daha yaxşı, yüksək rifah səviyyəsində yaşamalarına təminat verir. Təhsil sistemi ölkəmizdə doqquz illik icbari olaraq qəbul edilib. Növbəti təhsil pillələri isə insanların bilik səviyyəsi və seçimlərinə görə davam etdirilir. Təhsil sisteminin pillələri bir-birinə zəncirvari olaraq əlaqəlidir. Təhsil sistemində əyani, qiyabi, distant, hibrid və inklüziv (fərdi) təhsil növ və formaları mövcuddur. Covid-19 pandemiyası dövründə ölkənin təhsil sistemində dəyişikliklər baş vermiş, distant, yəni onlayn və hibrid formada təhsilənlərə təhsil təqdim olunmuşdur. Bütün bunlarla yanaşı, Azərbaycan Respublikasının Elm və Təhsil Nazirliyinin Təhsildə Keyfiyyət və Təminat Agentliyinin öz Təhsil İnkişafı Fondunun əsas məqsədi ölkəmizdə təhsilin keyfiyyətinin yüksək səviyyəyə qaldırılması, Avropa səviyyəsində və inkişaf etmiş ölkələrin təhsil səviyyəsinə uyğunlaşdırılması, adları çəkilən aidiyyət qurumlarının qarşılıqlı əlaqəsinə qoyduğu əsas öhdəliklərdəndir. Təhsil ümumiyyətlə dünya bəşəriyyətimiz üçün də önəmli və əsas amillərdəndir. Çünki Birləşmiş Millətlər Təşkilatının və onun tərəfdaşlarının tərtib etdiyi Dayanıqlı İnkişaf məqsədlərinin 4-cü punktunda yer alan keyfiyyətli təhsil 2030-cu ilədək qarşıyaqoyulan və əsas gündəliyə əlavə olunan başlıca prioritetlərdəndir. Burada əsas məqsəd, hərəkət üçün əlçatan, keyfiyyətli və bərabər, inklüziv təhsilin təmin olunması və insanların təhsil almaq imkanının ömür boyu dəstəklənməsindən ibarətdir. Təhsilin əlçatanlığının təmin olunması nəinki paytaxt ona yaxın ərazilərdə yerləşən böyük şəhərlərlə yanaşı, həmçinin ucqar ərazilərdə, regionlarda da bütün vətəndaşların təhsilə cəlb olunması üçün uyğun şəraitin, vasitə və vəsaitləri, ən əsası təhsil infrastrukturalarının mövcud olmasıdır. İnsanın özünə, gələcəyinə və həyatına ən böyük yatırım, ən böyük insan kapitalı, elə təhsilə qoyulan kapitaldır.

İnsan inkişafı tərəfindən yanaşsaq təhsil prosesi insanın mövcud imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirir. Təhsilin inkişaf səviyyəsi insanların həyat fəaliyyətinin müxtəlif tərəflərinə, məsələn, siyasi fəaliyyətinə, sağlamlığına, ənənəvi musiqi qavrayışına, sosial iştirakına, intizamlılığına və s. təsir göstərir. Təhsil eyni zamanda ev təsərrüfatlarının idarə olunmasında, uşaqların tərbiyəsində, onların qidalanmasının təşkilində, sağlamlığının və keyfiyyətli təhsilinin təmin edilməsində yeni bilik və texnologiyaların istifadə edilməsinə şərait yaradır

İnsan inkişafının ən mühüm səciyyəvi aspektləri, məsələn, səlahiyyətə, demokratik idarəçilik təsisatlarının inkişafı, insanlar arasındakı əməkdaşlıq, ədalətlik (hər bir insana qarşı), dayanıqlıq (gələcək nəsillərin rifahını qurban vermədən indiki nəslin ehtiyaclarının təmin edilməsi) və insan təhlükəsizliyi kimi aspektlər təhsil ilə birbaşa bağlıdır (Телепова, 2008)

İnklüziv təhsilin əsas məqsədi, təhsilin hamı üçün əlçatan olmasıdır. Inklüziv təhsildə irq, din, əqli, psixi, fiziki məhdudiyyətlər, dil, siyasi əqidə, etnik mənsubiyyət, mənşə, sosial, iqtisadi bu kimi faktorlar nəzərə alınmadan təhsilənlərin təhsil imkanlarının yaradılması, ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi, tolerantlığın, ədalətin təmin olunmasıdır. Burada sağlam vətəndaşlarla birgə əlilliyə olan şəxslərin və sağlamlıq məhdudiyyəti olan şəxslərin də birgə təhsil alması təmin olunur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyev tərəfindən 2017-ci il 14 Dekabr tarixində Sərəncam imzalanmış və “2018-2024-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında sağlamlıq imkanları məhdud şəxslər üçün inklüziv təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı” imzalanmış, bununla da ölkəmizdə istər Cənab

Prezident İlham Əliyev, istər Elm və Təhsil Nazirliyi, istərsə də Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi inklüziv təhsilin keyfiyyətinin və əlçatanlığının artırılması və inkişafı üçün müxtəlif və çoxlu sayda tədbirlər planı hazırlanması və həyata keçirilməsini müşahidə edirlər. Inklüziv təhsil, əlilliyi olan şagird və tələbələrin sağlamlıq məhdudluğu olmayan tələbələrlə bir mühitdə təhsil alması, adaptasiya və inteqrasiyası, psixi problemləri olan tələbələrin problemləri ilə məşğul olmaq, profilaktik tədbirlər aparılması üçün hər bir təhsil müəssisəsində Inklüziv Təhsil Mərkəzinin olması zəruri hala gəlmişdir. Bu baxımdan Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində (UNEC-də) artıq 2015-ci ildən yəni, doqquz ildir ki, Inklüziv Təhsil Mərkəzi fəaliyyət göstərir. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində Inklüziv Təhsil Mərkəzinin yaradılmasının əsas məqsədi Universitetdə təhsil alan sağlamlıq imkanları məhdud olan tələbələrə dəstək göstərmək, bütövlükdə inklüziv təhsilin inkişafına töhfə verməkdir. Hər il bu səbəbdən də Universitetə daxil olan inklüziv tələbələrin sayı artmaqda davam edir. Qeyd edək ki, Inklüziv Təhsil Mərkəzində sağlamlıq imkanları məhdud tələbələrə sosial və psixoloji yardımlar göstərilir. Eyni zamanda bu istiqamətdə müxtəlif layihələr həyata keçirilir.

Nəticə

Araşdırmanın nəticəsi olaraq vurğulamaq olar ki, inklüzivlik fərqlilikdir, ancaq əngəl deyildir. Təhsilin əlçatanlığının, dayanıqlığının, davamlılığının təmin olunması ölkəmiz üçün istər iqtisadi, istər mədəni, istərsə də elmi baxımdan böyük üstünlük təşkil edir. İnkişaf etmiş təhsil həm də gələcək nəsillər üçün daha sağlam və savadlı bir bəşəriyyətin var olmasıdır. Həmçinin keyfiyyətli təhsil uğurlu gələcəyin açarıdır. Təhsilin inkişafı texnologiyanın, elm və texnikanın, innovasiyaların təkmilləşməsinə yol açır. Inklüziv təhsilin inkişafı isə təhsil sahəsində sadəcə sağlam olan insanların irəliləməsini deyil, onlarla yanaşı sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərində inkişafına zəmin yaradır. İnsan kapitalı isə təhsilin inkişafına təkan verən ən başlıca amillərdəndir. Bu baxımdan dövlətin bu istiqamətdə rolunun daha da artırılması zəruridir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Pooley, J. A. və O'Connor, M. (2000). Ekoloji təhsil və münasibət: Emosiyalar və inanclar lazım olan şeydir. *Ətraf mühit və davranış*, 32 (5), s. 711-723.
2. Yaşıl iqtisadiyyat və dayanıqlı inkişaf. Məqalələr toplusu. UNEC, Bakı, 2024. – 243 s.
3. “2018–2024-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında sağlamlıq imkanları məhdud şəxslər üçün inklüziv təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı” nın təsdiq edilməsi haqqında. Bakı şəhəri, 14 dekabr 2017-ci il. <https://e-qanun.az/framework/37269>
4. Телешова И.Г. Образование и человеческое развитие. В кн. «Человеческое развитие: новое измерение социально-экономического прогресса». Под общ. ред. проф. В.П. Колесова. М: Права человека, 2008, səh. 313.
5. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər 02 fevral 2021. <https://president.az/az/articles/view/50474>
6. <https://azerbaijan.un.org/az/sdgs>

Xülasə

Turizm sektoru global iqtisadiyyatda vacib bir rol oynayır, iqtisadi inkişafı dəstəkləyir, yeni iş yerləri açır və mədəni mübadiləni təşviq edir. Dövlətlər bu sektoru inkişaf etdirmək üçün müxtəlif yollarla müdaxilə edirlər; infrastruktur və tanıtım layihələrinə sərmayə qoyur, otel və mehmanxana tikintilərini dəstəkləyir və vergi güzəştləri ilə maliyyə yardımını təmin edirlər. Sahibkarlar müştəri məmnuniyyətini artırmaq üçün xidmət keyfiyyətini yüksəldir, müasir texnologiyalardan faydalanır və rəqəmsal vasitələrlə müştəri təcrübəsini yaxşılaşdırmağa çalışırlar. Turistlərin səyahət seçimlərini qiymət, xidmət keyfiyyəti və təmizlik kimi amillər müəyyən edir; eyni zamanda, müxtəlif məlumat mənbələri və reklam kampaniyaları onların qərarlarına təsir edir. Gələcəkdə, texnologiyadakı yeniliklər, davamlı turizm yanaşmaları və beynəlxalq əməkdaşlıqlar sektorda əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olacaq. Yerli icmaların turizm fəaliyyətlərində iştirakı isə onların iqtisadi rifahını artırır və mədəniyyətlərin qorunmasını təmin edir.

Açar sözlər: Turizm, yenilik, yaradıcılıq

Summary

The tourism sector plays a crucial role in the global economy, supporting economic development, creating new jobs, and promoting cultural exchange. Governments intervene in this sector through various means; they invest in infrastructure and promotional projects, support the construction of hotels and accommodation facilities, and provide financial assistance through tax incentives. Entrepreneurs enhance customer satisfaction by improving service quality, utilizing modern technologies, and using digital tools to better the customer experience. Tourists' travel choices are influenced by factors such as price, service quality, and cleanliness; at the same time, various information sources and advertising campaigns affect their decisions. In the future, innovations in technology, sustainable tourism approaches, and international collaborations will lead to significant changes in the sector. The involvement of local communities in tourism activities also enhances their economic well-being and helps preserve cultural heritage.

Key words: Tourism, innovation, creativity

Резюме

Сектор туризма играет важную роль в глобальной экономике, поддерживая экономическое развитие, создавая новые рабочие места и способствуя культурному обмену. Государства вмешиваются в этот сектор различными способами: они инвестируют в инфраструктуру и рекламные проекты, поддерживают строительство отелей и гостиниц, а также предоставляют финансовую помощь через налоговые льготы. Предприниматели стремятся повысить удовлетворенность клиентов, улучшая качество обслуживания, используя современные технологии и цифровые инструменты для улучшения клиентского опыта. Выбор туристов зависит от таких факторов, как цена, качество обслуживания и чистота; в то же время различные источники информации и рекламные кампании оказывают влияние на их решения. В будущем

инновации в технологиях, устойчивые подходы к туризму и международное сотрудничество приведут к значительным изменениям в этом секторе. Участие местных сообществ в туристической деятельности также повышает их экономическое благосостояние и способствует сохранению культурного наследия.

Ключевые слова: Туризм, инновации, креативность

Giriş

Turizm sektoru qlobal iqtisadiyyatda əhəmiyyətli bir yer tutur və bu sahənin inkişafı müxtəlif ölkələrin iqtisadiyyatlarına, sosial həyatlarına, mədəniyyət mübadilələrinə və beynəlxalq əlaqələrinə geniş təsir göstərir. Bu təsirin tam şəkildə başa düşülməsi və sektorda müvəffəqiyyət əldə edilməsi üçün, turizmin müxtəlif aspektlərini, onun yaratdığı imkanları və qarşılaşdığı çətinlikləri ətraflı şəkildə araşdırmaq vacibdir. Bu məqalədə, turizm sektorunun dövlətlər, sahibkarlar və turistlər arasındakı qarşılıqlı əlaqələrini, bu sahənin inkişafını təmin edən müxtəlif amilləri, potensial riskləri və turizmin gələcək perspektivlərini geniş şəkildə müzakirə edəcəyik.

Əsas

“Azərbaycan Respublikasında 2009-2018-ci illərdə kurortların inkişafına dair Dövlət Proqramı turizm və kurort zonalarının yaxın gələcəkdə planlı inkişafı və səmərəli istifadəsinin əsasını təşkil edir”.[3,s.358]

1. Turizmin İqtisadi Təsirləri

Turizmin iqtisadi təsirləri çoxşaxəlidir və qlobal iqtisadiyyatın müxtəlif aspektlərinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Dövlətlər turizm sahəsinə ciddi diqqət yetirərək iqtisadiyyatlarına əlavə dəyər qatmağa çalışırlar. Turizm gəlirləri dövlət büdcəsinə əhəmiyyətli vəsait təmin edir, iş yerləri yaradır, yerli biznesləri dəstəkləyir və ölkənin iqtisadi inkişafını sürətləndirir. Turistlərin ölkəyə gətirdiyi valyuta, ölkənin iqtisadi sabitliyini artırır və sosial xidmətlərin yaxşılaşdırılmasına kömək edir. Turizm sektoru həmçinin, ölkənin beynəlxalq imicini gücləndirir və xarici investorlar üçün cəlbedici bir mühit yaradır.

İqtisadi Yüksəliş və Regional İnkişaf

Turizm sektoru, iqtisadi yüksəlişin təmin edilməsi və regional inkişafın təşviqi baxımından əhəmiyyətli rol oynayır. Turizm fəaliyyətləri, xüsusən də az inkişaf etmiş bölgələrdə iş yerlərinin yaradılmasına və yerli iqtisadiyyatın inkişafına səbəb olur. Turizm sahəsindəki investisiyalar, regional iqtisadiyyatın dinamikasını dəyişdirir, infrastruktur layihələrini həyata keçirir və bölgələrin inkişafını təşviq edir. Turizm biznesləri yerli icmalara müsbət təsir edərək, onların həyat səviyyəsini yüksəldir və sosial strukturunu gücləndirir. Bu, bölgələr arasında iqtisadi balansı təmin etməyə kömək edir və tarazlı inkişafı təşviq edir.

Dövlət Sərmayələri və İnfrastruktur Investisiyaları

Dövlətlər, turizmin inkişafını dəstəkləmək məqsədilə müxtəlif infrastruktur layihələrinə investisiya yatırırırlar. Müasir hava limanları, sürətli dəmiryolu xətləri, genişləndirilmiş yollar və digər nəqliyyat infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi turistlərin rahat və asan şəkildə ölkəyə daxil olmalarını təmin edir. Bu cür infrastruktur layihələri, həmçinin, turistlərin ölkə daxilində səyahət etmələrini asanlaşdırır və ölkənin turizm potensialını artırır. Yüksək standartlı otellər, restoranlar və əyləncə mərkəzləri də turistlərin səfər təcrübələrini daha rahat və komfortlu edir.

Vergi Siyasəti və Maliyyə Dəstəkləri

Vergi siyasəti də turizmin inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır. Dövlətlər, vergi güzəştləri, subsidiyalar və digər maliyyə dəstəkləri ilə turistləri ölkəyə cəlb etməyə çalışırlar. Vergi güzəştləri, otel, restoran və digər turizm xidmətləri üzrə qiymətlərin aşağı düşməsinə səbəb olur. Bu isə turistlərin büdcə dostu seçimlər etmələrini və ölkəyə səfər etmə ehtimallarını artırır. Eyni zamanda, bu siyasət yerli biznesləri dəstəkləyərək sektorda dayanıqlı inkişafı təşviq edir. Turizm sahəsinə yönəlmiş vergi güzəştləri və maliyyə dəstəkləri, sektorda müsbət iqtisadi təsir yaratmağa kömək edir.

Reklam və Tanıtım Kampaniyaları

Reklam və tanıtım kampaniyaları, dövlətlərin turizm sahəsinə yanaşmasında vacibdir. Dövlətlər, beynəlxalq səviyyədə ölkənin turistlər üçün cazibədar olduğunu vurğulamaq məqsədini güdürlər. Sosial mediadan istifadə edərək, müxtəlif media kanalları və sərgilərdə iştirak edərək, ölkənin turizm potensialını geniş miqyasda tanıtdırmağa çalışırlar. Bu cür reklam kampaniyaları, turistlərin ölkəyə marağını artırır və onların səyahət seçimlərini təsir edir. Turizm təşkilatları, beynəlxalq sərgilərdə iştirak edərək, ölkənin turizm məhsulunu təqdim edir və potensial turistlərə tanıdır.

2. Sahibkarlar və Turizm Biznesi

Sahibkarlar üçün turizm sektoru geniş imkanlar təqdim edir, lakin bu imkanlar həm də yüksək rəqabət və müştəri tələbləri ilə müşayiət olunur. Sahibkarlar, turizm biznesini müvəffəqiyyətlə idarə etmək üçün müxtəlif strategiyalar tətbiq edirlər. Qiymət strategiyaları, müştəri ehtiyaclarını qarşılayan fərqli qiymət təklifləri ilə müştəri bazasını genişləndirmək məqsədini güdür. Yüksək qiymətlər turistlərin seçimini təsir edə bilər, buna görə də sahibkarlar müvafiq qiymət balansını taparaq müştəri axınını artırmağa çalışırlar.

Xidmət Keyfiyyəti və Müştəri Məmnuniyyəti

Xidmət keyfiyyəti, müştəri məmnuniyyətinin təmin edilməsində əsas amildir. Sahibkarlar, xidmətlərin keyfiyyətini artırmaq üçün personalın təcrübəsini artırır, müasir avadanlıqlardan istifadə edir və müntəzəm təmizliyi təmin edir. Bu, müştəri təəssüratını artırır və onların xidmətlərdən məmnuniyyətini təmin edir. Mükəmməl müştəri xidmətləri, yüksək keyfiyyətli məhsullar və səmərəli xidmət təqdim edən sahibkarlar, müştəri məmnuniyyətini artıraraq uzunmüddətli müştəri əlaqələri qururlar. Xidmət keyfiyyətini artırmaq məqsədilə təlim proqramları və müştəri geri bildirimləri diqqətlə izlənilir.

Texnoloji İnnovasiyalar

Müasir dövrdə texnoloji innovasiyalar, sahibkarların turizm xidmətlərini daha effektiv və müştəri dostu hala gətirir. Onlayn rezervasiya sistemləri, mobil tətbiqlər və digər rəqəmsal alətlər turistlərin ehtiyaclarına daha sürətli və rahat şəkildə cavab verir. Bu texnologiyalar, müştəri təcrübəsini artırır və sahibkarların xidmətlərini daha əlçatan edir. Sahibkarlar, müştəri rəylərini izləyərək xidmət keyfiyyətini daim artırmağa çalışırlar. Müştəri rəyləri və geribildirimlər, xidmətlərin inkişafını istiqamətləndirən vacib mənbələrdən biridir.

İnnovativ Xidmət Təklifləri

Sahibkarlar, müştəri tələblərinə cavab vermək üçün innovativ xidmət təklifləri təqdim edirlər. Məsələn, xüsusi temalı turlar, fərdi müştəri xidmətləri və interaktiv turizm fəaliyyətləri müştəri təcrübəsini zənginləşdirir və onları müsbət təsir edir. Bu innovativ xidmətlər, müştəri bazasını genişləndirmək və bazar tələblərinə uyğunlaşmaq məqsədini güdür.

3. Turistlərin Səyahət Qərarlarını Təsir Edən Amillər

Turistlərin səyahət etmə qərarlarını təsir edən bir sıra amillər mövcuddur. Qiymət, tətillərin planlaşdırılmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Turistlər, yüksək qiymətlərin müştəri seçiminə təsir edəcəyini nəzərə alırlar. Eyni zamanda, səyahət təcrübəsi, turistlərin yalnız gözəl mənzərələr deyil, həm də keyfiyyətli xidmətlər, rahat şərait və müasir avadanlıqlar axtardığını göstərir. Xidmətlərin keyfiyyəti, restoranların, otellərin və digər turizm obyektlərinin təmizliyi və təqdim etdiyi xidmətlərin səviyyəsi turistlərin məmnuniyyətinə təsir edir.

Reklam və İnformasiya Mənbələri

Reklam və informasiya, turistlərin səyahət planlarını hazırlayarkən əsas rol oynayır. İnternetdə və sosial şəbəkələrdə yerləşdirilən reklamlar və məlumatlar, turistlərin seçimlərini təsir edir. Xüsusi kampaniyalar, endirimlər və müxtəlif təkliflər turistlərin ölkəyə səfər etmə ehtimallarını artırır. Eyni zamanda, müştəri rəyləri və reytingləri, turistlərin seçimini təsir edir. Müştəri rəyləri və digər istifadəçi mənbələri, turistlərin səyahət qərarlarını təsir edən əsas faktorlardandır.

Təhlükəsizlik və Sağlamlıq

Turistlər üçün təhlükəsizlik və sağlamlıq məsələləri də önəmlidir. Turistlərin səyahət etmə qərarlarında, ölkənin təhlükəsizlik vəziyyəti, sağlamlıq şərtləri və tibbi xidmətlərin keyfiyyəti əhəmiyyətlidir. Səhiyyə xidmətlərinin mövcudluğu, təhlükəsizlik tədbirləri və tibbi yardımlar turistlərin səyahət etmə qərarlarını təsir edir. Ölkələrin təhlükəsizlik və sağlamlıq sahəsindəki təşviqatları, turistlərin rahatlığı və məmnuniyyətini təmin etmək məqsədini güdür.

4. Ekoloji Məsuliyyət və Davamlı İnkişaf

Ekoloji məsuliyyət və davamlı inkişaf prinsipləri, turizm sektorunun müasir inkişafında vacib amillərdən biridir. Turizmin ekosistemlərə və təbii mühitə təsirini minimuma endirmək məqsədilə, davamlı turizm yanaşmaları tətbiq edilməlidir. Davamlı inkişaf prinsipləri, təbii sərvətlərin qorunması, ekosistemlərin bərpası və ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı tədbirləri əhatə edir.

“Regionlarda turizmin inkişafı həmin regionların və respublikanın sosial-iqtisadi inkişafının tərkib hissəsi olmaqla daxili, xüsusi və mərkəzləşdirilmiş resurslara əsaslanır”[1,s.174].

Ekoturizm və Təbiətin Qorunması

Ekoturizm, təbii mühitin qorunması və ekosistemlərin davamlı şəkildə idarə edilməsi məqsədini güdür. Ekoturizm layihələri, təbiətə minimal təsir göstərən fəaliyyətlər təqdim edir və ekosistemlərin bərpasına kömək edir. Turistlər, ekoturizm vasitəsilə təbii mühitlə yaxından tanış olur və ekoloji şüurlu davranışlar nümayiş etdirirlər. Bu, həm də yerli icmaların iqtisadi faydalarını artırır və təbiətə qarşı hörməti təşviq edir.

Təbii Resursların İdarə Edilməsi

Təbii resursların idarə edilməsi, turizm fəaliyyətlərinin ekoloji balansını təmin etməyə yönəlmiş əsas prinsipdir. Turizm fəaliyyətləri, su, enerji və digər təbii resursların istifadəsini optimallaşdırmaq məqsədini güdür. Davamlı idarəetmə üsulları tətbiq edilərək, təbii sərvətlərin mühafizəsi və ekosistemlərin bərpası təmin edilir. Bu yanaşma, həm də təbii mühitin qorunmasını və yerli icmaların rifahını təmin edir.

5. Yerli Mədəniyyətlərin Qorunması və Təşviqi

Yerli mədəniyyətlərin qorunması və təşviqi, turizm sektorunun əhəmiyyətli bir hissəsidir. Turistlərə yerli adət-ənənələri, mədəniyyətləri və ənənəvi yeməkləri təqdim etmək, həmçinin mədəni tədbirləri təşkil etmək sektorda müsbət təsir yaradır. Bu, mədəni irsin qorunmasına kömək edir və yerli icmalara

iqtisadi fayda gətirir. Mədəni tədbirlər, yerli sənətkarların və sənətlərin tanınması və mühafizəsi baxımından əhəmiyyətlidir.

Mədəni Tədbirlər və Yerli İncəsənət

Mədəni tədbirlər, yerli icmaların turizm sektoru vasitəsilə tanınmasını təmin edir və turistlərə yerli mədəniyyətləri yaxından tanıma imkanı yaradır. Yerli sənətkarların, musiqiçilərin və rəssamların fəaliyyətləri, turistlərin mədəni təcrübələrini zənginləşdirir və mədəni irsin qorunmasına kömək edir. Mədəni tədbirlər, həmçinin, yerli icmaların iqtisadi inkişafına və mədəniyyətlərinin yaşadılmasına dəstək olur. Mədəniyyətlərin qorunması məqsədilə yerli sənətkarlarla əməkdaşlıq qurulur və mədəni irsin yaşadılması üçün tədbirlər həyata keçirilir.

6. Yerli İcmaların Rolu və İcma Əsaslı Turizm

Turizm sektorunun inkişafında yerli icmaların rolu əhəmiyyətlidir. Yerli icmaların turizm fəaliyyətlərində iştirak etməsi, onların iqtisadi rifahını artırır və mədəniyyətlərinin qorunmasına kömək edir. Eyni zamanda, turizm sektoru yerli mütəxəssislərin məşğulluğunu təmin edir və yerli məhsul və xidmətlərin tanınmasına kömək edir. İcma əsaslı turizm layihələri, yerli icmaların turizm sektorundan daha çox fayda əldə etməsini təmin edir və onların turizm fəaliyyətlərində fəal iştirakını təşviq edir.

“Çoxlu sayda ixtisaslar müxtəlif turist xidmətlərinə nəzarət və idarə edilməsi üçün yaradılmalıdır. Xüsusi diqqət müxtəlif turist peşələrində kadrların yaradılmasına ayrılmalıdır”.[2,s.241]

7. Turizm Sektorunun Gələcək Trendləri və İnnovasiyalar

Turizm sahəsinin gələcək inkişafı üçün müxtəlif trendlər və innovasiyalar mövcuddur. Rəqəmsal texnologiyaların və innovativ həllərin tətbiqi, turizm sənayesində müştəri təcrübəsini daha da yaxşılaşdırır. Yüksək texnologiyalı onlayn platformalar, müştəri xidmətlərini artırır və səyahət planlamasını daha səmərəli edir. Virtual reallıq (VR) və artırılmış reallıq (AR) texnologiyaları, turistlərə yeni və interaktiv təcrübələr təqdim edir. Bu texnologiyalar vasitəsilə turistlər, səyahət etmədən əvvəl müəyyən məkanları virtual olaraq görə bilərlər.

Virtual və Artırılmış Reallıq Texnologiyaları

Virtual reallıq (VR) və artırılmış reallıq (AR) texnologiyaları, turizm sektorunda yeni imkanlar təqdim edir. VR, turistlərə müxtəlif məkanları və atraksiyonları virtual şəkildə təqdim edir, beləliklə, turistlər səyahət etmədən əvvəl təcrübə qazana bilirlər. AR isə, turistlərin real mühitdə əlavə məlumat və təcrübələr əldə etmələrini təmin edir. Bu texnologiyalar, turizm xidmətlərinin innovativ şəkildə təqdim edilməsini və müştəri təcrübəsinin zənginləşdirilməsini təmin edir.

Rəqəmsal Texnologiyaların İnkişafı

Rəqəmsal texnologiyaların inkişafı, turizm sənayesində müştəri təcrübəsini daha da yaxşılaşdırır. Onlayn rezervasiya sistemləri, müştəri xidmətlərini asanlaşdırır və səyahət planlamasını daha səmərəli edir. Bu texnologiyalar, müştəri rəylərini izləyir və xidmətlərin keyfiyyətini artırır. Mobil tətbiqlər, turistlərə müxtəlif xidmətlərdən istifadə etməyə kömək edir və onların təcrübələrini daha rahat hala gətirir. Texnoloji innovasiyalar, turizm xidmətlərinin daha əlçatan və müştəri dostu olmasını təmin edir.

8. Sosial və Mədəni Əlaqələr

Turizm sektoru, həmçinin sosial və mədəni əlaqələrin qurulmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Turistlər və yerli icmalar arasında mədəni mübadilələr, müxtəlif mədəniyyətlərin bir-birini tanımasına kömək edir. Bu mədəni mübadilələr, müxtəlif ölkələrdən gələn turistlər arasında anlayış və əməkdaşlığı təşviq edir. Eyni zamanda, turizm sektoru beynəlxalq səviyyədə əməkdaşlıq və birgə layihələrin həyata keçirilməsini dəstəkləyir. Bu, qlobal miqyasda sosial və mədəni əlaqələrin güclənməsinə səbəb olur.

Gələcəkdəki Trendlər və İnkişaf Perspektivləri

Gələcəkdə, turizm sektorunda yeni trendlərin və inkişaf perspektivlərinin yaranması gözlənilir. Texnoloji innovasiyalar, davamlı inkişaf prinsipləri və sosial mübadilələr, turizmin daha da inkişafını təmin edəcək. Turizm sektorunun inkişafı, qlobal iqtisadiyyatın və sosial strukturların daha mütəşəkkil şəkildə təşviq edilməsini təmin edəcək. Bu, həm də müştəri təcrübəsinin artırılması, yerli icmaların rifahının yüksəldilməsi və qlobal əməkdaşlığın gücləndirilməsi məqsədini güdür.

“Xarici tədqiqatçılar arasında ənənəvi yanaşma daha populyardır və xüsusən də turizm fəaliyyətinin texniki səmərəliliyinin və bölüşdürmə səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin bir hissəsi kimi istifadə olunur”.[5,c.3,s.173]

Nəticə

Turizm sektoru, qlobal iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə təsir göstərir və geniş inkişaf perspektivlərinə malikdir. Bu sahənin inkişafı, iqtisadi yüksəliş, regional inkişaf, sosial və mədəni mübadilələr, ekoloji məsuliyyət və davamlı inkişaf prinsipləri, yerli icmaların rolu və innovativ texnologiyaların tətbiqi ilə genişləndirilir. Turizm sektorunun gələcək inkişafı, qlobal miqyasda müştəri tələblərinə uyğunlaşmaq, innovativ həlləri tətbiq etmək və davamlı inkişaf prinsiplərini həyata keçirmək məqsədini güdür.

“Getdikcə daha çox mədəniyyət hadisəsinə çevrilməkdə olan turizm fenomeni artıq elmi-mədəni fikirdə bir kulturoloji proses kimi izlənilməkdə, araşdırılmaqda, və dəstəklənməkdədir”.[4,s.173-174]

İstifadə Edilmiş Ədəbiyyat Siyahısı

1. Əlirzayev Ə. Turizmin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi: Bakı, İqtisad Universiteti, 2011, 494 s.
2. Kasumov R. Beynəlxalq turizm bazarı: Bakı, İqtisad Universiteti, 2012, 270 s.
3. Soltanova H. Azərbaycan Respublikasında turizm və onun inkişafı: Bakı, Azərbaycan Dövlət Texniki Universiteti, 2015, 475 s.
3. Süleymanlı M. Sosial-mədəni sahənin idarə olunması (mədəniyyət kontekstində): Bakı, Qanun, 2011, 287 s.
4. Barros C.P. Evaluating efficiency of a small hotel chain using the Malmquist productivity index. International Journal of Tourism Research. 2005, 184 s.

Yaşıl Dünya Naminə Neft və Qaz Sektoruna İnnovativ Yanaşmalar

doktorant Nuranə Abbasova⁰⁰⁰⁰⁻⁰⁰⁰¹⁻⁶³⁷⁹⁻⁰⁸⁵³
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
nuraabbasova@gmail.com

Xülasə.

Yaşıl dünya naminə innovasiya fəaliyyətinin elmi-texniki və intellektual potensialının neft-qaz sektoruna tətbiqi bu sahədə optimal və dayanıqlı səmərəliliyin yüksəldilməsinə gətirib çıxarır. Neft-qaz sektorunda innovasiya fəaliyyətin inkişafı bu sahənin elmi-texniki potensialının vəziyyəti, keyfiyyət və

kəmiyyət parametrləri ilə xarakterizə olunur. Rəqəmsallaşma dövründə texnoloji yeniliklər dinamik və prosessual olmaqla milli neft-qaz sektorunda öz əhəmiyyətini nümayiş etdirmək imkanına malikdir. Son illərdə Azərbaycanın neft-qaz sektorunun iqtisadi effekti elmin, texniki və texnoloji yeniliklərin inkişafında mühüm qüvvəyə malik olmuşdur. İnnovasiya potensialından düzgün istifadə etməklə ölkənin neft-qaz sektorunu və bununla da iqtisadiyyatın digər sahələrini inkişaf etdirmək mümkündür. Bunun üçün ilk növbədə milli neft-qaz sektorunda innovasiya fəaliyyətini genişləndirmək, eyni zamanda, layihələrin “portfel problemləri” əsasında hazırlanaraq həyata keçirilməsini təmin etmək lazımdır. Tədqiqatın nəticələri Azərbaycanın neft-qaz sektorunda yaşıl dünya naminə innovasiya prosesinin metodoloji cəhətdən əsaslandırılmış modellərinin genişləndirilməsinə və bu sektorda innovasiya proseslərinin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsinə kömək edir.

JEL: O13, O31, O32, O33, O44, P18, Q42

Açar sözlər: İnnovasiya, Neft və Qaz Sektoru, Layihə, Yaşıl Dünya

Abstract. The application of the scientific, technical and intellectual potential of innovation activities for the sake of a green world to the oil and gas sector leads to the improvement of optimal and sustainable efficiency in this field. The development of innovation activity in the oil and gas sector is characterized by the state of scientific and technical potential of this field, qualitative and quantitative parameters. In the era of digitalization, technological innovations, being dynamic and procedural, have the opportunity to demonstrate their importance in the national oil and gas sector. In recent years, the economic effect of Azerbaijan's oil and gas sector has had an important force in the development of science, technical and technological innovations. It is possible to develop the country's oil and gas sector and thereby other areas of the economy by properly using the innovation potential. For this, first of all, it is necessary to expand innovation activities in the national oil and gas sector, and at the same time, to ensure that projects are developed and implemented based on "portfolio problems". The results of the research contribute to the expansion of methodologically justified models of the innovation process for the sake of a green world in the oil and gas sector of Azerbaijan and to the improvement of the management of innovation processes in this sector.

Keywords: Innovation, Oil and Gas Sector, Project, Green World

Giriş. Azərbaycanın neft-qaz sənayesində innovasiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi və innovativ modellərin təkamülü sürətlə dəyişən global bazarda rəqabət qabiliyyətini və davamlılığını təmin etmək üçün çox mühüm amildir. Məqalədə Azərbaycanın neft-qaz sənayesinə aid müəssisələrə tətbiq edilən innovasiya prosesinin təkmilləşdirilməsi sahəsində yeni yanaşmalar təqdim olunur. Xüsusi vurğulanmalıdır ki, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən müvafiq profilli yerli və xarici donor təşkilatları respublikanın neft-qaz sahəsində innovasiyaların genişləndirilməsində və bu sahədə yeni layihələrin hazırlanmasında maraqlıdırlar.

Məqsəd. Məqalənin məqsədi yaşıl dünya naminə Azərbaycanın neft-qaz sektorunda innovativ layihələrin həyata keçirilməsinə yeni yanaşmalar təqdim etmək və bu sahədə innovativ fəaliyyətin davamlılığını təmin etməkdir. Eyni zamanda, ekoloji təmiz mühit yaratmaqla neft-qaz yatağının beynəlxalq miqyasda daha çox tanınması və investorların cəlb edilməsi üçün innovasiya imkanlarından istifadə etmək də əsas məqsədlərdən biridir.

Missiya. Tədqiqatın missiyası neft-qaz sahəsində texniki və texnoloji, innovativ layihələrin tətbiqi və eyni zamanda yaşıl dünya naminə müəssisələrdə ekoloji təmiz layihələrin xüsusi çəkisini artırmaqdır.

Metodologiya. Elmi tədqiqatların nəticələri idrakın ümumi və xüsusi üsullarından istifadə etməklə əldə edilir: abstrakt məntiqi təhlil, nəzəri ümumiləşdirmə metodu, deduksiya və induksiya, statistik təhlil.

Məhdudiyyətlər. Tədqiqatın əsas məhdudiyyətləri maliyyə təminatı, innovativ texnologiyaların tətbiqi və istifadəsindəki çətinliklər, uyğunlaşma maneələridir.

Ədəbiyyat icmalı. Məqalə həm yerli, həm də xarici elmi əsərlərdən və statistik məlumatlardan istifadə edilməklə araşdırılıb və hazırlanıb.

Azərbaycanın Neft və Qaz Sektorunda İnnovasiyalar.

Azərbaycanın neft-qaz sənayesi 20-ci əsrin əvvəllərindən ölkənin iqtisadi inkişafının əsas sahələrindən biri hesab olunur. Neft və qaz sektoruna Rotşild və Nobel qardaşları kimi böyük investorların gəlməsi ilə 20-ci əsrin əvvəllərində kapital axını neft hasilatının əhəmiyyətli dərəcədə artmasına və xidmət sektorunda sürətli artıma səbəb oldu. 1992-ci ildə “Azərneft Dövlət Konserni” və “Azərnefkimya” İstehsalat Birliyinin bazasında Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti (ARDNŞ) yaradılmışdır. Azərbaycanın iqtisadiyyatında, mədəni inkişafında neft və qaz sektoru önəmli rol oynayıb (Hüseynov A.G., və b. 2016).

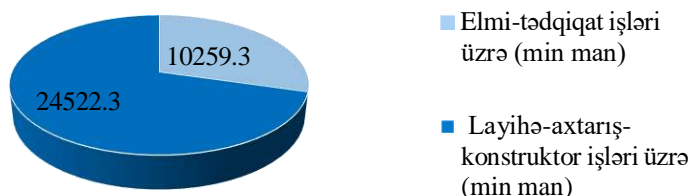
Hal-hazırda ölkənin ən qabaqcıl şirkəti olan SOCAR kəşfiyyat zamanı ən qabaqcıl texnologiyalardan istifadə etməklə yataqların daha dərin və dəqiq təhlilini aparır və hasilat zamanı ekoloji məsuliyyət prinsiplərinə riayət etməklə ətraf mühitə təsirini minimuma endirməyə (Alguliyev R. et al. 2018). Məlumdur ki, neft-qaz sektorunda fəaliyyət göstərən şirkətlərin ekoloji məsuliyyəti mühümdür və SOCAR bu sahədə qabaqcıl mövqeyə malikdir. Şirkət kəşfiyyat və hasilat zamanı ətraf mühitin mühafizəsi üçün müasir ekoloji standartlara əməl edir və karbon emissiyalarının azaldılmasına yönəlmiş innovativ həllər tətbiq edir. Bu yanaşma SOCAR-ın davamlılıq prinsiplərinə sadiqliyini nümayiş etdirir. SOCAR Azərbaycanın enerji ehtiyatlarının kəşfiyyatı və hasilatında innovativ texnologiyalardan istifadə etməklə ölkənin iqtisadi inkişafına mühüm töhfələr verir. Şirkət ölkəmizin zəngin neft və qaz ehtiyatlarının dünya bazarlarına çıxarılmasını, beynəlxalq enerji bazarında ölkəmizin mövqeyinin daha da möhkəmləndirilməsini təmin edir. Digər tərəfdən, ekoloji məsuliyyətə və davamlılığa xüsusi diqqət yetirən SOCAR gələcək nəsillər üçün daha təmiz və dayanıqlı enerji mühiti yaratmağa çalışır.

SOCAR Yaşıl Dünya Naminə 2023-cü hesabat ilində bir sıra ekoloji-normativ sənədləri yenilənmiş və razılaşdırmışdır. Bu sənədlər aşağıdakılardır:

- Ətraf Mühitə Təsirin Qiymətləndirilməsi (ƏMTQ) – 8 ədəd;
- Buraxıla Bilən Axıntı Həddi (BBAH) – 9 ədəd;
- Təhlükəli Tullantıların Pasportu (TTP) – 9 ədəd;
- Ekoloji pasport – 45 ədəd;
- Atmosfer havasına atılan zərərli maddələrin, ona fiziki təsir mənbələrinin inventarlaşdırılması sənədi – 8 ədəd;
- Atıla Bilən Tullantı Həddi Sənədi – 10 ədəd;
- Sudan istifadəyə xüsusi icazə sənədi – 2 ədəd

Bundan əlavə 2023-cü ildə “Neftqazəlmütədqiqatlayihə” institutunda elmi-tədqiqat işləri və layihə-axtarış-konstruktor işləri yerinə yetirilmişdir:

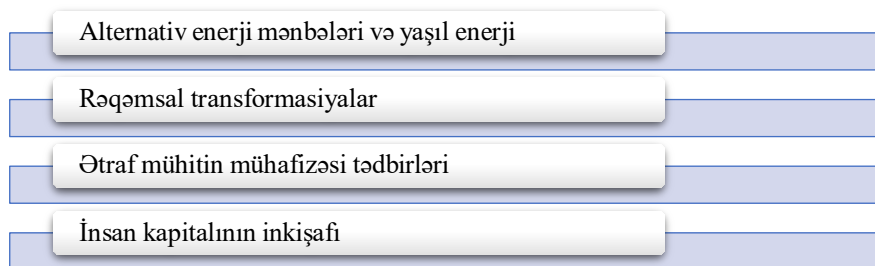
Diagram 1: 2023-cü ildə institutda elmi-tədqiqat işləri

Mənbə: <https://socar.az/az/page/illik-hesabatlar>

Son illərdə SOCAR texniki yeniliklər və texnoloji nailiyyətlərlə bağlı bir sıra innovativ layihələr həyata keçirib. Bu yeniliklər neft-qaz sektorunda səmərəliliyi, ətraf mühitin mühafizəsini artırır və alternativ enerji mənbələrinə keçidi sürətləndirir. SOCAR-ın əsas innovativ layihələri aşağıdakı istiqamətlər üzrə həyata keçirilir (SOCAR 2024):

Şəkil 1: SOCAR-ın əsas innovativ layihələri

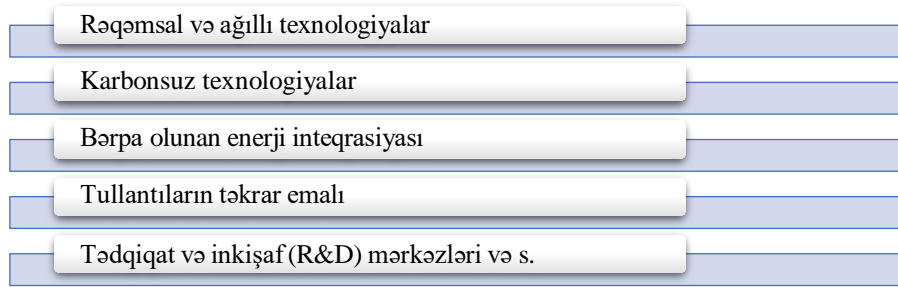

Mənbə: <https://socar.az/az/home>

SOCAR 2020-ci ildən etibarən ölkədə külək və günəş enerjisi layihələrinin həyata keçirilməsi üçün bir sıra addımlar atıb. Bu addımlar karbon emissiyasının azaldılmasına yönəlib. Digər tərəfdən şirkət əksər əməliyyatlarda süni intellekt texnologiyalarından istifadə edir. Ətraf mühitin mühafizəsinə gəldikdə, şirkət neft və qaz hasilatı prosesində tullantıların azaldılması, atmosfərə atılan zərərli qazların səviyyəsinin aşağı salınması ilə bağlı bir sıra ekoloji layihələr həyata keçirir. İnsan kapitalının inkişafı üzrə SOCAR müasir təlim və inkişaf proqramları vasitəsilə işçilərinin bilik və bacarıqlarını artırır. Şirkət 5 ali təhsil müəssisəsi ilə təcrübə proqramı həyata keçirir və kadr hazırlığı üzrə universitetlərlə əməkdaşlıq həyata keçirir.

Son illər Azərbaycanın neft-qaz sektorunda yaşıl dünya naminə hər bir ölkədə olduğu kimi yeni texnologiyalara və innovativ yanaşmalara böyük diqqət yetirilir. Neft-qaz sektorunun rəqabət qabiliyyətinin artırılması, istehsalın səmərəliliyinin artırılması və ətraf mühitə təsirin minimuma endirilməsi məqsədilə bir sıra innovativ layihələr həyata keçirilir (Vəzir Zada X., et al. 2017).

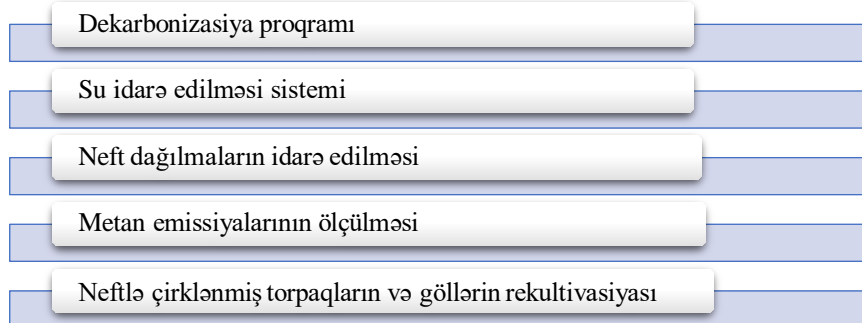
Şəkil 2: Azərbaycanın neft-qaz sektoruna innovativ yanaşmalar

Dünyanın əksər ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da neft-qaz sektoru ətraf mühitin mühafizəsi və davamlı enerji inkişafının təmin edilməsinə yönəlmiş innovativ layihələr həyata keçirməklə həm milli, həm də qlobal səviyyədə yaşıl dünyanın yaradılmasına öz töhfəsini verir (Vəliyev D.A. 2008). Eyni zamanda, bu yeni yanaşmalar ölkənin ekoloji dayanıqlığını gücləndirir və iqlim dəyişikliyi ilə mübarizəni dəstəkləyir (Azərbaycan - 2020: Gələcəyə Baxış” İnkişaf Konsepsiyası, 2012). Neft-qaz sektorunda innovativ fəaliyyətin dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin bir sıra prinsipləri vardır və bu prinsiplərə: investisiya fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi; elmi-texniki potensialdan səmərəli istifadə; kredit siyasəti və vergi güzəştləri; kompleks, basis və təkmilləşdirici innovasiyaların tətbiqi və.s. aiddir (Hüseynov A.G. 2022).

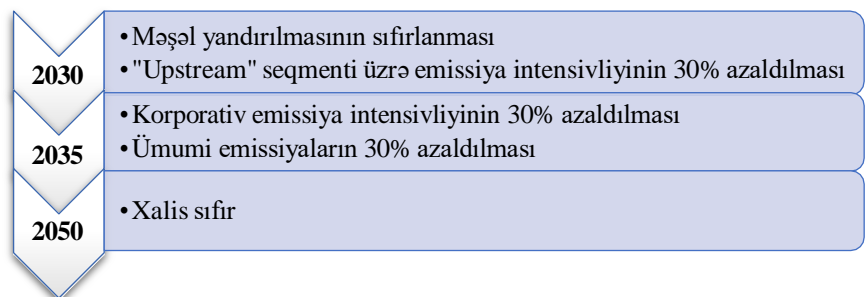
Transformasiyasını sürətləndirmək məqsədilə SOCAR şirkəti iki illik “İqlim və Davamlılıq – LightHouse” proqramı icra etməyə başlamışdır. Bu proqram dekarbonizasiyanı dəstəkləyəcək, şirkətin aşağı karbonlu təşəbbüslərinin müvəffəqiyyətlə həyata keçirəcək və mövcud aktivlərin ekoloji fəaliyyətini təkmilləşdirəcəkdir.

Şəkil 3: 2024-cü il üçün “LightHouse” layihəsinin ilkin səyləri

Mənbə: <https://socar.az/az/page/davamli-inkisaf-hesabatları>

SOCAR dekarbonizasiya proqramı vasitəsilə 2050-ci ilə qədər “Xalis sıfır” hədəfinə nail olmaq üzrə emissiyaların artımının qarşısını almağı hədəfləmişdir. SOCAR bu hədəflər sayəsində neft-qaz şirkətindən dayanıqlı enerji şirkətinə keçid etməyi hədəfləyir.

Şəkil 4: SOCAR-ın hədəfləri

Mənbə: <https://socar.az/az/page/davamli-inkisaf-hesabatları>

Son illər ölkə prezidenti İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə yaşıl dünya naminə Azərbaycanın neft-qaz sektoruna yeni innovativ yanaşmaların tətbiqi ətraf mühitin mühafizəsi və enerjinin davamlı inkişafına gətirib çıxarır. Xüsusilə, karbon emissiyasının azaldılması, mavi hidrogen və bərpa olunan enerji mənbələrinə investisiyalar sektorda ekoloji dayanıqlığın artırılmasına xidmət edir.

Eyni zamanda Azərbaycanda innovasiya ekosisteminin formalaşdırılmasında, gücləndirilməsində və qarşılıqlı əlaqələndirmənin təmini üçün Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi, Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi, SOCAR, “PAŞA Holding” MMC və SABAH.HUB (“SABAH ACADEMY” MMC) arasında Anlaşma Memorandumu imzalanmışdır.

Nəticə. Apardığımız tədqiqatın nəticəsi olaraq deyə bilərik ki, ölkə iqtisadiyyatının davamlı inkişafında yaşıl dünya naminə neft-qaz sektorunda aşağıdakı kimi tədbirlər və yanaşmaların həyata keçirilməsinə hökumətin dəstək göstərməsi zərərkdir.

1. Neft-qaz sektorunda yüksək texnologiyalara əsaslanan innovativ layihələrin maliyyələşdirilməsində iştirak;
2. Antiinhisar siyasətinin və rəqabətin dövlət tərəfindən dəstəklənməsi;
3. Neft-qaz sektorunda innovativ yeniliklər sayəsində dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya;
4. Tətbiqi elm sahələrinin dövlət tərəfindən inkişafı, biliyin əsas iqtisadi resursa çevrilməsi ilə həm özəl, həm də dövlət təşkilatlarının biliyə tələbatının artırılması və.s.

Bu innovativ yanaşmalar Azərbaycanın qlobal iqlim dəyişikliyi ilə mübarizəsində və beynəlxalq aləmdə beynəlxalq ekoloji öhdəliklərin yerinə yetirilməsində mühüm rol oynayır. Neft-qaz sektorunda fəaliyyət göstərən şirkətlər ənənəvi enerji istehsalını təmiz və ekoloji cəhətdən təhlükəsiz etməklə ölkənin iqtisadi inkişafını davam etdirməklə yanaşı, ətraf mühitin qorunmasına mühüm töhfələr verirlər. İnnovativ təşəbbüslər nəticəsində Azərbaycanın neft-qaz sektoru sabit və rəqabətli gələcəyə doğru irəliləyir.

ƏDƏBİYYAT

1. Alguliyev R. et al. (2018). Some issues of application of internet of things in the oil and gas complex. pp.46–48.
2. “Azərbaycan - 2020: Gələcəyə Baxış” İnkişaf Konsepsiyası. Bakı, 29 dekabr 2012-ci il. <http://www.president.az>
3. Hüseynov A.G. və b. (2016). Neft-qaz sənayesinin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi. Dərslük, səh 67-75.
4. Hüseynov A.G. (2022). Neft və ekoloji təhlükəsizlik: reallıqlar və perspektivlər, Monoqrafiya, səh 238-257.
5. Yusubov N.P. (2023). Traces of paleogeodynamic processes in the zone junctions of the Middle and Lower Kura depressions // Geofizicheskiy Zhurnal, 45(5), pp. 119-125.
6. Valiyev D.A. (2008). “Azərbaycanın qlobal iqtisadiyyata inteqrasiyası”.
7. Wazir Zada Kh., et al. (2017). A reliable Internet of Things based architecture for oil and gas industry. pp.705–710.
8. <https://socar.az/az/home>
9. <https://socar.az/az/page/davamli-inkisaf-hesabatları>

10. <https://socar.az/az/page/illik-hesabatlar>

Yaşıl İdarəetmə və Dayanıqlı İnkişaf: Sosial Rifahın Təmin Edilməsi Yolları.

Həsənov Eldəniz İmran o

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti(UNEC);

unec @unec.edu.az

hesenoveldeniz38@gmail.com

Xülasə:

Yaşıl idarəetmə və dayanıqlı inkişaf bu gün dünya miqyasında əhəmiyyətli mövzular arasındadır. İqlim dəyişikliyi, ətraf mühitin çirklənməsi və təbii resursların azalması kimi problemlər dayanıqlı idarəetmə yanaşmalarının genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Bu məqalədə yaşıl idarəetmə konsepsiyası və onun sosial rifahın artırılmasında oynadığı rol müzakirə olunur. Eyni zamanda, dayanıqlı inkişafın prinsip və strategiyaları, sosial rifahın təmin olunması üçün iqtisadi, ekoloji və sosial aspektlərin balanslaşdırılmasının əhəmiyyəti vurğulanır. Yaşıl idarəetmə yalnız ətraf mühitin qorunmasını deyil, həm də insanların rifahının artırılmasını və iqtisadi inkişafın dayanıqlılığını təmin edir. Məqalədə həm dövlət, həm də özəl sektorun yaşıl idarəetmədə rolu, təbiətin mühafizəsi, iqtisadi inkişafa yönəlik tədbirlər və sosial bərabərsizliklərin azaldılması yolları təhlil olunur. Nəticə olaraq, dayanıqlı inkişaf və sosial rifahın təmin edilməsi yalnız ətraf mühitə qayğı göstərməklə mümkün olur və bu, gələcək nəsillərin ehtiyaclarının da təmin edilməsinə yönələn qlobal bir məsələdir.

Açar sözlər: Yaşıl idarəetmə, dayanıqlı inkişaf, sosial rifah, ətraf mühit, iqtisadi inkişaf, sosial bərabərlik.

Summary:

Green management and sustainable development have become significant topics worldwide today. Problems such as climate change, environmental pollution, and the depletion of natural resources have led to the expansion of sustainable management approaches. This article discusses the concept of green management and its role in enhancing social welfare. Additionally, the principles and strategies of sustainable development are highlighted, emphasizing the importance of balancing economic, ecological, and social aspects for ensuring social welfare. Green management not only focuses on environmental protection but also aims to improve people's well-being and ensure sustainable economic growth. The article analyzes the role of both public and private sectors in green management, including nature conservation, economic development efforts, and ways to reduce social inequalities. In conclusion, achieving sustainable development and social welfare is possible only through environmental care, making it a global issue that concerns the well-being of future generations.

Keywords: Green management, sustainable development, social welfare, environment, economic development, social equality.

Giriş:

Son illərdə dünyada artan ekoloji problemlər, iqtisadi qeyri-bərabərlik və sosial rifahın aşağı səviyyəsi yaşıl idarəetmə və dayanıqlı inkişaf mövzusunun daha vacib etmişdir. Yaşıl idarəetmə iqtisadi fəaliyyətlərin ətraf mühitə zərər vermədən inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur və bu da təbii resursların

davamlı istifadəsini təmin edir. Dayanıqlı inkişaf isə iqtisadi, sosial və ekoloji balansın qorunmasını hədəfləyir, bu da yalnız hazırkı deyil, gələcək nəsillərin də rifahını təmin edir. Müasir dövrdə iqlim dəyişikliyi, təbii resursların tükənməsi və ekoloji problemlər sosial rifahın təmin edilməsində yeni yanaşmaların zəruriliyini ortaya qoyur. Bu kontekstdə "yaşıl idarəetmə" anlayışı ön plana çıxır. Yaşıl idarəetmə ətraf mühitin qorunması ilə yanaşı, iqtisadi inkişaf və sosial rifahın harmonik şəkildə təmin olunmasını hədəfləyir. Cəmiyyətin davamlı rifahı yalnız iqtisadi amillərlə deyil, həm də ekoloji və sosial faktorlarla sıx bağlıdır. Ətraf mühitin mühafizəsi, sosial bərabərliyin təmin edilməsi və resursların səmərəli idarə olunması, uzunmüddətli sosial rifahın əsas təməl daşı kimi qəbul edilir. Bu səbəbdən, yaşıl idarəetmə yanaşmaları müasir iqtisadi sistemlərdə əhəmiyyətli yer tutmalı və sosial rifahın qorunmasına xidmət etməlidir. Yaşıl idarəetmə, ətraf mühitin qorunmasını və təbii resurslardan səmərəli istifadənin təmin edilməsini əsas götürən idarəetmə yanaşmasıdır. Bu yanaşmanın məqsədi, iqtisadi inkişafı təbiətə zərər vermədən həyata keçirmək və gələcək nəsillərin ehtiyaclarını ödəmək üçün ekoloji tarazlığı qorumaqdır. Yaşıl idarəetmə həm dövlət, həm də özəl sektorda həyata keçirilə bilər və ətraf mühitin çirklənməsinin azaldılması, tullantıların təkrar emalı və enerji səmərəliliyinin artırılması kimi addımları əhatə edir. Dayanıqlı inkişaf isə iqtisadi, sosial və ekoloji aspektlərin ahəngdar şəkildə inteqrasiyasına əsaslanır. Bu konsepsiyanın məqsədi insanların yaşayış keyfiyyətini artırmaqla bərabər, təbiətin bərpa olunma qabiliyyətini dəstəkləməkdir. Dayanıqlı inkişafın əsas prinsipləri arasında gələcək nəsillərin imkanlarının qorunması, sosial bərabərlik və resurslardan qənaətlə istifadə etmək yer alır.

1. Yaşıl İdarəetmə Nədir.

Yaşıl idarəetmə, davamlı şəkildə ətraf mühitin mühafizəsini nəzərə alaraq resursların idarə olunmasını ifadə edir. Bu yanaşma yalnız ətraf mühitin qorunmasına deyil, həm də iqtisadi və sosial inkişafa yönəlir. İstehsal və xidmət sektorlarında enerji effektivliyi, su və hava çirkliliyinin azaldılması, tullantıların idarə olunması kimi amillər yaşıl idarəetmənin əsas tərkib hissələridir. Yaşıl idarəetmə, iqtisadi fəaliyyətlərin təbii resurslara və ətraf mühitə zərər vermədən həyata keçirilməsini təmin edən bir idarəetmə yanaşmasıdır. Bu konsepsiya, davamlı və ekoloji cəhətdən təmiz inkişafı təşviq edərək, həm iqtisadi rifahın artırılmasını, həm də ətraf mühitin qorunmasını hədəfləyir. Yaşıl idarəetmənin əsas məqsədi iqtisadi inkişafın ekoloji məhdudiyyətləri nəzərə alaraq həyata keçirilməsidir. Bu yanaşma ilə təbii resursların səmərəli istifadəsi, tullantıların azaldılması, enerji səmərəliliyinin artırılması və yenilənə bilən enerji mənbələrindən istifadənin genişləndirilməsi əsas prinsiplər kimi önə çıxır. Yaşıl idarəetmə yalnız dövlət siyasətləri ilə məhdudlaşmır, həm də özəl sektorun və vətəndaş cəmiyyətinin fəal iştirakı ilə həyata keçirilir. Şirkətlər istehsal proseslərində daha ekoloji təmiz texnologiyalar tətbiq etməklə, həm rəqabət qabiliyyətini artırır, həm də sosial məsuliyyətlərini yerinə yetirirlər. Dövlətlər isə yaşıl iqtisadiyyata keçidi təşviq edən qanunvericilik və tənzimləyici mexanizmlər yaratmaqla, bu prosesin genişlənməsinə töhfə verirlər. Yaşıl idarəetmə həmçinin ətraf mühitin mühafizəsi ilə bərabər, sosial rifahın da təmin olunmasına yönəlir. Ətraf mühitin sağlam olması, insanların həyat keyfiyyətini yüksəldir və gələcək nəsillər üçün dayanıqlı inkişafın təmin edilməsinə şərait yaradır. Bu yanaşma sosial bərabərliyin artırılması, iş yerlərinin yaradılması və cəmiyyətin ümumi rifahının yüksəldilməsində mühüm rol oynayır.

2. Dayanıqlı İnkişafın Əsas Prinsipləri.

Dayanıqlı inkişaf Birləşmiş Millətlər Təşkilatının müəyyən etdiyi üç əsas prinsipə əsaslanır: iqtisadi inkişaf, sosial bərabərlik və ekoloji davamlılıq. Bu üç prinsipin eyni vaxtda təmin olunması dayanıqlı cəmiyyətlərin formalaşmasına şərait yaradır. İqtisadi inkişafın dayanıqlı olması üçün resursların israf edilməməsi, sosial bərabərsizliklərin azaldılması və ətraf mühitin qorunması vacibdir. Dayanıqlı inkişaf

ekoloji, iqtisadi və sosial inkişafı bir arada təmin etmək məqsədi daşıyan bir yanaşmadır. Onun əsas prinsipləri aşağıdakılardır:1. Ekoloji tarazlıq: Təbii resursların mühafizəsi və davamlı istifadə edilməsini nəzərdə tutur. Bu prinsipə görə, bəşəriyyət təbiətdən istifadə edərkən onun gələcək nəsillərə çatacaq miqdarda və keyfiyyətdə olmasını təmin etməlidir.2. İqtisadi effektivlik: Resursların səmərəli və qənaətcil şəkildə istifadə edilməsi ilə iqtisadi inkişafın təmin edilməsi. Bu, uzunmüddətli iqtisadi faydaların təmin edilməsini və resursların israf olunmamasını nəzərdə tutur.3. Sosial bərabərlik və ədalət: Hər bir insanın bərabər imkanlara sahib olması, yoxsulluğun aradan qaldırılması və sosial ədalətin təmin edilməsi əsas hədəflərdən biridir. Dayanıqlı inkişafda sosial problemlərin həllinə böyük önəm verilir.4. Nəsillərarası məsuliyyət: Gələcək nəsillərin rifahını təmin etmək üçün hazırkı nəsillər təbiəti və resursları qoruyub saxlamalıdır. Bu prinsip insanlığın ekoloji və iqtisadi fəaliyyətlərinin gələcək nəsillərin hüquqlarını məhdudlaşdırmamalı olduğunu vurğulayır.5. Texnoloji inkişaf və innovasiya: Yeni texnologiyalar və innovasiyalar ekoloji və iqtisadi davamlılığı təmin etmək üçün əsas vasitələrdən biridir. Bu, enerjinin qənaət edilməsi, tullantıların azaldılması və yeni texnologiyalar vasitəsilə daha təmiz istehsal metodlarının tətbiqini əhatə edir.6. Təhsil və məlumatlandırma: İnsanların ekoloji və sosial məsələlər barədə məlumatlı olmaları, onların bu sahədə fəal iştirakını təmin edir. Təhsil dayanıqlı inkişafın əsas təməllərindən biridir və davamlı inkişafı dəstəkləyən düşüncə və davranışların yayılmasına xidmət edir. Bu prinsiplər, planetimizin gələcəyini qorumaq və iqtisadi-sosial inkişafı uzunmüddətli olaraq davam etdirmək məqsədilə qarşılıqlı əlaqədə çalışır.

3. Sosial Rifah və Ekoloji Mühit Arasındakı Əlaqə.

Sosial rifah yalnız iqtisadi artımın nəticəsi deyil, eyni zamanda ekoloji mühitin də yaxşılaşdırılması ilə bağlıdır. Ətraf mühitin çirklənməsi və təbii resursların azalması cəmiyyətin sağlamlığına və ümumi rifahına mənfi təsir göstərir. Buna görə də, yaşıl idarəetmə insanların həyat keyfiyyətinin artırılmasında mühüm rol oynayır. Sosial rifah və ekoloji mühit arasındakı əlaqə olduqca mürəkkəb və qarşılıqlı təsir edən bir sahədir. Sosial rifah bir cəmiyyətin ümumi həyat keyfiyyətini, iqtisadi və sosial vəziyyətini ifadə edir. Ekoloji mühit isə təbii resursların qorunması və təbii tarazlığın saxlanması ilə bağlıdır. Bu iki sahə arasında güclü bir əlaqə mövcuddur və bir-birinə təsir edir.1. Ekoloji Mühitin Sosial Rifaha Təsiri: Təmiz hava, təmiz su və sağlam ekosistemlər insanların fiziki və mənəvi rifahını birbaşa təsir edir. Əgər ekoloji mühit zərər görərsə, bu, insanların sağlamlığına və həyat keyfiyyətinə mənfi təsir göstərə bilər. Məsələn, hava çirklənməsi astma, ürək-damar xəstəlikləri və digər ciddi sağlamlıq problemlərinə səbəb ola bilər. Bu da sosial rifahın azalmasına gətirib çıxarır. 2. Sosial Rifahın Ekoloji Mühitə Təsiri: İqtisadi və sosial inkişaf təbiət resurslarından istifadə ilə sıx bağlıdır. Lakin bu inkişaf bəzən ekoloji mühitin zərər görməsi ilə nəticələnə bilər. Yüksək istehlak tələbləri, sənaye fəaliyyəti və urbanizasiya ətraf mühiti məhv edə bilər. Çox zaman, iqtisadi rifahın artması ilə ətraf mühit problemləri daha da kəskinləşir, çünki resurslar intensiv istifadə olunur və təbii mühit zərər görür. 3. Davamlı İnkişaf və Sosial Rifah: Sosial rifahı artırmaq və ekoloji mühiti qorumaq arasında balans saxlamaq üçün davamlı inkişaf yanaşması təklif olunur. Davamlı inkişaf iqtisadi inkişafı təmin etməklə yanaşı, təbii resursların qorunmasına və gələcək nəsillər üçün ətraf mühitin sağlam saxlanmasına diqqət yetirir. Bu, həm sosial rifahı yüksəldə, həm də ekoloji mühiti qorumağa kömək edə bilər.4. İqlim Dəyişikliklərinin Təsiri: İqlim dəyişiklikləri, bir çox ölkələrdə sosial və iqtisadi problemlərə səbəb olaraq sosial rifaha birbaşa təsir edir. Kənd təsərrüfatı məhsuldarlığının azalması, su resurslarının tükənməsi, təbii fəlakətlərin artması insanlar üçün ciddi sosial-iqtisadi təhdidlər yaradır. Nəticədə, sosial rifah və ekoloji mühit arasında güclü qarşılıqlı əlaqə var və hər iki sahənin

balanslaşdırılması üçün ciddi strategiyaların həyata keçirilməsi tələb olunur. Davamlı inkişaf yanaşması bu əlaqəni daha balanslı bir şəkildə idarə etməyə kömək edə bilər.

4. Yaşıl İdarəetmədə Dövlətin Rolu.

Dövlətlər yaşıl idarəetmə strategiyalarını dəstəkləyən qanunlar və siyasətlər hazırlayaraq bu prosesdə mühüm rol oynayırlar. Yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı üçün vergilər, subsidiyalar və digər iqtisadi təşviqlər tətbiq olunur. Eyni zamanda, hökumətlər dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə uyğun olaraq ətraf mühitin mühafizəsinə yönəlik tədbirləri təşviq edir və tənzimləyici mexanizmlər tətbiq edir. Yaşıl idarəetmə, ətraf mühitin qorunması və davamlı inkişafın təmin edilməsi məqsədilə iqtisadi və sosial siyasətlərin yönəldilməsi prosesidir. Bu çərçivədə dövlətin rolu böyükdür, çünki dövlət siyasətləri və tənzimləmələri ekoloji tarazlığın qorunması üçün əhəmiyyətli mexanizmlər yaradır. Dövlətin yaşıl idarəetmədə əsas rolu aşağıdakı istiqamətlərdə özünü göstərir: 1. Normativ çərçivənin yaradılması: Dövlət, ətraf mühitin qorunması üçün qanunvericilik bazası və qaydalar müəyyənləşdirir. Bu qanunlar ətraf mühitin çirklənməsi, təbii resursların qorunması və davamlılıq prinsiplərinin tətbiqi ilə əlaqədardır. 2. İqtisadi stimulların təmin edilməsi: Dövlət yaşıl iqtisadiyyatın təşviq edilməsi üçün vergi güzəştləri, subsidiyalar, və ya digər maliyyə stimulları təqdim edə bilər. Məsələn, yaşıl texnologiyalara sərmayə qoyan şirkətlərə vergi güzəştləri tətbiq oluna bilər. 3. Çirkləndiricilərin tənzimlənməsi və nəzarət: Dövlət orqanları hava, su və torpaq çirklənməsini məhdudlaşdıran qaydalar tətbiq edərək, şirkətlər və fərdlərin ətraf mühitə mənfi təsirlərini minimuma endirməyə çalışır. Bu tənzimləmə vasitələri arasında emisiyalar üzrə kvotalar, cərimələr və ya sertifikat sistemi yer ala bilər. 4. Maarifləndirmə və təhsil: Dövlət, əhəlinin ekoloji məsələlərlə bağlı məlumatlılığını artırmaq üçün təhsil və maarifləndirmə proqramları təşkil edə bilər. Bu, cəmiyyətin davamlı yaşayış tərzini qəbul etməsi və ətraf mühitin qorunmasına öz töhfələrini verməsini təmin edir. 5. Beynəlxalq əməkdaşlıq: Ətraf mühit qlobal bir problem olduğu üçün dövlətlər beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq etməli və qlobal razılaşmalara qoşulmalıdır. Məsələn, Paris İqlim Sazişi kimi beynəlxalq sazişlərə qoşulmaqla dövlətlər iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə üçün qlobal səviyyədə tədbirlər görür. Dövlətin bu rolu, ekologiyaya qarşı məsuliyyətli siyasətlərin inkişaf etdirilməsi və davamlı inkişafa nail olunması baxımından həlledici əhəmiyyət kəsb edir.

5. Özəl Sektor və Dayanıqlı İnkişaf.

Özəl sektor da yaşıl idarəetmənin həyata keçirilməsində əsas rola malikdir. Şirkətlər istehsal proseslərini daha ekoloji təmiz texnologiyalarla təmin edərək, sosial məsuliyyətlərini artırırlar. Bu, həm rəqabət qabiliyyətini yüksəldir, həm də şirkətlərin müştərilər arasında etibar qazanmasına kömək edir. Özəl sektorun iqtisadi inkişafda rolu çox böyükdür, çünki o, iş yerlərinin yaradılması, məhsuldarlığın artırılması və ümumi iqtisadi artımın təşviq edilməsi kimi amillərdə əsas rola malikdir. Lakin dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi üçün özəl sektor yalnız iqtisadi qazanc məqsədilə deyil, həm də sosial və ekoloji aspektlərə diqqət yetirməlidir. Dayanıqlı inkişaf BMT tərəfindən belə tərif edilir: indiki nəsillərin tələbatını ödəyən, lakin gələcək nəsillərin də tələbatlarını ödəmək qabiliyyətinə zərər verməyən inkişaf modelidir. Bu model üç əsas sütuna əsaslanır: iqtisadi inkişaf, sosial ədalət və ekoloji balans. Özəl sektor dayanıqlı inkişafı necə dəstəkləyə bilər? 1. Ekoloji məsuliyyət: Özəl müəssisələr istehsal proseslərində təbii resurslardan səmərəli istifadə edərək və tullantıları azaltmaqla ekoloji dayanıqlığı təmin edə bilərlər. Yaşıl texnologiyalara sərmayə qoyulması buna yaxşı nümunədir. 2. Sosial məsuliyyət: Müəssisələr yalnız mənfəət əldə etmək məqsədini güdməməli, həm də sosial rifaha töhfə verməlidirlər. Məsələn, əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması, gender bərabərliyi və yerli icmaların dəstəklənməsi özəl sektorun dayanıqlı inkişafa töhfələrindən hesab edilir. 3. Davamlı biznes modelləri: Şirkətlər uzunmüddətli perspektivdə

davamlı mənfəət əldə etmək üçün daha ekoloji cəhətdən təmiz və sosial baxımdan məsuliyyətli yanaşmalar tətbiq etməlidirlər. Bu yanaşmalar özəl sektorun həm mənfəətliliyini artırır, həm də cəmiyyətə və təbiətə müsbət təsir edir, dayanıqlı inkişafın təmin olunmasına kömək edir.

6. Sosial Bərabərlik və Dayanıqlı İnkişafın Təmin Edilməsi .

Sosial bərabərlik yaşıl idarəetmənin mühüm aspektlərindən biridir. Dayanıqlı inkişaf yalnız iqtisadi və ekoloji sahələrdə deyil, həm də cəmiyyətdə bərabərlik və ədalətin təmin olunması ilə əlaqədardır. Cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin rifahı təmin edilmədikcə dayanıqlı inkişaf mümkün olmaz. Yaşıl İdarəetmənin Gələcək Perspektivləri Yaşıl idarəetmə gələcəkdə daha da inkişaf edərək, global səviyyədə iqtisadiyyatların dayanıqlı şəkildə idarə olunmasında əsas vasitə olacaq. Texnologiyanın inkişafı və təbii resursların səmərəli istifadəsi yaşıl idarəetmənin perspektivlərini daha da artıracaq. Bu prosesdə həm hökumətlərin, həm də özəl sektorun rolu artacaq. Sosial bərabərlik, cəmiyyət daxilində bütün fərdlərin bərabər hüquq və imkanlara sahib olmasını nəzərdə tutur. Bu konsepsiya, insanların cinsiyyət, etnik mənsubiyyət, dini inanclar, sosial sinif və ya digər fərqlərə əsaslanaraq ayrı-seçkiliyə məruz qalmamasını hədəfləyir. Sosial bərabərlik təhsil, səhiyyə, iş imkanları, hüquq sistemi və siyasi iştirak kimi sahələrdə bərabərliyi təmin etmək məqsədi daşıyır. Bu bərabərlik prinsipini həyata keçirmək üçün dövlətlər və cəmiyyətlər bəzən siyasətlər və qanunlar vasitəsilə sosial ədalətə nail olmağa çalışır. Buna həm də sosial rifah sistemləri, ərazi və regional bərabərlik proqramları, insan haqları qanunları daxil ola bilər. Sosial bərabərlik, həmçinin cəmiyyətdə iqtisadi və sosial fərqlərin azaldılmasını da əhatə edir. Bu yanaşma, həm imkansız təbəqələrin daha yaxşı imkanlara sahib olmasını, həm də varlı təbəqələrin üstünlüyünün məhdudlaşdırılmasını hədəfləyir. Sosial bərabərliyin təmin edilməsi üçün əsasən üç aspekt üzərində işləmək lazımdır: 1. İqtisadi Bərabərlik: Fərdlərin iqtisadi resurslara bərabər çıxışını təmin etməkdir. Buna gəlir bərabərsizliyini azaltmaq, varlıq paylanmasında ədalət yaratmaq və yoxsulluğun aradan qaldırılması kimi tədbirlər daxildir. Proqressiv vergiləndirmə, minimum əmək haqqının artırılması, sosial təminat sistemləri bu sahədə istifadə edilən vasitələrdən biridir. 2. Sosial Bərabərlik: Sosial qruplar arasında diskriminasiyanı aradan qaldırmaq və hər kəsin bərabər təhsil, səhiyyə və digər ictimai xidmətlərə çıxışını təmin etməkdir. Bu sahədə həm hüquq bərabərliyi, həm də nəticə bərabərliyi (yəni şansların eyni dərəcədə olması) vacibdir. 3. Siyasi Bərabərlik: Bu, bütün vətəndaşların qanun qarşısında bərabər olmasını, eyni zamanda seçkilərdə bərabər səs hüququna və siyasətdə iştirak etmə imkanına malik olmasını tələb edir. Qadınların və etnik azlıqların siyasətdə təmsil olunması, demokratik idarəetmə modelləri bu sahədə vacib elementlərdir. Sosial bərabərliyin genişləndirilməsi cəmiyyətin rifah səviyyəsini yüksəldə və sosial harmoniyanı gücləndirə bilər, lakin eyni zamanda mübahisəli bir mövzu ola bilər, çünki fərdi mülkiyyət hüquqları və azad bazar prinsipləri ilə toqquşa bilər.

Nəticə:

Yaşıl idarəetmə və dayanıqlı inkişafın əsas məqsədi yalnız ətraf mühitin qorunması deyil, həm də sosial rifahın artırılmasıdır. Bu konsepsiyalar bir-biri ilə sıx əlaqəlidir və gələcək nəsillərin rifahını təmin etmək üçün balanslı bir yanaşma tələb edir. Hökumətlər, özəl sektor və vətəndaşlar bu prosesdə birgə çalışmalı, davamlı iqtisadiyyatın inkişafını və sosial ədalətin təmin olunmasını təmin etməlidirlər. Yaşıl idarəetmə və dayanıqlı inkişaf bir-birini tamamlayan iki mühüm konsepsiyadır. Hər iki yanaşmanın uğurla həyata keçirilməsi üçün dövlətlərin, müəssisələrin və cəmiyyətin səyləri birləşməlidir. Bu, yalnız ətraf mühitin qorunmasına deyil, həm də iqtisadiyyatın daha sağlam və sabit şəkildə inkişaf etməsinə imkan yaradır.

İstifadə olunan ədəbiyyat:

1. Məmmədov, R. (2019). Dayanıqlı İnkişaf və Ətraf Mühit İdarəçiliyi. Bakı: Elm nəşriyyatı.
2. Həsənov, M. (2020). İqtisadiyyatın Yaşıl İnkişafı və Sosial Ədalət. Bakı: Təhsil nəşriyyatı.
3. Abbasov, A. (2017). Azərbaycanın Dayanıqlı İnkişaf Strategiyaları. Bakı: Qanun nəşriyyatı.
4. Quliyev, S. (2018). Ekoloji İqtisadiyyat və Dayanıqlı İnkişafın Təmin Edilməsi. Bakı: Nafta Press.
5. Kərimova, F. (2021). Yaşıl İdarəetmədə Dövlət Siyasətinin Rolü. Bakı: Universitet nəşriyyatı.
6. Rəhimov, Z. (2016). İqtisadiyyat və Sosial Rifah: Azərbaycan Təcrübəsi. Bakı: Avropa nəşriyyatı.
7. İsmayılov, Ə. (2020). Ətraf Mühitin Mühafizəsi və Sosial İnkişaf. Bakı: Lider nəşriyyatı.

Yaşıl İqtisadiyyat Zəminində Hesabatlılıq Və Şəffaflıq

Bayramov Yunis

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC) BMDM

yunisbayramov150@gmail.com

Xülasə

Məqalədə gələcəyin iqtisadiyyatı kimi adlandırılan biləcəyimiz yaşıl iqtisadiyyatın mahiyyəti, yaşıl iqtisadiyyata keçidin nə faydalar verə biləcəyi izah edilmişdir. İqtisadi inkişafa nail olmaq üçün atılan addımlarda ətraf mühit və sosial faktorları da nəzərə alınmasının vacibliyi vurğulanmışdır. Bu məqsədlə məqalədə təbii sərvətlərdən səmərəli şəkildə istifadə edilməsi və baş verən itkilərin minimuma endirilməsi, innovativ texnologiyalardan istifadə edilməsi əks etdirilmişdir. Məlumdur ki, yaşıl iqtisadiyyat geniş anlayışdır və təkcə ekoloji dayanıqlılığı deyil, həm də iqtisadi inkişafı və sosial rifahı əhatə edir. Bu baxımdan kənd təsərrüfatı sektoru yaşıl iqtisadiyyat üçün mühüm mərkəzlərdən biridir. Məqalədə həmçinin qeyd olunur ki, iqtisadi artım, enerji istehlakı və ətraf mühitin keyfiyyəti bir-biri ilə sıx bağlıdır. İqtisadiyyatlar böyüdükcə enerji tələbatı adətən artır, bu da ətraf mühitin pisləşməsinə səbəb ola biləcək qalıq yanacaqların daha çox istehlakına səbəb olur. İqtisadi genişlənmə və artan enerji istehlakı CO₂ emissiyalarının əhəmiyyətli dərəcədə artmasına səbəb olan Azərbaycanda bu münasibət açıq şəkildə özünü göstərir. Bu məqalənin əsas məqsədi Azərbaycanda iqtisadi artım, enerji intensivliyi, urbanizasiya və ətraf mühitin keyfiyyəti arasında əlaqəni təhlil etməkdir.

JEL codes: O13, Q01, Q42

Açar sözlər: innovasiya, enerji mənbələri, davamlı inkişaf, yaşıl iqtisadiyyat

Summary

The article explains the nature of the green economy, which we can call the economy of the future, and what benefits the transition to the green economy can bring. The importance of considering environmental and social factors in the steps taken to achieve economic development was emphasized. For this purpose, the article reflects the efficient use of natural resources and the minimization of losses, as well as the use of innovative technologies. It is well known that Green economy is a broad concept and includes not only environmental sustainability but also economic development and social welfare. In this regard, the agricultural sector is one of the important centers for the green economy. The article also notes that economic growth, energy consumption and environmental quality are closely related. As economies grow, energy demand typically increases, leading to greater consumption of fossil fuels, which can lead to environmental degradation. This attitude is clearly manifested in Azerbaijan, where

economic expansion and increased energy consumption have led to a significant increase in CO₂ emissions. The main purpose of this article is to analyze the relationship between economic growth, energy intensity, urbanization and environmental quality in Azerbaijan.

Keywords: innovation, energy sources, sustainable development, green economy

Giriş

Hazırda qlobal problemlərdən biri də olan iqlim dəyişiklikləri və onların canlı aləmə təsiri dünya birliyini getdikcə daha çox narahat etməkdədir. Ölkəmiz də qlobal iqlim dəyişmələrinin təsirindən kənarda qalmamışdır. Kənd təsərrüfatı, su resursları, enerji, meşə, turizm, səhiyyə sektoru və sahilyanı zonaları Azərbaycanda iqlim dəyişikliyinə həssasdır. Bu problemə qarşı mübarizədə diqqətin artması, beynəlxalq həmrəyliyin gücləndirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev 2024-cü ilin “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” elan edilməsi haqqında 25 dekabr 2023-cü il tarixdə sərəncam imzalayıb. Bu sərəncam Azərbaycanın qlobal təşəbbüslərə ilk qoşulan ölkələrin sırasında olduğunu bir daha sübut edir. Digər tərəfdən dövlət başçısının 2024-cü ili “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” elan etməsi bütün il ərzində bu sahədə fəaliyyətin genişləndirilməsi və ətraf mühitin qorunması istiqamətində görülməli işlərin xeyli dərəcədə intensivləşəcəyindən xəbər verir. Sərəncamda Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq ictimaiyyətin etibarlı və məsuliyyətli üzvü kimi iqlim dəyişmələrinin fəsadlarına qarşı mübarizəyə öz töhfəsini verdiyi qeyd olunur.

Bildirilir ki, Azərbaycanın 2030-cu ilə qədər sosial-iqtisadi inkişafa dair beş milli prioritetindən biri “Təmiz ətraf mühit və yaşıl artım ölkəsi” kimi müəyyən edilmişdir. Həmin prioritetə uyğun olaraq, ətraf mühitin sağlamlaşdırılması, yaşıllıqların bərpası və artırılması, su ehtiyatlarından və dayanıqlı enerji mənbələrindən səmərəli istifadənin təmin edilməsi istiqamətində işlər aparılır. Yaşıl iqtisadiyyat modelinin qurulması şübhəsiz ki, ölkənin iqtisadi inkişafı ilə müəyyən səviyyədə bağlıdır. Daha yüksək inkişaf etmiş ölkələrin belə iqtisadi modelə keçid imkanları da geniş olur. Lakin yaşıl iqtisadi model quruculuğu cəmiyyətin bütün sosial qruplarının, iqtisadi subyektlərin, dövlət və özəl sektorun əməkdaşlığının və bütünlükdə dövlətin beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığının genişləndirilməsini tələb edir.

Yaşıl iqtisadiyata keçidin zəruriliyi və hətta qaçılmaz olması üç əsas səbəbdən irəli gəlir. Onlardan birincisi ərazisi məhdud olan hər hansı bir yerdə, o cümlədən, Yer kürəsində, insanın ətraf mühitə təsirinin daimi genişlənməsi və güclənməsinin mümkün olmaması ilə bağlıdır. Kosmos və okean dərinliklərinin hesabına təsir imkanlarının artırılması da hazırkı mərhələdə və yaxın gələcəkdə çox məhduddur. İkinci səbəb ondadır ki, Yer kürəsində bərpa olunmayan təbii ehtiyatlar tükənməz deyil. Əhalinin sayının daimi artdığı, onların tələbatlarının genişləndiyi şəraitdə, bu tələbatların ödənilməsi və mövcud olan nemətlərin ədalətli bölünməsi böyük problemə çevrilir. Eyni zamanda nəzərə alınmalıdır ki, Yer kürəsində insanın fəaliyyəti nəticəsində baş verən hər hansı bir neqativ proses digər yerlərdə, o cümlədən, uzaq məsafələrdə də öz təsirini göstərir. Beləliklə, aydın olur ki, bəşəriyyət müasir dövrdə üzvləşmiş ekoloji, sosial və iqtisadi problemlərin həlli üçün yeni yanaşmalardan istifadə etməlidir. Belə yanaşmalara bu tədqiqatda təklif edilmiş ekoloji sivilizasiya və yaxud ekosivil konsepsiyasıdır.

Yaşıl əmək fəaliyyəti, yaşıl təfəkkür və yaşıl həyat tərzini ekoloji sivilizasiyanın əsas komponentidir. Yaşıl əmək fəaliyyətinin və bu sahədə bilik və bacarığın hansı dərəcədə əhəmiyyətli olması, ilk növbədə, təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə edilməsinin təhlilindən aydın olur. Məsələn, məlumdur

ki, hər hansı bir ölkənin iqtisadiyyatının vəziyyəti istehsal olunan məhsul və xidmətlərin dəyəri ilə müəyyən edilir. Bu, milli məhsul kimi çıxış edir və onun həcmnin yüksək olması ölkə iqtisadiyyatının inkişafından xəbər verir. Məlum olduğu kimi, bizim ölkədə ümumi daxili məhsul hər il artmaqdadır. Azərbaycanda bu artım hətta dünyada iqtisadi böhran sürən dövrdə belə müşahidə edilmişdir.

Ümumi daxili məhsulun həcmi adətən ABŞ dolları ilə göstərilir. Bu, müxtəlif ölkələrdə əldə edilmiş nəticələri müqayisə etmək imkanı yaradır. Lakin bu mütləq göstərici ilə yanaşı, milli məhsulun əldə edilməsi üçün sərf edilən enerji də qiymətləndirilə bilər. Beynəlxalq statistikada istifadə edilən bu əsasında qurulması və bu səviyyədə çalışa bilən işçi qüvvəsinin peşəkarlığından xəbər verir. Təbii ehtiyatlardan qənaətlə istifadə edilməsi istiqamətində hazırlanan yeni texnologiyalar yaşıl iqtisadiyyatın mühüm bir istiqamətidir. Məqalələr əsasən dünyada qlobal problemə çevirilmiş iqlim dəyişikliyi, davamlı inkişaf, iqtisadi inkişafın ekoloji həddləri, “yaşıl şəhərlər” üçün “yaşıl iqtisadiyyat”, enerji səmərəliliyi, “yaşıl maliyyə”, Azərbaycanda “yaşıl iqtisadiyyat”ın mövcud durum və perspektiv inkişaf imkanları, “yaşıl artım” və kənd təsərrüfatında “yaşıl inkişaf” kimi vacib məsələləri əhatə edir. Təqdim edilən məqalələr respublikada fəaliyyət göstərən təhsili müəssisələrində "yaşıl iqtisadiyyata" aid bilik və bacarıqların aşılınması və gələcəkdə ölkəmizdə də bu növ iqtisadiyyatın daha da inkişafı üçün zəmin yaradacaqdır.

Dövlət dəstəyi

Azərbaycan Respublikasının indiki inkişaf mərhələsində ətraf mühitin mühafizəsi və yaşıl iqtisadiyyata keçid kimi vacib problemlərin həllinin ölkə Prezidenti İlham Əliyevin daim diqqət mərkəzində olması beynəlxalq aləmə də yaxşı bəllidir. Ölkəmizdə bu sahədə əldə edilən uğurlardan və nəzərdə tutulan prioritetlərdən biri də ekologiya və ətraf mühitə səmərəli nəzarət mexanizminin qurulmasıdır.

Azərbaycan hökuməti yaşıl iqtisadiyyata doğru irəliləyişində əlverişli mühiti təmin edən normativ bazanın hazırlanması üçün təşəbbüslər göstərməkdədir və bunların praktik nəticələri vardır.

Ölkəmizdə yaşıl enerjinin inkişaf tempinin sürətləndirilməsi, işğaldan azad olunmuş ərazilərin “yaşıl” enerji və iqtisadiyyat diyarına çevrilməsi sahəsində qarşıya qoyulmuş məqsədlər də 2024-cü ilin yaşıl dünya üçün həmrəyliyi zərurətinə dəlalət edir.

Təbii ki, Prezident İlham Əliyev tərəfindən 2024-cü ilin “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” adlandırılması beynəlxalq birliyin BMT-nin İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransının 29-cu sessiyasının - COP29-un Azərbaycanda keçirilməsi barədə qərarın qəbul edilməsidir.

Tam əminliklə demək olar ki, son illərdə ölkəmizin uğurla ev sahibliyi etdiyi beynəlxalq tədbirlərə öz möhtəşəmliyi, əhatəliliyi, bəşəriliyi ilə fərqlənən yeni bir dünyəvi tədbirin şahidi olacağıq. Bunun əsasında “bizim niyyətimiz iqlim məsələlərinə töhfə verməkdir” bütün dünyaya bəyan edən Prezident İlham Əliyevin göstərdiyi diqqəti, zəngin təcrübəsi, beynəlxalq arenadakı şəxsi nüfuzu, ölkə ictimaiyyətini öz ətrafında tarixi missiyaların reallaşdırılması dövründə bir yumruq kimi birləşdirmək istedadı durur.

Tədqiqatın konsepsiyası

Enerji istehlakı və artım arasındakı əlaqə ədəbiyyatda geniş müzakirə olunsa da, bu iki dəyişən arasında səbəb əlaqəsinin istiqaməti haqqında mübahisələr var. Başqa sözlə, iqtisadi artımın enerji istehlakına gətirib çıxaracağı və ya enerji istehlakının iqtisadi inkişafın lokomotivi olub-olmayacağı ilə bağlı konsensus yoxdur (Jones & C.I., 2013). Enerji istehlakı ilə iqtisadi artım arasındakı əlaqənin

istiqaməti həm iqtisadi, həm də enerji siyasəti üçün həlledici əhəmiyyətə malikdir. İqtisadi artımdan enerji istehlakına qədər birtərəfli əlaqə varsa, enerjiyə qənaət siyasətlərinin iqtisadi artıma məhdud və ya heç bir mənfi təsir göstərməyəcəyi ifadə edilə bilər. Enerji istehlakından iqtisadi artıma olan müsbət əlaqə o deməkdir ki, inkişaf performansını dəstəkləmək üçün daha çox enerji resurslarına ehtiyac var. Buna görə də həyata keçiriləcək enerjiyə qənaət siyasətləri böyüməyə mənfi təsir göstərəcək (Jaffe & Stavins, 2021). Bundan əlavə, iqtisadi artım və enerji istehlakı arasında iki istiqamətli səbəb əlaqəsi ola bilər. Belə olan halda, ölkənin böyümə üçün enerjiden asılı olduğu və artan iqtisadiyyatın enerji istehlakının artmasına səbəb olacağı şərh oluna bilər. Hər iki dəyişən arasında əlaqə yoxdursa, neytrallıq fərziyyəsinə əsasən, enerji istehlakının azaldılmasının iqtisadi artıma müsbət təsir göstərmədiyi qənaətinə gəlmək olar. İqtisadi artım və enerji bir-biri ilə sıx bağlıdır və bir sektorun inkişafı iqtisadiyyatın digər sahələrinə birbaşa təsir göstərir.

Enerji resursları istənilən iqtisadiyyatın tərkib hissəsidir və onlardan səmərəli istifadə dayanıqlı iqtisadi artıma nail olmağın açarıdır. Müasir dünyada iqtisadi artım səmərəli enerji olmadan mümkün deyil. Enerji istehsalın, nəqliyyatın, rabitənin və cəmiyyətin bütün digər sahələrinin mühərriki kimi çıxış edir. Xüsusilə əhəlinin sayının artması və sənaye bazasının genişlənməsi hesabına enerjiyə tələbat daim artır. Buna görə də dayanıqlı və etibarlı enerji sektorunun təmin edilməsi dövlətlər üçün strateji prioritetə çevrilir. Dayanıqlı iqtisadi inkişafın mühüm komponenti enerji mənbələrinin şaxələndirilməsidir. Bir enerji növündən ilkin asılılıq iqtisadiyyatı resurs qiymətlərindəki dalğalanmalara və ya təchizatçı ölkədəki siyasi çətinliklərə qarşı həssas edə bilər. Günəş, külək və su enerjisi kimi bərpa olunan enerji mənbələrinin inkişafı neft və qaz kimi ənənəvi mənbələrdən asılılığı azaldır. Bu, təkcə ekoloji davamlılığı təşviq etmir, həm də iş yerlərinin yaradılmasını və innovasiyaları təşviq edir. Dayanıqlı iqtisadi artıma nail olmaqda enerji səmərəliliyi də mühüm rol oynayır. İstehsal və məişət proseslərində enerji istehlakının azaldılması tədbirləri müəssisə xərclərini azalda və rəqabət qabiliyyətini yaxşılaşdırma bilər. Enerji səmərəliliyinin artırılmasına yönəlmiş tədqiqatlara və yeni texnologiyaların inkişafına investisiyalar innovasiya potensialını stimullaşdırır və yeni iqtisadi sektorların yaradılmasına töhfə verir. Bununla belə, bərpa olunan enerji mənbələrinə keçidə baxmayaraq, ənənəvi mənbələr hələ də enerji kompleksinin tərkib hissəsi olaraq qalır (Əhmədov və Hüseyn, 2019).

Dayanıqlı iqtisadi inkişafın mühüm komponenti enerji mənbələrinin şaxələndirilməsidir. Bir enerji növündən ilkin asılılıq iqtisadiyyatı resurs qiymətlərindəki dalğalanmalara və ya təchizatçı ölkədəki siyasi çətinliklərə qarşı həssas edə bilər. Günəş, külək və su enerjisi kimi bərpa olunan enerji mənbələrinin inkişafı neft və qaz kimi ənənəvi mənbələrdən asılılığı azaldır. Bu, təkcə ekoloji davamlılığı təşviq etmir, həm də iş yerlərinin yaradılmasını və innovasiyaları təşviq edir. Dayanıqlı iqtisadi artıma nail olmaqda enerji səmərəliliyi də mühüm rol oynayır. İstehsal və məişət proseslərində enerji istehlakının azaldılması tədbirləri müəssisə xərclərini azalda və rəqabət qabiliyyətini yaxşılaşdırma bilər. Enerji səmərəliliyinin artırılmasına yönəlmiş tədqiqatlara və yeni texnologiyaların inkişafına investisiyalar innovasiya potensialını stimullaşdırır və yeni iqtisadi sektorların yaradılmasına töhfə verir. Bununla belə, bərpa olunan enerji mənbələrinə keçidə baxmayaraq, ənənəvi mənbələr hələ də enerji kompleksinin tərkib hissəsi olaraq qalır (Əhmədov və Hüseyn, 2019). Bu resursların səmərəli idarə edil məsi ekoloji və sosial aspektlərə diqqət yetirməyi tələb edir. Müasir təmizləmə texnologiyaları və emissiyaların azaldılması texnologiyaları ənənəvi enerji mənbələrinin ətraf mühitə və insan sağlamlığına mənfi təsirlərini minimuma endirməyə kömək edir.

Davamlı iqtisadi artımı təmin etmək üçün ölkələr enerji sektorunun infrastrukturunun inkişafına da sərmayə qoymalıdırlar. Enerjinin ötürülməsi, saxlanması və paylanması səmərəli şəbəkəsi sənaye və əhalinin fasiləsiz enerji təchizatının təmin edilməsində əsas rol oynayır. Şəbəkə sistemləri və enerjinin idarə edilməsi sahəsində müasir texnologiyaların inkişafı enerji infrastrukturunun səmərəliliyini və etibarlılığını artıran smart şəbəkələrin yaradılmasına kömək edir. Azərbaycan son illərdə enerji istehlakının artması ilə yanaşı, həqiqətən də nəzərəcarpacaq dərəcədə iqtisadi və əhali artımı yaşamışdır. Son tendensiyaların xülasəsi aşağıdakılardır: İqtisadi artım: Azərbaycanın ÜDM-i 2022-ci ildə 78,7 milyard ABŞ dolları nominal ÜDM ilə əhəmiyyətli artım nümayiş etdirib. Ölkə iqtisadiyyatı 2021-ci ildə 5,6% genişləniib, Covid-19 pandemiyasının yaratdığı daralmadan sürətlə bərpa olunub (<https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?locations=AZ>).

Əhalinin artımı: Əhali davamlı olaraq artmaqdadır, cari rəqəm 2024-cü ildə təxminən 10,46 milyon nəfərdir ki, bu da əvvəlki illə müqayisədə 0,48% artımı əks etdirir. Enerji istehlakı: 2021-ci ildə ümumi enerji istehlakı təqribən 6% artmışdır. Bu, 2020-ci ildəki azalmadan yenidən yüksəliş olduğunu və enerji istehlakının artması tendensiyasının davam etdiyini göstərir (<https://www.macrotrends.net/globalmetrics/countries/AZE/azerbaijan/gdp-umumdaxili-məhsul>).

İstixana qazı emissiyaları: Bu sektorlardakı artımla istixana qazı emissiyaları da artmışdır. Bununla belə, Azərbaycan Paris Sazişinə uyğun olaraq milli səviyyədə müəyyən edilmiş töhfənin bir hissəsi kimi 2030-cu ilə qədər istixana qazı emissiyalarını 1990-cı il səviyyəsindən 35% azaltmağı öhdəsinə götürmüşdür. Qeyd olunan inkişaf meylləri, xüsusilə Azərbaycanda enerji istehlakı və ətraf mühitə təsir kontekstində iqtisadi və əhalinin artımı ilə bağlı çətinlikləri və imkanları vurğulayır. Kuznets əyrisi hipotezi əsasında apardığımız təhlil və nəticələrimiz davamlı inkişafı təmin etmək üçün siyasətçilər üçün faydalı məlumat verəcəkdir.

Nəticə

Beləliklə, Azərbaycan davamlı iqtisadi inkişafı təmin etmək üçün öz enerji kompleksində qalıq yanacaqlardan bərpa olunan enerjiyə keçidi sürətləndirmək üçün siyasət həyata keçirməlidir. Bu, enerji səmərəliliyinə, bərpa olunan enerji mənbələrinə və davamlı təcrübələrə doğru paradigmanın dəyişməsinə tələb edir. Yaşıl texnologiya və infraqurkura investisiyalar karbon izlərini azaltmaqla iqtisadiyyatları stimullaşdırır bilər. Bundan əlavə, enerji istehsalı və tullantıların idarə edilməsində yeniliklərlə yanaşı, qənaəti təşviq edən siyasətlər ətraf mühitə təsirləri minimuma endirən daha dairəvi iqtisadiyyata gətirib çıxara bilər. Bərpa olunan enerji mənbələrinə investisiyanın təşviq edilməsi karbon emissiyalarını azalda və enerji təhlükəsizliyini təşviq edərək həm ekoloji davamlılığa, həm də iqtisadi inkişafa töhfə verə bilər. Üçüncüsü, urbanizasiya Azərbaycanda ekoloji keyfiyyətə mənfi təsir göstərir. Ölkədə ətraf mühit amilini diqqətə alaraq kənd yerlərinin inkişafının gücləndirilməsi üçün yeni siyasətin hazırlanması məqəduyğundur

ƏDƏBİYYAT

1. Acar, S., Altıntaş, N., Haziyeu, V. The effect of financial development and economic growth on ecological footprint in Azerbaijan: an ARDL bound test approach with structural breaks. *Environ Ecol Stat* 30, 41–59 (2023). <https://doi.org/10.1007/s10651-022-00551-6>
2. Aghion, P. ve Howitt, P. (2017). *Endogenous Growth Theory*. Cambridge. The MIT Press. 582.
3. Ayres, R.U ve Warr ,B. (2019). *The Economic Growth Engine: How Energy and Work Drive*

- Material Prosperity. Cheltenham. Edward Elgar Publishing. 458.
3. Ayres, R.U. (2019). The Bubble Economy: Is Sustainable Growth Possible. New York. Springer. 472.
 4. Belke, A., Dreger, C., de Haan, F. (2010), Energy Consumption and Economic Growth – New Insights into the Cointegration Relationship. Ruhr Economic Papers. No. 190, Rheinisch-Westfälisches Institut für Wirtschaftsforschung (RWI). Essen. 25.
 5. Brizga, J., Feng K., Hubacek, K. (2013). Drivers of CO2 emissions in the former Soviet Union: A country level IPAT analysis from 1990 to 2010. 49-60.
 6. Brown G., 2019, The special relationship is going global, in: The Sunday Times, 01 March, http://www.timesonline.co.uk/tol/comment/columnists/guest_contributors/article5821821.ece.
 7. Easterly, W. (2021). The Elusive Quest for Growth: Economists' Adventures and Misadventures in the Tropics. Cambridge. The MIT Press. 424.
 8. Əhmədov, M.A. və Hüseyin, A.C. (2019). Dünya iqtisadiyyatının tənzimlənməsinin əsasları, Bakı. Şərq və Qər q nəşriyatı. 312
 9. Erol U., Yu E.S.H. (1987). Time series analysis of the causal relationships between U.S. energy and employment. Resources and Energy, Elsevier. vol. 9(1). 75-89 p.
 10. Glasure, Y.U.ve Lee, Aie-Rie, 1998. Cointegration, error-correction, and the relationship between GDP and energy: The case of South Korea and Singapore. Resource and Energy Economics. Elsevier. vol. 20(1). 17-25. 11.
 11. Gregory, A.W., ve Hansen, B.E. (2016). Residual-based tests for cointegration in models with regime shifts. Journal of econometrics. 70(1). 99-126

Yaşıl idarəetmə və sosial rifah cəmiyyəti

Məhəbbət Nağı qızı Seyidova

Bakı Dövlət Universiteti Beynəlxalq münasibətlər və iqtisadiyyat fakültəsi

Beynəlxalq münasibətlər kafedrasının doktorantı

mahabbatseyidova78@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0000-1094-8477>

Xülasə

Müasir dünyada davamlı ətraf mühitə artan tələbat var və bu, yaşıl rifahın yaranmasına səbəb olub. Yaşıl rifah ekoloji davamlılıq və sosial rifahın birləşməsidir və o, insanların rifahının pozulmamasını təmin etməklə yanaşı, davamlı inkişafın problemlərini həll etməyə çalışır. Dünyadakı iqlim dəyişikliyi, ətraf mühitin deqradasiyası və sosial bərabərsizlik kimi problemlərlə mübarizə apardıqca yaşıl rifah getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Məqalədə yaşıl rifah və yaşıl idarəetmə və onun gələcək üçün əhəmiyyəti araşdırılır, ekoloji keçid dövründə rifah dövlətlərinin dilemmasından bəhs edilir. “Dayanıqlılıq” prinsipi getdikcə daha çox qəbul edilsə də, onun çox fərqli konkret meyilləri var. Hökumətlər, bizneslər və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən irəli sürülən dominant yanaşma inklüziv yaşıl inkişafa diqqət yetirir. O, iqtisadi artımı ətraf mühitə deqradasiyasından ayırmaq məqsədi daşıyır və yaşıl iqtisadiyyata keçidi mümkün qədər sosial baxımdan əhatə etməyə çalışır. Bu kontekstdə “imkan verən” sosial siyasətlər əsasən məşğulluğun təşviqinə yönəlmişdir. Əsasən heterodoks akademiklər və ictimai hərəkatlar tərəfindən qəbul edilən ikinci yanaşma iqtisadi artım və məşğulluğun prioritetini

azaltmağa çalışan daha dərin sosial-ekoloji transformasiyanı nəzərdə tutur. Müvafiq olaraq, rifah dövlətlərinin potensialının rolu bütün fərdlərin postproduktivist cəmiyyətdə çiçəklənməsinə imkan yaratmaqdır. Hesab edilir ki, ikinci yanaşma normativ olaraq birincidən üstün olsa da, onu həyata keçirmək daha çətin və gələcəyə yönəlmiş siyasət üçün dilemma yaradır. Yaşıl idarəetmə və sosial rifahın gələcəyi ümidvericidir. Bu, ekoloji davamlılığı və sosial rifahı birləşdirərək daha davamlı və ədalətli cəmiyyət yaratmaq üçün bir yol təklif edir. Bununla belə, bu, əhəmiyyətli investisiya və planlaşdırma tələb edir. Yaşıl idarəetmə və sosial rifahın faydalarını və çətinliklərini diqqətlə nəzərdən keçirməklə biz hamı üçün daha davamlı və ədalətli gələcək yaratmaq üçün işləyə bilərik.

Açar sözlər: yaşıl rifah, sosial rifah, yaşıl iqtisadiyyat, yaşıl idarəetmə

Summary

In today's world, there is a growing demand for a sustainable environment and this has given rise to green welfare. Green welfare is a combination of environmental sustainability and social welfare, and it seeks to address the challenges of sustainable development while ensuring that human well-being is not compromised. As the world addressing with issues such as climate change, environmental degradation and social inequality, green welfare is becoming increasingly important. The article examines green welfare and green governance and its importance for the future, and discusses the dilemma of welfare states during the ecological transition. Although the principle of "sustainability" is increasingly accepted, it has very different concrete tendencies. The dominant approach promoted by governments, businesses and international organizations focuses on inclusive green development. It aims to decouple economic growth from environmental degradation and seeks to make the transition to a green economy as socially inclusive as possible. In this context, "enabling" social policies are mainly aimed at promoting employment. The second approach, adopted mainly by heterodox academics and social movements, envisages a deeper socio-ecological transformation that seeks to de-prioritize economic growth and employment. Accordingly, the potential role of welfare states is to enable all individuals to flourish in a post-productivist society. It is believed that the second approach, while normatively superior to the first, is more difficult to implement and creates a dilemma for forward-looking policy. The future of green governance and social welfare is promising. It offers a way to create a more sustainable and just society by combining environmental sustainability and social well-being. However, this requires significant investment and planning. By carefully considering the benefits and challenges of green governance and social well-being, we can work to create a more sustainable and equitable future for all.

Keywords: *green welfare, social welfare, green economy, green governance*

Giriş. Ekoloji davamlılıq planetin sağ qalması üçün çox vacibdir. Bu, təbii ehtiyatların qorunmasını, çirklənmənin azaldılmasını və bərpa olunan enerjinin təşviqini əhatə edir. Ekoloji davamlılıq vacibdir, çünki o, planetimizin gələcək nəsillər üçün həyatı dəstəkləməyə davam etməsini təmin edir. Ekoloji davamlılıq olmasa, biz təbii ehtiyatlarımızı tükəndirmək, planetə geri dönməz ziyan vurmaq və gələcək nəsillərin sağ qalmasını çətinləşdirmək riski ilə üzləşirik.

Sosial rifah da bəşəriyyətin sağ qalması üçün vacibdir. Bu, insanların qida, sığınacaq və sağlamlıq kimi əsas ehtiyaclara çıxışını təmin etməyi əhatə edir. Sosial rifah vacibdir, çünki o, hər kəsin inkişaf etmək və uğur qazanmaq üçün bərabər imkanlara malik olmasını təmin edir. Sosial rifah olmadan biz cəmiyyətin ən həssas üzvlərini geridə qoyma riski ilə üzləşirik ki, bu da sosial iğtişəslərə və qeyri-sabitliyə səbəb ola bilər.

Yaşıl rifaha ehtiyac ekoloji dayanıqlığın və sosial rifahın bir-biri ilə əlaqəli olduğunu qəbul etməkdən irəli gəlir. Birimiz olmadan digərimiz ola bilməz. Yaşıl rifah insanların rifahının pozulmamasını təmin etməklə yanaşı, davamlı inkişafın problemlərini həll etməyə çalışır, çünki ekoloji davamlılıq və sosial rifah bəşəriyyətin sağ qalması üçün vacibdir.

Yaşıl rifah bir sıra üstünlüklər təklif edir. O, təbii sərvətlərdən ağıllı şəkildə istifadə olunmasını və gələcək nəsillər üçün qorunmasını təmin edən davamlı inkişafı təşviq edir. O, həmçinin hər kəsin əsas ehtiyac və imkanlara çıxışını təmin edən sosial bərabərliyi təşviq edir. Yaşıl rifah həm də iqtisadi artıma səbəb ola bilər, çünki o, ekoloji cəhətdən davamlı olan yeni texnologiyaların və sənayelərin inkişafına kömək edir.

Dünyada yaşıl rifah təşəbbüslərinin bir neçə nümunəsi var. Məsələn, İsveçdə hökumət istixana qazı emissiyalarını azaltmaq üçün karbon vergisi tətbiq edib. Vergidən əldə edilən gəlir sosial rifah proqramlarının maliyyələşdirilməsinə sərf olunur. Burada hökumət ölkənin tərəqqisini yalnız iqtisadi artımdan daha çox sosial və ətraf mühit amillərinə əsaslanaraq ölçən ümumi Milli xoşbəxtlik indeksini tətbiq edib.

Yaşıl rifah və sosial rifah. Yaşıl rifah bəşəriyyətin gələcəyi üçün vacibdir. O, ekoloji davamlılığın və sosial rifahın bir-biri ilə əlaqəli olduğunu və biri olmadan digərinə sahib ola bilməyəcəyimizi qəbul edir. Davamlı inkişafı və sosial bərabərliyi təşviq etməklə yaşıl rifah iqtisadi artım, ətraf mühitin mühafizəsi və sosial sabitlik də daxil olmaqla bir sıra faydalar təklif edir. Hamı üçün davamlı gələcək yaratmaq üçün birlikdə işləmək hökumətlərdən, bizneslərdən və fərdlərdən asılıdır (Büchs, M. 2021).

Ətraf mühitin davamlılığı və sosial rifahın kəşiməsi müasir dünyada getdikcə daha vacib bir mövzuya çevrilir. Planetimiz iqlim dəyişikliyi, çirklənmə və resursların tükənməsi kimi ekoloji problemlərlə üzləşdiyi üçün bu problemlərin sosial rifaha necə təsir etdiyini nəzərə almaq vacibdir. Eyni zamanda, sosial rifah siyasətləri hərəkətlərimizin ətraf mühitə təsirini nəzərə almalıdır. Ətraf mühitin davamlılığı və sosial rifah ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Ətraf mühitin deqradasiyası, xüsusən də təcrid olunmuş icmaların sosial rifahına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilər. Məsələn, sənaye fəaliyyətləri nəticəsində havanın çirklənməsi astma və digər tənəffüs xəstəlikləri kimi sağlamlıq problemlərinə səbəb ola bilər. Bu, çox vaxt tibbi xidmətə çıxışı məhdud olan əhalinin aztəminatlı təbəqəsi üçün xüsusilə problemləli ola bilər. Eynilə, daşqınlar və ya meşə yanğınları kimi ekoloji fəlakətlər insanları evlərindən didərgin sala və həyatlarını poza, iqtisadi çətinliklərə və sosial qeyri-sabitliyə səbəb ola bilər.

Digər tərəfdən, sosial rifah siyasətləri də ətraf mühitə təsir göstərə bilər. Məsələn, qalıq yanacaqlardan istifadəni təşviq edən və ya qeyri-davamlı təcrübələri təşviq edən siyasətlər ətraf mühitin deqradasiyasına kömək edə bilər. Əksinə, davamlılığı və mühafizəni təşviq edən siyasətlər insan fəaliyyətinin ətraf mühitə mənfi təsirlərini azaltmağa kömək edə bilər.

Ətraf mühitin davamlılığı və sosial rifahın necə kəşidiyinə dair çoxlu nümunələr var. Bir nümunə, ekoloji davamlılığa töhfə verən və eyni zamanda işçilərə iqtisadi fayda verən işlər olan "yaşıl iş" anlayışıdır. Yaşıl işlərə bərpa olunan enerji, enerji səmərəliliyi və davamlı kənd təsərrüfatı sahələrindəki mövqelər daxil ola bilər. Yaşıl iş yerlərinin yaradılmasını təşviq etməklə hökumətlər eyni zamanda ekoloji dayanıqlığı yaxşılaşdırır və yeni iş imkanları yaratmaqla sosial rifahı təşviq edə bilərlər (Bueno, N. 2022).

Digər bir nümunə ictimai nəqliyyatdan istifadədir. İctimai nəqliyyat sistemləri havanın çirklənməsini və istixana qazı emissiyalarını azaltmağa kömək edə bilər ki, bu da insanların sağlamlığı

üçün əhəmiyyətli dərəcədə faydalı ola bilər. Eyni zamanda, ictimai nəqliyyat aztəminatlı icmalar üçün əlverişli və əlçatan nəqliyyat variantları təmin edə, onların iş və digər resurslara çıxışını yaxşılaşdırma bilər.

Ətraf mühitin davamlılığı və sosial rifah. Ətraf mühitin davamlılığı və sosial rifah siyasətinin inteqrasiyası üçün bir neçə variant var. Seçimlərdən biri hər iki sahəni əhatə edən siyasətin işlənilib hazırlanmasıdır. Məsələn, hökumət davamlı təcrübələri mənimsəyən bizneslər üçün maliyyə stimulları təmin edən proqram həyata keçirə bilər, eyni zamanda əhalinin aşağı gəlirli hissəsindən işçilərin işə götürülməsini öhdəsinə götürə bilər.

Digər seçim sosial rifah siyasətlərinin ətraf mühitə təsirini nəzərə almaqdır. Məsələn, hökumət yeni magistral və ya hava limanı kimi təklif olunan infrastruktur layihəsinin ətraf mühitə təsirini qiymətləndirə və ətraf mühitə daha az təsir göstərən alternativ variantları nəzərdən keçirə bilər.

Ətraf mühitin davamlılığı və sosial rifah siyasətlərini birləşdirərkən, hər bir cəmiyyətin unikal ehtiyaclarını və problemlərini nəzərə almaq vacibdir. Bir sahədə yaxşı işləyən siyasət başqa bir sahədə effektiv olmaya bilər. Həmçinin siyasətin hazırlanması prosesinə hökumət, biznes və icma təşkilatları daxil olmaqla bütün sektorlardan maraqlı tərəflərin cəlb edilməsi vacibdir.

Ən yaxşı təcrübələrdən biri həm ətraf mühit, həm də sosial rifah üçün birgə faydaları olan siyasətlərə üstünlük verməkdir. Məsələn, bərpa olunan enerjidən istifadəni təşviq edən siyasət eyni zamanda istixana qazı emissiyalarını azalda bilər və bərpa olunan enerji sektorunda iş imkanları təmin edə bilər (Coote, A. 2015).

Digər ən yaxşı təcrübə siyasətlərin uzunmüddətli təsirini nəzərə almaqdır. Uzunmüddətli davamlılıq hesabına qısamüddətli qazancları prioritetləşdirən siyasətlərin uzunmüddətli perspektivdə təsirli olacağı ehtimalı azdır. Bunun əvəzinə siyasətlər fəaliyyətlərin zamanla ətraf mühitə və sosial təsirini nəzərə alan uzunmüddətli perspektivlə hazırlanmalıdır.

Ətraf mühitin davamlılığı və sosial rifahın kəsişməsi siyasətçilərin, biznes qurumlarının və fərdlərin diqqətini tələb edən kritik bir sahədir. Bu iki sahəni inteqrasiya etməklə biz hamı üçün daha davamlı və ədalətli gələcəyi təşviq edən siyasətlər yarada bilərik.

Yaşıl idarəetmədə mövcud olan problemlər. Yaşıl idarəetmənin həyata keçirilməsində ən böyük problemlərdən biri siyasi iradənin və dəstəyin olmamasıdır. Bir çox siyasətçi iqtisadi artımı ekoloji davamlılıq və sosial rifahdan üstün tutur, bu da yaşıl rifahı təşviq edən siyasət və təşəbbüslərin irəli sürülməsini çətinləşdirir. Bu, xüsusən də hökumətə mənəfəti insanlardan və planetdən üstün tutan güclü sənayelərin güclü təsiri altında olduğu ölkələrdə özünü göstərir (Corlet Walker, C., A. Druckman, and T. Jackson. 2021).

Digər problem geniş ictimaiyyət arasında yaşıl rifahın və idarəetmənin əhəmiyyəti barədə məlumatlılığın və anlayışın olmamasıdır. Bir çox insanlar hələ də ekoloji və sosial məsələlərə bir-birindən ayrı baxır, ikisi arasındakı qarşılıqlı əlaqəni dərk etmirlər. Bu məlumatsızlıq yaşıl idarəetməni və sosial rifahı təşviq edən siyasət və təşəbbüslərə ictimai dəstəyin yaradılmasını çətinləşdirir.

Bu problemləri həll etmək üçün bir neçə tədbir görülməlidir:

1. Yaşıl idarəetmənin və sosial rifahın faydaları haqqında siyasətçilər və ictimaiyyət arasında maarifləndirmə işləri aparılmalıdır. Bu, ictimai maarifləndirmə kampaniyaları, maarifləndirmə proqramları və lobbiçilik səyləri vasitəsilə həyata keçirilə bilər (Deeming, C. 2021)

2. Ekoloji davamlılığı və sosial rifahı iqtisadi artımdan üstün tutan siyasət və təşəbbüslərin hazırlanması vacibdir. Bu, bərpa olunan enerjiyə sərmayə qoymaq, davamlı kənd təsərrüfatının təşviqi və universal səhiyyənin təmin edilməsi kimi şeyləri əhatə edə bilər.

3. Yaşıl idarəetməni və sosial rifahı təşviq etmək üçün müxtəlif maraqlı tərəflər, o cümlədən hökumət, sənaye və vətəndaş cəmiyyəti arasında əməkdaşlığın təşviq edilməsi əhəmiyyətlidir. Buraya biznes və ətraf mühit təşkilatları arasında tərəfdaşlıq, habelə hökumətlər və QHT-lər arasında əməkdaşlıq daxil ola bilər.

4. Ətraf mühitin davamlılığı və sosial rifahı prioritet hesab edən biznes və fərdlər üçün stimül və dəstəyin təmin edilməsi vacibdir. Buraya bərpa olunan enerjiyə sərmayə qoyan şirkətlər üçün vergi güzəştləri və elektrik avtomobilləri alan və ya günəş panelləri quraşdıran şəxslər üçün subsidiyalar daxil ola bilər (Dukelow, F. 2022).

5. Nəhayət, nəzərə almaq lazımdır ki, yaşıl idarəetmənin və sosial rifahın tətbiqi birdəfəlik həll yolu deyil. Fərqli ölkələrin və icmaların fərqli ehtiyacları və prioritetləri olacaq və bu xüsusi kontekstlərə uyğunlaşdırılmış siyasətin və təşəbbüslərin hazırlanması vacibdir.

Ümumilikdə, yaşıl idarəetmənin və sosial rifahın həyata keçirilməsində şübhəsiz problemlər olsa da, ekoloji davamlılığı və sosial rifahı təşviq etmək üçün bir çox imkanlar da var. Birgə işləmək və bu məsələləri prioritetləşdirməklə biz hamı üçün daha ədalətli və davamlı dünya yarada bilərik.

Yaşıl idarəetmənin və sosial rifahın gələcəyi. Yaşıl idarəetmənin və sosial rifahın gələcəyi bugünkü cəmiyyətdə böyük əhəmiyyət kəsb edən mövzudur. İqlim dəyişikliyi və onun ətraf mühitə təsiri ilə bağlı artan narahatlıqla, karbon izimizi azaltmağa kömək edə biləcək davamlı həll yollarına artan ehtiyac var. Eyni zamanda, cəmiyyətimizdə ən həssas qrupların ehtiyaclarını həll etməyə kömək edə biləcək sosial rifah proqramlarına ehtiyac var. Yaşıl idarəetmə daha davamlı və ədalətli cəmiyyət yaratmaqla bu iki məqsədi birləşdirməyə imkan verir (Hasmath, R. 2015).

1. Yaşıl idarəetmə və sosial rifah yoxsulluğu və bərabərsizliyi azaltmağa kömək edə bilər. Yaşıl idarəetmənin və sosial rifahın əsas üstünlüklərindən biri yoxsulluğun və bərabərsizliyin azaldılmasına kömək edə bilməsidir. Dayanıqlı enerji və digər resurslara çıxışı təmin etməklə, yaşıl idarəetmə və sosial rifah proqramları insanları yoxsulluqdan çıxarmağa və onlara uğur qazanmaq üçün lazım olan vasitələrlə təmin etməyə kömək edə bilər. Bu, hər kəsin inkişaf etmək imkanı olan daha ədalətli cəmiyyətin yaradılmasına kömək edə bilər.

2. Yaşıl idarəetmə bizim karbon izimizi azaltmağa kömək edə bilər. Dayanıqlı enerji və digər resurslara çıxışı təmin etməklə yaşıl idarəetmə proqramları qalıq yanacaqlara və digər bərpa olunmayan resurslardan olan asılılığımızı azaltmağa kömək edə bilər. Bu, istixana qazı emissiyalarımızı azaltmağa və iqlim dəyişikliyinə sürətini yavaşlatmağa kömək edə bilər.

3. Yaşıl idarəetmə və sosial rifah davamlı həyatı təşviq edə bilər. Yaşıl idarəetmə və sosial rifah proqramları da davamlı yaşayışı təşviq etməyə kömək edə bilər. İnsanlara təkrar emal və kompostlama kimi davamlı təcrübələri mənimsəməyi təşviq etməklə yaşıl idarəetmə proqramları davamlılıq mədəniyyətinin yaradılmasına kömək edə bilər. Bu, ətraf mühitə təsirimizi azaltmağa və daha davamlı gələcək yaratmağa kömək edə bilər.

4. Yaşıl idarəetmə və sosial rifah iş yerləri yarada bilər. Yaşıl idarəetmə və sosial rifah proqramları bərpa olunan enerjiyə və digər davamlı sənayelərə sərmayə qoymaqla yeni iş yerlərinin yaradılmasına və iqtisadi artımın stimullaşdırılmasına kömək edə bilər. Bu, davamlılığı təşviq etməklə yanaşı, daha canlı və dayanıqlı iqtisadiyyat yaratmağa kömək edə bilər.

5. Yaşıl idarəetmə və sosial rifah investisiya və planlaşdırma tələb edir. Yaşıl idarəetmə və sosial rifah bir çox üstünlüklər təklif etsə də, o, həm də əhəmiyyətli investisiya və planlaşdırma tələb edir. Uğurlu olmaq üçün yaşıl idarəetmə və sosial rifah proqramları davamlılıq və bərabərliyə diqqət yetirməklə diqqətlə hazırlanmalı və həyata keçirilməlidir. Bunun üçün əhəmiyyətli resurs və siyasi iradə tələb oluna bilər, lakin faydalar əhəmiyyətli ola bilər.

Yaşıl idarəetmə və sosial rifah bir çox faydalar təqdim etsə də, o, bütün ekoloji və sosial problemlərimizi həll edə bilməz və hər vəziyyətdə ən yaxşı həll yolu olmaya bilər. Müəyyən bir icmanın və ya bölgənin xüsusi kontekstindən və ehtiyaclarından asılı olaraq daha effektiv olan başqa yanaşmalar da ola bilər.

Nəticə. Ekoloji böhranı həll etmək üçün rifah dövlətləri davamlılıq prinsipini qəbul etməlidirlər. Bununla belə, davamlılığın ən azı iki geniş şərhə var. Dominant perspektivdə rifah dövlətləri insanları “yaşıl iqtisadiyyat” ehtiyaclarına uyğunlaşdırmalıdır (əsasən təhsil və təlim vasitəsilə); fərdlərin əmək bazarına daxil edilməsini asanlaşdırmalıdır (xüsusilə “yaşıl iş yerləri” vasitəsilə) və dayanıqlı iqtisadiyyata keçid dövründə sosial müdafiəni təmin etməlidir (Hickel, J., and G. Kallis. 2020). İkincisi, daha radikal və daha təcrid olunmuş perspektiv baxımından, rifah dövlətləri (məsələn, təhsil və əmək bazarı siyasətləri sahələrində sosial siyasətlər də daxil olmaqla) sosial-ekoloji transformasiyaya dəstək verməlidirlər ki, bu da iqtisadiyyatın dövlətə tabe olmasını, planetar sərhədlər daxilində demokratik şəkildə müəyyən edilmiş sosial ehtiyacların ödənilməsinə nəzərdə tutur. Bu, iqtisadi artımdan siyasi məqsəd kimi imtina etməyi, bunun əvəzinə qlobal səviyyədə sosial ədalətlə yanaşı, daha az materialist rifah siyasətini həyata keçirməyi nəzərdə tutur.

ƏDƏBİYYAT

1. Büchs, M. 2021. “Sustainable Welfare: Independence Between Growth and Welfare Has to Go Both Ways.” *Global Social Policy* .s.323–327. doi:10.1177/14680181211019153
2. Bueno, N. 2022. “From Productive Work to Capability-Enhancing Work: Implications for Labour Law and Policy.” *Journal of Human Development and Capabilities* .S. 354–372. doi:10.1080/19452829.2021.1951186
3. Coote, A. 2015. “People, Planet, Power: Toward a New Social Settlement.” *International Journal of Social Quality*.s. 8–34. doi:10.3167/IJSQ.2015.050102
4. Corlet Walker, C., A. Druckman, and T. Jackson. 2021. “Welfare Systems Without Economic Growth: A Review of the Challenges and Next Steps for the Field.” *Ecological Economics*.s.186 107066. doi:10.1016/j.ecolecon.2021.107066
5. Deeming, C. 2021. “Go-Social? Inclusive Growth and Global Social Governance.” In *The Struggle for Social Sustainability*, edited by C. Deeming,s. 255–274. Bristol: Policy Press.
6. Dukelow, F. 2022. “What Role for Activation in Eco-Social Policy?” *Social Policy and Society*. s. 496–507. doi:10.1017/S1474746421000889
7. Hasmath, R. 2015. “The Paradigms of Inclusive Growth, Development and Welfare Policy.” In *Inclusive Growth, Development and Welfare Policy: A Critical Assessment*, edited by R. Hasmath, 1–9. London: Routledge.
8. Hickel, J., and G. Kallis. 2020. “Is Green Growth Possible?” *New Political Economy*.s. 469–486. doi:10.1080/13563467.2019.1598964

İKLİM DEĞİŞİKLİĞİNİN İNSAN SAĞLIĞI VE PSİKOLOJİSİNİ ETKİLERİ

İklim deęişiklięi, günümüzde küresel bir sorun olarak tüm dünyada çevresel, sosyal ve ekonomik alanlarda büyük deęişimlere yol açmaktadır. Bu makale, iklim deęişikliğinin insan saęlığı ve psikolojisi üzerindeki etkilerini incelemektedir. İklim deęişikliğinin sıcaklık artışı, ekstrem hava olayları, su ve gıda kaynaklarındaki deęişiklikler gibi çevresel faktörlerinin insan saęlığı üzerindeki doğrudan etkileri, solunum yolu hastalıkları, kardiyovasküler hastalıklar ve enfeksiyonlar gibi saęlık sorunlarını artırmaktadır. Bunun yanı sıra, iklim deęişikliğinin psikolojik etkileri de giderek daha fazla ön plana çıkmaktadır. Özellikle doğal afetler, stres, depresyon, anksiyete gibi psikolojik sorunları tetiklemekte ve uzun vadede bireylerin psikolojik iyilik hallerini olumsuz yönde etkilemektedir.

İklim deęişikliğinin sonuçlarıyla birlikte artan doğal afetler, bireylerin psikolojik saęlığı üzerinde ciddi etkilere yol açmaktadır. Afetler, travmatik deneyimler yaratarak anksiyete, depresyon ve stres bozukluklarına neden olabilir. Örneęin, bir sel veya fırtına gibi doğal afetler, ev kaybı, yakınlarını kaybetme ve yaşam alanlarının yok olması gibi travmalarla sonuçlanabilir. Bu durum, afet mağdurlarında derin psikolojik etkiler bırakabilir. Ayrıca, kayıplar ve belirsizlik, bireylerde yas sürecini başlatabilir ve psikolojik iyileşmeyi zorlaştırabilir. Afetlerin yol açtığı belirsizlik, afetin ne zaman ve hangi şiddette tekrar olacağına dair endişelere yol açarak, bireylerin sürekli bir stres altında yaşamalarına neden olabilir.

Bu makale, iklim deęişikliğinin insan saęlığı ve psikolojisi üzerindeki etkilerini kapsamlı bir şekilde ele alarak, gelecekteki etkilerin azaltılması için gerekli araştırmaların önemini vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: *İklim Deęişikliği, İnsan Saęlığı, Psikoloji*

Abstract

Climate change is a global issue that is causing significant changes in environmental, social, and economic areas worldwide. This article examines the effects of climate change on human health and psychology. Environmental factors related to climate change, such as rising temperatures, extreme weather events, and changes in water and food resources, have direct impacts on human health, increasing health problems such as respiratory diseases, cardiovascular diseases, and infections. Additionally, the psychological effects of climate change are becoming increasingly prominent. Natural disasters, in particular, trigger psychological issues such as stress, depression, and anxiety, negatively affecting individuals' psychological well-being in the long term.

With the growing natural disasters associated with climate change, there are serious impacts on individuals' psychological health. Disasters can create traumatic experiences, leading to anxiety, depression, and stress disorders. For example, natural disasters such as floods or storms can result in trauma, such as losing homes, losing loved ones, and the destruction of living spaces. This can leave deep psychological effects on disaster survivors. Furthermore, losses and uncertainty can initiate a grieving process in individuals, making psychological recovery more difficult. The uncertainty caused by disasters, such as concerns about when and how intensely a disaster might occur again, can lead to individuals living under constant stress.

This article comprehensively addresses the effects of climate change on human health and psychology, emphasizing the importance of further research to mitigate the future impacts.

Keywords: *Climate Change, Human Health, Psychology*

Giriş

İklim değişikliği, insanlık tarihinin en önemli çevresel sorunlarından biri olarak küresel çapta büyük etkilere yol açmaktadır. Çevresel faktörler, yalnızca ekosistemleri değil, aynı zamanda insan sağlığını da doğrudan etkileyen önemli değişimlere sebep olmaktadır. Artan sıcaklıklar, aşırı hava olayları, su ve gıda kaynaklarındaki değişiklikler gibi iklimsel etkiler, insan sağlığı üzerinde pek çok olumsuz sonuca yol açmaktadır. Ayrıca, bu değişiklikler psikolojik etkiler yaratmakta ve toplumlara, afetler gibi beklenmedik olaylarla daha fazla karşı karşıya bırakmaktadır. İklim değişikliğinin sağlık üzerindeki etkileri sadece fiziksel sağlıkla sınırlı kalmayıp, aynı zamanda psikolojik iyi oluşu da tehdit etmektedir.

İklim değişikliğinin etkileri, özellikle son yıllarda sıcaklık artışları, ekstrem hava olaylarının sıklığı ve şiddeti ile daha belirgin hale gelmiştir. Bu değişiklikler, insanların yaşam kalitesini doğrudan etkilemekte, solunum yolu hastalıkları, kardiyovasküler rahatsızlıklar ve psikolojik sorunların artmasına yol açmaktadır. Doğal afetler, iklim değişikliğinin bir sonucu olarak daha sık ve şiddetli hale gelirken, bu afetler bireylerin psikososyal sağlığını da olumsuz yönde etkilemektedir. Depresyon, anksiyete, travma sonrası stres bozukluğu gibi psikolojik hastalıklar, afetler sonrası sıklıkla görülen sorunlar arasında yer almaktadır.

Bu makale, iklim değişikliğinin insan sağlığı ve psikolojisi üzerindeki etkilerini incelemekte ve iklim değişikliğinin doğrudan ve dolaylı olarak psikolojik etkilerinin, afetlerin ardından bireyler üzerinde oluşturduğu uzun vadeli etkilerini ele almaktadır. Ayrıca, afetlerin psikososyal boyutlarını ve iklim değişikliğinin insan sağlığı üzerindeki daha geniş etkilerini anlamak, bu sorunların azaltılması için gerekli araştırmaların önemini ortaya koymaktadır.

1. İklim Değişikliği

İklim, çeşitli bileşenlerin birbirini etkileyerek oluşturduğu karmaşık bir sistemdir. Bu bileşenler atmosfer (hava), hidrosfer (su), kriyosfer (buz), litosfer (yeryüzünün katı dış kısmı) ve biyosfer (canlılar) olarak sıralanabilir ve her biri sürekli etkileşim içindedir (Planton, 2013). İklim değişikliği, bu bileşenlerdeki etkileşimlerin sonucu olarak sıcaklık artışı ve hava koşullarındaki değişimler gibi önemli değişikliklere yol açar. Temel olarak iklim değişikliği, küresel ısınmayı da beraberinde getirerek atmosferdeki yapısal bozulmaları ifade eder (UNFCC, 1992).

19.yüzyılın ortalarından itibaren doğal faktörlerin yanı sıra insan kaynaklı etmenlerin de iklim değişikliğine etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Ozon tabakasındaki incelme, atmosferdeki sera gazı birikimi ve çevresel tahribat gibi insan faaliyetlerinin neden olduğu değişiklikler, küresel ısınma yoluyla iklimde büyük değişimlere sebep olmuştur (Öztürk, 2002).

Günümüzde halk arasında "küresel ısınma" terimi sıklıkla "iklim değişikliği" ile eşanlamlı kullanılmaktadır. Ancak bu terimler arasında önemli bir fark vardır: Küresel ısınma, dünya genelinde ortalama sıcaklıkların yükselmesini ifade ederken, iklim değişikliği, sıcaklık artışları ve azalmaları gibi

daha geniş ölçekli ve karmaşık iklimsel değişimlerin tümünü kapsar (Aksay ve ark., 2005). Bu değişiklikler, özellikle aşırı hava olayları ve doğal afetlerle kendini gösterir ve iklim değişikliğinin etkileri olarak değerlendirilir.

İklim değişikliğinin ekosistemler üzerindeki olumsuz etkileri ilk kez 1824 yılında Fransız doktor Jean Fourier tarafından dile getirilmiştir. Ancak, iklim değişikliğinin tam olarak anlaşılabilmesi ve etkilerinin gözlemlenmesi daha uzun bir zaman almıştır. 1960 yılında ise bilim insanı Charles David Keeling, atmosferdeki karbondioksit miktarını hesaplayarak iklim değişikliğinin etkilerini kanıtlamıştır (Climate Gov, 2017; Aras & Demirci, 2020).

İklim değişikliğiyle küresel çapta mücadele, 1992 yılında düzenlenen Rio Yeryüzü Zirvesi'yle resmen başlamıştır. Bu zirvede, Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi imzalanarak, iklim değişikliğine karşı küresel bir işbirliği temeli atılmıştır. Bu sözleşmenin ana hedefi, insan faaliyetlerinden kaynaklanan çevresel kirliliğin iklim üzerindeki zararlı etkilerini tanıyarak, atmosferdeki sera gazı oranlarını azaltmak ve bu gazların olumsuz etkilerini en aza indirerek belirli bir seviyede tutmaktır (Eckersley, 2016).

Bu küresel çabalar, daha sonra Kyoto Protokolü ve Paris Anlaşması gibi önemli uluslararası anlaşmalarla sürdürülmüştür. Bugün, Paris Anlaşması iklim değişikliğiyle mücadelede önemli bir dönüm noktasıdır. Anlaşmanın temel amacı, küresel ısınmayı 2 °C ile sınırlamaktır ve hatta bu sıcaklık artışını 1,5 °C ile sınırlandırmaya yönelik çabalar da öngörülmektedir (Başkaya, 2021). Bu hedefler, dünya çapında sera gazı emisyonlarının azaltılmasını ve iklim değişikliğinin etkilerinin kontrol altına alınmasını amaçlayan küresel bir çaba olarak sürdürülmektedir.

COVID-19 pandemisi ile iklim değişikliği arasında benzer özellikler olduğunu savunan Manzanedo ve Manning (2020), her iki durumun da karmaşık yapıda olduğunu, yavaş ilerlediklerini ve kısa vadeli düşünmeyi engellediklerini, bu yüzden politikacılar tarafından anlaşılmasının zor olduğunu belirtmişlerdir. Bilim insanları, uzun yıllardır iklim değişikliğine karşı uyarılarda bulunmuş ve bu değişikliklerin olumsuz sonuçlarını engellemek için harekete geçmenin önemini vurgulamışlardır (Houghton, 1996; Oreskes, 2004; Ripple ve ark., 2019). Ancak, bu uyarılara rağmen, fosil yakıt kullanımı ve sera gazı emisyonlarını azaltmak için gerekli adımlar atılmamış, ve bu da sera gazı birikiminin devamına, sıcaklıkların artmasına ve alışılmadık hava olaylarının meydana gelmesine yol açmıştır (Fischer ve ark., 2013).

İklim değişikliğinin ekosistemler, insan sağlığı ve sosyoekonomik sektörler üzerindeki olumsuz etkilerinin azaltılması için en önemli adım, insan kaynaklı sera gazı emisyonlarının azaltılmasıdır (Türkeş, 2008). Bu emisyonlar, özellikle fosil yakıtların kullanımı ve ormansızlaşma gibi insan faaliyetleri nedeniyle artmaktadır. Sera gazlarının atmosferde birikmesi, sıcaklık artışlarına ve hava koşullarındaki değişimlere yol açmakta, bu da çeşitli doğal afetlerin daha sık ve daha şiddetli hale gelmesine neden olmaktadır.

Örneğin, sıcaklık artışı ve hava düzeylerindeki değişiklikler, sel gibi hidrolojik afetlerin yanı sıra fırtına ve kasırga gibi meteorolojik afetlere de yol açabilir (Leaning ve Guha-Sapir, 2013). Örneğin, 2019-2020 yıllarında Avustralya'da meydana gelen büyük orman yangını, yaklaşık 240 gün sürerek ülke tarihindeki en büyük yangın olarak kayıtlara geçmiştir. Bu yangının çıkış nedeni, artan sıcaklıklar ve kuraklık olarak belirlenmiştir.

İklim değişikliği, sadece bu tür afetlere neden olmakla kalmaz, aynı zamanda sıcak hava dalgalarının artmasına, buzulların erimesine, deniz seviyelerinin yükselmesine, kuraklıkların şiddetlenmesine ve

aşırı hava olaylarının daha sık hale gelmesine yol açar. Bu etkileşimli sonuçlar, dünya genelinde birçok ülkenin, topluluğun, faunanın ve floranın doğrudan veya dolaylı olarak etkilenmesine neden olacaktır. İklim değişikliğinin bu etkileri, daha uzun süreli ve yıkıcı felaketlerin ortaya çıkmasını tetikleyebilir ve bu nedenle erken önlemler almak büyük önem taşımaktadır.

İklim değişikliği, Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi'nde, doğal iklim değişimlerinin ötesinde, insan faaliyetlerinin küresel atmosferin bileşimini değiştirmesi sonucu meydana gelen iklim değişiklikleri olarak tanımlanmıştır. Bu tanıma göre, iklimdeki değişiklikler, doğal süreçlere ek olarak, doğrudan veya dolaylı olarak insan kaynaklı etkenlerle şekillenir (UNFCCC, 1992).

İklim bilimcileri, iklimin değişiminde insan faaliyetlerinin belirgin bir rol oynadığını vurgulamaktadır (IPCC, 2007). Özellikle yapılan araştırmalarda, sıcaklık artışlarının, doğanın kendi içindeki sıcaklık dalgalanmalarından çok daha fazla olduğu belirtilmiştir (Crowley, 2000). Bu durum, insan kaynaklı etkilerin iklim değişikliği üzerindeki etkisinin, doğal faktörlerin çok ötesinde olduğunu göstermektedir.

2. İklim Değişikliğinin İnsan Sağlığına Etkileri

İklim değişikliği üzerine yapılan araştırmalar, genellikle çevresel etkiler üzerine yoğunlaşırken, son yıllarda insan sağlığı üzerindeki etkileri de dikkat çekmeye başlamıştır. McMichael ve arkadaşlarının 1996 tarihli raporunda, iklim değişikliğinin insan sağlığına da zararlı etkileri olduğu belirtilmiştir. Bu nedenle, iklim değişikliği, 20. yüzyılda insan sağlığını tehdit eden en önemli sorunlardan biri olarak kabul edilmektedir (Cankardaş ve Sofuoğlu, 2021).

Artan sıcaklık, insanların fiziksel ve zihinsel sağlığı üzerinde doğrudan etkiler yapmaktadır. Örneğin, sıcaklık 37°C'ye ulaştığında vücut ideal sıcaklığa sahiptir, ancak bu sıcaklık arttıkça, vücut ısısının 42°C'ye çıkması, sıcak çarpması ve ölüme yol açabilir (Parsons, 2003). Çelik ve arkadaşlarının çalışmasına göre, sıcaklık artışı ölüm oranlarını %0,2'den %5,5'e çıkarabilir (2008). Ayrıca, aşırı sıcaklar, özellikle klimasız ortamlarda çalışan kişilerde stres yaratabilir ve yaşlılar ya da kronik hastalığı olanlar için risk oluşturabilir (Cankardaş ve Sofuoğlu, 2021).

Artan sıcaklıkla birlikte hava kirliliği de artmakta, bu da yaşlı bireyler üzerinde bilişsel zorluklara yol açabilir. Yüksek sıcaklıklar, duygu durumunu ve bilişsel becerileri etkileyebilir, özellikle psikotrop ilaç kullanan bireyler sıcaklık değişimlerinden daha fazla etkilenir (Dodgen ve ark., 2016). Wisconsin'deki bir sıcak dalgası sonrası ölümlerin %52'si, psikiyatrik tanısı olan bireylerde gerçekleşmiştir (Aras & Demirci, 2020).

Artan hava sıcaklıklarının psikolojik etkilerinin olduğu düşünülmektedir. Bir araştırmada, sıcaklıkların agresyon ve çatışmalarla ilişkili olduğu tespit edilmiştir (Miles-Novelo & Anderson, 2019). Ayrıca, sıcaklık artışı ile intihar oranları ve psikolojik sorunlarla ilgili hastaneye yatışlar arasında da korelasyon bulunduğu belirtilmiştir (Carleton, 2017; Obradovich ve ark., 2017). Örneğin, Avustralya'nın Adelaide şehrinde sıcak günlerde, kendine zarar verme ve intihar düşünceleri nedeniyle hastaneye yatış oranlarında artış yaşandığı gibi, psikiyatri servislere başvurular da yükselmiştir (Nitschke ve ark., 2007; Qi ve ark., 2014).

Sıcaklık ile ruhsal durum arasında kesin bir ilişki kurmak zor olsa da, yapılan çok sayıda laboratuvar ve saha çalışması, bu iki faktör arasında nedensel bir bağlantı olduğunu göstermektedir (Clayton, 2020).

İklim değişikliği, sadece sıcaklık artışıyla değil, aynı zamanda doğal afetlerle de insan sağlığını olumsuz etkileyebilir. Bu tür afetler, insanların hayatlarını tehlikeye atarak, sevdiklerini ve evlerini

kaybetmelerine neden olabilir. Bu kayıplar, yas, akut stres, depresyon ve travma sonrası stres bozukluđuna yol açabilir (Clayton ve ark., 2014; Doherty, 2015). İklim değışikliđi nedeniyle meydana gelen afetler, yařam tarzında önemli değışikliklere yol açar ve bu değışiklikler ek bir stres kaynađı oluřturabilir.

İklim değışikliđinin psikolojik etkilerinin daha yođun hissedildiđi bir diđer grup, iklim bilimcileridir. Yapılan arařtırmalar, bu uzmanların iklim değışikliđiyle ilgili çalıřmalarından dolayı depresyon, anksiyete, tükenmiřlik ve yas gibi psikolojik sorunları daha fazla deneyimlediklerini göstermektedir (Clayton, 2018). Ayrıca, iklim değışikliđi ve sonuçları hakkında daha fazla bilgi edinip harekete geçen iklim aktivistlerinin de benzer psikolojik etkilerden daha yođun řekilde etkilendikleri söylenebilir.

İklim değışikliđinin neden olduđu dođal afetler, ekstrem hava olayları ve bunların bireyler üzerindeki tahribatı göz önünde bulundurulduđunda, iklim bilimciler, ekolojik bölgelerde yařayan halklar ve yařlılar dıřında bařka grupların da bu etkilerden daha fazla etkilenmesi beklenmektedir. Bunlar arasında acil durum çalıřanları, çocuklar, kadınlar, düşük sosyoekonomik düzeydeki kiřiler, göçmenler, özel gereksinimleri olan bireyler, açık hava iřçileri, ırkçılıđa uğrayanlar ve mevcut sađlık sorunları bulunan bireyler yer almaktadır (IPCC, 2012; Costello ve ark., 2009; Berry ve ark., 2014; Berry ve ark., 2008; Clayton ve ark., 2014; Clayton ve ark., 2017; Trombley ve ark., 2017; Page ve ark., 2012; U.S. Global Change Research Program, 2016).

Alanyazında, iklim değışikliđinin insan sađlığı üzerindeki etkileri genellikle afet sonrası psikolojik etkiler ve sıcaklık ile iliřkili psikolojik sađlık sorunlarıyla sınırlı kalmaktadır. İklim değışikliđi konusu ilk kez gündeme geldiđinden uzun bir süre sonra daha fazla ilgi görmeye bařlamıřtır, bu nedenle iklim değışikliđinin uzun vadede insan psikolojisi ve psikolojik iyi oluř üzerindeki etkileriyle ilgili yeterli sayıda arařtırma yapılmamıřtır.

3. Dođal Afetlerin Bireyler Üzerindeki Psikososyal Etkileri

Dođal afetler, bireylerin fiziksel sađlıklarına zarar verdiđi kadar, ruhsal sađlıklarını da olumsuz etkileyebilir. Afet sonrası, güvenli olduđu düşünölen evlerin, mülklerin ve diđer deđerli varlıkların zarar görmesi, kiřilerin güven duygusunu sarsabilir (Makwana, 2019). Ayrıca, aile üyelerinin kaybı, sevilen birinin ölümüne tanık olunması, sosyoekonomik kayıplar, çevrenin tahrip olması ve afetlere hazırlıksız olunması gibi durumlar, afet mađdurlarının psikolojik kırılganlıklarını artırabilir. Aile bađlarının zayıflaması, sosyal destek eksiklikleri ve bař etme becerilerinin yetersizliđi de bireylerin psikolojik sıkıntılarla karřılařma olasılıđını yükseltmektedir (Peek, 2008). Kaybedilen kaynaklar, kaybolan günlük rutinler, kiřinin eřyalarına olan kontrolünün ortadan kalkması ve sosyal desteđin kaybolması, afet sonrası akut psikolojik stresin artmasına neden olabilir (Freedy vd., 1992).

Dođal afetlerin öngörülemez dođası, mađdurları řok halinde bırakabilir. Afetin hemen ardından, kiřiler kayıplarını inkâr ederek gerçektikten kaçma eđiliminde olabilirler. İnkâr, kiřileri stres, kaygı ve diđer duygusal tepkilere karřı daha savunmasız hale getirebilir (Peek, 2008). Afetler sonrasında iřini kaybeden ve bařka bölgelere göç etmek zorunda kalan bireyler, alıřtıkları kuralların iřlevini yitirmesiyle günlük yařamda zorluklar yařayabilir. Ayrıca, afet sonrası ortaya çıkan belirsizlikler ve riskler, bireylerde sürekli kaygı ve stres durumunu tetikleyebilir (Aker, 2006; Kar ve Bastia, 2006). Afetlerin ardından ortaya çıkan psikiyatrik rahatsızlıklar, alkol kullanımı gibi sađlığı riske atan davranıřlar, uyku problemleri ve kiřisel sađlık kaygılarının artması gibi psikolojik ve fiziksel sađlık sorunlarını da beraberinde getirebilir (Esterwood ve Saeed, 2020).

Doğal afetler, yalnızca psikososyal ve ekonomik kayıplara yol açmakla kalmaz, aynı zamanda Travma Sonrası Stres Bozukluğu (TSSB), majör depresyon ve kaygı bozuklukları gibi ciddi ruhsal sağlık problemlerine de neden olabilir (Aker, 2006; Bulut, 2023; Keya, Leela, Habib, Rashid ve Bakthavatchalam, 2023; Makwana, 2019; Sönmez ve Hocaoğlu, 2023; Şalcıoğlu, Başoğlu ve Livanou, 2003; Tang, Deng, Glik, Dong ve Zhang, 2017; Yorulmaz ve Karadeniz, 2021). Örneğin, sel afetinin psikolojik etkilerini araştıran bir çalışmada, bireylerin yağış sırasında yoğun kaygı yaşadıkları bildirilmiştir. Sel sonrası, stresin artması, uyku sorunları, alkol ve madde bağımlılığı ile depresyonun ortaya çıkması gibi fiziksel sağlık sorunlarının da etkisiyle, bireylerde psikolojik travmaların daha belirgin hale geldiği görülmüştür (Tunstall, Tapsell, Green, Floyd ve George, 2006).

Sonuç olarak, doğal afetler hem kısa vadede günlük yaşamı ve toplumsal düzeni kesintiye uğratabilir, hem de uzun vadede yaşam kalitesini bozarak bireylerde ciddi ruhsal sağlık sorunlarına yol açabilir.

KAYNAKÇA

1. Aker, A. T. (2006). 1999 Marmara earthquakes a review on epidemiologic findings and community mental health policies. *Turk Psikiyatri Dergisi*, 17(3), 204.
2. Aksay, C. S., Ketenoğlu, O., & Kurt, L. (2005). Küresel ısınma ve iklim değişikliği. *Selçuk Üniversitesi Fen Fakültesi Dergisi*, 29-41.
3. Başkaya, F. (2021). Gençlerle baş başa: İklim krizi ve ekolojik yıkım. *Yordam Kitap*
4. Bulut, A. (2023). Doğal afetler ve ruh sağlığı ilişkisi. *Kıbrıs Türk Psikiyatri ve Psikoloji Dergisi*, 5(3), 265-273. <https://doi.org/10.35365/ctjpp.23.3.09>
5. Cankardaş, S. ve Sofuoğlu, Z. (2021). İklim değişikliği ve birey üzerindeki etkilerinin gözden geçirilmesi. *Nesne*, 9(19), 139-146.
6. Clayton S, Climate anxiety: Psychological responses to climate change, *Journal of Anxiety Disorders* (2020).
7. Climate Gov. (2017, 04). Climate news, stories, images, & video, <https://www.climate.gov/news-features/videos/keeling-curve-carbon-dioxide-levels-becomes-chemical-landmark>, (13.07.2020).
8. Dodgen, D., Donato, D., Kelly, N., La Greca, A., Morganstein, J., Reser, J., Ruzek J., Schweitzer S., Shimamoto M. M., Tart K. T., & Ursano, R. (2016). Mental health and well being. In: *The impacts of climate change on human health I. The United States: A Scientific Assessment*, 217–246, Washington, D.C.: U.S. Global Change Research Program.
9. Eckersley, R. (2016). National identities, international roles, and the legitimation of climate leadership: Germany and Norway compared. *Environmental Politics*, 25(1), 180-201.
10. Esterwood, E., ve Saeed, S. A. (2020). Past epidemics, natural disasters, COVID19, and mental health: learning from history as we deal with the present and prepare for the future. *Psychiatric Quarterly*, 91, 1121-1133.
11. Fischer, E.M., Beyerle, U., Knutti, R. (2013). Robust spatially aggregated projections of climate extremes. *Nat. Clim. Chang.* 3 (12), 1033–1038.
12. Freedy, J. R., Shaw, D. L., Jarrell, M. P. ve Masters, C. R. (1992). Towards an understanding of the psychological impact of natural disasters: An application of the conservation resources stress model. *Journal of traumatic stress*, 5(3), 441-454.

13. Houghton, E. (1996). *Climate Change 1995: The Science of Climate Change: Contribution of Working Group I to the Second Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*. Cambridge University Press (Jun 6).
14. Kar, N. ve Bastia, B. K. (2006). Post-traumatic stress disorder, depression and generalised anxiety disorder in adolescents after a natural disaster: a study of comorbidity. *Clinical Practice and Epidemiology in Mental Health*, 2, 1-7.
15. Makwana, N. (2019). Disaster and its impact on mental health: A narrative review. *Journal of family medicine and primary care*, 8(10), 3090-3095.
16. Nitschke, M., Tucker, G. R., & Bi, P. (2007). Morbidity and mortality during heatwaves in Metropolitan Adelaide. *Medical J. Aus*, 187, 662–665.
17. Oreskes, N., (2004). The scientific consensus on climate change. *Science* 306, 5702.
18. Öztürk, K. (2002). Küresel İklim Değişikliği ve Türkiye'ye Olası Etkileri. *Gazi U niversitesi Gazi Eğ itim Fakü ltesi Dergisi*, 22(1).
19. Peek L. (2008). Children and disasters: Understanding vulnerability, developing capacities, and promoting resilience—An introduction. *Children Youth and Environments*, 18(1), 1–29.
20. Peek L. (2008). Children and disasters: Understanding vulnerability, developing capacities, and promoting resilience—An introduction. *Children Youth and Environments*, 18(1), 1–29.
21. Planton, S. (2013). In Stocker, T.F.; Qin, D.; Plattner, G.-K.; Tignor, M.; Allen, S.K.; Boschung, J.; Nauels, A.; Xia, Y.; Bex, V.; Midgley, P.M. (eds.). *Climate Change 2013: The Physical Science Basis. Contribution of Working Group I to the Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*. Cambridge University Press, Cambridge, United Kingdom and New York, NY, USA.
22. Şalcıođlu, E., Bařođlu, M. ve Livanou, M. (2003). Long-term psychological outcome for non-treatment-seeking earthquake survivors in Turkey. *The Journal of Nervous and Mental Disease*, 191(3), 154-160.
23. Sönmez, D. ve Hocaođlu, C. (2023). Post-Traumatic Stress Disorder after natural disasters: A review. *Duzce Medical Journal*, 25(2), 103-114. <https://doi.org/10.18678/dtfd.1277673>
24. Tang, B., Deng, Q., Glik, D., Dong, J. Ve Zhang, L. (2017). A meta-analysis of risk factors for post-traumatic stress disorder (PTSD) in adults and children after earthquakes. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 14(12), 1537.
25. Tunstall, S., Tapsell, S., Green, C., Floyd, P. ve George, C. (2006). The health effects of flooding: social research results from England and Wales. *Journal of water and health*, 4(3), 365-380.
26. Türkeř M., (2008), Küresel iklim deđişikliği nedir? Temel kavramlar, nedenleri, gözlenen ve öngörülen deđişiklikler, *İklim Deđişikliği ve Çevre*, 1, 26-37.
27. UNFCC. (1992). United Nations framework convention. https://unfccc.int/files/essential_background/background_publications_htmlpdf/application/pdf/conveng.pdf, (02.03.2020)
28. Yorulmaz, D. S. ve Karadeniz, H. (2021). Afetlerin mental sađlıđa etkileri. *Dođal Afetler ve Çevre Dergisi*, 7(2), 392

Consideration of Climate Change in the Design Phase to Achieve Sustainable Development in Azerbaijan

Abstract:

Climate change (CC) has become the center of attention in the whole world, in the background of increasingly intense rains, higher than normal temperatures, seasonal shifts, water shortages and other anomalies. Addressing CC related challenges requires a comprehensive strategy and application of different tools. In many countries, main human activities through projects which alter the composition of the atmosphere and/or may be vulnerable to CC are subject to Environmental Impact Assessment (EIA). The main purpose of this research is to find how EIA process in Azerbaijan can contribute to sustainable development through CC consideration in the context of current legislation. I tried to review the role of EIA in CC adaptation and mitigation, analysed legal base and general conditions for CC consideration in EIA reports in Azerbaijan.

EIA conducted in the design phase of the projects covers a wide range of aspects and is one of the main support tool for decision-making. Thus, successful integration can aid to address many problems in the design phase, to successfully fight climate change, to adapt to change, to build a wide monitoring network, to create a database and raise awareness.

Key words: climate change, Environmental Impact Assessment, sustainable development

JEL Classification Code - Q5

Introduction

Increases in well-mixed greenhouse gas (GHG) concentrations, global surface temperature, precipitation, the retreat of glaciers, sea level rise, the shift in climate zones and other evidence about climate change (Intergovernmental Panel on Climate Change, 2021) prompt us to mitigate climate change (CC) impacts in all possible areas, or at least to use all possible opportunities to adapt to it.

Whether variation in climate is natural or the result of intense industrialization and human-induced changes in nature, or the interrelated consequences of human and nature relation is still the subject of many debates and research. The United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC) defines it in relation to human influence, as *“a change of climate which is attributed directly or indirectly to human activity that alters the composition of the global atmosphere and which is in addition to natural climate variability observed over comparable time periods”* (United Nations, 1992).

Climate change affects people's lives more and more every day. More actions now are needed to focus on mitigating the rate of CC or adapting to CC. At the same time, the question of how well the intended activities, projects or plans serve common goals and how effective they are is gaining relevance.

In many countries, main human activities through projects which alter the composition of the atmosphere and/or may be vulnerable to CC are subject to Environmental Impact Assessment (EIA). Thus, EIAs of such projects seem to have great potential to incorporate CC considerations into decision-making. At the same time tools and methodologies of environmental impact assessment not only help in understanding the environmental and social consequences of CC but also are useful in formulating mitigation and adaptation measures (Nicola Ulibarri and David Han, 2022; Byer et al., 2018; Enríquez-

de-Salamanca et al., 2016; European Union, 2013). Although EIA does not have a strategic role to influence CC like Strategic Environmental Assessment (SEA), it can be quite effective at the local scale.

At a time when climate change is so much in the spotlight, I decided to study how EIAs of projects can cover and consider CC related issues and help to achieve sustainable development in Azerbaijan. The state of the legislative framework, the requirements existing in the country, and the applied economic tools, which are the main factors that can affect CC integration into the EIA were also investigated.

To conduct an appropriate investigation, first, I used open-source academic databases (such as Elsevier, Research Gate or Taylor & Francis Online) and search engines (such as Google Scholar, Semantic Scholar etc.) to find articles which deal with the role of EIA's role in climate change, then articles on legal and regulatory frameworks for CC actions in Azerbaijan. I employed a wide range of combinations of keywords such as "climate change", "global warming", "greenhouse gas emissions", "GHG", "Azerbaijan", "regulatory framework", "Environmental Impact Assessment", "EIA", "guideline for climate change consideration", and "legal framework" in the search.

Furthermore, legislative acts of the country are the primary source for research about the regulatory base for CC integration into the EIA. Therefore, I checked whether CC is taken into account in the laws and regulations in the field of EIA. Since all legislative acts are collected in the database of the Ministry of Justice of Azerbaijan (e-qanun.az), I conducted the research related to this part mainly in the above-said database.

Considering that EIA effectiveness should be evaluated in the socioeconomic, political and cultural context of the country in question (Morgan, 2012), it is necessary to determine the relationship between climate change and Environmental Impact Assessment in the context of the country for this study to give correct results. Thus, performance reports were prepared by international organisations and international financial institutions and country reports (Asian Development Bank, 2005, 2018; Ministry of Ecology and Natural Resources, 2021; United Nations Economic Commission for Europe, 2011; World Bank and ADB, 2021) were also included in the list of documents to be studied.

Background

Azerbaijan has committed to combating and adapting to CC by ratifying the UNFCCC in 1995, the Kyoto Protocol to the Convention in 2000, and the Paris Agreement in 2016 as a non-Annex 1 party (Felver, 2020). As Sok V., Boruff, B. J., & Morrison-Saunders, A. (2011) agreed, although this convention and protocol promote the consideration of greenhouse gas reduction, and the application of appropriate mitigation and adaptation measures in the projects, it does not clarify the details of how CC should be considered in EIA, which is considered as an important environmental tool. To comply with obligations under the Convention the country has its targets and formulated policies to meet these targets. Azerbaijan established first Nationally Determined Contribution (NDC) in 2017, and in 2023 updated and established second NDC, committed to decreasing the level of GHG emissions by 40% by 2050 compared to 1990 (the base year) if international support is provided through financing, technology transfer and capacity building (UNFCCC, 2023).

Azerbaijan is a post-Soviet Union developing country, the economy of which mainly has been built on the oil and gas industry. In 2016, the estimated total amount of GHG emissions in the country was 61.257 Mt of CO₂e (net - 54.033 Mt of CO₂e). This accounts for around 0.15% of the worldwide

emissions in 2016. Per capita emissions in Azerbaijan amounted to 6.3 tonnes/year of CO₂ e (net - 5.6 tonnes/year of CO₂e). In 2016, there was a 31.6% reduction in GHG emissions compared to 1990 which is the base (MENR, 2021).

GHG emissions are mainly related to oil and gas production, including wells, drilling, refining, gas processing, oil and natural gas transportation, storage, and distribution (Felver, 2020). To achieve the main goals on climate change, the country mainly envisages investing in renewable energy potential. The country intends to produce about 24% of electricity from renewable sources by 2026 and 30% by 2030 (President of Azerbaijan Republic, 2022).

The country is recognized as vulnerable to climate change and with a score of 50.1 ranked 77th out of 181 countries in the Notre Dame Global Adaptation Initiative Index (Rankings // Notre Dame Global Adaptation Initiative // University of Notre Dame, 2019). It is predicted that the speed of temperature rise will be more than the global average (WB and ADB, 2021). At the same time, in particular, in the central and northern areas of Azerbaijan, the intensity of heavy rainfall events is predicted to rise (WB and ADB, 2021). Long-term hydrometeorological observations data research reveals patterns of annual river runoff decrease, high flood discharge, an increase in winter low-water runoff (Makhmudov, 2016 and Mahmudov, 2021). Droughts and flooding are some of the hazards that Azerbaijan is considered to be exposed. However, the country has a quite low institutional strength to deal with the above-stated risks and natural hazards (*INFORM Risk > Country Risk Profile*, n.d.). Agriculture and water resources are highly sensitive to CC and are the sectors most affected by CC (USAID, 2014). Climate changes lead to an increase in temperature, a decrease in precipitation, and thereby many natural disasters - a decrease in the level of groundwater, drought, an increase in salinity, and in some places, an increase in the intensity of floods (Huseynov & Huseynov, 2022).

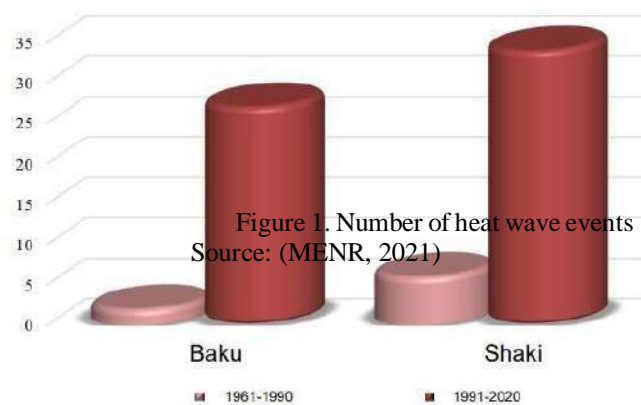

Figure 1. Number of heat wave events
Source: (MENR, 2021)

Furthermore, oil and gas, which form the basis of the country's economy, are mainly extracted from the sea. Accordingly, the oil and gas industry infrastructure, the country's capital and almost all important economic and social facilities are located on the sea coast. As a result of climate changes, water levels in the rivers flowing into the sea decrease and evaporation increases, and the level changes in the Caspian Sea are recorded (Elguindi & Giorgi, 2006). The expected significant drop in the level (Chen et al., 2017) will inevitably affect the projects.

When looking at how climate change is addressed in legislation, it becomes clear that, although there is no special, specific law or any legislative act that defines the framework for combating CC or a national adaptation or mitigation plan related to CC (United Nations Economic Commission for Europe (2022), e-qanun.az, MENR (2021), ADB (2018)), many plans and strategies thematically reflect some elements of combating CC. For example, “State Program for the Development of Industry in the Republic of Azerbaijan for 2015-2020” and “Strategy of socio-economic development of the Republic of Azerbaijan in 2022-2026” defines some actions to achieve the fulfilment of the country's obligations in the IPCC (AR President, 2022). The Action plan of the strategy includes, in particular, the

development of the greenhouse gas inventory and Measurement, Reporting and Verification (MRV) system, the creation of an institutional framework, as well as the development of a national database considering the global climate change practice. The “Action Plan for 2020-2022 on ensuring efficient use of water resources” is one of the largest action plans prepared for adaptation to CC. At the same time, the documents “Azerbaijan 2030: National Priorities for Socio-Economic Development” (AR President, 2021), “The First State Program on the Great Return to the territories of the Republic of Azerbaijan liberated from occupation” (AR President 2022), “The Action Plan on the establishment of a green energy zone in the liberated territories of the Republic of Azerbaijan for 2022- 2026” (AR Cabinet of Ministers, 2022 a) includes measures to combat and adapt to climate change.

Results

In the face of such a big natural danger and risk as climate change, it is necessary to accelerate adaptation and mitigation measures. One of the methods that accelerates and contributes to the process seems to be the integration of measures related to climate changes in the design phase of large-scale projects.

Although authors such as Felver (2020), Maharram et al. (2016), Vidadili et al. (2017), Makhmudov (2016), Hölscher (2012), Karimov (2020), Mahmudov (2021), Guliyev (2018), Mammadov & Balapour (2015) and others have addressed some of the main topics, such as water, physical temperature and precipitation changes, hydrology, resilience to floods, biodiversity, energy transition, tourism related to CC in the country, the integration of CC consideration into the environmental impact assessment process seems to be unstudied.

Beginning from the 90s of the last centuries, after gaining independence from the USSR, for many years, Azerbaijan has been using a state environmental review system, which had been implemented during the USSR. The increasing activity of international and multilateral institutions and foreign investors involved in the exploitation of the country's oil and gas resources have played an important role in the integration of the international EIA system and the formation of modern assessment experience in the country (Caucasus Environmental NGO Network, 2004). The EIA Handbook, which was prepared with the assistance of the UNDP in 1996, has been used for environmental impact assessment of the projects in the country for more than 20 years and was not binding and did not mention CC (Bektashi & Cherp, 2002).

The country adopted the national Law on Environmental Impact Assessment only in 2018 (Azerbaijan Parliament, 2018). As Azerbaijan is a party of the UNECE Convention on Environmental Impact Assessment in a Transboundary Context (the Espoo Convention of 1991), the role of UNECE in the formation of its national legislative act is great. According to the “Law on Protection of Environment”, conducting construction works of any project (which is listed in the appendix of “Law on EIA”) without a state expertise statement is prohibited. List of projects subject to EIA includes various large scale development project, such as projects on the search, exploration, development, production and transportation of hydrocarbon resources; thermal power plants; renewable energy plants; projects on main storage facilities for petroleum; petrochemical and chemical products plant; metallurgical plants; chemical production; building materials (including cement) production; highways, railway lines, airports; hazardous and safe waste disposal and processing facilities, landfills; projects on distribution of water resources between river basins; water supply and sewage systems of cities; large production industrial enterprises; large-scale deforestation in large areas (over 5 ha) or large-scale

(over 10 ha) afforestation; projects on large-scale agriculture, as well as fisheries (including aquaculture), and etc. As it is clear from the list, each project type subject to EIA, to a greater or lesser extent, either has the power to influence climate changes, or can be affected by climate changes, or both. Thus, the legally binding EIA process can be seen as one of the most appropriate tools for considering climate changes at the design stage.

When examining what mechanisms are reflected in the legislation for the purpose of integrating the CC into the EIA process, it is found that “Law on EIA” stipulates the use of suitable materials (raw materials) during planning and impact assessment, energy saving, application of technologies that reduce technological losses and energy consumption, preparation of measures to protect the people and nature from the harmful effects of human-induced physical, chemical, and biological factors, and other such general requirements. But CC is specifically mentioned only one time in the list of components for which the impacts of projects must be assessed (AR Parliament, 2018). The issue of CC is not mentioned at all in the "Rule on environmental impact assessment, including transboundary impact" approved by the Cabinet of Ministers on September 21, 2022 (AR Cabinet of Ministers, 2022b). Since the law on environmental impact assessment has just been adopted, no additional rules or guidelines have yet been adopted that could explain the process in detail or guide how to take into account the impact of CC.

EIA procedure has the stages such as scoping, preparing of EIA report, public consultation, review of report by competent authority, decision making, monitoring and evaluation. Although there is no specific guidance in the country, preparation of EIA report itself requires to conduct research for legal framework for project, proposed activity and its purpose, to study the environment likely to be significantly affected by the proposed activity and its alternatives, potential environmental impact of the proposed activity, prepare mitigation measures to keep adverse environmental impact to a minimum, outline for monitoring and management programs and any plans for post-project analysis etc. Since, CC have already included in the list of components for which the impacts of projects must be assessed, through EIA process there is a large room for study and discussion of climate change related issues. For example, when assessing the impacts of projects on the environment, describing the climatic condition through the description of the baseline, inclusion of greenhouse gases to calculation of the projected emissions, or choosing measures to reduce greenhouse gases through mitigation of environmental impacts of atmospheric emissions, including monitoring of greenhouse gases in the monitoring plan and etc. in general can result in important steps to be taken to combat and adapt to climate change.

In addition, publicly available and accessible EIA reports can also serve as a very important and valuable database for monitoring change for the long term.

After reading the articles of Nicola Ulibarri and David Han (2022), Byer et al. (2018), Jiricka et al., (2016), Enríquez-de-Salamanca et al. (2016), Sparling & Auld (2017), EU Guidance on Integrating Climate Change and Biodiversity into Environmental Impact Assessment (2013), Caribbean Community (CARICOM) and South Pacific Regional Environment Programme (SPREP) Guideline (2004), EU Guidance Document on the preparation of the EIA Report (2017), Walker et al. (2020), Capstick, S., Kelly, J., Barrett, A., & Penailillo, R. (2014), EAA Federal-Provincial-Territorial Committee on Climate Change and Environmental Assessment. (2003) I have tried to figure out how

CC could be considered in EIA in a neat way. It can be concluded that, a successful and effective integration of CC into EIA should result in the observation of the following in EIA reports:

- a) Climate changes were taken into account when determining the scope of work prior to the assessment;
- b) Climate change concerns (plus legislative acts, regulations or policies) are mentioned;
- c) Climate baseline is in place;
- d) The project's impact on climate change is determined;
- e) Alternatives on climate change impacts are considered;
- f) The project's greenhouse gas emissions are quantified;
- g) Cumulative effects are considered;
- h) Appropriate mitigation measures are selected;
- i) The project area's vulnerability to climate change is evaluated + Climate change impacts on the project (project's vulnerability) are evaluated;
- j) Appropriate adaptation measures are chosen;
- k) Monitoring is considered.

Of course, qualitative evaluation of the mentioned points, qualification of assessors, awareness of project owners, availability of sufficient data and research base for evaluation, importance of climate changes for decision-makers are among the points that affect the effectiveness of the process in general.

As Sok et al. (2011) and Jiricka et al. (2016) suggested, recommendations, specific guidelines with methods and toolboxes on steps how to consider CC in EIA or maybe binding any legal act can serve to improve the indicators and quality of CC consideration in the future. Having CC consideration as a requirement in legislative acts, can lead to more integration in the long run. Of course, at the end of the day, as in Spain and UK (Enríquez-de-Salamanca et al., 2016), it may not lead to thoughtful, forward-thinking and strategic decision-making at all.

At the same time, we should consider that the presence of any other formal mechanism in the country to deal with CC (such as carbon pricing/carbon trade or carbon tax) may affect the extent to which attitudinal changes are considered in EIAs. Such a financial mechanism could cover project-level issues of CC (Sok et al., 2011; Sok V. 2014). In order to justify the results and evaluate them comprehensively,

I tried to have a quick look at the situation of how the country is dealing with CC. Searches showed that except for (Mukhtarov, 2022), there are not any comprehensive scientific articles in this field.

Along with the Mukhtarov (2022) performance reports done by international organisations and international financial institutions and country reports (ADB, 2005, 2018; MENR, 2021; UNECE, 2011; WB and ADB, 2021) which included to the research showed that carbon pricing, carbon tax or any other similar instruments have not been applied in Azerbaijan yet. These mechanisms can act as a tool to force project owners, competent authorities and evaluators to conduct better quality evaluations.

Furthermore, the absence of regulation, limits or established thresholds which regulate projects' GHG emissions assessment/reporting as in the Australia case (Rasmussen et al., 2020) or in WB regulations, is another obstacle to qualitative assessment for the projects. There is only one target in Nationally Determined Contribution under UNFCCC: a 40% reduction in total emissions level by 2050 compared to the base year (1990), which does not allow to determine specific limits for individual projects or force to choose appropriate mitigation measures.

As many authors have noted, CC is full of unspecified uncertainties (Bhave et al., 2016; EU, 2013; Jiricka et al., 2016). EU Guidance on Integrating CC and Biodiversity into EIA agreed that the long-term and cumulative nature of effects, the complexity of the issues and cause-effect relationships and the uncertainty of projections are the three fundamental issues that should be considered when addressing CC (EU, 2013). Country-specific studies have shown that the sensitivity of separate regions of the country, expected and predicted changes according to CC scenarios have not been investigated so deeply. The number of studies found in mass scientific online sources does not exceed 20. I believe that, if sensitive areas, levels of sensitivity, studies on assumed scenarios and modelling increase in the country, both awareness and data availability indicators, which are considered the main barriers to CC consideration in many countries, will improve. The availability of more and comprehensive information about risks in sensitive areas and predicted changes under different scenarios, can create conditions for using that information in EIAs. This aspect impacts cumulative assessment as well. Practitioners need to have access to a database of EIA documents in the country for the consideration of past, current and planned activities.

CC integration into EIA has the power to increase the country's adaptive capacity along with raising community awareness in general. This connection is also interaction. Raising awareness of the community on CC itself can also improve the CC integration into EIA indicators (Emerton & Crescent, 2016).

As Enríquez-de-Salamanca et al., 2016; Jiricka et al., 2016; Nicola Ulibarri and David Han, 2022, Matemilola et al., 2019 and many authors revealed, CC consideration in many countries of the world is not encouraging at all. Therefore, it can be expected that the results in Azerbaijan may not be so encouraging.

Conclusion

As it can be seen, the EIA conducted in the design phase of the projects covers a wide range of aspects and is one of the main support tool for deciding whether to implement the project or not. Considering that EIAs should be open and accessible to the public, consideration of climate changes in all stages of the EIA, as well as the project influence on climate change, discussing the future impact of problems caused by climate change on the project, increasing the awareness of various members of society, formulating very complex data base, conducting monitoring at the operational stage of projects, verifying the effectiveness of selected measures can contribute to address typical climate change issues (achieving transparency, eliminating uncertainties, forming a database, etc.).

The main finding of this study is that lack of comprehensive binding or voluntary regulations in the country, the competence of assessors, the unavailability of necessary information and applications, and low awareness on the vulnerability of the country to CC at various levels (designers, developers, authorities and other stakeholders) can affect the quality of the integration of CC into the EIA and in turn may result in imprudent decisions.

However, in order to reach a certain conclusion about the effectiveness of the integration and the effectiveness of the whole process, it is important to conduct a wider study in the future, to examine the reports of existing projects.

References

1. Asian Development Bank. (2005). *Country Environmental Analysis Azerbaijan*. 165. <http://www.adb.org/Documents/Studies/Ctry-Environmental-Analysis/2005/MON/mon->

cea.pdf

2. ADB. (2018). *Azerbaijan : Country Environment Note*. 2014–2018. <https://www.adb.org/sites/default/files/linked-documents/cps-aze-2014-2018-sd-04.pdf>
3. AR Cabinet of Ministers. (2022a). 357s - "Action Plan for the establishment of a "green energy" zone in the liberated territories of the Republic of Azerbaijan in 2022-2026" <https://nk.gov.az/az/senedler/serencamlar/>
4. AR Cabinet of Ministers. (2022b). 362 - *Rule on environmental impact assessment, including transboundary impact*. <https://e-qanun.az/framework/52473>
5. AR Parliament. (2018). 1175-VQ - *Law on Environmental Impact Assessment*. <https://e-qanun.az/framework/39511>
6. AR President. (2020). 2178 - *Action plan for ensuring efficient use of water resources*; <https://e-qanun.az/framework/45487>
7. AR President. (2021). 2469 - "On the approval of Azerbaijan 2030: National Priorities for socio-economic development" <https://e-qanun.az/framework/46813>
8. AR President. (2022). 3378 - "On the approval of the "Socio-economic Development Strategy of the Republic of Azerbaijan in 2022-2026." <https://e-qanun.az/framework/50013>
9. AR President. (2022). 3587 - "On the approval of the "I State Program on the Great Return to the liberated territories of the Republic of Azerbaijan"" <https://e-qanun.az/framework/52757>
10. Azerbaijan Parliament. (2018). 1175-VQ - *Ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi haqqında*. 2018. <https://e-qanun.az/framework/39511>
11. Bektashi, L., & Cherp, A. (2002). Evolution and current state of environmental assessment in Azerbaijan. *Impact Assessment and Project Appraisal*, 20(4), 253–263. <https://doi.org/10.3152/147154602781766573>
12. Bhave, A. G., Conway, D., Dessai, S., & Stainforth, D. A. (2016). Barriers and opportunities for robust decision making approaches to support climate change adaptation in the developing world. *Climate Risk Management*, 14, 1–10. <https://doi.org/10.1016/j.crm.2016.09.004>
13. Byer, P., Cestti, R., Croal, P., Fisher, W., Hazell, S., Fisher, A. eston, Kolhoff, A., & Kørnøv., L. (2018). *Climate Change in Impact Assessment*. 8, 1–4.
14. Capstick, S., Kelly, J., Barrett, A., & Penailillo, R. (2014). Incorporating Climate Change Impacts into Environmental Assessments. *Impact Assessment for Social and Economic Development 34th Annual Conference of the International Association for Impact Assessment, April*, 1–6.
15. Caribbean Community (CARICOM) and South Pacific Regional Environment Programme (SPREP). (2004). *Guide to the Integration of Climate Change Adaptation into the Environmental Impact Assessment (EIA) Process*.
16. Caucasus Environmental NGO Network. (2004). *Assessment of Effectiveness of Environmental Impact Assessment (EIA) System in Azerbaijan*.
17. CEEA Federal-Provincial-Territorial Committee on Climate Change and Environmental Assessment. (2003). *Incorporating climate change considerations in environmental assessment: General guidance for practitioners* (Issue November). <https://www.ceaa-acee.gc.ca/default.asp?lang=En&n=A41F45C5-1>
18. Chen, J. L., Pekker, T., Wilson, C. R., Tapley, B. D., Kostianoy, A. G., Cretaux, J. F., & Safarov,

- E. S. (2017). Long-term Caspian Sea level change. *Geophysical Research Letters*, 44(13), 6993–7001. <https://doi.org/10.1002/2017GL073958>
19. Elguindi, N., & Giorgi, F. (2006). Projected changes in the Caspian Sea level for the 21st century based on the latest AOGCM simulations. *Geophysical Research Letters*, 33(8), 4–7. <https://doi.org/10.1029/2006GL025943>
 20. Emerton, W., & Crescent, J. M. (2016). *Climate Change and impact assessment (IA) for development cooperation*. 2016 (May), 1–6.
 21. Enríquez-de-Salamanca, Á., Díaz-Sierra, R., Martín-Aranda, R. M., & Santos, M. J. (2017). Environmental impacts of climate change adaptation. *Environmental Impact Assessment Review*, 64, 87–96. <https://doi.org/10.1016/j.eiar.2017.03.005>
 22. Enríquez-de-salamanca, Á., Martín-aranda, R. M., & Díaz-sierra, R. (2016). Consideration of climate change on environmental impact assessment in Spain. *Environmental Impact Assessment Review*, 57, 31–39. <https://doi.org/10.1016/j.eiar.2015.11.009>
 23. European Union. (2013). *Guidance on Integrating Climate Change and Biodiversity into Environmental Impact Assessment*. <https://doi.org/10.2779/11735>
 24. European Union. (2017). *EU Guidance Document on the preparation of the EIA Report*, ISBN 978-92-7974374-0 KH-04-17-939-EN-N doi:10.2779/41362
 25. Felver, T. B. (2020). How can Azerbaijan meet its Paris Agreement commitments: assessing the effectiveness of climate change-related energy policy options using LEAP modeling. *Heliyon*, 6(8), e04697. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2020.e04697>
 26. Guliyev, H. (2018). *Risk assessment of the water resources losses of the Azerbaijan Republic due to climate changes*. April.
 27. Hölscher, J. (2012). *Azerbaijan in Transition*. IAI WORKING PAPERS 12 | 20 – July 2012 ISSN 2280-4331
 28. Huseynov, N. S., & Huseynov, J. S. (2022). *Distribution of the Contemporary Precipitation Regime and the Impact of Climate Change on It Within the Territory of Azerbaijan*. 1–15.
 29. *INFORM Risk > Country Risk Profile*. (n.d.). Retrieved January 16, 2023, from <https://drmkc.jrc.ec.europa.eu/inform-index/INFORM-Risk/Country-Risk-Profile>
 30. Intergovernmental Panel on Climate Change. (2021). Summary for Policymakers. In: *Climate Change 2021: The Physical Science Basis*. Contribution of Working Group I to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change. In *Cambridge University Press, Cambridge, United Kingdom and New York, NY, USA*, (Vol. 9781107025). <https://doi.org/10.1017/9781009157896.001>
 31. Jiricka, A., Formayer, H., Schmidt, A., Völler, S., Leitner, M., Fischer, T. B., & Wachter, T. F. (2016). Consideration of climate change impacts and adaptation in EIA practice — Perspectives of actors in Austria and Germany. *Environmental Impact Assessment Review*, 57, 78–88. <https://doi.org/10.1016/j.eiar.2015.11.010>
 32. Karimov, S. (2020). *Implications of climate change and global warming for tourism in Azerbaijan*. December. https://www.researchgate.net/publication/346956799_Implications_of_climate_change_and_global_warming_for_tourism_in_Azerbaijan
 33. Maharram, H. S., Rauf, U. T., & Jamila, A. N. (2016). *The possible actions directed to decrease*

- in risks and adaptation of the population to climate change consequences in Azerbaijan.* 3(24), 63–69.
34. Mahmudov, R. N. (2021). Global Climate Change And Its Regional Impacts In Azerbaijan. *Exploratory Environmental Science Research*, 2(1), 95. <https://doi.org/10.47204/eesr.2.1.2021.095-102>
 35. Makhmudov, R. N. (2016). Regional climate changes and river runoff in Azerbaijan. *Russian Meteorology and Hydrology*, 41(9), 635–639. <https://doi.org/10.3103/S1068373916090065>
 36. Mammadov, T. S., & Balapour, S. (2015). Climate Change Impacts on Azerbaijan Biodiversity in the Caspian Sea. *Procedia Environmental Sciences*, 29(Agri), 4. <https://doi.org/10.1016/j.proenv.2015.07.124>
 37. Matemilola, S., Adedeji, O. H., Elegbede, I., & Kies, F. (2019). Mainstreaming climate change into the EIA process in Nigeria: Perspectives from projects in the Niger Delta Region. *Climate*, 7(2). <https://doi.org/10.3390/cli7020029>
 38. Ministry of Ecology and Natural Resources. (2021). *Fourth National Communication To the United Nations Framework Convention on Climate Change Republic of Azerbaijan.* https://unfccc.int/sites/default/files/resource/FNC_report.pdf
 39. Morgan, R. K. (2012). Environmental impact assessment: The state of the art. *Impact Assessment and Project Appraisal*, 30(1), 5–14. <https://doi.org/10.1080/14615517.2012.661557>
 40. Mukhtarov, S. (2022). The impact of carbon pricing on international competitiveness in the case of Azerbaijan. *Environmental Science and Pollution Research*, 29(22), 33587–33594. <https://doi.org/10.1007/s11356-022-18606-3>
 41. Nicola Ulibarri and David Han. (2022). *NEPA and climate change : consideration of climate mitigation and adaptation in infrastructure review processes R E C E I V E D NEPA and climate change : consideration of climate mitigation and adaptation in infrastructure review processes.*
 42. *Rankings // Notre Dame Global Adaptation Initiative // University of Notre Dame.* (2019). <https://gain.nd.edu/our-work/country-index/rankings/>
 43. Rasmussen, A., Peucker, E., Lindemann, P., Abuelsoud, H. S., Abuelsoud, A., Yazici, Ö., Varol, N., Byza, K., Hoos, J., Wessel-Bothe, E., Langkau, A., Rusan, A., Lawal, I. A., Lehmler, S., Yigit, G., Kröger, M., Jafari, S., Rabiee, S., & Köppel, J. (2020). *Guideline for Climate Change Integration in EIA.*
 44. Sok, V. (2014). *An Examination of Environmental Impact Assessment (EIA) practices for effectively addressing climate change issues.* 1996(February), 330.
 45. Sok, V., Boruff, B. J., & Morrison-Saunders, A. (2011). Addressing climate change through environmental impact assessment: International perspectives from a survey of IAIA members. *Impact Assessment and Project Appraisal*, 29(4), 317–325. <https://doi.org/10.3152/146155111X12959673796001>
 46. Sparling, E., Byer, P., Cobb, P., & Auld, H. (2017). *Best Practices for Consideration of the Effects of Climate Change in Project-Level Environmental Assessments.*
 47. The Ministry of Ecology and Natural Resources of Azerbaijan Republic. (2015). *Third National Communication to the UNFCCC on Climate Change Republic of Azerbaijan.* 92.
 48. United Nations Economic Commission for Europe. (2011). *Environmental Performance Review, Azerbaijan, Second Review.*

- https://unece.org/fileadmin/DAM/env/epr/epr_studies/azerbaijan_II.pdf
49. UNFCCC. (2023). *Nationally Determined Contributions Registry/UNFCCC*. https://unfccc.int/NDCREG?field_party_region_target_id=All&field_document_ca_target_id=All&field_vd_status_target_id=5933&start_date_datepicker=&end_date_datepicker=&page=1
 50. United Nations. (1992). *Framework Convention on Climate Change*. 1–33.
 51. United Nations Economic Commission for Europe. (2022). *Third Environmental Performance Review of Azerbaijan: recommendations*. October, 15.
 52. USAID. (2014). *Climate change Azerbaijan*. 1–5. <https://www.climatelinks.org/resources/climate-risk-profile-azerbaijan>
 53. Vidadili, N., Suleymanov, E., Bulut, C., & Mahmudlu, C. (2017). Transition to renewable energy and sustainable energy development in Azerbaijan. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 80(October 2016), 1153–1161. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2017.05.168>
 54. Walker, A., Fleming, A., Tinsley Arefa Siddiqi, A., Davidson Caroline Dinnage Irene Serrano Gonzales, A., Dora John Dora, J., Barlow, L., Leggatt Paul Munday, K., Van Dijk, N., Hands, S., Blake Maria Sunyer Pinya, J., & Lende, K. (2020). *Environmental Impact Assessment Guide to: Climate Change Resilience & Adaptation*. www.iema.net/qmark
 55. WB and ADB. (2021). *Climate Risk Country Profile - Azerbaijan*. www.worldbank.org

The Concept Of Sustainable Development In Azerbaijan And Its Impact On Economic Growth

Mammadova Gunay Eldar
Baku State University
Email Gunay_007@mail.ru

Summary

Ensuring sustainable socio-economic development in our country is one of the important priorities set and successfully implemented by the government of Azerbaijan. As is clear, this implies comprehensive, diversified development of the country's economy. Here, the main goal is to make large investments in the non-oil sector at the expense of the revenues obtained from the oil sector, the sustainable development of various sectors of the country's economy, and the achievement of sustainable economic growth. From this point of view, directly under the initiative and leadership of President Ilham Aliyev, the state programs prepared and successfully implemented to ensure sustainable socio-economic development of the regions are highly commendable. These programs, which are elaborated with high precision and complement one another in a logical sequence, will stimulate the high economic activity of the population, significantly improve the standard of living in

the regions, achieve strong economic growth, and ensure the stability of Azerbaijan's economy. Taking into account that the implementation of the Sustainable Development Goals in our republic requires a complex approach from an institutional and political point of view, the formation of an efficient national implementation mechanism is of great importance to ensure the sustainable development of the economy and the balanced development of social sectors in our country.

Keywords: sustainable development, ecological, social, economic growth, environment.

Introduction

Ensuring sustainable development is one of the important priorities set by Azerbaijan and successfully implemented. Sustainable development is a form of economic growth and management of human activity that is able to meet the needs of the present generation without hindering the ability of future generations to meet their own needs. Sustainable development refers to issues such as environmental protection and efficient use of resources, as well as the creation of a favorable social environment for the development of human activity. Limitation of natural resources, globalization, economic growth, population growth, environmental pollution, global warming, landslides, natural disasters, etc. such problems threaten the stability of the existing ecosystem and limit the development of future generations. From this point of view, the study of sustainable development as a problem in the global and regional or national framework, the achievement of economic growth, which is the main and decisive criterion of the economy, and its correct evaluation, includes a number of scientific approaches, models and concepts. Ensuring sustainable development is one of the important priorities set by Azerbaijan and successfully implemented. Apparently, this implies a comprehensive, diversified development covering all areas of the country's economy. Sustainable development is a form of economic growth and management of human activity that is able to meet the needs of the present generation without hindering the ability of future generations to meet their own needs. As it is clear from here, environmental protection and efficient use of natural resources, high economic growth, and at the same time creating a favorable social environment for the development of human activity will be reflected in sustainable development.

Relevance of the topic. Ensuring sustainable development is directly dependent on the improvement of economic efficiency, as well as the elimination of economic inequality. In this regard, it is extremely important to implement the necessary measures in the direction of the realization of socio-economic and ecological aspects of sustainable development.

Research methodology. Comparative analysis and generalization methods were used. Taking into account the processes taking place in the international world, the instructions given by the head of state regarding the transition to sustainable development in our republic played an important legal and methodological role in the preparation of strategic directions for sustainable human development. Achievements related to sustainable development, reduction of unemployment, economic growth, gender equality and expansion of social training continue successfully in all regions of our republic.

The purpose of the study. It is to study the socio-economic aspects of ensuring sustainable development in modern conditions and to determine its development conditions and directions.

Today, the concept of sustainable development is supported by the world's scientific community and society in general, which is aimed at the efficient and economical use of the planet's resources, the

preservation of the natural environment, the improvement of the quality of life of future generations, the intelligent satisfaction of the needs of the present people, and the maintenance of world peace. implies socio-economic and ecological development.

The concept envisages 3 basic principles of sustainable development:

- economic growth;
- social progress;
- emphasizes the importance of a holistic approach based on environmental sustainability and addressing existing barriers to development.

Sustainable development is a new development paradigm that reflects the understanding of the vital importance of a systematic approach that combines economic, ecological and social components in the selection and realization of the development indicators of humanity.

Here we are talking about the transition of human development to a new age (epoch) based on the radical change of the direction and content of the values and goals of modern society, various spheres of human activity. Prosperity, justice and a healthy environment (environment) represent human aspirations for a better future. Sustainable development makes this dream possible through the right choice and the right policy. Currently, humanity has reached such a level of interaction with nature that it is still possible to maintain environmental changes at the regional and global level. For this, it is very important to combine the forces of different countries, to conduct a comprehensive study of the existing situation, and to implement important experimental measures based on the strategy of sustainable development.

Today, sustainable development, successful socio-economic policy, high social welfare based on modern living standards show that the new level of development of Azerbaijan is based on greater achievements. The National Priorities state: "In order to continuously increase the level of national social well-being, the acceleration of high, stable, inclusive and primarily private initiatives economic growth, ensuring the return of the population to the liberated areas constitutes the ideological core of Azerbaijan's new development highway. Effective and efficient management of the state's role in the economy through market-oriented reforms, strengthening of private property institutions, business-friendly public administration and further liberalization of trade regimes in order to increase the access of local products to foreign markets will be the basic factors of economic growth. The development of private initiatives in the country on a creative and innovative basis will ensure that economic resources are directed to areas that create higher added value. Only a diversified economy can be sustainable. The main goal for this is to achieve an increase in the share of the non-oil sector in the economy."(Azerbaijan: National Priorities for 2030 socio-economic development, 2021).

The main philosophical essence of this concept is that the development of the present generations should not oppose the interests of future generations. In order to meet the needs of future generations normally, it is necessary to consider that they have high intellectual wealth. For example, the slogan "Let's turn black gold into human capital" put forward in our republic is the main factor that shows the process of our country moving towards sustainable development.

"The process of transition to sustainable development has started to spread widely in the countries of the world in both scientific-theoretical and practical direction and has been recognized as the main priority of the 21st century. The UN has put forward new long-term goals and targets that need to be implemented in relation to sustainable development. In connection with this issue, it was adopted at the

70th session of the UN General Assembly held on September 25-27, 2015 and at the World Summit organized at that time. Based on the recommendation of the UN General Assembly, the World Summit put forward 17 goals for 2015-2030, and 193 countries committed to implement these goals put forward in relation to sustainable development."(Collective monograph, 2020).

Historically, it is known that the activity shown to satisfy human needs is considered the main condition of development. Unlike other development concepts in society, sustainable development requires the satisfaction of the basic needs of every person and provides an opportunity to satisfy the need for good living conditions for all. The nature of the needs to be paid depends more on social and cultural factors. Therefore, we must recognize that in order to achieve ecologically sustainable development, it is necessary to choose such methods that do not lead to harmful ecological consequences.

Observations show that as society continues to evolve, most people want to live healthier, longer and more comfortably. Considering the demands of the social environment, people want to see their children more educated, and at the same time, they try to improve their living standards by using more types of products and services. In this regard, as production expands, consumption also increases. At the same time, people's financial condition, economic growth, educational level and worldview are expanding, and their political consciousness is expanding, which all have a positive effect on the expansion of people's political freedom. Today, sustainable economic growth requires society to create conditions that stimulate the economy by allowing people to have quality jobs without harming the environment. Also, job opportunities and decent working conditions are required for all working population. However, the main threats and risks that prevent the achievement of sustainable development goals are global and regional conflicts, armed conflicts, economic and financial crises, as well as global environmental problems and other problems. In this regard, the analysis of the correlation of these risks and the prediction of political and international processes on the basis of assessments are of great importance both from a theoretical and practical point of view."(Gurbanov, 2023)

A strong economy means a strong state based on strong social welfare. A strong economy forms the main pillars and supports of every state. A strong economy is expressed not only in quantity, but also in quality. Quality economy means sustainable and stable economy. Today, the world economy has entered a new stage of development. In the new stage of world economic development, the rapid development of innovative technologies and technological processes, which are the main features of the IV Industrial Revolution, and the rapid digitalization processes taking place in a number of areas of the economy are considered qualitative factors of modern economic development.

Achieving sustainable and competitive economic development is one of the priority directions of the state's economic policy. For this purpose, it is of particular importance to implement important issues such as ensuring sustainable and comprehensive economic growth, expanding the digital economy, creating an innovation environment, and forming competitive human capital. The economic development of our country has already entered a new qualitative stage. The main goal of the new stage is to ensure the sustainability of dynamic socio-economic development in the country for a long-term perspective by achieving an increase in the competitiveness of the national economy and effective integration into the world economic system. These tasks include strengthening the economic potential of the country and realizing this potential in a complex and efficient manner, including developing the non-oil sector (forming a strong Azerbaijani economy independent of oil), fully and efficiently using

the potential of each region and balancing their development, consists of such goals as creating conditions for the opening of a large number of new jobs, developing entrepreneurship, significantly increasing the volume, quality and targeting of social services, and reducing poverty.

The new stage that characterizes the transformation process in the socio-economic development of the country is related to the manifestation of the results of economic reforms at the scale of fields and regions. Thus, the processes of accelerating the development of the economy show themselves with full transparency on the scale of regions.

The strategic directions of the Azerbaijan model based on the logic of sustainable and dynamic development can be characterized as follows:

- the development of a socially oriented whole economic system based on free market relations and capable of self-development;
- formation of an independent national economy;
- active involvement of natural-economic, technical-production and scientific-technical potential in the country;
- ensuring effective integration of the national economy into the world economic system.

The best evidence of the viability and efficiency of the Azerbaijan development model is the achievements made in the field of socio-economic development in our country in recent years.

In the present conditions, the tasks of ensuring environmental sustainability in the liberated territories, which are the focus of sustainable development, and at the same time creating conditions for investments in green development, achieving efficient economic growth, and putting issues such as poverty alleviation to the fore, are one of the most important and urgent problems. In order to realize the economic potential of the region based on the methodological approaches and advanced international practices for the restoration and reconstruction of the territories freed from occupation, ensuring sustainable development in these territories, the document "Concept on the restoration and development of the territories freed from occupation of the Republic of Azerbaijan" was prepared. In this document, the principles of keeping the area restoration process in focus are defined. These principles are as follows:

- Achieving a high population density during the return to the restored areas;
- Adaptation of infrastructure provision to the uninterrupted logistic capabilities of that region;
- Compliance with the principle of social justice and restoration of property rights during the repartition of the population;
- Ensuring sustainability of economic development
- Optimizing the amount of required investments;
- Involvement of private and state, as well as local and foreign investments in the recovery process in order to reduce state costs, in particular, wide use of public and private sector partnership;
- The process of restoration of territories consists in creating more demand for new production and thus stimulating the growth of the country's economy.

It should be noted that the concepts of "Smart village" and "Smart city" are planned to be implemented in the territories freed from occupation. The application of "Smart village" technologies will create conditions for the development of social innovations and small entrepreneurship in those areas, and will also increase the attractiveness of the Karabakh region as a technological innovation-startup center. We can note that the implementation of the "Smart Village" project has already started

in the Third Agali village of Zangilan district. The "Smart Village" project will be carried out mainly on 5 components. This project will cover the areas of housing, production, social services, "Smart agriculture" and alternative energy. The energy demand of the village consisting of 200 houses to be built will be obtained only from alternative energy sources (Huseynov, 2022).

In general, the concept of sustainable development can be seen as a logical result of the acceleration of scientific and socio-economic development. One of the main features and characteristics of this development concept is the unification of the efforts of various companies and organizations in these processes, along with the state, for the sake of civilization, mankind, humanity, ensuring sustainable economic growth and fair distribution of natural resources among people living on earth.

The result

The main priority of the concept of sustainable development should be the protection of existing cultures and civilizations in humanity, the development of social progress, the elimination of poverty, the achievement of food security, the effective sustainability of economic growth, the elimination of environmental problems, and the establishment of equal dialogue and cooperation based on the balance of power between civilizations. . The formation of the concept of sustainable development is related to the transformations and radical changes taking place in the world economy. Of course, first of all, the economic challenges arising from the impact of global economic processes necessitated a systematic and complex approach to the issues of "sustainable development" and "sustainable economic development". At the root of this development concept is the identification of economic development priorities with minimal harm to humanity and the environment as a result of the development and effective application of modern technologies, ensuring economic growth. The main goal and essence of the concept of sustainable development is to objectively assess natural and national resources, to ensure more efficient use of depleting resources, to determine the parameters of sustainable development of the economy at the level of the real needs of people and the limits of growth, to ensure the continuity of the austerity regime, to preserve the existing natural and economic resources for future generations. is to protect for.

Literature

1. Azerbaijan: National Priorities for 2030 socio-economic development. February 2, 2021. It was approved by the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated February 2, 2021
2. Social and Philosophical Problems of Sustainable Development. Collective monograph (Book I) Science and Education. Baku-2020.
3. Priority Directions of Environmental Policy and Green Economy in the Context of Sustainable Development. Assoc. Ph. D. Gurbanov Sadiq Hagverdi oglu. Baku-2023. p. 33-34.
4. SUSTAINABLE DEVELOPMENT, GREEN ECONOMY, "SMART VILLAGE" AND "SMART CITY" CONCEPT. Sakit HUSEYNOV, Head of the Department of Philosophy and Sociology of Sustainable Development, Institute of Philosophy and Sociology of ANAS, Doctor of Philosophy, Professor. Baku 2022 page 103
5. <https://president.az/az/articles/view/49876>
6. <https://xalqqazeti.com/mobile/az/news/63717>
7. <https://president.az/articles/51295>

Yaşıl İqtisadiyyat Və İşğaldan Azad Olunmuş Ərazilərdə İnkişaf İstiqamətləri
Quluyev Sənan Yusif
Bakı Biznes Universitetinin II kurs magistrantı
Həyat fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində sosial iş
Email: senanquluyev2002@gmail.com

Xülasə

2020-ci il sentyabrın 27-də başlayan və 44 gün davam edən Vətən Müharibəsi ilə torpaqlarımız işğaldan azad edilmiş, ölkəmizin ərazi bütövlüyü bərpa olunmuşdur. 30 ilə yaxın Ermənistan Respublikasının əsarətində olan bu ərazilərdə Azərbaycanın yaşayış məntəqələri, infrastruktur obyektləri dağıdılmış, milli-mədəni irsimiz məhv edilmişdir. Bir milyondan çox azərbaycanlı öz doğma yurdlarından didərgin düşmüşdür. Qaçqın və məcburi köçkünlərin problemlərinin həll olunması dövlət siyasətinin qarşısında duran əsas məqsədlərindən biri hesab olunur. Bu istiqamətdə Ulu Öndər Heydər Əliyevin müəyyənləşdirdiyi və Prezident İlham Əliyevin uğurla davam etdirdiyi strateji xətt onların yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılmasına, sosial müdafiəsinin, məşğulluğunun təmin olunmasına istiqamətlənməklə hal-hazırda da bu proses ardıcılıqla həyata keçirilir. Ölkəmizdə fəaliyyət göstərən yerli və xarici şirkətlərin marketinq məqsədlərində Böyük Qayıdışla bağlı məsələlərə də yer verilməsinə ehtiyac olduğunu vurğulayıb. Məcburi köçkünlərin könüllü, təhlükəsiz şəraitdə və ləyaqətlə öz doğma torpaqlarına qayıdışı əsas vəzifə kimi qarşıya qoyulub. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin dirçəldilməsi istiqamətində görülən tədbirlər getdikcə sürətlənir, Böyük Qayıdış proqramı icra olunur.

Açar sözlər: qaçqın, məcburi köçkün, sosial müdafiə, dövlət proqramı, hədəf göstəricilər, böyük qayıdış

Summary

With the Patriotic War that began on September 27, 2020 and lasted 44 days, our lands were liberated from occupation, and the territorial integrity of our country was restored. In these territories, which were under the captivity of the Republic of Armenia for nearly 30 years, Azerbaijani settlements and infrastructure facilities were destroyed, and our national and cultural heritage was destroyed. More than a million Azerbaijanis were displaced from their native lands. Solving the problems of refugees and internally displaced persons is considered one of the main goals of state policy. In this direction, the strategic line determined by the Great Leader Heydar Aliyev and successfully continued by President Ilham Aliyev is aimed at improving their living conditions, ensuring their social protection and employment, and this process is currently being implemented consistently. The voluntary, safe and dignified return of internally displaced persons to their native lands has been set as the main task. The measures taken to revive the territories liberated from occupation are gradually accelerating, and the Great Return program is being implemented.

Keywords: refugee, internally displaced person, social protection, state program, target indicators, great return

Giriş

Azərbaycan Respublikasının Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsi Dağlıq Qarabağ müharibəsi nəticəsində qaçqın və məcburi köçkün olmuş şəxslərin yerləşdirilməsi, məskunlaşdırılması, sosial müdafiəsi, işğaldan azad olunmuş ərazilərdə onların mənzil-məişət, sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması istiqamətində dövlət siyasətini həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanıdır.

Dövlət Komitəsi məcburi köçkünlərin problemlərinin həlli üçün aidiyyəti dövlət orqanlarına təkliflər verməklə onlar qarşısında məsələ qaldırır və həmin şəxslərin miqrasiyası sahəsində dövlət və qeyri-hökumət təşkilatları ilə birlikdə müvafiq tədbirlər görür. Bununla yanaşı komitənin səlahiyyətlərinə daxil olan məsələlər üzrə qanunvericilik aktlarının layihələrini hazırlamaqla müvafiq dövlət orqanlarına təqdim edir, məcburi köçkünlərə aylıq müavinətin və yardımın ünvanlı çatdırılmasına nəzarət edir, həmçinin qanunvericiliyə əsasən səlahiyyətlərinə dair məsələlərin icrası ilə əlaqədar təlimatlar, qaydalar və digər normativ sənədlər hazırlayaraq müvafiq orqanları ilə razılaşdırmaqla təsdiq edir, xarici, yerli, hüquqi və fiziki şəxslərdən qrant və yardımlar alır. [\[1\]](#)

Azərbaycan Respublikası öz torpaqlarını işğaldan azad etməklə tarixi inkişafının yeni, genişmiqyaslı yenidənqurma və bərpa-quruculuq layihələri ilə səciyyələnən, sabit sülh və tərəqqiyə əsaslanan və bir çox ölkələr üçün nümunə olan yeni mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Həyata keçirilən məqsədyönlü və irimiqyaslı layihələr Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının sürətlə dirçəlməsinə, əhalinin dayanıqlı məskunlaşmasına və dayanıqlı iqtisadi fəaliyyətin təmin edilməsinə xidmət edir, eyni zamanda, bu ərazilərin iqtisadi inkişafa çevrilməsi üçün sağlam zəmin yaradır.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpasının, davamlı inkişafının və məcburi köçkünlərin daimi yaşayış yerlərinə qayıdışının səmərəli həyata keçirilməsi idarəetmə və təhlükəsizlik məsələlərinin həlli, yaşayış yerlərinin, zəruri infrastrukturun və sosial xidmətlərin təmin olunması və məşğulluq imkanlarının yaradılması kimi vacib prioritetlərə kompleks yanaşmanı tələb edir. İlk olaraq, məcburi köçkünlər arasında sorğular və bu sorğuların nəticələrinə əsasən müvafiq planlaşdırma həyata keçirilir. Əhalinin geri qayıdışı prosesi sosial-iqtisadi inkişaf dinamikası və demoqrafik meyillər nəzərə alınmaqla, sosial ədalətin qorunması prinsipinə uyğun aparılmalıdır.

Dövlət Proqramı çərçivəsində məcburi köçkünlərin qayıdışının səmərəli təşkili və hüquqi bazasının yaradılması məqsədilə müvafiq normativ hüquqi aktların qəbul edilməsi, habelə əhali arasında məlumatlılığın artırılması, maarifləndirmə tədbirlərinin genişləndirilməsi üçün təbliğat işlərinin şaxələndirilməsi həyata keçiriləcək tədbirlərə daxildir. Eyni zamanda, əhalinin geri qayıdışı ilə əlaqədar müvafiq məlumat bazasının yaradılması, statistik göstəricilərin təhlili və məlumatların əlçatanlılığının təmin olunması da prioritet istiqamətlər sırasındadır. Məcburi köçkünlərin işğaldan azad edilmiş ərazilərdəki yaşayış məntəqələrinə qayıdışı çərçivəsində yaşayış məntəqələrinin çoxşaxəli inkişafına istiqamətlənmiş dayanıqlı icmaların yaradılması və bu icmaların ölkənin iqtisadi strukturuna inteqrasiyası əsas götürülür.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərə böyük qayıdış Azərbaycanın 2030-cu ilədək beş Milli Prioritetindən biri kimi müəyyən olunmuşdur. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin yenidən qurulması, bərpası, davamlı inkişafı və əhalinin yüksək həyat səviyyəsinin təmin edilməsi üçün zəruri infrastrukturun yaradılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. 2020-ci ilin noyabr ayından işğaldan azad edilmiş ərazilərdə hava limanlarının, avtomobil və dəmir yollarının tikintisinə başlanılıb, qısa müddətdə bu yaşayış məntəqələrini respublikanın digər şəhər və rayonları ilə birləşdirən nəqliyyat infrastrukturunu formalaşmışdır. Həmçinin bu ərazilərdə enerji infrastrukturunun qurulması, əlavə bərpa olunan enerji

mənbələrindən istifadə edilməsi və rayonda enerji infrastrukturunun yaxşılaşdırılması və zəruri yaşayış şəraitinin yaradılması, elektrik enerjisi, su, qaz, istilik təchizatı və kanalizasiya xidmətlərinin göstərilməsi istiqamətində sistemli tədbirlər həyata keçirilir. Bununla yanaşı, ərazilərdə zəruri rabitə infrastrukturunu yaradılmaqla bu sahədə xidmətlər – mobil rabitə, radio-televizisiya yayımı, xüsusi radiorabitə, internet, poçt və s. təşkil edilmişdir. Hazırda şəbəkə və xidmətlərin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi üçün intensiv işlər davam etdirilir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə iqtisadiyyatın yenidən dirçəlişi və inkişafı iqtisadi canlanmanın yaradılması, iqtisadi fəallığın təşviqi üçün əlverişli biznes mühitinin formalaşdırılması, su və torpaq ehtiyatlarının səmərəli idarəedilməsi mexanizminin yaradılması və bölgədə regional ixtisaslaşmanın artırılması məqsədilə tədbirlərin icrasını əhatə edəcəkdir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə iqtisadi dirçəlişin təmin edilməsi üçün əsas hədəf göstəricisi postmünaqişə dövründə ərazilərin iqtisadi cəhətdən özü-özünü təmin edən regiona çevrilməsidir. Ərazilərdə sahibkarlığın inkişafı, əlverişli biznes mühitinin yaradılması, o cümlədən innovativ texnologiyaların tətbiqinin stimullaşdırılması üçün güzəştli kreditlərin verilməsi, təşviqat tədbirlərinin aparılması və digər maliyyə dəstəyi tədbirlərinin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Həmçinin kiçik və orta sahibkarlığın rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması nəticəsində yeni istehsal, emal və xidmət sahələri üzrə müəssisələrin qurulması və iş yerlərinin açılması həmin ərazilərin bərpasına və sosial-iqtisadi inkişafına töhfə verəcəkdir.

Həmçinin bu ərazilərin potensialı və coğrafi şəraiti nəzərə alınaraq, Kəlbəcər rayonu hasilat və turizm sənayesi, Ağdam rayonu emal sənayesi, Şuşa rayonu mədəniyyət və turizm sənayesi, Cəbrayıl rayonu ticarət-logistika xidməti, Qubadlı, Zəngilan, Laçın, Füzuli və Xocavənd rayonları isə kənd təsərrüfatı və turizm sahəsi üzrə yeni iqtisadi mərkəzlər kimi dəyərləndirilə bilər.

Eyni zamanda, turizm potensialından yararlanmaqla regionun rəqabətqabiliyyətli turizm məkanına çevrilməsi üçün bölgədə bu sənayenin inkişafı üçün müəyyən tədbirlər həyata keçiriləcəkdir.

Ərazilərdə meşə fondunun, flora və faunanın bərpası, enerji səmərəliliyi və ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyaların tətbiqi, su ehtiyatlarından səmərəli istifadə, bərk məişət tullantılarının idarə edilməsi üçün müasir infrastrukturla təmini kimi məsələlər qabaqcıl prioritetlərdən birini təşkil edir.

“Yaşıl enerji” zonasının yaradılması çərçivəsində elektrik enerjisi dəyər zəncirinin hər bir həlqəsində “yaşıl texnologiya”lardan və “yaşıl enerji” potensialından texniki və kommersiya məqsəduyğunluğu nəzərə alınmaqla istifadə ediləcəkdir. Regionlarda tikiləcək binaların və digər obyektlərin layihələndirilməsi zamanı ərazinin potensialından asılı olaraq müxtəlif bərpa olunan enerji mənbələri üzrə qurğuların quraşdırılması nəzərə alınacaqdır. Bununla yanaşı ekoloji təmiz nəqliyyat vasitələrindən istifadə üzrə zəruri infrastrukturun yaradılması təmin ediləcəkdir.

Ərazilərin iqtisadi-coğrafi potensialından səmərəli istifadə olunmaqla ətraf mühitin və ekoloji tarazlığın qorunması məqsədilə müasir şəhərsalma prinsipləri əsasında bölgənin inkişaf etdirilməsi istiqamətində tədbirlər görülməkdir.[\[2\]](#)

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin qaz və istiliklə təminatı, eyni zamanda yerləşən tarixi abidələrin bərpasının təşkili, abidələrin inventarlaşdırılması, mədəniyyət və idman obyektlərinin bərpası və yenidən qurulması gələcəkdə məskunlaşmanın sürətlə aparılmasına şərait yaradacaqdır.

Hazırda məcburi köçkünlərin öz doğma yurdlarına könüllü, təhlükəsiz və ləyaqətlə qayıtması dövlət siyasətinin mühüm prioritetidir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin dirçəldilməsi istiqamətində görülən işlər sürətlənir, “Böyük Qayıdış” proqramı həyata keçirilir.

Dövlət Proqramının məqsədlərinə uyğun olaraq, ərazilərdə məskunlaşacaq əhalinin sosial rifahının təmin edilməsi məqsədilə yaşayış məntəqələrində hamının müxtəlif dövlət xidmətlərindən (“ASAN” xidmət və DOST mərkəzləri və s.) yararlanması təmin ediləcəkdir. Dövlət Proqramının hazırlanması zamanı bir sıra amillər geniş şəkildə araşdırılmış və onların mümkün təsirləri təhlil edilmişdir. Həmçinin azad edilmiş ərazilərdə tikinti işlərinin aparılması və davamlı inkişaf istiqamətində Dövlət Proqramı çərçivəsində həyata keçiriləcək tədbirlərin məqsədləri müəyyən edilərkən Birləşmiş Millətlər Təşkilatı və digər beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən irəli sürülən global inkişaf prioritetləri nəzərə alınmışdır.

Genişmiqyaslı bərpa və infrastruktur quruculuğu işləri ilə yanaşı, işğaldan azad edilmiş ərazilərə 30 ilə yaxındır ki, doğma yurd-yuvasından ayrı düşmüş insanların tezliklə qayıtması, məşğulluğunun təmin edilməsi, sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi, yeni iş yerlərinin açılması, keyfiyyətli səhiyyə və təhsil, zəruri okommunikasiya infrastrukturu və digər xidmət sahələrinin yaradılması dövlətimiz tərəfindən bütün incəlikləri ilə nəzərə alınmışdır.^[3]

Nəticə:

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası və yenidən qurulması ölkəmizin qarşısına qoyduğu əsas məqsədlərdəndir. Böyük qayıdışın həyata keçirilməsi, davamlı inkişaf və əhalinin yüksək həyat səviyyəsinin təmin edilməsi üçün olduqca vacibdir. Azərbaycan Respublikasının Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsi qaçqın və məcburi köçkünlərin məskunlaşdırılmasını və sosial müdafiəsini həyata keçirir ki, bu proses hal-hazırda da davam etməkdədir. Onlar üçün mənzil və sosial obyektlərin, təmir-tikinti işlərinin aparılması, tikinti obyektlərini müvafiq layihə-smeta sənədləri ilə təmin edilməsi və s. problemlərin həlli istiqamətində dövlət siyasətinin formalaşmasında iştirak etmək və onun həyata keçirilməsini təmin etmək komitənin əsas vəzifələrindən biri hesab olunur. Böyük Qayıdış” 30 illik torpaqlarımızın azad olunmasından sonra qarşıya qoyulan əsas məqsədlərdən biridir. Bərpa-quruculuq işlərində həmçinin digər dövlətlər də olduqca maraqlıdır. Əhalinin dayanıqlı məskunlaşması, onlar üçün təhlükəsiz mühitin yaradılması, sosial rifahlarının qorunması, məşğulluğun təmin olunması və ərazilərin iqtisadi fəaliyyətə reintegrasiyası I Dövlət Proqramının əsas prioritetlərindəndir. Qaçqın və məcburi köçkünlərin yurd həsrətinin bitməsi üçün dövlət bu məsələyə xüsusi qayğı göstərir və bu proses mərhələli şəkildə həyata keçirilir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikası Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsi, 2009-2024 –
<https://idp.gov.az/az/content/11/parent/25>
2. . “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı –
<https://e-qanun.az/framework/52757>
3. Azərbaycan Respublikasının Ailə, Qadın və Uşaq Problemlər üzrə Dövlət Komitəsi, 2024 –

Innovative Human Capital and Its Priority Directions In Sustainable Economic Development

Head teacher. Mursalov Rahim Shirgazi
Azerbaijan State University of Economics
Email: rahim.mursalli1@gmail.com

Summary

One of the urgent problems of the modern era is the evaluation of human resources in the current society and the maximum effective use of the power of creative work. In this sense, the important issue of continuous development of innovative human capital is always in the center of attention in the Republic of Azerbaijan, as in all civilized states. Thus, thanks to our human resources, which occupy a worthy place in the most diverse fields of economic and cultural development, and ensure the reliable protection of our Motherland, we have reached today's level, we have achieved the full sovereignty of our lands with our own strength, we have managed to establish stable social stability and a stable economic model with minimal external debt. It is one of the priority issues to provide all these in the future and to train national personnel who can operate in all fields in order to achieve even more desirable results.

In the modern world, it has become natural to accept innovative human capital as one of the main factors of stable economic development for every country without any debate. Rapid development of human capital is especially important for countries like Azerbaijan, which aims to form a competitive structure of the country's economy, meeting the requirements of modern global competition, and to raise the welfare level of the society to high living standards.

Keywords: human capital, innovative human capital, human factor, economic development, competitiveness, sustainable development.

Introduction

When speaking of human capital, one of the first factors that come to mind is, of course, the efficiency of investment in human capital in the development of innovative economic development, intellectual level, healthy lifestyle, and sustainable development. Because innovative human capital acts as a driving force of economic development in every country. At the modern stage, there is a greater interest in innovative human capital. Improving the business and investment environment in Azerbaijan and ensuring the development of small and medium-sized enterprises also increases the interest in innovations. All this serves the development of human capital in our society.

Today, new challenges show that it is impossible to effectively implement any sustainable development goal without high-quality human capital. As a result, the demand for education, science, and sustainable economic development is growing rapidly, because global problems in the economy

and climate require a rapid transformation of human capital and a new way of life. In order for these changes to become a reality, it is very important to have new practical skills, values and behavioral attitudes that will ensure the continuous development of society.

Relevance of the topic. The problem of human capital has become one of the most studied topics of economic development in recent years. Thus, the main goal of sustainable development is aimed at satisfying the material and moral needs of people, who are the real wealth of the nation. Innovative human capital should benefit all areas equally and be based on the participation of each of them.

The basis of the research methodology is the formation of a theoretical-methodological base on the formation of human capital and development problems for the assessment of significant global progress in achieving the innovative development of human well-being, and serves to conduct research on this basis.

The purpose of the study. Success in human capital in sustainable development is related to the high level of innovative potential and the conditions for its implementation. In the article, the need for an effective economic view of human activity for the development of an innovative economy is also taken as a basis.

Recently, many developed and developing countries have determined the priorities of sustainable economic growth and joined new challenges, directed the innovative potential of the new way of life, national strategy in sustainable development, the level of development to the management of human capital, and created favorable conditions for the creation and development of an innovative economy in the Republic of Azerbaijan. For the continuous development of the national economy in any country, first of all, the conceptual foundations of the national economic development strategy should be worked out and implemented in practice, social, economic, environmental, social, economic and ecological development should be carried out with the aim of human activity, the changes in the position of our country, the way of thinking of Azerbaijan and the innovative development of the society. focusing on solving problems is one of the most urgent priorities of the state. It is no coincidence that in "Azerbaijan 2030: National Priorities for Socio-Economic Development" approved by the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated February 2, 2021, competitive human capital and is to achieve the space of modern innovations. The main goal of the document is to increase the competitiveness of human capital, increase the activity of innovative investment in the application of the market and state mechanism. In order to be ready for the increased competition in the world in the coming years, the priority of every country is to form highly competitive human capital. For this, modern education, fertile conditions that promote innovation and people's health are the main conditions.

For the successful implementation of this priority, the following three goals must be achieved:

- education according to the requirements of the XXI century;
- creative and innovative society;
- healthy lifestyle of citizens (Azerbaijan 2030: National Priorities for socio-economic development, 2021).

The main goal of the economic development policy implemented by Ilham Aliyev, the worthy follower of the great leader Heydar Aliyev, the President of the Republic of Azerbaijan, is to realize competitive human capital, education, healthcare, and modern innovation space in the country in accordance with the conditions of the XXI century.

It should be noted that today's emphasis on competitive human capital and modern innovations is justified by the revolutionary technological changes observed in the world economy in recent times. Indeed, these changes are the reality of our modern world. In fact, there are always some changes in human life. Over time, the environment, living conditions, technologies, styles and methods are changing. But mankind has probably never experienced such rapid and multifaceted changes in any period of its history, and in such a radical change, on the one hand, competition between countries is getting stronger, and on the other hand, the conditions of competition themselves are changing from time to time.

In general, human capital is the sum of knowledge and skills, business relationships, and professional opportunities that every person has in order to fully realize himself in the society and to be able to fully use the available opportunities. Here we can refer to the individual's intellectual potential, health, knowledge, quality life and working conditions created for him. Scientific studies also prove that an effective economic view of human activity is very important. Innovative human capital is a conceptual factor that acts as a new form of manifestation of a person's potential ability (working ability) against the background of global changes. Human factor intelligence plays the role of the focal point of the production sphere. Demands for increasing the volume and quality of human capital involved in public production are also increasing. More precisely, human potential, human capital stands out as one of the leading factors in the state's international labor division system and ensuring competitive advantage. All this leads to significant changes in the structure of human capital. Not only intellectual capital, education, science, mobility, but also general culture level, production culture level, motivation, spiritual-ethical and moral qualities, outlook and other aspects play an important role here. The concept of human capital can be considered at different levels:

1. Global human capital - the general innovative human capital of the entire world population formed as a result of economic relations between countries.

2. At the macroeconomic level, human capital is the total volume of characteristics of the country's population, such as education, professional training level, and health status.

3. Human capital at the microeconomic level is related to the development of individual enterprises and organizations' own employees and raising the level of qualifications.

4. The level of human capital of individuals - human capital reflecting the efforts of a person to improve his intellectual and moral level, development, progress, and quality of life related to professional activity. Investments in human capital are a living person, his development, abilities and skills. It is related to the processes of formation and increase, maintenance of labor capacity and health at the required level. In this regard, it has a number of distinguishing features and peculiarities:

- The return of capital invested in a person depends on the life expectancy of the owner of this capital, the duration of the period of working capacity. The sooner capital is invested in a person, the faster his return will begin

- Human capital has the ability to accumulate and reproduce. Accumulation of human capital is carried out during the processes of periodic retraining, training and accumulation of production experience of the worker. If this process is carried out continuously, its quality characteristics will further improve and improve.

- In the processes of formation and development of human capital, the quality characteristics of not only its owner, i.e. the employees undergoing training, but also the people who lead it, increase and

improve. As a result, opportunities for both the first and the second to increase their income are expanding.

- Investments in human capital are characterized by historical, cultural and national characteristics. For example, choosing any profession or level of education can be done depending on the traditions of the family and generation.

- Investments in education and human health have very important impact effects. Increasing the level of general and special education ensures the increase of the knowledge level and reserve of the human capital that is being formed, and the quality and volume of this capital. Investing in higher education helps in the formation of highly qualified specialist personnel, which accelerates economic growth rates.

The State Program for Increasing the International Competitiveness of the Higher Education System in the Republic of Azerbaijan for the Years 2019-2023, approved by Order No. 711 of the President of the Republic of Azerbaijan, dated November 16, 2018, states that developed countries need sustainable and successful economic progress only through the higher education system. They have achieved thanks to raising the level of international standards. The main goal of the program is to train a new generation of specialists in our country, taking advantage of the most advanced scientific achievements and innovative teaching and learning technologies, to modernize the content and quality indicators of the Azerbaijani higher education system with international dual diploma programs (The international competitiveness of the higher education system in the Republic of Azerbaijan for the years 2019-2023 State Program for increasing).

In recent years, the World Bank has played an important role in the gradual rise of the human capital index in Azerbaijan. In this regard, we can first note that the relations between this bank and our country have expanded significantly in recent years. Thus, under the project "Employment support in Azerbaijan", the international financial institution has obtained important indicators regarding the implementation of the self-employment program in our republic, that the self-employment program of 22 thousand unemployed persons under this project covering the years 2020-2025 Creation of a small family farm in Chive, as well as support for the improvement of employment services and programs is a good example of this. "Employment in Azerbaijan About 8,000 people have already been involved in business training under the "support" project, of which more than 700 are members of martyrs' families, as well as war participants. At the same time, more than 2,400 women participated in those trainings. Young people were also given priority in the current ongoing project, and more than 2.1 thousand young people were involved in the project training.

The global geo-economic initiatives put forward by Azerbaijan, the creation of new jobs as a priority task, the gradual reduction of the poverty level, the gradual and regular increase of the financial capabilities of the citizens of the republic, numerous infrastructure projects, the transformation of our country into a place where the transport routes are diversified, significant improvement of the road infrastructure, creation of a new creative class of managers is the portfolio of measures formed by our state for the future today. In recent years, in addition to the rapid development of the economy in our republic, the further improvement of the welfare of the population, the full fulfillment of social obligations by the state, the increase in the number of entrepreneurial subjects, the improvement of the infrastructure, the creation of new jobs and the reduction of unemployment to a minimum, indicate that the process of sustainable development in our country has been successful. is going "The generalization

of the socio-economic development experience of the advanced countries of the world proves that it is possible to achieve great success only when conditions are created for the full formation and optimal application of the life forces of each specific person, when his individual qualities are highly valued. In the socio-economic field, the essential forces of personality mean the potential and actual ability of a person to reproduce his life with the individual and social means applied here. In this case, socio-economic relations include the system of relations among people in the spheres of production, distribution, exchange and consumption" (Rzayev, Ahmadov, 2020).

Today, in order to develop the socio-economic field of modern society, it is extremely important and necessary to investigate the ways and social technologies of realizing the rich potential of human development, to find their mechanisms and tools, as well as to qualitatively analyze the existing opportunities, to reveal and show the reasons why they are not fully used. "For high-level development, both modern knowledge and ethnic and traditional local knowledge are very important. When we say traditional folk knowledge and achievements, we mean, first of all, the knowledge and achievements that have come from the experience of the people, which has been collected historically, and which have been preserved in ancient manuscripts and folklore examples. Along with modern knowledge and state-of-the-art high technologies, this treasure of invaluable knowledge and skills has a great role in continuous development. The importance of traditional knowledge has increased in recent times. An example of this is the construction and activity of the new "biosphere" settlements, which were created on the initiative of UNESCO, and whose economic activity and lifestyle are mainly based on traditional knowledge. The creation and dissemination of technologies consisting of the unity of traditional and the most modern knowledge ensures the efficient use of natural resources and at the same time serves to protect the environment." (Alekbarov, 2007).

It should be noted that Azerbaijan, which is based on innovative human capital and meets modern needs, is already a member of the international space family. It has been a long time since our country gained this status by having its own satellite in space. Currently, Azerbaijan, as a country with two telecommunication satellites and one Earth observation satellite, continues to develop the space industry. The fact that these three satellites are managed by Azerbaijani specialists and that they serve not only Azerbaijan, but more than 45 countries is our great success. Such an achievement shows that our country has the necessary personnel potential in this field, and its determination to develop talents by cultivating them. Due to its importance and the dividends it brings, intellectual potential surpasses even rich natural resources. Let's also take into account that in order to withstand competition in the modern world, first of all, it is necessary to rely on extensive knowledge, skills, information technologies, innovation economy. The leaders of the states proceed from this reality and try to ensure a great rise.

The holding of the International Astronautical Congress in Baku indicates the commitment of the Azerbaijani state to the goals set for the development of the space industry, its contributions to this process at the global level, and this is the value of innovative human capital. and created new opportunities for the development and modernization of innovation sectors.

When we consider human capital as a creative tool in the example of Azerbaijan, we can say that the large-scale measures implemented for the implementation of restoration works in the territories freed from occupation, the integration of these territories into the national economy, and then into the regional economy, and the construction of infrastructure that meets modern requirements are precisely human

capital. making the development necessary, the realization of the employees' creative potential has become the most urgent issue in this region. The implementation of projects in this direction not only contributes to the economic development of the mentioned areas, but also suggests that the region will become a region of joint cooperation. For the application of human capital in the mentioned areas, a sustainable settlement policy should be introduced and this policy should be added to the list of priorities. As a step taken in this direction, measures can be taken to attract specialists with modern skills to territories freed from occupation and issuing work permits. Thus, the stimulation of private activity in the mentioned areas, the introduction of investment promotion mechanisms for the flow of workers to the region, mainly the introduction of discount mechanisms for entrepreneurs who will carry out production activities, the placement of labor resources in the mentioned region, and the effective management of their potential, in particular, we can mention the application of a number of concessions in order to direct them to the service area. World Bank Vice President for Europe and Central Asia Anna Byerde noted that governments in Europe and Central Asia have succeeded in prioritizing investments in health and education, which are the main drivers of growth and development. However, the challenges posed by COVID-19 require a stronger policy response, including greater use of modern technologies to improve service delivery and social assistance programs to ensure people receive quality education and health services." Also, in the study "Survive, Learn, Grow: Investing in Strategic Human Capital to Accelerate Economic Growth of Azerbaijan" recently completed by the World Bank and the Government of Azerbaijan, progress and challenges in the formation and activation of human capital in Azerbaijan were identified and stated that "the people of Azerbaijan - its "human capital" is the country's most valuable resource, and the World Bank has opportunities to further increase the well-being and productivity of the entire country's population, regardless of age, gender, or region of residence. committed to support"(Center for Social Research, 2020)

The state of Azerbaijan is creating a sustainable development environment by investing more in science and education. Strong foundations are being formed for the international competitiveness of our country. Therefore, it inspires every individual not only of the state, but also of the society to value himself as the biggest capital of the country, to use his potential to its full potential by constantly increasing it with investments.

Result

At the stage of modern development, the role of human capital in Azerbaijan, the level of development and the purposeful economic activity of a person are fundamentally focused as one of the important priorities in sustainable development. A comprehensive strategy in this direction is implemented in our country, and at the same time, investment in this field is also in the focus. The participation of both state and non-state institutions is of great importance in the development of human capital. As a result of our research, we can note that the innovative economy requires the development of approaches to the field of human capital management, in accordance with the modern requirements of economic development, the development of a new mechanism of human capital management is carried out at the correct and strategic level. Today, the state of Azerbaijan is implementing a number of measures to stimulate the development of human capital in our country. Personnel training in accordance with the demand of the real sector and reforms in the education system are important here. In general, "human capital" is one of the most valuable and innovative achievements that must be acquired. Development goals, decisions taken, implemented strategic projects in this area should be

adapted to this priority, and exemplary steps should be taken to realize the creative ideas of the young generation, which must respond to all the challenges of the world. Our state sees the formation of competitive human capital as one of the main tasks of the globalization era and is taking consistent steps in this direction. As it can be seen, the main priorities for the development of human capital in the Republic of Azerbaijan have been developed taking into account quite specific and modern requirements, and international experience has been used in this field.

Literature:

1. Azerbaijan 2030: National Priorities for socio-economic development. It was approved by the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated February 2, 2021. <https://president.az/az/articles/view/50474>
2. State Program for increasing the international competitiveness of the higher education system in the Republic of Azerbaijan for 2019-2023. Approved by the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated November 16, 2018. <https://president.az/az/articles/view/30751>
3. Socio-philosophical problems of sustainable development. MAMMAD RZAYEV, ABBAS AHMADOV Sustainable human development in Azerbaijan: socio-economic relations and personality. Collective monograph. Baku 2020. page 228
4. Fundamentals of Sustainable Human Development. Urkhan Alakbarov. Baku - 2007. pp. 19-20
5. <https://stm.az/ru/news/243/azerbaycan-dunya-bankinin-insan-kapitali-indeksinde>. Social Research Center. Aghshin Mammadov. Doctor of Philosophy in Philology. 25.09.2020
6. Human development. Teaching aids. United Nations Development Program, Baku-2014 Scientific-analytical journal "Economic reforms" № 3(8) Scientific-analytical journal "Economic reforms" No. 3(8) 23

Türkiyədə Əhalinin Yaşıl Enerjiyə Keçidi Qiymətləndirməsi: Sorğu Nəticələri

Maqsud Quliyev

Azərbaycan Kooperasiya Universiteti, doktorant

Email: maqsud226@mail.ru

Xülasə

İqlim dəyişmələri XXI əsrdə dünyanın qarşılaşdığı və həlli üçün birgə səylərin və qlobal əməkdaşlığın zəruri olduğu məsələdir. Bu xüsusda enerjide idxaldan asılı olan Türkiyə Cümhuriyyətinin yaşıl enerji siyasətinin araşdırılması və eləcə də əhalisinin keçid prosesinə münasibətinin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bunun üçün ilk növbədə Türkiyənin elektrik istehsalının mənbələri, istixana effekti yaradan qazların və karbon emissiyasının həcmi, külək və günəş enerji stansiyaları (regionlar üzrə meqavatla), ölkədə qaz istehlakı araşdırılmışdır. Ölkə əhalisinin yaşıl enerji keçidinə münasibətinin araşdırılması üçün isə anket-sorğu həyata keçirilmişdir və 100 nəfərlik iştirakçıya malik bu sorğuda respondentlər 5 sualı cavablamışlardır. Suallar yaşıl enerjinin təbii qazı əvəz edib-etməməsi, Türkiyədə yaşıl enerjiyə keçidin zəruriliyi, respondentlərin yaşadığı evin (binanın)

yaşıl enerji ilə təchizatına dair, Türkiyənin gələcəkdə hansı növ enerjiden istifadəsi və yaşadıqları regionun yaşıl enerji zonasına çevrilməsi ilə əlaqədardır. Respondentlər suallara cavablarında yaşıl keçidi dəstəklədiklərini bildirmişlərdir. Lakin bununla belə gələcəkdə təbii qazdan istifadəni dəstəkləyənlərin 62% olması yaşadıqları regionun yaşıl zonaya çevrilməsini 50/50 dəstəkləmələri də diqqət çəkmişdir. Bu suallara cavablar Türkiyənin gələcək enerji strategiyasında və ölkə ərazisində həyata keçirilən yaşıl tədbirlərdə nəzərə alına bilər.

Açar sözlər: yaşıl enerji, təbii qaz, elektrik, emissiya

JEL Kodları: Q21, Q22, Q27

Abstract

Climate change is an issue that the world is facing in the 21st century and requires joint efforts and global cooperation to solve. In this regard, it is important to examine the green energy policy of the Republic of Turkey, which is dependent on energy imports, as well as the attitude of its population to the transition process. For this, first of all, the sources of electricity production in Turkey, the volume of greenhouse gases and carbon emissions, wind and solar power plants (in megawatts by region), and gas consumption in the country were examined. In order to examine the attitude of the country's population to the green energy transition, a survey was conducted and respondents answered 5 questions in this survey with 100 participants. The questions were related to whether green energy should replace natural gas, the necessity of the transition to green energy in Turkey, the supply of green energy to the house (building) where the respondents live, what type of energy Turkey will use in the future, and the transformation of the region they live into a green energy zone. The respondents stated in their answers to the questions that they support the green transition. However, it is noteworthy that 62% of those who support the use of natural gas in the future also support the transformation of their region into a green zone 50/50. The answers to these questions can be taken into account in Turkey's future energy strategy and green measures implemented throughout the country.

Keywords: green energy, natural gas, electricity, emission

JEL Codes: Q21, Q22, Q27

Giriş

Yaşıl enerji resurslarından istifadəyə keçid hazırda ən qızgın müzakirə olunan global məsələdir və onun həlli üçün qətiyyətli addımlar, iri investisiyalar tələb olunur. Bu xüsusda qeyd etmək lazımdır ki, Türkiyə Cümhuriyyəti öz enerji təhlükəsizliyini təmin etmək üçün müxtəlif qonşu ölkələrlə neft və qaz layihələrində iştirakçı və tranzit rolunu üstlənmiş və bərpa olunan enerji sektorunun inkişafına da xüsusi diqqət ayırmaqdadır. 2030-cu ilə qədər istixana effekti yaradan qaz həcmnin 45% azaldılmasını planlaşdıran dövlət 2053-cü ilə qədər sıfır emissiya hədəfini əsas götürmüş və bu yöndə siyasət yürütməkdədir (2053 Net-Sıfır Hedefi ve Türkiye'nin Uzun Dönemli İklim Değişikliği Stratejisi). Tədqiqatın aktuallığını Türkiyənin yaşıl enerji resurslarına keçidi təşkil edir. Elmi baxımdan tədqiqat əhalinin yaşıl enerjiyə keçidi, ondan istifadəyə münasibətini öyrənib bu istiqamətdə respondentlərin cavabları əsasında formalaşdırılaraq gələcəkdə qəbul ediləcək qərarlarda əks etdirilməsi nöqtəy-nəzərdən əhəmiyyətlidir. Tədqiqatın əsas məqsədi Türkiyədə bərpa olunan enerjinin cari vəziyyətini təhlil etmək və əhalinin yaşıl enerji resurslarına münasibətinin araşdırılmasıdır. Tədqiqatın vəzifəsinə daxildir:

- 1) elektrik enerjisinin mənbələr üzrə istehsalının araşdırılması;
- 2) ölkədə qaz istehlakının regionlar üzrə statistikasının öyrənilməsi;
- 3) istixana effekti yaradan qazların və karbon emissiyası həcmının 1990-2022-ci illər üzrə qrafikinə qurulması;
- 4) Anket araşdırması metodu ilə bərpa olunan enerjiden istifadəyə dair insanların fikirlərinin öyrənilməsi.

Tədqiqatın metodologiyasına statistik təhlil, müqayisəli təhlil və anket araşdırması daxildir. Məhdudiyyətlərə isə anket araşdırmasına iştirakçı sayının limitli, 100 nəfər olmasıdır. Çünki böyük auditoriyaya çıxış daha çox datanın əldə olunmasına və təkliflərin alınmasına rəvac verəcəkdir.

Yaşıl enerjiyə keçid türk tədqiqatçıları tərəfindən geniş şəkildə tədqiq edilməkdədir. Özbektaş, Şenel, və Sungurun (2023) apardığı araşdırmaya əsasən Türkiyədə külək və günəş enerji stansiyalarının quraşdırılma dəyəri kilovatt-saat (kVt) hesabı ilə qiymətləndirilmişdir. Əldə olunan nəticə göstərir ki, quruda külək enerji stansiyalarının qurulması kVt-saat üzrə 1255 ABŞ dolları, günəş fotovoltaiq quraşdırılma dəyəri 810 ABŞ dolları təşkil etmişdir.

Tüysüz and Öncelin (2022) araşdırması Türkiyədə yaşıl enerji sahəsində GZİT (güclü, zəif, imkanlar və təhdidlər) analizini özündə ehtiva edirdi. Tədqiqatçılar zəif tərəflərə xüsusilə tədqiqat və inkişaf xərclərinin az olmasını, yüksək investisiya tələb edən yaşıl enerji infrastrukturunun qurulmasının dövləti vergilərin artırılmasına məcbur edəcəyi və bu sahədə təhsilli insanların azlığını qeyd edirdilər.

Dinçer, Javani, Karayel, və Görkem (2021) Türkiyədə hidrogen istehsalını diqqətlə analiz etmişlər və belə bir qənaətə gəlmişlər ki, 500 milyon tondan çox yaşıl hidrogen istehsalı ölkədə mümkündür və belə bir nəticə Türkiyəni dünyada yaşıl hidrogen istehsalında ilk 5-iyə sala bilər. Araşdırmaçılar ölkənin 7 bölgəsinin – Şərqi Anadolu, İç Anadolu, Karadəniz, Güneydoğu Anadolu, Akdeniz, Ege və Marmaranın bu sahədə lider olacağını bəyan etmişlər.

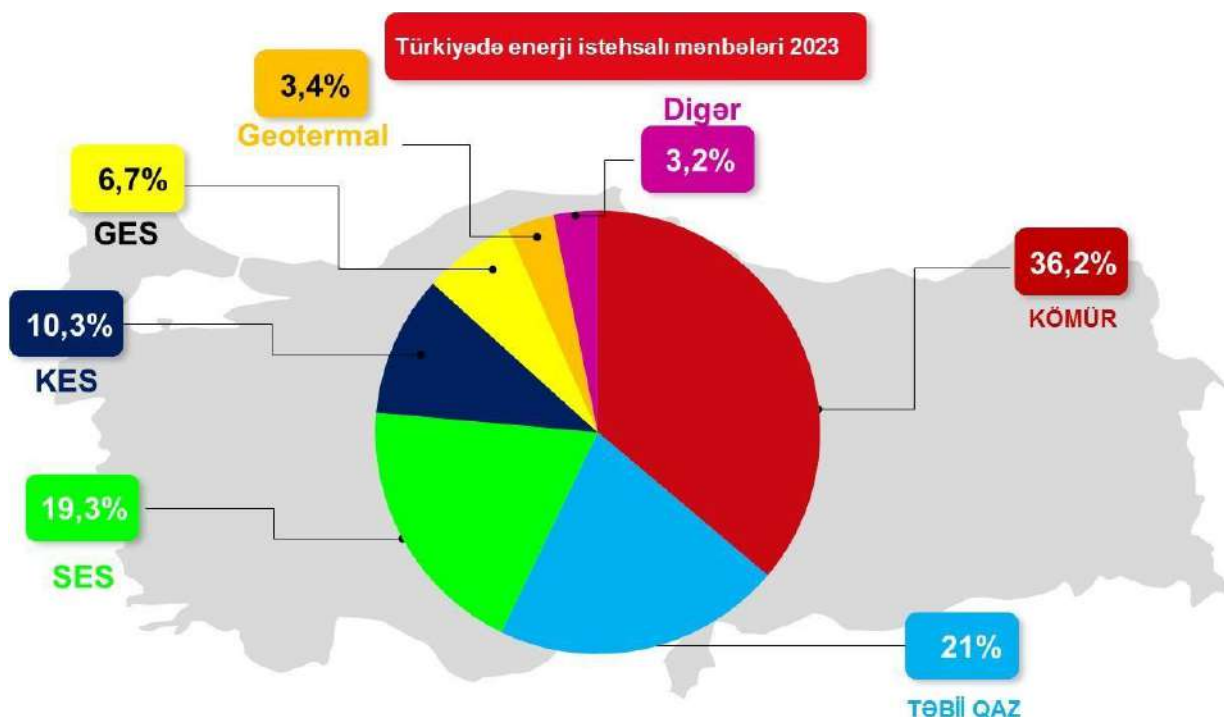
Balcılar, Uzuner, Nwani, və Bekun (2023) qeyd edir ki, dövlət-özəl tərəfdaşlığı enerjiden istifadənin effektivliyinə yol açar və hətta bir çox hallarda enerjiyə qənaət edilməsinə xidmət edir. Onların araşdırmasında yer verilən ümumi daxili məhsulla dövlət-özəl tərəfdaşlığına yatırılan investisiyalar arasında korrelyasiya analizi dəyişənlər arasında güclü əlaqənin olduğunu isbat etmişdir. Bu bir daha göstərir ki, iqtisadi inkişaf enerji sektoruna investisiyadan asılıdır.

Madenli, Bekçi, və Ichwani (2023) Türkiyənin külək və günəş enerjisi üçün münasib ərazilərini qiymətləndirmişdir və nəticə etibarlı ilə cənub-şərqi Anadolu və Aralıq dənizi regionları günəş enerjisi, Ege və Mərmərə dənizi ilə əhatəli əraziləri isə külək enerjisi üçün olduqca idealdir. Ölkədə yaşıl enerji sorğusu və əhalinin buna yanaşması mövcud tədqiqat boşluğudur.

Türkiyənin enerji sektoru

Türkiyə Cümhuriyyəti enerji təhlükəsizliyi nöqteyi-nəzərindən idxaldan asılıdır. Türkiyə Xarici İşlər Nazirliyinin yayımladığı məlumata əsasən ölkənin idxal üzrə enerjiden asılılığı 74%-dir (Türkiyənin Uluslararası Enerji Stratejisi). Ölkənin elektrik istehsalı həcmi ildən ilə artmaqdadır və onun mənbələr üzrə istehsalı qrafik 1-də göstərilmişdir (SES – su elektrik stansiyası, KES- külək elektrik stansiyası, GES – günəş elektrik stansiyası).

Qrafik 1. Türkiyədə mənbələr üzrə elektrik istehsalı 2023

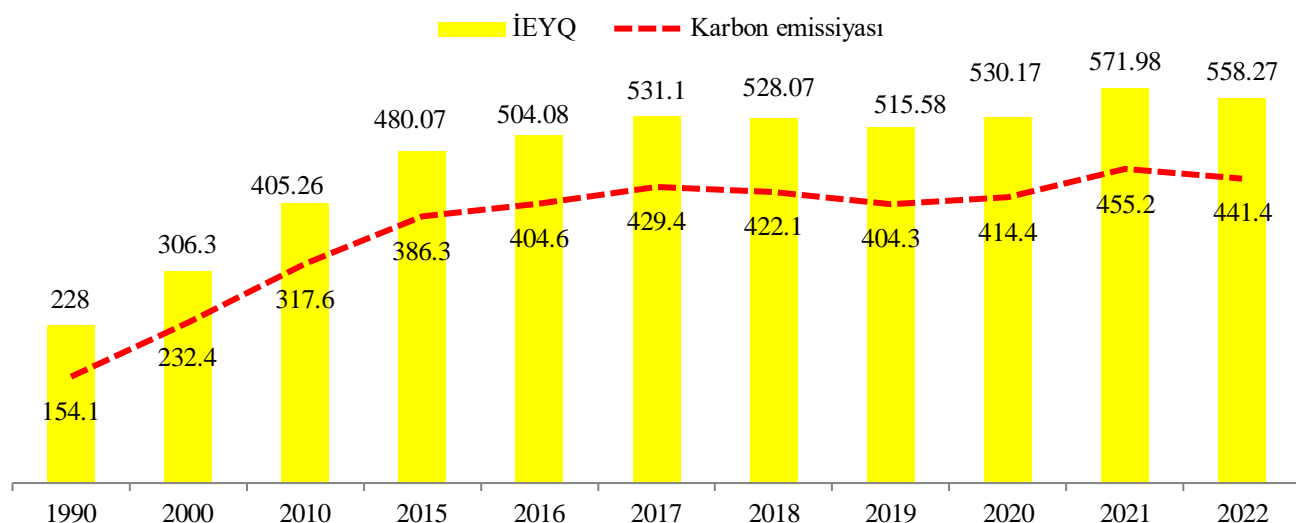

Mənbə: TÜİK (TurkSTAT) məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb

Qrafik 1 göstərir ki, elektrik istehsalında müvafiq olaraq kömür (36.2%), təbii qaz (21%), hidroenerji (19.3%), külək enerjisi (10.3%), günəş enerjisi (6.7%) və geotermaldır (3.4%). Buradan da aydın olur ki, elektrik istehsalında karbohidrogen resurslarının, xüsusilə kömür və təbii qazın ümumi çəkisi 57.2% təşkil etməklə rolu olduqca böyükdür. Ona görə də Türkiyədə bərpa olunan enerji resurslarından istifadəyə keçid zəruridir və bu istiqamətdə dövlət tərəfindən əməli-praktiki siyasət yürüdülməkdədir. Toplam quraşdırılma gücü baxımından artıq bərpa olunan enerji ümumi enerji sistemində 59% paya sahibdir və bu göstərici ilə Türkiyə Avropada 5-ci, dünyada 11-ci yerdə qərarlaşmışdır.

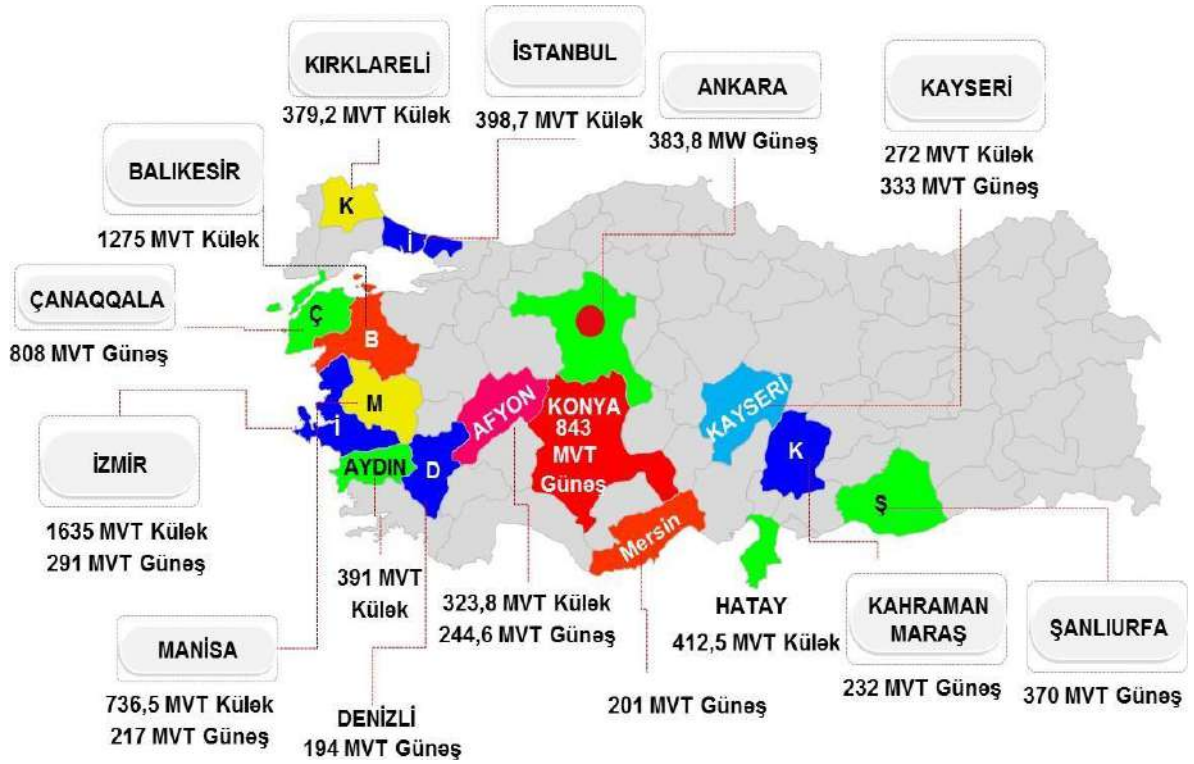
Türkiyədə elektrik istehsalına diqqət yetirdikdən sonra aydın olur ki, təbii ehtiyatlardan istifadə hesabına enerji istehsalı şübhəsiz ki, karbon emissiyasız olmayacaqdır və bu təbii bir haldır. Məhz buna görə enerji ilə əlaqəli digər təhlillərə keçid etməzdən əvvəl ölkənin istixana effekti yaradan qazların (İEYQ) və karbon emissiyası həcmının araşdırılması vacibdir. Qrafik 2 1990-2022-ci illər arası təhlili özündə əks etdirmişdir.

Qrafik 2. Türkiyədə İEYQ və CO₂ həcmi milyon tonla

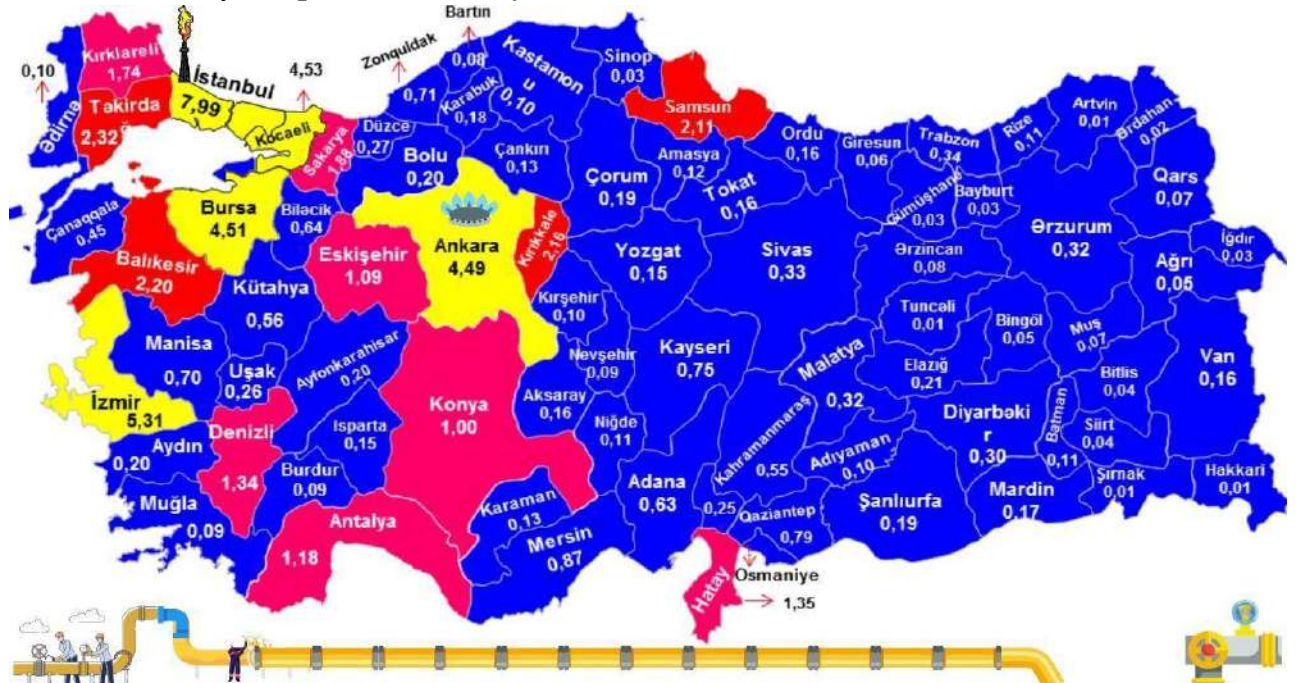
Mənbə: TÜİK (TurkSTAT) məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb

Qrafik 2 göstərir ki, 1990-2015-ci illər arasında İEYQ həcmi 2.10 dəfə artmış, 228 milyon tondan 480.07 milyon tona yüksəlmişdir. 2015-2022-ci illər arasında isə bu göstərici 1.16 dəfə artmışdır və qeyd olunanlar həyəcan tələbi çalmaqdadır. İEYQ içində ən böyük hissə əlbəttə ki, karbon emissiyalarına məxsusdur və 1990-2022-ci illərdə bu rəqəm 154.1 milyondan 441.4 milyona çatmışdır (2.86 dəfə artım). Bütün bu rəqəmlər Türkiyənin yaşıl enerjiyə keçidini labüd edir və dövlət də sıfır emissiya hədəfi üçün ölkə ərazisində yeni enerji stansiyalarının yaradılmasını genişləndirir və aşağıdakı qrafik 3 Türkiyənin əsas külək və günəş enerji stansiyalarını, qrafik 4 isə qaz istehlakını regionlar üzrə vizual olaraq əks etdirməkdədir. **Qrafik 3. Türkiyə regionları üzrə ən iri yaşıl enerji (külək və günəş enerjisi) stansiyaları**

Mənbə: TÜİK (TurkSTAT) məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb

Qrafik 4. Türkiyədə qaz istehlakı milyard kubmetr, 2021

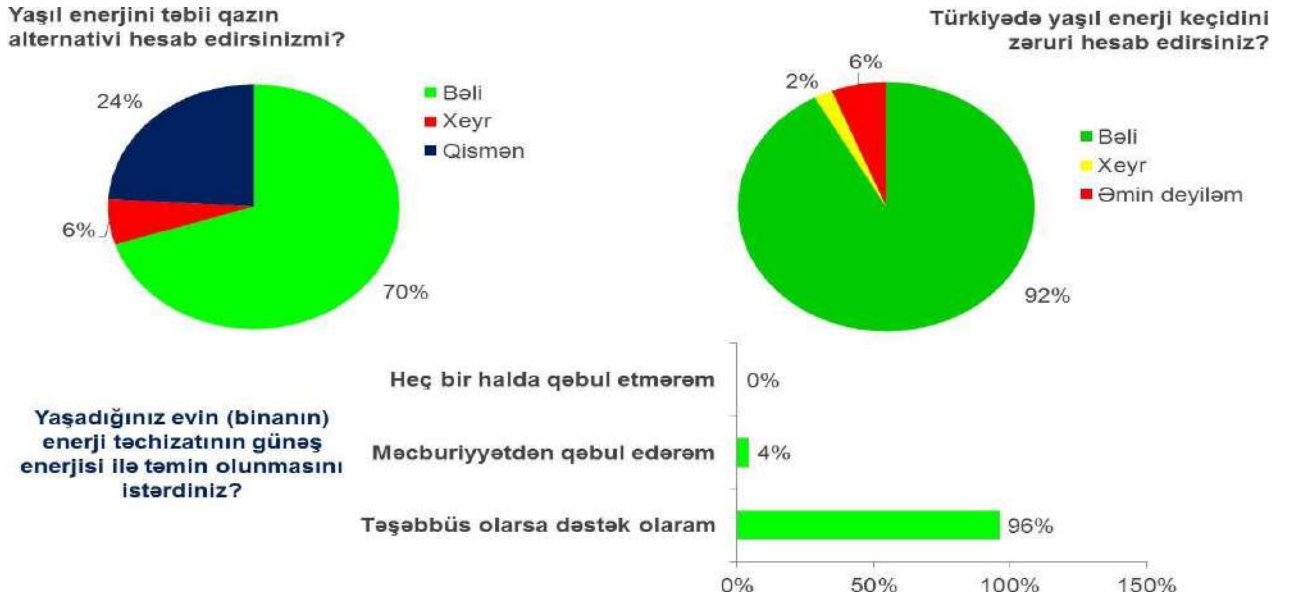
(1275 MVt külək), Çanaqqala (808 MVt günəş), Manisa (736.5 MVt külək, 217 MVt günəş) və Hatay (412.5 MVt külək) ən iri bərpa olunan enerjiyə sahibdir. İllik qaz idxalı isə 50-60 milyard kubmetr arasında dəyişir və ən iri qaz istehlakçısı olan regionlar İstanbul, İzmir, Bursa, Kocaeli və Ankaradır. Demək olar ki, idxal olunan qazın 26.83 milyard kubmetri adları çəkilən 5 şəhərin payına düşür. Ölkənin şərq regionlarında qazlaşma zəifdir və istehlak səviyyəsi də azdır.

Türkiyədə yaşıl enerji sorğusu

2053 sifir emissiya hədəfində Türkiyənin əsas prioritetləri yaşıl enerji resurslarına geniş həcmli çıxış, enerji səmərəliliyi və nüvə enerjisidir. Hal-hazırda ölkənin günəş və külək enerjisi nöqtəyi-nəzərdən quraşdırılma gücü 31 min meqavatdır və bu göstəricinin 2035-ci ilədək 120 min meqavata çatdırılması planlaşdırılır. Nüvə enerjisi aspektindən hökumət 2050-ci ilədək quraşdırılma gücünün 20 min meqavata yüksəltməyi hədəfləyir. 2024-2030-cu illərdə “Beynəlxalq Enerji Səmərəliliyi” planının icrası nəticəsində 100 milyon ton karbon qazı emissiyasının azaldılması Türkiyə hökumətinin əsas prioritetlərindən biridir. Yaşıllaşdırma prioriteti çərçivəsində Türkiyədə “Milli Ağaclandırma” günü təsis edilmiş və hər il 11 noyabr ölkə ərazisində genişmiqyaslı ağacəkmə tədbirlər həyata keçirilməkdədir.

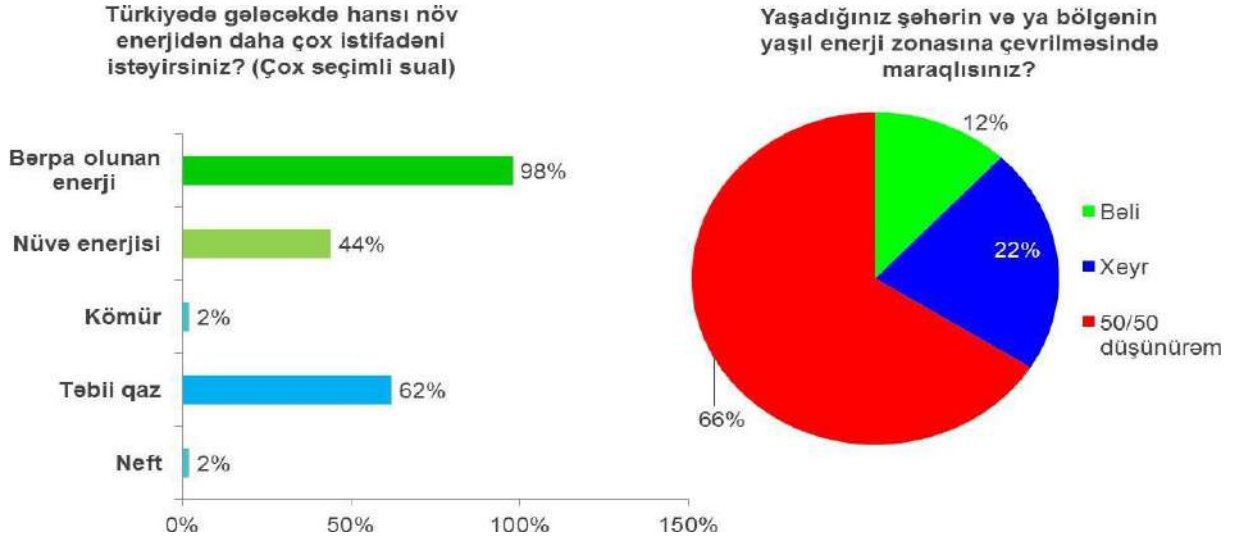
Aparadığımız araşdırmada təbii qazın istehlak səviyyəsinin yüksək olması göstərir ki, bu aspektdən ortaya sual çıxır ki, əgər Türkiyə yaşıl enerji növlərindən istifadənin ən maksimal nöqtəsinə çatarsa təbii qazdan istifadəni azaltmaq mümkün olacaqmı? Bu məqsədlə Türkiyədə əhali arasında aparılan sorğu sualları arasında təbii qazın əvəz edilməsinin mümkünlüyü barədə suala da yer verilmişdir. İştirakçı sayı 100 nəfərdir.

Qrafik 5. Türkiyədə yaşıl enerjiyə keçid sorğu nəticələri

Mənbə: müəllif tərəfindən hazırlanıb

Qrafik 6. Əhalinin hansı növ hansı enerjiyə üstünlük verdiyi və yaşıl zonaya keçid sorğu sualları

Mənbə: müəllif tərəfindən hazırlanıb

Qrafik 5-ə əsasən görünür ki, respondentlərin 70%-i yaşıl enerjini təbii qaza əvəzedici kimi görür, 6% bu fikri qəbul etmir və 24% isə əvəzetməni qismən hesab edir. Bu kontekstdə əksəriyyətin yaşıl enerjini təbii qaza alternativ görməsi Türkiyənin qaz idxalına sərf etdiyi resursların azalmasına və onu digər sahələrin inkişafına yönəltməsinə səbəb ola bilər.

Növbəti sual Türkiyədə yaşıl enerjiyə keçidin zəruri olub olmaması ilə bağlı idi və respondentlərin 92%-i keçid prosesini dəstəkləmişdir, 6%-i əmin olmadığını bildirmiş və 2%-i yaşıl keçidi zəruri hesab etməmişdir. Bu qrafikdə olan sonuncu sual insanların yaşadıkları evin (binanın) günəş enerjisi (və ya digər yaşıl enerji növləri ilə) ilə təchizatı ilə bağlıdır. Burada 96% iştirakçı belə bir təşəbbüsü tam dəstəklədiyini nümayiş etdirmiş, 4% isə situasiyanın məcburiyyətindən razılaştığını bəyan etmişdir.

Qeyd olunan suallardan əlavə Türkiyədə əhali gələcəkdə hansı növ enerjiden istifadəyə daha çox üstünlük verərdi və yaşadığı ərazini yaşıl zona olaraq görmək istəyib-istəmədiyini araşdırmaq üçün qrafik 6-ya baxaq.

Qrafik 6 göstərir ki, gələcəkdə hansı növ enerjiden daha çox istifadə edilməsi çoxseçimli sualına 98% bərpa olunan enerji, 62% təbii qaz, 44% nüvə enerjisi cavablarını vermişdir. Burada paradoksal məsələ odur ki, bərpa olunan enerji növlərinin təbii qazı əvəzedici hesab edən əhali 62% səsle təbii qazı da gələcək dövrdə də istifadə edilməsini dəstəkləyir. Neft və kömür isə hər biri ən kiçik payla, 2%-lə bu siyahıda yer almışlardır.

Sonuncu sual “yaşadığınız ərazinin yaşıl enerji zonasına çevrilməsində maraqlısınız?” ilə əlaqədardır və respondentlərin 66%-i bu məsələdə 50/50 düşüncəsindədir, 22%-i bu ideya ilə razılaşmır və çox az qismi, 12%-i yaşıl transformasiyaya dəstək olduğunu bildirmişdir.

Nəticə

Türkiyə Cümhuriyyətinin yaşıl enerjiyə keçid prosesini əsasən əhalisinin nöqtəyi-nəzərindən araşdırmağa əsaslanan məqalə işi dövlətin yaşıl enerji siyasətini, ölkədə elektrik istehsalının

mənbələrini, İEYQ və karbon emissiya həcmi və təbii qazdan istehlak səviyyəsinin tədqiqini özündə birləşdirmişdir. Nəticə olaraq bəlli olmuşdur ki, zərərli qazların emissiya həcmi 1990-cı illə müqayisədə kəskin artmışdır, elektrik istehsalında kömür və təbii qazın birgə xüsusi çəkisi 57.2% olmaqla yüksəkdir. Qaz istehlakına gəldikdə isə İstanbul, İzmir, Bursa, Kocaeli və Ankara ümumi idxal olunan qazın 50%-dən çoxunu istehlak etməkdədir. Bu xüsusda yaşıl enerjinin təbii qazı əvəzləməsi məsələsi ortaya çıxır ki, əhali arasında apardığımız sorğu nəticələri də təsdiq etdi ki, əhalinin böyük əksəriyyəti bu fikiri dəstəkləyir. Ümumilikdə sorğudan alınan nəticələr aşağıdakılardır:

- 1) Yaşıl enerji növləri təbii qazı əvəz edə bilərmi sualına 70% “bəli” cavabı vermişdir;
- 2) Türkiyədə yaşıl enerjiyə keçid zəruridirmi sualına respondentlərin 92%-i dəstək göstərmişdir;
- 3) Respondentlər yaşadıkları evin (binanın) yaşıl enerji ilə təchizatı məsələsində 96% iştirakçı bu prosesə razı olduqlarını, 4% isə situasiyanın məcburiyyətindən razılaşacaqlarını bildirmişdir.
- 4) Gələcəkdə Türkiyənin hansı növ enerjidən istifadəsi sualına (çoxseçimli) iştirakçılar 98% bərpa olunan enerji, 62%-i təbii qaz, 44% nüvə, 2% neft, 2% kömür cavablarını vermişlərdir. Burada görünən mənzərə odur ki, yaşıl enerjiyə keçidi zərurəleki hesab etmələrinə və yaşıl enerjinin təbii qazı əvəz edəcəyi fikirlərini dəstəkləmələrinə baxmayaraq respondentlər düşünür ki, təbii qaz gələcək dövəmdə də istifadədə olmalıdır;
- 5) Yaşadığınız ərazinin yaşıl enerji zonasına çevrilməsi sualına isə 66% 50/50 düşüncəsində olduqlarını, 22% istəmədiyini və 12% bu prosesə müsbət yanaşdığını bildirmişdir. Bu cavab isə tədqiqat zamanı paradoks yaratmışdır çünki, ümumilikdə Türkiyədə yaşıl enerjiyə keçidi dəstəkləmələrinə baxmayaraq respondentlər öz yaşadıkları ərazinin yaşıl keçidinə müsbət yanaşmamışlar.

Ədəbiyyat siyahısı

1. 2053 Net-Sıfır Hedefi ve Türkiye'nin Uzun Dönemli İklim Değişikliği Stratejisi – Net Sıfır Türkiye. (n.d.). <https://netsifirturkiye.org/2053-net-sifir-hedefi-ve-turkiyenin-uzun-donemli-iklim-degisikligi-stratejisi/>
2. Balcılar, M., Uzuner, G., Nwani, C., and Bekun, F. V. (2023). Boosting energy efficiency in Turkey: The role of Public–Private Partnership investment. *Sustainability*, 15(3), 2273. <https://doi.org/10.3390/su15032273>
3. Dinçer, İ., Javani, N., Karayel, ve Görkem K. (2021), “Türkiye İçin Hidrojen Çiftliği Konsepti Raporu, Hidrojen Teknolojileri Derneği, https://www.hidrojenteknolojileri.org/HTD/Turkiye_icin_Hidrojen_Ciftligi_Konsepti_Raporu.pdf.
4. Kaya, N.E. (2021). Türkiye'nin enerji haritasında 'yeşil'in payı artıyor. Anadolu Ajansı. <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/turkiyenin-enerji-haritasinda-yesilin-payi-artiyor/2280401#>
5. Madenli, E. Ç., Bekçi, U., & Ichwani, T. H. (2023). Current status of renewable energy in Türkiye. *Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 6(3), 2378–2391. <https://doi.org/10.47495/okufbed.1107969>
6. Natural Gas Distribution Sector Report of Türkiye 2021. (GAZBİR) – 33 p.
7. Özbektaş, S., Şenel, M. C., & Sungur, B. (2023). Dünyada ve Türkiye’de Yenilenebilir Enerji Durumu ve Kurulum Maliyetleri. *Mühendis Ve Makina* 64, 317-351. <https://doi.org/10.46399/muhendismakina.1221817>

8. TÜİK (TurkSTAT) - National Statistics Institute
<https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=cevre-ve-enerji-103&dil=2>
9. Türkiye's Uluslararası Enerji Stratejisi / T.C. Dışişleri Bakanlığı.
<https://www.mfa.gov.tr/turkeys-energy-strategy.en.mfa>
10. Tüysüz, Ş., ve Öncel, A. (2022). Türkiye’de Yeşil Ekonomi Açısından Sürdürülebilir Enerji Kaynaklarının SWOT Analizi. İktisadi İdari Ve Siyasal Araştırmalar Dergisi, 7(19), 644–661.
<https://doi.org/10.25204/iktisad.1148730>

Проблемы зеленой экономики в контексте мирового экономического развития

Т.е., доц. Самадова Мехрибан Тофиг кызы

Азербайджанский Государственный Экономический Университет (UNEC)

Email: mehriban_samadova@unec.edu.az

Summary

This article discusses issues related to the problems and principles on which the "green" economy is based today. The directions of modern colorization of the economy are the search for effective economic, technological, environmental solutions, and they consist in the development of low-waste and waste-free industries, the use of lean technologies, and direct environmental protection measures. The “green” economy is aimed at addressing and solving problems associated with global climate change on earth, and this is already very serious. Despite the understanding and importance of this issue, there are a number of problems in the development of a “green” economy, which are a limiting factor for development. Touching upon this topic, we touch upon an important aspect that, in our opinion, can become in the future an effective algorithm aimed at improving the efficiency of activities in the field of environmental protection and minimizing the risk of production activities.

Keywords: «green» economy, algorithm, greening of the economy, risks, efficiency, energy efficiency, development, production.

Абстракт

В данной статье рассматриваются вопросы, связанные с проблемами и принципами, на которых сегодня базируется «зеленая» экономика. Направлениями современной экологизации экономики являются поиск эффективных экономических, технологических, экологических решений и заключаются они в развитии малоотходных и безотходных производств, использовании бережливых технологий, прямых природоохранных мероприятиях. «Зеленая» экономика направлена на рассмотрение и решение проблем, связанных с глобальным изменением климата на земле, а это уже очень серьезно. Несмотря на понимание и всю важность данного вопроса, существует целый ряд проблем на пути развития «зеленой» экономики, являющиеся сдерживающим фактором развития. Затрагивая эту тему, мы затрагиваем важный аспект, который, на наш взгляд, может стать в будущем достаточно эффективным алгоритмом, направленным на повышение эффективности деятельности в области охраны окружающей среды и минимизацию риска производственной деятельности.

Ключевые слова: «зеленая» экономика, алгоритм, экологизация экономики, риски, эффективность, энергоэффективность, развитие, производство.

Введение

Проблема повышения эффективности функционирования мировой экономики и экономики отдельных государств неразрывно связаны с решением проблемы устойчивого развития на основе широкого использования принципов зеленой экономики. Экологизация экономического развития в итоге создала новую науку (отрасль научного знания) - зеленую экономику, в основе которой лежит тесная взаимосвязь проблем экономики и экологии. Следует отметить, что попытки определиться в соотношении экономики и экологии, проблем в этой сфере и сформулировать суть экологической экономики и ее соотношения с устойчивым развитием в контексте экономического роста, пока не привели к какому-то единому мнению. Согласованного определения зеленой (экологически ориентированной экономики) до сих пор нет, то же самое относится и к эко устойчивому развитию. Отсутствие же определений (да и всего терминологического аппарата), и зеленой экономики, и устойчивого развития, не дает возможности использовать все их преимущества, ограничивая потенциал развития заинтересованных сторон.

Общепризнано, что зеленая экономика непосредственно связана с поддержанием природного баланса, что требует ее рассмотрения в контексте взаимоотношений «человек - природная среда». Есть некоторые понятия до и после появления зеленой экономики, имеющие с ней много общего: экологически ориентированный рост, зеленый рост, низкоуглеродистое развитие, разумный рост, экологически ориентированная экономика, устойчивая экономика и др. Невозможность объединения понятий, связанных с экономикой и природной средой препятствует пониманию сущности зеленой экономики.

Тенденции создавать новый терминологический аппарат каждой заинтересованной структурой или ученым обеспечивает неуверенность по поводу того, в чем же нуждается общество и что должны сделать влиятельные политики. {1}

Проблема в том, какой должна быть зеленая экономика, каково должно быть соотношение зеленой экономики и роста, сможет ли последний дать ответ на социальные проблемы и проблемы охраны окружающей среды. В этом отношении зеленая экономика могла бы стать ограничительным механизмом в обеспечении устойчивости экономики, в основном, чтобы ограничить текущую схему потребления и производства.

Еще одной проблемой, связанной с зеленой экономикой, является соответствие ее существующей экономической системе и здесь проблемы являются нерешенными, поскольку функционирование зеленой экономики в рамках современной капиталистической системы является нестабильным и неэффективным. Соответственно, для эффективного внедрения зеленой экономики, необходимо существование сильного государства. {2}

Современные условия глобализации общества на первый взгляд указывают на необходимость планировать не только вопросы обеспечения роста производства, но и улучшения качества жизни людей, определяемые международными стандартами ISO-9000 [3], ISO-14000 [4], а также решение экологических проблем на основе соблюдения экологических стандартов (IFS, GRI

стандарты), связанных с формированием бережного отношения к окружающей природной среде, её ресурсным источникам, а также их эффективным использованием в производственно-хозяйственной деятельности. В данных условиях крайне важно обеспечить баланс между экономической, производственной, транспортной, экологической политикой предприятия и политикой государства в целом. Достичь такого баланса возможно, на наш взгляд, за счёт использования современных подходов и методов к процессу управления на основе использования принципов развития «зеленой» экономики.

Человеческое сообщество XXI века активно решает проблему становления единого цивилизационного пространства. Немаловажная роль в глобальном пространстве сегодня актуальна и ей будет принадлежать решение вопросов экологизации экономики. В этой связи важно понимать, что задачи экологизации экономики и развития «зеленой» экономики играют важную роль в понимании и достижении поставленного результата, выражающегося в повышении уровня жизни и благосостояния граждан, формировании безопасности окружающей среды, экономическом росте региона и страны в целом. Под «зеленой» экономикой следует понимать экономику, направленную с одной стороны, на решение основных глобальных экологических проблем, а с другой стороны на повышение благосостояния людей, увеличение производительности и эффективности производства. Также, «зеленая» экономика направлена на рассмотрение и решение проблем, связанных с глобальным изменением климата на земле, а это уже очень серьёзно. Несмотря на понимание и всю важность данного вопроса, существует целый ряд проблем на пути развития «зеленой» экономики, являющиеся сдерживающим фактором развития.

В 1990 году впервые было научно установлено, что выбросы, вызванные деятельностью человека, «существенно повышают концентрацию парниковых газов в атмосфере». Таким образом, люди были объявлены «официально» ответственными за изменение климата. В этот же период произошло резкое изменение отношения к карбонизации: «Углекислый газ был причиной усиления в более чем половине случаев парникового эффекта и, вероятно, останется таким же в будущем». Более того, как заявили Le Queré и др., постиндустриальные концентрации CO₂ в атмосфере увеличились со скоростью в 100 раз больше, чем в любое время за последние 420000 лет. В 2007 году ЮНЕП заявил: научные сценарии для предотвращения опасного и, возможно, неуправляемого изменения климата требуют, чтобы глобальные выбросы парниковых газов достигнув пика в течение следующих 10-15 лет, затем сократились наполовину до середины века. Стабилизация климата требует быстрого перехода к низкоуглеродной экономике. В этом отношении одной из основных новостей в июле 2017 года стало заявление президента США Д. Трампа о выходе из Парижского соглашения.

Учитывая важность изменения климата для «здоровья» Земли, зеленая экономика была определена как экономика с низким уровнем выбросов углерода, хотя, на наш взгляд, низкоуглеродистую экономику можно рассматривать как подмножество зеленой экономики, либо говорить, что зеленая экономика построена на низкоуглеродистых системах. Одной из наиболее важных проблем в этом отношении являются временные рамки, позволяющие адаптироваться к низкоуглеродистым системам, которые требует зеленая экономика. M.S., Morgenstern, R.D., Shih, J.S. (2008) провели исследование политики ценообразования на выбросы углерода в промышленности США по сценариям, в которых показано, что вначале

переход на низкоуглеродистые системы может быть обременительным, но позитивен в среднесрочной и долгосрочной перспективе.

На основе анализа генезиса «зеленой экономики», автор обосновывает точку зрения, что неустойчивость современной рыночной системы не позволяет эффективно реализовать направления устойчивого развития, а альтернативой может стать только система, построенная на основе баланса рыночной и высоко регулируемой интервенционистской экономикой.

Зеленая экономика в контексте устойчивого развития, еще не вписалась ни в одну из базовых экономических систем, поскольку капитализм, как выяснилось оказался весьма неустойчивой системой. Социальная политика играет слабую роль, а охрана окружающей среды не является приоритетом. После более чем 40-летнего существования экологического права в рамках капиталистической системы можно сделать вывод о том, что не капитализм будет решать проблемы планеты. Как отметил Foster J. (2002)²», капитализм не может обеспечить решение экологических проблем, поскольку распыляет общество, где люди борются друг с другом и игнорируют потребности друг друга, а активное накопление продуктов просто несовместимо с сохранением окружающей средой. Образно говоря, «Труд и земля рассматриваются как товары. Люди делятся на производителей и потребителей. Желание товаров считается ненасытным. Свобода сужается до права выбора между конкурирующими альтернативами».

Единственной экономической системой, которая могла бы, по мнению автора, эффективно противостоять капитализму, была социалистическо-коммунистическая экономическая система, которая не сработала, вследствие отсутствия стимулов. Коммунистический строй был сосредоточен на производстве, а не на защите природных ресурсов. Тем не менее, устойчивое развитие требует определенной степени командной экономики, чтобы установить пределы дикого производства или потребления и выдвинуть на первый план социальную политику.

Капитализм не может этого сделать. Тем не менее, международное сообщество неохотно соглашалось на серьезное вмешательство правительства в экономику. Большая часть неудач, связанная с эффективным внедрением устойчивого развития, связана с провалом интервенционистской политики в экономике. Тот факт, что командная экономика в СССР стала одной из причин его разрушения, благоприятствовал рыночной экономике, в которой граждане превращаются в потребителей с множеством альтернативных вариантов выбора.

Одной из альтернатив может быть энвайронментализм на свободных рынках, предлагающий рынки, как решение экологических проблем. На данный момент мы можем утверждать, что рыночная экономика никогда не ставит благополучие планеты на первое место. Невидимая рука рынков не защитит окружающую среду.

Развитие зеленой экономики сдерживается из-за глобальных издержек перехода к новой экономической парадигме, на основе утверждения, что мир не готов позволить себе такое изменение. Как упоминал Остен Дале, вице-президент Esso Norway-North Sea: «Социализм рухнул, потому что он не позволял ценам говорить об экономической правде. Капитализм может рухнуть, потому что он не позволяет ценам рассказать об экологической правде».

Тем не менее, проблема заключается не только в установлении правильных цен. СССР рухнул по причине невозможности в определенный момент, удовлетворить требования к благосостоянию граждан. В настоящее время рыночная экономика сталкивается с той же проблемой: капитализм ставит 1,3 млрд человек в крайнюю нищету. Хотя никто никогда не

предсказывал распад СССР, когда это произошло, многие поняли, что это было неизбежно. По тому же рассуждению мы можем утверждать, что социальная и политическая система, которая не заботится о половине планеты, не может долго существовать. Капитализм доказал отсутствие внутреннего и общего равноправия, что усиливает неравенство в распределении богатства. Программа развития ООН (ПРООН), использующая Коэффициент Джини в качестве показателя неравенства в распределении, отметила, что наиболее богатые (1% населения) владели примерно 32% мирового богатства в 2000 году, 46% к 2010 году и 50% в 2016 году. Примером служит динамика коэффициента Джини в России. В 2019 году наиболее высокие значения коэффициента Джини отмечались в США, России, Швеции и Нидерландах.

Единственное решение, которое капиталистическая система может обеспечить для решения экологических проблем, - это чистые технологии, однако этот аспект охватывает только микроэкономические проблемы, а не макроэкономические.

В настоящее время зеленая экономика является выражением Нео капитализма. Политика в области зеленой экономики в значительной степени осознается неоклассической экономикой, в соответствии с которой эффективность рынка зависит от «правильного ценообразования». Но зеленая экономика дает понять, что мы далеки от того, чтобы платить «правильные» цены за правильные продукты, поскольку они основаны на ресурсах, которые принадлежат будущим поколениям. Подводя итог, можно отметить, что политические рамки «зеленой» экономики в контексте устойчивого развития должны найти баланс между рыночной экономикой и высоко регулируемой и интервенционистской экономикой.

Ключевой вопрос в том, что будущие поколения не существуют, поэтому невозможно понять их взгляды, чтобы защитить их от будущих потерь. Это является причиной, почему организационной структуре необходимо гарантировать права будущих поколений. В международном праве есть так называемое «Общее достояние человечества» - специальный режим по определенным областям планеты, имеющим специальную культурную или естественную ценность; цель - сохранить их для будущих поколений. Они не могут свободно эксплуатироваться общественным или частным юридическим лицом (например, дно океана и его подпочва вне пределов национальной юрисдикции, объявлены общим достоянием человечества). Имея специальный правовой режим, они находятся под юрисдикцией ООН, отвечающей за соответствующее управление для будущих поколений.

Заключение

Развитие «зеленой» экономики в настоящее время испытывает определенные сложности, однако, взятый «зеленый» курс определил перспективы развития различных отраслей хозяйства и производства на будущее. Считаем, что использование комплексного подхода позволит обеспечить переход к энергосберегающим технологиям производства, снизит выбросы газов и отходов промышленной деятельности и создаст комфортные условия для проживания людей и общества в целом.

Можно сделать вывод:

- анализ составляющих (или основных сил) зеленой экономики, позволяет сделать вывод, что зеленая экономика более устойчиво функционирует в биномиальном, а не триномиальном (экономик социальном или экономико-экологическом) сочетании. Стремление к зеленой экономике для достижения одновременно социальных, экономических и экологических целей,

скорее, амбициозно, чем эффективно. При этом, зеленая экономика является инструментом и основой устойчивого развития: большинство правовых и стратегических структур, связанных с устойчивым развитием, адекватны зеленой экономике; цели зеленой экономики - цели устойчивого развития;

- можно обосновать, что строящаяся на основе зеленой экономики политика включает в себя такие составляющие как новая система производственного потребления; устойчивые технологии; повышение эффективности добычи и использования энергетических ресурсов; рост количества рабочих мест, способствующих количественному и качественному воспроизводству окружающей среды; низкоуглеродистые системы и, наконец, целевые экологические инвестиции, формируемые в результате использования инструментов «зеленых» финансов;

- обосновывается, что неустойчивость рыночной (капиталистической) системы в ее современном состоянии, определяет невозможность эффективной реализации устойчивого развития; альтернативой ей является система, позволяющая реализовать баланс рыночной и высоко регулируемой интервенционистской экономики.

Литература:

1. Матеос А., Вейг Н.В. Экологическая модернизация промышленного производства // Экономические науки. – 2022. – №8 (201). – С. 22-26.– 0,35 п.л. (авт.– 0,2 п.л.)ⁱ
2. Матеос, А. Социальная составляющая «зеленой» экономики: социальная «зеленая» экономика // Материалы XIV Международной научно-практической конференции «Современный менеджмент: проблемы и перспективы» /А. Матеос. – СПб., 2021- 0,4 п.л.)ⁱⁱ
3. Матеос, А. Зависимость валового внутреннего продукта и затрат на природопользование / Экономика и управление. Сб. научн. трудов. Ч.П. /А. Матеос/ - СПб.: Изд-во СПбГЭУ. - 2020.- С. 63-67. - 0,4 п.л.
4. Матеос, А. Экономика и окружающая среда /Технологическая перспектива в рамках Евразийского пространства: новые рынки и точки экономического роста: Материалы Третьей Международной межвузовской научно-практической конференции. – СПб.: Изд-во: Центр научно-информационных технологий «Астерион». - 2021.ⁱⁱⁱ
5. Матеос, А. Экономика энергетики и устойчивое развитие в магистерских программах СПбГЭУ /Карлик А.Е., Матеос А., Бичун Ю.А., Гришпун Е.А. В сборнике: III Национальная научнопрактическая конференция с международным участием «Архитектура университетского образования: современные университеты в условиях единого информационного пространства», Санкт-Петербург(2022).

Sustainable Energy And Sustainable Development Projection For Azerbaijan

University of Iowa, US, Iowa city
Collage of Liberal Arts
Pre-med biology.
Seyhun Hacılı seyhun-hacili@uiowa.edu

SUMMARY

This essay explores Azerbaijan's roadmap for sustainable development, focusing on its potential to transition to a greener and more resilient economy. As the host of COP29 in 2024, Azerbaijan is presented with a unique opportunity to establish itself as a global leader in sustainability. The country's economy, heavily reliant on oil and gas exports, remains vulnerable to fluctuations in global energy prices. Therefore, diversifying the economy and investing in renewable energy sources are critical for its long-term stability and ecological health.

The essay emphasizes the importance of reducing dependence on fossil fuels by expanding renewable energy projects, particularly in solar and wind energy. It suggests leveraging Azerbaijan's geographic advantages and fostering international partnerships to attract investments and build infrastructure. Transitioning to sustainable agricultural practices, improving water resource management, and addressing environmental issues in the Caspian Sea are highlighted as key priorities. Hosting COP29 offers a critical opportunity for the country to lead by example and pave the way for a sustainable future that harmonizes economic growth with ecological integrity.

Keywords: Azerbaijan, sustainable development, renewable energy, COP29, economic diversification, fossil fuels, solar energy, wind energy, biodiversity conservation, eco-tourism, water resource management, governance, environmental policies, Caspian Sea, ecological preservation.

XÜLASƏ

AZƏRBAYCAN ÜÇÜN DAVAMLI ENERJİ VƏ DAVAMLI İNKİŞAF PROQNOZU

Məqalə Azərbaycan Respublikasının davamlı inkişaf istiqamətində atacağı addımları və perspektivlərini araşdırır. 2024-cü ildə COP29 tədbirinə ev sahibliyi etməyə hazırlaşan Azərbaycan, global davamlı inkişaf sahəsində liderlik etmək üçün əhəmiyyətli bir fürsət əldə edib. Ölkənin enerji sektoru, əsasən neft və qaz ixracatına söykənir, lakin bu asılılıq iqtisadiyyatı global enerji qiymətləri ilə əlaqədar risklərə qarşı həssas edir. Buna görə də, iqtisadiyyatın diversifikasiyası və bərpa olunan enerji mənbələrinə keçid zəruridir.

Məqələdə, Azərbaycan hökumətinin neft asılılığını azaltmaq və bərpa olunan enerji layihələrini genişləndirmək üçün addımlar atmasının vacibliyi vurğulanır. Günəş və külək enerjisi potensialının reallaşdırılması, enerji səmərəliliyinin artırılması və bu sahəyə beynəlxalq sərmayələrin cəlb edilməsi tövsiyə olunur. Bununla yanaşı, kənd təsərrüfatında davamlı metodların tətbiqi, su ehtiyatlarının səmərəli idarə olunması və Xəzər dənizində ekoloji problemlərin həll edilməsi kimi məsələlər də ön plana çəkilir. COP29 tədbiri Azərbaycanı bu yolda global lider kimi möhkəmləndirmək üçün tarixi bir imkan yaradır.

Açar sözlər: Azərbaycan, davamlı inkişaf, bərpa olunan enerji, COP29, iqtisadi diversifikasiya, fosil yanacaqlar, günəş enerjisi, külək enerjisi, bioçeşidliliyin qorunması, ekoturizm, su ehtiyatlarının idarə edilməsi, idarəetmə, ekoloji siyasətlər, Xəzər dənizi, ekoloji mühafizə.

INTRODUCTION. In this essay, I will delve deeply into the projection for a more sustainable development trajectory for the Republic of Azerbaijan. As Azerbaijan prepares to host COP29 in 2024, the nation faces a pivotal moment to establish itself as a global leader in sustainable development. This international event has placed sustainability at the forefront of Azerbaijan's agenda, offering both challenges and opportunities to transform its development pathways. Known as a fossil fuel powerhouse, Azerbaijan produces an average of 620,000 barrels of oil daily as of 2023/2024. However,

the reliance on this mono-commodity economy has left the nation vulnerable to global oil price fluctuations, highlighting the urgency of diversifying income sources through more eco-friendly alternatives. Although oil production has slightly declined, and the government has taken initial steps toward ecological reform, fossil fuels continue to dominate Azerbaijan's economic landscape. This dependency is rooted in its vast oil reserves, which were instrumental in driving economic growth and stability post-independence. Sustainable development in Azerbaijan, however, extends far beyond energy reform. It encompasses the broader framework of the United Nations' 17 Sustainable Development Goals (SDGs), which serve as a global benchmark for ecological and social progress. [15.World Bank. (2023).] This essay focuses primarily on SDGs that emphasize ecological preservation and sustainable energy, analyzing Azerbaijan's current trajectory and envisioning its potential future.

2. ECONOMIC FRAMEWORK AND TRANSITION IMPERATIVES

Azerbaijan ranks 63rd out of 166 countries in the Sustainable Development Report, reflecting a steady improvement compared to previous years. However, the nation's overreliance on hydrocarbon exports contributes to significant economic risks. In 2022, the oil and gas sector accounted for more than 90% of export revenues, leaving the economy susceptible to external shocks, such as declining global oil prices or shifts in energy demand. The urgency to diversify into non-oil sectors, including renewable energy, agriculture, tourism, and technology, is not just an environmental necessity but an economic imperative.

Azerbaijan's economic framework has long been characterized by its reliance on the oil and gas sector, which has historically driven GDP growth, foreign investment, and national revenues. However, this dependence has also exposed the economy to vulnerabilities, including fluctuations in global oil prices and the long-term decline of fossil fuel demand. Transitioning to a diversified and sustainable economic model is therefore not only an environmental imperative but also an economic necessity.

Azerbaijan's economy is heavily reliant on hydrocarbon exports, which account for a significant portion of its GDP, state budget, and foreign trade. The success of the oil sector, particularly through projects like the Baku-Tbilisi-Ceyhan pipeline, has brought substantial wealth to the country. However, this reliance on a mono-commodity economy creates several challenges:

1. price volatility: global oil price fluctuations have a direct impact on Azerbaijan's fiscal stability, as seen during the oil price crashes of 2014 and 2020.
2. resource depletion: although Azerbaijan's oil reserves remain substantial, declining production levels signal the need for alternative economic drivers.
3. environmental costs: the environmental degradation associated with oil extraction and refining undermines sustainable development goals, particularly in regions like the Absheron peninsula.
4. the imperative to transition from a resource-based economy to a more diversified model is clear.
5. Azerbaijan's integration into global markets and its active participation in international initiatives, such as the Paris Agreement and COP29, provide opportunities to access climate financing and technical assistance. Collaboration with global institutions, such as the World Bank and the Green Climate Fund, can support projects aimed at economic diversification and sustainability. Azerbaijan's transition to a diversified and sustainable economy requires a long-term vision that balances immediate economic needs with future environmental and social goals. By fostering innovation, investing in renewable energy, and leveraging its strategic geographic location, Azerbaijan can redefine its

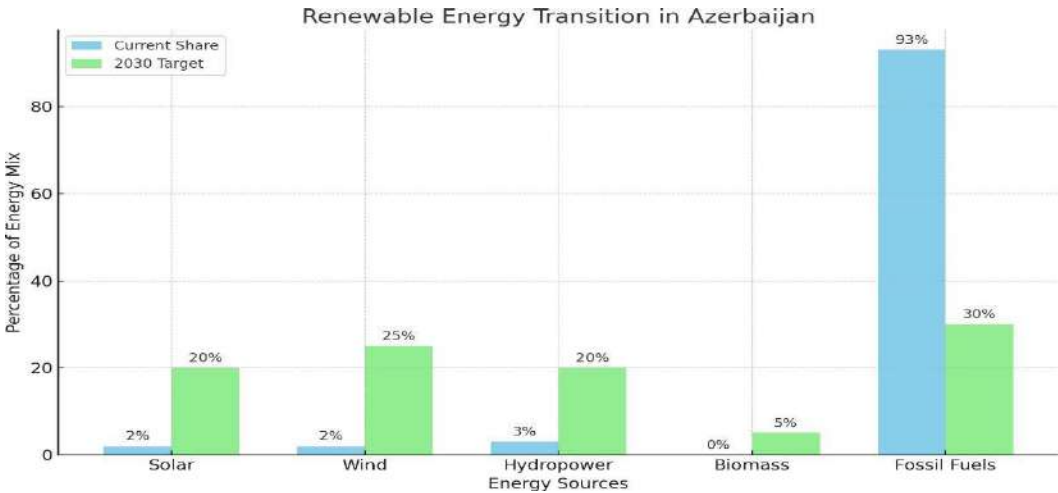
economic identity, ensuring prosperity for future generations. The shift from a resource-dependent economy to one driven by sustainability and resilience represents not only a strategic necessity but also an opportunity for Azerbaijan to become a regional leader in sustainable development. [7. Beynəlxalq Bərpa Olunan Enerji Agentliyi (IRENA). (2023).]

3. RENEWABLE ENERGY TRANSITION: A KEY PRIORITY

Hosting COP29 has the potential to accelerate Azerbaijan’s shift toward renewable energy sources. Decreasing reliance on fossil fuels and exploring alternative energy generation methods are crucial for long-term sustainability. While Azerbaijan’s current energy mix includes only 7% from non-fossil fuel sources, significant investments in wind and solar energy could change this landscape. The country’s ambitious goal of generating 5GW of renewable energy requires robust government policies and partnerships with global clean energy leaders. At present, solar and wind projects are in their infancy, hindered by inadequate infrastructure and limited private sector participation. Expanding solar capacity, particularly in the central and eastern regions where sunlight is abundant, and harnessing the Caspian Sea's wind potential, are vital strategies.

A transition to renewable energy also offers opportunities for economic growth and job creation. Developing local manufacturing capacities for solar panels and wind turbines could generate employment while reducing import dependency. Moreover, Azerbaijan’s strategic position at the crossroads of Europe and Asia could facilitate its emergence as an energy transit hub for renewable electricity exports. [5.Bressand, A., & Khalilova, S. (2021).

The transition to renewable energy in Azerbaijan is not just a strategic priority but a necessity for ensuring economic resilience, environmental sustainability, and energy security. As the global energy landscape shifts toward cleaner and more sustainable sources, Azerbaijan has a unique opportunity to harness its abundant natural resources to diversify its energy portfolio and reduce its dependency on fossil fuels.

[11. BP Azerbaijan. (2023). Statistical Review of World Energy.]

The data used in the preparation of the diagram (6, 7, 8, 9) are based on the current statistics of Azerbaijan's energy sector and the announced targets for 2030, prepared by the author and visualizes Azerbaijan's current energy mix and its energy targets for 2030. The key aspects of the diagram are explained as follows:

1. Current energy mix:

- **fossil fuels (93%):** currently, Azerbaijan's energy production is predominantly based on fossil fuels such as oil and natural gas. this reflects the country's historical dependence on hydrocarbons for economic growth.

- **solar (2%) and wind (2%):** the current share of solar and wind energy is minimal, indicating the nascent stage of renewable energy development in Azerbaijan.

- **hydropower (3%):** hydropower contributes a small but stable portion of the current energy mix.

- **biomass (0%):** biomass energy currently plays no role in Azerbaijan's energy mix.

2. 2030 Targets:

- **solar (20%) and wind (25%):** significant growth is planned for solar and wind energy, positioning them as key contributors to Azerbaijan's renewable energy future.

- **hydropower (20%):** hydropower will be expanded to play a larger role in the energy mix.

- **biomass (5%):** for the first time, biomass energy will be included in the mix, utilizing agricultural and organic waste.

- **fossil fuels (30%):** the share of fossil fuels in the energy mix will be substantially reduced but will remain an important source.

3. Strategic approach:

- **diversification of energy sources:** the 2030 targets reflect Azerbaijan's strategy to diversify its energy portfolio to ensure energy security and align with sustainable development goals.

- **transition to renewables:** this transition highlights Azerbaijan's efforts to reduce carbon emissions and meet its commitments under the Paris Climate Agreement.

4. Key observations:

- **reduction in fossil fuel dependency:** a decrease from 93% to 30% in the share of fossil fuels signifies Azerbaijan's intent to transition to a greener economy.

- **renewable energy growth:** the rapid increase in solar, wind, and hydropower contributions demonstrates Azerbaijan's commitment to renewable energy development.

- **inclusion of biomass:** introducing biomass energy into the mix reflects a focus on utilizing agricultural and waste resources efficiently. [2.Azerbaijan Ministry of Ecology and Natural Resources. (2022).]

This diagram underscores Azerbaijan's renewable energy potential, particularly in solar and wind, and its commitment to expanding these sectors. The transition not only reduces environmental impact but also enhances economic resilience and positions Azerbaijan as a regional leader in renewable energy development.

Currently, renewable energy accounts for only about 7% of Azerbaijan's total energy production, with a significant portion derived from hydropower. To meet its target of generating 30% of its energy from renewable sources by 2030, Azerbaijan must accelerate investments in solar, wind, geothermal, and biomass energy. This diversification is essential not only for environmental reasons but also for reducing the economic vulnerabilities associated with fluctuations in global oil prices.

Investing in renewable energy can also help Azerbaijan address its energy demand in rural and underserved areas. By deploying decentralized energy systems, such as solar panels and mini-wind turbines, the country can provide reliable electricity to remote communities while reducing transmission

losses associated with centralized systems. This approach not only promotes energy equity but also supports rural development by enabling economic activities in isolated regions.

The strategic development of solar and wind energy infrastructure holds the key to Azerbaijan's renewable energy future. Solar radiation levels in the central and eastern regions, such as the Absheron Peninsula, offer substantial potential for photovoltaic (PV) installations. Similarly, the consistent wind patterns along the Caspian Sea coastline present a significant opportunity for wind farms.

Azerbaijan has already initiated projects such as the Garadagh Solar Power Plant, which is expected to generate 230 MW of clean energy, contributing to the country's ambitious renewable energy targets. Additionally, the Khizi-Absheron Wind Power Plant, with a capacity of 240 MW, represents a significant milestone in wind energy development. These projects not only contribute to the national grid but also serve as models for scaling up renewable energy infrastructure. [16. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti. (2023).]

To fully capitalize on solar and wind energy potential, Azerbaijan must prioritize:

1. **grid modernization:** Upgrading the existing energy grid to accommodate intermittent energy from renewables.
2. **policy support:** Offering incentives such as feed-in tariffs, tax breaks, and subsidies to attract private investments.
3. **technology transfer:** Partnering with international companies to bring advanced renewable technologies and expertise.

The renewable energy transition offers numerous socioeconomic benefits for Azerbaijan. The expansion of clean energy industries is expected to create thousands of jobs in construction, operation, and maintenance. These opportunities are particularly valuable for rural areas, where employment options are often limited. Moreover, the development of renewable energy projects can stimulate local economies by creating demand for supporting services, such as logistics, manufacturing, and engineering.

The integration of renewable energy into Azerbaijan's energy mix also enhances public health by reducing air pollution, which is currently exacerbated by fossil fuel combustion. Cleaner air contributes to lower incidences of respiratory diseases, improving the overall quality of life for Azerbaijani citizens. Despite its potential, the renewable energy sector in Azerbaijan faces challenges such as high upfront costs, limited financing mechanisms, and gaps in technical expertise. Addressing these issues requires coordinated efforts, including:

- **strengthening public-private partnerships (PPPS):** collaborating with private sector stakeholders to share financial risks and leverage expertise.
- **access to international funding:** securing climate financing from global organizations such as the green climate fund to support large-scale projects.
- **capacity building:** training local professionals in renewable energy technologies to create a skilled workforce capable of sustaining long-term growth in the sector.

By overcoming these barriers, Azerbaijan can position itself as a regional leader in renewable energy, contributing to global climate goals while fostering sustainable economic development.

This renewed focus on renewable energy represents a pivotal step toward a greener, more resilient future for Azerbaijan, ensuring that the country remains competitive in a rapidly evolving global energy market. [3.Paris Agreement. (2015)]

4. ENHANCING WATER RESOURCE MANAGEMENT

Water scarcity is a pressing issue in Azerbaijan, particularly in semi-arid regions where agriculture relies heavily on irrigation. Efficient water management is critical for sustainable development. Despite its access to the Caspian Sea, Azerbaijan faces acute challenges in maintaining freshwater supplies. Modern irrigation systems, such as drip irrigation, coupled with wastewater recycling technologies, could dramatically improve water efficiency. Transboundary water cooperation, particularly with neighboring countries sharing key river basins, will also be crucial. Azerbaijan must prioritize equitable agreements that balance economic development with ecological preservation.

Economically, effective water management can enhance agricultural productivity and food security, reducing the nation's reliance on imported goods. Additionally, addressing pollution in the Caspian Sea through stricter regulations could revitalize the fisheries industry, boosting both employment and export potential.

Azerbaijan boasts a rich tapestry of biodiversity, from the Caspian Sea basin to the Talysh Mountains. However, habitat destruction, resource overexploitation, and climate change threaten its ecosystems. Expanding the nation's protected areas, which currently cover only 10% of the land, is an urgent priority. Creating additional national parks and reserves could safeguard wetlands, forests, and steppes—critical habitats for endangered species like the Persian leopard and Caspian seal. Enhanced wildlife protection programs, stricter anti-poaching laws, and public awareness campaigns are equally essential.

Eco-tourism represents a promising avenue for generating conservation revenue while promoting environmental education. By positioning itself as an eco-tourism destination, Azerbaijan could attract international visitors while fostering local economic development. Investments in sustainable tourism infrastructure, such as eco-lodges and green transportation systems, would support this initiative. Tourism growth would, in turn, contribute to rural development, creating alternative income sources for communities heavily reliant on resource extraction. [12. Azərbaycan Respublikasının Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi. (2023).]

Agriculture remains a cornerstone of Azerbaijan's economy, yet its environmental impact cannot be ignored. Land degradation, excessive water usage, and chemical pollution have long plagued the sector. Transitioning to sustainable practices—such as organic farming, crop rotation, and agroforestry—could mitigate these issues. Encouraging the adoption of conservation tillage methods and precision agriculture technologies would further enhance productivity while preserving soil health.

Economically, a shift toward sustainable agriculture could improve export competitiveness, particularly in European markets where demand for organic and eco-certified products is rising. Reforming agricultural policies to incentivize sustainability is equally critical. Subsidies for eco-friendly farming methods, along with penalties for environmentally harmful practices, could drive meaningful change. Moreover, integrating sustainability into the country's rural development strategy would support the livelihoods of farming communities while advancing national ecological goals.

5. GOVERNANCE AND GLOBAL PARTNERSHIPS

Achieving sustainability requires more than policy changes—it demands robust governance and active public engagement. Transparent environmental policies, enforced by accountable institutions, are essential for long-term success. Local communities must play an active role in decision-making processes, ensuring that sustainability initiatives align with their needs and values.

International cooperation will also be indispensable. Azerbaijan must strengthen partnerships with global organizations and neighboring countries to address transboundary environmental challenges, such as water resource management and Caspian Sea pollution control. Participating in regional forums and adopting international best practices will bolster Azerbaijan's capacity to tackle these complex issues. [9BP Statistical Review of World Energy. (2023).]

6. Conclusion

Azerbaijan's path toward sustainability is fraught with challenges but brimming with potential. By integrating environmental protection with economic development and social well-being, the country can create a resilient and prosperous future. Expanding renewable energy, improving water management, conserving biodiversity, promoting sustainable agriculture, and strengthening governance are key pillars of this vision.

By diversifying its economy, Azerbaijan can reduce its vulnerability to external shocks while fostering sustainable growth. Hosting COP29 provides a unique opportunity to showcase its commitment to global sustainability goals. Through comprehensive planning, innovative policies, and global collaboration, Azerbaijan can secure a future where economic prosperity and ecological integrity go hand in hand.

References

1. World Bank. (2023). Azerbaijan: Economic Update. Washington, D.C.: World Bank.
2. Azerbaijan Ministry of Ecology and Natural Resources. (2022). National Report on Environmental Protection in Azerbaijan. Baku: Ministry of Ecology and Natural Resources.
3. Paris Agreement. (2015). United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC). Paris: UNFCCC.
4. Azerbaijan State Statistics Committee. (2023). Statistical Yearbook of Azerbaijan 2023. Baku: State Statistics Committee.
5. Bressand, A., & Khalilova, S. (2021). Energy Policy in Azerbaijan: Toward Sustainability and Diversification. Cambridge: Cambridge University Press.
6. Azərbaycan Energetika Nazirliyi. (2023). Azərbaycanın Enerji Strategiyası və 2030-cu il Hədəfləri. Bakı: Energetika Nazirliyi.
7. Beynəlxalq Bərpa Olunan Enerji Agentliyi (IRENA). (2023). Renewable Energy Statistics 2023. Abu Dhabi: IRENA.
8. Azərbaycan Respublikasının Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi. (2023). Dayanıqlı İnkişaf və Enerji. Bakı: ETSN.
9. BP Statistical Review of World Energy. (2023). Global Energy Trends and Azerbaijan's Position. London: BP Publications.
10. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi. (2023). Dayanıqlı inkişaf məqsədlərinin həyata keçirilməsi üzrə illik hesabat. Bakı: İqtisadiyyat Nazirliyi Nəşriyyatı.
11. BP Azerbaijan. (2023). Statistical Review of World Energy. Bakı: BP Nəşriyyatı.
12. Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi. (2022). Qlobal iqlim dəyişiklikləri və Azərbaycan: Çıxış yolları və prioritetlər. Bakı: ETSN Nəşriyyatı.
13. Azərbaycan Respublikası Energetika Nazirliyi. (2023). Alternativ və bərpa olunan enerji mənbələri üzrə inkişaf perspektivləri. Bakı: Energetika Nazirliyi Nəşriyyatı.

14. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (AMEA). (2022). Azərbaycanın bioloji müxtəlifliyi və onun qorunması yolları. Bakı: AMEA Nəşriyyatı.
15. World Bank. (2023). Azerbaijan Country Environmental Analysis. Vaşinqton: Dünya Bankı Nəşriyyatı.
16. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti. (2023). Ağıllı şəhər və kənd konsepsiyası: Yeni çağırışlar və həllər. Bakı: Nazirlər Kabineti Nəşriyyatı.

İnnovasiyaların İqtisadiyyatda Oynadığı Rol Və Onun Yaşıl İqtisadiyyata Töhfəsi.

Məmmədov Akif Bəylər o ; mammadov_a51@mail.ru

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti(UNEC),; rector@unec.edu.az

Xülasə:

Yaşıl iqtisadiyyat, ekoloji tarazlığı qoruyaraq davamlı iqtisadi inkişafı təmin edən iqtisadi modeldir. Bu məqalə yaşıl iqtisadiyyat və innovasiyalar mövzusunda yazılmışdır. Məqələdə yaşıl iqtisadiyyatın əsas prinsipləri, enerji səmərəliliyi, resursların davamlı istifadəsi və tullantıların idarə olunması kimi vacib mövzular əhatə olunmuşdur. Dünyada ətraf mühitin çirklənməsi, azalan təbii ehtiyatlar və artan tələbat fonunda dayanıqlı inkişafa nail olmaq üçün "yaşıl" iqtisadiyyatın genişləndirilməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər böyük əhəmiyyət daşıyır. Həmçinin, innovasiyaların yaşıl iqtisadiyyatda oynadığı rol, bərpa olunan enerji texnologiyaları və ekoloji səmərəli istehsal prosesləri nəzərdən keçirilmişdir. Azərbaycanda qurulmuş təkrar emal prosesi "yaşıl iqtisadiyyat"ın inkişafına, rəqabətqabiliyyətli sənaye məhsullarının istehsalının genişləndirilməsinə, ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına xidmət edir. "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər"də 5-ci prioritet "Təmiz ətraf mühit və "yaşıl artım" ölkəsi" adlanır. Azərbaycan kontekstində yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı, dövlət siyasətləri və yerli şirkətlərin rolu araşdırılmışdır. Məqələnin sonunda, yaşıl iqtisadiyyatın gələcək perspektivləri və davamlı inkişafın təmin edilməsi üçün tövsiyələr verilmişdir. Məqalə, iqtisadiyyat və ekologiya mövzularına marağı olan oxucular üçün faydalı məlumatlar təqdim edir.

Açar Sözlər: Yaşıl iqtisadiyyat, İnnovasiyalar, Bərpa olunan enerji, Dayanıqlı inkişaf
Ekoloji səmərəlilik; Azərbaycan iqtisadiyyatı.

Summary:

Green economy is an economic model that ensures sustainable economic development while maintaining ecological balance. This article is written on the topic of green economy and innovations. The article covers important topics such as the main principles of green economy, energy efficiency, sustainable use of resources and waste management. In order to achieve sustainable development against the background of environmental pollution, dwindling natural resources and increasing demand in the world, measures taken to expand the "green" economy are of great importance. Also, the role of innovations in the green economy, renewable energy technologies and environmentally friendly production processes were considered. The recycling process established in Azerbaijan serves the development of the "green economy", the expansion of the production of competitive industrial

products, and the improvement of the ecological situation. In "Azerbaijan 2030: National Priorities for Socio-Economic Development", the 5th priority is called "Clean environment and "green growth" country". The development of the green economy, state policies and the role of local companies in the context of Azerbaijan were examined. At the end of the article, the future prospects of the green economy and recommendations for ensuring sustainable development are given. The article provides useful information for readers interested in economics and ecology.

Keywords: Green economy, Innovations; Renewable energy; Sustainable development; Ecological efficiency, Azerbaijan economy

Giriş.

Yaşıl iqtisadiyyat anlayışı son dövrlərdə dünyada və Azərbaycanda getdikcə daha çox diqqət mərkəzinə gələn mövzulardan biridir. Bu model iqtisadi artımı ekoloji cəhətdən davamlı şəkildə təmin etməyi hədəfləyir. Yaşıl iqtisadiyyat sadəcə iqtisadi inkişaf deyil, həmçinin ekoloji tarazlığın qorunmasına yönəlmiş bir yanaşmadır. Bu konsepsiya ətraf mühitin qorunması və iqlim dəyişikliyinə qarşısının alınması üçün qlobal səviyyədə zəruri addımların atılmasını tələb edir. İnnovasiyalar isə bu yanaşmanın əsas motorudur.[1.Məhərrəmov,2021] İnnovativ texnologiyalar vasitəsilə təbii resurslardan daha səmərəli istifadə etmək, tullantıları azaltmaq və yeni, təmiz enerji mənbələrini inkişaf etdirmək mümkündür.Bu məqalədə yaşıl iqtisadiyyatın əsas prinsipləri, innovasiyaların bu sahədə rolu və Azərbaycan kontekstində yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı barədə müzakirələr aparılacaq. Məqsəd yaşıl iqtisadiyyatın Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün əhəmiyyətini və bu sahədəki potensial problemləri təhlil etməkdir. Dünyanın qarşılaşdığı ekoloji problemlər, iqtisadi inkişafın davamlılığını təmin etmək üçün yeni yanaşmalara ehtiyac duyur. Bu kontekstdə "yaşıl iqtisadiyyat" anlayışı, ekoloji tarazlığın qorunması, resursların səmərəli istifadəsi və sosial ədalətin təmin edilməsi məqsədini güdür. Bu məqalədə yaşıl iqtisadiyyatın əsas prinsipləri, innovasiyaların rolu və bu iki anlayışın birgə inkişafının vacibliyi müzakirə olunacaq.

Yaşıl İqtisadiyyatın Əsas Prinsipləri

Yaşıl iqtisadiyyatın əsas məqsədi, davamlı inkişafı təmin edərək iqtisadi artım və ekoloji tarazlığı qorumaqdır. Bu iqtisadiyyat modelinin əsas prinsipləri aşağıdakılardır:

1. Resursların davamlı istifadəsi: Yaşıl iqtisadiyyat, təbii resursların səmərəli və məsuliyyətli istifadəsini təmin edir. .[2.N.Həsənov,2020] Bu prinsip, torpaq, su və enerji kimi resursların gələcək nəsillər üçün qorunmasını təmin etməyə yönəlmişdir. Məsələn, su ehtiyatlarının effektiv idarə edilməsi və kənd təsərrüfatı sektorunda daha az su sərf edən texnologiyaların tətbiqi bu prinsipə uyğun nümunələrdir.

2. Enerji səmərəliliyi: Enerji səmərəliliyi yaşıl iqtisadiyyatın ən vacib elementlərindən biridir. Texnoloji yeniliklər, enerji istehsalının və istehlakının daha səmərəli olmasını təmin edir. Məsələn, enerji səmərəli binaların tikintisi, enerji istehlakını azaltmaqla yanaşı, ətraf mühitin qorunmasına da töhfə verir.

3. Ekoloji ayaq izinin azaldılması: İqtisadi fəaliyyətlər nəticəsində yaranan tullantılar və karbon qazı emissiyaları, ekoloji problemlərə səbəb olur. Yaşıl iqtisadiyyat isə bu emissiyaların azaldılmasına, tullantıların təkrar emalına və təmiz texnologiyaların tətbiqinə əsaslanır. .[3.Əliyev F,2019] Məsələn, qlobal səviyyədə elektrik avtomobillərə keçid və sənaye müəssisələrində filtrasiya sistemlərinin tətbiqi buna xidmət edir. Yaşıl iqtisadiyyat, ənənəvi iqtisadiyyatın əksinə olaraq, ekosistemlərin və təbii resursların mühafizəsini ön planda tutur. Bu iqtisadiyyatın əsas prinsipləri aşağıdakılardır:

Ekoloji Dayanıqlılıq: Təbii resursların mühafizəsi və ekosistemlərin bərpaası.

İqtisadi Səmərəlilik: Resursların daha səmərəli istifadəsi və israfın azaldılması.

Sosial Ədalət: Ekonomik inkişafın bərabər paylanması və cəmiyyətin bütün təbəqələrinin faydalanması.

Innovasiyaların Yaşıl İqtisadiyyatda Rolu

İnnovasiyalar, yaşıl iqtisadiyyatın inkişafında mühüm rola malikdir. Yeni texnologiyalar və iş metodları, təbii resursların daha az istifadəsi ilə daha çox məhsul istehsal etməyə imkan verir. Yaşıl iqtisadiyyatda innovasiyaların üç əsas sahəsi önə çıxır:

1. Yaşıl texnologiyalar: Bərpa olunan enerji mənbələrinin inkişaf etdirilməsi yaşıl iqtisadiyyatın təməlini təşkil edir. [4.Quliyev S,2022] Günəş enerjisi, külək enerjisi, su enerjisi kimi mənbələr ekoloji cəhətdən təmiz enerji mənbələridir və innovativ texnologiyalar bu mənbələrin səmərəliliyini artırır. Məsələn, günəş panellərinin səmərəliliyinin artırılması və enerji saxlama texnologiyalarının inkişafı yaşıl iqtisadiyyata böyük təsir göstərir.

2. Smart şəhər layihələri və dayanıqlı infrastruktur: Smart şəhər layihələri, şəhərlərin enerji istehlakını və resurs istifadəsini optimallaşdırmaq üçün müxtəlif texnologiyaları birləşdirir. Bu texnologiyalar ətraf mühitin qorunmasına kömək edir. Məsələn, ağıllı nəqliyyat sistemləri və yaşıl binalar şəhərlərdə karbon izini azaldır və enerji səmərəliliyini təmin edir.

Sahə Texnologiyaları: Aqrar sektorda daha səmərəli məhsul istehsalı üçün yeni metodlar və texnologiyalar.

İstehsalat Prosesləri: İstehsalatda tullantıların azaldılması və resursların dövriyyəsi üçün yeni yanaşmalar.

3. Rəqəmsal texnologiyalar: Rəqəmsal texnologiyalar və big data, təbii resursların idarə edilməsində mühüm rol oynayır. Bu texnologiyalar vasitəsilə resursların istifadə dinamikası izlənilir və resursların daha səmərəli idarə olunması təmin edilir. Məsələn, kənd təsərrüfatında sensor texnologiyalarının tətbiqi ilə su və gübrə sərfiyyatı optimallaşdırılır.

Yaşıl İqtisadiyyatın Azərbaycan Kontekstində İnkişafı

Azərbaycan da dünya miqyasında yaşıl iqtisadiyyata keçid istiqamətində addımlar atmaqdadır. Dövlətin həyata keçirdiyi strateji planlar və innovativ texnologiyalara yatırım, bu sahədə irəliləyişlərə səbəb olmuşdur.

1. Dövlət siyasətləri və proqramlar: Azərbaycan hökuməti "Azərbaycan 2030" inkişaf strategiyası çərçivəsində yaşıl iqtisadiyyata keçidi sürətləndirmək üçün bir sıra tədbirlər görür. Bu strategiya iqtisadiyyatın diversifikasiyası, ekoloji tarazlığın qorunması və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadənin genişləndirilməsi kimi hədəfləri əhatə edir. Eyni zamanda, yaşıl texnologiyaların tətbiqi üzrə qanunvericilik bazası təkmilləşdirilmişdir.

2. Yerli şirkətlərin yaşıl texnologiyalara yatırım etməsi: Azərbaycanda bir çox yerli şirkətlər yaşıl texnologiyalara sərmayə qoymağa başlayıb. Məsələn, bərpa olunan enerji sahəsində fəaliyyət göstərən yerli şirkətlər günəş və külək enerjisindən istifadənin genişlənməsinə böyük töhfələr verirlər. Bununla yanaşı, sənaye müəssisələri ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyaların tətbiqini artırmaqdadır. Həmçinin, Yaşıl iqtisadiyyat, iqtisadiyyata bir sıra müsbət təsirlər göstərə bilər:Yeni İş İmkanları: Yaşıl texnologiyaların inkişafı yeni iş yerlərinin yaradılmasına səbəb olur.[5.Rzayev T,2021]. Rəqabətqabiliyyətin artması:İstehsalatda səmərəlilik artır, bu da müəssisələrin beynəlxalq bazarda daha

rəqəbətqabiliyyətli olmasını təmin edir. Ekoloji Təsirlərin Azaldılması: Tullantıların azaldılması və ekosistemlərin mühafizəsi sayəsində ətraf mühitin vəziyyəti yaxşılaşır. Yaşıl İqtisadiyyatın Sosial təsirləri haqqında aşağıdakıları qeyd edə bilərik: İctimai Fəallığın Artması: Cəmiyyətin yaşıl iqtisadiyyatın inkişafında iştirakı artır, bu da sosial ədalətin bərqərar olmasına kömək edir. Təhsil və Maarifləndirmə: Yaşıl iqtisadiyyat mövzusunda təhsil proqramlarının inkişafı, cəmiyyətin ekoloji şüurunu artırır. İctimai Sağlamlıq: Ekoloji vəziyyətin yaxşılaşması, insanların sağlamlığına müsbət təsir göstərir.

Problemlər və Çağırışlar:

Yaşıl iqtisadiyyata keçid müəyyən problemlər və çağırışlarla müşayiət olunur.

1. İqlim dəyişikliyi və onun yaşıl iqtisadiyyata təsiri: İqlim dəyişikliyi qlobal problem olaraq yaşıl iqtisadiyyata mənfi təsir göstərir. [6.Hüseynov Ə,2020]. Xüsusilə Azərbaycanın iqlim şəraitinin quraqlıq bölgələri bu sahədə ciddi təsir altındadır. Bu səbəbdən, yaşıl texnologiyaların genişlənməsi üçün uyğun şəraitin yaradılması vacibdir.

2. Texnoloji innovasiyaların tətbiqi zamanı qarşılaşan problemlər: Texnoloji yeniliklərin geniş miqyasda tətbiqi bəzi iqtisadi çətinliklər yaradır. Yüksək texnoloji infrastrukturun qurulması və innovativ həllərin tətbiqi üçün maliyyə resursları tələb olunur. Bundan əlavə, bu texnologiyaların mənimsənilməsi üçün ixtisaslı kadrların çatışmazlığı problem yarada bilər.

3. Yerli bazar və qlobal tendensiyalar arasındakı fərqlər: Azərbaycan yaşıl iqtisadiyyat sahəsində qlobal tendensiyalardan geri qala bilər, çünki texnologiya idxalı və yerli istehsal arasında balans yaratmaq çətin ola bilər. Həmçinin Maliyyə Resurslarının Çatışmazlığı: Yaşıl layihələrin maliyyələşdirilməsi üçün tələb olunan vəsaitlərin az olmasını və Siyasi İstəklərin Olmamasını, yəni, hökumətlərin yaşıl iqtisadiyyata dəstək verməkdə maraqsızlığını da qeyd etmək olar.

Yaşıl İqtisadiyyatın gələcək perspektivləri haqqında da qısaca da olsa bunları istərdim:

Yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı üçün bir neçə strateji istiqamət müəyyən edilə bilər: Dövlət Dəstəyi: Hökumətlərin yaşıl layihələrə maliyyə dəstəyi və vergi güzəştləri təqdim etməsi. Təhsil və Tədqiqat: Yaşıl innovasiyaların inkişafını dəstəkləmək üçün tədqiqatların və təhsil proqramlarının artırılması. Beynəlxalq Əməkdaşlıq: Dünya miqyasında yaşıl iqtisadiyyatın inkişafında beynəlxalq əməkdaşlığın artırılması.

Nəticə:

Yaşıl iqtisadiyyat və innovasiyalar qlobal iqtisadiyyatda mühüm rol oynayır və Azərbaycanın davamlı iqtisadi inkişafına böyük töhfələr verə bilər. Azərbaycanın strateji hədəfləri bu sahədə innovativ texnologiyaların genişlənməsini təşviq edir. Bununla yanaşı, yaşıl iqtisadiyyatın inkişafında dövlətin dəstəyi və yerli şirkətlərin investisiyaları mühüm əhəmiyyət daşıyır. [7.Vəliyev Z.2019] Gələcəkdə bu sahədə irəliləyişlərin əldə edilməsi üçün texnoloji inkişafın dəstəklənməsi və ekoloji səmərəliliyin artırılması vacibdir. Bunlarla yanaşı, Yaşıl iqtisadiyyat, ekosistemlərin qorunması, sosial ədalətin təmin edilməsi və iqtisadi inkişafın davamlılığını təmin etmək üçün yeni yanaşmalar təqdim edir. İnnovasiyalar bu prosesin ayrılmaz hissəsidir və yaşıl iqtisadiyyatın inkişafını sürətləndirmək üçün mühüm bir rol oynayır. Bu yanaşmaların birgə tətbiqi, daha dayanıqlı və ədalətli bir cəmiyyətin formalaşmasına kömək edə bilər. Yaşıl iqtisadiyyatın gələcəyi, cəmiyyətin ekoloji məsuliyyətini qəbul etməsi və bu istiqamətdə aktiv iştirak etməsi ilə bağlıdır.

İstifadə Olunan Ədəbiyyat:

1. Məhərrəmov, İ. "Azərbaycanın Yaşıl İqtisadiyyata Keçidi: Problemlər və Perspektivlər." Azərbaycan İqtisadiyyatı Jurnalı, 2021.səh:43
2. Həsənov, N. "Bərpa Olunan Enerji və İnnovasiyalar." Azərbaycan İnnovasiya Araşdırmaları, 2020.s:89
3. Əliyev, F. "İqlim Dəyişiklikləri və Dayanıqlı İnkişaf: Azərbaycan Təcrübəsi." Ekoloji İqtisadiyyat, 2019.s:75
4. Quliyev, S. "Smart Şəhərlər və Yaşıl Texnologiyalar." İnnovasiya İdarəetməsi Jurnalı, 2022;s:13
5. Rzayev, T. "Azərbaycanın İqtisadi İnkişafında Yaşıl Texnologiyaların Tətbiqi." Milli İqtisadi Araşdırmalar, 2021.;s:69
6. Hüseynov, Ə. "Azərbaycanın Enerji Siyasəti və Yaşıl İqtisadiyyat." Enerji Siyasəti və İnkişaf Məcmuəsi, 2020.;s:56
7. Vəliyev, Z. "Tullantıların İdarə Olunması və Ekoloji Texnologiyalar." Azərbaycan Ekologiya Elmləri Jurnalı, 2019.;s: 98

Ekoloji Təhlükəsizlik, İqtisadi Artım Və Əmək Hüquqlarının Kəsişməsində

İ.ü.f.d., dos.Ceyhun Hacıyev Gülməmməd
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

Email: jevhun_hajivev@unec.edu.az

H.ü.f.d., dos.Təranə Əliyeva İlyas
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

Email: tarana_aliyeva@unec.edu.az

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan Respublikasında ekoloji təhlükəsizlik, iqtisadi artım və əmək hüquqları arasındakı qarşılıqlı əlaqələri təhlil edir. Ekoloji təhlükəsizlik, davamlı iqtisadi inkişafın və sosial rifahın təmin olunması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanda iqtisadi artım əsasən neft və qaz sektoru üzərində qurulsa da, karbon emissiyalarının azaldılması və bərpa olunan enerji mənbələrinin istifadəsi ilə ekoloji təsirlərin minimuma endirilməsi dövlət siyasətinin əsas prioritetlərindən biridir. "Paris İqlim Razılaşması" çərçivəsində karbon emissiyalarını azaltmaq üçün müxtəlif tədbirlər görülür və alternativ enerji istehsalı sürətlə artır. Eyni zamanda, əmək hüquqlarının qorunması, işçilərin sağlam və təhlükəsiz iş şəraitində çalışmasının təmin olunması, iş yerlərində sosial məsuliyyətin artırılması da iqtisadi artımın davamlılığı üçün vacibdir. İşçi hüquqlarının təkmilləşdirilməsi nəticəsində iş yerlərində şikayətlərin azalması müşahidə olunur. Şirkətlərin korporativ sosial məsuliyyət proqramları, əmək hüquqlarının qorunmasına və ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunmasına yönəlmişdir. Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyi çərçivəsində ekoloji təhlükəsizlik, iqtisadi inkişaf və əmək hüquqlarının necə tarazlaşdırıldığını, həmçinin bu üç sahənin birgə təmin olunması istiqamətində atılan addımları təhlil edir. Qrafiklər vasitəsilə son illərdəki tendensiyalar və dəyişikliklər əyani şəkildə göstərilir.

Açar sözlər: ekoloji təhlükəsizlik, əmək qanvericiliyi, korporativ sosial məsuliyyət, iqtisadi artım, dayanıqlı inkişaf, iqlim dəyişiklikləri.

Summary

The article analyzes the interrelationships between environmental security, economic growth and labor rights in the Republic of Azerbaijan. Environmental security is of great importance for ensuring sustainable economic development and social well-being. Although economic growth in Azerbaijan is mainly based on the oil and gas sector, reducing carbon emissions and minimizing environmental impacts through the use of renewable energy sources is one of the main priorities of state policy. Various measures are being taken to reduce carbon emissions within the framework of the "Paris Climate Agreement", and alternative energy production is rapidly increasing. At the same time, protecting labor rights, ensuring that employees work in healthy and safe working conditions, and increasing social responsibility in the workplace are also important for the sustainability of economic growth. As a result of improving labor rights, a decrease in complaints is observed in the workplace. Corporate social responsibility programs of companies are aimed at protecting labor rights and ensuring environmental security. It analyzes how environmental security, economic development and labor rights are balanced within the framework of the legislation of the Republic of Azerbaijan, as well as the steps taken to jointly ensure these three areas. Trends and changes in recent years are clearly shown through graphs.

Keywords: environmental safety, labor law, corporate social responsibility, economic growth, sustainable development, climate change.

Giriş

Ekoloji təhlükəsizlik, iqtisadi artım və əmək hüquqları arasında tarazlıq davamlı inkişafın əsasını təşkil edir. Bu üç sahə, müasir dünyada sosial, iqtisadi və ekoloji problemlərin həllində qarşılıqlı təsir göstərir. Ekoloji təhlükəsizlik ətraf mühitin və təbii ehtiyatların qorunmasını təmin edərkən, iqtisadi artım resursların səmərəli istifadəsi və yeni texnologiyaların tətbiqi ilə əlaqəlidir. Əmək hüquqları isə işçilərin təhlükəsiz və sağlam iş şəraiti ilə bağlı olan sosial məsuliyyətin vacib tərkib hissəsidir. Azərbaycan Respublikasında bu üç sahənin qanunvericiliklə tənzimlənməsi davamlı inkişafın təmin olunması üçün mühüm amillərdən biridir.

Bu məqalə çərçivəsində ekoloji təhlükəsizlik, iqtisadi artım və əmək hüquqlarının Azərbaycan qanunvericiliyi çərçivəsində qarşılıqlı əlaqəsi təhlil ediləcək və geniş praktiki misallarla izah olunacaqdır.

Ekoloji təhlükəsizlik və qanunvericilik

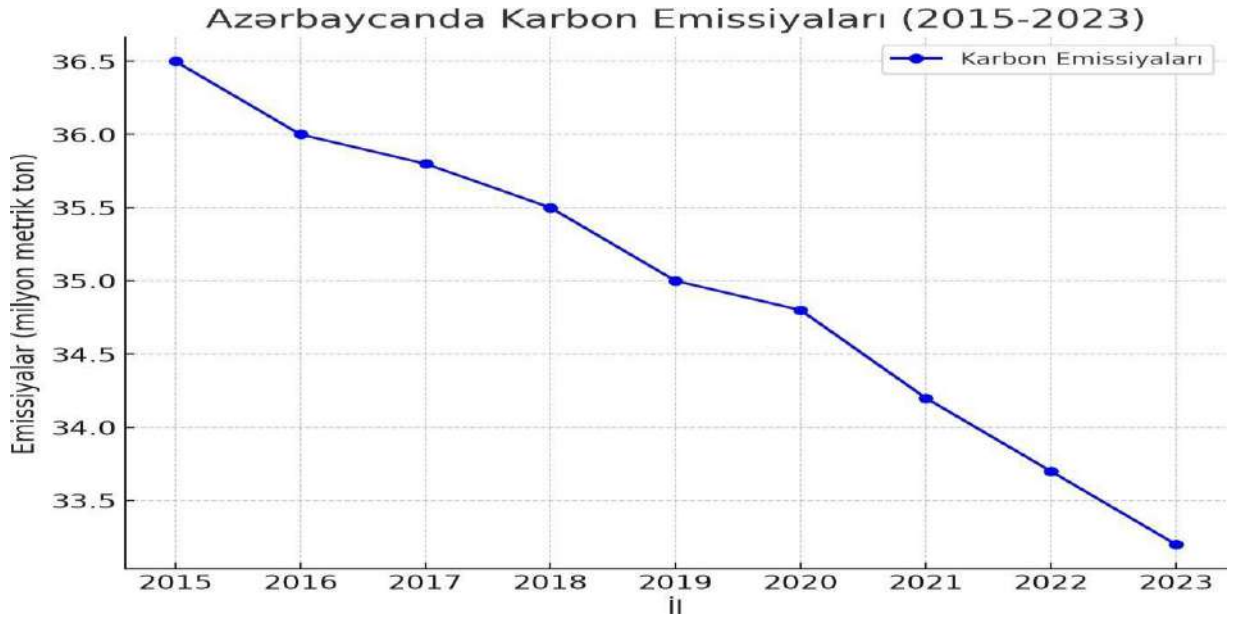
Ekoloji təhlükəsizlik ətraf mühitin ekoloji tarazlığının qorunmasını, təbii resursların səmərəli istifadəsini və ekoloji sistemlərə zərər verilmədən iqtisadi fəaliyyətlərin həyata keçirilməsini təmin edir. Ekoloji təhlükəsizlik tədbirləri ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısını almaq və insanlar üçün sağlam həyat şəraitini təmin etmək məqsədini daşıyır. Bu sahədə əsas prinsiplərdən biri, təbii ehtiyatların tükənməməsi üçün davamlı istifadənin təmin olunmasıdır. Ekoloji təhlükəsizliyin qorunması üçün Azərbaycan Respublikasında müxtəlif qanunlar və normativlər mövcuddur. Əsas məqsəd, ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısını almaq və təbiətə zərər verən sənaye fəaliyyətlərini nəzarət altına almaqdır. Bu

məqsədlə müxtəlif sahələr üzrə ekoloji standartlar müəyyən edilmişdir. Azərbaycanda neft və qaz sənayesi ölkənin iqtisadi artımına böyük töhfə versə də, bu sahədə ekoloji təhlükəsizlik mühüm rol oynayır. 1990-cı illərdə Sumqayıt şəhəri ağır sənaye fəaliyyətlərindən ciddi ekoloji problemlərlə üzləşmişdi. Şəhərdə hava və su ehtiyatlarının çirklənməsi əhalinin sağlamlığına ciddi təsir etmişdir. Lakin 2000-ci illərdə hökumət tərəfindən həyata keçirilən ekoloji proqramlar və qanunlar nəticəsində Sumqayıtın ekoloji vəziyyəti əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşmışdır. Müəyyən edilmiş ekoloji standartlar çərçivəsində ağır sənaye müəssisələri üçün sərt tələblər qoyulmuş və şəhərdə zərərli tullantıların həcmi kəskin şəkildə azaldılmışdır.

Ekoloji təhlükəsizliyi təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ətraf mühitin qorunması və təbii resurslardan səmərəli istifadəyə yönəlmiş hüquqi çərçivəni müəyyən edir. "Ekoloji Təhlükəsizlik haqqında" Qanun, ətraf mühitin mühafizəsi, ətraf mühitə təsir edən fəaliyyətlərin tənzimlənməsi və ekoloji təhlükəsizlik tədbirlərinin həyata keçirilməsi üçün geniş hüquqi çərçivə təqdim edir. Qanunun əsas məqsədi ətraf mühitin qorunması və ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunmasıdır. Bu qanun çirklənmənin qarşısını almaq və təbiətin qorunmasını təmin edən dövlət siyasətini müəyyən edir. 2000-ci illərin əvvəllərində Azərbaycanda neft sektorunun inkişafı zamanı ətraf mühitin qorunması üçün xüsusi ekoloji standartlar tətbiq olundu. Xüsusilə, neft platformalarında ətraf mühitə zərər verən neft sızmalarının qarşısını almaq üçün müasir texnologiyalar və avadanlıqlar quraşdırıldı. SOCAR və BP kimi iri neft şirkətləri ətraf mühitin qorunması üçün ciddi təhlükəsizlik tədbirləri həyata keçirdi. Ekoloji monitorinq proqramları çərçivəsində Xəzər dənizinin ekoloji vəziyyəti daim nəzarətdə saxlanılırdı və potensial ekoloji fəsadların qarşısını almaq üçün tədbirlər görüldü.

Azərbaycan Respublikasının ekoloji təhlükəsizlik siyasəti ətraf mühitin qorunması, təbii resursların səmərəli istifadəsi və ekoloji sistemlərin pozulmaması məqsədilə dövlətin qəbul etdiyi qanun və qərarlarla tənzimlənir. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi ətraf mühitin mühafizəsi, ekoloji monitorinq və nəzarət tədbirlərini həyata keçirir. Dövlət siyasəti çərçivəsində müəssisələrin ekoloji təhlükəsizlik standartlarına uyğun fəaliyyət göstərməsi nəzarət altındadır. Dövlət tərəfindən qəbul edilmiş ekoloji qanunvericilik, iqtisadi fəaliyyətlərin ekoloji təhlükəsizlik tələblərinə uyğun həyata keçirilməsini təmin edir. Bu siyasətin əsas məqsədi təbii sərvətlərin tükənməsinin qarşısını almaq və ətraf mühitin çirklənməsinə qarşı tədbirlər görməkdir.

Qrafik 1.

Mənbə: Azərbaycan Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi. <http://eco.gov.az>

Bu qrafik Azərbaycanda 2015-ci ildən 2023-cü ilə qədər olan dövrdə karbon emissiyalarının (milyon metrik ton) necə azaldığını göstərir. 2015-ci ildə karbon emissiyaları 36,5 milyon metrik ton idi və 2023-cü ilə qədər bu göstərici 33,2 milyon metrik tona qədər azalmışdır.

Azalmanın səbəbləri:

- **Paris İqlim Razılaşması** çərçivəsində götürülən öhdəliklərə uyğun olaraq, Azərbaycanın karbon emissiyalarını azaltmaq məqsədilə bərpa olunan enerji mənbələrinin istifadəsinin genişləndirilməsi.
- **SOCAR** kimi böyük şirkətlərin ekoloji təhlükəsizlik tələblərinə uyğun fəaliyyət göstərməsi və karbon izini azaltmaq üçün müasir texnologiyaların tətbiqi.

Bu azalma həm də davamlı inkişaf istiqamətində atılan addımların və bərpa olunan enerji mənbələrinə keçidin birbaşa nəticəsidir. Qrafik göstərir ki, karbon emissiyalarının azalması davamlı xarakter daşıyır.

Əlavə olaraq qeyd edərdim ki, Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi tərəfindən Bakı və Sumqayıt şəhərlərində hava keyfiyyətinin monitorinqi layihəsi həyata keçirilir. Layihə çərçivəsində şəhər ətrafında yerləşən sənaye müəssisələrinin tullantıları təhlil edilir və atmosferin çirklənmə səviyyəsi ölçülür. Tullantı limitlərini aşan müəssisələrə qarşı cərimələr tətbiq olunur və əlavə təhlükəsizlik tədbirləri tələb olunur. Bu proqramın həyata keçirilməsi sayəsində şəhər sakinlərinin sağlamlığı qorunur və ətraf mühitin çirklənməsi azalır.

İqtisadi inkişaf, təbii resurslardan daha intensiv istifadə və sənaye fəaliyyətlərinin genişlənməsi ilə bağlıdır. Bu proses adətən ətraf mühitə zərər verən təsirlərlə müşayiət olunur. Sənaye istehsalının artması atmosfərə tullantıların buraxılması, torpaq və su ehtiyatlarının çirklənməsi kimi ekoloji problemlərə səbəb ola bilər. İqtisadi artımın ekoloji fəsadlarının qarşısını almaq üçün qanunvericilik çərçivəsində müxtəlif ekoloji standartlar müəyyən edilir. Azərbaycan iqtisadiyyatı neft-qaz sektoru üzərində qurulduğundan, ətraf mühitə təsir edən proseslərin nəzarətdə saxlanılması vacibdir. Neft hasilatı və işlənməsi ətraf mühitə zərər verən proseslərdir, buna görə də ekoloji tənzimləmə və nəzarət tədbirləri tətbiq edilir. Bakı şəhərinin yaxınlığında yerləşən neft mədənləri və sənaye obyektləri ətraf

mühitə mənfi təsir göstərmişdir. Lakin 2010-cu illərdən etibarən tətbiq edilən ekoloji təhlükəsizlik tədbirləri çərçivəsində bu təsirlər azaldılmışdır. Ətraf mühitə təsir qiymətləndirməsi aparılmadan yeni sənaye obyektlərinin inşası qadağan edilmişdir. Qanunvericilik çərçivəsində neft sənayesində karbon emissiyalarının azaldılması və tullantıların idarə edilməsi tədbirləri görülmüşdür. Davamlı iqtisadi inkişaf, ətraf mühitə minimal zərər vuraraq və təbii resursları gələcək nəsillərə qoruyub saxlamaqla mümkün ola bilər. Bu konsepsiya davamlı iqtisadi artımı təmin etmək üçün bərpa olunan enerji mənbələrinin istifadəsi, təkrar emal və ətraf mühitin mühafizəsi tədbirlərini əhatə edir. Ekoloji təhlükəsizlik və iqtisadi inkişaf bir-birini tamamlayan proseslər olmalıdır ki, bu da ölkənin davamlı iqtisadi inkişafını təmin edir. Azərbaycan Respublikası davamlı inkişafı təşviq etmək üçün müxtəlif ekoloji proqramlar həyata keçirir və bu sahədə bərpa olunan enerji mənbələrinin inkişafına önəm verir. Bu yanaşma iqtisadi inkişafın davamlı olmasını təmin etmək üçün ətraf mühitin qorunmasını prioritet edir. Enerji sektorunda yaşıl texnologiyaların tətbiqi və ətraf mühitə minimal təsir edən metodların genişləndirilməsi davamlı inkişaf strategiyasının əsas tərkib hissəsidir. Qəbələ və Xızı bölgələrində yerləşən külək və günəş enerji stansiyaları Azərbaycanın davamlı iqtisadi inkişaf modelinin vacib nümunələridir. Bu enerji stansiyaları həm ölkənin enerji ehtiyaclarını qarşılamağa, həm də ətraf mühitə zərər verməməyə çalışır. Belə stansiyaların tətbiqi karbon emissiyalarının azaldılmasına və təbii resursların səmərəli istifadəsinə yönəlib. Bundan əlavə, bu enerji mənbələri kənd təsərrüfatı və sənaye sahələrində enerji təminatını dəstəkləyərək, resursların qorunmasına töhfə verir.

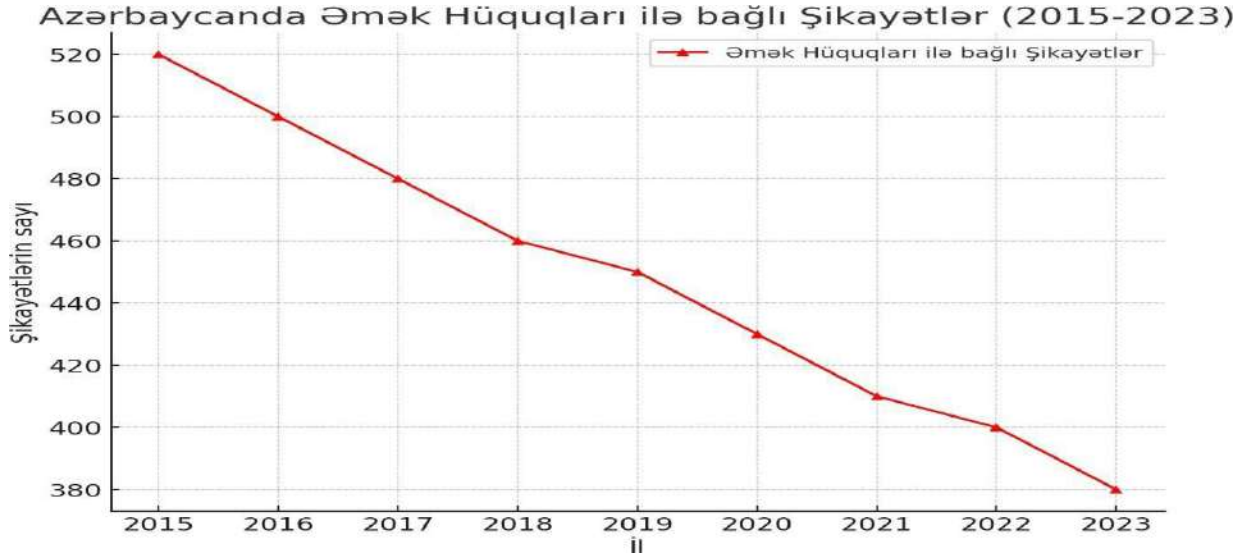
Qlobal ekoloji tələblər, xüsusilə də Paris İqlim Razılaşması kimi beynəlxalq sazişlər, Azərbaycan kimi inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatına birbaşa təsir göstərir. Bu tələblər ölkənin iqtisadi inkişafının ekoloji təhlükəsizlik tələbləri ilə uzlaşdırılmasını tələb edir. Paris İqlim Razılaşması çərçivəsində Azərbaycan karbon emissiyalarının azaldılması üzrə öhdəliklər götürmüşdür və bu öhdəliklər ölkənin iqtisadi strategiyalarına da təsir edir. İqtisadi inkişafın ekoloji tələblərə cavab verməsi məqsədilə dövlət tərəfindən müxtəlif proqramlar və təşəbbüslər həyata keçirilir. Azərbaycanın Paris İqlim Razılaşması çərçivəsində götürdüyü öhdəliklərə uyğun olaraq, ölkədə fosil yanacaqların istifadəsinin azaldılması və bərpa olunan enerji mənbələrinin inkişaf etdirilməsi üzrə proqramlar hazırlanmışdır. Məsələn, "Azərbaycan 2030: Davamlı İnkişaf" proqramı çərçivəsində enerji sektorunda yaşıl texnologiyaların tətbiqi genişləndirilib. SOCAR və BP kimi neft şirkətləri ekoloji standartlara riayət edərək karbon emissiyalarını azaltmaq üçün xüsusi təmiz texnologiyalar tətbiq etmişdir. Bu texnologiyalar təkcə ətraf mühitə zərər vurmur, həm də istehsal səmərəliliyini artırır və Azərbaycan iqtisadiyyatına uzunmüddətli dayanıqlıq gətirir.

Əmək hüquqları və sosial məsuliyyət

Əmək hüquqlarının qorunması, işçilərin sağlam və təhlükəsiz iş şəraitində çalışması üçün qanunla müəyyən olunmuş tədbirlər sistemidir. Ekoloji təhlükəsizlik işçilərin sağlamlığı və rifahı ilə birbaşa əlaqəlidir, çünki işçilər tez-tez zərərli maddələrlə təmasda olurlar və çirklənmiş ərazilərdə işləyirlər. Buna görə də, iş yerlərində ekoloji təhlükəsizlik standartlarına riayət etmək həm işçilərin hüquqlarını qorumaq, həm də ekoloji təhlükəsizlik tələblərinə cavab vermək üçün vacibdir. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi işçilərin sağlam və təhlükəsiz iş şəraitində çalışmasını təmin etmək üçün geniş qanunvericilik çərçivəsi yaradır. Bu çərçivədə işəgötürənlərin işçilərə zərər verməməsi, təhlükəsizlik tədbirlərinin görülməsi və iş yerlərində ekoloji standartlara uyğun fəaliyyət göstərilməsi tələb olunur. Neft platformalarında çalışan işçilər zərərli maddələrlə təmasda olurlar, bu da onların sağlamlığına təhlükə yarada bilər. Buna görə də, neft sənayesində işçilərin sağlamlığının qorunması

üçün xüsusi təhlükəsizlik tədbirləri həyata keçirilir. Neft platformalarında hava və suda zəhərli maddələrin monitorinqi aparılır və işçilər qoruyucu avadanlıqlarla təchiz edilir. SOCAR şirkəti işçilərin sağlamlığı və ətraf mühitin qorunması üçün xüsusi proqramlar həyata keçirir. Bu proqramlar çərçivəsində işçilərə təhlükəsizlik təlimləri verilir və ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısını almaq üçün qabaqcıl texnologiyalar tətbiq olunur.

Qrafik 2.

Mənbə: SOCAR-ın İllik Ekoloji Təhlükəsizlik Hesabatları. <https://www.socar.az>

Yuxarıdakı qrafik Azərbaycanda 2015-ci ildən 2023-cü ilə qədər alternativ enerji istehsalının (gigavat, GW ilə) necə artdığını göstərir. 2015-ci ildə istehsal həcmi 1,2 GW idi, 2023-cü ilə qədər isə bu göstərici 6,2 GW-a çatmışdır.

Artımın səbəbləri:

- **Alternativ enerji mənbələrinin genişlənməsi.** Xüsusilə külək və günəş enerji mənbələrinin istifadəsinin artması ilə əlaqədar ölkənin enerji balansında bərpa olunan enerji mənbələrinin payı artmışdır.

- **Dövlətin yaşıl iqtisadiyyata keçid strategiyası.** "Azərbaycan 2030" davamlı inkişaf proqramı çərçivəsində yaşıl texnologiyaların tətbiqi və xarici investisiyaların cəlb edilməsi bu artımın əsas səbəblərindən biridir.

Bu qrafik bərpa olunan enerji mənbələrinin artımını əks etdirərək göstərir ki, Azərbaycanın enerji balansı ekoloji cəhətdən təhlükəsiz istiqamətə yönəlmişdir. Bu, ölkənin karbon emissiyalarını azaltmaq səylərinin də nəticəsidir.

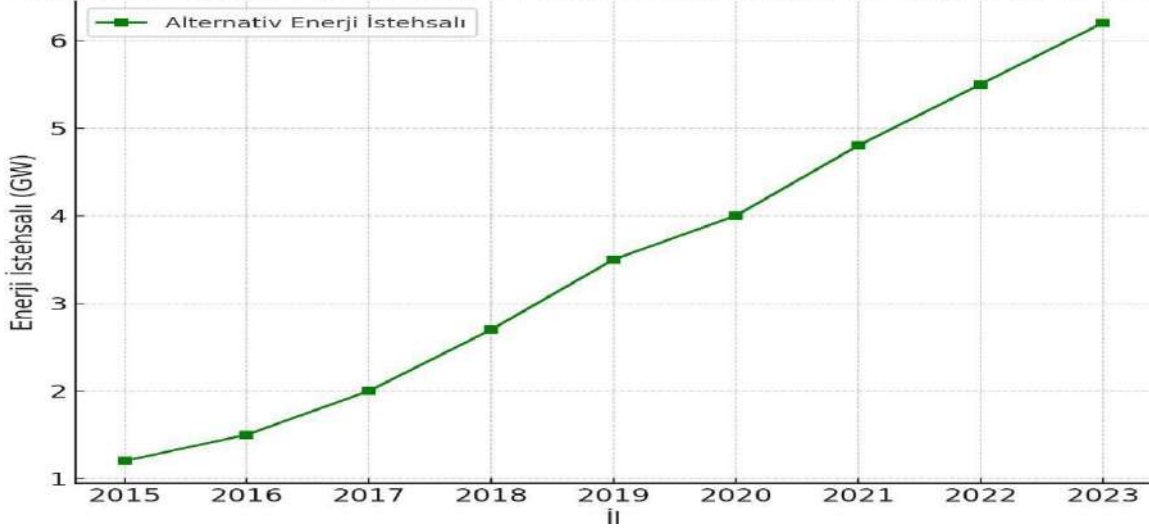
Korporativ Sosial Məsuliyyət (KSM) işəgötürənlərin yalnız iqtisadi məqsədlərlə deyil, həm də sosial və ekoloji sahələrdə məsuliyyət daşmasını tələb edir. KSM çərçivəsində şirkətlər əmək hüquqlarını qorumaq, işçilərə sağlam iş şəraiti təmin etmək və ekoloji standartlara riayət etmək üçün əlavə tədbirlər görməlidir. Azərbaycan Respublikasında KSM təşəbbüsləri genişlənməkdədir və bu sahədə qanunvericilik də təkmilləşdirilir. KSM proqramları vasitəsilə işəgötürənlər cəmiyyətdə sosial rifahı artırmaq, ekoloji təhlükəsizliyi təmin etmək və işçilərin hüquqlarını qorumaq öhdəliyinə sahibdirlər. SOCAR-ın Korporativ Sosial Məsuliyyət proqramı çərçivəsində həm əmək hüquqlarının qorunması, həm də ətraf mühitin mühafizəsi üzrə xüsusi tədbirlər həyata keçirilir. SOCAR-ın "Yaşıl Neft"

təşəbbüsü ekoloji standartlara uyğun fəaliyyət göstərməyi və karbon emissiyalarını azaltmağı nəzərdə tutur. Bu təşəbbüs çərçivəsində işçilərə xüsusi təlimlər keçirilir, həmçinin iş yerlərində təhlükəsizlik avadanlıqları və prosedurlar təkmilləşdirilir. Bu, şirkətin fəaliyyət göstərdiyi ərazilərdə həm işçi hüquqlarını qoruyur, həm də ətraf mühitin qorunmasına yönəlmiş ciddi tədbirləri həyata keçirir.

Ekoloji təhlükəsizlik və iqtisadi inkişaf arasında bəzən ciddi ziddiyyətlər yaranır. İqtisadi artım adətən təbii resursların daha intensiv istifadəsini və sənaye istehsalının artmasını tələb edir. Bu isə ətraf mühitin çirklənməsi və ekoloji sistemlərin pozulması ilə nəticələnir. Belə vəziyyətlərdə ekoloji təhlükəsizliyi təmin etmək və iqtisadi artımı ləngitməmək üçün xüsusi qanunvericilik tədbirləri və nəzarət mexanizmləri tətbiq edilir. Qanunvericilik iqtisadi fəaliyyətlərə ətraf mühitə zərər vermədən davam etməyə imkan yaratmalı, həm də təbii resursların səmərəli istifadəsini təmin etməlidir.

Qrafik 3.

Azərbaycanda Alternativ Enerji İstehsalının Artımı (2015-2023)

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi. Əmək şəraiti və işçi hüquqları haqqında statistik göstəricilər. <http://www.stat.gov.az>

Qrafik Azərbaycanda 2015-ci ildən 2023-cü ilə qədər olan dövrdə əmək hüquqları ilə bağlı verilən şikayətlərin sayının necə azaldığını göstərir. 2015-ci ildə 520 şikayət qeydə alınmışdı, bu rəqəm 2023-cü ildə 380-ə düşmüşdür.

Azalmanın səbəbləri:

- **İş yerlərində şəraitin yaxşılaşdırılması.** İşçilərin hüquqlarının qorunması üzrə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi və nəzarət mexanizmlərinin gücləndirilməsi iş şəraitinin yaxşılaşdırılmasına səbəb olmuşdur.

- **Korporativ Sosial Məsuliyyətin (KSM) artması.** Xüsusilə, SOCAR və digər iri şirkətlər əmək şəraiti ilə bağlı standartları artıraraq işçilərin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə xüsusi proqramlar həyata keçirmişlər.

Bu qrafik göstərir ki, Azərbaycan iş şəraiti və işçilərin hüquqlarının təmin edilməsi istiqamətində mühüm addımlar atmışdır, bu isə şikayətlərin azalması ilə nəticələnmişdir.

Başqa bir misal kimi Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sektorunda məhsuldarlığı artırmaq üçün kimyəvi gübrələrdən və pestisidlərdən istifadənin artması torpaq və su ehtiyatlarının çirklənməsinə səbəb

olmasını göstərmək olar. Lakin 2000-ci illərdə qəbul edilən yeni qanunvericilik çərçivəsində ekoloji təhlükəsizlik tələblərinə cavab verməyən kimyəvi maddələrin istifadəsi məhdudlaşdırıldı. Hökumət kənd təsərrüfatında ekoloji cəhətdən təmiz və təhlükəsiz texnologiyaların tətbiqinə təşviq etdi. Bu addımlar çərçivəsində torpaq və su ehtiyatlarının qorunması və davamlı kənd təsərrüfatı inkişafı üçün xüsusi texnologiyalar tətbiq olundu, o cümlədən damcılı suvarma sistemləri genişləndirildi.

Əmək hüquqlarının qorunması və ekoloji təhlükəsizlik tədbirlərinin birgə tətbiqi davamlı iqtisadi inkişafın əsasını təşkil edir. İqtisadi inkişafın davamlı olmasını təmin etmək üçün işçilərin hüquqlarının qorunması, sağlam və təhlükəsiz iş şəraitinin yaradılması vacibdir. Əmək hüquqlarına riayət olunmaması iqtisadi fəaliyyətlərin dayanıqlı olmasını çətinləşdirir və sosial ədalətsizliklər yaradır. Bu səbəbdən, davamlı iqtisadi inkişaf modelində işçilərin hüquqları və onların təhlükəsizliyinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Xəzər dənizində yerləşən neft platformalarında çalışan işçilərin sağlamlığı və təhlükəsizliyi təmin edilmədən istehsal fəaliyyətinin davamlı olması mümkün deyil. Bu platformalarda zərərli maddələrlə təmasda olan işçilər üçün xüsusi təhlükəsizlik tədbirləri görülür. Eyni zamanda, platformalarda ətraf mühitin qorunması üçün müasir texnologiyalar tətbiq edilir ki, bu da həm işçilərin sağlamlığına, həm də ətraf mühitə zərər verməmək məqsədi daşıyır. İşçilər üçün təhlükəsiz iş şəraiti təmin edilmədən iqtisadi fəaliyyətlərin dayanıqlılığı təmin oluna bilməz.

Nəticə

Ekoloji təhlükəsizlik, iqtisadi inkişaf və əmək hüquqları arasında tarazlıq müasir iqtisadiyyatın davamlılığı üçün vacibdir. Bu üç sahənin qarşılıqlı təsiri Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi çərçivəsində tənzimlənir. Azərbaycan Respublikası ekoloji təhlükəsizliyi təmin etmək, iqtisadi artımı davam etdirmək və işçilərin hüquqlarını qorumaq üçün geniş qanunvericilik çərçivəsi yaratmışdır. Bu çərçivədə ekoloji standartlara riayət etmək, təbii resurslardan səmərəli istifadə etmək və işçilərin hüquqlarını qorumaq iqtisadi artımın dayanıqlılığını təmin edir. Gələcəkdə, bu sahələrdə qanunvericilik təkmilləşdirilməli və əlavə tədbirlər görülməlidir ki, iqtisadi inkişaf, sosial rifah və ekoloji təhlükəsizlik birgə təmin olunsun.

Ədəbiyyat Siyahısı

1. **Azərbaycan Respublikasının Ekoloji Təhlükəsizlik haqqında Qanunu.** Azərbaycan Respublikası Qanunvericilik Toplusu, Bakı, 1999.
2. **Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi.** Azərbaycan Respublikası Qanunvericilik Toplusu, Bakı, 1999.
3. **Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası.** Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin Rəsmi Hüquqi Nəşriyyatı, Bakı, 1995.
4. **"Paris İqlim Razılaşması" (Azərbaycanın Ratifikasiya Qanunu).** Paris İqlim Razılaşması, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi, Bakı, 2016.
5. **Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi.** Ekoloji Monitoring və Təhlillər üzrə Hesabatlar. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin rəsmi internet sahifəsi: <http://eco.gov.az> **İstinad: Qrafik 1** (Azərbaycanda Karbon Emissiyaları).
6. **SOCAR-ın İllik Ekoloji Təhlükəsizlik Hesabatları.** SOCAR rəsmi saytından əldə edilən məlumatlar: <https://www.socar.az> **İstinad: Qrafik 2** (Azərbaycanda Alternativ Enerji İstehsalının Artımı).

7. **Dövlət Statistika Komitəsi. Əmək şəraiti və işçi hüquqları haqqında statistik göstəricilər.** Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi hesabatları: <http://www.stat.gov.az> **İstinad: Qrafik 3** (Azərbaycanda Əmək Hüquqları ilə bağlı Şikayətlər).
8. **"Ətraf Mühitin Mühafizəsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu.** Azərbaycan Respublikası Qanunvericilik Toplusu, Bakı, 1999.
9. **"Azərbaycan Respublikasında Ekoloji Monitoring Sistemi haqqında Qanun".** Azərbaycan Respublikası Qanunvericilik Toplusu, Bakı, 2011.
10. **"Ətraf Mühitin Mühafizəsi üzrə Milli Strategiya".** Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, Bakı, 2020.
11. **"Əmək Hüquqları və İş Şəraitinin Təminatı haqqında Azərbaycan Qanunları".** Azərbaycan Respublikası Qanunvericilik Toplusu, Bakı, 2012.
12. **Dursunov, R. (2018). "Azərbaycan Respublikasında Davamlı İnkişaf və Ekoloji Təhlükəsizlik Problemləri".** Bakı: Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti Nəşriyyatı.
13. **Həsənov, A. (2019). "Ekoloji Problemlərin İqtisadi İnkişafa Təsiri: Azərbaycan Təcrübəsi".** Bakı: Qanun Nəşriyyatı.
14. **Novruzov, Ə. (2020). "Azərbaycan Neft Sənayesi və Ekoloji Təhlükəsizlik".** Bakı: "Elm və Təhsil" Nəşriyyatı.
15. **"ILO (Beynəlxalq Əmək Təşkilatı) Rəsmi Hesabatları: İşçi Hüquqları və Əmək Şəraiti".** Beynəlxalq Əmək Təşkilatının Rəsmi Səhifəsi: <https://www.ilo.org>.
16. **"Yaşıl İqtisadiyyat və Davamlı İnkişaf" BMT İnkişaf Proqramı Hesabatı (UNDP), 2021.** Rəsmi mənbə: <https://www.undp.org>.
17. **Səlimov, M. (2020). "Azərbaycanda Sosial Məsuliyyət və Əmək Hüquqları".** Bakı: "Qanun" Nəşriyyatı.

Azərbaycanda Yaşıl İqtisadiyyatın Müasir Vəziyyəti
Musayeva Rəna Aydın
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
Email: musavevarena59@gmail.com

Xülasə:

Azərbaycanda iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi, innovativ inkişafı, rəqabət qabiliyyətinin artırılması, enerji səmərəliliyinin təmini ilk növbədə iqtisadi artıma istiqamətləndirilsə də, əslində əsas məqsəd hər bir insanın həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması və gələcək nəsillərin normal rifah şəraitinin təmin edilməsidir. İnformasiya cəmiyyəti iqtisadiyyatın prinsipləri əsasında davamlı inkişafın təmini kimi müəyyənləşdirilir. Bu isə dünya və ölkə miqyasında istehsalın və istehlakın ekolojiləşdirilməsini zəruri edir.

Azərbaycanda yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı, ölkənin dayanıqlı inkişafını təmin etməklə yanaşı ekoloji tarazlığı qorumaq, iqtisadi diversifikasiyanı artırmaq və sosial ədaləti təmin etmək baxımından əhəmiyyətlidir. Bərpa olunan enerji mənbələrinin artırılması, su resurslarının mühafizəsi və tullantıların

idarə edilməsi sahələrində atılan addımlar, və beynəlxalq əməkdaşlıq, Azərbaycanın yaşıl iqtisadiyyata keçidini daha da sürətləndirir. Lakin maliyyə resursları, ictimai fikir və infrastruktur kimi çətinliklərin aradan qaldırılması, yaşıl iqtisadiyyatın uğurlu inkişafı üçün vacibdir.

Ölkə, əsasən neft və qaz sektoruna dayansa da, bərpa olunan enerji mənbələrinə yönələn təşəbbüslər, xüsusilə günəş və külək enerjisinin potensialından istifadə etmək məqsədi daşıyır. Azərbaycan beynəlxalq iqlim öhdəliklərinə əməl etmək üçün yaşıl iqtisadiyyatın inkişafını da prioritet kimi müəyyən edib.

Nəticə olaraq, yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı Azərbaycanda yalnız ekoloji məsələləri həll etməklə kifayətlənməyib, həm də iqtisadi və sosial inkişafın təmin edilməsinə imkan yaradır. Yaşıl iqtisadiyyatın tətbiqi, Azərbaycanın daha dayanıqlı və rəqabətqabiliyyətli bir iqtisadiyyata keçidini təmin edəcəkdir.

Açar sözlər: yaşıl iqtisadiyyat, davamlı inkişaf, iqtisadi artım, modernləşmə, iqtisadi diversifikasiya

Summary:

Although the modernization of the economy, innovative development, increasing competitiveness, and ensuring energy efficiency in Azerbaijan are primarily aimed at economic growth, in fact the main goal is to improve the living conditions of every person and ensure normal welfare conditions for future generations. The information society is defined as ensuring sustainable development based on the principles of the economy. This necessitates the ecologization of production and consumption on a global and national scale.

The development of a green economy in Azerbaijan is crucial for ensuring the country's sustainable development, maintaining ecological balance, increasing economic diversification, and promoting social justice. Efforts in expanding renewable energy sources, protecting water resources, and managing waste, alongside international cooperation, are accelerating Azerbaijan's transition to a green economy. However, addressing challenges such as financial resources, public opinion, and infrastructure is essential for the successful development of the green economy.

Although the country mainly relies on the oil and gas sector, initiatives focused on renewable energy sources, particularly harnessing the potential of solar and wind energy, aim to diversify the energy mix. Azerbaijan has prioritized the development of a green economy in order to meet its international climate commitments.

As a result, the development of a green economy in Azerbaijan not only addresses ecological issues but also fosters economic and social development. The implementation of a green economy will enable Azerbaijan to transition to a more sustainable and competitive economy.

Keywords: green economy, sustainable development, economic growth, modernization, economic diversification

Резюме:

Хотя модернизация экономики, инновационное развитие, повышение конкурентоспособности и обеспечение энергоэффективности в Азербайджане в первую очередь направлены на экономический рост, на самом деле главной целью является улучшение условий жизни каждого человека и обеспечение нормальных условий благосостояния для будущих поколений. Информационное общество определяется как обеспечение устойчивого развития на

основе принципов экономики. Это обуславливает необходимость экологизации производства и потребления в глобальном и национальном масштабе.

Развитие зеленой экономики в Азербайджане имеет важное значение для обеспечения устойчивого развития страны, сохранения экологического баланса, повышения экономической диверсификации и обеспечения социальной справедливости. Шаги, предпринятые в области увеличения использования возобновляемых источников энергии, защиты водных ресурсов и управления отходами, а также международное сотрудничество ускоряют переход Азербайджана к зеленой экономике. Однако преодоление таких трудностей, как финансовые ресурсы, общественное мнение и инфраструктура, является ключевым для успешного развития зеленой экономики.

Хотя экономика страны в основном зависит от нефтегазового сектора, инициативы, направленные на использование возобновляемых источников энергии, в частности, солнечной и ветровой энергии, являются важными шагами для достижения этой цели. Азербайджан также определил развитие зеленой экономики в качестве приоритета для выполнения своих международных климатических обязательств.

В результате, развитие зеленой экономики в Азербайджане не только решает экологические проблемы, но и способствует экономическому и социальному развитию. Применение зеленой экономики обеспечит переход Азербайджана к более устойчивой и конкурентоспособной экономике.

Ключевые слова: зеленая экономика, устойчивое развитие, экономический рост, модернизация, экономическая диверсификация

GİRİŞ

Azərbaycanda yaşıl iqtisadiyyatın müasir vəziyyətinin aktuallığı, son illərdə qlobal səviyyədə ekoloji və iqtisadi problemlərin dərinləşməsi ilə daha da ön plana çıxmışdır. Yaşıl iqtisadiyyat ətraf mühitin mühafizəsi, iqtisadi artım və təbii ehtiyatlardan davamlı istifadəni inteqrasiya etməyə çalışır. Bundan əlavə, bu ideya iqlim dəyişikliyinə həlli, bərpa olunan enerjiyə keçid, ətraf mühitə təsirin azaldılması və sosial rifahın yüksəldilməsi kimi sahələrdə əhəmiyyətli dəyişikliklər tələb edir. Təbii ehtiyatları qorumaq və iqtisadi artımı təşviq etmək üçün bu strategiyaların Azərbaycanada tətbiqi çox vacibdir.

Azərbaycanda da son illərdə yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı böyük əhəmiyyət kəsb etməyə başlayıb. Ölkə, ənənəvi neft və qaz iqtisadiyyatından daha dayanıqlı və ekoloji cəhətdən təmiz bir iqtisadiyyat modelinə keçid etmək istəyir. Bu dəyişiklik Azərbaycana öz beynəlxalq ekoloji öhdəliklərini yerinə yetirmək imkanı verir, eyni zamanda yerli bazarın tələblərinə uyğun olaraq yeni sənaye zonalarının inkişafına şərait yaradır.

Azərbaycanın yaşıl iqtisadiyyatı bir sıra mühüm məqsəd və strategiyalarla inkişaf etdirilir. İlk növbədə, yaşıl iqtisadiyyatın əsas sütunları bərpa olunan enerji mənbələrinin inkişafı, enerji səmərəliliyinin artırılması, tullantıların idarə edilməsi və su ehtiyatlarının qorunmasıdır. Bundan əlavə, yaşıl iqtisadiyyatın böyüməsini dəstəkləmək üçün çoxsaylı maliyyə və sosial stimullar mövcuddur. Yaşıl maliyyə və davamlı və təhlükəsiz texnologiyaların qəbulu bu məqsədlərə nail olmaq üçün istifadə olunan iki strategiyadır.

Ölkənin yaşıl iqtisadiyyata keçidini sürətləndirmək üçün müxtəlif sahələrdə həyata keçirilən layihələr və siyasətlər, həmçinin iqtisadiyyatın ekoloji cəhətdən daha dayanıqlı bir formaya bərpası, bu **mövzunun aktuallığını** bir daha ortaya qoyur. Bununla yanaşı, Azərbaycanda yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı, yalnız ekologiyanı qorumaqla kifayətlənməyib, həm də iqtisadiyyatda yeni iş yerlərinin yaradılması, yeni sənaye sahələrinin inkişafı və sosial bərabərsizliyin azaldılması kimi geniş miqyaslı məqsədləri ehtiva edir.

Məqalənin məqsədi Azərbaycanda yaşıl iqtisadiyyatın müasir vəziyyətini təhlil edərək, bu sahədə həyata keçirilən metodlar və əsas məqsədlər barədə geniş məlumat təqdim etməkdir. Eyni zamanda, ölkəmizdə yaşıl iqtisadiyyatın tətbiqinin iqtisadi və sosial inkişafı necə əlaqələndirildiyini və bu modelin Azərbaycanın gələcək inkişaf strategiyalarına necə təsir edəcəyini araşdırmaqdır.

Azərbaycanda Yaşıl İqtisadiyyatın Əhəmiyyəti.

Yaşıl iqtisadiyyat, ətraf mühitin qorunması ilə yanaşı, sosial və iqtisadi dayanıqlılığın təmin edilməsi prosesidir. Bu yanaşma çərçivəsində, bərpa olunan enerji mənbələri (günəş, külək, su enerjisi) və ekoloji təmiz texnologiyaların tətbiqi əsas prioritetlərdən biridir. Yaşıl iqtisadiyyatın tətbiqi həm də enerji səmərəliliyinin artırılması, tullantıların idarə edilməsi, su resurslarının qorunması, kənd təsərrüfatının ekoloji cəhətdən təmiz metodlarla inkişafı və yaşıl iş yerlərinin yaradılması kimi sahələri əhatə edir.

Hazırda yaşıl iqtisadiyyat siyasəti davamlı inkişafın mühüm tərkib hissəsi kimi həyata keçirilir və qarşıdakı dövrdə görülən işlərin daha da sürətlənməsi qaçılmazdır. Məhz “Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafın milli prioritetləri” sənədində ölkəmizdə “yaşıl iqtisadiyyat”ın inkişafı mühüm məsələ kimi önə çəkilir. Milli Prioritetlər qeyd edir ki, iqtisadi artım və ətraf mühit harmoniyada birləşməsi mövcud olmalıdır. Ölkənin təmiz və sağlam ekoloji mühitinin qorunması və resurslardan səmərəli istifadə olunmasının təmin edilməsi yüksək keyfiyyətli ekoloji mühitini iki əsas məqsədidir. Bu sahədə davamlı inkişaf və uzun müddət mövcud olan ekoloji problemlərin əsaslı şəkildə həlli əsas prioritetlər olmalıdır. Növbəti illərdə iqtisadi və demografik genişlənmə ilə bağlı ekoloji risklərdə azalma olmalıdır.

Milli Prioritetlərdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı növbəti onillik üçün beş milli prioritetə yönəldilmişdir:

- 1) davamlı inkişaf edən rəqabət iqtisadiyyatı;
- 2) dinamik, inklüziv və sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət;
- 3) rəqabət qabiliyyətli insan kapitalı və müasir innovasiyalar üçün məkan;
- 4) işğaldan azad edilmiş ərazilərə böyük qayıdış;
- 5) təmiz ətraf mühit və "yaşıl inkişaf" ölkəsi (Qasımlı, Hüseyn, Hüseynov, Həsənov, Cəfərov, Bayramova, 2022).

2050-ci ilə qədər Aİ, Avropa Yaşıl Sazişində qeyd edildiyi kimi, karbon-neytral iqtisadiyyata sahib olacağına ümid edir. Həmçinin, istixana qazı emissiyalarının ən azı 50-55 faiz azaldılması Aİ-nin əsas hədəf göstəricilərindən biridir. Bu proqramın əsas məqsədi iqtisadi artımı qoruyarkən nəqliyyat, sənaye və enerji sektorlarında islahatlar həyata keçirməklə istixana qazı emissiyalarını azaltmaq və bütün dünyada artımı təşviq etməkdir. Getdikcə daha çox ölkə bu sahədə planlar qurur. 2019-cu il BMT İqlim Sammitində 66 ölkə 2050-ci ilə qədər iqlim neytrallığına nail olmağa razılaşıdı.

Müasir dövrdə qlobal iqlim dəyişikliyi, sosial ədalətsizliklər, ətraf mühitin pisləşməsi və yaşıl iqtisadiyyatın və dayanıqlı inkişafın əhəmiyyətini artırır. Bu konseptlər, iqtisadi, sosial və ekoloji

faktorların inteqrasiyasını və balanslaşdırılmasını tələb edir. Bu kontekstdə "yaşıl iqtisadiyyat" və "dayanıqlı inkişaf" anlayışları ön plana çıxır.

İqlim dəyişikliyi ilə mübarizə və karbon emissiyalarını azaltmaq üçün Azərbaycan beynəlxalq öhdəliklərə əməl edir. Paris Sazişinə və digər qlobal iqlim öhdəliklərinə uyğun olaraq, Azərbaycan 2030-cu ilə qədər karbon emissiyalarını azaltmağı hədəfləyir. Bu məqsədə nail olmaq üçün bir çox qanunvericilik və tənzimləmə tədbirləri qəbul edilib.

Milli iqlim dəyişiklikləri strategiyası: İqlim dəyişikliyinə uyğunlaşma və azaldılması sahəsində Azərbaycanın müvafiq strateji sənədləri və planları mövcuddur.

Qlobal iqlim hədəflərinə uyğun strategiyalar: Azərbaycanın gələcək inkişaf planları, həmkarlar ittifaqları və özəl sektorla əməkdaşlıq əsasında yaşıl iqtisadiyyatın inkişafını sürətləndirmək üçün nəzərdə tutulub.

Yaşıl iqtisadiyyata ekosistem xidmətlərinin qorunması, bərpa olunan enerjidən istifadə və tullantıların minimuma endirilməsi kimi prinsiplər daxildir. Bu yanaşma resurslardan daha səmərəli istifadəni təmin etmək, təsərrüfat fəaliyyətinin ətraf mühitə təsirini azaltmaq məqsədi daşıyır. Yaşıl iqtisadiyyatın əsas məqsədlərindən biri iqlim dəyişikliyinə qarşısını almaqdır. Bundan əlavə, bu model sosial ədaləti və insan sağlamlığını təşviq edir.

Azərbaycanda yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı, yalnız ətraf mühitin qorunması üçün deyil, həm də iqtisadiyyatın diversifikasiyası üçün vacibdir. Ölkənin enerji sektoru, əsasən, neft və qaz üzərində cəmlənmişdir, bu da iqtisadiyyatda qeyri-sabitliyə səbəb ola bilər. Yaşıl iqtisadiyyat, bərpa olunan enerji mənbələrinin (günəş, külək) inkişafını təşviq edərək, enerji müstəqilliyini artırmağa kömək edə bilər.

Azərbaycan iqtisadiyyatı ilk növbədə neft-qaz sektoru ilə bağlı olsa da, son illər dövlət qeyri-neft sektorunun, xüsusilə də yaşıl iqtisadiyyatın inkişafına yönəlmiş bir sıra təşəbbüslərə başlayıb. Bu kontekstdə yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı üçün aşağıdakı əsas tələblər vurğulanır:

Ekoloji cəhətdən təmiz enerji mənbələrindən istifadə: Günəş və külək enerjisi layihələrinin inkişafı.

Tullantıların və təkrar emalin idarə olunması: Tullantıların azaldılması, təkrar emal proseslərinin qarşısının alınması.

Su ehtiyatlarından səmərəli istifadə: suvarma sistemlərinin modernləşdirilməsi, su itkisinin qarşısının alınması.

Azərbaycanın enerji siyasətində, neft və qazdan asılılığın azaldılması məqsədilə yenilənə bilən enerji mənbələrinin istifadəsinə xüsusi diqqət yetirilir. Son dövrlərdə günəş və külək enerjisi layihələri, o cümlədən "Şimal-Qərb Külək Elektrik Stansiyası" kimi böyük layihələr həyata keçirilir. "Şimal-Qərb Külək Elektrik Stansiyası" layihəsi, Azərbaycanın külək enerjisi potensialını reallaşdırmaq məqsədini güdür. Bu stansiyanın xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

İstehsal Gücü: Stansiyanın gücü, ölkənin enerji tələbatını qarşılayaraq, enerji istehsalında yeni imkanlar yaradır.

Ekoloji Təsir: Yenilənə bilən enerji mənbələrinin istifadəsi, ətraf mühitin qorunmasına, hava keyfiyyətinin yaxşılaşmasına və qlobal istiləşmə ilə mübarizəyə yardım edir.

İqtisadi Faydalar: Bu cür layihələr, yeni iş yerləri açmaqla yanaşı, regionların iqtisadi inkişafına da tökan verir (Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, 2020).

Müsiir şəraitdə ölkəmizdə enerji səmərəliliyi göstəricilərinin qiymətləndirilməsi.

Günəş və külək enerjisi potensialı, Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində geniş imkanlar təqdim edir. Dövlət, bərpa olunan enerji sahəsində investisiyaları artıraraq, 2030-cu ilə qədər enerji istehsalının müəyyən bir hissəsini bu mənbələrdən təmin etməyi hədəfləyir. Günəş və külək enerjisi layihələri, xüsusən "Şimal-Qərb Külək Elektrik Stansiyası", bu yanaşmanın praktiki nümunələridir. Bu istiqamətdə atılan addımlar, həm ekoloji, həm də iqtisadi baxımdan ölkənin dayanıqlı inkişafını təmin etməyə yönəlib. Azərbaycanın bərpa olunan enerji sahəsindəki inkişafına və strateji hədəflərinə imkan yaradır. Enerji istehsalında bərpa olunan mənbələrin artırılması, ekoloji tarazlığın qorunmasına və enerji müstəqilliyinin təmin edilməsinə yönəlib.

Cədvəl.1. Enerji səmərəliliyi göstəriciləri

	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
1 kq ümumi daxili enerji istehlakında ÜDM-in dəyəri (1 manat/kq neft ekvivalenti)	3,4	3,4	3,2	3,2	3,2	3,1	3,1
Yanacaq və enerji xərclərinin ümumi istehsal xərclərində xüsusi çəkisi, faizlə	4,8	4,4	3,7	3,6	3,8	4,7	3,7
Elektrik enerjisinin xərclərinin ümumi istehsal xərclərində xüsusi çəkisi, faizlə	1,0	1,1	1,0	1,0	0,9	1,0	0,7
Bərpa olunan enerji mənbələrindən alınan elektrik enerjisinin ümumi elektrik enerjisi istehsalında xüsusi çəkisi, faizlə	8,1	8,1	7,3	5,5	5,8	6,7	7,2
Bərpa olunan mənbələrdən enerji təchizatının ümumi enerji təchizatında payı, faizlə	1,7	1,8	1,6	1,3	1,3	1,3	1,4
Elektrik və istilik enerjisinin istehsalı zamanı yanacağın istifadə səmərəliliyi, faizlə	36,9	39,4	41,6	42,3	43,0	43,3	43,5

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin Statistik Məcmuəsi. 2024

Azərbaycanda enerji istehlakı və istehsalına dair əsas göstəricilər son illərdə ümumi olaraq enerji səmərəliliyinin artdığını, bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadənin artmasını, ancaq ümumi enerji təchizatında bu mənbələrin hələ də kiçik paya sahib olduğunu göstərir. Həmçinin, elektrik və istilik enerjisinin istehsalı zamanı yanacaqın səmərəliliyinin artması, ölkənin enerji sektorunda modernləşmə və təkmilləşmə istiqamətində müsbət addımlar atıldığını göstərir. Bərpa olunan mənbələrdən enerji təchizatı - təbii proseslərdən əldə edilən və təkrar istifadəyə yararlı olan enerji növlərinin istifadəsidir. Bu mənbələr karbon qazı emissiyasını azaldan və ətraf mühitə minimal təsir göstərən enerji formalarını təmin edirlər. Bərpa olunan enerji mənbələri müxtəlif təbiət hadisələrinə əsaslanır və enerjinin uzun müddət ərzində davamlı təminatını təmin edir.

Azərbaycan zəngin təbii sərvətlərə malik olan bir ölkədir. Son illərdə bərpa olunan enerji sektorunun inkişafına xüsusi diqqət yetirilir. Ölkənin coğrafi və iqlim şəraiti, bərpa olunan enerji mənbələrindən səmərəli istifadə etmək üçün əlverişlidir.

Cədvəl 2. Bərpa olunan mənbələrdən enerji təchizatı, min NET

	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Ümumi enerji təchizatı	15 506,8	15 590,7	17 085,6	16 642,8	17 566,6	18 655,4	1885 0.2
onlardan:							
Hidroenerjin ümumi enerji təchizatında xüsusi çəkisi, faizlə	150,2	152,0	134,6	92,0	109,8	137,2	151,69
Biokütlə tullantılar	102,4	110,7	115,9	108,4	102,6	96,1	97,9
Biokütlə və tullantıların ümumi enerji təchizatında xüsusi çəkisi, faizlə	0,7	0,7	0,7	0,7	0,6	0,5	0,5
Külək elektrik enerjisi	1,9	7,1	9,1	8,3	7,9	7,2	4,8

Külək elektrik enerjisinin ümumi enerji təchizatında xüsusi çəkisi, faizlə	0,0	0,0	0,1	0,1	0,1	0,1	0,0
Günəş elektrik enerjisi	3,2	3,4	3,8	4,0	4,8	5,2	6,9
Bərpa olunan mənbələrdən enerji təchizatının cəmi	257,7	273,2	263,4	212,7	225,1	245,9	0,1
Bərpa olunan mənbələrdən enerji təchizatının ümumi enerji təchizatında xüsusi çəkisi, faizlə	1,7	1,8	1,6	1,3	1,3	1,3	261,2

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin Statistik Məcmuəsi. 2024

Bərpa Olunan Enerji Mənbələrindən Təchizatın Artımı: Ümumilikdə bərpa olunan enerji mənbələrindən enerji təchizatının ümumi enerji təchizatında xüsusi çəkisi 1.7%-dən 1.3%-ə qədər azalıb. 2023-cü ilin sonunda bu pay 261.2% təşkil edir.

Bərpa Olunan Enerjinin Təchizatının Kiçilməsi: Bu illər ərzində bərpa olunan enerji mənbələrindən alınan enerji miqdarı (hidroenerji, biokütlə, külək, günəş) azalmağa doğru gedib. Cədvəldə göstərilən məlumatlara görə, 2023-cü ildə ümumi bərpa olunan enerji təchizatının məbləği cəmi 0.1% təşkil edir.

Azərbaycanda bərpa olunan enerji mənbələrinin artımına baxmayaraq, ümumi enerji təchizatındakı payı hələ də aşağı səviyyədədir. Bu, ölkənin əsasən neft və qaz enerji sektoruna olan asılılığını göstərir.

Azərbaycanda Yaşıl İqtisadiyyatın İnkişafı: İqtisadi, Ekoloji və Sosial Təsirlər.

Yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı üçün infrastrukturların modernləşdirilməsi vacibdir. Çirkli suyun təmizlənməsi, tullantıların idarə edilməsi sistemlərinin qurulması və ekoloji nəqliyyatın təşviqi mühüm addımlardandır. İctimaiyyətin yaşıl iqtisadiyyatın əhəmiyyəti haqqında marifləndirilməsi, bu modelin həyata keçirilməsinə öz töhfəsini verir. İctimai təşkilatlar və hökumət, ekoloji maarifləndirmə proqramları ilə bu istiqamətdə fəaliyyət göstərir.

Azərbaycan, beynəlxalq təşkilatlarla, o cümlədən, BMT, Dünya Bankı və digər qurumlarla

əməkdaşlıq edərək yaşıl iqtisadiyyatın inkişafına dəstək verir. Bu, maliyyə və texnoloji resursların cəlb olunmasına imkan yaradır. Azərbaycan, BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri (DİM) çərçivəsində yaşıl iqtisadiyyatın inkişafına yönəlmiş qlobal təşəbbüslərdə fəal iştirak edir. Ölkə, həmçinin, Paris İqlim Sazişi çərçivəsində iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə sahəsində müxtəlif layihələr həyata keçirir

Yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı ölkənin ekoloji resurslarından səmərəli istifadəni, enerji səmərəliliyinin artırılmasını və ekoloji sistemlərin qorunmasını nəzərdə tutur. Son illər qlobal iqlim dəyişikliyinə təsiri ilə ekoloji problemlərin artması ön plana çıxıb. Bu model ətraf mühitin mühafizəsi, sosial ədalət və iqtisadi inkişafı balanslaşdırmağa çalışır. Azərbaycanda iqlim dəyişikliyi, su resurslarının azalması, torpaq deqradasiyası və ekosistemlərin zəifləməsi kimi ekoloji problemlər mövcuddur. Bu çətinliklər, yaşıl iqtisadiyyatın inkişafını təşviq edən tədbirlərin həyata keçirilməsini zəruri edir.

Eyni zamanda, Azərbaycanda ekoloji tarazlığın qorunması üçün müxtəlif qanunvericilik təşəbbüsləri irəli sürülür. Ətraf mühit layihələri, suyun mühafizəsi, torpağın mühafizəsi və biomüxtəlifliyin artırılması üçün strategiyalar hazırlanır. Dövlət beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq edərək yaşıl texnologiyalardan istifadəni stimullaşdırır. Nəticədə, Azərbaycanda yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı, ölkənin iqtisadi dayanıqlılığını artırmaqla yanaşı, ekoloji mühitin qorunmasına da xidmət edir. Müasir dövrdə bu yanaşmanın genişlənməsi, həmçinin beynəlxalq səviyyədə müsbət imic yaratmağa kömək edir. Yaşıl iqtisadiyyat Azərbaycanın gələcək inkişaf strategiyalarında önəmli bir yer tutmaqdadır.

Azərbaycanda yaşıl iqtisadiyyatın həyata keçirilməsi üçün beynəlxalq inkişaf və investisiyaların inkişafı vacibdir. Bu çərçivədə təşkilatlar, ekoloji təşkilatlar və xarici investorlarla əməkdaşlıq edə bilər.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin işğaldan azad edilmiş ərazilərlə bağlı müəyyən etdiyi iqtisadi inkişaf prosesində həmin ərazilərin “yaşıl enerji” zonalarına çevrilməsi əsas istiqamətlərdən biri hesab olunur. 2020-ci ilin payızında baş verən müharibə nəticəsində Azərbaycan işğaldan azad olunmuş ərazilərində yeni iqtisadi inkişaf imkanları ilə qarşı-qarşıya qalmışdır. Bu ərazilərin bərpası, ekosistemin qorunması və dayanıqlı inkişaf prinsiplərinə əsaslanan yaşıl iqtisadiyyat modelinin tətbiqi, həm iqtisadi, həm də sosial cəhətdən mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə genişmiqyaslı bərpa, tikinti və iqtisadi reintegrasiya tədbirləri həyata keçirilir və bu istiqamətdə nəzərdə tutulan strateji istiqamətlərdən biri də həmin ərazilərdə yaşıl enerji zonasının yaradılmasıdır.

Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş ərazilərində inkişaf, ölkənin strateji prioritetlərindən biridir. Bu ərazilərin yenidən qurulması və inkişafında "ağıllı kənd" və "ağıllı şəhər" konsepsiyalarının tətbiqi, müasir texnologiyaların və innovasiyaların istifadəsi ilə mümkün olacaq. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə “ağıllı kənd” və “ağıllı şəhər” anlayışlarının tətbiqi bu rayonların iqtisadi və sosial inkişafını sürətləndirəcək. Müasir texnologiyalardan istifadə təkcə infrastrukturunu deyil, həm də insanların həyat keyfiyyətini yaxşılaşdıracaq. Bu yanaşma Azərbaycanın davamlı inkişafı və gələcək nəsillərin rifahı üçün vacibdir (Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, 2020, Qasımlı, Hüseyn, Hüseynov, Həsənov, Cəfərov, Bayramova, 2022).

Azərbaycanda COP-29-un keçirilməsi, ölkənin iqlim siyasətinin gücləndirilməsi, beynəlxalq əməkdaşlığın artırılması və ekoloji mühitin qorunması baxımından əhəmiyyətli bir addım olacaq. Bu tədbir, həmçinin, Azərbaycanın yaşıl iqtisadiyyat yolunda atdığı addımları beynəlxalq aləmə təqdim etmək üçün bir fürsət yaradır.

Nəticə

Azərbaycanda yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı böyük bir potensiala malikdir, lakin bunun üçün mövcud infrastrukturun modernləşdirilməsi, ekoloji şüurun artırılması və texnoloji yeniliklərin tətbiqi lazımdır. Dövlətin "yaşıl" siyasətləri və tədbirləri, ekoloji problemlərlə mübarizənin gücləndirilməsi və sosial-iqtisadi inkişafın təmin olunmasında mühüm rol oynayır. Bu istiqamətdə atılacaq daha çox addım, Azərbaycanın gələcəkdə qlobal yaşıl iqtisadiyyatın bir hissəsi olmasına imkan verəcək.

Yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı yalnız ekoloji məsələləri həll etməklə kifayətlənməyəcək, həm də iqtisadiyyatın dayanıqlı və diversifikasiya olunmuş inkişafına şərait yaradacaqdır. Yaşıl iqtisadiyyata keçid, ölkənin beynəlxalq öhdəliklərinə əməl etməsinə və iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə öz rolunu oynamağa imkan verir. Bununla yanaşı, yaşıl iqtisadiyyatın tətbiqi, sosial və iqtisadi inkişafın təmin edilməsi üçün vacib bir alət olaraq, Azərbaycanın daha rəqabətqabiliyyətli və dayanıqlı iqtisadiyyata keçidini təmin edəcəkdir.

Ümumi olaraq, bərpa olunan enerji sahəsinin ümumi enerji təchizatındakı payı hələ ki, kiçik olsa da, inkişaf edən texnologiyalar, dövlət dəstəyi və qlobal enerji tələblərinin dəyişməsi bu sahəyə olan marağı artıracaq. Bu sahə, ekoloji cəhətdən təmiz enerji istehsalına keçid üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir və gələcəkdə daha da inkişaf edəcək.

Bu məqalə Azərbaycanda yaşıl iqtisadiyyatın müasir vəziyyətini və əhəmiyyətini təhlil edərək, bu sahədə həyata keçirilən tədbirləri və qarşıya çıxan çətinlikləri araşdırır. Yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı ölkəmizin iqtisadiyyatının gələcəyi üçün böyük potensial vəd edir və ətraf mühitin qorunması, sosial rifahın artırılması ilə yanaşı, iqtisadi artımı təmin edəcəkdir.

Ədəbiyyat Siyahısı:

1. "Azərbaycanın Ekoloji İqtisadiyyatında Yaşıl Siyasət" – Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, 2020.
2. "Azərbaycan Respublikasında alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə olunması üzrə Dövlət Proqramı"/21 oktyabr 2004-cü il. 462 sayılı Prezidentin sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.
3. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin Statistik Məcmuəsi. Bakı-2024
4. "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli prioritetlər". Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.
5. Yaşıl İqtisadiyyat. V. Ə. Qasımlı, R. Z. Hüseyn, R. F. Hüseynov, R. B. Həsənov, C. R. Cəfərov, A. B. Bayramova, Bakı-2022
6. Qasımlı, V.Ə. Yaşıl inkişaf: enerji səmərəliliyi və alternativ mənbələr. / V.Qasımlı, Z.Vəliyev, M.Hümbətov, Ş.Hacıyev, G.Nəsibova // Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi. Bakı: 2014, 144 s.

YAŞIL İQTISADİYYAT VƏ SOSIAL INNOVASİYALAR: AZƏRBAYCANDA YENİ İŞ YERLƏRİNİN YARADILMASI

Mahmudova İlhamə Məhəmmədnəbi
dosent, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
müəllim, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Ilhama_Mahmudova@unec.edu.az
Ofeliya Əlizadə Əhməd
magistr, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
ofeliazada@gmail.com

Xülasə

Məqalə, xüsusilə bərpa olunan enerji, tullantıların təkrar emalı, kənd təsərrüfatında yaşıl texnologiyalar, ekoloji tarazlıq və eko-turizm sahələrindəki inkişafı təhlil edir. **Məqsəd**, yaşıl iqtisadiyyatın təşviqinin ölkə iqtisadiyyatına necə müsbət təsir etdiyini və sosial rifahı necə artırdığını nümayiş etdirməkdir. Məqalədə istifadə olunan **tədqiqat metodu** statistik göstəricilər və analitik təhlildir. Azərbaycanda yaşıl iqtisadiyyat sahəsindəki inkişafı izləyən rəsmi məlumatlardan (Dövlət Statistika Komitəsi, Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, Dünya Bankı və digər təşkilatlar) faydalanılmışdır. Bu göstəricilərdən bərpa olunan enerji, tullantıların emalı, yeni iş yerləri və eko-turizmdən əldə olunan gəlirlər kimi faktorlar təhlil edilmişdir. Cədvəl və qrafiklər vasitəsilə yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı ilə bağlı verilən məlumatlar və sosial innovasiyaların təsiri ölçülmüşdür. Məqalənin **nəticələrinə əsasən**, Azərbaycanda yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı həm ekoloji cəhətdən, həm də iqtisadi və sosial baxımdan müsbət nəticələrə gətirib çıxarıb. Bərpa olunan enerji sahəsindəki artım, tullantıların təkrar emalı, eko-turizmdən gəlirlər və kənd təsərrüfatında yaşıl texnologiyaların tətbiqi ölkənin iqtisadiyyatının diversifikasiyasını və yeni iş yerlərinin yaradılmasını təmin etmişdir.

Açar sözlər: Yaşıl iqtisadiyyat, Sosial innovasiyalar, Bərpa olunan enerji, Tullantıların təkrar emalı, Yeni iş yerləri

JEL kodu: Q56 ; L31; J21

GREEN ECONOMY AND SOCIAL INNOVATIONS: CREATING NEW JOBS IN AZERBAIJAN

Mahmudova İlhama Mahammadnabi
dosent, Azerbaijan State University of Economics
müəllim, Azerbaijan State University of Economics
Ilhama_Mahmudova@unec.edu.az
Ofeliya Alizada Ahmad
magistr, Azerbaijan State University of Economics
ofeliyalizada@gmail.com

Summary

The article analyzes developments in the areas of renewable energy, waste recycling, green technologies in agriculture and eco-tourism in particular. **The aim** is to demonstrate how promoting a green economy has a positive impact on the country's economy and how it increases social welfare. **The research method** used in the article is statistical indicators and analytical analysis. Official data (State Statistics Committee, Ministry of Ecology and Natural Resources, World Bank and other organizations) monitoring the development of the green economy in Azerbaijan were used. Factors such as renewable energy, waste treatment, new jobs and income from eco-tourism were analyzed from these indicators. Information on the development of the green economy and the impact of social innovations have been measured through tables and graphs. According to the **results** of the article, the development of the green economy in Azerbaijan has led to positive results both ecologically, economically and socially. Growth in the field of renewable energy, waste recycling, income from eco-tourism and the application of green technologies in agriculture have ensured the diversification of the country's economy and the creation of new jobs.

***Keywords:** Green economy, Social innovation, Renewable energy, Waste recycling, New jobs*

***JEL kodu:** Q56 ; L31; J21*

Giriş

Müasir dünyada iqtisadi inkişafın dayanıqlı modelləri axtarılır. Yaşıl iqtisadiyyat, təbiət ehtiyatlarından səmərəli istifadə və ətraf mühitin qorunması ilə yanaşı, sosial rifahın artırılmasını hədəfləyir. Azərbaycanda yaşıl iqtisadiyyatın tətbiqi yalnız ekoloji problemləri həll etməklə məhdudlaşmır, həm də yeni iş yerlərinin yaradılması üçün geniş imkanlar təqdim edir. Sosial innovasiyalar bu prosesin ayrılmaz hissəsidir və cəmiyyətin sosial ehtiyaclarını qarşılayan yeni yanaşmaları təşviq edir. Bu məqalədə, yaşıl iqtisadiyyat və sosial innovasiyalar çərçivəsində Azərbaycanda yeni iş yerlərinin yaranması analiz ediləcəkdir.

Yaşıl İqtisadiyyatın Azərbaycanda Əhəmiyyəti

Azərbaycanın iqtisadi modeli uzun müddət neft-qaz sənayesi üzərində qurulmuşdur. Lakin global enerji keçidi və ekoloji çağırışlar yeni inkişaf yollarına keçidi zəruri edir. Yaşıl iqtisadiyyatın təşviqi ölkənin iqtisadiyyatını diversifikasiya etməyə, ətraf mühiti qorumağa və yeni iş imkanları yaratmağa kömək edə bilər (Azərbaycan İqtisadiyyat Nazirliyi, 2023).

Yaşıl iqtisadiyyatın əsas üstünlükləri:

Ekoloji tarazlıq: İqlim dəyişikliyinə uyğunlaşma və təbii resurslardan davamlı istifadə.

Yeni texnologiyalar: Alternativ enerji, təkrar emal və ekoloji innovasiyalar sahəsində yeni həllər.

Sosial rifah: Ətraf mühitə təsirləri azaldaraq cəmiyyətin sağlamlığını və həyat səviyyəsini yüksəltmək (BMT İnkişaf Proqramı, 2022).

Sosial İnnovasiyalar və Yeni İş Yerləri

Sosial innovasiyalar yaşıl iqtisadiyyatın əsasını təşkil edən amillərdən biridir. Bu innovasiyalar yeni yanaşmalarla sosial problemləri həll edərək iqtisadiyyata töhfə verir. Azərbaycanda sosial innovasiyalar bir neçə sahədə iş yerlərinin yaradılmasına töhfə verə bilər:

Alternativ enerji sektorları: Günəş, külək və hidroenerji layihələri yeni peşələr üçün zəmin yaradır (Dünya Bankı, 2022).

Tullantıların idarə edilməsi və təkrar emal: Məişət və sənaye tullantılarının çeşidlənməsi və emal olunması üzrə müəssisələrin inkişafı işçi qüvvəsi üçün yeni imkanlar təqdim edir.

Kənd təsərrüfatı: Ekoloji təmiz metodlarla çalışan təsərrüfatlar kənd yerlərində məşğulluğu artırır.

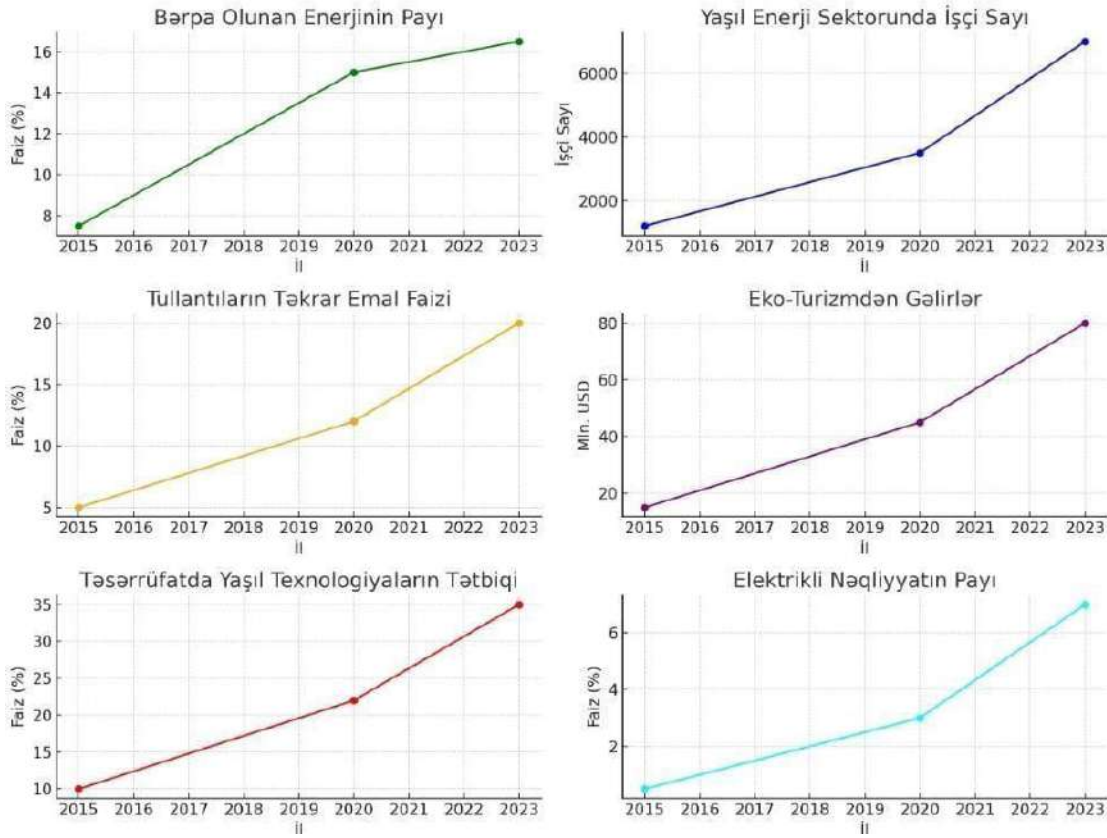
Eko-turizm: Azərbaycanın təbii sərvətlərindən səmərəli istifadə edərək dayanıqlı turizm sahələri yaradıla bilər (Azərbaycan Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, 2023).

Cədvəl 1: Azərbaycanda Yaşıl İqtisadiyyat və Yeni İş Yerlərinin Yaradılması üzrə Statistik Göstəricilər

Göstərici	2015	2020	2023	Qeyd
Bərpa Olunan Enerji Mənbələrinin Ümumi İstehsalında Payı (%)	7.5%	1%	16.5%	Günəş, külək və su elektrik stansiyaları daxildir.
Yaşıl Enerji Sektorunda İşçi Sayı (nəfər)	1200	3500	7000	Alternativ enerji sektorunda yaradılan iş yerləri
Tullantıların Təkrar Emal Faizi	5%	12%	20%	Bakı və iri şəhərlərdə həyata keçirilən layihələr əsasında
Eko-Turizmdən Gəlirlər (mln. ABŞ dolları)	15	45	80	Xüsusilə dağlıq və kənd yerlərində inkişaf etdirilir
Təsərrüfatında Yaşıl Texnologiyaların Tətbiqi (%)	10%	22%	35%	Damcı suvarma və ekoloji gübrələrdən istifadə nəzərdə tutulur.
Alternativ Enerji Layihələrinə İnvestisiya (mln. ABŞ dolları)	50	200	400	Həm dövlət, həm də xarici investorlar tərəfindən.
Şəhər Ekosistemində Elektrikli Nəqliyyatın Payı (%)	0.5%	3%	7%	Bakı şəhərində elektrik avtobuslarının tətbiqi daxildir.

Mənbələr: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi (2023); İqtisadiyyat Nazirliyi, Alternativ Enerji Layihələri üzrə hesabat (2023); Dünya Bankı və UNDP, "Azərbaycanın Davamlı İnkişaf Perspektivləri" (2022).

Azərbaycanda Yaşıl İqtisadiyyatın İnkişafı Üzrə Göstəricilər

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, www.stat.gov.az (2023)

Bu cədvəl Azərbaycanda yaşıl iqtisadiyyatın inkişaf meyllərini əks etdirir. Statistik məlumatlar göstərir ki, yaşıl iqtisadiyyat sahəsində görülən işlər məşğulluğu artırmaq və iqtisadiyyatın diversifikasiyasını təmin etməkdədir. Cədvəldə Azərbaycanda yaşıl iqtisadiyyatın inkişafına dair müxtəlif statistik göstəricilər əks etdirilmişdir. Bu göstəricilər ölkənin iqtisadiyyatında yaşıl sektorların böyüməsini və yeni iş imkanlarının yaradılmasını izləməyə kömək edir. Hər bir göstəricinin izahı aşağıda təqdim olunur:

Bərpa Olunan Enerji Mənbələrinin Ümumi Enerji İstehsalında Payı: Bu göstərici, ölkədə istehsal olunan ümumi enerji içərisində bərpa olunan enerji mənbələrinin (günəş, külək, hidroenerji və s.) faizini

göstərir. 2015-ci ildən 2023-cü ilə qədər bu payın artması, Azərbaycanın enerji sektorunda yaşıl texnologiyaların tətbiqinin sürətləndiyini və təbii ehtiyatların daha səmərəli istifadəsinə yönəldiyini göstərir. 2023-cü ildə bu göstəricinin 16.5%-ə çatması ölkənin enerji istehsalında bərpa olunan mənbələrin payını artırma istiqamətindəki uğurlu addımlarını əks etdirir.

Yaşıl Enerji Sektorunda İşçi Sayı: Bu göstərici, alternativ enerji sektorunda işləyən insanların sayını əks etdirir. 2015-ci ildə yalnız 1,200 nəfər bu sektorda fəaliyyət göstərirdisə, 2023-cü ildə bu rəqəm 7,000 nəfərə qədər yüksəlib. Bu, yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı ilə əlaqədar olaraq yeni iş yerlərinin açıldığını və insanların bərpa olunan enerji və ekoloji təmiz texnologiyalar sahələrində işə cəlb edildiyini göstərir.

Tullantıların Təkrar Emal Faizi: Azərbaycanda tullantıların təkrar emalı üzrə göstəricilərin artması, ekoloji davamlılığın artırılmasına yönəlik atılan mühüm addımları əks etdirir. 2020-ci ildən etibarən təkrar emal olunan tullantıların faizi 12%-dən 20%-ə yüksəlib. Bu artım həmçinin ekoloji təmiz istehsal və istifadə strategiyalarının daha geniş yayılmasını təmin edir.

Eko-Turizmdən Gəlirlər: Azərbaycanın təbii resurslarından səmərəli istifadə edilməsi və ekoloji turizmin inkişafı ilə bağlı artan gəlirlər 2023-cü ildə 80 milyon ABŞ dollarını keçib. Eko-turizm həm ekoloji cəhətdən davamlıdır, həm də regionlarda yeni iş yerlərinin yaradılmasına və yerli iqtisadiyyatın inkişafına töhfə verir.

Kənd Təsərrüfatında Yaşıl Texnologiyaların Tətbiqi: Bu göstərici kənd təsərrüfatında ekoloji təmiz texnologiyaların tətbiqini əks etdirir. 2023-cü ildə kənd təsərrüfatı sahəsində yaşıl texnologiyaların tətbiqi 35%-ə yüksəlib. Bu, ekoloji üsullarla əkinçilik və suvarma texnologiyalarının inkişafını, su və torpaq ehtiyatlarının daha səmərəli istifadəsini göstərir.

Alternativ Enerji Layihələrinə İnvestisiya: 2015-ci ildən bəri, alternativ enerji sahəsindəki investisiyaların miqdarı sürətlə artıb. 2023-cü ildə bu sahəyə qoyulan investisiya 400 milyon ABŞ dollarına çatıb. Bu, bərpa olunan enerji sektoru və yaşıl iqtisadiyyatın inkişafına dəstək verməklə yanaşı, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə və yeni iş yerlərinin yaradılmasına imkan verir.

Şəhər Ekosistemində Elektrikli Nəqliyyatın Payı: Elektrikli nəqliyyatın istifadəsinin artması, şəhərlərdə ətraf mühitin qorunmasına və nəqliyyatın ekoloji cəhətdən təmiz olmasına kömək edir. 2023-cü ildə Bakı və digər iri şəhərlərdə elektrikli nəqliyyatın payı 7%-ə çatıb. Bu, şəhər ərazilərində ekoloji cəhətdən təmiz nəqliyyat vasitələrinin istifadə faizinin artırıldığını göstərir və bu da enerji səmərəliliyini yaxşılaşdırmağa kömək edir.

Cədvəldəki məlumatlar göstərir ki, Azərbaycanda yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı yalnız ətraf mühitin qorunması ilə bağlı deyil, həm də yeni iş yerlərinin yaradılması, iqtisadiyyatın diversifikasiyası və sosial rifahın artırılması ilə bağlı ciddi nəticələrə gətirib çıxarıb. Bu istiqamətdəki inkişaf, gələcəkdə daha çox iqtisadi və sosial fayda təmin edəcək və ölkənin ekoloji dayanıqlılığını gücləndirəcək.

Azərbaycanda Real Təcrübələr

Azərbaycanda yaşıl iqtisadiyyat və sosial innovasiyaların inkişafı istiqamətində müəyyən addımlar atılır. Məsələn:

Alternativ enerji layihələri: Qarabağ və digər regionlarda günəş və külək enerjisi ilə bağlı yeni layihələr həyata keçirilir. Bu layihələr həm iqtisadiyyatın diversifikasiyasına, həm də yeni iş yerlərinin açılmasına imkan yaradır (Azərbaycan İqtisadiyyat Nazirliyi, 2023).

Tullantıların emalı: Bakı və Sumqayıtda tullantıların təkrar emalı üzrə mərkəzlər fəaliyyət göstərir, bu da həm ekologiya, həm də məşğulluq üçün müsbət nəticələr verir (Azərbaycan Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, 2023).

Aqro-texnologiyalar: Ekoloji təsərrüfatların inkişafı kənd təsərrüfatında da məşğulluğu artırır.

Təhfələr və İmkanlar

Azərbaycanda yaşıl iqtisadiyyatın daha geniş inkişafı üçün aşağıdakı addımlar atıla bilər:

Təhsil və təlim: Yaşıl texnologiyalar üzrə mütəxəssis hazırlığı üçün təhsil proqramlarının artırılması.

İnvestisiya təşviqi: Sosial innovasiya və yaşıl iqtisadiyyat layihələrinə yerli və xarici investorların cəlb olunması.

Qanunvericilik dəstəyi: Yaşıl bizneslərin təşviqi üçün vergi güzəştləri və subsidiyaların tətbiqi.

İctimai maarifləndirmə: Cəmiyyətin yaşıl iqtisadiyyatın faydaları haqqında məlumatlandırılması.

Nəticə

Yaşıl iqtisadiyyat və sosial innovasiyalar Azərbaycanda iqtisadi inkişafın və sosial rifahın təmin edilməsində mühüm rola malikdir. Yeni texnologiyaların tətbiqi və sosial innovasiyaların dəstəklənməsi iş yerlərinin yaradılmasına və dayanıqlı gələcək qurmağa şərait yaradır. Azərbaycanın bu istiqamətdə atdığı addımlar ölkənin beynəlxalq rəqabət qabiliyyətini artırmaqla yanaşı, gələcək nəsillərə daha təmiz və dayanıqlı bir mühit miras qoyacaq.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi. (2023). "Azərbaycanın davamlı inkişaf strategiyası." İqtisadiyyat Nazirliyinin rəsmi saytı.
2. BMT İnkişaf Proqramı (UNDP). (2022). "Davamlı inkişaf məqsədləri və Azərbaycanda yaşıl iqtisadiyyat." UNDP Azərbaycan.
3. Qəribli, Ş. (2021). "Azərbaycan iqtisadiyyatında yaşıl enerji mənbələrinin rolu." Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin (UNEC) nəşrləri.
4. Azərbaycan Respublikasının Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi. (2023). "Ekoloji dayanıqlıq və bərpa olunan enerji mənbələri." ETSN rəsmi sayt.
5. OECD. (2020). "Green Growth and Sustainable Development: Case of Azerbaijan." Paris: OECD Nəşriyyatı.
6. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. (2022). "Yaşıl iqtisadiyyat və məşğulluq statistikasısı." Statistika Komitəsi.
7. Wackernagel, M., & Beyers, B. (2019). "Ecological Footprint: Managing Our Biocapacity Budget." New Society Publishers.
8. UNEP (United Nations Environment Programme). (2021). "Green Economy: Policies and Opportunities in Transitioning Economies." UNEP Rəsmi Saytı.
9. Azərbaycan Respublikasının Alternativ və Bərpa Olunan Enerji Mənbələri üzrə Dövlət Agentliyi. (2023). "Alternativ enerji layihələri və məşğulluq imkanları."
10. OECD. (2020). "Green Growth and Economic Diversification in Azerbaijan." Paris: OECD Nəşriyyatı.

Price Regulation and Implementation of the State's Anti-Inflation Policy in Sustainable Development

Assoc.Prof. Aliyev Mushrevan
Azerbaijan State University of Economics (UNEC)

Email: musrevan.aliyev@mail.ru

Aliyeva Abuhayat Mushrevan
Azerbaijan State University of Economics (UNEC)

Email: abuheyateliyeva@gmail.com

Summary:

In a market economy, the price formation mechanism manifests itself through prices and their dynamics. As is known, price is an economic mechanism that plays a special role in accelerating economic and social development in the country, ensuring the dynamic and complex development of productive forces. In this regard, price is an important economic category that reflects socially necessary costs associated with the production and sale of products, the performance of work and services, provides an economically justified level of profit, affects the balance between supply and demand, and has the property of elastic change. Let us consider that price is also an economic mechanism that plays a special role in accelerating economic and social development in the country, ensuring the dynamic and complex development of productive forces. Currently, two different methods of price formation are known, and they are applied purely or in numerous combinations. The first method represents the centralized determination of prices. Here, along with a large part of political and social factors, other actual production and sales costs are also taken into account. The second method is completed by determining the final price based on the ratio between demand and supply that actually occurs in the commodity market, according to its positioning results.

Keywords: price regulation, inflation, anti-inflation policy, sustainable development

Introduction

One of the main types of state influence on the economy is price regulation. State regulation of prices is based on the use of various means and material resources by the government aimed at measuring or stabilizing the level and ratio of prices. In general, the price system is one of the most important factors and plays a special role in the formation and functioning of the economic mechanism as a whole. Through the price, economic relations between the consumer and the producer, enterprises and the state, the state and the population, enterprises and tenants, and enterprises and enterprises are formed and developed. Price is also a criterion for assessing the results of production. Therefore, the correct establishment of the price system and the determination of its level on scientific grounds is an extremely important issue, and this should always be one of the central points of economic policy.

The main goal of the state in a market economy is to determine the functions performed by the state to ensure sustainable development. To implement these functions, the state has a number of tools, the most important of which are the following:

- the state's monetary and fiscal policy;
- the policy of social policy and income regulation;

- foreign economic policy, etc.

Price regulation in sustainable development can be considered an integral part of macroeconomic regulation. In market relations, the price, on the one hand, acts as a means of managing economic processes, and on the other hand, it is regulated by the state. The main principle of price formation is that although prices are determined on the basis of agreements between the buyer and the seller, the state reserves the right to intervene in the regulation of prices for certain goods, services or products of individual enterprises. This is also called price regulation.

Relevance of the topic. It is known that the price increase process is considered one of the most urgent and important problems in sustainable development today. Because in terms of the country's economic security, protecting the vulnerable sections of the population from the effects of inflation is one of the most important issues facing the state. Therefore, the mechanism of inflation regulation and management is always in the foreground as a problem that must be solved before the state. This is reflected in the structure of the economic policy implemented by the state, and it has been presented to them as one of the most important and most urgent problems in the implementation of issues such as macroeconomic policy, price regulation, monetary and credit policy, budget and tax policy, investment policy and anti-inflation policy.

Research methodology. In-depth mastery of the methodological foundations of price formation in modern conditions requires the study of the mechanism of market activity of the main functions of price. It is necessary to distinguish between methodology and method. On the basis of the methodology, its strategy is developed; the method consists of specific recommendations and tools for the implementation of a certain strategy. Therefore, methodologies are considered elements of the methodology. They combine a number of integral methods of price formation.

Purpose of the study. The problems of economic regulation and pricing in sustainable development are manifested in interaction with the problems of globalization, regionalization and development of the national economy taking place in the world. The course aims to provide students with a systematic theoretical and practical knowledge of the conceptual foundations of state intervention in the economy in the modern era, the effective limits and functions of state intervention in modern conditions, the specifics of economic regulation in Azerbaijan, the mechanisms for making and implementing relevant decisions at the level of the national economy, as well as the role of the state in ensuring the transition to sustainable development.

As Azerbaijan enters a new stage of economic development, maintaining macroeconomic stability, mobilizing financial resources and increasing the efficiency of their use, maintaining the existing favorable business environment and investment activity, as well as protecting the social significance of the reforms being implemented and the incomes of the population from inflationary pressure are among the main tasks facing the country. Currently, there are several reliable international sources comparing the price level in Azerbaijan with the same indicators in other countries. For example, the Numbeo.com portal calculates the "Cost of Living Index" and according to this report, Azerbaijan ranks 126th out of 139 countries in the world in terms of "cost of living". In other words, Azerbaijan is the country with the 14th cheapest cost of living in the world. At the same time, in conditions of high inflation, Azerbaijan is able to significantly maintain the role of complex anti-inflationary measures in maintaining its leading positions among the CIS countries in terms of wages, pensions and social payments in international dollars.

Considering that food prices have been affected by inflation at the global level, including within the country, in recent times, and food costs account for about 60 percent of the consumption expenses of the lower strata of the population, the policy of minimizing the social effects of inflation should be carried out in sectors covering the income and expenses of the lower strata of the population. Therefore, it is desirable for the social bloc to occupy one of the leading places in the government's anti-inflation policy. It should also be noted that an additional 1.5 billion manats have been allocated from the state budget to increase social payments for 2.1 million people this year. It is considered advisable to continue this policy and implement activities to protect the population, especially the poor, from the effects of inflation. The state has sufficient control resources to reliably solve the food supply problem and control prices. The standard of living of the population and reliable food supply directly depend on the efficient functioning of markets. Therefore, the efficient organization and regulation of the food market is in the spotlight. For this purpose, all preventive measures are being taken regarding artificial price increases. It is known that as the money supply in the economy increases, it becomes easier for business enterprises to obtain financing, and the growth tendencies of the economy strengthen. However, if the growth of the broad money supply outpaces the growth of real GDP production, this can lead to inflation. The broad money supply is a set of cash and non-cash payment instruments in circulation in the country. Central banks stimulate lending by reducing interest rates, thereby aiming to achieve economic revival and growth. GDP in our country is growing more and the money supply is exceeding the growth dynamics of added value. Overall, in recent years, within the framework of maintaining a loose monetary environment, the growth of the money supply has been aimed at meeting the economy's demand for money and supporting economic activity without undermining macroeconomic stability targets. It should also be noted that the currently implemented monetary policy has a number of channels of influence on aggregate demand and inflation. The first channel of influence is the price of assets, including stocks and property, which is used to a limited extent in Azerbaijan. The second channel of influence is loans, including bank loans and the balance sheet of companies. The interest rate and exchange rate are also considered channels of influence of monetary policy. The price of assets is used as a monetary channel in the presence of deeper financial markets, and therefore it is not considered a very effective monetary instrument for developing countries, including Azerbaijan. Therefore, in countries with small, open and developing economies like Azerbaijan, the interest rate and exchange rate are considered more effective monetary instruments” (Huseynov, 2022). The state's price regulation policy in Azerbaijan aims to ensure the financial stability of citizens and increase social welfare. Measures taken in this direction play an important role in determining the price of a number of products and services in the country. The price regulation policy, which aims to balance the interests of both the producer and the consumer, is implemented under the control of the state in Azerbaijan, as in many countries, and is managed by relevant institutions. However, the lack of sufficient information about the working mechanism of the institutions operating in this field in the country and the regulated products and services creates some confusion among citizens. This also shows that there is still a need to increase awareness of price regulation by the state in the country. It should also be noted that the main task of each government in sustainable and sustainable development is to convince the population of the invariability of the anti-inflationary course and the stability of inflation expectations pursued by it. If this is resolved and trust is restored, then the authorities, by controlling public opinion, will have real opportunities to achieve important anti-inflationary goals even in conditions where the necessary

resources are insufficient. “ Each state implements anti-inflationary measures in order to prevent inflation by all possible means, or at least reduce its rate. These programs are considered a necessary measure in stabilizing the economy. The basis of the program is an objective analysis of the causes and factors of inflation, a set of measures that allow it to be eliminated or reduced. The state's anti-inflationary policy mainly takes two forms: radical and adaptive. Radical policy is aimed at eliminating the causes that cause inflation.

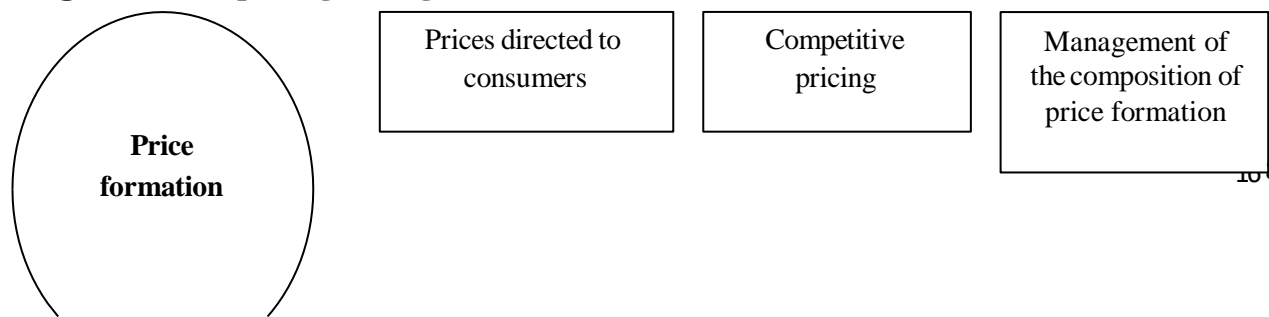
Adaptation policy is implemented by adapting to inflation and reducing its negative aspects. In adaptation policy, all market entities (state, firms) take into account inflation in their activities, mainly the decline in the purchasing power of money. Firms prefer projects that allow for a quick return of invested capital in inflationary conditions. As can be seen, adaptation policy does not take into account the root causes of inflation.” (Gafarova, 2018). In Western countries, which have extensive experience in implementing anti-inflationary measures, it is advisable to coordinate long-term and short-term policies.

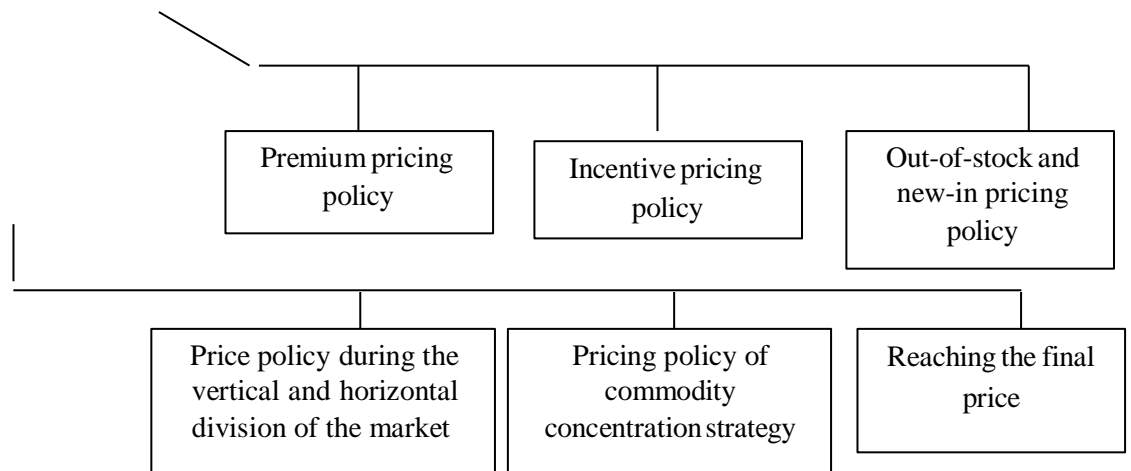
Long-term policy combines, first of all, measures to reduce the budget deficit by reducing government spending and increasing taxes. Secondly, measures in the field of money circulation for the annual growth of the money supply, in particular, the establishment of strict limits. This also allows you to control the level of inflation. Thirdly, it is to reduce the impact of inflation on the economy in the form of short-term loans and debts to finance the budget deficit. Short-term anti-inflationary measures are aimed at temporarily reducing the rate of inflation. For this purpose, the state provides additional benefits to enterprises that produce goods and services that are not part of the main production. Thus, the Central Bank should conduct a currency policy and at the same time support the implementation of socio-economic development programs implemented in the country. As a result, the base should be able to maintain inflation at a single-digit level and maintain financial stability by taking the following measures:

- Placing large state orders on private enterprises and organizations;
- Lowering interest rates on commercial loans;
- Preventing money emission;
- Minimizing state intervention in the economic sphere;
- Applying tax incentives;
- Maintaining a proportionality between the level of unemployment and wages;
- Liberalizing the price and wage system;
- Preventing the depreciation of the national currency;
- Balancing government revenues and expenditures, minimizing the budget deficit;
- Prioritizing indirect taxes. etc.

When we talk about managing the components of price formation, we mean implementing them separately for entire household programs or for each position's assortment, at price levels, and for new products launched on the market, at starting prices. Let's take a look at the table below:

Image. Different pricing strategies

Source: Prices and Price Formation. Textbook for higher education institutions A.D.Chudakov.2009

The Law on Urgent Measures to Strengthen Anti-Inflation Measures in the Republic of Azerbaijan states: “In recent times, along with climate change in the world, the coronavirus (COVID-19) pandemic has also accelerated inflation and caused it to take on a global character. In this context, disruptions in the global value chain, increased production costs, fiscal expansion to support the population and business, as well as the mismatch between supply and demand have become the main factors of inflation. The sharp increase in food prices in world commodity markets, in addition to accelerating inflation in most countries, has also increased the risks of negative impacts on macroeconomic stability. In a situation where the pass-through of inflation cost factors to prices increases, and imported products become more expensive and accelerate price increases, macroeconomic stability in the country should be maintained, the price pressure of world food prices on the domestic consumer market should be reduced, and the real incomes and purchasing power of the population should be protected in conditions of inflation growth” (Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan, 2022).

Today, state regulation of prices has a strategic goal for society and forms the state's pricing policy. The main factor here is that when setting prices, the costs incurred by the producer for that product and service, as well as the profit factor, are taken into account. In this matter, the state, in addition to implementing economic policy, takes into account the interests of both the consumer and the producer. Thus, the relations between producers and consumers for those products and services are regulated.

One of the main goals implemented at the level of sustainable and sustainable development is the determination and control of prices in world practice, the freedom given to enterprises is limited not only by consumer demand, market prices and participants in commodity movement channels, but also by the influence of the state. It should be noted that the state sets prices in three ways:

- by applying state price lists;
- by “freezing” free market prices;
- by setting monopoly prices.

In state price regulation, the state mainly sets rules for the enterprise in accordance with its own pricing. In world practice, there are the following forms of price regulation:

- price regulation with the participation of the state in the sphere of production and circulation of goods;
- price regulation by influencing the supply and demand balances of commodity markets;
- regulation by antitrust legislation;
- by income regulation policy;
- regulation of the monetary sphere, as well as the conjuncture through the coordination of these forms.

As for the methods, price regulation is carried out taking into account the following methods:

- determination of the final price level;
- determination of final discounts or coefficients to established price list prices;
- determination of final quantities of retail price elements;
- determination of final levels of one-time price increases;
- state control over monopoly prices.

In a market economy, the objects of state economic regulation include economic cycles, sectoral, regional, re-production and social structure of the economy, employment and training of personnel, incomes and living standards of the population, social and labor relations, the mechanism of population protection, money circulation, price levels and anti-inflation processes, investment activity, scientific research and experimental-project work, competitive conditions and anti-monopoly measures, balance of payments, environment, foreign economic relations, etc.

The following can be attributed to the subjects of state economic regulation:

- carriers of economic interests: that is, the population united in certain groups. For example: students, entrepreneurs, etc.
- those expressing economic interests: this includes organizations and groups expressing the views and demands of carriers of economic interests. For example: Student-Youth Organization, Trade Union, etc.
- executors of economic interests: this includes state bodies, government institutions (ministries, committees, departments and organizations, etc.).

“In a market economy, the state, giving priority to regulatory tools, forecasts the country's socio-economic development, carries out the restructuring of the economy; realizes the diversification of ownership through privatization, applies anti-monopoly regulatory measures, forms a favorable investment environment, ensures the realization of the achievements of scientific and technical progress, carries out monetary regulation, implements the state's financial and tax policy; determines the deployment of production forces; implements social protection and security of the population; determines state procurements; determines the directions of foreign economic activity; ensures environmental protection and resource conservation, and creates and improves the legal framework for all these processes.” (Ahmadov, Huseyn, 2011)

The main challenge facing the world economy - the fight against inflation - the main goal of the Azerbaijani state is to protect the social well-being of the population and ensure sustainable development by optimizing inflation. “In this regard, it is considered necessary to cover important issues in anti-inflation policy, including economic and administrative instruments, institutional issues, including transparency, accountability, combating the shadow economy, digitalization and expanding

cashless circulation.” (Research document of the Center for Analysis of Economic Reforms and Communication on Anti-inflation Measures, 2022)

Today, Azerbaijan must be ready for any changes in the world economic and political system and global challenges. This can be ensured through deep reforms and effective transformation of society. As a result, we can already say that the implementation of this transformation in the country in specific directions has begun. The most important issue here is the correct regulation of prices, strengthening financial control, preventing excess, ineffective spending, and most importantly, strengthening anti-inflation measures.

Conclusion

As is known, the current legislative framework in the field of price regulation primarily provides for the implementation of state regulation of prices of economic entities that are in a monopoly position in the domestic market. The role of state control over their formation, regulation, and application in implementing effective state regulation of prices in the country is also very important.

In general, it can be noted that the current regulatory legal framework that determines the correct regulation of prices and ensuring the implementation of this framework allow further strengthening the effective role of the price (tariff) factor in the formation of state budget revenues and creating opportunities for their increase. The fact that the price (tariff) factor plays an important role in the economy, society and the social sphere, as well as the continued increase in prices (tariffs) in all sectors of the country's economy in recent years and this is accompanied by a rapid increase in inflation, indicates the need to ensure the economic justification of the formation of prices applied in the country, to ensure that its regulatory legal framework meets the general economic interests of the country, to qualitatively strengthen the practice of regulating prices and tariffs under state regulation, as well as to increase the responsibility of economic entities subject to state regulation of prices in this matter, and to take additional measures in this direction.

As a result, the effective implementation of all these works will, on the one hand, have a positive impact on strengthening the economic justification of the formation of state budget expenditures, and on the other hand, on the additional increase in state taxes, which form the basis of budget revenues. Most importantly, it will also have a positive impact on the relative stabilization of prices (tariffs) in the domestic market, as well as the growth rate of inflation.

Literature

1. Aydin Huseynov: “Anti-inflation policy is of particular relevance for the government.” Taxes Social-Economic newspaper April 26, 2022.
2. State anti-inflation policy in Azerbaijan and directions of its regulation. Fargana Gafarova. Reaction.az. Baku -2018.
3. On urgent measures to strengthen anti-inflation measures in the Republic of Azerbaijan. Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan. February 21, 2022
4. M.A.Ahmedov, A.J.Huseyn. Fundamentals of state regulation of the economy. Baku – 2011
5. Research paper of the Center for Analysis of Economic Reforms and Communication on Anti-inflationary Measures. Reliable Forecasts of Inflation on a Global Scale. Baku-2022
6. Prices and Price Formation. Textbook for Higher Education Institutions A.D. Chudakov. Baku-2009.

Yaşıl İqtisadiyyat Və Regional İnkişaf Prioritetləri

Dos.Mahmudova İlhamə Məhəmmədnəbi
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
Email: a_murad97@mail.ru

Xülasə

Dünyada ətraf mühitin çirklənməsi, azalan təbii ehtiyatlar və artan tələbat fonunda dayanıqlı inkişafa nail olmaq üçün "yaşıl" iqtisadiyyatın genişləndirilməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər böyük əhəmiyyət daşıyır.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər"də növbəti onillikdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına dair müəyyənləşdirilən beş Milli Prioritetdən biri Azərbaycanın təmiz ətraf mühit və "yaşıl artım" ölkəsi olmasıdır. Ölkənin perspektiv iqtisadi inkişafı ilə bərabər ətraf mühitin sağlamlaşdırılması, yaşıllıqların sürətli bərpası və artırılması, su ehtiyatlarından və dayanıqlı enerji mənbələrindən səmərəli istifadə təmin edilməlidir. Bu prioritet daxilində strateji dövrdə iki məqsədin - yüksək keyfiyyətli ekoloji mühit və "yaşıl enerji" məkanı - effektiv reallaşdırılmasına nail olunmaq hədəflənir.

Yaşıl iqtisadiyyat dayanıqlı inkişaf perspektivindən iqtisadi, sağlamlıq, təhlükəsizlik, sosial və ətraf mühitin bir çox faydalarından danışır ki, belə bir yanaşma dövlətlərin üzləşdiyi müxtəlif çətinlikləri nəzərə alaraq, inkişaf etmiş, inkişaf etməkdə olan və ya zəif inkişaf etmiş ölkələri bir fokus ətrafında toplayır.

Açar sözlər: yaşıl enerji, dayanıqlı inkişaf, yaşıl iqtisadiyyat, iqtisadi inkişaf, inkişaf strategiyası

Summary

In order to achieve sustainable development against the background of environmental pollution, dwindling natural resources and increasing demand, the measures implemented in the direction of expanding the "green" economy are of great importance.

"Azerbaijan 2030: National Priorities for Socio-Economic Development" approved by the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan Mr. Ilham Aliyev dated February 2, 2021, one of the five National Priorities determined for the socio-economic development of the country in the next decade is Azerbaijan's clean environment and "green growth" country. Together with the prospective economic development of the country, environmental health, rapid restoration and increase of greenery, efficient use of water resources and sustainable energy sources should be ensured. Within this priority, it is aimed to achieve effective realization of two goals - high-quality ecological environment and "green energy" space - in the strategic period.

Green economy talks about the many economic, health, safety, social and environmental benefits from the perspective of sustainable development, such an approach gathers developed, developing or underdeveloped countries around a focus, taking into account the different challenges that states face.

Key words: green energy, sustainable development, green economy, economic development, development strategy

Giriş

“Yaşıl iqtisadiyyat” termini ilk dəfə 1989-cu ildə Böyük Britaniya hökuməti üçün bir qrup aparıcı ekoloq iqtisadçı (Devid Pirs, Edvard Barber, Enil Markandiya) tərəfindən “Yaşıl iqtisadiyyat planı” adlı qabaqcıl hesabatda istifadə edilmişdir. Buna baxmayaraq, başlıqdan başqa hesabatın başqa heç bir yerində bu termindən istifadə edilməmişdir. Bu da o deməkdir ki, “Yaşıl iqtisadiyyat” anlayışı həmin dövrdə sadəcə fikir olaraq istifadə edilmişdir. Termin bir də 2008-ci ildə çoxsaylı qlobal böhranlara siyasi reaksiya ilə bağlı müzakirələr kontekstində yenidən gündəmə gəldi. Maliyyə böhranı və eləcə də qlobal tənəzzüllə bağlı narahatlıqlar kontekstində UNEP (BMT-nin Ətraf Mühit Proqramı) “yaşıl stimül paketləri” ideyasını müdafiə etdi və irimiqyaslı dövlət investisiyalarının “Yaşıl iqtisadiyyat”a başlaya biləcəyi konkret sahələri müəyyən edildi (BMT İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyası. 2016-cı ilin ikiillik qiymətləndirməsi və iqlim maliyyə axınının icmal hesabətı).

İnteqrasiya edilmiş dayanıqlı inkişaf və yaşıl iqtisadiyyat yanaşmaları dövlətlərə sağlam ətraf mühətdən əldə edilə bilən insan rifahı üçün müxtəlif faydaları maksimuma çatdırmaq, prioritetləşdirmək və ardıcılıqla məşğulluğu və gəlirləri deyil, sağlamlığımızı, ətraf mühitimizi və gələcəyimizi təmin etməlidir. Bu, dünyanın rifahının yaxşılaşdırılması və sosial bərabərliyin artırılması üçün prioritet müəyyənləşdirilən ümumi problemdir.

“Yaşıl iqtisadiyyat” və konseptual yanaşmalar

“Yaşıl iqtisadiyyat” mahiyyəti etibarilə təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə etməklə cəmiyyətin rifahının qorunub saxlanmasına, habelə son istifadə məhsullarının istehsal dövrüyyəsinə qaytarılmasını təmin etməyə yönəlmiş iqtisadiyyatdır. Bərpa olunan enerji mənbələrinin tətbiqi, mənzil-kommunal təsərrüfatında enerji səmərəliliyi, kənd təsərrüfatında üzvi əkinçilik, tullantıların idarə olunması sisteminin təkmilləşdirilməsi, su ehtiyatlarının idarə edilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi, “təmiz” nəqliyyatın inkişafı, ekosistemlərin qorunması və səmərəli idarə edilməsi “Yaşıl iqtisadiyyatın” əsas istiqamətləridir.

“Yaşıl iqtisadiyyat” insan mərkəzlidir və bütün insanların rifahının yaxşılaşdırılmasına xidmət edir. “Yaşıl iqtisadiyyat” paradigmasına zidd olan “qəhvəyi iqtisadiyyat” termini, resursların daha çox istifadəsi, aşağı enerji səmərəliliyi, dayanıqlı olmayan enerji qaynaqlarından asılılıq və yüksək dərəcədə iqlim riskinə əsaslanır (Daly, Farley, 2004). “Yaşıl” iqtisadiyyatın “qəhvəyi” iqtisadiyyatdan üstünlüyü ÜDM-in daha yüksək artımına, adambaşına düşən gəlirin və məşğulluğun artımına nail olmağa qadirdir.

2009-cu ilin aprelində UNEP və “Yaşıl iqtisadiyyat planı”nın müəlliflərindən biri olan Edvard Barberin əməkdaşlığı ilə Yeni Qlobal Yaşıl sövdələşmə adlı hesabat hazırlandı. Hesabatda iqtisadiyyatın bərpasını artıracaq və eyni zamanda qlobal iqtisadiyyatın dayanıqlığını artıracaq siyasətlərin birləşməsi təklif edilirdi.

Yeni Qlobal Yaşıl Sövdələşmə hökumətləri maliyyənin əhəmiyyətli hissəsini üç məqsədə nail olmaq üçün yaşıl sektorlara ayırmağa çağırırdı:

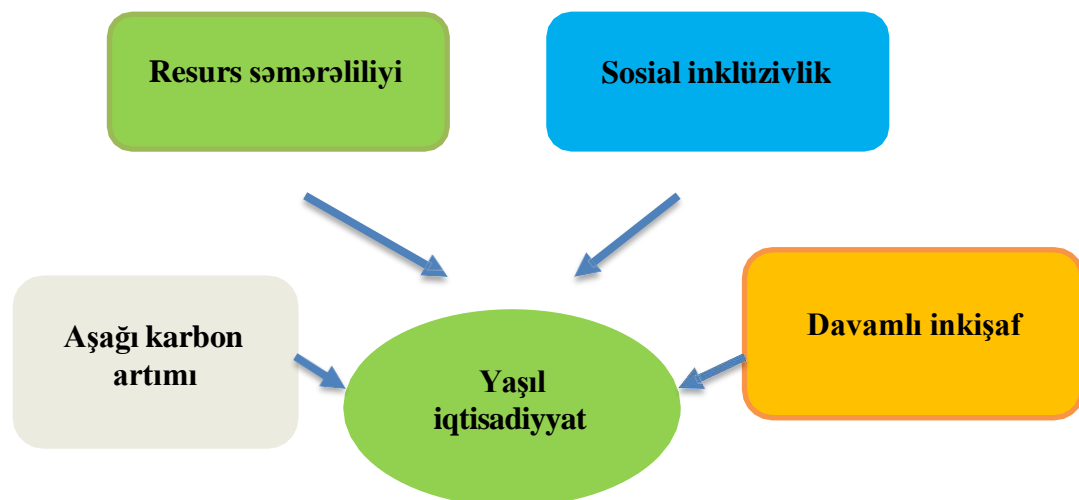
- iqtisadiyyatın bərpası;

- yoxsulluğun aradan qaldırılması;
- karbon emissiyalarının və ekosistemin deqradasiyasının azaldılması.

2009-cu ildə UNEP “yaşıl iqtisadiyyat” termininə ilk tərif verməyə cəhd etdi: “Yaşıl iqtisadiyyat” uzunmüddətli perspektivdə insanların rifahının yaxşılaşmasına, o cümlədən, gələcək nəsilləri əhəmiyyətli ekoloji risklərə məruz qoymamaq və ekoloji resursların qıtlığını azaltmağa imkan verən mal və xidmətlərin istehsalı, bölüşdürülməsi və istehlakı ilə əlaqəli iqtisadi fəaliyyətlərdir (<https://xalqqazeti.com/mobile/az/news/63717>). Yaşıl iqtisadiyyat nəzəriyyəsinə 3 əsas konseptual yanaşma mövcuddur:

- məhdud çərçivədə təsir dairəsinin sonsuz genişlənməsi mümkün deyil;
- qıt resurslar şəraitində tələblər sonsuzdur və sonsuz tələbləri tam ödəmək heç də mümkün deyil;
- yaşadığımız planetdə hər şey bir-birini tamamlayır

Şəkil 1. Yaşıl iqtisadiyyatın əsas strukturu

Mənbə: Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyası. 2016-cı ilin ikiillik qiymətləndirməsi və iqlim maliyyə axınının icmal hesabı

“Yaşıl iqtisadiyyat” ekoloji risk və çatışmazlıqları azaltmağı, davamlı inkişafı ətraf mühitə neqativ təsir etmədən hədəfləyən bir iqtisadiyyatdır (şəkil 1). O, həm də ekoloji iqtisadiyyatla yaşıl iqtisadiyyat aşağı karbon artımı resurs səmərəliliyi sosial inklüzivlik davamlıda sıx bağlıdır, lakin daha çox hüquqi cəhətlərlə xarakterizə olunmaqdadır. Ətraf mühitin iqtisadiyyatının bir hissəsi kimi dəyərləndirilən yaşıl iqtisadiyyat davamlı inkişafa aparıcı yoldur. Belə ki, 2011-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ətraf Mühitə Proqramı və “Yaşıl iqtisadiyyat” Hesabatında qeyd edilmişdir ki, “yaşıl olmaq üçün iqtisadiyyat yalnız səmərəliliyi deyil, həm də ədalətliyi prioritet seçməlidir”. Çünki ədalətlik, həmçinin beynəlxalq və yerli səviyyədə kapital ölçülərinin tanınması və xüsusən onun iqtisadiyyata ədalətli keçidin təmin edilməsini nəzərdə tutur (Qasımlı, Hüseyn, Hüseynov, Həsənov, Cəfərov, Bayramova, 2022).

Yaşıl iqtisadiyyata keçidlə bağlı layihə və təkliflərin geniş vüsət alması, alternativ və bərpa olunan enerjinin rolunun artması neftə olan tələbatın azalmasına səbəb olacaqdır ki, bu da öz növbəsində orta və uzunmüddətli dövrdə neft qiymətlərinin yüksək olmayacağı ilə bağlı ehtimalları artırır. Buna görə də, ölkəmizdə qeyri-neft sektorunun inkişafı ilə iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi istiqamətində dəstəklənəcəkdir.

Regional inkişafda yaşıl iqtisadiyyata keçidin perspektvləri

“Yaşıl iqtisadiyyat” Azərbaycan iqtisadiyyatında mühüm əhəmiyyəti baxımından ölkənin sosial və ekoloji ehtiyaclarının qorunması üçün uzunmüddətli həyat qabiliyyətinin təmin edilməsi əhəmiyyətinə görə seçilir. Azərbaycan uzunmüddətli inkişaf strategiyasını yenidən müəyyən etmək mərhələsindədir. Ölkəmizdə yaşıl inkişafına ehtiyac var, çünki əhalinin sayının sürətli artımının davam etməsi, yeni texnologiyaların tətbiqi ekoloji risklər artmasına və təbii resurların tükənməsinə səbəb olur. Habelə enerji istifadəsi də iqlim dəyişikliyinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Ümumdünya təbii kimi qeyd etsək, dünyanın 33%-i 2025-ci ilə qədər əhali su qıtlığından təsirlənə bilər.

Ölkəmizdə dekarbonlaşma və enerji mənbələrinin düzgün paylanması baxımından əsaslı addımlar atılır. Sosial rifah səviyyəsinin artması məqsədilə yüksək, dayanıqlı, inklüziv və başlıca olaraq özəl təşəbbüslərə arxalanan iqtisadi artımın sürətlənməsi, azad edilmiş ərazilərə əhalinin qayıdışının təmini Azərbaycanın yeni inkişaf strategiyasının əsasını təşkil edir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”də növbəti onillikdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına dair aşağıdakı beş Milli Prioritet reallaşdırılmalıdır (<https://president.az/az/articles/view/50474>, 2021):

1. Dayanıqlı artan rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat;
2. Dinamik, inklüziv və sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət;
3. Rəqabətli insan kapitalı və müasir innovasiyalar məkanı;
4. İşğaldan azad olunmuş ərazilərə böyük qayıdış;
5. Təmiz ətraf mühit və yaşıl artım ölkəsi.

Qeyd edilən Milli Prioritetlər, eyni zamanda, BMT-nin “Dünyamızın transformasiyası: 2030-cu ilə qədər dayanıqlı inkişaf sahəsində Gündəlik”dən irəli gələn öhdəliklərin icrası istiqamətində də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Ölkəmizdə sosial-iqtisadi inkişaf prioritetlərindən biri olan yaşıl artıma nail olunması, eləcə də 2030-cu ilə qədər elektrik enerjisinin istehsal gücündə bərpa olunan enerji mənbələrinin payının 30%-ə çatdırılmasının planlaşdırılması Azərbaycanın enerji transformasiyası ilə bağlı hədəflərini özündə əks etdirir(https://minenergy.gov.az/az/xeberler-arxivi/energetika-naziri-perviz-sahbazovun-respublikaqezetinde-meqalesi-derc-edilib_4244, 2021).

Azərbaycan Ordusunun şanlı qələbəsi ilə nəticələnmiş, torpaqlarımız düşmən işğalından azad edilmişdir. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə genişmiqyaslı bərpa və quruculuq, iqtisadi reinteqtasiya tədbirləri aparılmaqdadır və bu istiqamətdə nəzərdə tutulmuş strateji baxışlardan biri də bu ərazilərdə yaşıl enerji zonasının yaradılmasıdır. Yaşıl enerji zonası - enerji tələbatı yaşıl enerjiden (bərpa olunan enerji mənbələrindən) maksimum istifadə edilməklə təmin edilən və enerji dəyər zəncirində ekoloji təmiz və enerji baxımından səmərəli "yaşıl" texnologiyalardan istifadə edilən ərazidir. Azərbaycanın şəhər və rayonlarında bərpa olunan enerji layihələri üçün tələb edilən potensialın və şəraitin qiymətləndirilməsi üzrə əməkdaşlıq etmək məqsədilə Anlaşma Memorandumu imzalanmışdır.

Memorandum Azərbaycanda iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, rəqabətli enerji bazarının yaradılması, təmiz ətraf mühit və "yaşıl artım" ölkəsi prioriteti üçün tədbirlərin həyata keçirilməsi, bp-nin isə 2020-ci ildə "xalis sıfır emissiya" hədəflərini elan etməsi kontekstində imzalanıb. Memorandum çərçivəsində, təmiz enerji layihələri, az karbonlu nəqliyyat, "yaşıl" binalar, tullantıların idarə olunması, təmiz sənaye, təbii iqlim həlləri, inteqrasiyalı tərəfdaşlıqlar, həmçinin inteqrasiyalı və karbonsuzlaşdırılmış enerji və nəqliyyat sistemlərinin hazırlanması istiqamətində əməkdaşlıq imkanlarının araşdırılması nəzərdə tutulur. Bundan əlavə, 2021-ci ilin iyun ayının 3-də Cəbrayıl və Zəngilan ərazisində 240 MVt gücündə günəş elektrik stansiyasının tikintisi üzrə BP ilə İcra Müqaviləsi imzalanmışdır. Sənəd çərçivəsində bp tərəfindən tikilməsi planlaşdırılan elektrik stansiyası layihəsi ətrafında müvafiq iqtisadi və texniki təhlillər aparılıb.

Qeyd edilənlər Azərbaycanda gələcək iqtisadi inkişafın ekoloji təmiz texnologiyaların tətbiqi, təmiz enerji mənbələrindən istifadə, tullantıların təkrar emalı və çirklənmiş ərazilərin bərpa sahəsində işlərin artırılması ilə sıx bağlı olacağına əsas verir.

Milli Prioritetlərə uyğun olaraq, ətraf mühitin sağlamlaşdırılması, yaşıllıqların sürətli bərpa və artırılması, su ehtiyatlarından və dayanıqlı enerji mənbələrindən səmərəli istifadə edilir.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının potensialının tam reallaşdırılması ölkəmizdə ümumi iqtisadi artıma və rifaha güclü töhfə verəcək, yeni nəqliyyat kommunikasiya dəhlizlərinin açılması ilə Azərbaycanın regional inkişafın mərkəzi kimi geoiqtisadi rolunu daha da artıracaqdır. COVID-19 pandemiyası 2020-ci ildə Azərbaycanda da iqtisadiyyatın inkişafına mənfi yöndə təsir etmiş və ÜDM-in 4,3 faiz azalmasına səbəb olmuşdur. Amma 2021-ci ildə bu sahədəki gerilik aradan qaldırılmış və 5,6 faizlik artım qeydə alınmışdır.

“Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”nda qeyd edilir ki, ekoloji təmiz və iqtisadi cəhətdən səmərəli bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə genişləndirilməklə “yaşıl enerji zonası” konsepsiyası tətbiq ediləcək. Elektrik enerjisi istehsalının qoyuluş gücündə bərpa olunan enerji mənbələrinin payı 2021-ci ildəki 17,3 faizdən 2026-cı ildə 24 faizə çatdırılacaqdır.

Azərbaycanda davamlı inkişafın tərkib hissəsi olaraq yaşıl iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi istiqamətində ölkə Prezidenti İlham Əliyevin tərəfindən davamlı və uğurlu siyasət yürüdülmür. Post-konflikt dövründə işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpa və yenidən qurulması, bu ərazilərdə davamlı inkişafın təmin olunması üzrə metodoloji yanaşmalara və qabaqcıl beynəlxalq təcrübələrə əsasən regionun iqtisadi potensialının reallaşdırılması üçün “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinin bərpa və inkişafı ilə bağlı Konsepsiya” sənədi hazırlanmışdır (<https://president.az/az/articles/view/49876>). Bu sənəddə ərazilərin bərpa prosesinin diqqət mərkəzində saxlanması prinsipləri müəyyənləşdirilmişdir. Bu prinsiplər aşağıdakılardır:

- Bərpa edilmiş ərazilərə qayıdış zamanı yüksək əhali sıxlığına nail olunması;
- İnfrastruktur təminatının həmin bölgənin fasiləsiz logistik imkanlarına uyğunlaşdırılması;
- Əhalinin repartasiyası zamanı sosial ədalət prinsipinə riayət olunması və mülkiyyət hüquqlarının bərpa;
- İqtisadi inkişafın davamlılığının təmin olunması;
- Tələb olunan investisiyaların həcmnin optimallaşdırılması;
- Dövlət xərclərinin azaldılması məqsədilə bərpa prosesinə özəl və dövlət, həmçinin yerli və xarici investisiyaların cəlb edilməsi, xüsusilə, dövlət və özəl sektor tərəfdaşlığından geniş istifadə olunması;

- Ərazilərin bərpa prosesinin yeni istehsala daha çox tələb yaratması və beləliklə, ölkə iqtisadiyyatının artımının stimullaşdırılmasından ibarətdir.

Yuxarıda göstərilən prinsiplər isə öz növbəsində ərazilərin bərpası, yenidən qurulması və davamlı inkişafın təmin edilməsi ilə əlaqədar siyasi tədbirlərin, o cümlədən kompleks proqramların hazırlanaraq icra olunmasını nəzərdə tutur. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2020-ci il 24 noyabr tarixli 2303 nöməli Sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinin 2021-2025-ci illər üzrə bərpası və dayanıqlı inkişafı Dövlət Proqramı” hazırlanmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, region daxilində nəqliyyat, rabitə və kommunikasiya xətlərinin bərpası regionun öz daxilində olan iqtisadi canlanmanın, sosial və digər məsələlərin həllinə səbəb olur. Bundan sonra Qarabağ regionunun Azərbaycanın digər region və şəhərləri ilə əlaqələndirilməsi və reintegrasiya olunması, sonrakı dövrlərdə Qarabağ iqtisadiyyatının yenidən Azərbaycanın ümumi iqtisadiyyatına birləşdirilməsinə gətirib çıxaracaq. Ən vacib məsələlərdən biri də Qarabağ regionunu tranzit bir mərkəz olaraq tanımaqdır. Tranzit mərkəz olaraq Qarabağ regionunun təqdim edildiyi təqdirdə və qeyd olunan Zəngəzur dəhlizinin, həmçinin digər kommunikasiya və nəqliyyat xətlərinin bura cəlb edilməsi ilə Azərbaycan nəinki öz daxilində, ümumilikdə öz iqtisadiyyatında, həmçinin regionda tranzit nəqliyyat-kommunikasiya xətləri üzərində yerləşə bilər. Bu isə, öz növbəsində, ticarət dövriyyəsinin və ümumilikdə Azərbaycan iqtisadiyyatının davamlı inkişafına müsbət təsir edə bilər.

Nəticə

İşğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası ilə bağlı Strateji Fəaliyyət Planı çərçivəsində infrastrukturların yenidən qurulmasına dair layihələrin icrasına başlanıb. Qeyd etmək lazımdır ki, işğaldan azad olunmuş ərazilərimizin bərpasına müxtəlif ölkələrin şirkətləri də qoşulmaq istəyirlər.

Regional strateji plan üçün hədəflər müəyyən olunmalı, beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi, habelə tətbiq edilməsi üçün böyük imkanlar yaradılmalıdır. Bu strategiya milli prioritet istiqamətlərlə eynilik daşıyacaqdır. Aşağıdakı məsələlərin regional istiqamətdə yaşıl planda öz əksini tapması mütləqdir:

- Yaşıl maarifləndirmənin aparılması və bu sahədə regionlarda kadrların hazırlanması;
- Regionlarda universitet, dövlət və özəl sektorunun rollarının müəyyənləşdirilməsi və birlikdə fəaliyyət göstərmələri;
- Regionlarda özəl sektorun yaşıl iqtisadiyyat keçidə marağının artırılması istiqamətində qanunvericilikdə xüsusi dəyişikliklərin edilməsi ilə dövlət tərəfindən addımların atılması;
- Bərpa olunan enerji mənbələrindən regionlarda düzgün şəkildə istifadə;
- Yaşıl nəqliyyatdan istifadə (yerüstü və dəniz nəqliyyatı);
- Regionlarda ətraf mühitin mühafizəsi;
- İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə yaşıl iş yerlərinin yaradılması və s.

Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsi bərpa-quruculuq işləri həyata keçirən ölkəmiz üçün yeni imkanlar üfqi açmışdır. Xalqımız qardaş və dost ölkələrlə birlikdə bu mühüm missiyanı uğurla başa çatdıracaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. V.Ə.Qasımlı, R.Z.Hüseyn, R.F.Hüseynov, R.B.Həsənov, C.R.Cəfərov, A.B.Bayramova, “Yaşıl iqtisadiyyat” Bakı, 2022, “Azprint” nəşriyyatı, 280 səh.

2. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyası. 2016-cı ilin ikiillik qiymətləndirməsi və iqlim maliyyə axınının icmalı hesabatı

3. Scott Cato M. (2009). Green Economics. London.
4. Daly, H. and Farley, J. 2004. Ecological Economics: Principles and Applications. Washington: Island Press.
5. <https://president.az/az/articles/view/49876>
6. <https://xalqqazeti.com/mobile/az/news/63717>
7. <https://president.az/articles/5129>
8. <https://xalqqazeti.com/az/news/78552>
9. <https://info.az/>
10. <https://president.az/articles/53197>
11. <https://www.economy.gov.az/az/page/yasil-iqtisadiyyat>

Innovative Green Economy In The Concept of Sustainable Development And Factors Affecting It

Dadashzade Gulmira Adil
Azerbaijan State University of Economics (UNEC)
Email: gulmira595@gmail.com

Summary

At present, one of the main and most important issues that concern the world community is the ecological limits of humanity, economic development, green economy, the current situation and prospective development opportunities of the "green economy" in Azerbaijan, economic growth, etc. issues like this. In order to achieve sustainable development against the background of environmental pollution, diminishing natural resources, climate changes and increasing demand in the world, measures implemented in the directions of expanding the "green economy" and developing it at the level of modern requirements are of great importance. The formation of "green thinking" and "green life" style in Azerbaijan by contributing to future generations, preparation of state programs, strategic documents, regional and local projects on economic development, economic thinking, as well as sustainable level of economic well-being and general state of well-being to meet new challenges, and all the work done in this direction is in the center of attention. In recent decades, the optimization of ecological, social and economic aspects of sustainable development for future generations has stimulated the development of three new scientific and practical concepts - concepts such as "green economy" or "green growth", "green society" and "inclusive development". In the first, the economy develops in integration with the environment, and in the second, the environment develops in integration with social life. In its essence, inclusive growth means the integration of economic development and social development. The assessment of economic development from the point of view of inclusive development is a global assessment of ecological social systems in the development priorities of the national economy.

Keywords: Green economy, green growth, environment, sustainable development, environmental problems

Introduction

Green economy, which ensures human well-being and social justice and attracts attention as the most urgent and important issue in modern times, and its main component, the Green economy, is in the spotlight as one of the most important priorities of social progress and economic development. , is also a model of ecological culture formation. Innovative green economy is a strategy that includes behavioral aspects, technical management and educational innovations. "Azerbaijan 2030: National Priorities for Socio-Economic Development", approved by the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan, Mr. Ilham Aliyev, dated February 2, 2021, is one of the five National Priorities determined for the socio-economic development of the country in the next decade. growth" country. "Clean environment and "green economic growth, as well as one of the more sustainable issues for the perspective economic development of the country, equal environmental health, rapid restoration and increase of greenery, proper and efficient use of water resources and sustainable energy sources are the main and are important priorities. Within these priorities, two main goals attract attention in the strategic period: - high-quality ecological environment and green energy space. It is mentioned in the National Priorities that the goal of a high-quality ecological environment is to protect a quality and clean ecological environment in the country, and to ensure the efficient use of resources. A comprehensive solution to environmental problems that have arisen over many years and sustainable development in this field should be in focus.

The relevance of the topic is the global problems of water resources, energy, forest zones, etc., which are the basis of the social and economic foundations for the national economy. strengthening international solidarity by focusing on the sensitivity of climate change in Azerbaijan.

The basis of the methodology of the research is a new approach to the ecological, social and economic problems faced by the whole world in modern times, and the study and research of knowledge and skills in the green lifestyle of the ecological civilization and ecocivil concept proposed in the research.

The aim of the research is to identify the environmental problems of Azerbaijan, national interests, difficulties faced in the transition to green growth and green economy, as well as its achievements, to clarify the ways to involve stakeholders in this process and to benefit from the most important opportunities for future development, to increase initiatives. is to investigate.

Today, the main issues such as the energy demand of technological innovations, environmental protection, people's living in healthy and natural conditions, and the fuller use of natural resources for the material well-being of the world population are in the center of attention. It is a well-known fact that Innovative "green economy" based on the knowledge of ecological economy in sustainable development is an economy that improves people's well-being and serves to establish social equality by reducing environmental risks. It is a well-known fact that while human well-being is closely related to the environment formed in the society in which he lives, the development of the society depends on the economic, social and environmental opportunities surrounding it. However, the limitation of natural resources, globalization, population growth, environmental pollution, global warming, erosion, landslides, natural disasters, etc. such problems put the stability of the existing ecosystem at risk and limit the development of future generations. The correct approach to solving environmental problems has attracted attention within the concept of sustainable development. A series of international

conferences and round tables devoted to the role and importance of the concept of sustainable development in the direction of solving environmental problems have been held. The solution of environmental problems is realized directly under the auspices of the state and is reflected in the environmental policy (ecopolitics) of this state. Ecological policy is a universal, balanced strategy for the protection of the universal, nature use, environment and innovative green economy aimed at ensuring the ecological security of society and the state, and as the most important stabilizing task, it is right to serve towards the ecologicalization of the technology that ensures the existence and sustainable development of the state and the entire humanity as a whole. and should be broadly oriented. In recent years, improvement of the ecological situation in the country, including efficient use of natural resources, restoration of polluted areas, protection of water resources, continuous development of innovative green economy, increase of specially protected natural areas, forest and green areas, etc. The projects to be implemented in these directions will play a major role in restoring the components of the environment. The use of low-waste technologies, the rehabilitation of oil-polluted areas, the restoration of the ecological condition of water basins, the implementation of greening works, especially the strategic tasks that are implemented with the improvement of the environment in the cities of Absheron Peninsula, Baku and Sumgait, are in the center of attention. In the following years, the focus of innovative green economy in our country, efficient use of water resources, efficient waste management, development of hydrometeorological observation and environmental monitoring systems, protection of biological diversity and ecosystems, increase of forests and greenery, soil protection and restoration, alternative energy and ecological the work to be done in the direction of promoting the use of clean vehicles is one of the most important priorities.

As it is known, today, effective attention to innovative green economy and natural resources, protection of ecological balance, water, soil and air is one of the global problems of the modern era. The great leader Heydar Aliyev said: "Taking special care of the rich resources that nature has given to our country, protecting such unique treasures for the sake of the future of mankind is one of the main tasks that falls on us" (Huseynova, 2024).

In Azerbaijan, the issues of nature use and environmental safety, the need for innovative "green" growth are increasingly brought to the agenda. "Although the modernization of Azerbaijan's economy, innovative development, increasing competitiveness, ensuring energy efficiency is primarily directed to economic growth, in fact, the main goal is to improve the standard of living of every person and ensure the normal well-being of future generations. This makes it necessary to ecologize production and consumption on a global and national scale. The transition from the traditional economic growth model to the "green economy" is a global trend that determines the sustainability of the development not only of individual national economies, but of the planet as a whole, and the promotion of the "green economy" is the main development path." (Gurbanov, 2023).

Environmental protection problems are currently being solved mainly at 3 main levels: at the country level, at the regional level and at the global level. The global level is more important due to its mundane nature, the wealth of natural resources (atmosphere, world ocean), because these resources are universal resources. Strategic approach to environmental protection issues and innovative green economy requires a joint effort of all the countries of the world at the global level. The main way of its successful solution is that the production and non-production activities of people should be organized in the coming decades in such a way that the interaction between society and nature is optimal. The fact that

the countries of the world are exposed to the modern ecological crisis, regardless of their social structure, shows that now all countries should unite and make a joint effort to protect the environment, regardless of national and class discrimination. The problems of nature protection are multi-faceted and at the level of general planetary, universal and at the same time local importance.

Solving environmental problems is also considered important in the Republic of Azerbaijan, and comprehensive measures are being implemented in this direction. Our country contributes to the implementation of the principles of the concept of "Sustainable development" adopted by progressive humanity and continues its activities in the direction of mitigating the effects of climate change. In sustainable development issues, the concept of ecological economy and "green economy" are often used together. Ecological economy means the management and science paradigm in economic science, which envisages and integrates the effects of human economic activities on natural components, i.e., the ecosphere. Based on this paradigm, "green economy" is based on low carbon emission, resource efficiency and socially inclusive development. Taking into account all that we have said, it can be concluded that the concept of sustainable development and its implementation is possible thanks to the "green economy" that allows ensuring ecological balance. Although it is not possible for the Earth to sustain the current lifestyle and needs of people forever, humanity has the ability to minimize the impact and change its behavior ahead of time, which we can mention as follows:

The rate of use of renewable resources should not exceed their recovery time.

- Non-renewable resources must be compensated by their renewable substitutes.
- The rate of generation of high-entropy wastes should not exceed the rate of their assimilation and self-recovery by the ecosphere. This direction is especially important in solving the problem of global warming.
- Natural vegetation and other ecosystems should be preserved, rehabilitated and restored.

Furthermore, future anthropogenic activity should be limited to areas previously heavily modified by humans." It should also be noted that the European Union's Taxonomy of Sustainable Finance calls "green" investments directed to economic activities that make a significant contribution to one of the following six environmental goals:

1. mitigating the effects of climate change;
2. adaptation to climate change;
3. sustainable use and protection of fresh water and marine resources;
4. transition to a circular economy;
5. pollution prevention and control;
6. protection and restoration of biodiversity and ecosystems without harming other activities (Gurbanov, 2023).

It should be noted that the "International Dialogue for Environmental Protection" Public Union (IDEA), established in 2011 at the initiative of the Vice-President of the Heydar Aliyev Foundation, Leyla Aliyeva, provides public awareness and education services related to environmental problems, local and mobilizes the attention of societies at the international level in the direction of solving environmental problems. Over the past years, IDEA has been the initiator and organizer of numerous environmental events in Azerbaijan, and has made great contributions to the work of improving the environment. The main goal of the environmental policy implemented in the Republic of Azerbaijan is to ensure sustainable development with the protection of existing ecological systems, economic

potential and efficient use of natural resources in order to meet the needs of current and future generations. In order to realize this, ways of using natural resources should be developed and economic development should be carried out based on the principles of sustainability. Despite all this, the strategic vision for 2025 is to improve the ecological situation by solving the current environmental problems in the country, protect the environmental components, ensure the right of the population to live in a natural ecological environment, and achieve effective use of natural resources. In order to improve the quality of the environment, the management of economic and human potential with modern methods, the use of economic models and technologies that provide and stimulate the improvement of the well-being of current and future generations, and the protection of ecosystems that can provide human life, especially biodiversity, have been set as a task. Determining the quantitative and qualitative indicators of the level of environmental pollution and taking operational measures in this regard is the main factor in environmental protection. In this regard, it is considered necessary to establish environmental laboratories in the regions in order to establish a permanent monitoring and control system over the state of pollution of environmental components throughout the country.

Planting new forests, eliminating logging, meeting the demand for forest and food products of the local population by efficiently using forest resources, opening new jobs, creating favorable conditions for entrepreneurs and attracting investments, creating agroforestry areas on forest fund lands, rezoning land for agricultural purposes and it is intended to be leased in connection with tourism activities.

In order to ensure sustainable development from an ecological point of view, it is necessary to eliminate serious environmental problems that arise during economic activity, and to minimize their negative impact on the environment.

Taking into account the current environmental situation and socio-economic situation, the following three main directions of the environmental policy of our republic can be defined:

- applying progressive methods based on the principles of sustainable development in order to minimize environmental pollution and regulate protection, based on the provision of ecological safety;
- efficient use of natural resources in order to meet the needs of current and future generations, use of inexhaustible energy sources through alternative, non-traditional methods, and achieving energy efficiency;
- assessment of needs at the national level for global environmental problems, determination of solutions, expansion of relations with international organizations, as well as ensuring implementation using national potential opportunities.

The following tasks and principles should be taken into account in order to achieve the goal set in the main directions of the environmental policy.

- using modern methods of economic and human potential management to improve the quality of the environment;
- creation and use of economic models, technologies that provide and stimulate the improvement of the welfare of current and future generations;
- implementation of provision between representatives of the same and different generations based on the principles of fairness;
- preservation of the natural environment of ecosystems and biodiversity that can support human life.

As a reliable partner of the international community, the Republic of Azerbaijan makes its valuable contribution to the fight against the consequences of climate change. One of the national priorities of Azerbaijan's socio-economic development until 2030 is defined as "the country of clean environment and "green growth". As stated in the national priorities: "Along with the prospective economic development of the country, environmental health, rapid restoration and increase of greenery, efficient use of water resources and sustainable energy sources should be ensured. Within this priority, the following two goals should be achieved effectively in the strategic period:

- high-quality ecological environment;
- green energy space

Quality and clean ecological environment in the country should be protected and efficient use of resources should be ensured. A comprehensive solution to environmental problems that have arisen over many years and sustainable development in this field should be in focus.

Environmental risks from economic and demographic growth should be reduced in the coming years. For this purpose, the share of greenery in the total area of the country should be increased.

Economic growth and ecological environment should be balanced. Our existing resources should be restored by involving unused land plots in the country. The country's demand for quality water should be met by efficient use of water resources." (Azerbaijan 2030: National Priorities for socio-economic development, 2021).

By the Decree of President Ilham Aliyev, 2024 has been announced as the "Year of Solidarity for the Green World" in our country, which is to ensure innovative green economy, sustainable and balanced development of the country's cities and regions, as well as restoration of territories freed from occupation, ensuring future development. creation of necessary infrastructure, provision of an ecologically safe environment is an important component of the far-sighted policy of our head of state and a clear example of political succession. It is gratifying that the 29th session of the Conference of the Parties to the UN Framework Convention on Climate Change - COP29 - will be held in Azerbaijan this year. This can be considered the most important event of 2024 for our country and a logical continuation of the strategy of transition to a green economy. At the same time, COP29 will give a strong impetus to the further increase of Azerbaijan's reputation in the world and the direct and unhindered delivery of the country's truths to the international community. Today, Azerbaijan is a country that cares about solving global environmental problems and protecting the world ecosystem in the South Caucasus region. On June 4, President Ilham Aliyev spoke at the official opening ceremony of the 29th International Caspian Oil and Gas - "Caspian Oil & Gas" and the 12th Caspian International Energy and Green Energy - "Caspian Power" exhibitions, which were held as part of the Baku Energy Week at the Baku Expo Center. In his profound speech, the head of state drew attention to Azerbaijan's renewable energy potential and said: "Azerbaijan's renewable energy potential will be close to 2 gigawatts. This includes only solar and wind energy. If we add the works we have done in connection with the hydroelectric stations in Karabakh and Eastern Zangezur, we will see that obtaining renewable energy in the amount of 2 gigawatts by 2027 is a completely realistic goal.

It should be noted that the holding of COP29 in Azerbaijan is commendable as the next solemn victory of President Ilham Aliyev. This is the biggest success of our foreign policy after our chairmanship of the Non-Aligned Movement and our membership in the Security Council. At the same time, it is a solid response to some circles that have been conducting an ugly campaign against

Azerbaijan lately. Azerbaijan, which is known in the world as an oil and gas country, is also becoming a "green energy" country today. In the near future, the green energy produced in Azerbaijan will also be exported to the world markets. Let's also note that Azerbaijan, like the rest of the world, faces new challenges: the modernization of the economy requires the development of an innovative green economy. Ensuring sustainable development based on the principles of innovative "green economy" today considers it necessary to ecologize production and consumption on the basis that ecology is today's economy. The innovative "green economy", which is the focus of the whole world's attention, acts as the main mechanism for ensuring sustainable development at the level of the world community.

The result

One of the important programs designed for the future development of independent Azerbaijan is the goal of effective realization of a high-quality ecological environment and "green energy" space that includes environmental aspects in the country's general development strategy. Such as "green" economy, "green" lifestyle, "green" thinking, "green" thinking and "green" intelligence, which form the basis of the development of new priorities and important issues" are the fruits of thinking of green ideas and thinking minds. It should be noted that giving a significant place to the application of environmentally friendly technologies in our country, efficient use of natural resources, clean and sustainable energy sources, waste recycling and the promotion of the restoration of polluted areas will reduce the risks that may come to the environment from economic and demographic growth in the coming years. It is for years to come that our country will make progress on the Sustainable Development Goals, such as partnerships for good health and well-being, quality education, ending poverty, clean water and sanitation, sustainable cities and communities, responsible production and consumption, fighting climate change and protecting the soil ecosystem. is determined.

One of the most realistic and important goals of Azerbaijan is to set an example in all fields and present itself to the world as a strong, independent and modern developing country, to further strengthen its independence with the strategic tasks ahead, and to strengthen its independence in all fields. to rank among the developed, competitive countries of the world. Azerbaijan has always approached global challenges with sensitivity and great respect, demonstrated its achievements and all the measures implemented in this field to the world community, and by obtaining new opportunities for ensuring inclusion and strengthening social security, it has become one of the competitive countries.

The main issue facing Azerbaijan today is to ensure lasting peace in the South Caucasus, to restore our native Karabakh soon by realizing the Great Return and the process of reintegration of peoples, as well as to ensure that all peoples live prosperously in peace and prosperity. Environmental protection, as one of the priority directions of the state policy of the Republic of Azerbaijan, will create a foundation for ensuring the right of the country's population to live in a healthy ecological environment, both economically and legally.

Literature:

1. Irada Huseynova: "Azerbaijan's environmental policy" - Historical-political succession and modernity. Baku 6. 06. 2024. Azertaj.2.
2. Associate Professor Sadiq Hagverdi oglu Gurbanov: "Priority Directions of Environmental Policy and Green Economy in the Context of Sustainable Development". Baku-2023, p. 125.

3. Vusal Gasimli: Green Economy. Center for Analysis and Communication of Economic Reforms of the Republic of Azerbaijan
4. Azerbaijan 2030: National Priorities for socio-economic development. February 02, 2021.
5. Bayramov Sh. Foreign trade factor of sustainable development of the economy and methods of its assessment // "Scientific works" magazine of the Institute of Economics of ANAS, No. 5, 2018.
6. Gulaliyev M. Foreign economic activity: the balance of regulation and liberalism. Monograph. Baku: Science and Knowledge.
7. Ayyubov V.S., Taghiyev A.M. Regulation of the national economy. Baku: Europe, 2014.

Təhsil, insan kapitalı və inklüzivlik

Kərimova Nuriyyə Natiq qızı
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin

Nuriyya.karimova@hotmail.com

f.f.d. dos. Hacıyeva Xavər Dadaş qızı

Xarici dillər departamenti

khavarhajiyeva@gmail.com

Xülasə

Sosial-iqtisadi həyatın daha çox modernləşdirilməsi və qabaqcıl beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşdırılması yolu ilə davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi və əhalinin həyat rifahının yüksəldilməsi bütün ölkələrin qarşısında duran növbəti ən önəmli strateji öhdəlikdir. Ölkənin sosial-iqtisadi həyatına uğurlu inteqrasiyası ən əsas qabaqcıl texnologiyaların və idarəetmə üsullarının, elmi nailiyyətləri əsasında yaranan yeniliklər ilə bağlıdır. Ölkə iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına keçidinin sürətləndirilməsi üçün prioritet istiqamət, ölkədə insan kapitalının inkişafı bütün vətəndaşların daha da müasir bilik və bacarıqlara yiyələnməsinin təmin edilməsidir. Ölkənin təhsil sisteminin başlıca vəzifəsi insan kapitalının inkişafı, iqtisadiyyatın qlobal sistemə uğurlu inteqrasiyası və həmçinin ölkənin beynəlxalq rəqabətdən daha effektiv faydalanması prosesində ən vacib şərtlərdən olub. İqtisadi inkişaf və iqtisadi artım müasir dövrdə insan kapitalının inkişaf dərəcəsinə xeyli asılıdır. İnsan kapitalı iqtisadi inkişafın əsas amillərindəndir. Bərabərlik və tolerantlıq sivil cəmiyyətin vacib komponentləridir. Məqalədə iqtisadiyyatın və cəmiyyətin yeni inkişaf meyilləri və istiqamətləri, inklüziv inkişafın əhəmiyyəti və xüsusiyyətləri şərh olunmuşdur. Bu məqalədə əsasən təhsil, insan kapitalı və inklüzivliyin təmin olunmasına nəzəri yanaşmalar təhlil olunur.

Summary

Ensuring sustainable economic development and improving the well-being of the population through further modernization of socio-economic life and adaptation to advanced international practice is the

next most important strategic obligation facing all countries. The successful integration into the country's socio-economic life is connected with the most advanced technologies and management methods, innovations based on scientific achievements. The priority direction for accelerating the transition of the country's economy to the world economy, the development of human capital in the country is to ensure that all citizens acquire more modern knowledge and skills. The main task of the country's education system was one of the most important conditions in the process of human capital development, successful integration of the economy into the global system, and also the country's more effective benefit from international competition. Economic development and economic growth are highly dependent on the level of development of human capital in modern times. Human capital is one of the main factors of economic development. Equality and tolerance are essential components of a civilized society. In the article, the new development trends and directions of the economy and society, the importance and characteristics of inclusive development are explained. Theoretical approaches to ensuring education, human capital and inclusion are analyzed in this article.

Açar sözlər: inklüziv artım, insan kapitali, təhsil, innovasiya, səhiyyə

Keywords: economic development, inclusive growth, human capital, education, innovation, health

Giriş

İnsan inkişafı mürəkkəb bir sxəmdir və bu inkişaf üçün əsasən üç əsas məqsədi reallaşdırmadan ictimai yüksəlişə nail olmaq mümkün deyildir. Bu məqsədlərə sağlam və uzun ömür sürmək, biliklər əldə edib və onları daha da genişləndirmək, yüksək həyat səviyyəsini təmin edən maddi nemətlər əldə etmək aiddir. Milli sərvətin böyük hissəsini insan kapitalı təşkil edir. Buna görə də «Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış İnkişaf Konsepsiyası»nda, «Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi»ndə, «Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası»nda, insan kapitalının bilik və innovasiyalara əsaslanan inkişafı prioritet təşkil edir. Müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycan Respublikası iqtisadi və sosial inkişafda, o cümlədən ölkənin əmin əminliyini təmin etməklə önəmli nailiyyətlər əldə etmişdir. Dünya Bankının, Beynəlxalq Valyuta Fondunun, Davosda keçirilən Dünya İqtisadi Forumunun, BMT-nin müxtəlif önəmli qurumlarının məruzəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikası davamlı inkişafı, inklüziv cəmiyyət yaratmaq və ölkənin təhlükəsizliyini təmin etməklə üçün iqtisadi, təbii və insan resurslarını ən səmərəli şəkildə istifadə edən ölkə olduğunu qeyd etmişdir. Tarixən ən qısa müddət ərzində yaradılan maddi və insan resurslarının idarə olunmasının yüksək dərəcə səmərəliliyi 2020-ci ilin payız mövsümündə 44 günlük Vətən müharibəsi dövründə 30 il ərzində Ermənistan tərəfindən işğal altında olan torpaqları azad etməklə BMT Təhlükəsizlik Şurasının işğal olunmuş ərazilərin dərhal və qeyd-şərtsiz azad edilməsinə dair 4 qətnaməsini yerinə yetirməsi ilə öz əksini tapdı. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev dövlət idarəçiliyində yeni texnologiyaların hazırlanması və istifadəsini təmin edib. Ölkənin birinci vitse-prezidenti institutunun yaradılması, bu postda Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın aktiv və əvəzsiz fəaliyyəti hazırkı Azərbaycan Respublikasının lider olmasında, iqtisadi, sosial, humanitar inkişaf üzrə beynəlxalq liderlər qrupunun ən müasir sahələrinə aid olmasında payı böyük və misilsizdir. Beynəlxalq təşkilatların hesablamlarına əsasən, Azərbaycan Respublikası inklüziv inkişafa görə İqtisadi İnkişaf və Əməkdaşlıq təşkilatına daxil olan bir sıra ölkələri qabaqlayaraq 25-ci yerdə qərarlaşıb. Prezident İlham Əliyevin 2 fevral Sərəncamı ilə

təsdiq edilən “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” proqramı üzrə ölkə iqtisadiyyatının ən yaxın 10 il ərzində inkişaf kursunu müəyyən edir. Belə ki, qarşıdakı 10 il ərzində özəlliklə 5 prioritet təmin edilməlidir: insan kapitalının dəyərinin artırılması müasir innovasiyalar üçün əlverişli məkan; hər bir ölkə vətəndaşlarını əhatə edəcək inklüziv və sosial ədalətli cəmiyyət; İqtisadiyyatda dayanıqlı artım; Qarabağa böyük qayıdışın təmin edilməsi; Prioritetlər ətraf mühitə heç bir zərər vurmamalıdır. Prezident İlham Əliyevin məqsədi kəmiyyət deyil, əsasən keyfiyyət göstəricilərini ümumən yüksəltməklə dayanıqlı iqtisadi artıma nail olmaqdır. Yəni yeni dövəndə vacib ən önəmli məsələ yalnız iş məkanlarının sayının artırılması deyil, həmçinin yaradılan iş məkanlarının dəyərinin yüksəldilməsi əsas prioritet olaraq müəyyən edilir.

Bəşəriyyətdə hər bir insan hiss etmə və düşünmə qabiliyyətinə malikdir. Inklüziv təhsil prinsipləri hər bir insanın düşünmə və hiss etmə qabiliyyətinə malik olduğunu göstərir. Xüsusən əlilliyin olub-olmamasından asılı olmayaraq hər bir şəxs özünəməxsus tərzdə düşünə və hiss edə bilər. Məhz bu qeyd olunan amillər də insanı bənzərsiz subyektə çevirir. Inklüziv və tolerant cəmiyyətin ali dəyərlərindən ən önəmli subyektiv fikirlər və ümumbəşəri hisslərə hörmət etməkdir.

Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin «Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası» na uyğun olaraq insan kapitalının inkişafı çağırışlarına önəm verməsi məqsədi ilə ali təhsilin Avropa standartlarına uyğun olması, təhsili idarəetmə sisteminin yenidən qurulması və ümumi təhsilin keyfiyyət göstəricilərinin yaxşılaşdırılması, insan kapitalının inkişaf etdirilməsi və müəllim peşəsinin nüfuzunun yüksəldilməsi istiqamətində önəmli işlər görülmüş və bununla əlaqədar müasir standartlara cavab verən təhsil infrastrukturuları yaradılmışdır. Bir çox öndə olan ölkələrdə təhsil müddətinin zamanla artırılması istiqamətində işlər görülür və addımlar atılır. Fransa, Kanada, Çexiyada və Hollandiya ümumi təhsilin müddəti on dörd il, Avstraliya Böyük Britaniya, İsveç, Almaniya və Yeni Zelandiyada on üç il, Finlandiya, ABŞ, Cənubi Koreya, Polşa və bir sıra digər inkişaf etmiş ölkələrdə isə on iki il təşkil edir. On bir il ümumi təhsil müddəti çox az sayda ölkədə təşkil edilir. Azərbaycanda uşaqların təhsil sektorunda insan kapitalının inkişafı problemlərinin öhdəsindən gəlmək üçün erkən təhsil proqramına cəlb olunmasının genişləndirilməsi və ali təhsilin aktuallığının yaxşılaşdırılması vacibdir. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının məlumatına görə, hər hansı ölkədə istənilən təhsil pilləsi üzrə təhsil müddəti bir il artırdığı təqdirdə ölkədə Ümumi Daxili Məhsulun 3–6 faiz arası artımına gətirib çıxarır. Həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasından söhbət gedə bilməz o təqdirdə ki, hər hansı ölkədə biliyə, təhsilə elmə olan maraq eyni zamanda ondan istifadə etmə səviyyəsi aşağı olarsa.

“İnsan” və “kapital” sözlərinin birləşərək əmələ gətirdiyi “insan kapitalı” hazırkı dövəndə o qədər sürətlə yayılıb və hətta yayılmaqdadır ki, artıq əksər ölkələr öz modern iqtisadi siyasətini məhz bunun üzərində təcəssüm etdirir. Təhsil və təlim insan kapitalına ən mühüm investisiyalardır. Adam Smit 1776 cı ildə yazdığı “Millətlərin sərvəti” əsərində bu fikri irəli sürdü " müxtəlif insanlar arasındakı fərqlər, məsələn, filosof və dalandarın bənzərsiz xasiyyətləri onların xislətindən deyil daha çox adət, vərdiş və təhsildən irəli gəlir.”

"İnsan kapitalı" termini davamlı rəqabət üstünlüyü və işçilərin səmərəliliyini artırdığı üçün hər bir təşkilatın aktivlərinin yaxşılaşdırılmasında əsas element hesab olunur. Bilik və insan kapitalının toplanması səmərəliliyə və effektivliyə birbaşa təsir göstərir. İnsan kapitalı qazanılması vacib olan ən dəyərli əvəz olunmaz nailiyyətdir. İnsan kapitalı daşınıla bilən sərvətdir. İnsanlar öz bilik və bacarıqlarını özləri ilə bir məkəndan digərinə asanlıqla daşıyır, öz mümkün potensiallarını uyğun

yerlərdə, şəraitlərdə reallaşdırır. Amerikalı iqtisadçı “Çikaqo məktəbi”nin görkəmli nümayəndəsi 1957-ci il Nobel mükafatı laureatı Theodore W. Schultz 1960-cı illərin əvvəllərində ilk dəfə insan kapitalı terminini işçilərin sahib olduqları məhsuldar bilik və bacarıq ehtiyatlarına istinad etmək üçün istifadə edib. Daha sonra İngilis iqtisadçısı Alfred Marshall, Mark Blauq, Samuel Bouls, Riçart Reyat, və s. elmi tədqiqatları ilə onu daha da inkişaf etdirmişdilər. Digər kapitallar kimi (fiziki, maliyyə və s.) insan kapitalı da gələcəkdə əlavə gəlir əldə edilməsi üçün cari xərclər özündə ehtiva edir. İnsan kapitalına investisiya dedikdə, təhsil və yenidən təhsil, istehsal hazırlıq, miqrasiya, informasiya axtarışları sağlamlığın mühafizəsinə çəkilən xərclər daxildir. Burada daha önəmli və uzunmüddətli xarakterə malik olan investisiyalar təhsil və sağlamlığın mühafizəsinə qoyulan investisiyalardır. Məhz təhsil və səhiyyə insan kapitalının formalaşmasında önəmli yer alır. İnsan kapitalının inkişaf amilləri xüsusi ilə təhsil və səhiyyə xərcləri ilə bağlıdır. Səhiyyə sistemi insanların fiziki və mənəvi sağlamlığının formalaşmasında mühüm yer tutur. Lakin müxtəlif ölkələrin təmsalında aparılan araşdırmalar belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, insanların sağlamlığına bir sıra amillər təsir edir: həyat şəraiti və həyat tərzii ümumən insanların sağlamlığına 48-50 %, ətraf mühit 20-22 %, insanın genetikası 18-20 %, səhiyyə 8-14 %

Gary Stanley Bekkerin “İnsan kapitalı” əsərində insanın motivlərinin və davranışının bəzi aspektlərinə aid olan fiziki və emosional həmçinin mənəvi sağlamlığa insan kapitalı kimi baxılırdı.

Nəticə

Azərbaycan son illərdə çoxsaylı layihələrə imza ataraq inkişaf etmiş ölkələr sırasında yer almışdır. Təhsil sistemi ölkə rəhbərliyinin öndə gedən prioritet sahələrdən biri olaraq daim diqqət mərkəzindədir. Təhsil sistemi insan inkişafı konsepsiyası baxımından böyük rol oynayır. Beləliklə, əmək bazarının tələblərinə cavab verən yüksək keyfiyyətli təhsil və peşəkar hazırlıq insanların öz potensialını tam inkişaf etdirərək həyata keçirmək, əməyin məhsuldarlığını artırmaq imkanı verir və bununla daxili və xarici sərmayələr üçün münbit şərait yaradır. Bilik və bacarıqlar Müasirləşən cəmiyyətlərdə ən önəmli kapital sayılır və İqtisadiyyatın əsas resursuna çevrilir. İntellektual işçi qüvvəsinin üstünlük təşkil etdiyi cəmiyyətdə insanların sosial məsuliyyətinə və ictimai fəaliyyətinə də müasir tələblər irəli sürülür və beləliklə “təhsilli insan” anlayışı da yeni mənə kəsb edir. Təhsil sahəsində atılan bütün addımlar müasir tələblərlə deyil, gələcəyin əsas perspektivləri üzərində köklənməli və kəmiyyətə deyil, xüsusi ilə keyfiyyətə yönəlməlidir.

İnsanın hər hansı bir dərəcəsi onun qabiliyyət və nailiyyətlərindən asılı olmamalıdır inklüziv təhsil belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir. Bütün insanların öz həmyaşıdlarının dəstək və dostluğuna ehtiyacı vardır cəmiyyət bunu dərk etməlidir. İnsanların müxtəlifliyi yaşadığımız həyatın bütün sahələrini inkişaf etdirməyə tövhə verməli, bu onlar üçün maneə deyil əksinə mövcud maneələri dəfətmə vasitəsi olmalıdır. İnküziv təhsilin ən əsas məqsədi sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin davamlı təhsilinin və inkişafının təmin olunmasına kömək etməkdir.

Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, ictimai səviyyədə maarifləndirici işlərin görülməsi, müasir cəmiyyətdə sağlamlıq imkanları məhdud şəxsləri effektiv tədris-təlim prosesinə cəlb edilməsi üçün

ictimai şüurun formalaşdırılması, əlilliyi olanlara birmənalı şəkildə müsbət yöndə ictimai fikir dəyişikliyi, həmçinin əlverişli və təhlükəsiz mühit yaradılması ən əsas prioritet hədəflərdəndir.

İlk növbədə bunun üçün, cəmiyyətin bütün ziyalı təbəqəsi əlilliyi olan şəxslərin assimilyasiyasına neytral və ya passiv mövqə nümayiş etdirməməlidir. Onların problemi ətrafdakılar tərəfindən cəmiyyətin öhdəliyi kimi qəbul edilməli, Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərə qarşı passiv tolerantlıq göstərməməli və ayrışdırılmaq aradan qaldırılmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi. «Xalq qəzeti», 6 dekabr 2016.
2. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. «Kurikulum» jurnalı, 2013, №4.
3. Ələkbərov, U. Azərbaycanın tarixi şansı: ölkənin davamlı inkişafı beynəlxalq təşkilatların gözü ilə // – Yeni Azərbaycan, – 2014, 28 mart.– s.4
- 4 İlham Əliyev xalqa müraciət edib. Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi URL: / https://www.sosial.gov.az/post_397349
5. Məmmədov, A. İlham Əliyevin yeni inkişaf modeli, Azərbaycan <https://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/ilham-eliyevin-yeni-inkisaf-modeli-1612559079>
6. Məmmədov, A. İlham Əliyevin yeni inkişaf modeli, Azərbaycan <https://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/ilham-eliyevin-yeni-inkisaf-modeli-1612559079>
7. <https://president.az/az/articles/view/9779>
8. İnsan kapitalının inkişafı: nəzəri aspektləri və qiymətləndirmə metodologiyası. Bakı: “Çap ART” Nəşriyyatı, 2017, 28 s.
<https://aceconsultants.az/media/files/32/file221.pdf>
9. Gary S. Becker Human Capital. A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education, Third Edition
10. Modern Library edition, New York, 1937, p. 15. E. Cannan, ed., remarks that Smith was following David Hume, who said "consider how nearly equal all men are in their bodily force, and even in their mental powers and faculties, ere cultivated by education" (quoted ibid.).

Yaşıl İnnovasiyalara İnvestisiya: Dayanıqlı İqtisadiyyatın İnkişafı və Qarşılaşdığı Çətinliklər

Teymur Amirov

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

amirovteymur0@gmail.com

Xülasə

Cəmiyyətimizdə iqlim dəyişikliyi və ekoloji problemlərin kəskinləşməsi, yaşıl innovasiyaların və texnologiyaların inkişafının əhəmiyyətini artırır. Davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsində əsas rol oynayan bu innovasiyalar, ətraf mühitin qorunmasına və iqtisadi strukturun gücləndirilməsinə töhfə

verir. Yaşıl texnologiyalara qoyulan sərmayələr təkcə global iqtisadi bazarlarda yeni fürsətlər yaratmır, həm də ekosistemlərin bərpası və təbii ehtiyatların qorunmasına mühüm təsir göstərir. Lakin bu sahədə inkişafı təmin etmək üçün bir sıra çətinliklər mövcuddur. OECD (2015) Maliyyə mənbələrinin çatışmazlığı, texnologiya ilə bağlı məhdudiyyətlər və effektiv hüquqi tənzimləmələrin olmaması yaşıl innovasiyaların geniş tətbiq olunmasını gecikdə bilir. Bu məqalənin məqsədi, yaşıl texnologiyalar sahəsində investisiya imkanlarını və perspektivləri araşdırmaq, qarşıya çıxan problemləri dərinləndirən təhlil etmək və onların həlli üçün potensial həll yolları təklif etməkdir.

Dünyada ətraf mühitin çirklənməsi, azalan təbii ehtiyatlar və artan tələbat fonunda dayanıqlı inkişafa nail olmaq üçün "yaşıl" iqtisadiyyatın genişləndirilməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər böyük əhəmiyyət daşıyır. təsadüfi deyildir ki, prezident İlham Əliyev tərəfindən təsdiq edilmiş "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair milli prioritetlər"də 5-ci prioritet "təmiz ətraf mühit və "yaşıl artım" ölkəsi" adlanır. sənəddə ekoloji təmiz texnologiyaların tətbiqinə əhəmiyyətli yer verilməsi, tullantıların təkrar emalı və çirklənmiş ərazilərin bərpasının təşviqi, ekoloji baxımdan əlverişli olan "yaşıl" texnologiyaların tətbiqinin genişləndirilməsi ilə bağlı qarşıya konkret tapşırıqlar qoyulub.

Açar sözlər: Ekoloji davamlılıq, İqlim dəyişikliyi, İnvestisiya imkanları

Summary

Climate change and the aggravation of environmental problems in our society increase the importance of the development of green innovations and technologies. These innovations, which play a key role in ensuring sustainable economic development, contribute to environmental protection and strengthening the economic structure. Investments in green technologies not only create new opportunities in global economic markets, but also have a significant impact on the restoration of ecosystems and the protection of natural resources. However, there are a number of difficulties in ensuring development in this area. Oecd (2015) lack of financial resources, technology-related restrictions and the absence of effective legal regulations can delay the widespread application of green innovations. The purpose of this article is to examine investment opportunities and prospects in the field of green technologies, to deeply analyze the problems encountered and to propose potential solutions for their solution.

Against the background of environmental pollution, dwindling natural resources and increasing demand in the world, measures taken to expand the "green" economy are of great importance in order to achieve sustainable development. It is no coincidence that in the "Azerbaijan 2030: national priorities for socio-economic development" approved by president İlham Aliyev, the 5th priority is called "a clean environment and a country of "green growth". The document sets specific tasks related to giving significant importance to the application of environmentally friendly technologies, promoting waste recycling and the restoration of contaminated areas, and expanding the application of environmentally friendly "green" technologies.

Keywords: ecological sustainability, climate change, investment opportunities

Giriş

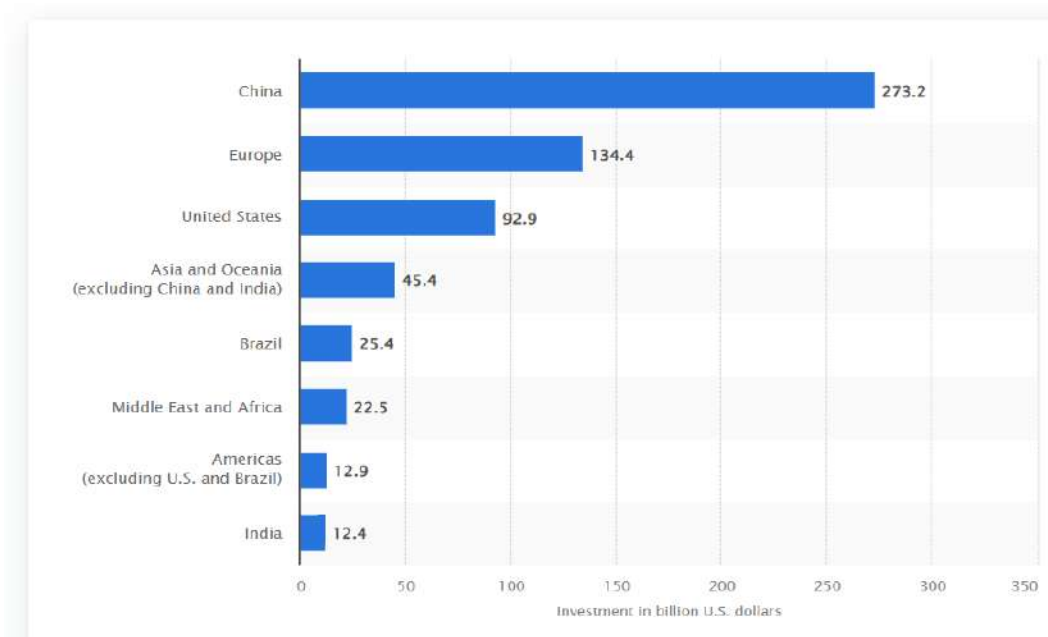
Müasir dünyada iqlim dəyişikliyi artıq çox böyük problemlərə yol açmaqda davam etməkdədir, beləki bununla yaşıl innovasiyaların inkişafı və bura yatırılan investisiyalar gün keçdikcə əhəmiyyət qazanmaqdadır. Ətraf mühitin qorunması və davamlı iqtisadi inkişaf üçün yaşıl iqtisadiyyata beləki innovasiyalara yatırım etmək ölkələr və xalqlar üçün həm iqtisadi, həm də sosial sahədə çox böyük

faydalar təmin edir. Bu innovasiyalar ekoloji balansın qorunmasına dəstək verməklə yanaşı, iqtisadiyyatın dayanıqlılığını və insanların rifahını gücləndirir. Yaşıl innovasiyalara qoyulan investisiyalar qlobal bazarlarda yeni imkanlar açmaqla bərabər, ekosistemlərin bərpası və təbii resursların uzunmüddətli qorunması baxımından da əhəmiyyətlidir. Lakin bu inkişaf yolunda bir çox çətinliklər, o cümlədən maliyyə, texnologiya və qanunvericiliklə bağlı maneələr ortaya çıxır ki, bu da yaşıl innovasiyaların geniş tətbiqinə əngəllər yarada bilər. Bu məqalənin məqsədi yaşıl innovasiyalara investisiya imkanlarını araşdırmaq, eyni zamanda qarşıya çıxan problemləri sistemətik şəkildə təhlil edərək mümkün həll yollarını müzakirə etməkdir. (Cohen, M. J., & N. H. (2018)

Müasir dövrdə iqlim dəyişikliyi və ekoloji problemlərin sürətlə artması yaşıl innovasiyaların əhəmiyyətini önə çıxarır. Davamlı iqtisadi inkişaf üçün yaşıl texnologiyalar həm iqtisadi, həm də sosial sahələrdə geniş faydalar yaradır. Bu innovasiyalar ekoloji balansın qorunmasına dəstək verməklə yanaşı, iqtisadiyyatın dayanıqlılığını və insanların rifahını gücləndirir. Yaşıl innovasiyalara qoyulan investisiyalar qlobal bazarlarda yeni imkanlar açmaqla bərabər, ekosistemlərin bərpası və təbii resursların uzunmüddətli qorunması baxımından da əhəmiyyətlidir. Lakin bu inkişaf yolunda bir çox çətinliklər, o cümlədən maliyyə, texnologiya və qanunvericiliklə bağlı maneələr ortaya çıxır ki, bu da yaşıl innovasiyaların geniş tətbiqinə əngəllər yarada bilər. Bu məqalənin məqsədi yaşıl innovasiyalara investisiya imkanlarını araşdırmaq, eyni zamanda qarşıya çıxan problemləri sistemətik şəkildə təhlil edərək mümkün həll yollarını müzakirə etməkdir. (Cohen, M. J., & N. H. (2018)

2023-cü ilin statistikasına nəzər salsaq görə bilərik ki, burada yaşıl innovasiyalara yatırımda Çin xalq respublikası öz liderlii qoruyur beləki, 273.2 milyard dollar ilə siyahıya başçılıq edir. Növbəti sırada Avropa ölkələri gəlməkdədir amma və lakin statistikadan belə görə bilərik ki, hətə bütün Avropa regionun yatırmış olduğu vəsətin təxminən 3 qatı qədər investisiyanı Çin etmişdir buda özü özlüyündə Çinin bu sahənin inkişafını nə dərəcə ciddiyyə almasıdır. Növbəti sırada işə qrafikə liderlik Amerika Birləşmiş Ştatlarına aiddir beləki, 92.9 milyard investisiya ilə 3-cü yerdə qərarlaşmışdır. İnkişaf etmiş hegemon ölkə kimi düşünürəm ki, bu sahəyə ən azı Çin qədər investisiya etməlidir çünki əsrlərdir bildiyimiz bir həqiqət varki hansı ölkə əgər enerji ehtiyatlarına sahib olsa gücdə onun tərəfində olacaq. Əlavə olaraq, 2-ci dünya müharibəsindən sonra Amerikanın söz sahibi olmasının yaxın şərq regionunda neft quyularına və dünya üzərində petro-dollar nəzarətini qeyd edə bilərik. Bu statistika bizə deyə bilirkə məhz Çin gələcəkdə enerji sahəsində öz sözünü elədiyi investisiyalar ilə deyəcəkdir.

Qrafik 1. Dünya üzərində yenilənə bilən investisiyaya yatırılan vəsait (milyard)

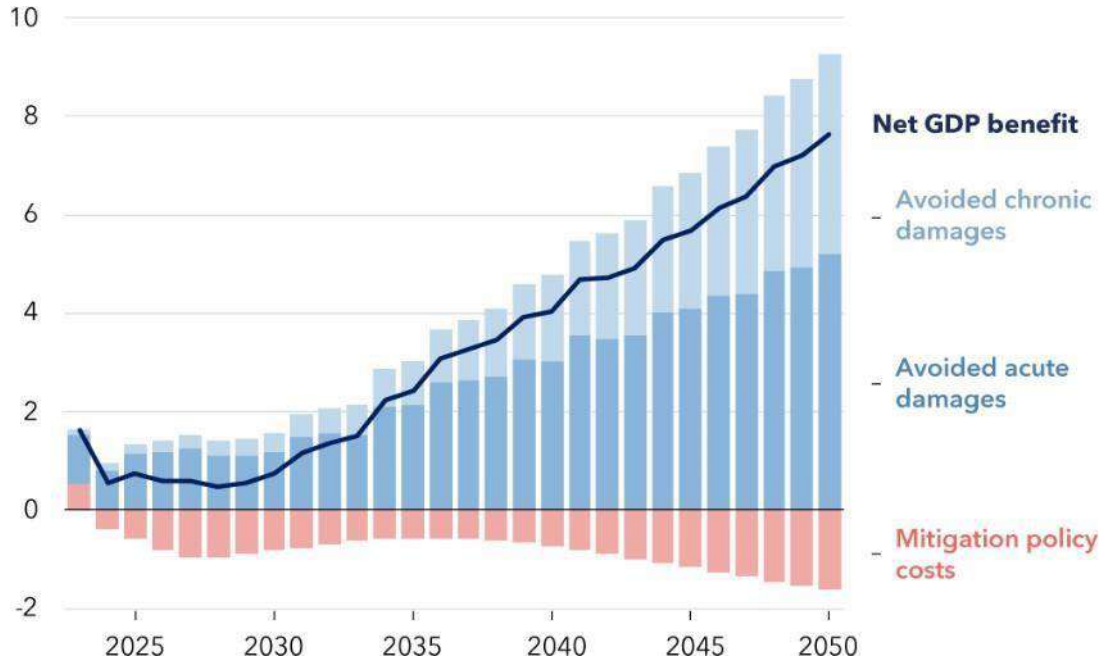

Mənbə: <https://www.statista.com/statistics/186923/new-investments-worldwide-in-sustainable-energy-by-region/#:~:text=In%202023%2C%20the%20largest%20regional,significant%20on%20a%20global%20scale>. (26.10.2024)

Növbəti sıralarda isə Asia Okeaniya və Braziliya gəlir belə deyə bilərik ki, bu ölkələr yetəri qədər maliyyə bu sahəyə yönləndirmir belə olduğu təqdirdə gələcəkdə tükənən enerji ehtiyatlarından asılılıq bu ölkələrin iqtisadi asılığını digər ölkələrdən hansı ki, indiki dövrdə gələcək üçün investisiya edir onlardan asılı edəcəkdir (45.4 və 25.4 milyard).

Yaşıl iqtisadiyyata keçidi dəstəkləmək üçün yaşıl innovasiya texnologiyalarını tətbiq edərək alternativ enerji istehsalı, tullantıların emalı, su resurslarından səmərəli istifadə olunmasına nail olmaq lazımdır. Bu texnologiyaların istifadəsi həmçinin yeni iş yerlərinin yaradılması iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində dayanıqlılığı təmin etmək üçün də əhəmiyyətlidir. Bundan əlavə, ekoloji məsuliyyəti dərk etmək üçün yaşıl innovasiyaların tətbiq olunması dövlətin investora dəstəyi vasitəsi ilə mümkündür. Təbii ki, yaşıl innovasiyaların tətbiqi sahəsində bir sıra çətinliklər də mövcuddur. (Porter, M. E., & Kramer, M. R. (2011). İlk növbədə, yaşıl innovasiyalara investisiya qoymaq üçün maliyyə dəstəyi əldə etmək daha çətin və riskli hesab olunur, çünki ənənəvi iqtisadiyyatdan fərqli olaraq, bu sahəyə yatırılan sərmayələr bəzən daha yüksək risk daşıyır və investora üçün yatırımlardan əldə olunacaq fayda özünü daha gec göstərir. Digər tərəfdən, yeni texnologiyaların tətbiqi zamanı texniki problemlər və məlumat çatışmazlığı da innovasiyaların geniş şəkildə tətbiqini çətinləşdirir. Son olaraq, yaşıl innovasiyaların uğurla inkişaf etməsi və investisiyaların artırılması üçün siyasi və hüquqi dəstəyin olmaması bu prosesi gecikdirir.

Qrafik 2. İqlim Dəyişikliyi Göstəricilərin Paneli və onun ÜDM təsiri

Mənbə: <https://www.imf.org/en/Blogs/Articles/2023/12/05/benefits-of-accelerating-the-climate-transition-outweigh-the-costs> (27.10.2024)

İqlim risklərini idarə etmək və yaşıl sərmayəni artırmaq üçün çalışan 127 mərkəzi bank və maliyyə nəzarətçilərindən ibarət Maliyyə Sisteminin Yaşıllaşdırılması Şəbəkəsinin son iqlim ssenarilərinə əsasən, daha aşağı karbonlu gələcəyin təmin edilməsi təkcə zəruri deyil, həm də iqtisadiyyat üçün qaçılmazdır deyə dəfələrlə öz adlarından çıxışlar edirlər. Beləki, NGFS məlumatları dünya liderlərinin

Dubayda Birləşmiş Millətlər Təşkilatının 28-ci İqlim Dəyişikliyi Konfransı və ya COP28 üçün toplaşaraq planetin həddindən artıq istiləşməsindən necə qorunacağına dair razılığa gəlmək görüşmüşdür və bu görüşün COP29-u Azərbaycan Bakı da olacaqdır. (Cohen, M. J., & N. H. (2018). Cədvəldə göstəriləyi kimi, 2050-ci ilə qədər xalis sıfıra doğru irəliləmək qlobal ümumi daxili məhsulun cari vəziyyətindən 7 faiz yüksək olmasına gətirib çıxara bilər. (Porter, M. E., & Kramer, M. R. (2011).

Ümumdünya Meteorologiya Təşkilatının məlumatına görə, 2023-cü il tarixdə ən isti il olacaq. Bütün dünyada temperatur qeyri-bərabər yüksəlsə də, sənayedən əvvəlki səviyyələrdən orta hesabla 1,2 dərəcə Selsi yüksəkdir, buda özlüyündə iqtisadi və maliyyə risklərini də artırır. NGFS modelləri quraqlıq və isti dalğalarının regionlar üzrə ən böyük risk mənbəyi olduğunu göstərir. Xüsusilə, Avropa və Asiya ölkələri isti dalğalara ən çox məruz qalır, Afrika, Şimali Amerika və Yaxın Şərq ölkələri isə quraqlığa ən həssa olanlardır. Aşağı karbonlu iqtisadiyyata keçid daha yüksək karbon qiymətləri və enerji xərcləri tələbinə mənfi təsir göstərəcək. Lakin bunlar karbon gəlirlərinin yenidən dövlət investisiyasına çevrilməsi və məşğulluq vergilərinin aşağı salınması ilə qismən kompensasiya edilə bilər. Ən əsası, emissiyaların azaldılması iqlim dəyişikliyinə fiziki təsirlərini azaldacaq ki, bu da makroiqtisadi xərcləri azaldaraq ÜDM artmasına gətirib çıxaracaqdır.

Məqalədə bu çətinlikləri və maneələri nəzərə alaraq, yaşıl innovasiyalara investisiya etmək üçün mövcud imkanları və strategiyaları ətraflı şəkildə təhlil edəcəkdir. Həmçinin, ekoloji və iqtisadi səmərəliliyi artırmaq üçün müasir trendlər və effektiv təcrübələr barədə nümunələr göstəriləcəkdir. Bu

tədqiqatın nəticələri, yaşıl innovasiyalara sərmayə qoyan sahibkarlar, şirkətlər, dövlətlər və cəmiyyətlər üçün faydalı məlumatlar təqdim edərək, ekoloji davamlılığı və dayanıqlı inkişafı təmin etmək üçün strateji qərarların alınmasına töhfə verəcəkdir. Qlobal iqlim dəyişikliyinə və ekoloji problemlərin geniş yayılması, yaşıl innovasiyaların əhəmiyyətini daha da artır. 2022-ci ildən bəri dünyada yaşıl texnologiyalara qoyulan investisiyalar 200 milyard dolları ötüb ki, bu da ölkələrin ekoloji məsuliyyətlərini yerinə yetirmək üçün ciddi addımlar atdığını göstərir. Məsələn, Avropa İttifaqı, 2030-cu ilə qədər bərpa olunan enerji sahəsinə 1 trilyon avro sərmayə qoymağı planlaşdırır. ABŞ-da isə 2023-cü ildə yaşıl innovasiyalara ayrılan investisiyalar 60 milyard dolları keçmişdir. Azərbaycanda 2024-cü ildə keçiriləcək Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransı ölkəmizin də bu məsələyə necə ciddi yanaşdığını göstəricisidir. Bu konfransın keçirilməsi ölkənin 2050-ci ilə qədər istixana qazı emissiyalarını 40% azaltmaq planının mühüm tərkib hissəsidir. Ölkə 2030-cu ilə qədər elektrik enerjisində bərpa olunan enerjinin qoyuluş gücü üzrə payını 30%-ə çatdırmaq və yaşıl enerji sahəsində lider olmaq üçün mövcud enerji sistemini şaxələndirir. Eyni zamanda, yaşıl innovasiyalara sərmayə qoymaq investorlar üçün yeni imkanlar təqdim edir. Məsələn, Çin 2021-ci ildən bəri bərpa olunan enerji sektoruna ən böyük sərmayə qoyan ölkə olaraq, bu sahəyə investisiyaların 45%-ini ayırır. 2023-cü ildə isə ABŞ-ın İnkişaf Bürosu, yaşıl innovasiyaların inkişafına yönəlmiş layihələr üçün 5 milyard dollar maliyyə vəsaiti ayırmışdır. Bununla belə, yaşıl innovasiyalara investisiya prosesində bəzi çətinliklər də mövcuddur. Ən birincisi, maliyyə mənbələrinin əlçatanlığı və investisiya riskləri yeni texnologiyaların tətbiqinə ciddi maneə törədə bilər. Araşdırmalara görə, yaşıl innovasiyalara yönəlmiş investisiyaların yalnız 20%-i müsbət iqtisadi nəticələr əldə etmişdir. İkinci problem isə ölkələr arasında fərqli qanunvericilik çərçivələri və ekoloji standartların fərqliliyidir ki, bu da innovasiyaların tətbiqini çətinləşdirir. Eyni zamanda, investisiya mühitini yaxşılaşdırmaq və yaşıl innovasiyaların yayılmasını genişləndirmək üçün konkret tövsiyələr irəli sürəcəkdir. Bu araşdırma, həm nəzəri, həm də praktiki baxımdan yaşıl innovasiyalara yönəlmiş investisiyaların inkişafına mühüm dəstək verəcəkdir.

Tədqiqat Metodu

Tədqiqat nəticəsində əldə edilən datalar statistik məlumatlara əsaslanaraq təhlil edilmişdir.

Məlumatların Təhlili

Tədqiqatımda İnduksiya və deduksiya metodundan istifadə edilmişdir.

Nəticə

Yaşıl innovasiyalar, müasir iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafını təmin etmək və ekoloji problemlərin həlli üçün kritik əhəmiyyət daşıyır. Lakin maliyyə resurslarının çatışmazlığı və investisiya risklərinin mövcudluğu, eyni zamanda dövlətlərin qanunvericiliklərində olan boşluqlar bu sahənin inkişafını çətinləşdirir. Bu çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün, yaşıl innovasiyalara yönəlmiş dövlət və özəl maliyyə dəstəkləri artırılmalı, investorlar üçün yaşıl texnologiyalar sahəsində informasiyanın əlçatan olması üçün proqramlar təşkil edilməlidir. Eyni zamanda, ekoloji davamlılığı artırmaq və yaşıl innovasiyalara yatırımları genişləndirmək üçün bir sıra addımlar atılmalıdır. İqlim dostu qanunların qəbul edilməsi, yaşıl texnologiyaların tətbiqi üçün zəruri infrastrukturun inkişaf etdirilməsi və sektoral şəbəkələr vasitəsilə beynəlxalq əməkdaşlığın gücləndirilməsi bu məqsədlərə çatmağa kömək edəcəkdir. Bu tədbirlər ekoloji balansı qorumağa və innovativ layihələrə daha çox investisiya cəlb etməyə şərait yaradacaq. (Porter, M. E., & Kramer, M. R. (2011)).

Müasir dövrdə iqlim dəyişikliyi və ekoloji problemlərin sürətlə artması yaşıl innovasiyaların əhəmiyyətini önə çıxarır. Davamlı iqtisadi inkişaf üçün yaşıl texnologiyalar həm iqtisadi, həm də sosial sahələrdə geniş faydalar yaradır. Bu innovasiyalar ekoloji balansın qorunmasına dəstək verməklə yanaşı, iqtisadiyyatın dayanıqlılığını və insanların rifahını gücləndirir. Yaşıl innovasiyalara qoyulan investisiyalar qlobal bazarlarda yeni imkanlar açmaqla bərabər, ekosistemlərin bərpası və təbii resursların uzunmüddətli qorunması baxımından da əhəmiyyətlidir. Lakin bu inkişaf yolunda bir çox çətinliklər, o cümlədən maliyyə, texnologiya və qanunvericiliklə bağlı maneələr ortaya çıxır ki, bu da yaşıl innovasiyaların geniş tətbiqinə əngəllər yarada bilər. Bu məqalənin məqsədi yaşıl innovasiyalara investisiya imkanlarını araşdırmaq, eyni zamanda qarşıya çıxan problemləri sisteməlik şəkildə təhlil edərək mümkün həll yollarını müzakirə etməkdir.

Ədəbiyyat Siyahısı

1. **Mazzucato, M. (2018).** *The Value of Everything: Making and Taking in the Global Economy*. New York: PublicAffairs.
2. **Porter, M. E., & Kramer, M. R. (2011).** "Creating Shared Value." *Harvard Business Review*, 89(1-2), 62-77.
3. **Bocken, N. M. P., Short, S. W., Rana, P., & Evans, S. (2014).** "A literature and practice review to develop sustainable business model archetypes." *Journal of Cleaner Production*, 65, 42-56.
4. **Geissdoerfer, M., Savaget, P., Bocken, N. M. P., & Hultink, E. J. (2018).** "The Circular Economy – A new sustainability paradigm?" *Journal of Cleaner Production*, 143, 757-768.
5. **Klewitz, J., & Hansen, E. G. (2014).** "Sustainable business model innovation: A review." *Journal of Cleaner Production*, 65, 157-167.
6. **Schaltegger, S., & Wagner, M. (2011).** "Sustainable entrepreneurship and sustainability innovation: Categories and interactions." *Business Strategy and the Environment*, 20(3), 222-237.
7. **Gonzalez, C., & Frías, J. A. (2019).** "Green innovation: Analysis and perspectives." *Journal of Business Research*, 100, 225-232.
8. **Cohen, M. J., & N. H. (2018).** "The Role of Public Policy in Supporting Green Innovation." *Environmental Innovation and Societal Transitions*, 28, 50-61.
9. **Rennings, K. (2000).** "Redefining innovation—Eco-innovation research and the establishment of a new research agenda." *Discussion Papers, 00-01*. Centre for European Economic Research (ZEW).
10. **OECD (2015).** "Green Innovation in the Nordic Countries: A review of the policies and the private sector." *OECD Green Growth Studies*. Paris: OECD Publishing.

Yaşıl İqtisadiyyat Şəraitində Bütçə Səmərəliliyi və Onun İcrasına Nəzarət Mexanizminin Dünya Təcrübəsi

Arifə Garayeva
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Xülasə

Yaşıl iqtisadiyyat ekoloji tarazlığın qorunması məqsədini güdür. Bu yanaşma ekosistemlərin mühafizəsi, iqtisadi inkişafın stimullaşdırılması və sosial ədalətin təmin edilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Məqalənin ilk hissəsində yaşıl iqtisadiyyatın tərfi və əhəmiyyəti geniş şəkildə şərh edilmişdir. Ekoloji dayanıqlılığın artırılması, yeni iş yerlərinin yaradılması və ictimai rifahın yüksəldilməsi bu modelin əsas məqsədləri arasında yer alır.

İkinci hissədə büdcə səmərəliliyinin tərfi verilir, büdcənin icrasının planlaşdırma, icra və nəzarət mərhələləri izah olunur. Bu mərhələlərdə büdcə resurslarının maksimum səmərə ilə istifadə edilməsi vacibdir.

Məqalənin üçüncü hissəsində dünya təcrübəsi, xüsusilə Skandinaviya ölkələri, Almaniya və Cənubi Koreyanın yaşıl layihələrə yönələn yanaşmalarına nəzər salınmışdır. Bu ölkələr büdcə səmərəliliyini artırmaq üçün yaşıl iqtisadiyyatın dəstəklənməsi istiqamətində müvafiq tədbirlər görməkdədir. Müstəqil monitorinq orqanlarının fəaliyyəti, ictimai iştirakçılığın təşviqi və çevik büdcə yanaşmaları, bu sahədəki müsbət nəticələri artırmağa xidmət edir.

Nəticə olaraq, məqalədə yaşıl iqtisadiyyatın büdcə səmərəliliyi və icrasına nəzarət mexanizminin inkişafı üçün zəruri strategiyaları təklif edilərək, gələcək tədqiqatlar üçün yeni perspektivlər təqdim edilib. Bu sahədə həyata keçirilən tədqiqatlar ekoloji mühafizəni, sosial və iqtisadi dayanıqlığı artırmağa yönəlmiş innovativ yanaşmaların formalaşmasına kömək etməlidir.

Açar sözlər: yaşıl iqtisadiyyat, büdcə səmərəliliyi, nəzarət mexanizmi, ekoloji dayanıqlıq, dünya təcrübəsi.

Summary

Green economy aims to preserve the ecological balance. This approach is important in terms of protecting ecosystems, stimulating economic development and ensuring social justice.

In the first part of the article, the definition and importance of green economy is broadly explained. Increasing environmental sustainability, creating new jobs and improving public welfare are among the main goals of this model.

In the second part, the definition of budget efficiency is given, the stages of planning, implementation and control of budget execution are explained. At these stages, it is important to use budget resources with maximum efficiency.

In the third part of the article, the world experience, especially Scandinavian countries, Germany, and South Korea's approaches to green projects are reviewed. These countries are taking appropriate measures to support the green economy in order to increase budget efficiency. The activities of independent monitoring bodies, promotion of public participation and flexible budget approaches serve to increase positive results in this area.

As a result, the article proposed the necessary strategies for the development of the budget efficiency and performance control mechanism of the green economy, and presented new perspectives for future research. The research carried out in this field should contribute to the formation of innovative approaches aimed at increasing environmental protection, social and economic sustainability.

Keywords: green economy, budget efficiency, control mechanism, environmental sustainability, world experience.

Giriş

Yaşıl iqtisadiyyat çevrə dostu inkişafı təşviq edən bir anlayışdır. Bu yanaşma ekoloji tarazlığın qorunmasını, iqtisadi artımı və sosial bərabərliyi bir araya gətirir. Bugünkü dünyada resursların istehsal və istehlakında artan tələb ekosistemlərin zəifləməsi və iqlim dəyişiklikləri, yaşıl iqtisadiyyat anlayışını daha aktual edir. Dövlətlərin müvafiq büdcə strategiyaları ilə ekoloji məqsədləri birləşdirmək ehtiyacı artmışdır. Bu kontekstdə büdcə səmərəliliyinin artırılması yalnız iqtisadi faydaların əldə olunmasına deyil, eyni zamanda ekosistemlərin və sosial bərabərliyin qorunmasına da yönəldilmişdir.

Bu tədqiqat yaşıl iqtisadiyyat şəraitində büdcə səmərəliliyinin artırılmasının və onun icrasına nəzarət mexanizmlərinin əhəmiyyətini vurğulamağı hədəfləyir. Müasir dövrdə bir çox ölkələr ekoloji tarazlığın pozulması, iqlim dəyişikliyi və resursların tükənməsi kimi problemlərlə qarşılaşır. Bu problemlərin həlli üçün yaşıl iqtisadiyyata keçid vacibdir.

Tədqiqatın elmi əhəmiyyəti büdcə səmərəliliyinin artırılması ilə ekoloji məqsədlərin uyğunlaşdırılması üzrə innovativ yanaşmaların ortaya qoyulmasıdır. Yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı üçün səmərəli büdcə siyasətinin formalaşdırılması yalnız iqtisadi göstəricilərin yüksəlməsinə deyil, həm də ekoloji dayanıqlığın artırılmasına yönəldilmişdir.

Tədqiqatın əsas məqsədi yaşıl iqtisadiyyat şəraitində büdcə səmərəliliyinin artırılması üçün tətbiq olunan icra mexanizmlərinin dünya təcrübəsi kontekstində araşdırılmasıdır. Bu məqsədi həyata keçirmək üçün aşağıdakı suallara cavab axtarılacaq:

1. Yaşıl iqtisadiyyatın büdcə siyasətinə təsiri nədir?
2. İcra mexanizmləri necə səmərəli olmalıdır?
3. Müxtəlif ölkələrdə bu mexanizmlərin tətbiqi necə həyata keçirilir?

Tədqiqatın yerinə yetirilməsi üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyən edilmişdir:

1. Yaşıl iqtisadiyyatın tərfi və onun büdcə səmərəliliyi ilə əlaqəsi.
2. İcra mexanizmlərinin analizi və onların büdcə xərclərinə təsiri.
3. Müxtəlif ölkələrin yaşıl iqtisadiyyatın büdcə siyasətindəki təcrübələrinin müqayisəli təhlili.
4. Nəticələrin və tövsiyələrin formalaşdırılması.

Bu tədqiqatda yaşıl iqtisadiyyat şəraitində büdcə səmərəliliyi və onun icrasına nəzarət mexanizmlərinin effektivliyini öyrənmək məqsədilə müxtəlif tədqiqat metodları tətbiq edilmişdir. İlk növbədə mövzu ilə bağlı mövcud elmi ədəbiyyatlar təhlil edilərək nəzəri çərçivə müəyyən edilmişdir. Ədəbiyyat araşdırması bu sahədəki əsas konseptləri və təcrübələri əhatə etməyə imkan yaratmışdır. Daha sonra müqayisəli metodlar da tətbiq edilərək, dünya təcrübəsi araşdırılmışdır.

Tədqiqatın bəzi məhdudiyyətləri mövcuddur. İlk növbədə, yaşıl iqtisadiyyatın tətbiqi ilə bağlı məlumatların məhdudluğu və fərqli ölkələrdəki büdcə sistemlərinin müxtəlifliyi tədqiqatın nəticələrinin ümumiləşdirilməsində çətinliklər yarada bilər. Eyni zamanda, bəzən icra mexanizmləri ilə bağlı müvafiq məlumatların əldə edilməsi çətin ola bilər.

Tədqiqatda istifadə olunan əsas mənbələr aşağıdakılardır:

1. Akademik jurnallar - Ekologiya, iqtisadiyyat və sosial elmlərlə bağlı məqalələr.
2. Elmi ədəbiyyatlar - İqtisadiyyat, ekoloji dayanıqlıq və büdcə idarəetməsi mövzularında tanınmış müəlliflərin əsərləri, yaşıl iqtisadiyyatın prinsipləri və tətbiqi sahəsində aparılmış fundamental tədqiqatlar və nəzəri konsepsiyalar.

3. İnternet resursları - Tədqiqat nəticələrini dəstəkləyən müasir məlumatlar.

Bu tədqiqat yaşıl iqtisadiyyatın büdcə səmərəliliyinin artırılması kontekstində elmi müzakirələrə töhfə vermək məqsədini güdür. Eyni zamanda, praktiki tövsiyələrin formalaşdırılmasına da xidmət edəcəkdir.

1. Yaşıl İqtisadiyyatın Mahiyyəti

1.1. Yaşıl iqtisadiyyatın tərfi

Yaşıl iqtisadiyyat müasir dövrün ekoloji problemlərinə cavab verərək, iqtisadi inkişafı ekoloji dayanıqlıq prinsipləri ilə birləşdirmək məqsədini güdür. Bu yanaşma, karbonsuzlaşma, təbii resursların səmərəli və davamlı istifadəsi, eləcə də ətraf mühitin mühafizəsi məqsədini daşıyır.

Yaşıl iqtisadiyyat daha az karbon emissiyası ilə daha çox iqtisadi fayda əldə etməyə çalışır. Bu, enerjinin səmərəli istifadəsi, bərpa olunan enerji mənbələrinin istifadəsi, ətraf mühitə zərər vermədən istehsal və istehlak proseslərinin qurulması ilə mümkündür. Yaşıl iqtisadiyyatın əsas hədəflərindən biri, iqtisadi inkişafı ətraf mühit arasında balans yaratmaqdır (Qasımlı, V.Ə., 2021).

1.2. Yaşıl iqtisadiyyatın əhəmiyyəti

Yaşıl iqtisadiyyatın ən vacib aspektlərindən biri ekoloji dayanıqlığın təmin olunmasıdır. Təbii resursların istehlakı artırdıqca onların tükənməsi riski də artır. Yaşıl iqtisadiyyat bu resursların qorunmasını və bərpasını hədəfləyir. Məsələn, su, torpaq, biomüxtəliflik və mineral resurslar kimi resursların mühafizəsi, ekosistemlərin sağlamlığını və insan həyatının keyfiyyətini artırır. Bu yanaşma ətraf mühitin mühafizəsi ilə yanaşı iqtisadiyyatın uzunmüddətli davamlılığı üçün də vacibdir (Hidayati, S N, Suyono, J & Hartomo, D. D., 2022).

Yaşıl iqtisadiyyatın digər bir mühüm aspekti iqtisadi inkişafdır. Davamlı enerji, ekoloji infrastruktur, yaşıl texnologiyalar və bərpa olunan enerji mənbələri sahələrində yeni iş yerləri yaradır. Bu, yalnız işsizliyin azalmasına deyil həm də iqtisadiyyatın diversifikasiyasına və yerli icmaların inkişafına xidmət edir. Yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı, həmçinin yerli istehsalı təşviq edir, bu da yerli bazarların güclənməsinə və xarici asılılığın azaldılmasına kömək edir.

(<https://ereforms.gov.az/files/publications/pdf/az/b87cb7433650a8abb72f0324cc1fd71.pdf>.)

Yaşıl iqtisadiyyatın digər bir mühüm aspekti sosial ədalətin təmin edilməsidir. Ekoloji problemlər sosial ədalətsizliyi artırır; bu, əhəlinin müəyyən təbəqələrinin ekoloji problemlərə daha çox məruz qalması ilə nəticələnir. Yaşıl iqtisadiyyat bərabər imkanların yaradılması, sosial problemlərin həlli və ətraf mühitin mühafizəsi üçün sistemli yanaşma təklif edir. Sosial ədalət bütün sosial təbəqələrin inkişafını təmin edir və cəmiyyətin bütün üzvlərinin rifahını artırır (Гумбатова С.Р., 2022).

Bütün bu aspektlər yaşıl iqtisadiyyatın vacibliyini və əhəmiyyətini artırır. Müasir dövrdə, ekoloji dayanıqlığın təmin edilməsi, iqtisadi inkişafın gücləndirilməsi və sosial ədalətin təmin edilməsi üçün yaşıl iqtisadiyyat, dövlətlərin və cəmiyyətlərin əsas hədəflərindən biri olmalıdır.

2. Büdcə Səmərəliliyi və Onun İcrası

2.1. Büdcə səmərəliliyinin tərfi

Büdcə səmərəliliyi dövlət büdcəsinin resurslarını maksimum səmərə ilə istifadə etməsini ifadə edir. Bu, büdcə vəsaitlərinin təsirli, məqsədyönlü və iqtisadi şəkildə istifadəsini əhatə edir. Büdcə səmərəliliyi həm də iqtisadiyyatın inkişafına, sosial problemlərin həllinə və ətraf mühitin qorunmasına yönəldilməlidir.

Büdcə səmərəliliyinin artırılması dövlətin maliyyə resurslarının planlaşdırılması, icrası və monitorinqi mərhələlərini əhatə edən mükəmməl bir sistemin tətbiqini tələb edir. Bu sistem büdcə

vəsaitlərinin necə toplandığını, harada istifadə edildiyini, hansı nəticələrin əldə olunduğunu və gələcəkdə daha da inkişaf etdirilməsi üçün hansı tədbirlərin görülməsi lazım olduğunu anlamağa kömək edir (Gumbatova, S.R., 2023).

2.2. Büdcənin icrası

Büdcənin icra prosesi ilk növbədə planlaşdırma mərhələsi ilə başlayır. Bu mərhələdə dövlətin iqtisadi prioritetləri müəyyən edilir. Prioritetlər, sosial məsələlərin həlli, iqtisadi inkişafın stimullaşdırılması, infrastruktur layihələrinin maliyyələşdirilməsi, ətraf mühitin mühafizəsi və digər strateji hədəflər əsasında müəyyən olunur.

Planlaşdırma prosesi müvafiq statistik məlumatların toplanması, iqtisadi trendlərin təhlili və dövlətin strateji məqsəd və hədəfləri ilə uzlaşdırılması yolu ilə həyata keçirilir. İqtisadi prioritetlərin düzgün müəyyən edilməsi büdcə vəsaitlərinin səmərəli istifadə edilməsi və vəsaitlərin təsirli yönləndirilməsi üçün vacibdir (Həsənli, M.X., 2016).

Büdcənin icra mərhələsində büdcə vəsaitlərinin müvafiq sahələrə, proqramlara və layihələrə ayrılması və istifadəsi həyata keçirilir. İcra mərhələsi büdcənin planlaşdırılan hədəflərinə uyğun olaraq yerinə yetirilməsini təmin edir. Bu, dövlət orqanlarının, bələdiyyələrin və digər strukturların büdcə vəsaitlərini necə istifadə etdiklərini və məqsədli layihələrin icrasını əhatə edir. Büdcənin icra prosesində şəffaflıq, məsuliyyət və hesabatlılıq prinsipləri önəmli rol oynayır. Vəsaitlərin təyinatına uyğun istifadə edilməsi, resursların israfını minimuma endirir və müsbət sosial-iqtisadi nəticələrə yol açır (Qasımlı, V.Ə., 2021).

Büdcə icra prosesinin sonunda nəzarət mərhələsi gəlir. Bu mərhələdə büdcə vəsaitlərinin istifadəsi və icrası monitorinq edilir. Monitorinq büdcənin icra olunmasını, vəsaitlərin düzgün istifadə edildiyini və planlaşdırılan nəticələrin əldə olunduğunu təmin edir

(<https://ereforms.gov.az/files/publications/pdf/az/b87cb7433650a8abbc72f0324cc1fd71.pdf>).

Hesabatların hazırlanması büdcənin icrası ilə bağlı müvafiq məlumatların toplanması, təhlil edilməsi və ictimaiyyətə təqdim edilməsini əhatə edir. Hesabatlar büdcə icrasının şəffaflığını artırır, dövlətin maliyyə idarəetməsi ilə bağlı ictimai etimadı gücləndirir və gələcək planların hazırlanmasında əsas rol oynayır (Гумбатова С.Р., 2022).

Bütün bu mərhələlər büdcə səmərəliliyinin artırılmasına və dövlətin maliyyə resurslarının effektiv istifadəsinə xidmət edir. Müasir dövrdə, büdcə səmərəliliyinin yüksəldilməsi, dövlətlərin sosial-iqtisadi inkişafını təmin etmək üçün prioritet məsələdir.

3. Dünya Təcrübəsi

3.1. Skandinaviya ölkələrinin təcrübəsi

Skandinaviya ölkələri Norveç, Danimarka və İsveç, büdcə səmərəliliyini artırmaq üçün yaşıl layihələrə əhəmiyyətli investisiyalar ayırır. Bu ölkələr ekoloji dayanıqlığı və sosial ədaləti gücləndirmək məqsədilə bərpa olunan enerji, enerji səmərəliliyi və karbon emissiyalarının azaldılması sahələrində müxtəlif proqramlar həyata keçirir. Norveç xüsusilə hidroenerji istehsalında liderdir və bu enerji mənbələrini daha da inkişaf etdirmək üçün büdcə vəsaitlərini istifadə edir. Danimarka isə dünyanın ən iri külək enerji istehsalçıları arasında yer alır, və bu sahəyə yatırım etməklə, həm də iqtisadi inkişafa nail olur. İsveç enerji səmərəliliyini artırmaq məqsədilə geniş miqyasda yaşıl texnologiyaların tətbiqini təşviq edir.

Bu ölkələrdə büdcə səmərəliliyinin artırılması üçün müvafiq siyasətlər və təşviqediciləşdirici proqramlar, həmçinin ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq həyata keçirilir. Nəticədə bu

yanaşma ekosistemlərin qorunması ilə yanaşı, iqtisadi inkişafı və sosial rifahı da artırır (Rutkowska, M.; Sulich, A., 2020).

3.2. Almaniyanın yanaşması

Almaniya enerji effektivliyini artırmaq məqsədilə yaşıl layihələr üçün maliyyə dəstəyi verən bir ölkədir. Almaniyanın enerji keçidi (Energiewende) proqramı bərpa olunan enerji mənbələrinin istifadəsini artırmaq, karbon emissiyalarını azaltmaq və enerji səmərəliliyini yüksəltmək üçün geniş tədbirləri əhatə edir.

Bu proqram çərçivəsində dövlət büdcəsi, yaşıl texnologiyaların inkişafına və tətbiqinə, həmçinin enerji effektivliyini artıran müvafiq layihələrə yönləndirilir. Müstəqil monitorinq orqanları büdcə vəsaitlərinin istifadəsini izləmək və qiymətləndirmək məqsədilə fəaliyyət göstərir. Bu, şəffaflığı və hesabatlılığı artıraraq vəsaitlərin düzgün və səmərəli istifadəsini təmin edir.

Almaniyada yaşıl layihələr üçün vergi mükafatları, subsidiyalar və kreditlər təklif edilir ki, bu da investisiyaların cəlb olunmasına və ekoloji dayanıqlı inkişafın təşviqinə xidmət edir. Eyni zamanda, bu yanaşma iqtisadi artımın stimullaşdırılmasına və iş yerlərinin yaradılmasına da kömək edir (Rutkowska, M.; Sulich, A., 2020).

3.3. Cənubi Koreyanın icra mexanizmi

Cənubi Koreya yaşıl iqtisadiyyatı dəstəkləmək üçün çevik büdcə yanaşmaları tətbiq edir. Bu yanaşma iqtisadi inkişafın ekoloji davamlılıqla uzlaşdırılmasına yönəlmişdir. Cənubi Koreya yaşıl texnologiyaların inkişafını təşviq edən və bərpa olunan enerji mənbələrinin istifadəsini artıran bir çox proqram həyata keçirir. Cənubi Koreyada ictimai iştirakçılığı artıran platformalar yaradılır. Bu platformalar yerli icmaların, vətəndaş cəmiyyətinin və bizneslərin ekoloji layihələrə qoşulmasına imkan tanıyır. Hökumət vətəndaşların və təşkilatların yaşıl layihələrə qatılmasını təşviq edir, bu da büdcə vəsaitlərinin səmərəli istifadəsini artırır. Eyni zamanda, Cənubi Koreya yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı üçün müasir texnologiyaların tətbiqinə xüsusi diqqət yetirir. İqtisadi və ekoloji məqsədlərin birləşdirilməsi büdcə resurslarının daha səmərəli istifadəsinə və sosial rifahın artmasına gətirib çıxarır. Bu yanaşma Cənubi Koreyanın çevik və dinamik büdcə icrası mexanizmi ilə mükəmməl şəkildə sinxronlaşdırılır.

Bu dünya təcrübələri büdcə səmərəliliyinin artırılması üçün yaşıl layihələrə investisiyaların cəlb edilməsi, müstəqil monitorinqin həyata keçirilməsi və ictimai iştirakçılığın gücləndirilməsi kimi yanaşmaların nə qədər əhəmiyyətli olduğunu göstərir. Bu təcrübələr digər ölkələr üçün də öyrədici nümunələr təqdim edir (<https://ereforms.gov.az/files/publications/>)

Nəticə

Yaşıl iqtisadiyyatın büdcə səmərəliliyi və onun icrasına nəzarət mexanizmi ekoloji dayanıqlığı və iqtisadi inkişafı birləşdirən müasir yanaşmaların əsasını təşkil edir. Bu tədqiqat yaşıl iqtisadiyyatın mahiyyətini, büdcə səmərəliliyini və dünya təcrübələrini araşdıraraq bu sahədəki yeni nəticələri ortaya qoymuşdur. Müxtəlif ölkələrin təcrübələri yaşıl layihələrə investisiyaların cəlb olunmasının və büdcə resurslarının səmərəli istifadəsinin vacibliyini vurğulayır.

Tədqiqat Skandinaviya ölkələrinin, Almaniyanın və Cənubi Koreyanın büdcə səmərəliliyini artırmaq üçün tətbiq etdiyi müvafiq mexanizmləri araşdıraraq müasir yaşıl iqtisadiyyatın inkişafına dair yeni fikirlər irəli sürmüşdür. Bu yanaşmalar ətraf mühitin mühafizəsi, sosial ədalət və iqtisadi inkişafın eyni zamanda təmin edilməsi üçün zəruri strategiyaların tətbiqinin əhəmiyyətini ortaya qoyur.

Daha əvvəlki tədqiqatlarla müqayisədə bu tədqiqat büdcə icrası mexanizminin yaşıl iqtisadiyyatın inkişafındakı rolunu və bu prosesdə müstəqil monitorinqin əhəmiyyətini xüsusi olaraq vurğulamışdır. Eyni zamanda, ictimai iştirakçılığın artırılması və yerli icmaların təşviqinin büdcə səmərəliliyinə müsbət təsirini göstərmişdir.

Gələcək tədqiqatlar yaşıl iqtisadiyyatın müxtəlif aspektlərini daha da dərinlən araşdırmalı, xüsusən də yerli icmaların rolunu, müstəqil monitorinq orqanlarının fəaliyyətini və müxtəlif ölkələrdə tətbiq olunan yeni büdcə yanaşmalarını əhatə etməlidir. Həmçinin, yaşıl layihələrə investisiyaların cəlb edilməsi və büdcə resurslarının səmərəli istifadəsi üçün innovativ həll yollarının araşdırılması bu sahədə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Beləliklə, yaşıl iqtisadiyyatın büdcə səmərəliliyi və onun icrasına nəzarət mexanizminin inkişafı yalnız ekoloji mühafizəni deyil, həm də sosial və iqtisadi dayanıqlığı artırmağa yönəlmiş strateji yanaşmaların formalaşdırılmasına xidmət etməlidir. Bu tədqiqatın nəticələri dövlətlərin yaşıl iqtisadiyyatı dəstəkləmək və ekosistemlərin qorunmasını təmin etmək üçün müvafiq siyasətlərin tətbiqi üzrə praktik tövsiyələr təqdim edir.

Ədəbiyyatlar

1. Гумбатова С.Р. (2022) Зеленая экономика и новый подход к ее измерению // - Алматы: Economics: the strategy and practice, Том 17 (3), – 22-35с.
2. Gumbatova, S.R. (2023) Growing a green economy// -Bakı: Qərbi Kaspi Universitetinin “Elmi xəbərlər” jurnalı, İctimai və Texniki elmlər seriyası, -№ 2 (13), s.219- 225.
3. Rutkowska, M.; Sulich, A. (2020) Green Jobs on the Background of Industry 4.0. // Procedia Comput. Sci, - 176, - p.1231–1240.
4. Həsənli, M.X. (2016) Büdcə münasibətlərinin gəlir və xərclərin nizamlanmasına təsiri // AMEA-nın xəbərləri. Humanitar və ictimai elmlər seriyası (iqtisadiyyat) Bakı: Elm, №1, s. 67-70.
5. Hidayati, S N, Suyono, J & Hartomo, D. D., (2022) The role of budgeting in realizing a green economy and economic growth” 9th International Conference on Sustainable Agriculture and Environment, p.2-8
6. Qasımlı, V.Ə (2021). İqtisadi artım. Bakı: 2021, 250 s.
7. <https://ereforms.gov.az/files/publications/pdf/az/b87cb7433650a8abbc72f0324cc1fd71.pdf>

Yaşıl iqtisadiyyat dayanıqlı inkişafın əsas amili kimi

Təhməzova Ayibə Əyyub qızı, UNEC,

ayiba.tahmazova@gmail.com

Xülasə

Yaşıl inkişafı stimullaşdıran yaşıl iqtisadiyyatdır ki, bu da böyümənin daha ekoloji cəhətdən təmiz mənbələrinin müəyyən edilməsindən, yeni ekoloji yönümlü sahələrin inkişaf etdirilməsindən, iş yerlərinin və texnologiyaların yaradılmasından ibarətdir. Bu artım üçün dayanıqlı inkişafın əsasını təşkil edəcək və yeni iqtisadi imkanların yaranmasına səbəb olacaq investisiyalar və innovasiyalar aktivləşdirilməlidir. Beləliklə, yaşıl iqtisadiyyatın həyata keçirilməsi proseslərinin intensivləşdirilməsi onun formalaşma xüsusiyyətlərinin, sistem formalaşdıran amillərin və dövlətin dayanıqlı inkişafına təsirinin hərtərəfli öyrənilməsinə tələb edir.

Məqalədə “yaşıl” iqtisadiyyat konsepsiyasının mahiyyəti və məzmunu araşdırılmış, “yaşıl” iqtisadiyyatın məqsədi və tətbiqi üstünlüklərinə aydınlıq gətirilmiş, yaşıl artım və inkişafın əsas xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir. Müəllif tərəfindən həmçinin inkişaf etmiş ölkələrin yaşıl inkişaf strategiyaları və tədbirləri təhlil olunmuş, dövlətin dayanıqlı inkişafında “yaşıl” iqtisadiyyatın rolu əsaslandırılmışdır.

Tədqiqat prosesində iqtisadi təhlil, sintez, ümumiləşdirmə, kompleks yanaşma üsullarından istifadə olunmuşdur. Tədqiqatlar sübut etdi ki, yaşıl iqtisadiyyatın tətbiqi sahəsində Dayanıqlı İnkişaf üzrə Milli Strategiya ilə razılaşdırılmalı olan fəaliyyətlərin resurs səmərəliliyinin stimullaşdırılması ilə bağlı müfəssəl tədbirlər planının hazırlanması etibarlı əsas olacaqdır.

Dayanıqlı inkişaf üç komponentin balansı ilə təmin edilir: iqtisadi, sosial və ekoloji.

İstehsalda tullantıların və təkrar xammaldan istifadənin azaldılması üzrə tədbirlərin fəal və kompleks şəkildə həyata keçirilməsi şəraitində iqtisadiyyatda struktur dəyişiklikləri və onun mərhələli şəkildə “yaşıl iqtisadiyyat”a keçidi gözlənilir. Yerli şirkətlərin ekoloji qanunvericiliyin tələblərinə əməl etməsi və ətraf mühitin vəziyyəti ilə bağlı könüllü təşəbbüslər göstərməsi onların fəaliyyətinin iqtisadi səmərəliliyinə müsbət təsir göstərəcəkdir. Beləliklə, “yaşıl iqtisadiyyat” dayanıqlı inkişafa keçid proseslərinin sürətləndirilməsinə öz töhfəsini verəcək.

Açar sözlər: “yaşıl” iqtisadiyyat, dayanıqlı inkişaf, yaşıl artım, yaşıl inkişaf strategiyaları.

It is the green economy that stimulates green growth, which consists of identifying more environmentally friendly sources of growth, developing new environmentally friendly sectors, and creating jobs and technologies. For this growth, investments and innovations that will form the basis of sustainable development and create new economic opportunities must be activated. Thus, the intensification of the implementation processes of the green economy requires a comprehensive study of its formation features, system-forming factors and the impact on the sustainable development of the state.

The essence and content of the concept of "green" economy were investigated in the article, the purpose and application advantages of "green" economy were clarified, and the main features of green growth and development were defined. The author also analyzed the green development strategies and measures of the developed countries, and justified the role of the "green" economy in the sustainable development of the state.

Economic analysis, synthesis, generalization, complex approach methods were used in the research process. Studies have proven that the development of a detailed action plan for the stimulation of resource efficiency of activities, which should be coordinated with the National Strategy for Sustainable Development in the field of green economy implementation, will be a reliable basis.

Sustainable development is ensured by the balance of three components: economic, social and environmental.

Structural changes in the economy and its gradual transition to a "green economy" are expected under conditions of active and comprehensive implementation of measures to reduce waste and the use of recycled raw materials in production. Compliance of local companies with the requirements of environmental legislation and voluntary initiatives related to the state of the environment will have

a positive effect on the economic efficiency of their activities. Thus, "green economy" will contribute to the acceleration of transition processes to sustainable development.

Keywords: "green" economy, sustainable development, green growth, green development strategies.

Giriş

Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının müasir modernləşdirilməsi prosesləri gələcəkdə istehsal amillərinə mənfi təsir göstərən məhdud resurslar və ətraf mühitin çirklənməsi problemləri ilə üzləşir. Milli iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafının təmin edilməsinin istiqamətlərindən biri də ekoloji risklərin azaldılmasına və resursların qorunmasına, habelə özəl, dövlət və beynəlxalq investisiyaların cəlb edilməsinə töhfə verən "yaşıl" iqtisadiyyatın həyata keçirilməsidir. (İƏİT, 2024)

Azərbaycan Avrasiya məkanının təbii sərvətləri ilə zəngin dövlətlərə aiddir, əlverişli coğrafi və geosiyasi mövqeyə, yüksək təhsilli əhaliyə malikdir və Şərqlə Qərb arasında enerji, əmtəə və mədəni mübadilə üçün potensial tranzit dəhlizi, "ipək yolu"dur. Ölkə postsovet məkanında illərdən biri olaraq özünün demokratik cəmiyyətini və bazar iqtisadiyyatını formalaşdırmağa başlamış, böyük Avropa ticarət dəhlizinə inteqrasiya etmiş, lakin bu unikal ilkin üstünlüklərdən öz istehsalını və ixracını şaxələndirmək, rifahın yaxşılaşdırılması üçün əlavə mənbələrdən istifadə etmək üçün istifadə edə bilməmişdir. (İƏİT, 2024).

Bu gün Azərbaycan müəssisələri istehsalın ekoloji təmizliyinə nail olmaq üçün yeni yollar axtarı ki, bu da yaşıl iqtisadiyyatın tətbiqində yeni yollar açır ki, bu da təkcə ətraf mühiti qorumağa deyil, həm də onun xarici və daxili bazarlarda rəqabət qabiliyyətini artırmağa, istehsal prosesinin modernləşdirilməsinə imkan verir.

Ölkə iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün yeni texnologiyaların, mütərəqqi standartların, istehsalın, daşımanın bütün mərhələlərində müasir nəzarət, idarəetmə və uçot sistemlərinin tətbiqi, və enerji məhsullarının istehlakı, enerjiyə qənaətin stimullaşdırılması üçün bazar mexanizminin inkişafı hesabına onun bütün sahələrinin enerji tutumunun əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına şərait yaratmaq lazımdır. Azərbaycanın qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri milli iqtisadiyyatın dayanıqlı istehsal və istehlaka, maddi resurslardan səmərəli istifadəyə əsaslanan "yaşıl" inkişaf modelinə keçidi, o cümlədən resursdan səmərəli istifadə, ekoloji cəhətdən təhlükəsiz istehsal sahəsində biznes fəaliyyətinin təşviqidir. (Hümbətova, 2024).

ABŞ Sosial İnvestisiya Forumunun məlumatına görə, iri korporasiyaların mənfəətinin təxminən 11%-i dayanıqlı investisiyalara sərf olunur, Avropada bu rəqəm təxminən 17%-dir. Bu gün beynəlxalq təşkilatların qrantlarının əksəriyyəti ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı kifayət qədər ciddi şərtlərlə verilir ki, bu da iş adamlarının "yaşıl" texnologiyaların inkişafına marağını artırır (İƏİT, 2024).

1. "Yaşıl iqtisadiyyat" konsepsiyasının mahiyyəti və məzmunu

Ətraf mühitə mənfi təsirlə müşayiət olunan dünya əhalisinin və yeni sənayeləşmiş ölkələrin iqtisadiyyatlarının sürətlənmiş artımı nəticəsində məhdud təbii ehtiyatların tükənməsi təhlükələri və iqlim dəyişikliyinə əlavə artım mənbələrindən istifadə hesabına təbii ehtiyatlar və əhalinin ekoloji həyat şəraiti əsasında yükün minimuma endirilməsinə nəzərdə tutan iqtisadi artımın və inkişafın təmin edilməsinə yanaşmalar yeni resursların tətbiqi zərurətinin geniş şəkildə tanınmasına səbəb olur. Bunlar, ilk növbədə, məhsuldar ekoloji cəhətdən təhlükəsiz texnologiyalardan, ekoinnovasiyalardan istifadənin yayılması, iqtisadi fəaliyyətdə təbii ehtiyatların və ekosistem xidmətlərinin dəyərinin

ədalətli qiymətləndirilməsi, istehsal, həyat dövrü konsepsiyasına əsaslanan yüksək məhsuldarlığa malik daha mürəkkəb biznes modellərinə keçid, tullantıların minimuma endirilməsi və təkrar istifadəsi (təkrar emal), korporativ sosial məsuliyyət dayanıqlı istehlak modellərinin tətbiqi və ekoloji yeniliklərlə bağlıdır. (Abbaszadə və Saticı, 2023).

İlk dəfə olaraq “yaşıl” iqtisadiyyat termini 1989-cu ildə bir qrup ekoloji iqtisadçı tərəfindən dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi və onun ölçülməsi üzrə məsləhətləşmələr çərçivəsində Böyük Britaniya hökuməti üçün hazırlanmış hesabatda təqdim edilmişdir (Pearce, 1989).

1992-ci ildə Rio-de-Janeyroda keçirilən Yer Sammitində bəşəriyyətin gələcək inkişafını təmin etmək üçün “yaşıl” iqtisadiyyat konsepsiyasının yaradılması həyati əhəmiyyət kəsb etdiyi elan edilmişdir (Кудинова, Розенберг və Юрина, 2012).

“Yaşıl iqtisadiyyat” konsepsiyası hökumətlərin, biznes qurumlarının və vətəndaşların təbii kapitala investisiyaların təşviqini (mühafizə olunan ərazilərin xüsusi çəkisinin artırılması, meşələrin mühafizəsinin gücləndirilməsi və s.) əhatə edən balanslaşdırılmış inkişaf yollarının inkişafına keçməsinə, enerji problemlərinin həlli və ekoloji cəhətdən təmiz ərzaq məhsulları ilə təmin edilməsini, torpaqdan istifadənin planlaşdırılması, məhdud resursların optimal bölüşdürülməsi və resursların idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi məsələlərinə diqqət yetirilməsi təklif edir. “Yaşıl iqtisadiyyat” modeli cəmiyyətin iqtisadi ehtiyaclarının ətraf mühitin daimi bərpası və mühafizəsi ehtiyacının ahəngdar birləşməsinə təmin edir (UNEP, 2024).

UNEP-in tərifinə görə, “yaşıl” iqtisadiyyat insanların rifahının yüksəlməsinə və sosial ədalətin möhkəmlənməsinə gətirib çıxaran, eyni zamanda ətraf mühit üçün riskləri və ekoloji resursların qıtlığını əhəmiyyətli dərəcədə azaldan iqtisadiyyatdır (Кудинова, Розенберг və Юрина, 2012; UNEP, 2010).

Eyni zamanda, UNEP “yaşıl iqtisadiyyat” və dayanıqlı inkişaf anlayışları arasındakı əlaqəni vurğulayır: “...“yaşıl iqtisadiyyat” konsepsiyası dayanıqlı inkişaf konsepsiyasını əvəz etmir, lakin indi dayanıqlılığa nail olunmasının demək olar ki, tamamilə düzgün iqtisadiyyatın yaradılmasından asılı olduğu barədə fikir getdikcə daha çox qəbul edilir” (UNEP, 2010).

Danimarka alimləri “yaşıl iqtisadiyyat”ı müasir iqtisadiyyatın qeyri-bərabərliyini və disfunksiyalarını aradan qaldıran transformasiya prosesi kimi müəyyən edirlər və bunun nəticəsi ekoloji və iqtisadi bütövlük baxımından insanların rifahı və cəmiyyətin hər bir üzvü üçün resurslara ədalətli çıxışıdır. (Danish Organisation for Renewable Energy, 2024).

UNEP-in himayəsi altında keçirilən Latın Amerikasası və Karib hövzəsi ölkələrinin ətraf mühitin mühafizəsi nazirlərinin görüşündə iştirakçılar aşağıdakı tərifdə razılığa gəliblər: “yaşıl” iqtisadiyyat gələcək nəsilləri əhəmiyyətli ekoloji risklərə, ekoloji çatışmazlıqlara məruz qoymadan və ya uzun müddət ərzində insanların rifahının yüksəlməsinə səbəb olan mal və xidmətlərin istehsalı, bölüşdürülməsi və istehlakı ilə bağlı iqtisadi fəaliyyət sistemidir. (XVII Meeting of the Forum of Ministers of Environment of Latin America and the Caribbean, 2010).

Beynəlxalq Ticarət Palatası “yaşıl” iqtisadiyyatı iqtisadi inkişafın və ekoloji məsuliyyətin bir-birini tamamladığı, sosial inkişafda irəliləyişi dəstəklədiyi bir iqtisadiyyat hesab edir (ICC, 2011).

Yaşıl iqtisadiyyat iqtisadi fəaliyyət subyektləri arasında ətraf mühitin mühafizəsi ən son enerji və resurs qənaət edən texnologiyaların tətbiqi prinsiplərinə əsaslanan və mövcud ekosistemlər daxilində həyat keyfiyyəti üzrə iqtisadi fəaliyyətin təkmilləşdirilməsinə töhfə verən iqtisadi əlaqələrdir.

“Yaşıl” iqtisadiyyatın daha dar şərhində, alimlər, A.V. Kuçerov və O.V. Shiblyeva,

çirkəndiricilərin və istixana qazlarının emissiyalarına nəzarət və azaldılması, iqlim dəyişikliklərinin monitorinqi və proqnozlaşdırılması, həmçinin enerji və resurs qənaəti və bərpa olunan enerji texnologiyaları üçün texnologiya və avadanlıqların inkişafı, istehsalı və istismarı başa düşülür (Кучеров, Шибилева, 2014).

V.Qasımlı hesab edir ki, “yaşıl” iqtisadiyyat iqtisadi, xüsusən də səmərəli bazar mexanizmlərinin köməyi ilə insan və kosmos ekologiyasını vahid sistemli bütövlükdə birləşdirir, dayanıqlı inkişafın müvafiq perspektiv vəzifəsini həll edir (Qasımlı, vd. 2022).

Əslində, yaşıl iqtisadiyyat üç komponentin birləşməsinə nəzərdə tutan dayanıqlı inkişaf yolu hesab olunur: iqtisadi, sosial və ekoloji. Eyni zamanda, ekoloji komponent dayanıqlı inkişafın prioritet istiqamətidir (Кваша, Мусина, 2015). Dövlət və özəl sektorda iqtisadiyyatın bütün sahələrinin yaşllaşdırılmasına yönəlmiş tədbirlər təklif edilir ki, bunlar arasında aşağıdakıları vurğulamalıdır: təbii resurs potensialından səmərəli istifadə, enerji təchizatı mənbələrinin şaxələndirilməsi və enerji səmərəliliyinin artırılması, sağlam əhalinin formalaşması üçün şəraitin yaradılması, resursların qorunması, ətraf mühitin mühafizəsi, istehsal məsələlərində əhalinin yeni ekoloji davranışının formalaşdırılması. ekoloji kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, mənzil-kommunal sektorunun modernləşdirilməsi, yeni tullantıların utilizasiyası və emalı texnologiyalarının tətbiqi (Pearce, 1989).

2. “Yaşıl” iqtisadiyyatın məqsədi və tətbiqi üstünlükləri

“Yaşıl” iqtisadiyyatın məqsədi əhalinin layiqli həyat səviyyəsini qorumaqla ətraf mühitə mənfi təsirin minimuma endirilməsi və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə əsasında iqtisadi və sosial tərəqqi üçün səmərəli mühit yaratmaqdır. Bu məqsəd aşağı səviyyəli məqsədlər (alt məqsədlər) vasitəsilə həyata keçirilir ki, bunlara aşağıdakılar daxildir:

- ətraf mühitə mənfi antropogen təsirin minimuma endirilməsi, yaşıllıqların qorunması və bərpası, ekosistemlərin bütövlüyünün təmin edilməsi, təbii ehtiyatların keyfiyyətinin yüksəldilməsi və s. yolu ilə təbii sərvətlərin mühafizəsi, mühafizəsi, bərpası və biomüxtəlifliyin dönməz şəkildə itirilməsinin qarşısının alınması;

- bərpa olunan resursların üstünlük təşkil edən istifadəsinə yenidən istiqamətlənməklə resurs səmərəliliyinin artırılması (qapalı istehsal dövrünün həyata keçirilməsi və tullantıların maksimum tam şəkildə utilizasiyası hesabına iqtisadi dövriyyəyə cəlb olunan təbii ehtiyatların məhsuldarlığının artırılması və tullantıların miqdarının azaldılması);

- “qəhvəyi” sektorların müvafiq azalması ilə “yaşıl” sektorların çəkisinin artmasına səbəb olan struktur dəyişikliklərinə əsaslanan iqtisadi inkişaf;

- iqtisadiyyatın “yaşıl” seqmentində sosial tərəqqinin təmin edilməsi – “yaşıl” iş yerlərinin yaradılması, iqtisadiyyatın “yaşıl” sektorunda məşğulluq hesabına əldə edilən əhalinin gəlirlərinin artması, əmtəə və xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi; “yaşıl” məhsulların bazarına daxil olması və s. (Danish Organisation for Renewable Energy, 2024).

Cədvəl

Yaşıl iqtisadiyyatın tətbiqinin dövlət və sahibkarlıq subyektləri üçün faydalarının təhlili

YAŞIL İQTİSADİYYATIN TƏTBİQİ ÜSTÜNLÜKLƏRİ	
DÖVLƏT ÜÇÜN	BİZNES SUBYEKTLƏRİ ÜÇÜN

<ul style="list-style-type: none"> – iqtisadiyyatın xarici xammal tədarükündən asılılığının və qiymətlərin dəyişməsinin azaldılması; – enerjiyə və resursa qənaət edən texnologiyaların tətbiqi; – təmiz texnologiyalar hesabına yeni bazarlara çıxış; – birbaşa xarici investisiyaların cəlb edilməsi; – ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılması və təbii ehtiyatların qorunması; – müsbət “yaşıl” obrazın formalaşması 	<ul style="list-style-type: none"> – resursların istehlakı üçün xüsusi xərclərin azaldılması; – istehsalın modernləşdirilməsi; – mövcud resurslardan istifadə əsasında əlavə gəlir əldə etmək (tullantıların utilizasiyası hesabına); – məhsulların keyfiyyətinin və rəqabət qabiliyyətinin artırılması; – dövlət imtiyazlarından istifadə etmək imkanı; – aktiv strukturunun diversifikasiyası və ənənəvi istehsalla bağlı strateji risklərin azaldılması
---	--

Mənbə: müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

3. Yaşıl artım və inkişafın əsas xüsusiyyətləri

Yaşıl artım təbii sərvətlərin qorunub saxlanmasını və onların ümumi rifahın asılı olduğu resurslar və ekosistem xidmətlərinin fasiləsiz təmin edilməsini təmin etməklə yanaşı, iqtisadi artımın və inkişafın stimullaşdırılması deməkdir. Bunun üçün o, dayanıqlı inkişafın əsasını təşkil edəcək investisiyaları və innovasiyaları katalizləşdirməli və yeni iqtisadi imkanların yaranmasına töhfə verməlidir (XVII Meeting of the Forum of Ministers of Environment of Latin America and the Caribbean, 2010).

Yaşıl inkişaf prinsiplərinin təşviqinin konkret məqsəd və vəzifələrini müəyyən etmək üçün yaşıl inkişafıla bağlı əsas sahələrin mövcud vəziyyətini və inkişaf tendensiyalarını başa düşmək vacibdir. Yaşıl inkişafın əsas xüsusiyyətlərindən biri decoupling adlanan fenomendir: ətraf mühitə təzyiğin artması müəyyən bir müddət ərzində iqtisadi artımdan az olduqda. Demarkasiya nisbi və mütləq ola bilər. Mütləq demarkasiya ekoloji göstərici (ətraf mühitə təzyiq) sabit qaldıqda və ya azaldıqda, iqtisadi inkişafın müəyyən göstəricisi artdıqda baş verir. Nisbi demarkasiya ekoloji göstərici (ətraf mühitə təzyiq) artdıqda, lakin iqtisadi inkişafın müvafiq göstəricisinin artım tempindən aşağı sürətlə baş verir (ICC, 2011).

Yaşıl inkişafın əsas xüsusiyyətlərini izləmək üçün OECD metodologiyası aşağıdakı göstərici qruplarının təhlilini nəzərdə tutur:

1) Sosial-iqtisadi kontekst və artım xüsusiyyətləri (ölkənin iqtisadi inkişafının ümumi vəziyyətini qiymətləndirmək imkanı, ticarətin inkişafı, məşğulluq və təhsil məsələləri);

2) Ətraf mühit və resurs intensivliyi (təbii kapitaldan səmərəli istifadə ehtiyaclarını və intensivlik aspektlərini, o cümlədən resurs intensivliyi, enerji intensivliyi, karbon intensivliyi qiymətləndirmək bacarığı);

3) Təbii ehtiyatların ehtiyatları (təbii ehtiyatların ehtiyatlarını və vəziyyətini qiymətləndirmək imkanı);

4) Ətraf mühitin həyat keyfiyyəti (ətraf mühitin insanların həyatına birbaşa təsirini, o cümlədən suya çıxış və havanın çirklənməsinin zərərli təsirlərini qiymətləndirmək bacarığı);

5) İqtisadi imkanlar və siyasətlər (yaşıl inkişafıla bağlı siyasətlərin effektivliyini qiymətləndirmək imkanı) (minpriroda, 2024).

4. İnkişaf etmiş ölkələrin yaşıl inkişaf strategiyaları və tədbirləri

Bu gün bir çox inkişaf etmiş ölkələrin hökumətləri artıq iqtisadiyyatın yaşıl inkişafı üçün əsas məqsədləri, vəzifələri və konkret icra alətlərini özündə əks etdirən ayrıca strategiyalara malikdirlər. Praktiki olaraq bütün Aİ ölkələri enerji, ictimai nəqliyyatın və infrastrukturun inkişafı, ekosəhərlərin tikintisi, eləcə də avtomobillərin təkrar emalı sistemlərinin inkişafı sahəsində yeni “yaşıl” tədbirlər hazırlayıb. Aİ iqtisadiyyatının ekoloji sektoru təxminən 300 mlrd. avro (ÜDM-in 2,5%-i) təşkil edir. Aİ-nin bütün investisiyalarının 25%-i “yaşıl” texnologiyaların inkişafına yönəldilir. Aİ-nin 2020-ci ilə qədər strategiyası “yaşıl” iqtisadiyyat elementlərinin iqtisadiyyata və məşğulluq strategiyasına inteqrasiyasını nəzərdə tutur (ICC, 2011).

Hollandiyada 1989-cu ildə ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində Milli Siyasət Planı təsdiq edildi və bu planda 2030-cu ilə qədər dayanıqlı inkişaf üçün təlimatlar müəyyən edildi. Bundan əlavə, Aİ tərəfindən müəyyən edilmiş meyarlara nail olmaq məqsədi daşıyan ekoloji gündəm qəbul edildi. Planın son məqsədi 25 il ərzində (bir nəsil) dayanıqlı mühit yaratmaqdır. Plan vergi dəstəyi və strateji idarəetmə ilə birlikdə idarəetməyə innovativ ekoloji yanaşmalarla dəstəklənir (Кучеров, Шибилева, 2014).

1990-cı ildə Avropa İttifaqı hökumətinin təklifi ilə İsveç, Finlandiya, Norveç, Hollandiya və Danimarka kimi ölkələr karbon vergisini tətbiq etdilər. Nəticədə, məsələn, İsveçdə CO₂ emissiyalarının səviyyəsinin və müəssisələr tərəfindən elektrik enerjisindən istifadə səviyyəsinin müvafiq olaraq 7% və 10% azalmasına nail olunmuşdur (Кучеров, Шибилева, 2014).

Asiya və Sakit Okean üçün İqtisadi və Sosial Komissiya (ESCAP) “yaşıl iqtisadiyyat” modelinin həyata keçirilməsində böyük rol oynamışdır. ESCAP-ın təşəbbüsü ilə 2005-ci ildə ilkin olaraq dörd prioritet istiqaməti özündə birləşdirən “yaşıl” inkişaf strategiyası qəbul edildi: istehlak və istehsalın rəşional modelləri; müəssisələrin və bazarların “yaşıllaşdırılması”; dayanıqlı infrastruktur və “yaşıl” vergi və büdcə islahatları. Sonradan daha iki istiqamət - təbii kapitalla investisiya və ətraf mühitin səmərəliliyi göstəriciləri əlavə edildi (Патон, 2012).

5. “Yaşıl iqtisadiyyat” dövlətin dayanıqlı inkişaf amili kimi

Ekspertlər üçün dayanıqlı inkişaf üç komponentin: iqtisadi, sosial və ekoloji balanslaşdırılmış inkişafından ibarət olduqca mürəkkəb konstruksiyadır. Ona görə də yalnız bir komponent seçildikdə dayanıqlı inkişafdan danışmaq mümkün deyil. Sxematik olaraq dayanıqlı inkişafı üç dairənin: iqtisadiyyat, cəmiyyət və təbiətin qarşılıqlı kəşşməsi kimi təsəvvür etmək olar. Onların kəşşdiyi yer isə dayanıqlı inkişaf sferasına çevriləcək. Təəssüf ki, indi dünyada və Azərbaycanda bunlar üç bərabər dairədir. Bu gün iqtisadiyyat ən böyük çevrədir, cəmiyyət onsuz da kiçik bir dairədir, təbiət isə iqtisadiyyatın və cəmiyyətin diqqətindən az qala kənar qalan ən kiçik dairədir. Dayanıqlı inkişafın vəzifəsi bu dairələri bərabərləşdirmək və onların kəşşməsinin maksimum sahəsini tarazlaşdırmaqdır.

Dayanıqlı inkişaf konsepsiyasının tətbiqi zamanı ölkənin fəaliyyətinin sistemli və ardıcıl olmasının əsas şərtlərindən biri ayrı-seçkiliyə yol verilmədən sahibkarlıq subyektlərinin iqtisadi fəaliyyətinin tam şəkildə həyata keçirilməsini təmin edən ekoloji və sosial maraqların, göstərilən konsepsiyanın həyata keçirilməsinin beynəlxalq təcrübəsini və bütövlükdə qlobal iqtisadiyyatın reallığını nəzərə alan müfəssəl tədbirlər planının, strategiyaların hazırlanmasıdır. Öz növbəsində, dayanıqlı inkişaf konsepsiyasının çoxşaxəli xarakteri və dünya xalqlarının mentalitet və

mədəniyyətindəki fərqlər elmi ədəbiyyatda iqtisadçıların geniş spektrli fərdi yanaşmalarının və beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində formalaşmış kollektiv mövqelərin mövcudluğunu, belə sənədlərin mahiyyətinin, tərkib hissələrinin və hər şeydən əvvəl dayanıqlı inkişaf strategiyalarının şərhini müəyyən edir.

Müasir şəraitdə dayanıqlı inkişaf ən məqbul inkişaf anlayışıdır. Ona keçid təbii ekosistemlərin iqtisadi səmərəliliyi, sosial ədaləti və ekoloji dayanıqlığı təmin edən səviyyəyə qədər tədricən bərpasını nəzərdə tutur. “Yaşıl iqtisadiyyat” dövlətin dayanıqlı inkişafının əsas alətinə çevrilməlidir.

NƏTİCƏ

Mövcud istehsal modeli altında dünya iqtisadiyyatının böyüməsi elə bir vəziyyət yarada bilər ki, ətraf mühitin çirklənməsi və məhv olması nəticəsində alınan zərərlər alınan gəlirdən artıq olmağa başlayacaq. Bu vəziyyətdən çıxmaq yalnız təbii ehtiyatların təkrar istehsalı üçün innovasiyaların tətbiqi sayəsində mümkündür.

Vergi, rəqabət və ticarət siyasətində müvafiq dəyişikliklər, “yaşıl” innovasiyaların maliyyə stimullaşdırılması, təbii ehtiyatlardan istifadəyə nəzarət bu istiqamətdə innovativ fəaliyyətin stimullaşdırılmasına xidmət edə bilər. Elə vəziyyətə gəlmək lazımdır ki, ətraf mühitin çirklənməsi və ya enerji, su və digər resursların həddindən artıq istehlakı ilə bağlı istehsallar rentabilsiz olsun. Onda “yaşıl” texnologiyalara böyük sərmayə qoyan şirkətlər son məhsulların qiymətində rəqiblər üzərində üstünlük sayəsində bundan real dividendlər ala biləcəklər. Şübhəsiz ki, dünya iqtisadiyyatının “yaşıl” artım modelinə keçidi beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi üçün mühüm sayılır, habelə müvafiq dövlət siyasətinin formalaşdırılmasını tələb edəcəkdir.

İstifadə olunan mənbələrin siyahısı

1. Abbaszadə F., Sətici A., (2023) Yaşıl iqtisadiyyat perspektivləri:struktur yanaşmaların və fiskal siyasətin təhlili // “İqtisadi islahatlar” elmi-analitik jurnal № 3(8). S.25-32.
2. Hübətova S.R., (2024) Yaşıl iqtisadiyyatın modelləşdirilməsi. (Azərbaycan təmsalında). İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 36 s.
3. Qasımlı, V., Hüseyn, R., Hüseynov, R., Həsənov, R., Cəfərov, C. və Bayramova, A. (2022). Yaşıl İqtisadiyyat. “Azprint” nəşriyyatı, 280 səh. <https://ereforms.gov.az/az/publication/8>
4. Yaşıl iqtisadiyyat və dayanıqlı inkişaf. Məqalələr toplusu. UNEC, Bakı, 2024. – 243 s.
5. The strategy of “green” growth OECD [Strategiya “Zelenogo” zrostannya OESR]. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.oecd.org/greengrowth
6. Pearce D. (1989) Blueprint for a green economy / David Pearce, Anil Markandya, Edward Barbier. – London: Earthscan Publications Ltd, – 193 p.
7. Towards a Green Economy: Pathways to Sustainable Development and Poverty Eradication [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.unep.org/greeneconomy>
8. General Information that can be used by the Ministers and Heads of Delegation for the dialogue on Green Economy: XVII Meeting of the Forum of Ministers of Environment of Latin America and the Caribbean Panama City, Panama 26 to 30 April 2010 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.google.ru/ur>

9. Ten 10 condition for a transition toward a green economy. ICC Paper [Document No. 213 – 18/7]. – Paris : ICC, 2011. – 7 p.
10. Green economics: an introduction to theory, policy and practice. Molly Scott Cato (2009) London: Earthscan, – P. 240
11. UNEP (2010), “Green Economy Developing Countries Success Stories [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.unep.org/.../greeneconomy_successtories .
12. National Green Growth Strategy and Five-Year Plan Milestones. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.greengrowth.go.kr/?page_id=42450.
13. «Зеленая» экономика [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://minpriroda.by/ru/actual/new_url_2095511547
14. Кваша Т. К., Мусіна Л. А. (2015) Вимірювання зеленого зростання в Україні: концепції, системи індикаторів, досвід формування та перспективи застосування //монографія/ТК Кваша, ЛА Мусіна. –280 с.
15. Кудинова Г. Э., Розенберг Г. С., Юрина В. С. (2012) Навстречу «зеленой» экономике: Пути к устойчивому развитию и искоренению бедности. Найроби (Кения); Женева (Швейцария); Москва (Россия): ЮНЕП, 738 с //Принципы экологии. – №. 4 (4).
16. Патон Б. Є. (2012) Національна парадигма сталого розвитку України //Патон БЄ – Київ.: Державна установа «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України. – 72 с.
17. Сайт Датской Организация по возобновляемым источникам энергии (Danish Organisation for Renewable Energy [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ove.org>
18. Кучеров А. В., Шибилева О. В. (2014) Концепция «зеленой» экономики: основные положения и перспективы развития //Молодой ученый.– №. 4. – С. 561-

Qlobal və Yerli Səviyyədə Yaşıl İqtisadiyata Keçidin Çətinlikləri və İmkanları

Aytəkin Abbash

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

aytekin.abbasli1@gmail.com

Xülasə

Bu tədqiqat işində müasir dövrdə qarşıya çıxan ekoloji problemlərin həlli üçün yaşıl iqtisadiyata keçidin əhəmiyyəti vurğulanır. Tədqiqatın məqsədi qlobal və yerli səviyyədə yaşıl iqtisadiyata keçidin əsas üstünlüklərini, çətinliklərini və bu prosesin yaratdığı imkanları geniş şəkildə analiz etməkdir. Yaşıl iqtisadiyyatın prinsipləri resursların daha səmərəli istifadəsini, karbon emissiyalarının azaldılmasını və ekoloji tarazlığın qorunmasını hədəfləyir.

Bu tədqiqatda, qlobal səviyyədə yaşıl iqtisadiyata keçidin texnoloji, maliyyə və siyasi maneələri araşdırılaraq bu maneələrin aradan qaldırılması üçün strategiyalar təklif olunur. Eyni zamanda,

Azərbaycanın yaşıl iqtisadiyyata keçidinin inkişaf potensialı və bu prosesin iqtisadiyyat, sosial rifah və ekoloji təhlükəsizlik baxımından əhəmiyyəti dəyərləndirilmişdir.

Nəticələr yaşıl iqtisadiyyata keçidin yalnız ekoloji dayanıqlığı artırmaqla kifayətlənmədiyini həm də sosial rifahın təmin olunmasında mühüm rol oynadığını göstərir. Tədqiqat bərpa olunan enerji mənbələrinə sərmayələrin artırılması, ekoloji təhsil proqramlarının genişləndirilməsi, tullantıların idarə edilməsi və təkrar emal sistemlərinin inkişaf etdirilməsi kimi tövsiyələr təqdim edir. Nəticədə, bu tədqiqatda yaşıl iqtisadiyyata keçidin Azərbaycan üçün strateji əhəmiyyətini, eyni zamanda global miqyasda bu prosesin davamlılığını və ekoloji balansın qorunmasını vurğulanır. Tədqiqat elmi və praktiki əhəmiyyət daşıyaraq yaşıl iqtisadiyyata keçidin cəmiyyətin və iqtisadiyyatın gələcəyi üçün vacib olduğunu ortaya qoyur.

Açar sözlər: yaşıl iqtisadiyyat, global mühit, yerli inkişaf, ekoloji balans.

Summary

In this research work, the importance of the transition to a green economy is emphasized for the solution of the environmental problems encountered in the modern era. The aim of the study is to analyze broadly the main advantages, challenges and opportunities created by the transition to a green economy at the global and local level. The principles of the green economy aim at more efficient use of resources, reduction of carbon emissions and preservation of ecological balance.

This study examines the technological, financial and political barriers to the transition to a green economy at the global level and proposes strategies to overcome these barriers. At the same time, the development potential of Azerbaijan's transition to a green economy and the importance of this process from the point of view of economy, social welfare and environmental safety were evaluated.

The results show that the transition to a green economy is not limited to increasing environmental sustainability, but also plays an important role in ensuring social well-being. The study offers recommendations such as increasing investment in renewable energy sources, expanding environmental education programs, and developing waste management and recycling systems. As a result, this study emphasizes the strategic importance of the transition to a green economy for Azerbaijan, as well as the sustainability of this process on a global scale and the preservation of the ecological balance. The research has both scientific and practical significance and reveals that the transition to a green economy is important for the future of society and the economy.

Keywords: green economy, global environment, local development, ecological balance.

Giriş

Müasir dünyada iqtisadi inkişafın əsas istiqamətlərindən biri təbiətə zərər vermədən davamlı və yaşıl iqtisadiyyata keçidin təmin edilməsidir. Yaşıl iqtisadiyyat iqtisadi fəaliyyətlərin davamlılıq prinsipinə əsaslanaraq təbii resurslardan səmərəli istifadə, ətraf mühitin qorunması və sosial rifahın yüksəldilməsini nəzərdə tutur. Ənənəvi iqtisadi modellər, xüsusilə də sənaye dövründən bəri tətbiq olunan iqtisadi metodlar təbii resursların tükənməsi, ekoloji tarazlığın pozulması və iqlim dəyişikliyi kimi ciddi problemlərə səbəb olmuşdur. Bu səbəbdən, yaşıl iqtisadiyyata keçid yalnız ekoloji baxımdan deyil, eyni zamanda iqtisadi və sosial sabitlik baxımından da aktual bir tədqiqat mövzusu olaraq ortaya çıxmışdır.

Yaşıl iqtisadiyyat tədqiqatı iqlim dəyişikliyi təbii resursların səmərəli istifadəsi və ekoloji

dayanıqlığın qorunması kimi çağdaş problemlərin həlli üçün olduqca aktualdır. Qlobal miqyasda artan karbon emissiyaları, su və enerji resurslarının azalması, torpaq eroziyası və meşə sahələrinin məhv edilməsi yaşıl iqtisadiyyata keçidi zəruri edir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə bu keçid iqtisadi inkişafın davamlılığı və əhalinin rifahının artırılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanın da təbii resurslarla zəngin bir ölkə olaraq yaşıl iqtisadiyyat prinsipinə yönəlməsi bu mövzunun ölkə iqtisadiyyatı üçün aktuallığını artırır. Bu keçid ölkənin uzunmüddətli iqtisadi sabitliyini təmin edərək gələcək nəsillərə təbii və səmərəli iqtisadi mühit miras qoymağa imkan yaradır.

Yaşıl iqtisadiyyatın elmi öyrənilməsi yalnız təbii resursların qorunması məsələsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda iqtisadiyyatın yeni modellərinin öyrənilməsi və inkişaf etdirilməsi baxımından da önəmlidir. Bu sahə iqtisad elmləri ilə ekologiyanın kəsişmə nöqtəsində yerləşir və iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişaf yollarının tədqiqi üçün geniş imkanlar açır. Ekoloji iqtisadiyyat bərpa olunan enerji mənbələrinin istifadəsi, tullantıların idarə olunması, dövrü iqtisadiyyat modellərinin tətbiqi və ekoloji innovasiyaların iqtisadiyyata təsiri kimi sahələr üzrə elmi araşdırmalar üçün böyük potensial yaradır. Bu baxımdan yaşıl iqtisadiyyat tədqiqatı həm nəzəri, həm də praktiki olaraq iqtisadiyyat və ekoloji inkişafı bir araya gətirən yeni elmi perspektivlər təklif edir.

Bu tədqiqatın əsas məqsədi yaşıl iqtisadiyyata keçidin qlobal və yerli səviyyədə qarşılaşdığı çətinlikləri və imkanları təhlil etməkdir. Məqsəd yaşıl iqtisadiyyata keçidin iqtisadi, ekoloji və sosial aspektlərini əhatə edərək bu sahədəki çətinliklərin həlli yollarını və potensial üstünlükləri aydınlaşdırmaqdır. Bununla yanaşı, yaşıl iqtisadiyyatın tətbiqi üçün uyğun metodologiyalar təklif edərək Azərbaycanda yaşıl iqtisadiyyat modellərinin effektiv tətbiqi üzrə perspektivləri qiymətləndirməkdir.

Tədqiqatın məqsədinə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir:

1. Yaşıl iqtisadiyyatın əsas prinsiplərini və komponentlərini təhlil etmək.
2. Qlobal səviyyədə yaşıl iqtisadiyyata keçidin üzləşdiyi maliyyə, texnoloji və sosial çətinlikləri öyrənmək.
3. Azərbaycanda yaşıl iqtisadiyyatın inkişaf perspektivlərini və bu sahədəki potensial çətinlikləri qiymətləndirmək.
4. Qlobal və yerli səviyyədə yaşıl iqtisadiyyata keçidin iqtisadi və sosial faydalarını təsvir etmək.
5. Yaşıl iqtisadiyyatın tətbiqi üçün effektiv metodlar və strategiyalar təklif etmək.

Bu tədqiqatın metodologiyası nəzəri və empirik tədqiqat metodlarının birləşməsini nəzərdə tutur. Tədqiqatın nəzəri hissəsində yaşıl iqtisadiyyatın əsas anlayışları, bu sahədəki elmi konsepsiyalar və qlobal keçid prosesinin təhlili aparılmışdır. Empirik tədqiqat hissəsində isə yerli iqtisadiyyatın yaşıl modellərə uyğunlaşdırılması və bu sahədə Azərbaycanın iqtisadi imkanları və çətinlikləri öyrənilmişdir. Metod olaraq elmi ədəbiyyat və məqalələrin təhlili, statistik məlumatların işlənməsi, qlobal və yerli səviyyədə yaşıl iqtisadiyyata dair hesabatların təhlili metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın bir neçə məhdudiyyəti vardır:

1. Yaşıl iqtisadiyyata keçidlə bağlı dəqiq statistik məlumatların çatışmazlığı bəzi dəyərləndirmələrin təxmini aparılmasına səbəb olur.
2. Azərbaycanda yaşıl iqtisadiyyatla bağlı həyata keçirilmiş məhdud sayda layihələrin olması bu sahədə empirik məlumatları məhdudlaşdırır.
3. Qlobal yaşıl iqtisadiyyata keçidlə bağlı dinamik proseslərin dəyişməsi nəticəsində əldə edilmiş məlumatların aktual qalma müddəti məhduddur.

4. Siyasi və sosial amillər bu tədqiqatın nəticələrinin tətbiqində müəyyən çətinliklər yarada bilər, çünki yaşıl iqtisadiyyata keçid prosesi bir çox siyasi və iqtisadi maraqlarla toqquşur.

Bu tədqiqatda istifadə edilən əsas mənbələrə aşağıdakılar daxildir:

1. BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri (SDG) və yaşıl iqtisadiyyata keçidlə bağlı qlobal hesabatlar.
2. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (OECD) davamlı inkişaf və yaşıl iqtisadiyyatla bağlı təhlilləri.
3. Dünya Bankının yaşıl iqtisadiyyat, bərpa olunan enerji və ekologiyanın qorunması üzrə strategiyaları.
4. Azərbaycanca yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı ilə bağlı yerli iqtisadçıların və ekoloqların tədqiqat əsərləri.
5. Müxtəlif ölkələrin yaşıl iqtisadiyyata keçid təcrübələrini əhatə edən elmi məqalələr və təhlillər.

Bu mənbələr yaşıl iqtisadiyyatın qlobal və yerli səviyyədə əhəmiyyətini və tətbiq prosesində rast gəlinən çətinlikləri anlamağa kömək edir.

Yaşıl iqtisadiyyat ənənəvi iqtisadi modellərdən fərqli olaraq təbiətə zərər vurmada iqtisadi inkişafı təşviq edir. Bu iqtisadi model resurslardan daha səmərəli istifadə ətraf mühitin qorunması və cəmiyyətin rifahının yüksəldilməsinə yönəlmişdir. Yaşıl iqtisadiyyata keçid qlobal səviyyədə aktual olan ekoloji böhran, iqlim dəyişikliyi və təbii resursların tükənməsi problemlərinə cavab olaraq ortaya çıxmışdır. Bu məqalədə yaşıl iqtisadiyyata keçid prosesinin qlobal və yerli səviyyədə üzləşdiyi çətinliklər və bu prosesin təmin etdiyi imkanlar təhlil ediləcəkdir.

1. Yaşıl İqtisadiyyata Keçidin Qlobal Çətinlikləri

1.1. Yüksək maliyyə xərcləri

Qlobal səviyyədə yaşıl iqtisadiyyata keçid ciddi maliyyə vəsaiti tələb edir. Bərpa olunan enerji mənbələri və yaşıllıqların artırılması kimi fəaliyyətlər ilkin investisiyaların yüksək olması səbəbindən inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün çətinlik yaradır. Həmçinin, texnoloji avadanlıqlar və yaşıl infrastrukturun qurulması maliyyə baxımından böyük çətinliklər yaradır (Hümbətova, S.R., 2021).

1.2. Siyasi və iqtisadi qarşıdurmalar

Qlobal iqtisadiyyatda ənənəvi enerji mənbələri (məsələn, neft, qaz) bir çox ölkə üçün mühüm gəlir mənbəyidir. Bu, bəzi ölkələrin yaşıl iqtisadiyyata keçidlə bağlı qətiyyətli qərarlar qəbul etməsini çətinləşdirir. Hökumətlər bu keçidin iqtisadiyyata təsirini və işsizlik riskini nəzərə alaraq qərar qəbul edirlər. Buna görə də yaşıl iqtisadiyyata keçid bəzən siyasi və iqtisadi maraqlarla toqquşa bilər (Dadaşov M. D., 2022).

1.3. Texnoloji qıtlıq və təcrübə əksikliyi

Ənənəvi sənayelərdən yaşıl texnologiyalara keçmək üçün zəruri olan texnoloji baza hələ bir çox ölkədə kifayət qədər inkişaf etməmişdir. Bu texnologiyaların tətbiqi və istifadəsində təcrübə qıtlığı yaşıl iqtisadiyyatın tam olaraq tətbiq edilməsinə mane olur. Eyni zamanda, yeni texnologiyaların sürətlə dəyişməsi və uyğunlaşma çətinliyi də keçidi yavaşladır (Dadaşov M. D., 2022).

2. Yerli Səviyyədə Yaşıl İqtisadiyyata Keçidin Çətinlikləri

2.1. Sənayələrin ənənəvi modelə uyğunluğu

Bəzi sənaye sektorları ənənəvi istehsal üsullarına əsaslanır və bu modelləri dəyişdirmək həm vaxt, həm də xərclər tələb edir. Bu səbəbdən, yerli sənaye strukturları yaşıl iqtisadiyyata keçiddə çətinliklər çəkir. Azərbaycanda, məsələn, neft və qaz sənayesinin dominantlığı bu sənayenin ekoloji dayanıqlılıqla uyğunsuzluğu keçidin ləngiməsinə səbəb olur (Hümbətova S.R., 2021).

2.2. Mədəni və sosial bariyerlər

Yaşıl iqtisadiyyat təbiətin qorunması və dayanıqlı istehlak mədəniyyətinin yaradılmasını tələb edir. Lakin bəzi yerlərdə təbii resurslardan məsuliyyətsiz istifadə ənənələri dəyişmək çətindir. Yerli əhali və icmaların bu keçidə adaptasiya etməsi və yaşıl davranışları mənimsəməsi üçün geniş təbliğat və təhsil proqramları tələb olunur.

3. Qlobal Səviyyədə Yaşıl İqtisadiyyata Keçidin İmkanları

3.1. Ekoloji sabitlik və sağlam ətraf mühit

Qlobal yaşıl iqtisadiyyata keçid iqlim dəyişikliyinə təsirlərini azaltmağa və təbii resursları qorumağa kömək edir. Ətraf mühitin təmizlənməsi və qorunması bütün ölkələr üçün sağlamlıq və rifahın artmasına səbəb olur. Bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə dünya miqyasında karbon izini azaltmağa və uzunmüddətli ekoloji sabitliyi təmin etməyə kömək edir (D'Amato & D.; Korhonen, J., 2021).

3.2. Yeni iş yerlərinin yaradılması

Yaşıl iqtisadiyyat yeni sektorlar, xüsusilə bərpa olunan enerji, tullantıların təkrar emalı və ekoloji mühəndislik sahəsində iş yerləri yaradır. Bu, işsizlik səviyyəsinin azaldılmasına və cəmiyyətin sosial rifahının yüksəlməsinə imkan verir. Davamlı iş imkanları ilə birlikdə yeni bacarıqların inkişafı təmin edilir (Hümbətova S.R., 2021).

3.3. Qlobal həmrəylik və təşəbbüslər

Qlobal miqyasda yaşıl iqtisadiyyata keçid layihələri ölkələr arasında əməkdaşlığı və həmrəyliyi artırır. Bu, bilik və təcrübə mübadiləsi üçün də imkanlar yaradır. Məsələn, BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri (SDG) kimi beynəlxalq təşəbbüslər yaşıl iqtisadiyyata keçid üçün ümumi strategiyalar təqdim edir və ölkələr bu məqsədlərə nail olmaq üçün birgə işləyirlər (Angel, P.S. 2022).

4. Yerli Səviyyədə Yaşıl İqtisadiyyata Keçidin İmkanları

4.1. Sosial-iqtisadi inkişafın təşviqi

Yaşıl iqtisadiyyatın yerli səviyyədə tətbiqi iqtisadi inkişafı daha dayanıqlı və cəmiyyət üçün faydalıdır. Bu, yerli iqtisadiyyatın təmiz enerji sahələrinə yönəlməsi və ətraf mühitin qorunması ilə cəmiyyətin sağlamlıq vəziyyətini yaxşılaşdırmağa kömək edir. Azərbaycanda, məsələn, bərpa olunan enerji mənbələrinə sərmayələrin artırılması yerli iqtisadiyyata müsbət təsir edə bilər (Mehdiyeva G.Y., 2019).

4.2. Enerji asılılığının azaldılması

Bərpa olunan enerji mənbələrinin istifadəsi xarici enerji asılılığını azaldır. Azərbaycanda günəş və

külək enerjisi potensialı yüksəkdir və bu sahələrin inkişafı ilə ölkənin enerji təhlükəsizliyi təmin edilə bilər. Enerji müstəqilliyi isə iqtisadi sabitliyi artırır və xarici tələblərə bağlılığı azaldır (Dadaşov M. D., 2022).

4.3. Təhsil və ictimai maarifləndirmənin gücləndirilməsi

Yaşıl iqtisadiyyata keçidlə bağlı proqramlar ictimai maarifləndirməni gücləndirir və əhali arasında ekoloji məsuliyyətin artmasına səbəb olur. Yaşıl iqtisadiyyatla bağlı təlimlər, proqramlar və təbliğat kampaniyaları insanların ətraf mühitə daha həssas yanaşmasını təmin edir və uzunmüddətli perspektivdə daha yaşıl həyat tərzinin yayılmasına imkan verir (Amaral, R.E.C., Brito, J., & Buckman, M., 2020).

Yaşıl iqtisadiyyata keçid həm qlobal, həm də yerli səviyyədə mühüm əhəmiyyət kəsb edən bir prosesdir. Bu keçidin qlobal səviyyədə həyata keçirilməsi üçün maliyyə, siyasi və texnoloji çətinliklər olsa da, ekoloji sabitlik, yeni iş yerlərinin yaradılması və beynəlxalq əməkdaşlıq kimi üstünlüklər təklif edir. Yerli səviyyədə isə sosial-iqtisadi inkişaf, enerji asılılığının azaldılması və ictimai maarifləndirmənin gücləndirilməsi imkanları önə çıxır. Yaşıl iqtisadiyyata keçid, təbiətin və iqtisadiyyatın birgə inkişafını təmin edərək gələcək nəsillərə daha yaxşı bir həyat mühiti miras qoymağa kömək edir.

Nəticə

Bu tədqiqat qlobal və yerli səviyyədə yaşıl iqtisadiyyata keçidin çətinlikləri və imkanlarını əhatə edərək, müasir dövrdə ekoloji tarazlığın və iqtisadi davamlılığın qorunmasının vacibliyini vurğulamışdır. Tədqiqat nəticəsində əldə olunan əsas nəticələr aşağıdakılardır:

1. Yaşıl iqtisadiyyatın qlobal ekosistemə olan müsbət təsiri karbon emissiyalarının azaldılması, enerji effektivliyinin artırılması və sosial rifahın yüksəldilməsi ilə özünü büruzə verir. Bu, ətraf mühitin qorunması və iqtisadi artım arasında balansın yaradılmasına imkan tanıyır.

2. Tədqiqat zamanı müəyyən edilmiş çətinliklər arasında maliyyə resurslarının çatışmazlığı, texnoloji inkişafın geridə qalması, siyasi qeyri-sabitlik və ictimai maarifləndirmənin azlığı kimi amillər ön plana çıxır. Bu çətinliklərin aradan qaldırılması yaşıl iqtisadiyyata keçidin sürətləndirilməsi üçün kritik əhəmiyyət kəsb edir.

3. Gələcək tədqiqatlar yaşıl iqtisadiyyatın spesifik sektorlara, məsələn, kənd təsərrüfatı, enerji istehsalı və tullantıların idarə edilməsi sahələrində tətbiqinin daha dərindən öyrənilməsinə yönəlməlidir. Eyni zamanda, yerli icmaların yaşıl iqtisadiyyata keçid prosesindəki rolunu qiymətləndirmək və bu sahədəki praktik yanaşmaları araşdırmaq da faydalı olacaqdır.

Tədqiqat daha əvvəl aparılmış elmi işlərlə uyğunluq təşkil edir, çünki digər araşdırmalar da yaşıl iqtisadiyyatın inkişafının müsbət təsirlərini və bununla bağlı çətinlikləri vurğulamışdır. Bu tədqiqatın yeni aspekti yaşıl iqtisadiyyatın sosial və iqtisadi tərəflərini bir araya gətirərək Azərbaycan kontekstindəki spesifik çətinlikləri və imkanları daha aydın göstərməsidir.

Nəticədə, yaşıl iqtisadiyyata keçid yalnız ekoloji məqsədlər üçün deyil, həm də iqtisadi inkişafın davamlılığı və sosial rifahın yüksəldilməsi üçün zəruri bir istiqamətdir. Bu mövzuda daha dərindən araşdırmaların aparılması iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafına və gələcək nəsillərin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasına töhfə verəcəkdir.

Ədəbiyyatlar

1. Dadaşov M. D. (2022)“Yaşıl iqtisadiyyata keçid: dayanıqlı inkişaf perspektivindən faydalar çətinliklər və risklər” mövzusunda magistr dissertasiyası, Bakı, 106 s.
2. Hübətova, S.R. (2021)Azərbaycanda yaşıl iqtisadiyyata keçid prosesində sahələrarası balans modelindən istifadə imkanları // - Bakı: AMEA-nın Xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası,- (may-iyun), - s.54-61.
3. Hübətova, S.R. (2021)Yaşıl iqtisadiyyat konsepsiyası və onun dayanıqlı inkişaf konsepsiyası ilə əlaqəsinə müqayisəli baxış // AZMİU - Elmi əsərlər, №1, - s.150-156.
4. Mehdiyeva G.Y. (2019)İqlim dəyişmələrinin qlobal sənaye siyasətinə təsirinin ümumi tendensiyası // AMEA-nın Xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası, - (sentyabr-oktyabr), - 27-34 s
5. Amaral, R.E.C., Brito, J., Buckman, M. (2020) Waste Management and Operational Energy for Sustainable Buildings: A Review / R.E.C. Amaral, J. Brito, M. Buckman, [et al] // Sustainability, - 2020. 12, - p.5337.
6. Angel, P.S. (2022) Can a country's environmental sustainability exert influence on its economic and financial situation? The relationship between environmental performance indicators and country risk / P.S. Angel, C.R. Roberto, S.O. Marival // J. Clean. Prod., - 2022. 375 (15), - 134121
7. D'Amato, D.; Korhonen, J. (2021) Integrating the green economy, circular economy and bioeconomy in a strategic sustainability framework // Ecol. Econ., - 188, - p.107143.

Green Economy Development in Azerbaijan: Challenges and Opportunities

Ali Yusifov Master student

ali.yusifov.1945@gmail.com

Azerbaijan State University of Economics BMDM

Abstract:

The paper examines the fundamentals of green economy development in Azerbaijan, highlighting the country's strategic approach to transitioning towards a sustainable economic model. As a nation historically dependent on oil revenues, Azerbaijan is increasingly focusing on green growth as one of its five national priorities for socio-economic development. The research explores key aspects of this transition, including regulatory frameworks, innovative development, and scientific research.

The study reveals that while Azerbaijan has made significant strides in green economy initiatives, challenges remain. Notably, the country's expenditure on scientific research remains low, with research and development funding stagnating at around 0.5% of GDP. The paper emphasizes the importance of clean technologies, innovative development, and renewable energy sources in achieving green economy goals.

Key challenges include low investment in technological innovations, minimal renewable energy production (only 1.3% of total energy supply), and the need for more comprehensive fiscal policies supporting environmental protection. The research recommends prioritizing methodological frameworks, deepening scientific research, and creating robust legal structures to facilitate a successful transition to a green economy.

JEL CODE: Q53, Q55

Key words: green economy, environmental protection, renewable energy, economic diversification, sustainable development.

The global demand for a green economy is increasingly prompting individual nations to focus on the development of this sector. In a world characterized by globalization, it is acknowledged that combating nature is not a viable option. In light of the 4th industrial revolution and the impending transition to the 5th, it is essential for the economy to adopt environmentally sustainable practices. One of the five national priorities outlined for the socio-economic advancement of the Republic of Azerbaijan over the next decade pertains to fostering a clean environment and establishing the nation as a leader in "green growth." The economic reforms undertaken in Azerbaijan have positively influenced macroeconomic stability and the growth of various economic sectors. Notably, advancements in the private sector have significantly contributed to overall economic progress. While the oil sector continues to play a crucial role in Azerbaijan's economic landscape, recent initiatives have aimed to diminish the economy's reliance on oil revenues and promote the development of a green economy. The strategic documents "Azerbaijan-2030: National Priorities of Socio-Economic Development" and "Socio-Economic Development Strategy for 2022-2026" delineate the pathways for green economy advancement and the associated policies and actions to be undertaken in this domain. The emphasis in developing a green economy is placed on the extensive adoption of modern technologies and innovations, which in turn enhances the competitiveness of various economic sectors. Over the past decade, Azerbaijan has initiated several measures aimed at transitioning to a green economy. Following the declaration of 2010 as the "Year of Ecology," the country has undertaken significant steps in this regard, including the ratification of numerous international environmental conventions and the establishment of a foundational legal framework. (Socioeconomic Development, 2022). The shift towards a green economy in Azerbaijan also necessitates addressing the challenges of economic diversification. The advancement of the non-oil sector in alignment with contemporary standards is increasingly pertinent. The integration of modern technologies and the enhancement of innovative activities within this sector are crucial for the establishment of a green economy.

The green economy must leverage the extensive opportunities presented by domestic scientific research. It is important to recognize that, at present, the state plays a pivotal role in the execution of research and development activities. In Azerbaijan, unlike many developed and developing nations, the majority of funding for science and research is sourced from the state budget (Azerbaijan 2030, 2021). Nevertheless, this financial support is not characterized by a high level of investment. An analysis of the past decade reveals that while the allocation of state budget funds for research and development has seen an increase, its proportion relative to macroeconomic indicators remains significantly low. For instance, in 2021, budgetary allocations for scientific and related research rose to 143.6 million AZN, reflecting a 1.6-fold increase since 2010. However, the share of these expenditures in the country's GDP has stagnated at 0.2 percent from 2010 to 2021. Furthermore, over the last ten years, the proportion of these expenditures within the state budget has decreased by 0.3%, now standing at 0.5% (Tax and Net Zero, 2022). Despite some positive trends in the growth of scientific research and development over the past decade, numerous challenges persist in this sector. The volume of research and development remains minimal when compared to both developed and developing countries. Additionally, over 70% of such research is primarily fundamental and theoretical, with only 24% of the conducted research

yielding work that has the potential to generate scientific and innovative products or services (Aliyev & Gasimov, 2022).

One of the primary objectives in the establishment of a green economy is the implementation of clean technologies alongside the promotion of innovative development. This perspective supports the reduction of subsidies for traditional fuels, thereby facilitating the production of scientific and innovative goods through the application of contemporary technologies. There is a pressing need to expedite innovative development in Azerbaijan, particularly in the realm of product (service) manufacturing. Over the past decade, the nation has made notable strides in innovative development. For instance, the volume of products that underwent significant modifications or were newly introduced increased by a factor of 2.7, amounting to 12 million AZN. Nevertheless, the contribution of such products to the national GDP remains below 0.02%. Additionally, the allocation of funds for technological innovation within the industrial sector is relatively low. In 2021, expenditures for the introduction and development of new products (services) rose 2.8 times compared to 2010, reaching 7 million AZN. While investments in machinery and equipment related to technological innovation tripled during this period, and expenditures for new technologies increased by 3.4 times, these figures are still deemed inadequate for the advancement of a green economy. It is crucial to focus on modernizing the country's scientific capabilities, enhancing opportunities for applied research, and integrating modern technologies. Furthermore, it is advisable to place greater emphasis on innovative development, particularly in the production of goods that require minimal raw materials and energy (World Bank Group, 2023).

Evidence suggests that mitigating the most detrimental effects of severe climate change on a global scale hinges on the objective of limiting the rise in global temperatures to below 2%. Numerous nations and international organizations that advocate for such initiatives are optimistic about the feasibility of reaching this target by 2050, contingent upon the implementation of requisite measures. It is imperative to enhance focus on initiatives related to "greening and decarbonization," as well as the advancement of a non-resource-based economy that is bolstered by the global economic framework. This strategic approach should be integrated into state programs in Azerbaijan, given that the country faces significant challenges in this domain. Data from the past two decades indicate a trend of increasing air temperature levels within Azerbaijan, a phenomenon that is particularly pronounced in its major urban centers and populated areas (Mammadova & Huseynov 2021).

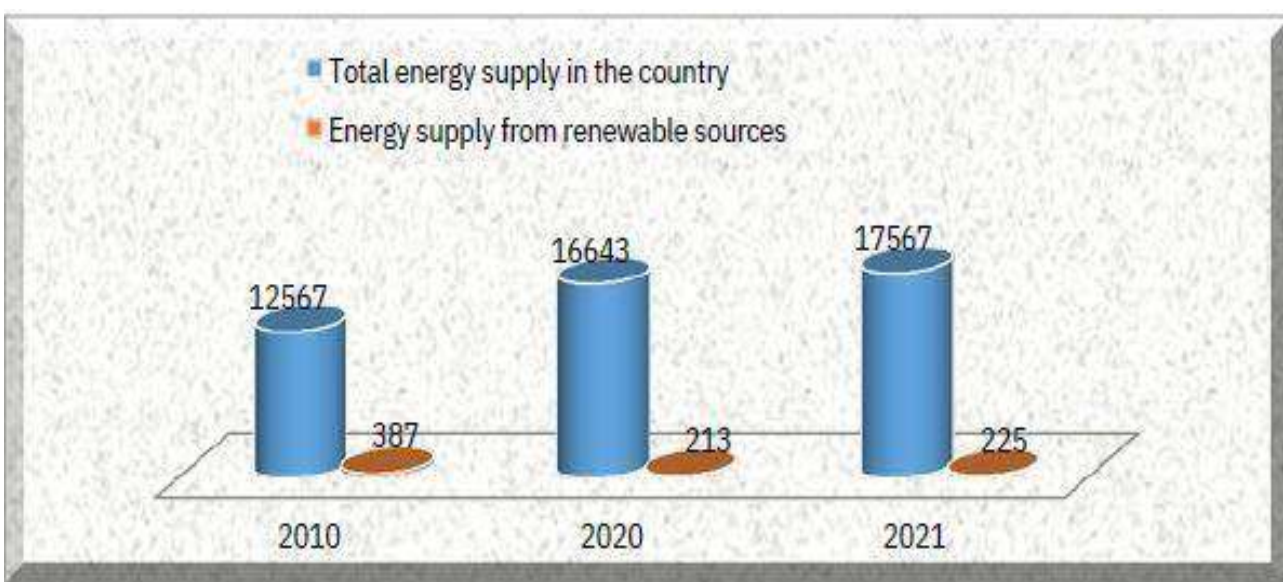
Climate change dynamics (annual average, °C)

Source: Data of the State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan.

Strengthening the fight against climate change makes it necessary to sustainably rationalize the use of available natural resources and preserve biodiversity. As in international practice, these factors should be taken as one of the basic principles of formation of sustainable and green economy in Azerbaijan. In addition, one of the main issues facing the country in the formation of a green economy is to increase the use of renewable energy sources. It should be noted that the necessary reforms in this sphere have been initiated in Azerbaijan. As in the world, in our country there are still problems in the sphere of realization of renewable energy sources. It should be noted that although the total energy supply of the country has increased by 40% in 2021 compared to 2010, but the energy supply from renewable energy sources has decreased by 70%. It is observed that energy supply from renewable energy sources is 1.3% in the total energy supply (Data of the State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan, 2022).

Energy supply from renewable sources (MW)

Source: Data of the State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan

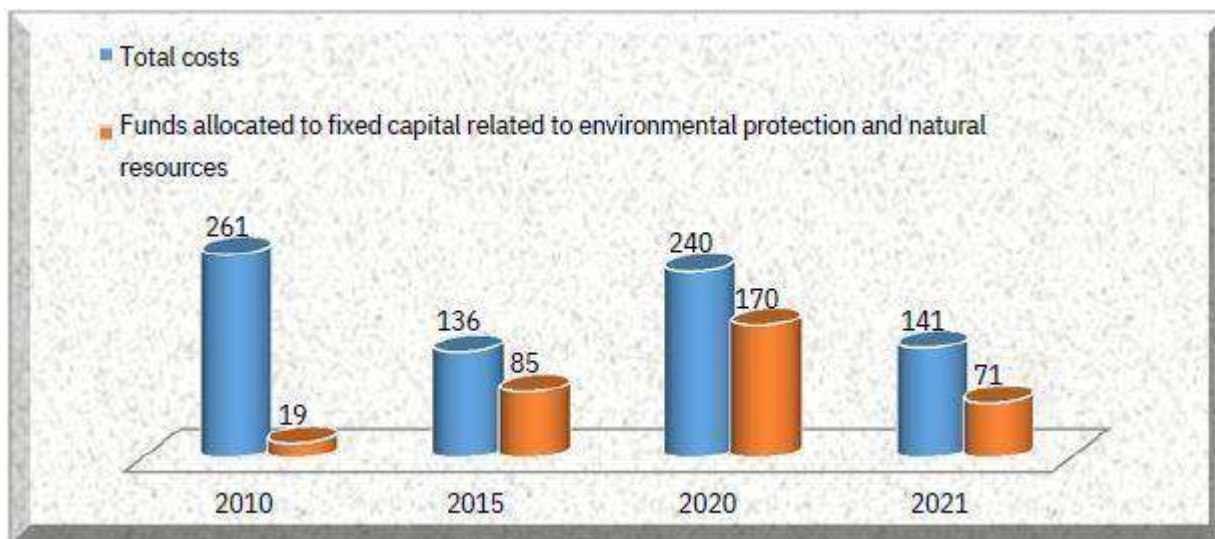
Elimination of problems in the sphere of energy supply from renewable sources actualizes the diversification of structural reforms of the economy, expansion of capital investments in such energy resources. Especially, when implementing the policy of supporting clean environment in Azerbaijan, it is important to increase the possibilities of attracting new renewable energy sources into circulation. (UNDP Azerbaijan, 2022).

The transition to a green economy actualizes the issue of green finance and investment. Increasing such investments, especially in both the public and private sectors, should be the focus of attention because of its importance. The acceleration of the country's economic development over the last decade has also been observed at the expense of increasing environmental waste. On the other hand, the share of households in waste generation is characterized by its high.

Thus, in 2021, compared to 2010, the amount of waste generated has increased 16.7 times to 3778 thousand tons. The share of households in waste generation is 68% (Data of the State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan, 2022). Over the last decade, many activities related to waste utilization and recycling have been carried out, waste processing and recycling enterprises have been

launched in major cities and suburbs. A part of Baku called "Black City" was completely rebuilt into "White City". Naturally, such industries have a large investment capacity and their continuation may take some time. It should be noted that this type of environmental industries and environmental protection expenditures are mainly carried out by the state. Although in 2021 compared to 2010 the amount of expenditures incurred by the state on environmental protection decreased by 1.9 times, however, the amount of funds allocated to fixed capital related to environmental protection and natural resources increased by 3.7 times (Data of the State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan, 2022)

State expenditures on environmental protection (million azn)

Source: Data of the State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan

Improvement of fiscal policy in the formation of a green economy in Azerbaijan should also be considered necessary. In particular, the country is accelerating the transition to the introduction of environmental and green taxes in order to combat climate change and expand the use of green technologies". International practice already shows certain positive developments in this area. For example, over the last thirty years the world has begun to introduce environmental and green taxes to prevent damage to nature and rational use of available resources. This practice is observed in the countries of Western Europe with more positive results (Adolf & Röhrig 2016).

Introduction of "green taxes" already plays an important role in the formation of state or local budget revenues, as well as becomes one of the main sources of financing the implementation of social and economic projects and programs in the countries. The introduction of environmental or green taxes in the country should have both environmental protection and compensatory function, aimed at compensating for damage in this area. In particular, the introduction of such taxes should become a means of reducing emissions into nature, minimizing the environmental burden on the country. When applying the relevant taxes, it is advisable to give preference to their incentive and fiscal directions (Adolf & Röhrig 2016). This approach will contribute to the improvement of environmental activities of enterprises and organizations, increasing interest in the introduction of new technologies in the country, obtaining additional revenues.

References:

1. Azerbaijan 2030: National Priorities of Socioeconomic Development. (2021) <http://e-qanun.az/framework/46813>.
2. Socioeconomic Development Strategy of the Republic of Azerbaijan for 2022-2026. (2022) https://static.president.az/upload/Files/2022/07/22/5478ed13955fb35f0715325d7f76a8ea_3699216.pdf
3. Data of the State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan. Baku, (2022) <https://www.stat.gov.az/source/environment/>
4. Tax and Net Zero: How do Green Tax policies in individual countries compare? 22 July (2022) <https://www.bdo.az/en-gb/insights/insights/tax-and-net-zero-how-do-green-tax-policies-in-individual-countries-compare>
5. Adolf C., & Röhrig K. (2016) Green Taxes As means of financing the EU budget: policy options // The Greens/European Free Alliance. 76 p. https://green-budget.eu/wp-content/uploads/2016-10-20_FINAL_PolicyOptions-for-Ecological-European-own-resources.pdf p.76
6. Aliyev, K., & Gasimov, I. (2022). Transition to Green Economy in Azerbaijan: Challenges and Opportunities. Renewable and Sustainable Energy Reviews, 89, 156-171.
7. World Bank Group. (2023). Azerbaijan Green Growth Assessment: Pathways to Sustainable Development. Washington, DC: World Bank Publications.
8. Mammadova, A., & Huseynov, O. (2021). Renewable Energy Development in Azerbaijan: Policy Framework and Economic Implications. Energy Policy, 144, 111-123.
9. UNDP Azerbaijan. (2022). Green Economy Transition in Azerbaijan: Assessment Report. United Nations Development Program. Focus: Evaluation of current green initiatives and future recommendations.
10. Guliyev, F., & Rzayeva, S. (2023). From Oil Dependency to Green Economy: Azerbaijan's Economic Diversification Efforts. Energy Research & Social Science, 85, 102-114.

İnsan kapitalı bilik iqtisadiyyatının formalaşmasının əsas amili kimi.

**Sumqayıt Dövlət Universiteti,
Məhəmməd Əhmədov,
mehammed.ehmedov.57@mail.ru**

Xülasə:

Məqalədə insan kapitalı bilik iqtisadiyyatının əsas amili kimi nəzərdən keçirilir. Burada iqtisadiyyatın inkişafının əsas tarixi mərhələləri, o cümlədən post-sənaye cəmiyyəti iqtisadiyyatının fərqli xüsusiyyətləri, onun istehsal amilləri, əsas mərhələləri olan innovasiya (informasiya) iqtisadiyyatı və bilik iqtisadiyyatının xarakterik cəhətləri tədqiq edilmişdir. Post-sənaye iqtisadiyyatının öyrənilməsində ABŞ iqtisadçısı Daniel Belin tədqiqatlarına geniş yer verilmişdir. Burada, eləcə də, bilik iqtisadiyyatının əsas xüsusiyyətləri və bilik bazarının mahiyyəti ətraflı təhlil edilmişdir. Bilik iqtisadiyyatı üç müxtəlif bazarın - bilik bazarı, xidmətlər

bazarı və əmək bazarının inteqrasiyası kimi tədqiq olunur. Bilik bazarının əsas məhsulu olan bilik xüsusi bir əmtəə kimi nəzərdən keçirilir. Onun üç əsas xüsusiyyəti: birincisi, məhsul kimi diskret(kəsilməzdir) olması; ikincisi, biliklər ictimai bir məhsul kimi yaradıldıqdan sonra hər kəs üçün əlçatan olması və üçüncüsü bir informasiya məhsulu olaraq istehlak edildikdən sonra tükənməzliyi və əksinə onun daim artması qeyd olunur. Məqalənin sonunda tədqiq edilən məsələlərlə əlaqədar əsas nəticələr formalaşdırılmışdır. Məqalənin hazırlaması prosesində taixi- məntiqi, ümimiləşdirmə, müşahidə və digər elmi metod və üsullardan istifadə edilmişdir. Məqalədə əsas istinad mənbəyi kimi ABŞ iqtisadçısı Daniel Belin və rus iqtisadçısı V.L.İnozemtsevin və digər müəllilərin əsərlərindən istifadə olunmuşdur

JEL kod: Q1

.Açar sözlər: yaşıl iqtisadiyyat, bilik iqtisadiyyatı, insan kapitalı, iqtisadi səmərəlilik, dayanıqlı iqtisadi inkişaf.

Summary:

The article considers human capital as the main factor of the knowledge economy. Here the main historical stages of economic development, including distinctive features of post-industrial society economy, its production factors, main stages of innovation (information) economy and characteristic features of knowledge economy were studied. In the study of the post-industrial economy, the studies of the US economist Daniel Bell have been given a wide place. Here, as well, the main features of the knowledge economy and the nature of the knowledge market are analyzed in detail. The knowledge economy is studied as an integration of three different markets - knowledge market, services market and labor market. Knowledge, which is the main product of the knowledge market, is considered as a special commodity. Its three main features: first, it is discrete as a product; secondly, knowledge is available to everyone after it is created as a public product, and thirdly, it is inexhaustible after it is consumed as an information product, and on the contrary, it is constantly increasing. At the end of the article, the main conclusions related to the studied issues were formed. In the process of preparing the article, historical-logical, generalization, observation and other scientific methods and techniques were used. In the article, the works of US economist Daniel Belin and Russian economist V.L. Inozemtsev and other authors were used as the main source of reference.

Keywords: *green economy, knowledge economy, human capital, economic efficiency, sustainable economic development.*

Giriş.

XX əsrin 60 – 70 – ci illərindən başlayaraq dünya iqtisadiyyatının inkişafında bilik iqtisadiyyatına əsaslanan cəmiyyətin qurulması ən mühüm hadisələrdən birinə çevrilmişdir. Bilik iqtisadiyyatı, ümumiyyətlə, iqtisadiyyatın inkişafı və onun rəqabət qabiliyyətliliyinin təmin edilməsi üçün yeni bilik yaradan, onu yayan və tətbiq edən bir iqtisadiyyatdır. Bilik iqtisadiyyatı yeni biliklərin xalq təsərrüfatının bütün sahələrinə, bölmələrinə və iqtisadi proseslərdə iştirak edən bütün bazar subyektlərinə təsir edən bir iqtisadiyyatdır. Müasir biliklər yeni fəaliyyət növlərinin, yeni istehsal sahələrinin yaranmasına səbəb olur, ayrı-ayrı müəssisələrin və bütövlükdə milli iqtisadiyyatların rəqabətqabiliyyətliliyini yüksəldir, əhəlinin rifah halının yaxşılaşmasına səbəb olur. Hal – hazırda yaşıl iqtisadiyyatın formalaşmasının əsas mənbəyi bilik iqtisadiyyatı hesab olunur. Bu bir tərəfdən yaşıl iqtisadiyyatın müvafiq resurslarla təmin edilməsi nöqtəyi – nəzərdən, həm də digər tərəfdən vətəndaşlarımızın mariflənməsi nöqtəyi – nəzərdən zəruridir.

1. Post-sənaye cəmiyyətinin iqtisadiyyatı.

Məlumdur ki, iqtisadiyyat müstəqil elm sahəsi kimi cəmiyyətdə maddi nemətlərin istehsalı, bölgüsü, mübadiləsi və istehlakı proseslərində yaranan iqtisadi münasibətləri öyrənən ictimai bir elmdir. İqtisadi fəaliyyət isə ölkə vətəndaşlarının maddi və sosial rifah halının təmin edilməsinə yönəlmiş ictimai münasibətlər sistemidir. İstehsalda üstünlük təşkil edən amillərdən və təsərrüfat sahəsindən asılı olaraq iqtisadiyyatın tarixi inkişafını aşağıdakı üç əsas mərhələyə ayırmaq olar:

sənayedəncəki iqtisadiyyat, burada istehsalın əsas amilləri kimi təbii resurslar və insanın əl əməyi üstünlük təşkil edirdi və cəmiyyətin məşğulluq sahəsi əsasən kənd təsərrüfatı sahələridir;

sənaye iqtisadiyyatı, burada aparıcı istehsal amilləri kimi kapital, sahibkarlıq bacarığı və məşinli əmək çıxış edir, əsas təsərrüfat sahəsi isə sənaye sahələridir;

post-sənaye cəmiyyətinin iqtisadiyyatı, burada istehsalın əsas amili informasiya hesab olunur və bu zaman əhalinin əsas məşğulluq sahəsi müxtəlif xidmət sahələri təşkil edir. Post-sənaye iqtisadiyyatının isə iki əsas inkişaf mərhələsini bir –birindən ayırmaq olar - innovasiya (informasiya) iqtisadiyyatı və bilik iqtisadiyyatı.

İnnovasiya (informasiya) iqtisadiyyatı ilə bilik iqtisadiyyatının əsas fərqli cəhəti cəmiyyət üçün yeni biliklərin hansı dəyərə malik olmasıdır. İnnovativ iqtisadiyyatda yeni biliklər innovasiyaların yaradılmasının zəruri şərtidir, lakin əsas hərəkətverici qüvvə yeni texnologiyalar, iqtisadiyyata innovativ istehsal üsullarının daimi tətbiqi, innovasiyaların və texnologiyaların alqı-satqısıdır. Bilik iqtisadiyyatı dövründə isə aparıcı mövqeyə biliklər çıxır, bu zaman biliklər müstəqil bir alqı- satqı obyektini təşkil edir, intellektual kapitalın digər istehsal amilləri ilə birləşməsi baş verir. Əhalinin əsas məşğulluq sahəsi isə biliklərin istehsalı və onun yayılması təşkil edir.

Bilik iqtisadiyyatı post-sənaye iqtisadiyyatının ən yüksək inkişaf mərhələsidir və burada istehsalın əsas amilləri kimi insan kapitalı və biliklər çıxış edir. “Bilik iqtisadiyyatı” termini ilk dəfə 1962-ci ildə Frits Maxlup tərəfindən istifadə edilmişdir. Post-sənaye iqtisadiyyatının nəzəri əsaslarını ilk olaraq hərtərəfli öyrənən iqtisadçılardan biri isə ABŞ iqtisadçısı Daniel Bell olmuşdur. Daniel Bell tərəfindən post-sənaye cəmiyyəti anlayışı ilk dəfə 1959 – cu ildə Zaltsburqda keçirilmiş seminardakı çıxışında istifadə edilmişdir. O, belə hesab edirdi ki, post-sənaye cəmiyyəti heç də insanın istehsal prosesindən sıxışdırılıb çıxarılmış cəmiyyət deyil(D.Bell, 2004).

Post-sənaye cəmiyyəti əslində sənaye sahəsinin öz aparıcı rolunu itirmiş olduğu bir cəmiyyətdir. Sənayenin aparıcı rolunun zəifləməsinə artmaqda olan yeni texnologiyalar təsir göstərmişdir. Yeni texnologiyalarda əsas məhsuldar qüvvə isə elmdir. Hər bir cəmiyyətin potensialı bu cəmiyyətin ixtiyarında olan informasiya və biliklərin miqyası ilə ölçülür. Post-sənaye problemləri ilə bağlı apardığı tədqiqatlar D.Bell üçün böyük uğurlar gətirmişdir. Məhz bu dövrdə onun əsas iki əsəri nəşr edilmişdir: “Gözlənilən post-sənaye cəmiyyəti” və “Kapitalizmin mədəni ziddiyyəti.” “Gözlənilən postsənaye cəmiyyəti” əsəri ilk dəfə ABŞ-da 1973 –cü ildə nəşr edilmişdir. Əsər post-sənaye cəmiyyətinin müxtəlif tərəflərinin tədqiq edilməsinə həsr edilmişdir. O, burada xidmət iqtisadiyyatının inkişafını, bilik daşıyıcıları sinfinin formalaşmasını, cəmiyyətin təhsil sisteminin srukturunun dəyişməsinə, müasir korporasiyaların təşkilində yeni tendensiyaları, sosial planlaşdırma və proqnozlaşdırmanın yaranan yeni elementlərini, eləcə də postsənaye cəmiyyətinin siyasi strukturunu və hökmran mövqeyə malik olan texnokratik sinfin mahiyyətini nəzərdən keçirir (D.Bell, 2004).

Beləliklə, post-sənaye cəmiyyətinin əsas fərqli cəhəti işçi qüvvəsinin şox böyük bir hissəsinin kənd təsərrüfatı və emal sənaye sahələrində deyil, xidmət sahələrində - ticarət, maliyyə, nəqliyyat, səhiyyə,

əyləncə sənayesi, eləcə də elm, təhsil, idarəetmə və digər sahələrdə çalışmasıdır.

Hal hazırda, demək olar, dünya ölkələrinin böyük əksəriyyəti ilkin sahələrdən, məsələn, kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı, balıqçılıq və hasilat sənayesindən asılıdır. Bu iqtisadiyyatlar bütövlükdə təbii resurslara əsaslanır. Bu sahələrdə məhsuldarlıq çox aşağıdır və onların gəlirləri xammal və ilkin emal məhsullarının qiymətləndirilməsindən asılı vəziyyətdədir. Afrika və Asiya ölkələrinin əksəriyyətində işçi qüvvəsinin təxminən 70% - i aqrar sahədə məşğuldurlar. Keçmiş Sovet Respublikalarında da, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında da işçi qüvvəsinin çox hissəsi sənayedə və ya əmtəə istehsalında çalışırlar. Amerika Birləşmiş Ştatları və bir çox Qərbi ölkələrində isə işçilərin yarısından çoxu xidmət sahələrində cəmləşmişdir və ümumi daxili məhsulun yarısından çoxu xidmət sahələrinə payına düşür.

Sənaye cəmiyyəti maddi nemətlərin istehsalına cəlb edilmiş insanların və maşınların məcmusunu təşkil edir. Post-sənaye cəmiyyəti isə yeniliklər və dəyişikliklərlə bağlı olan cəmiyyətdir. Post-sənaye cəmiyyəti yeni biliklər sistemi əsasında mövcuddur ki, bu da öz növbəsində yeni ictimai münasibətlər və yeni strukturların yaradılmasını, yeni idarəetmə metodlarının tətbiq edilməsini tələb edir (D.Bell, 2004).

2. Bilik iqtisadiyyatı.

Biliklər, aydındır ki, istənilən cəmiyyətin fəaliyyət göstərməsi üçün zəruridir. Lakin, post-sənaye cəmiyyətinin fərqli xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu zaman biliyin xarakteri dəyişmişdir. Məsələn, qərarların qəbul edilməsində və dəyişikliklərin idarə edilməsində nəzəri biliklər aparıcı mövqeyə malikdirlər. Müasir cəmiyyət yeniliklərlə yaşayır və mövcud dəyişiklikləri idarə etməyə çalışır. Bu zaman əsas məqsəd gələcəyi görmək, inkişafın əsas meyillərini müəyyən etməkdir. Bu isə cəmiyyətdə planlaşdırmaya və proqnozlaşdırmaya tələbatı artırır.

Bilik iqtisadiyyatının əsasını biliklər, qeyri-maddi aktivlər və intellektual kapital təşkil edir və bu iqtisadiyyat üçün milli sərvətin strukturunda qeyri-maddi aktivlər əhəmiyyətli üstünlüyə malikdir (İnozemtsev, 2015). Xidmət sektorunun ÜDM-də yüksək payı ilə yanaşı, belə iqtisadiyyat üçün təhsil və elmi tədqiqatlar sahəsinə çəkilən xərclər, həmçinin insan kapitalının və təhsil sahəsinin yüksək inkişafı xarakterikdir. Beləliklə, bilik iqtisadiyyatının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, burada əsas rol texnologiyalara deyil, insana məxsusdur, çünki məhz o yeni bilikləri yaradır və bu biliklər isə öz növbəsində istehsalda innovasiyaların tətbiqini təmin edir. Bilik iqtisadiyyatına keçid ölkənin yüksək inkişaf səviyyəsinə malik olmasından xəbər verir. Belə iqtisadiyyat insan kapitalının keyfiyyətinin artırılmasını, əhəlinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsini, yeni biliklərin fasiləsiz istehsalını, müasir texnologiyaların, innovasiyaların tətbiqini və yüksək keyfiyyətli xidmətlərin göstərilməsini tələb edir.

Ölkənin bilik iqtisadiyyatının inkişaf dərəcəsini qiymətləndirməyə imkan verən əsas göstəricilər sisteminə daxildir: elmi-tədqiqat işlərinə ayrılan maliyyə vəsaitlərinin ayrılmasının səviyyəsi, elmi-tədqiqat işləri ilə məşğul olan işçilərin sayı, ÜDM-də elmi – tədqiqat işlərinə çəkilən xərclərin payı, dövlət büdcəsindən elmi tədqiqatlara ayrılan maliyyə vəsaitlərinin dinamikası və s. Dünya Bankının metodologiyasına əsasən bilik indeksi, bilik iqtisadiyyatı indeksi, insan potensialının inkişafı indeksi kimi göstəricilərdən də istifadə olunur.

Post-sənaye iqtisadiyyatının fərqli xüsusiyyəti yalnız yüksək texnoloji məhsul və xidmətlərin istehsalı deyil, həm də bilik və texnologiyaların bütün sahələrdə səmərəli istifadəsidir (İnozemtsev, 2015). Müasir iqtisadiyyatın əsas fərqli xüsusiyyətlərindən biri ictimai nemətlərin yaradılmasında informasiya resurslarının və biliklərinin üstünlük təşkil etməsidir. Məhsul və xidmətlərin hazırlanması ilk olaraq ideyaların yaranma mərhələsində formalaşır və bunun davamı kimi onların işlənilməsi, istehsalı, marketinqi, reklamı və satışı həyata keçirilir. Bu mərhələlərin hər birində innovasiyalar yeni istehsalatlar,

fəaliyyət növləri və sahələrin yaranmasına səbəb olur və beləliklə, bilik və texnologiyaların davamlı təkrarlanması baş verir və “bilik bazarı” formalaşır.

Digər resurslarla müqayisədə biliklərin fərqli xüsusiyyəti yalnız yenilənəbilmə qabiliyyəti ilə deyil, həm də onun universal olmasında, amortizasiyaya məruz qalmamasında, əksinə, ötürüldükdə artmasındadır. Bilik iqtisadiyyatının mövcudluğu iki əsas dayağa - birincisi, səmərəli iqtisadiyyata və yüksək təhsil və peşə hazırlığına əsaslanır (İnozemtsev, 2015).

Hal-hazırda inkişaf etmiş ölkələrdə biliklərə və innovasiyalara xüsusi əhəmiyyət verilir. Məqsəd informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının inkişafına və tətbiqinə daha fəal dəstək vermək, regional tədqiqat mərkəzləri, universitetlər və müəssisələri birləşdirən “innovasiya mərkəzləri”nin yaradılmasıdır. Bu gün biliklərə investisiya qoyuluşu əsas fondlara investisiya qoyuluşundan daha sürətlə artır. Bəşəriyyətin sahib olduğu biliklərin 90%-i son 30 ildə əldə edilmişdir və bütün sivilizasiya tarixində hazırlanan alim və mühəndislərin 90%-i bizim müasirlərimizdir. Bu, təbii ehtiyatların istifadəsinə əsaslanan iqtisadiyyatdan bilik iqtisadiyyatına keçidin əsas əlamətidir.

Bəzi ekspertlər bilik iqtisadiyyatını ictimai inkişafın yeni mərhələsi hesab edirlər. Necə olursa olsun, biliklər iqtisadi dünyanın mənzərəsini dəyişdirmişdir. Bilik iqtisadiyyatının əsasını biliklər, qeyri-maddi aktivlər və intellektual kapital təşkil edir və milli sərvətin strukturunda qeyri-maddi aktivlərin maddi aktivlərə nisbətən üstünlük təşkil etməsi ilə xarakterizə olunur. Bu cür iqtisadiyyata həmçinin ÜDM-də xidmət sektorunun yüksək payı, təhsil sahəsinə və elmi tədqiqatlara böyük xərclər, eləcə də insan kapitalının və təhsil sektorunun üstün inkişafı xasdır.

3. İnsan kaitalı bilik iqtisadiyyatının əsas amilidir.

Bilik iqtisadiyyatının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, burada əsas rol texnologiyalara deyil, insana məxsusdur, çünki məhz o, yeni biliklər yaradır və bu biliklər istehsalatda innovasiyaların tətbiqinə imkan verir. Azərbaycan Respublikası təbii ehtiyatlar, faydalı qazıntılar baxımından zəngin bir ölkədir. Lakin, onun əsas sərvəti insanlar, onların ağılı, bilikləri və təcrübəsidir. Bizim sərvətlərimizin tükənməz mənbəyi məhz bundadır. Hələ də bir çox gənc alimlər Qərbə getməyə can atırlar. Bunun səbəbi hər zaman maddi məsələlər deyil. Çox zaman laboratoriyalarda lazımi avadanlıqlar və müvafiq iş şəraitinin olmamasıdır. Mövcud durumu dəyişdirmək üçün ilk növbədə biliklər düzgün qiymətləndirilməlidir (Pavlova, 2017).

Biliklər həm fərdi məhsul olaraq şəxsi mülkiyyətə çevrilə bilər, həm də cəmiyyətə aid edilən ictimai bir məhsuldur. Bu səbəbdən biliklər, onların istehsalına çəkilən xərclər satılan biliklərin bazar dəyəri ilə ölçülür. Bu gün iqtisadi inkişafın inteqral göstəricisi kimi ən çox ümumi daxili məhsul (ÜDM) göstəricisindən istifadə olunur. Məhsulun alqı-satqı qiyməti onun faydalılığının real göstəricisidir. Lakin bu, ictimai məhsullar üçün keçərli deyil, çünki onlar ya pulsuz, ya da real dəyərindən xeyli aşağı qiymətə təqdim edilir. Odur ki, ictimai məhsulların istehsalı və istehlakı ÜDM-də xərclər əsasında əks olunur. Biliklər də əsasən ictimai məhsul olaraq qəbul edilməlidir.

Biliklərin dəyərini ölçmək üçün dövlətin elmə çəkdiyi xərclər kifayət etmir. Əsas göstərici biliklərə olan tələbin ölçülməsidir. Bilik iqtisadiyyatında məhz biliklərin istehlakı onların əhəmiyyətini müəyyən edir. Bu səbəbdən çox sayda ixtira və kəşflər dünyaya gəlmədən yox olub gedir (Pavlova, 2017).

Bilik üç əsas xüsusiyyətə malikdir: birincisi, bilik məhsul kimi diskret (kəsiləməz) bir təbiətə malikdir; ikincisi, biliklər ictimai bir məhsul kimi yaradıldıqdan sonra hər kəs üçün əlçatandır və üçüncü xüsusiyyət isə biliklər informasiya məhsulu olaraq istehlak edildikdən sonra tükənmir, əksinə artır.

Bilik iqtisadiyyatı yalnız bazar mexanizmləri ilə idarə edilə bilməz. Təklif olunan mexanizmlərdən biri biliklərin qiymətləndirilməsi üçün fərqli qiymət mexanizmlərinin olmasıdır. Bilik diskretdir, yəni bilik bir

məhsul kimi bölünməzdir. O ya mövcuddur, ya da yoxdur, aralıq vəziyyəti olmur. Bu, onu hissələrə bölünə bilən və ayrı-ayrı qiymətləndirilən ənənəvi məhsullardan əsaslı şəkildə fərqləndirir. Bilik ictimai nemətdir, yəni bilik yaradıldıqdan sonra hamı üçün əlçatan olur. Digər ictimai nemətlər kimi, bir istifadəçi digərini istifadədən məhrum etmir, bu isə biliyin ənənəvi bazarlarda monetizasiyasını və reallaşdırılmasını çətinləşdirir (Kelçevskaya, 2022). Bilik informasiya təbiətlidir, yəni bilik istehlak edildikdən sonra yox olmur. Maddi məhsullardan fərqli olaraq, informasiya dəfələrlə istifadə oluna bilər, bu isə satış və intellektual mülkiyyətin qorunması üçün xüsusi yanaşmalar tələb edir.

Bu xüsusiyyətlər ənənəvi bazar mexanizmlərini bilik iqtisadiyyatı üçün səmərəsiz edir. Məsələn, bilik məhsullarının hazırlanması bəzi hallarda demək olar ki, heç bir xərcinin olmaması səbəbindən qiymət diskriminasiyası yaranır, yəni qiymətlər konkret istifadəçilərin imkanları və ehtiyaclarına uyğun olaraq təyin edilir. Bu, xüsusilə proqram təminatı və statistik məlumatlar kimi sahələr üçün aktual hesab olunur, bu zaman alışı vaxtına, alıcının statusuna və digər amillərə əsaslanaraq qiymət seqmentləşməsi tətbiq oluna bilər (Kelçevskaya, 2022). Lakin, bilik bazarı piratçılıqla üzləşir ki, bu da satıcılar üçün zərərli olmasına baxmayaraq, bəzi hallarda məlumatın daha geniş yayılmasına kömək edir. Uzunmüddətli perspektivdə qeyri-leqal bilik sahəsi bazarın səmərəliliyi artdıqca azalacaqdır.

Biliyə mülkiyyət hüquqlarının tənzimlənməsi üçün müəllif hüquqları tətbiq edilir. Rəsmi qanunvericilik tənzimləmələrinə paralel olaraq, qeyri-formal müəllif hüquqları da böyük əhəmiyyət kəsb edir və bu ilk növbədə alimin və ya elmi müəssisənin nüfuzu ilə sıx bağlıdır. Nüfuz burada bazar resursu rolunu oynayır və alimlərin əməyinə olan tələbatı və onların gəlir səviyyəsini müəyyən edir.

Bilik iqtisadiyyatı üç müxtəlif bazarın inteqrasiyasını təşkil edir:

- bilik bazarı,
- xidmətlər bazarı,
- əmək bazarı.

Bunların hər üçü bir-biri ilə sıx əlaqədədir. Biliklərin idarə olunmasında əsas amil innovasiya menecmentidir. Bu sahədə mütəxəssislər yeni və inkişafa səbəb olacaq istiqamətləri hiss etməli və fundamental bilikləri kommersiya uğurlarına çevirməyi bacarmalıdırlar. İntellektual kapital – bilik iqtisadiyyatının əsasını təşkil edir. İntellektual kapital müasir cəmiyyətin sərvətinin əsası olmaqla iqtisadi sistemlərin rəqabət qabiliyyətini müəyyən edir. İntellektual kapital üç hissədən ibarətdir: insan kapitalı, təşkilati kapital və istehlakçı kapitalı. İnsan kapitalı bilikləri onun praktiki bacarıqları, insanların yaradıcılıq qabiliyyətlərini və iş mədəniyyətini əhatə edir. Təşkilati kapital prosedurlar, texnologiyalar, idarəetmə sistemləri və patentləri əhatə edir. İstehlakçı kapitalı isə şirkətin müştərilərlə əlaqələrini ifadə edir. Bu üç kapital qarşılıqlı şəkildə fəaliyyət göstərir və hər birinə kifayət qədər investisiya yönəldikdə güclü sinerji effekti yarada bilər.

Müasir bilik iqtisadiyyatı mərhələsinin reallıqları göstərir ki, texnologiyanın inkişaf səviyyəsi müxtəlif ölkələrin iqtisadi artımına onların inkişaf mərhələlərindən asılı olaraq müxtəlif cür təsir göstərir. Texnoloji yeniliklər yüksək texnoloji inkişaf səviyyəsinə malik ölkələrin iqtisadi inkişafını əhəmiyyətli dərəcədə müəyyən edir; orta və aşağı texnoloji inkişaf səviyyəsinə malik ölkələr üçün isə birbaşa xarici investisiyalar çərçivəsində xarici texnologiyaların mübadiləsi və adaptasiyası daha vacib hesab olunur. Adambaşına düşən ÜDM səviyyəsinə görə aşağı olan ölkələr əsasən patentləşdirilmiş texnologiyaları alıb mənimsəyirlər, yüksək inkişaf etmiş ölkələr isə yeni texnologiyalar yaradırlar.

Təbii ki, informasiya cəmiyyəti işçi qüvvəsinin ixtisas səviyyəsinə daha yüksək tələblər irəli sürür, bu səbəbdən bazar iqtisadiyyatına malik ölkələrdə ali təhsilli işçilərin xüsusi çəkisi və onların iqtisadi

səmərəliliyi də yüksəlir. Hazırda təhsil və peşə hazırlığının “ömür dövrü”nün qısalması da xarakterikdir, bu səbəbdən kadrların davamlı təhsili daha da əhəmiyyətli hesab olunur. Beləliklə, bilik iqtisadiyyatının uğurlu fəaliyyətinin əsas amilləri dövlətin iqtisadi siyasəti və insan potensialının keyfiyyəti arasında bir-birini tamamlayan əlaqələrdən asılıdır. Bilik iqtisadiyyatının təbiətini dərk etmək, onun göstəricilərini araşdırmaq innovasiya infrastrukturunu vasitəsilə biliklərə əsaslanan yeni cəmiyyətə gedən yolu göstərir. Biliklər bəşəriyyətin ən güclü təkrar istehsal olunan resursudur.

Nəticə.

Tədqiq olunan məsələlərlə əlaqədar aşağıdakı nəticələri formalaşdırma bilərik.

Birincisi, müasir dövrdə insan kapitalının formalaşdırılmasının konseptual əsasını bilik iqtisadiyyatı təşkil edir, bilik iqtisadiyyatına əsaslanan cəmiyyətin qurulması hal-hazırda dövrümüzün ən mühüm hadisələrdən birinə çevrilmişdir və bilik iqtisadiyyatı, ümumiyyətlə, iqtisadiyyatın inkişafı, onun rəqabət qabiliyyətliliyinin təmin edilməsi üçün yeni bilik yaradan, yayan və tətbiq edən bir iqtisadiyyatdır.

İkincisi, bilik iqtisadiyyatı post-sənaye iqtisadiyyatının ən yüksək inkişaf etmiş mərhələsidir və burada istehsalın əsas amilləri kimi insan kapitalı və biliklər çıxış edir. Bilik iqtisadiyyatı üç əsas xüsusiyyətə malikdir: birincisi, bilik məhsul kimi diskret (kəsilməzdir) bir təbiətə malikdir; ikincisi, biliklər ictimai bir məhsul kimi yaradıldıqdan sonra hər kəs üçün əlçatandır və üçüncüsü isə biliklər informasiya məhsulu olaraq istehlak edildikdən sonra tükənmir, əksinə artır.

Üçüncüsü bilik iqtisadiyyatı üç müxtəlif bazarların - bilik bazarı, xidmətlər bazarı və əmək bazarının inteqrasiyasını təşkil edir: hər üç bazar bir-biri ilə sıx əlaqədədir, biliklərin idarə olunmasında əsas amil isə innovasiya menecmentidir.

Ədəbiyyat

1. Д.Белл. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования. М.2004, 788 стр.
2. А.Нүсөйнова (İİETİ). İnsan kapitalının inkişafı: nəzəri aspektləri və qiymətləndirmə metodologiyası. Bakı, ”ÇarART” nəşriyyatı. 2017, 283s.
3. Н.Р.Кельчевская. Экономика знаний. Уральский федеральный университет. Екатеринбург. Изд-во Урал. Ун-та. 2022, 192с.
4. О.Н.Павлова. Экономика знаний. СПб. Университет ИТМО, 2017. 123 с.
5. В.Л.Иноземцев. К теории пост-экономической общественной формации. М.2015, 336 стр.
6. <https://www.nkj.ru/archive/articles/2874/> (Наука и жизнь, Экономика знаний.)

Yaşıl intellektual kapitalın müasir iqtisadiyyatda rolu
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin tələbəsi: Elmira Məmmədova
Baş müəllim Zeynəb Qiyasova
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Xülasə: Bu tədqiqatın əsas məqsədi I4.0ES (4cü sənaye erası) çərçivəsində korporativ sosial məsuliyyət (KSM), yaşıl intellektual kapital (YİK), yaşıl innovasiya (Yİ) və davamlı performans arasındakı qarşılıqlı əlaqələri araşdırmaqdır. Bu tədqiqat, bu aspektləri bir araya gətirərək və onların birgə təsirlərini təhlil edərək, təşkilatların KSM təcrübələrindən istifadə edərək intellektual kapital

yaratmaq, innovasiyaları təşviq etmək və davamlı performansla nail olmaq yolları haqqında yeni eyni zamanda hazırlamaq və həyata keçirmək istəyən menecerlər üçün dəyərli təkliflər irəli sürür. Nəticədə I4.0ES-in mövcud mərhələsində rəqabət qabiliyyətini artırmağa və davamlı fəaliyyətə dəstək verməyə kömək edir.

Açar sözlər: Yaşıl intellektual kapital, 4-cü sənaye dövrü, yaşıl iqtisadiyyat, ekosistem

Müasir, sürətlə inkişaf edən iş mühitində davamlı inkişafa üstünlük vermək təşkilatlar üçün vacib bir məqamdır. Şirkətlər, ətraf mühitə dair narahatlıqlar və məsuliyyətli biznes təcrübələrinə artan tələbat səbəbindən fəaliyyətlərini davamlılıq məqsədlərinə uyğunlaşdırmaq üçün yeni və yaradıcı yanaşmalar axtarırlar. Yaşıl innovasiya (Asiaei, O'Connor and Barani, Joshi 2023), yaşıl insan resurslarının idarə edilməsi (Yasin, Huseynova və Atif, 2023), yaşıl təchizat zəncirinin idarə edilməsi, yaşıl satılma strategiyaları (Ahmad, Jafar, Waheed, Sun and Kazmi, 2023) və dairəvi iqtisadiyyata keçid (Reike, Hekkert and Negro, 2023) kimi yaşıl təcrübələr ətrafında geniş tədqiqatlar aparılır. Şirkətlər artıq korporativ sosial məsuliyyəti (KSM) yalnız iqtisadi mülahizələrlə deyil, daha strateji yanaşma kimi qiymətləndirirlər. Korporativ davamlılıq təşəbbüsləri ilə ekoloji standartlara uyğun fəaliyyət göstərmək, şirkətlərə dayanıqlı performanslarını (DP) artırmağa kömək edir. KSM və ətraf mühitlə bağlı məsuliyyətlərin artması, təşkilatların intellektual kapitalını gücləndirmələri üçün əlavə imkanlar yaradır (Marco-Lajara, Zaragoza-Sáez, Martínez-Falcó, Sánchez-García, 2023). İntellektual kapital geniş tədqiq olunmuş və davamlı performansın təmin edilməsi baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir, lakin onun "yaşıl intellektual kapital" adlanan aspekti kifayət qədər araşdırılmamışdır (Ghosh & Haque, 2023). Yaşıl intellektual kapitalla investisiya qoyuluşu şirkətlərə ekoloji idarəetmə standartlarına cavab vermək və rəqabət üstünlüyü qazanmaq üçün imkanlar yaradır. Bu, ekoloji problemləri həll etməklə yanaşı, qeyri-maddi resurslar vasitəsilə dəyər yaratmağın yeni yanaşmasını təqdim edir (Wang & Juo, 2021). Şirkətlər YİK-dan istifadə etməklə öz ekoloji göstəricilərini yaxşılaşdıraraq davamlı inkişaf üçün rəqabət üstünlüklərini gücləndirə bilirlər. YİK ekoloji mühafizə və yaşıl innovasiyalarla əlaqəli qeyri-maddi aktivlərin, biliklərin və bacarıqların toplusunu ifadə edir.

Korporativ sosial məsuliyyət və davamlı performans

Təşkilatların ekoloji, sosial və iqtisadi məsələlərə dair artan təzyiq qarşısında olması korporativ sosial məsuliyyətin (KSM) əhəmiyyətinin artmasına səbəb olmuşdur. Alıcıların ekoloji cəhətdən daha şüurlu məhsul və xidmətlərə olan tələbinin yüksəlməsi, sənayelərdə ekoloji təsirləri proaktiv şəkildə azaltmaq məqsədilə eko-sahibkarlığın inkişafına təkan vermişdir. Müştərilər, işçilər, rəqiblər və dövlət orqanları kimi maraqlı tərəflər, təşkilatlardan KSM-nin sosial və ekoloji sahələrdə güclü mövqe tutmasını gözləyirlər (Trapp & Kanbach, 2021).

KSM, cəmiyyət üçün dəyər yaradan strategiyaların, qərarların və fəaliyyətlərin hazırlanmasını əhatə edir və üç əsas sahədə – iqtisadi, sosial və ekoloji istiqamətlərdə fəaliyyət göstərir. Əldə edilən nəticələr KSM-nin ümumilikdə performansla müsbət təsir etdiyini göstərir, lakin çoxsaylı tədqiqatlar əsasən iqtisadi göstəricilərə diqqət yetirmişdir (Al-Shammari, Banerjee and Rasheed, 2022). Buna baxmayaraq, KSM-nin hər üç istiqamət üzrə performansla təsirinə daha geniş şəkildə qiymətləndirilməsinə ehtiyac var. Müasir dövrdə təşkilatlar sosial və ekoloji göstəriciləri öz fəaliyyətlərinin ölçülməsinə daxil etməyin vacibliyini daha yaxşı anlayırlar. Bu göstəricilərin tətbiqi şirkətlərin KSM təşəbbüslərinin dəyərini daha dəqiq ölçməsinə və qiymətləndirməsinə imkan yaradır. Belə bir yanaşma təşkilatın korporativ sərvətini daha davamlı və geniş perspektivdə əks etdirir və onun gələcəkdə ekoloji dəyər yaratma bacarığını göstərir. Performansın ölçülməsinə sosial və ekoloji

baxışların daxil edilməsi, korporativ davamlılıq prinsiplərinə uyğun gəlir və bu sahələrdəki problemlərə prioritet verməyə kömək edir. Belə bir səmərəli ölçmə sisteminə malik olan şirkətlər KSM təcrübələrindən qeyri-monetar faydalar əldə etməyə daha çox meyillidirlər .

Müasir biznes mühitində korporativ sosial məsuliyyət (KSM) məsuliyyətli biznes təcrübələrinin təşviqində getdikcə daha vacib rol oynayır [Le TT, 2022]. KSM, təşkilatların cəmiyyət və ətraf mühitin inkişafına aktiv şəkildə töhfə verməsini nəzərdə tutur. Ekoloji problemlərin ön plana çıxması ilə, təşkilatlardan bu məsələləri həll etmək və onları əsas biznes strategiyalarına daxil etmək gözlənilir. KSM-nin diqqət mərkəzində olan sahələrdən biri onun yaşıl intellektual kapital (YİK) ilə əlaqəsidir (Marco-Lajara et.,2023); YİK qeyri-maddi aktivlər vasitəsilə yaşıl innovasiya ilə bağlıdır. YİK, şirkətlərə davamlı inkişaf məqsədlərinə (DİM) çatmaq üçün intellektual resurslarından istifadə etməyə imkan yaradır (Wang & Juo, 2021).

Chang və Chen-ə görə, KSM təşəbbüsləri YİK-nin inkişafına müsbət təsir göstərir. Ətraf mühitə dair şüurlu yanaşma və resursların məsuliyyətli idarə edilməsi kimi KSM təcrübələri yaşıl biliklərin toplanmasına dəstək olur. YİK isə rəqabət üstünlüyü qazanmaq və uzunmüddətli performansı gücləndirmək üçün vacibdir. KSM-nin fəal tətbiqi və YİK-nin birgə inkişafı nəticəsində şirkətlər həm rəqabət üstünlüyü, həm də davamlı performans (DP) nail olurlar (Mehmood & Hanaysha, 2022).

Yaşıl intellektual kapital və davamlı performans

Yaşıl intellektual kapital (YİK) təşkilat daxilində davamlı biznes təcrübələrinin inkişaf etdirilməsində mühüm rol oynayır. Yonqa görə, YİK yaşıl insan resurslarının idarə edilməsinin əsasını təşkil edir və ətraf mühitə uyğun HR strategiyalarını təşviq edir. YİK-nin HR təcrübələri ilə inteqrasiyası ümumi davamlılığa mühüm töhfə verir. Erinos və Yurniwati qeyd edir ki, YİK firmaların fəaliyyətinə müsbət təsir göstərir. Bu, əməkdaşlığı və şəbəkələşməni təşviq edən şirkətlərin davamlı performansına nail olma ehtimalının daha yüksək olduğunu göstərir. Beləliklə, YİK əməkdaşlığı, bilik mübadiləsini və davamlı imkanlardan istifadəni təşviq edir. Əvvəlki tədqiqatlar YİK və davamlı performans arasında müsbət əlaqələri təsdiqləyir (Wang & Juo, 2021)

YİK şirkətlərə ciddi ekoloji standartlara uyğunlaşmaq, ekoloji cəhətdən təmiz məhsul və xidmətlərə artan istehlakçı tələblərinə cavab vermək və davamlı təcrübələr vasitəsilə dəyər yaratmaq üçün vacib vasitələr təqdim edir. Yaşıl struktur kapitalının, rəqabət üstünlüyünün, ekoloji bacarıqların və yaşıl innovasiyaların DP-ni gücləndirdiyi əvvəlki tədqiqatlarda vurğulanmışdır (Borah,Dogbe,Pomegbe,Bamfo and Hornuvo,2023).YİK-yə ciddi sərmayə qoyan firmalar daha yüksək davamlı performans göstəricilərinə nail olma ehtimalına malikdir (Wang & Juo, 2021).

Bu nəticələr əsasında, biz YİK ilə davamlı performans arasında müsbət əlaqənin mövcud olduğunu irəli sürürük. İntellektual kapitalını inkişaf etdirən və ondan istifadə edən təşkilatlar, davamlı nəticələr əldə etməyə daha çox meyillidirlər.

Yaşıl intellektual kapital və yaşıl ikitərəfli innovasiya

Yaşıl intellektual kapital (YİK) təşkilat daxilində davamlılıqla bağlı bilik, bacarıqlar və qeyri-maddi aktivləri özündə birləşdirir. YİK, yaşıl innovasiya (YI) üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir, çünki o, həm istismar, həm də kəşfiyyat strategiyalarını əhatə edir. Bu innovasiyalar vasitəsilə firmalar mövcud imkanlarını təkmilləşdirir və yeni imkanlar kəşf edirlər(Wang & Juo, 2021). YİK, təşkilatları yaşıl innovasiya təcrübələrinin inkişafı və tətbiqi üçün zəruri intellektual resurslarla təmin edir (Asiaei,O'Connor,Barani,Josh,2023). YI şirkətlərə mövcud ekoloji bilik və təcrübələri

təkmilləşdirməyə (istismar innovasiyası) və yaşıl məhsulların inkişafı və bazarın genişləndirilməsi üçün yeni yollar tapmağa (kəşfiyyat innovasiyası) kömək edir.

Ədəbiyyat həmçinin YI-nin təşviqində resursların təşkilinin əhəmiyyətini vurğulayır. Wang və Juo bildirir ki, resursların effektiv təşkili, xüsusən YİK-nin idarə edilməsi və inteqrasiyası, istismar və kəşfiyyat xarakterli yaşıl innovasiya fəaliyyətlərini asanlaşdırır. Yaşıl insan, struktur və əlaqə kapitalı kimi müxtəlif YİK formalarının uyğunlaşdırılması, təşkilatların mövcud imkanlarını artıraraq yeni imkanları araşdırmasına imkan verən sinerji effekti yaradır (Asiaei, Bontis, Barani, Jusoh, 2021). Yaşıl insan kapitalı, işçilərin ətraf mühitin davamlılığına töhfə verən bilik və bacarıqlarını əhatə edir. Yaşıl struktur kapitalı isə təşkilat daxilində yaşıl innovasiya təşəbbüslərini dəstəkləyən strukturlar, proseslər və sistemlərə aid edilir. Yaşıl relational kapital isə təşkilatın müştərilər, təchizatçılar və dövlət qurumları ilə davamlılığı təşviq edən əməkdaşlıqlarına və şəbəkələrinə aiddir. YİK səviyyəsi daha yüksək olan təşkilatlar, adətən, daha çox yaşıl innovasiya fəaliyyəti ilə məşğul olur və nəticədə davamlı performanslarını artırır.

Sənaye 4.0 ekosisteminin moderativ rolu

Son ədəbiyyat icmallarına əsasən (Shehzad, Zhang, Latif, Jamil and Waseel, 2023), I4.0ES sahəsində bir neçə tədqiqat istiqaməti müəyyən edilmişdir. Bu istiqamətlər əsasən rəqəmsal texnologiyaların tətbiq sferasına görə fərqlənir və bu texnologiyalar davamlı performans təsir edən daxili və ya xarici məlumatlarla əlaqəli ola bilər. I4.0ES, texnologiya ilə təkmilləşdirilmiş istehsal proseslərinin inteqrasiyasını və həyata keçirilməsini əhatə edir və ağıllı texnologiyaların, məsələn, IoT, böyük məlumatlar, bulud hesablama və kiber-fiziki sistemlər kimi komponentlərin inteqrasiyası ilə xarakterizə olunur. I4.0ES əsasən texnologiya inteqrasiyası və onun yayılması üzrə iki aspektdən ibarətdir. Texnologiya inteqrasiyası üç əsas səviyyədə həyata keçirilir: üfüqi, şaquli və uçdan-uca. Üfüqi inteqrasiya təşkilat və onun müştəriləri arasında məlumat və məhsulların axınına nəzarət edir, şaquli inteqrasiya isə çevik istehsal sistemlərinə imkan yaradır. Uçdan-uca inteqrasiya isə istehlakçı tələblərinə uyğun məhsul dizaynı və fərdiləşdirmə imkanı yaradır.

Bununla belə, I4.0ES üzrə tədqiqatların çoxu firma səviyyəsində mərkəzləşir. Ədəbiyyatda vurğulanır ki, I4.0ES daha geniş bir anlayışdır və firmanın həddlərini aşaraq, digər amillərin də töhfəsini tələb edir. Bu kontekstdə innovasiya ekosistemi firmanın davamlılığı üçün faydalı bir obyektiv təklifdir.

İnnovasiyaların müvəffəqiyyəti texnologiyanın uyğunluğu, mürəkkəbliyi, istifadə rahatlığı və etibarlılığı kimi amillərlə müəyyən edilir. Bu xüsusiyyətlər firma və onun ekosistemi arasında I4.0ES-in yayılmasına təsir edir. İnnovasiya ekosistemi konsepsiyasının qəbul edilməsi IoT əsaslı biznes ekosisteminin inkişafını təsvir edir və bu prosesdə fərqli maraqlı tərəflərin iştirakı önəmlidir.

Ümumilikdə, kiçik və orta müəssisələrin rəqəmsal texnologiyalardan istifadə edərək iqtisadi və ekoloji göstəriciləri yaxşılaşdırma ehtimalı daha yüksəkdir. I4.0ES, YİK və YI-nin davamlı performans təsirini gücləndirən mühüm moderator rolunu oynayır. Bu çərçivədə, I4.0ES-in texnologiyaları və imkanları YİK və YI-nin davamlı performans təsirini artırır.

Azərbaycanda Yaşıl İqtisadiyyatın İnkişafı

Azərbaycanda yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı və bu prosesdə yaşıl intellektual kapitalın (YİK) və yaşıl innovasiyaların (YI) rolu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İqlim dəyişikliyi, ətraf mühitin qorunması və təbii resursların səmərəli istifadəsi kimi məsələlər qlobal səviyyədə olduğu kimi, Azərbaycanda da ön plana çıxmışdır. Bu kontekstdə Azərbaycan iqtisadiyyatının daha davamlı bir modelə keçməsi vacibdir

və bu proses yaşıl intellektual kapitalın və yaşıl innovasiyaların inkişafı ilə sıx bağlıdır. Məqalənin davamında bu məsələlərə geniş şəkildə nəzər salacağıq.

Cədvəl 1. İqtisadiyyatın ekoloji və resurs effektivliyi

Göstərici	2019	2020	2021	2022	2023
Stasionar mənbələrdən atmosfer havasına atılan karbon qazı (CO ₂) (min ton)	15,863.4	16,457.5	16,516.5	14,121.1	15,274.7
Suvarma ehtiyacları üçün su istehlakının həcmi (milyon kub m)	7,018.7	7,229.8	7,574.6	7,664.4	7,206.7
Su itkilərinin həcmi (milyon kub m)	3,755.3	3,267.8	3,216.5	3,313.5	3,034.4
Suvarma ehtiyacları üçün istifadə zamanı su itkisinin həcmi (milyon kub m)	3,635.7	3,166.2	3,144.6	3,208.2	2,933.1
Bir nəfərə düşən istehsalat tullantılarının həcmi (kq)	328.7	346.1	377.2	394.8	402.4
Bir nəfərə düşən bərk məişət tullantılarının həcmi (kq)	204.1	235.6	257.7	263.3	267.8
Enerjinin ümumi son istehlakı (min net)	11,348.5	11,264.1	12,053.7	13,297.8	13,852.4
Enerjinin ümumi son istehlakı (teracoul)	474,958.2	471,420.6	504,470.4	556,572.0	579,725.8
Enerji tutumu (kq neft ekvivalenti/ min manat)	311.0	316.3	316.1	320.9	320.5
Elektrik enerjisi istehsalı (mln Kvts)	26,072.9	25,839.1	27,887.8	29,039.8	29,305.9
Bərpa olunan enerji mənbələri üzrə istehsal (mln Kvts)	1,910.3	1,413.2	1,617.1	1,945.2	2,122.5
Əkin sahəsinin 1 hektarına düşən mineral gübrələrin miqdarı (kg/ha)	82.0	81.0	47.0	65.0	65.0
Əkin sahəsinin 1 hektarına düşən üzvü gübrələrin miqdarı (kg/ha)	669.0	700.0	694.0	700.0	731.0
Bərpa olunan mənbələrdən enerji təchizatının ümumi enerji təchizatında payı (faiz)	1.6	1.3	1.3	1.3	1.4
1 kq istehsal olunan enerji məhsulunun ÜDM-də dəyəri (1 manat/kq neft ekvivalenti)	3.2	3.2	3.2	3.1	3.1

Mənbə: Azərbaycan Statistika Xidməti www.azstat.gov.az (16.09.2024)

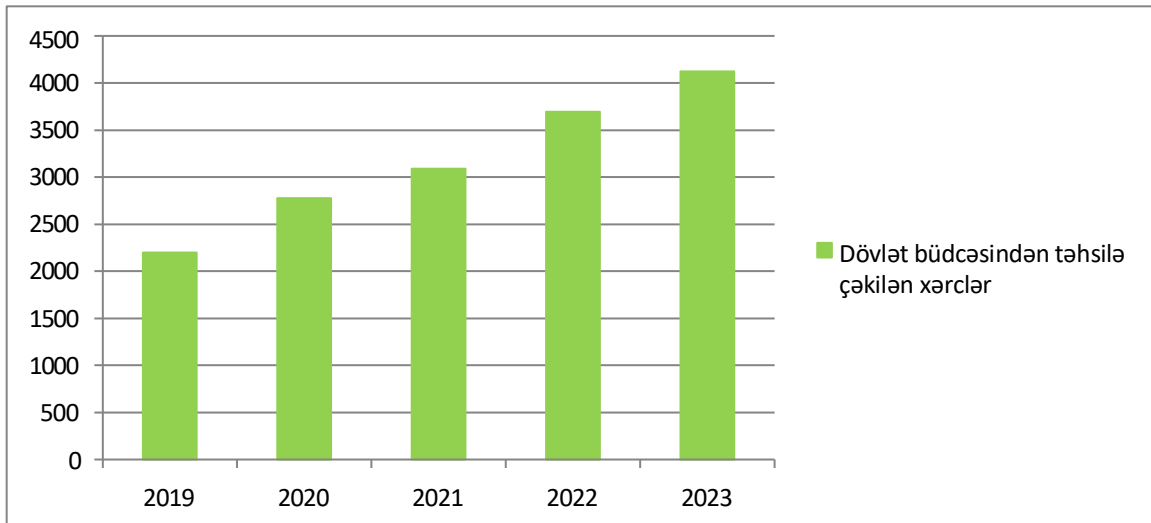
Yaşıl İntellektual Kapitalın (YİK) İnkişafının Əhəmiyyəti

Yaşıl intellektual kapital, təşkilatların davamlı inkişaf məqsədlərinə çatmaq üçün əhəmiyyətli bir resursdur. Bu kapital, ətraf mühitlə bağlı biliklər, təcrübə və bacarıqlarla yanaşı, təşkilatlar daxilində yaradılan qeyri-maddi aktivləri də əhatə edir. Azərbaycanda yaşıl intellektual kapitalın inkişafı dövlətin, özəl sektorun və təhsil müəssisələrinin birgə fəaliyyəti ilə həyata keçirilə bilər.

YİK və Təhsil Sektorunun Rolu

Azərbaycanda yaşıl intellektual kapitalın inkişafı üçün təhsil sektorunun rolu çox vacibdir. Ali təhsil müəssisələri yaşıl iqtisadiyyat və ekoloji davamlılıqla bağlı proqramlar hazırlayaraq, tələbələrin ekoloji bilik və bacarıqlarını artırmalıdır. Məsələn, ali təhsil müəssisələrində ekoloji idarəetmə, enerji səmərəliliyi, yenilənə bilən enerji və yaşıl texnologiyalar üzrə proqramlar təklif edilə bilər. Bununla yanaşı, tələbələrin yaşıl innovasiyalara yönəlməsi və təhsil müddətində müxtəlif ekoloji layihələrdə iştirak etməsi təşviq edilməlidir.

Qrafik1. Dövlət büdcəsindən təhsilə çəkilən xərclər

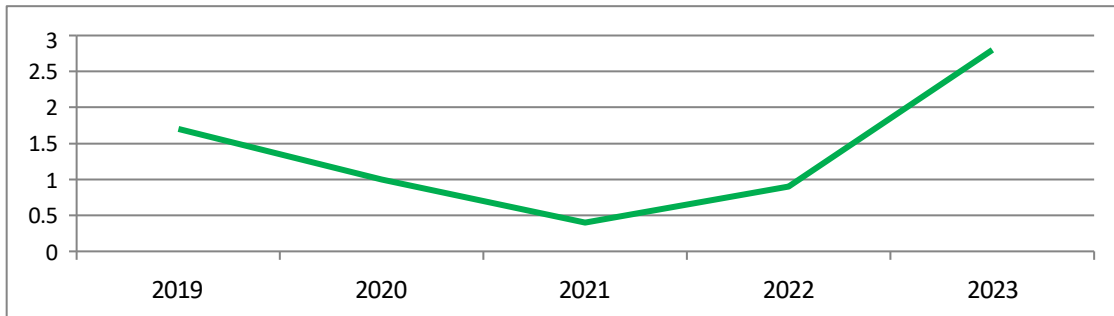

Mənbə: Azərbaycan Statistik İnformasiya Xidməti www.azstat.gov.az (20.08.2024)

YİK və Özəl Sektor

Özəl sektor da yaşıl intellektual kapitalın inkişafında mühüm rol oynayır. Azərbaycanda şirkətlər YİK-ə investisiya qoyaraq, həm rəqabət üstünlüyü qazana, həm də ekoloji standartlara cavab verə bilərlər. Şirkətlər, xüsusilə enerji, sənaye və kənd təsərrüfatı sektorlarında YİK-in tətbiqi ilə davamlı biznes modelləri yarada bilər. Bu, yalnız ətraf mühitin qorunmasına deyil, həm də səmərəli və dayanıqlı iş proseslərinin yaradılmasına töhfə verəcəkdir. 2024-cü ilin Azərbaycanda “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” elan olunması və ölkəmizin COP29 kimi mötəbər tədbirə ev sahibliyi etməsi “yaşıl iqtisadiyyat” konsepsiyasının, eləcə də başlıca elementlərindən biri ətraf mühitlə bağlı olan ekoloji, sosial və korporativ idarəetmə (ESG) prinsiplərinin və onun biznesdə tətbiqinin, bu sahədə dövlət və özəl sektorun birgə fəaliyyətinin aktuallığını artırır.

Qrafik 2. Ətraf mühitin mühafizəsi və təbii resurslardan səmərəli istifadə üçün əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaların ümumi investisiyalarda payı (faiz)

Mənbə: Azərbaycan Statistik İnformasiya Xidməti www.azstat.gov.az (20.09.2024)

Yaşıl İnnovasiyalar (Yİ) və Onların Rolu

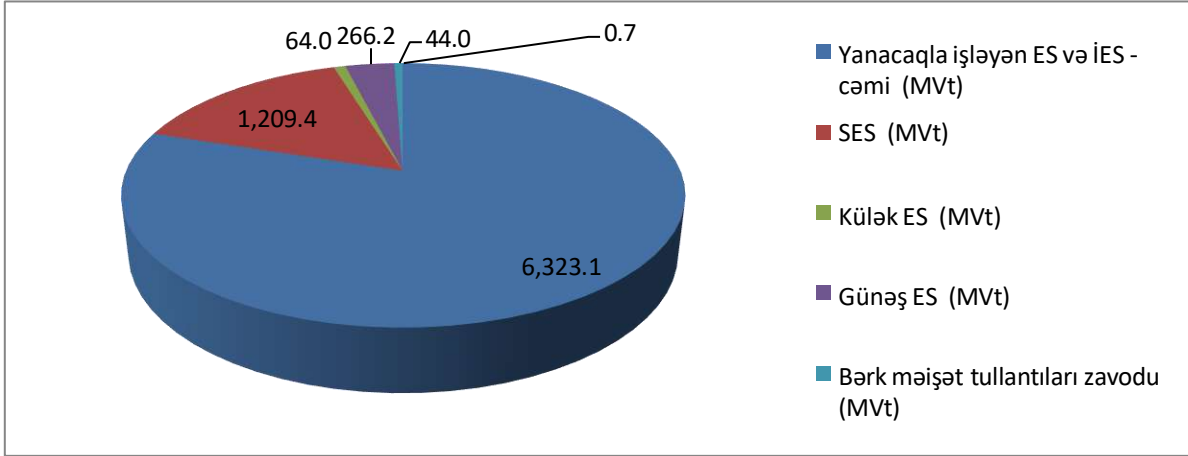
Yaşıl innovasiyalar ekoloji səmərəliliyi artıran texnologiya və təcrübələrin inkişaf etdirilməsini əhatə edir. Azərbaycanda yaşıl innovasiyaların təşviqi və tətbiqi dövlət siyasətinin və biznes strategiyalarının ayrılmaz hissəsinə çevrilməlidir. Yİ ölkədəki resurslardan daha səmərəli istifadə etməyə və ətraf mühitə təsirləri azaltmağa imkan verən texnologiyaların yaradılmasını təşviq edir.

Enerji Sektoru və Yaşıl İnnovasiyalar

Azərbaycan enerji sektoru neft və qaz istehsalı ilə tanınsa da, yaşıl innovasiyalara keçid ölkənin davamlı iqtisadiyyat yaratmasında vacib rol oynayacaq. Günəş, külək və hidroelektrik enerjisinin

inkişafı Azərbaycanın enerji ehtiyatlarından səmərəli istifadəsinə və ekoloji göstəricilərinin yaxşılaşdırılmasına imkan verir. Bu sahədəki innovasiyalar həm enerji səmərəliliyini artıracaq, həm də karbon izini azaldacaq. Dövlət bu prosesdə yaşıl texnologiyalara investisiya qoyan şirkətlərə vergi güzəştləri və digər təşviqedic tədbirlər təqdim etməklə yaşıl enerjiyə keçidi sürətləndirə bilər.

Diqram 1. İlin axırına elektrik stansiyalarının gücü 2023

Mənbə: Azərbaycan Statistika Xidməti www.azstat.gov.az (21.08.2024)

Kənd Təsərrüfatı və Ekoloji Təcrübələr

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sektoru iqtisadiyyatın əsas sütunlarından biridir. Kənd təsərrüfatı sahəsində yaşıl innovasiyaların tətbiqi torpaqdan, sudan və digər resurslardan daha səmərəli istifadə etməyə imkan verir. Məsələn, damcı suvarma sistemlərinin tətbiqi suyun israfını azaldır və məhsuldarlığı artırır. Həmçinin, ekoloji təmiz gübrələrin və biopestisidlərin istifadəsi ekosistemin qorunmasına kömək edir. Dövlətin bu sahədə yaşıl innovasiyaları dəstəkləməsi və fermerləri yeni texnologiyaların istifadəsinə təşviq etməsi davamlı kənd təsərrüfatı modellərinin yaranmasına səbəb olacaq.

Dairəvi İqtisadiyyat və Tullantıların İdarə Edilməsi

Dairəvi iqtisadiyyat modeli, tullantıların təkrar istifadəsi və resursların yenidən dövriyyəyə qaytarılması prinsiplərinə əsaslanır. Azərbaycanda dairəvi iqtisadiyyatın tətbiqi həm ekoloji, həm də iqtisadi faydalar gətirə bilər. Tullantıların düzgün idarə edilməsi və təkrar emal sistemlərinin inkişafı ətraf mühitin qorunmasına və iqtisadi inkişafın davamlı olmasına töhfə verəcəkdir.

Dövlət bu istiqamətdə tullantıların təkrar emalını və yenidən istifadəsini təşviq edən qanunvericilik aktları qəbul etməli, eyni zamanda, bu sahədə fəaliyyət göstərən şirkətlərə dəstək verməlidir. Bunu həyata keçirmək üçün, Azərbaycan həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə ekoloji standartlara uyğun təcrübələrə keçid etməlidir.

Sənaye 4.0 Texnologiyalarının İnkişafı və İnnovasiya Ekosistemi

Sənaye 4.0 texnologiyaları, xüsusilə rəqəmsal texnologiyalar və avtomatlaşdırma, yaşıl innovasiyaların həyata keçirilməsində həlledici rol oynayır. Azərbaycanda bu texnologiyaların tətbiqi istehsal proseslərinin səmərəliliyini artırmaq və ətraf mühitə olan təsirləri azaltmaq üçün böyük potensial yaradır. IoT (İnternet of Things), böyük məlumat analitikası və bulud texnologiyaları kimi yeni texnologiyaların tətbiqi ekoloji göstəriciləri izləməyə və səmərəli idarəetmə prosesləri yaratmağa kömək edir.

İnnovasiya Ekosisteminin Formalaşdırılması

Azərbaycanın innovasiya ekosisteminin formalaşdırılması və genişləndirilməsi yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı üçün zəruridir. Dövlət, akademik dairələr və özəl sektor birgə çalışaraq startaplara və kiçik bizneslərə yaşıl innovasiyalar üzərində çalışmaq üçün dəstək verə bilər. İnkubatorlar və texnoparklar vasitəsilə yeni ideyaların inkişafı və bu sahədəki təşəbbüslərin reallaşması üçün geniş imkanlar yaradıla bilər. Bu ekosistem yaşıl texnologiyaların inkişafı və tətbiqi üçün məhsuldar bir mühit yarada bilər.

Nəticə

Azərbaycan yaşıl intellektual kapitalın və yaşıl innovasiyaların inkişafı üçün böyük potensiala malikdir. YİK və YI, ölkənin davamlı inkişafına və ekoloji problemlərin həllinə mühüm töhfə verə bilər. Yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı Azərbaycanın həm iqtisadi, həm də ekoloji baxımdan davamlı bir gələcəyə doğru addımlamasını təmin edəcəkdir. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün dövlətin dəstəyinin artırılması, özəl sektorun təşviqi və akademik dairələrin innovasiya proseslərinə cəlb edilməsi vacibdir.

Azərbaycanın davamlı iqtisadiyyat modelinə keçməsi üçün yaşıl texnologiyalara və intellektual kapitalla yönəlmiş strateji addımlar atılması və innovasiya ekosisteminin genişləndirilməsi ölkənin beynəlxalq səviyyədə rəqabət qabiliyyətini artıracaq və gələcək nəsillər üçün daha yaşıl və sağlam bir mühit yaradacaqdır.

İstinadlar

1. Le TT. How do corporate social responsibility and green innovation transform corporate green strategy into sustainable firm performance? *Journal of Cleaner Production*. 2022;362:132228.
2. Asiaei K, O'Connor NG, Barani O, Joshi M. Green intellectual capital and ambidextrous green innovation: The impact on environmental performance. *Business Strategy and the Environment*. 2023;32(1):369–86.
3. Yasin R, Huseynova A, Atif M. Green human resource management, a gateway to employer branding: Mediating role of corporate environmental sustainability and corporate social sustainability. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*. 2023;30(1):369–83.
4. Ahmad W, Jafar RMS, Waheed A, Sun H, Kazmi SSAS. Determinants of CSR and green purchase intention: Mediating role of customer green psychology during COVID-19 pandemic. *Journal of cleaner production*. 2023;389:135888. pmid:36687279
5. Reike D, Hekkert MP, Negro SO. Understanding circular economy transitions: The case of circular textiles. *Business Strategy and the Environment*. 2023;32(3):1032–58.
6. Marco-Lajara B, Zaragoza-Sáez PC, Martínez-Falcó J, Sánchez-García E. Does green intellectual capital affect green innovation performance? Evidence from the Spanish wine industry. *British Food Journal*. 2023;125(4):1469–87.
7. Ghosh A, Haque S. Can the components of green intellectual capital influence employee green behavior? An empirical analysis on Indian energy sector using the partial least squares method. *Journal of Intellectual Capital*. 2023;24(3):632–52.
8. Wang J. Building competitive advantage for hospitality companies: The roles of green innovation strategic orientation and green intellectual capital. *International Journal of Hospitality Management*. 2022;102:103161.
9. Wang CH, Juo WJ. An environmental policy of green intellectual capital: Green innovation strategy for performance sustainability. *Business Strategy and the Environment*. 2021;30(7):3241–54.
10. Trapp CT, Kanbach DK. Green entrepreneurship and business models: Deriving green technology business model archetypes. *Journal of cleaner production*. 2021;297:126694.

11. Al-Shammari MA, Banerjee SN, Rasheed AA. Corporate social responsibility and firm performance: A theory of dual responsibility. *Management Decision*. 2022;60(6):1513–40.
12. Yusoff YM, Omar MK, Zaman MDK, Samad S. Do all elements of green intellectual capital contribute toward business sustainability? Evidence from the Malaysian context using the Partial Least Squares method. *Journal of Cleaner Production*. 2019;234:626–37.
13. Mehmood KK, Hanaysha JR. Impact of corporate social responsibility, green intellectual capital, and green innovation on competitive advantage: Building contingency model. *International Journal of Human Capital and Information Technology Professionals (IJHCITP)*. 2022;13(1):1–14.
14. Borah PS, Dogbe CSK, Pomegbe WWK, Bamfo BA, Hornuvo LK. Green market orientation, green innovation capability, green knowledge acquisition and green brand positioning as determinants of new product success. *European Journal of Innovation Management*. 2023;26(2):364–85..
15. Shehzad MU, Zhang J, Latif KF, Jamil K, Waseel AH. Do green entrepreneurial orientation and green knowledge management matter in the pursuit of ambidextrous green innovation: A moderated mediation model. *Journal of Cleaner Production*. 2023;388:135971.

Su anbarlarında biogen çirklənmə və onun səviyyəsinin azaldılması yolları

c.e.n., dos. Eminov Fərhad Bayram oğlu Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

eminov-f@ramber.ru

Fidan Abbasli Elşən Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin tələbəsi

abbaslifidana@gmail.com

Xülasə:

Məqalə su anbarlarının kənd təsərrüfatı əhəmiyyəti, biogen çirklənmə mənbələri və onların azaldılması yollarının araşdırılmasına həsr olunmuşdur. Belə ki, su anbarları kənd təsərrüfatının inkişafında, məhsuldarlığın artırılmasında və resursların səmərəli istifadəsində mühüm rol oynayır. Məqalədə Azərbaycan su anbarlarının çirklənməsinə də diqqət yetirilmişdir. Nümunə olaraq Sərsəng su anbarı, Ağstafa su anbarının çirklənməsinin mənbələri göstərilmişdir. Məlum olmuşdur ki, su anbarında suyun keyfiyyətinin pozulmasına səbəb olan biogen maddələr vardır ki, onlar zərərli çirkləndirici maddələrdir (xüsusi ilə azot və fosfor). Bu maddələrlə suyun çirklənməsi eutrofikasiya problemini yaradır. Eutrofikasiya problemi isə antropogen qida maddələri ilə zəngin suyun çiçəklənməsinə səbəb olur. Su anbarları kənd təsərrüfatında əkin sahələrinin suvarılması üçün istifadə olunur. Eutroflaşmış suyun suvarılma zamanı əkin sahələrinə daxil olması ciddi problemlərə səbəb olur. Buna görə də su hövzələrinin biogen çirklənmələrlə zəngin olan eutrofikasiya probleminin həlli üçün bufer zolaqları metodundan, həmçinin bu metod vasitəsilə aparılmış çöl tədqiqatının nəticələrindən istifadə olunmuşdur.

Açar sözlər: biogen elementlər, eutrofikasiya, su anbarı, kənd təsərrüfatı, bufer zolaqları.

Summary:

The article is devoted to the study of the agricultural importance of water reservoirs, sources of biogenic pollution and ways to reduce them. Thus, water reservoirs play an important role in the development of agriculture, increasing productivity and efficient use of resources. The article also paid attention to the pollution of Azerbaijan reservoirs. As an example, the sources of pollution of Sarsang reservoir and Agstafa reservoir were shown. It was known that there are biogenic substances in the reservoir that cause water quality deterioration, which are harmful pollutants (especially nitrogen and phosphorus). Water pollution with these substances creates the problem of eutrophication. The problem of eutrophication causes water rich in anthropogenic nutrients to bloom. Reservoirs are used in agriculture to irrigate agricultural fields. Eutrophicated water entering agricultural fields during irrigation causes serious problems. Therefore, water basins are biogenic. To solve the eutrophication problem, which is rich in pollution, the buffer strip method was used, as well as the results of the field research conducted using this method.

Key words: biogenic elements, eutrophication, reservoir, agriculture, buffer strips.

Giriş:

Su anbarları - suyun toplanması, saxlanması məqsədilə yaradılan strukturlardır. Bu anbarlar çaylar, göllər və ya su mənbələri üzərində inşa edilir və suyun mütəmadi olaraq istifadəsi üçün əhəmiyyətli rola malikdir. (İ.S.Əliyeva,2011)

Su anbarlarının kənd təsərrüfatı əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, bitkilərin suvarılması üçün kənd təsərrüfatını lazım olan su ilə təmin edir. Xüsusilə quraq bölgələrdə su anbarları əkin sahələrinin məhsuldarlığını artırır, suyun tənzimlənməsinə kömək edir. Quraqlıq dövrlərində suyun saxlanması, su çatışmazlığını azaltmağa imkan verir, torpağın eroziyasını azaldır və suyun səth axınını tənzimləyir, bu da torpağın məhsuldarlığını qoruyur.

Su anbarları kənd təsərrüfatını su ilə təmin etməklə yanaşı, balıqçılığın inkişafı məqsədi ilə də istifadə olunur. Beləliklə, su anbarları kənd təsərrüfatının inkişafında, məhsuldarlığın artırılmasında və resursların səmərəli istifadəsində mühüm rol oynayır (Əhmədşadə O.C. Heydər Əliyev).

Tədqidatın əsas məqsədi: su anbarlarında biogen çirklənmənin öyrənilməsi və su resurslarından səmərəli istifadəni tədqiq etməkdir.

Tədqidatın əsas vəzifəsi: su anbarlarında suyun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və burada olan biogen elementlərin azaldılması yollarının tapılmasıdır.

Azərbaycanda su anbarları: 1976-cı ildə Tərtərçayın üzərində, Ağdərə ərazisində inşa edilən Sərsəng su anbarı, 560 milyon m³ su tutumu və 125 m hündürlüyü ilə respublikada ən hündür bəndli su anbarlarından biridir. Bu anbar, Ağdərə, Ağdam, Bərdə, Goranboy, Yevlax və Ağcabədi rayonlarına aid 100 min hektara yaxın torpaq sahəsinin suvarma ilə təmin edilməsində mühüm rol oynayır. (Əhmədşadə Ə.C., Həşimov A.C,2016)

Sərsəng su anbarının işğal altında olduğu müddətdə müxtəlif çirklənmələrə məruz qalmışdır. Su anbarının texniki avadanlıqları baxımsız qalmış və köhnə sistemli avadanlıqlardır. Amma hal hazırda

işğaldan azad olunduğuna görə aydındır ki, su anbarı yeni avadanlıqlarla təchiz olunacaq və burada abadlaşdırma işləri aparılacaqdır.

Ağstafa su anbarı 1969-cu ildə tam istismara verilmişdir. Bəndin hündürlüyü 52 m, anbarın ümumi tutumu isə 120 mln. m³-dir. Bu su anbarı, respublikanın qərb bölgəsində yerləşən Qazax, Ağstafa, Tovuz və Şəmkir rayonlarındakı 135 min hektar suvarılan torpaqları su ilə təmin edir. (Əhmədzadə Ə.C., Həşimov A.C., 2016)

Anbar, əsasən Ermənistan ərazisindən Ağstafaçaya axan transsərhəd çirkləndiricilər səbəbindən daha çox çirklənməyə məruz qalır. Bu tullantılar, su tutarların biokimyəvi proseslərini sürətləndirir və çirklənmənin artmasına səbəb olur.

Ümumiyyətlə respublikamızda suya olan tələbat daim artmaqdadır, bu səbəbdən də su anbarlarının fiziki-kimyəvi xüsusiyyətlərinin tədqiq olunması və onların çirkləndirici maddələrdən təmizlənməsi vacib məsələlərdən biridir. Hal hazırda Azərbaycan su anbarlarının bir çoxu biogen maddələrlə çirklənməyə (az və ya çox dərəcədə) məruz qalmışdır. Bu çirklənmələr isə su mənbələri vasitəsi ilə yayılır və kənd təsərrüfatında suvarılma zamanı əkin sahələrinə də ziyan vurur. Əsasən də su anbarlarının kimyəvi və biogen çirklənməsi aktual problemlərdən biri hesab olunur. Biogen maddələr bu su anbarlarına Ermənistan və Gürcüstanın məişət çirkab tullantıları, heyvandarlıq təsərrüfatı tullantıları və sənaye müəssisələrinin təmizlənmədən çirkab sularının axıdılması nəticəsində çirklənir. Buna görə də Kür və Araz çayı üzərində qurulan su anbarları bu çirklənmələrə məruz qalır.

Su anbarlarında biogen çirklənmə: Biogen elementlər orqanizmlərin tərkibinə daxil olan və bioloji funksiyaları yerinə yetirən elementlərdir. Əsas biogen elementlər bunlardır: azot, hidrogen, oksigen, karbon, natrium, fosfor, kükürd, kalsium, kalium və xlor. Yuxarıda qeyd olunan elementlər təbii ekosistemlərdə baş verən bioloji proseslərdə mühüm rol oynayır.

Biogen elementlər su obyektlərinin bioloji məhsuldarlığını təyin edən təbii suların ən mühüm komponentləridir. Suyun keyfiyyəti əsasən onların konsentrasiyasından asılıdır.

Məlumdur ki, qida maddələri səth axını vasitəsilə su hövzələrinə daxil olur və bu, orada yosunların inkişafının əsas səbəbidir ki, bu da evtrofikasiyaya gətirib çıxarır. (M.A. Грачев, 2002)

Şəkil 1. Evtrofikasiya ilə zəngin su mühiti
Evtrofikasiya problemi

Evtrofikasiya suyun keyfiyyətinə, su həyatına və ekosistemin sabitliyinə təsir etdiyinə görə bütün dünyada əhəmiyyətli ekoloji problemdir. Evtrofikasiyanın qarşısının alınması və idarə edilməsi su mühitinin sağlamlığını və davamlılığını qorumaq və gələcək nəsillər üçün təmiz su ehtiyatlarını təmin etmək üçün vacibdir. Evtrofikasiya biogen maddələrlə zəngin su mühitinin çirklənməsi problemdir. Antropogen evtrofikasiya su hövzələrinə müəyyən miqdarda daxil olan biogen maddələr olan azotun, fosforun gübrə şəklində, həmçinin başqa elementlərin, heyvan tullantılarının, məişət çirkab tullantılarının, yuyucu tozların, sənaye tullantılarının təsiri nəticəsində yaranır.

Süni su anbarlarının yaradılması çay biosenozlarının fəaliyyətini pozur və müəyyən növ mikroyosunların kütləvi inkişafına “çiçəklənməsinə” gətirib çıxarır. Su obyektlərində bu cür “çiçəklənmələr” nəticəsində təkcə suyun keyfiyyətinin pisləşməsi deyil, həm də ekosistemin arzuolunmaz transformasiyası (deqradasiyası) müşahidə oluna bilər.

Yosun çiçəkləri suyu qaranlıq və tutqunlaşdırma bilən, suyun şəffaflığını azaldan yosunların sıx populyasiyalarından ibarətdir. Yosunların həddindən artıq böyüməsi suyun səthinə kölgə salır, günəş işığının təsirini məhdudlaşdırır. Hidrobioloji müşahidələr təsdiq edir ki, yosunların bol inkişafı ən çox üzvi maddələrlə zənginləşdirilmiş su anbarlarında baş verir. Aran çaylarının su anbarlarının sahil zonaları yosunların inkişafı üçün daha əlverişli hidrokimyəvi, işıq və temperatur rejimləri ilə xarakterizə olunur.

Şirin su gölləri və su anbarları getdikcə artan sürətlə pisləşir. İnsan fəaliyyəti və passivliyi su hövzələrinin sürətlə deqradasiyasının əsas səbəbləridir. Suyun keyfiyyətinin pisləşməsinə müxtəlif kimyəvi maddələr səbəb ola bilsə də, evtrofikasiya prosesi suyun fiziki-kimyəvi xassələrini dəyişərək onun keyfiyyətinin pisləşməsinə səbəb olur. Su obyektlərinin evtrofikasiyasının göstəriciləri həll olunmuş oksigenin konsentrasiyasının azalması, xlorofilin tərkibinin yüksəlməsi və qida maddələrinin tərkibindəki artım səbəbindən biokütlənin çoxalması ilə əlaqədar ətraf mühitin bulanıqlığının artmasıdır.

Təbii suların yosunların mineral qidalanma komponentləri ilə antropogen zənginləşməsi suyun keyfiyyətində sudan istifadənin bir çox məqsədləri üçün arzuolunmaz dəyişikliklərə səbəb olur: məişət, istirahət, balıqçılıq, enerji və s. Buna görə də su hövzələrində, habelə onların yataqlarında təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində (su elektrik stansiyalarının kaskadlarının tikintisi və su anbarlarının yaradılması, rekreasiya fəaliyyəti, gəmiçilik) biogen çirklənmə antropogen evtrofikasiyaya səbəb olur. Kənd təsərrüfatı evtrofikasiyaya əhəmiyyətli töhfə verir. Gübrələrdən, peyindən, tarlalardan və digər kənd təsərrüfatı işlərindən yaranan artıq qida maddələri axın vasitəsilə yaxınlıqdakı su hövzələrinə daxil olur. Azot və fosfor xüsusilə problemdir, çünki onlar gübrə rolunu oynayır və yüksək konsentrasiyalarda mövcud olduqda həddindən artıq yosun artımını təşviq edir.

Evtrofikasiya probleminin həlli yolları:

1. Kənd təsərrüfatında istifadə olunan gübrələr azaldılmalıdır, çünki gübrələrin normadan artıq istifadəsi zərərli təsirlər yaradır.

2. Çirkab su təmizləyici qurğuların təkmilləşdirilməsi və qida maddələrinin, xüsusilə azot və fosforun çaylara və göllərə axıdılmasını azaltmaq üçün çox vacibdir. Qabaqcıl təmizləmə texnologiyaları bu qida maddələrini ətraf mühitə atılmadan əvvəl kanalizasiya və sənaye tullantılarından daha effektiv şəkildə təmizlənməlidir.

3. Evtrofikasiyadan təsirlənən su obyektlərində oksigen səviyyəsini artırmaq üçün aerasiya üsullarından istifadə edilə bilər. Təkmilləşdirilmiş oksigen səviyyələri aşağı oksigen şəraitində adətən

inkişaf edən bəzi yosun növlərinin böyüməsinə maneə törədir. Bunun sayəsində yosunların artmasının qarşısı alınır.

4. Bufer zolaqları tətbiq etməklə

Evtrofikasiya maddələrinin su obyektlərinə daxil olmaması üçün bu üsul vasitəsi ilə çirkləndirici maddələri təmizlənilir. Burada həmçinin bu qurğu üzərində çöl tədqiqatı apararaq çirkləndirici maddələrin nə qədər təmizləndiyini də müəyyənləşdirirlər.

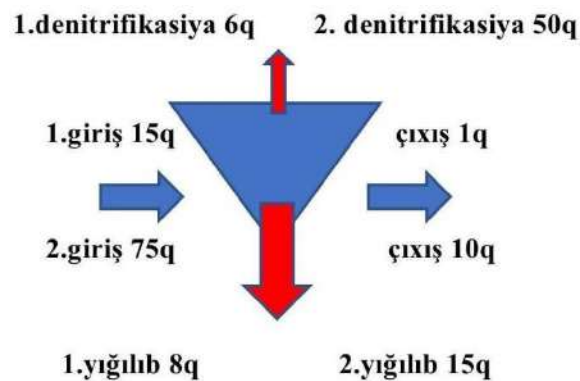
a) Kənd təsərrüfatı sahələrinin kənarları boyunca vegetativ bufer zolaqlarının yaradılması qida maddələrini yaxınlıqdakı su obyektlərinə daxil olmamışdan əvvəl axan sulardan effektiv şəkildə süzə bilir. Bu bufer zolaqları adətən artıq qida maddələrini udan yerli bitki örtüyünün əkilməsi ilə qarşısı alınır. (open.edu/ eutrophication/ content-section-4.4.3)

Şəkil 2. Bufer zolaqları

Ot bufer zolağının əkin sahəsinə tətbiq olunan qida maddələrinin axına daxil olmasının qarşısını alan effektiv çöl təcrübəsi ilə həyata keçirilir. Ön planda axını izləmək üçün V-çəngəldən istifadə olunur və kiçik anbarda suyun keyfiyyətini müntəzəm olaraq nümunə götürmək və qiymətləndirmək üçün avtomatik avadanlıq yerləşdirilir şəkil 2 (open.edu/ eutrophication/ content-section-4.4.3).

Sxem a. Bufer zolağının sistemin təcrübəsi

1. yavaş axın sürəti $\frac{14}{15} = 93\%$

2. yüksək axın sürəti $\frac{65}{75} = 87\%$

Sxem a. Bu cür təcrübələrin nəticələri göstərir ki, bufer zolağına daxil olan həll olunmuş azotun əksəriyyəti ya saxlanılır, ya da uçucu olur, hətta nisbətən yüksək axın sürətlərində belə az miqdarda axına çatır (open.edu/ eutrophication/ content-section-4.4.3).

Nəticə:

Hazırda su anbarlarının bigen çirklənməsi dünyada əsas ekoloji problemlərdən biri hesab olunur. Su anbarlarının biogen çirklənmələri evtrofikasiya probleminin yaranmasına səbəb olur. Bu da öz növbəsində suyun keyfiyyətinin pozulmasına gətirib çıxarır. Suyun çirklənməsi ciddi problemlər yaradır ki, bu da kənd və balıqçılıq təsərrüfatına, su çatışmazlığına və əkin sahələrinin məhsuldarlığına ciddi ziyan vurur.

Müəyyən olundu ki, evtrofikasiya probleminin həlli yollarından biri də vegetativ bufer zolaqları üsuludur. Bu üsulla kənd təsərrüfatının suvarılması zamanı çirkləndirici biogen və qida maddələrinin su obyektlərinə daxil olmasının qarşısı alınır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Əhməd zadə Ə.C., Həşimov A.C. Ensiklopediya Meliorasiya və Su Təsərrüfatı (Bakı, 2016, 631 s.)
2. İ.S.Əliyeva Göl və su anbarlarının hidrologiyası (Bakı, 2011)
3. Əhməd zadə O.C. Heydər Əliyev Azərbaycanın su təsərrüfatı (Bakı, 2003)
4. M.A. Грачев. О современном состоянии экологической системы озера Байкал/2002, 156 с.
5. <https://www.gy4es.org/post/solutions-for-eutrophication-breaking-the-nutrient-cascade>
6. <https://www.open.edu/openlearn/nature-environment/environmental-studies/eutrophication/content-section-4.4.3>

İnnovativ texnologiyaların tətbiqi ilə kənd təsərrüfatının səmərəliliyinin artırılmasında rolu

Xəyalə Balayeva
Bakı Dövlət Universiteti
m.xayala@bk.ru

Xülasə

Məqalədə müasir iqtisadi münasibətlər şəraitində aqrar sahənin əsas hissəsini təşkil edən kənd təsərrüfatının səmərəliliyinin artırılması istiqamətləri, kənd təsərrüfatında mövcud texnoloji vəziyyət, həmçinin müasir texnoloji avadanlıqların tətbiq edilməsi ilə müşahidə olunan üstünlüklər, eləcə də, müasir şəraitdə innovasiyaların tətbiqi üzrə irəliləyişlər, sahələr üzrə stimullaşdırma mexanizmləri təhlil olunmuşdur. Bununla yanaşı innovasiya siyasətləri çərçivəsində həyata keçirilən tədbirlərin prioritet istiqamətləri araşdırılmış, həmçinin aqrar sahədə görülən strateji tədbirlərin kənd təsərrüfatına verdiyi töhfələr və sahənin inkişaf mexanizmi təhlil edilmişdir. Elmi texniki tərəqqinin inkişaf etdiyi bir dövrdə inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən yararlanmaqla müxtəlif tədbirlərin həyata keçirilməsi və müasir

texniki təminatın həyata keçirilməsi istiqamətində görülmüş tədbirlərin təhlil edilməsi qarşıya qoyulan məqsədlərdən biri olmuşdur. İnnovasiyaların təşviq edilməsi, müasir texnoloji həllərin tətbiqinin genişləndirilməsi, rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın təmin olunmasının ölkə iqtisadiyyatına təsiri təhlil edilmişdir.

Məqalədə müasir şəraitdə kənd təsərrüfatı innovasiyalarının rolu və əsas formaları, habelə aqrar sahədə innovasiya sistemlərinin formalaşması məsələlərinə baxılır, innovasiyaların tətbiqinin stimullaşdırılması istiqamətləri araşdırılır. İnnovasiyaların stimullaşdırılmasına müasir yanaşmalar təhlil olunur. Bununla əlaqədar innovasiya siyasətləri çərçivəsində həyata keçirilən tədbirlərin prioritet istiqamətlərinin seçilməsi və onların reallaşdırılması açıqlanır.

JEL kod: Q42

Açar sözlər: kənd təsərrüfatı, innovasiya, səmərəlilik

Abstract

The article analyzes the directions of increasing the efficiency of agriculture, which constitutes the main part of the agrarian sector in the conditions of modern economic relations, the current technological situation in agriculture, as well as the advantages observed with the application of modern technological equipment, as well as the progress in the application of innovations in modern conditions, and the stimulation mechanisms in the areas. In addition, the priority directions of the measures implemented within the framework of innovation policies were examined, as well as the contributions of strategic measures taken in the agrarian sector to agriculture and the development mechanism of the sector were analyzed. In an era of developing scientific and technical progress, one of the goals was to implement various measures and analyze the measures taken in the direction of implementing modern technical support by taking advantage of the experience of developed countries. The promotion of innovations, the expansion of the application of modern technological solutions, and the impact of ensuring a competitive economy on the country's economy were analyzed. The article examines the role and main forms of agricultural innovations in modern conditions, as well as the issues of forming innovation systems in the agrarian sector, and examines the directions of stimulating the application of innovations. Modern approaches to stimulating innovations are analyzed. In this regard, the selection of priority areas of measures implemented within the framework of innovation policies and their implementation are explained. **Keywords:** agriculture, innovation, efficiency

Giriş. Müasir dövrdə hər bir sahədə olduğu kimi kənd təsərrüfatının da inkişaf mexanizmi bir sıra məsələlərdən asılıdır. Belə ki, innovasiyaların mənimsənilməsi aqrar sektorda texniki, texnoloji və təşkilati əsasların yenilənməsi əsasında məhsuldarlığın artırılması və rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalının genişləndirilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İnnovasiyaların tətbiqi aqrar sahənin dinamik inkişafını şərtləndirən əsas amillərdən biridir. Bu gün elmtutumlu texnologiyalar və aktiv innovativ fəaliyyət kənd təsərrüfatının əsas aparıcı qüvvəsi olmalıdır. Azərbaycanada kənd təsərrüfatının dayanıqlı inkişafı, əhalinin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, həmçinin ixrac potensialının artırılması müxtəlif innovativ tədbirlərin həyata keçirilməsini zəruri edir. Hazırda kənd təsərrüfatında innovativ inkişaf prosesləri həyata keçirilir ki, bu mərhələdə sahənin inkişaf strategiyaları müəyyən edilməklə funksional kənd təsərrüfatı və mükəmməl ərzaq təhlükəsizliyi sisteminin yaradılması qarşıda duran əsas məqsədlər kimi qəbul edilir. Bu sahədə tətbiq edilən innovativ tədbirlər məhsuldarlığın artırılması ilə yanaşı sürətli inkişaf tempinə təkan verir. Bu tədbirlərə kənd təsərrüfatında dronlardan istifadə edilməsi, ağıllı bağların və müasir əkin metodlarının həyata keçirilməsi, zərərvericilərə qarşı

müasir bioloji dərmanların istifadəsi, əkin sahələrinin koordinatlaşdırılması və bu sahədə hansı məhsulun əkilməsinin təyin edilməsi və s. daxildir. (Hüseynova-2020, Fikrətzadə-2022)(Azərbayc-2023

Kənd təsərrüfatında innovasiya prosesinin əhəmiyyəti.

Aqrar sahənin inkişaf tendensiyasının sürətləndirilməsi onun sahələr üzrə innovasiya sisteminin yaradılmasını zəruri edir ki, texnoloji, təşkilati və iqtisadi yeniliklərin tətbiq olunması ilə səmərəliliyin artırılmasına zəmin yaradılsın. Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafına xüsusi diqqət ayrılması ilə aqrar sektorun inkişafı və ərzaq təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi əsas prioritet istiqamətlərdən biri kimi qiymətləndirilmişdir. Son 10 ildə həyata keçirilən aqrar islahatlar kənd təsərrüfatının inkişafında xüsusi rol oynamışdır. Azərbaycan dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya şəraitində qabaqcıl texnologiyaların, təşkilati-iqtisadi tədbirlərin tətbiqi kimi proseslərə laqeyd yanaşa bilməz, eyni zamanda digər sahələrlə yanaşı kənd təsərrüfatında da innovativ proseslərin intensivləşməsinə xüsusi diqqət ayırmışdır. İnnovasiya fəaliyyəti – elmi araşdırmaların və tədqiqatların nəticələrindən, eyni zamanda qabaqcıl istehsal təcrübəsindən istifadə etməklə yeni məhsulun yaradılması və ya təkmilləşdirilməsi, onun istehsalının həyata keçirilməsi üçün ardıcıl həyata keçirilən tədbirlər toplusudur. İnnovasiya prosesinin strukturunun əsas baza elementlərini innovasiyaların tədqiqi, istehsalı və mənimsənilməsi təşkil edir. Hazırda aqrar elmin sərəncamında fəal innovasiya siyasətinin həyata keçirilməsini təmin edən kifayət qədər elmi potensial vardır. Buraya elmi-tədqiqat institutları, ali məktəblərin elmi tədqiqat bölmələri, müəssisə və firmaların layihə-texnoloji bölmələri, müxtəlif innovasiya mərkəzləri və qurumları, eyni zamanda innovasiya fəaliyyəti ilə məşğul olan strukturlar aiddir. Son illərdə qeyri- neft sektorunun inkişaf etdirilməsi ilə bağlı imzalanan sərəncamlarla yanaşı səmərəli innovasiya menecmenti kənd təsərrüfatının elmi-texniki inkişaf strategiyasına çevrilməlidir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının daşınması, saxlanması, emal olunması, marketinqi və s. kimi mərhələlərə yeni fikir və metodlarla əlavə dəyər yaradan xidmətlər aqrar sahədə innovasiya kimi qəbul olunur. Belə ki, əhalinin artımı və orta ömür müddətinin uzanması aqrar sahəyə innovasiyaların tətbiq edilməsi ilə səmərəliliyin artırılmasını zəruri edir. (Əhmədov-2006)

İnnovativ tədbirlərin kənd təsərrüfatında səmərəliliyinin artırılmasına göstərdiyi təsirlər.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 12 yanvar 2015-ci il tarixli sərəncamı ilə həmin ilin “Kənd təsərrüfatı ili” elan olunması bu sahədə olan mövcud problemlərin həlli üzrə kompleks tədbirlərin görülməsi, eyni zamanda modernləşdirilməsinin sürətləndirilməsinə təkan vermişdir. Güclü sənaye potensialı olan ölkəmiz bu sahədə də geniş perspektivlərə malik ola bilər. Belə ki, əlverişli coğrafi iqlim şəraiti aqrar sektorun potensialının yüksəldilməsinə təkan verən amillərdən biridir. Nəzərə alsaq ki, məşğul əhalinin 40%-i kənd təsərrüfatında çalışır, bu sahənin inkişafının sosial səmərəliliyə faydası danılmazdır. Kənd təsərrüfatının inkişafına dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi, strateji hədəflərin müəyyən edilməsi bu sahənin yeni mərhələyə keçid etməsinə zəmin yaratmışdır. (Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi”- 2016)

Qlobal məsələlərdən biri olan ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, aqrar sahədə ixrac potensialının gücləndirilməsi qarşıda duran mühüm hədəflərdən biri kimi nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, fermerlər üçün bir sıra güzəştlər edilərək, kənd təsərrüfatı istehsalçıları torpaq vergisi istisna olmaqla digər vergilərdən azad edilməsi və güzəştli kredit şərtlərindən yararlanmaq imkanlarının yaradılması, əkin sahələrinin becərilməsi üçün istifadə olunan yanacaq üçün subsidiyaların verilməsi kənd təsərrüfatının inkişafına təkan vermişdir. Aqrar sahədə məhsulun keyfiyyətli yetişdirilməsi və məhsulun tullantısız yığılmasının əsas şərtlərindən biri də istehsalçının müasir standartlara cavab verən texnoloji

	2010	2015	2020	2023
Traktorlar	419	1061	266	114
Kotanlar	380	759	134	191
Kultivatorlar	12	41	54	28
Səpici aqreqatlar	148	439	147	103
Otbiçənlər	131	162	10	269
Pambıqyığıclar	-	73	34	37
Otpresləyənlər	54	-	12	21
Taxılığan kombaynlar	217	116	54	69
Gübrəsəpən maşınlar	30	111	6	62
Çiləyici və tozlayıcı maşınlar	66	110	88	84
Yumşaldıcılar	2	32	133	2
Taxıl-toxum təmizləyənlər	8	30	12	14
Malalar	16	57	131	78
Ot dırmaqları	32	22	9	25
Bağarası frezlər	20	19	71	25
Traktor yedəkləri	9	173	115	24
Kombayna qoşulan biçici aqreqatlar	-	5	14	16
Digər kənd təsərrüfatı maşın və avadanlıqları	94	187	479	120
Satılmış və verilmiş maşınların dəyəri, milyon manat	28.5	59.2	52.3	38.6

avadanlıqlarla təchiz olunmasıdır. 2016-cı ilin əvvəlində “Aqrolizinq” ASC-nin xətti ilə kənd təsərrüfatının inkişafının dəstəklənməsi səbəbi ilə bu sahədə fəaliyyət göstərən istehsalçılara ümumilikdə 22,5 milyon manat dəyərində 296 ədəd müxtəlif növ traktor, 121 ədəd taxılığan kombayn, 106 ədəd kotan, 31 ədəd ot dırmağı, 19 ədəd bağarası frez, 13 ədəd ot və küləş presləyən maşın, 8 ədəd otbiçən və 141 ədəd digər kənd təsərrüfatı maşın və avadanlıqları satılmış və ya güzəştli şərtlərlə verilmişdir. Aşağıdakı cədvəldə dövlətin kənd təsərrüfatına dəstəyinin müxtəlif illər üzrə göstəriciləri verilmişdir. (Report.az-2016)

Cədvəl 1: Dövlət tərəfindən güzəştli şərtlərlə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarna kənd təsərrüfatı texnikası və avadanlıqlarının satışı (ədədlə)

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, www.stat.gov.az 1.16.xls (live.com)

Cədvəldən görüldüyü kimi 2015-ci ilin “Kənd təsərrüfatı ili” elan olunması səbəbilə bu sahəyə qoyulan investisiyalar digər illərə görə fərqlənir.

Aparılan islahatların nəticəsi olaraq Göyçay rayonunda fermerlər və fərdi təsərrüfat sahiblərinin meyvəçilik sahələrinin genişləndirilməsi ötən illərə nisbətən məhsuldarlığın artırılmasına nail olmuşdurlar. Rayon İcra Hakimiyyətinin verdiyi məlumata görə 2015-ci ildə rayonun kənd yerlərində 320 hektar sahədə yeni meyvə bağları salınıb. Aqrotexniki qulluğun edilməsi bol məhsul alınması prosesini dəstəkləyən əsas tədbirlərdən olmuşdur.

Eyni zamanda, Masallı rayonunda istixana təsərrüfatının tətbiq olunması cənub zonası üçün qeyri-ənənəvi olsa da, istehsalçılar ənənəvi əkinə nisbətən daha çox gəlirli olduğunu bildirmişdirlər.

Tərtər rayonunda isə əhalinin əsas məşğuliyyət növü olan balıqçılıq və tingçilik üzrə də inkişaf nəzərə çarpmışdır. Rayonda 1180,6 hektar meyvə bağları və 11,1 hektar üzümlük vardır. Son bir ildə rayon ərazisində 7 hektar yeni meyvə bağları və 2,8 hektar giləmeyvəlik salınıb, 1 milyon 505 min 872 ədəd meyvə və 141 min 344 ədəd dekorativ bitki tingləri yetişdirilib. Ötən il bağlardan 8671,1 ton meyvə və 889 ton üzüm yığılıb. Əvvəlki ilə nisbətən meyvə istehsalı 7,4 faiz, üzüm istehsalı 5,6 faiz artmışdır. Eyni zamanda, fermer və sahibkarlara güzəştli şərtlərlə kreditlərin verilməsi və yanacaq məshullarının alınması üçün subsidiyaların verilməsi bitkiçiliyin inkişafına dəstək verən amillərdən biri olmuşdur.

Həmçinin, Qəbələ rayonunun torpaq mülkiyyətçiləri “Kənd təsərrüfat ili”nin onlar üçün də uğurlu olduğunu vurğulayaraq, əvvəlki illərə nisbətən əkin sahələrinin genişləndirilməsi və müasir texniki avadanlıqların sayəsində məhsuldarlığın artırılmasının şahidi olmuşdurlar. Belə ki, il ərzində 21300 hektar sahədən 64000 ton taxıl, 143 hektar sahədən 114 ton günəbaxan, 2096 hektar sahədən 9495 ton tərəvəz, 1157 hektar sahədən 7497 ton kartof əldə olunmuşdur. Ümumilikdə rayonlar üzrə kənd təsərrüfatının inkişaf göstəriciləri əvvəlki illərə nisbətən müsbət nəticələrlə qeydə alınmışdır.

Ümumilikdə qeyd etmək lazımdır ki, əkin sahələrinin suvarma suyu ilə təminatının təkmilləşdirilməsi, torpaqların münbitliyinin qorunması, kollektor-drenaj şəbəkələrinin təmizlənməsi tədbirləri həyata keçirilmiş, müasir texnika ilə təminat nəticəsində təsərrüfatdaxili su arxlarının tənzimlənməsi üzərində işlər aparılmışdır.(Yeni Azərbaycan-2016)

Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin tabeliyində fəaliyyət göstərən elmi-tədqiqat müəssisələrinin təcrübə xarakterli və özəl şirkətlərin kommersiya məqsədli layihələrin həyata keçirilməsi ilə torpaq və su resurlarının səmərəli istifadə olunması məqsədilə ağıllı suvarma sistemlərinin, aqrodronların, aqrrobotların, dəqiq əkin texnologiyalarının tətbiq edilməsi bu sahənin inkişaf potensialının və iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətində aparılan tədbirlər sırasındadır. Həmçinin, qeyd olunmuşdur ki, “COP-29”-un ölkəmizdə aqrar və ekoloji siyasətin qabaqcıl beynəlxalq təcrübələrə, texnoloji mübadilə innovasiyalarına uyğunlaşmasında mühüm əhəmiyyəti olacaqdır. Bu istiqamətdə tədbirlərin həyata keçirilməsi ətraf mühitin qorunması ilə yanaşı kənd təsərrüfatının davamlılığının təmin edilməsi, ekoloji təmiz ərzaq məhsullarının yetişdirilməsi, habelə kənd yerlərində yaşayan əhalinin rifahına müsbət təsirini göstərəcəkdir. Beləliklə, görülən tədbirlər ölkəmizdə kənd təsərrüfatının inkişafının prioritet istiqamətlərdən biri olduğunu, ölkə başçısının diqqət mərkəzində olduğunu vurğulayır. (Məhəmmədəli-2016)

Nəticə

Aqrar sahədə innovativ strategiyaların həyata keçirilməsi sahənin sürətli inkişafına təkan verməklə yanaşı, məhsuldarlığın artırılmasına, digər sənaye sahələrinin də xammal potensialının yüksəldilməsinə zəmin yaradır. Belə ki, bu sahənin dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi qarşıya qoyulan məqsədlərdən biri olmuşdur. Bu, həmçinin qısa və uzunmüddətli dövrdə iqtisadiyyatın davamlı inkişafını dəstəkləmək, əhalinin həyat keyfiyyətini yüksəltmək kimi nailiyyətlərə yiyələnməyə təkan verən amillər sırasındadır.

1. İ.M. Hüseynova ”Kənd təsərrüfatının dayanıqlı inkişafında elm, texnologiya və innovasiyaların rolu” Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı-2020, № 4 (34)

2. F.F. Fikrətzadə, V.M. babayeva “Azərbaycanda kənd təsərrüfatı innovasiyalarının tətbiqinin stimullaşdırılması” Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı-2022, № 4 (42)

3. Əhmədov G.Ə “Azərbaycanın aqrar sahəsində innovasiyanın mənimsənilməsi sisteminin yaradılması” s22,55-60, 2006
4. ["Aqrolizing" fermerlərə 23 mln. manatlıq mal satıb | Report.az -2016](#)
5. “Yeni Azərbaycan” – 2016
[elibrary.az/docs/QAZET/qzt2016_96.htm](#)
6. Azərənşr ”Azərbaycanda aqrar sahənin inkişafında ümumilli lider Heydər Əliyevin rolu” s231, 2023
7. 2015-ci ilin Azərbaycan Respublikasında “Kənd təsərrüfatı ili” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı-2015
8. M.N. Məhəmmədəli “Kənd təsərrüfatı məhsulları satışı mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri” -s10-15 2016
9. “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi” – s11-14 2016

DAVAMLI İNKİŞAF ÜÇÜN YAŞIL ENERJİ MƏNBƏLƏRİ

**Cəfərova Firuzə Mübariz qızı Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Bakı,
Azərbaycan
jafarova_firuz@mail.ru**

Xülasə

Yerdəki bütün enerji mənbələri bərpa olunan və bərpa olunmayan enerji mənbələrinə bölünür. Dünyada mövcud enerji sektoru əsasən bərpa olunmayan mənbələrdən istifadəyə əsaslanır. Qlobal qeyri-sabitlik şəraitində dünya iqtisadiyyatının gələcək inkişafı yolunu seçmək problemi daha da kəskinləşir. Köhnə böhrandan əvvəlki böyümə modelinə qayıtmaq və qondarma iqtisadiyyata istiqamətlənmək təbii ehtiyatların çatışmazlığı, iqlim dəyişikliyi, ətraf mühitin çirklənməsi, biomüxtəlifliyin itirilməsi və iqtisadi qeyri-sabitliyin artması risklərini də daşıyır. Məqalədə yaşıl enerji və onun perspektiv inkişafı, müxtəlif ölkələrdə yaşıl enerji mənbələri və istifadəsi haqqında aparılan tədqiqatın nəticələri təhlil edilir.

Qlobal qeyri-sabitlik şəraitində dünya iqtisadiyyatının gələcək inkişafı yolunu seçmək problemi daha da kəskinləşir. Köhnə böhrandan əvvəlki böyümə modelinə qayıtmaq və qondarma iqtisadiyyata istiqamətlənmək təbii ehtiyatların çatışmazlığı, iqlim dəyişikliyi, ətraf mühitin çirklənməsi, biomüxtəlifliyin itirilməsi və iqtisadi qeyri-sabitliyin artması risklərini də daşıyır. Bəşəriyyətin yaşaması və inkişafı üçün yeni inkişaf paradigmasına keçid tələb olunur. 2015-ci ildə BMT üzvləri balanslaşdırılmış davamlı iqtisadi, ekoloji və sosial inkişafın əsas istiqamətlərini əks etdirən “Dünyamızın transformasiyası: Davamlı İnkişaf üçün 2030-cu il Gündəliyi” adlı yeni siyasət sənədi üzərində razılığa gəlirlər. Dayanıqlı inkişaf probleminə diqqətin artması ilə dövlətlərin, regionların və biznes bölmələrinin davamlılıq dərəcəsini ölçməyə imkan verən kəmiyyət göstəricilərinin işlənilməsi və hazırlanması vəzifəsi aktuallaşmışdır.

Bu enerji mənbələrinə aid olan günəş enerjisi, geotermal enerji, hidrogen enerjisi, qabarma enerjisi və digərlərinin müxtəlif ölkələrdə inkişaf dərəcəsi öyrənilmişdir.

Abstract

All energy sources on Earth are divided into renewable and non-renewable energy sources. The current energy sector in the world is mainly based on the use of non-renewable sources. In the conditions of global instability, the problem of choosing the path of future development of the world economy is becoming more acute. Returning to the old pre-crisis growth model and moving towards a so-called economy also carries the risks of shortage of natural resources, climate change, environmental pollution, loss of biodiversity and increased economic instability. The article analyzes the results of research on green energy and its prospective development, green energy sources and their use in different countries.

In the conditions of global instability, the problem of choosing the path of future development of the world economy is becoming more acute. Returning to the old pre-crisis growth model and moving towards a so-called economy also carries the risks of shortage of natural resources, climate change, environmental pollution, loss of biodiversity and increased economic instability. A transition to a new development paradigm is required for the survival and development of humanity. In 2015, UN members agreed on a new policy document, “Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development,” which outlines the key directions for balanced sustainable economic, environmental, and social development. With the growing focus on sustainable development, the task of developing quantitative indicators that would allow countries, regions, and business sectors to measure their sustainability has become urgent.

The development of solar energy, geothermal energy, hydrogen energy, tidal energy, and others, which belong to these energy sources, has been studied in various countries. **Keywords.** Green energy, hydropower, geothermal energy, solar energy

Giriş.

Balanslaşdırılmış iqtisadi və ekoloji inkişafın təmin edilməsində “yaşıl iqtisadiyyat”a mühüm yer verilir. Bu barədə ilk dəfə hələ 1989-cu ildə danışımağa başlanılmışdır. BMT-nin ətraf mühitin mühafizəsi üzrə “Yaşıl İqtisadiyyat Təşəbbüsü” (Green Economy Initiative) proqramının işə salınması ilə onun institusionallaşdırılması zərurəti hamılıqla qəbul edildi [1]. UNEP-ə görə, “Yaşıl iqtisadiyyat - insanların rifahının və sosial bərabərliyin yaxşılaşdırılmasına, ekoloji risklərin və ekoloji problemlərin əhəmiyyətli dərəcədə azaldılmasına töhfə vermək kimi müəyyən edilir”. Zaman keçdikcə “yaşıl iqtisadiyyat”la yanaşı, “yaşıl inkişaf”, “yaşıl texnologiyalar”, “yaşıl iş yerləri”, “yaşıl enerji” kimi digər əlaqəli anlayışlar da dövriyyəyə girdi. Eyni zamanda, enerji sektoru yeni iqtisadi modelin formalaşması yolunda ən vacib sahələrdən biri hesab olunur.

Enerji tələbatının və miqyas effektinin artması, eləcə də havanın keyfiyyətinin və ictimai sağlamlığın pisləşməsi, enerji sektorunun bərpa olunan mənbələrə keçid stimullarını artırdı [2]. Bundan əlavə, iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə və ətraf mühitin mühafizəsi, o cümlədən Paris Sazişi üzrə öhdəliklərlə bağlı artan məlumatlılıq və fəaliyyət, həmçinin qalıq yanacaqların maliyyələşdirilməsinin azaldılması üzrə global tendensiya artıq dünyanın bir çox regionlarında bərpa olunan enerji və enerji səmərəliliyinə keçidi sürətləndirmişdir.

Qlobal qeyri-sabitlik şəraitində dünya iqtisadiyyatının gələcək inkişafı yolunu seçmək problemi daha da kəskinləşir. Köhnə böhrandan əvvəlki böyümə modelinə qayıtmaq və qondarma iqtisadiyyata istiqamətlənmək təbii ehtiyatların çatışmazlığı, iqlim dəyişikliyi, ətraf mühitin çirklənməsi, biomüxtəlifliyin itirilməsi və iqtisadi qeyri-sabitliyin artması risklərini də daşıyır [3]. Bəşəriyyətin yaşaması və inkişafı üçün yeni inkişaf paradigmasına keçid tələb olunur. 2015-ci ildə BMT üzvləri balanslaşdırılmış davamlı iqtisadi, ekoloji və sosial inkişafın əsas istiqamətlərini əks etdirən “Dünyamızın transformasiyası: Davamlı İnkişaf üçün 2030-cu il Gündəliyi” adlı yeni siyasət sənədi üzərində razılığa gəliblər. Dayanıqlı inkişaf probleminə diqqətin artması ilə dövlətlərin, regionların və biznes bölmələrinin davamlılıq dərəcəsini ölçməyə imkan verən kəmiyyət göstəricilərinin işlənilməsi və hazırlanması vəzifəsi aktuallaşmışdır.

Material və metod. Tədqiqat zamanı müqayisə metodundan və dünya təcrübəsindən istifadə edilərək yaşıl enerji mənbələri və onların inkişaf etdirilməsi, perspektivləri haqqında dərc olunmuş beynəlxalq ədəbiyyatlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqat. Yerdəki bütün enerji mənbələri bərpa olunan və bərpa olunmayan enerji mənbələrinə bölünür.

Dünyada mövcud enerji sektoru əsasən bərpa olunmayan mənbələrdən istifadəyə əsaslanır. Ekoloji-iqtisadi yanaşma nöqtəyi-nəzərindən bərpa olunmayan enerji ehtiyatlarına milyonlarla il ərzində üzvi orqanizmlərin (flora və fauna) çevrilməsinin məhsulu olan karbohidrogenlər daxildir. 2010-2015-ci illər ərzində belə enerji resurslarının istehlakı ildə 15-16,4 mlrd. ton (kömür ekvivalenti), yəni adambaşına ildə təxminən 2,2 ton standart yanacaq təşkil etmişdir. Təbii ki, belə enerji mənbələri (neft, qaz, kömür) məhdud və bərpa olunmayan hesab olunur (yaxın gələcək üçün). Bərpa olunmayan enerji resurslarının (neft, qaz, kömür) mühüm müsbət xüsusiyyəti onların enerji toplamaq qabiliyyətidir. Beləliklə, neftdə toplanan enerji avtomobillərdə, gəmilərdə, təyyarələrdə nəqliyyat enerjisinə çevrilir və məlumdur ki, neft dünyanın enerji istehlakının üçdə birindən çoxunu təşkil edir. Bərpa olunan enerji mənbələrinə həm də ekoloji-iqtisadi yanaşma nöqtəyi-nəzərindən insanların enerji əldə etmək üçün istifadə etdiyi təbii obyektlərin xarici (daxili karbohidrogen ehtiyatları ilə müqayisədə) xassələri və xüsusiyyətləri olan təbiət hadisələri daxildir; Məsələn, Günəş və radiasiya enerjisi, atmosfer havası və külək enerjisi.

Hidroenerji. Hidroenergetika dünyanın ən böyük bərpa olunan enerji mənbəyidir. Mövcud hidroenergetika gücü təxminən 77.000 meqavat (MVt) təşkil edir. Su elektrik stansiyaları su enerjisini axına çevirirlər və burada suyun potensial enerjisi kinetik enerjiyə çevrilir. Bu enerji mənbələri ən az tullantı və daha az xərclə enerji əldə olunmasına şərait yaradır. Hazırda ABŞ istehsal etdiyi elektrik enerjisinin 10%-ni hidroenerji hesabına əldə edir.

Hidroenerji əldə etmək üçün çay üzərindəki bənddən istifadə edilir, hansı ki, bu bəndlər böyük su anbarını tənzimləmək üçündür. Su elektrik stansiyaları hava emissiyaları yaratmır, lakin suyun keyfiyyətinə təsir edə bilər. Bəndlərin mövcudluğu balıq növlərinin hərəkətinə və kürü tökmə prosesinə ciddi təsir göstərə bilər. Buna görə də hazırda hidroenerji qurğularının çay ekosisteminə təsirlərini minimuma endirmək üçün layihələr hazırlanır və xüsusi nəzarətlə istismar edilir.

Dünyada enerji məqsədilə 8200 böyük su anbarları fəaliyyət göstərir. Hal – hazırda ən böyük su anbarı Çində Hubey əyalətində Yantsize çayı üzərində inşa edilən “Üç qobu stansiyası” (Three Gorges Dam) adlanan su anbarıdır. Bu anbarın qurulmasında təxminən 250000 nəfərlik işçi səfərbər olmuş,

tikinti işləri müddətində isə minlərlə insan müxtəlif səbəblərdən həlak olmuşdur. Bu stansiyanın qurulması 2.5 mlrd dollara başa gəlmiş, 22500 MVt gücə sahibdir.

Geotermal enerji. Səthdən 3000 km aşağıda olan Yer in nüvəsində temperatur 5000°C -yə çata bilər. Daha dəqiq ifadə etsək, Yer qabığından başlayaraq daxilə doğru getdikcə istiliyin dəyişməsi – mantiyada 930°C , xarici nüvədə 2760°C , daxili nüvədə isə 4200°C təşkil edir. Geotermal enerji - nüvədən xaricə axan, yer qabığının dərinliklərində paylanan istilik vasitəsilə yaranan yeraltı isti su və buxar anbarları vasitəsilə ətrafı qızdıran əsas mənbədir. Geotermal enerji mənbələrindən ilk istifadə edənlər Romalılar olmuşlar. Onlar isti suların hamam otaqlarını qızdırmaq və sağlamlıq məqsədilə istifadə etmişlər. ABŞ-da ilk dəfə geotermal sularla bina qızdırılması prosesi 1891-ci ildə həyata keçirilmişdir. Buxardan ilk dəfə elektrik enerjisini 1904 -cü ildə İtalyada əldə etmişlər.

Geotermal enerjiden istifadənin səmərəliliyini aşağıdakı mülahizələrlə göstərmək olar;

- Bərpa oluna bilən, davamlı və tükənməyən enerji mənbəyidir;
- Yanma texnologiyası olmadığından ətrafın təmiz dostudur;
- Çox məqsədli isitmə təbiiqləri üçün əlverişli olmasıdır;
- Digər alternativ enerji mənbələrinə nisbətən daha ucuz başa gəlir;

Bundan başqa geotermal istiliyin mümkün olması sayəsində evlərə mazut, kömür, odun və digər yanacaq növlərinin daşınması aradan qalxır. Bu da, ətraf mühitə karbon dioksit qazının daxil olmaması deməkdir.

Adi İES-dən fərqli olaraq GTES-da istilik keçiricilər, tozsoran, kültutan və başqa qurğulara ehtiyac yoxdur. Bu stansiyalarda alınan elektrik enerjisi İES-na nisbətən xeyli ucuz başa gəlməklə yanaşı, ekoloji cəhətdən təhlükəsizdir. MDB ölkələrində termal su ehtiyatları sutkada 22 mln m^3 , Azərbaycan Respublikasında isə 2 mln m^3 hesablanmışdır.

Günəş enerjisi. Günəş tükənməz enerji və istilik mənbəyidir. Onun yerə verdiyi enerjinin mümkün olan istehsal gücü 20 mlrd kVt hesablanmışdır. Nəzərə alsaq ki, günəş hər gün yerə $68.8 \cdot 10^{16}$ kVt enerji göndərir, ondan istifadə edilməsi demək olar ki, sıfıra bərabərdir. Yer in səthinə düşən Günəş enerjisi $1.2 \cdot 10^{14}$ T şərti yanacaq miqdarındadır. Günəş enerjisi ekoloji cəhətdən ən təmiz və sərfəli hesab edilir. Bu enerjinin elektrik enerjisinə çevrilməsi prosesi ekoloji mühitə, canlı və cansız aləmə ziyan vurmur, uzun müddət enerji balansının təkamülündə heç bir dəyişikliyə səbəb olmur.

Günəşdə hidrogen qazının helyuma çevrilməsindən yaranan istilik enerjisidir. Yer kürəsindən 330 min dəfə böyük olan Günəş, təbii bir birləşmə reaktorudur. Bu orta ölçülü sarı ulduz təmiz və tükənməz bir enerji qaynağıdır. Tədqiqatlara əsasən sadəcə səhralarla örtülmüş ərazilərə düşən illik günəş radiasiyasının, günümüzdə istifadə olunan bütün növ enerjinin yüzlərcə qat həcmində olduğu bildirilir. Karbon təsirinə yol açan karbondioksit qazının, atmosferə yayılmasının 80%-i enerji istehsalı, yayılması və istifadəsindən yaranır. Karbondioksit, müasir dövrün ən böyük həcmli tullantı növüdür. Kömür, neft, qaz və s. əvəzinə günəş batareyalarından istifadə olunması sayəsində, karbondioksit miqdarında önəmli dərəcədə azalmalar müşahidə olunacaqdır.

Günəş su qızdırıcıları. İsti su almaq üçün ən sadə, faydalı və səmərəli qurğudur. Səthi 1m^2 olan su qızdırıcı gün ərzində 100 litr suyu isidir və bu da 2-3 nəfər ailənin tələbatını tam ödəyir. Bu qurğuların faydalı iş əmsalı (FİƏ) 85-89% təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının təxmini bütün sahəsində il ərzində bu üsul ilə ən azı 7-8 ay müddətində isti su almaq olar.

Günəş paneli üzərində günəş enerjisini udmağa uyğunlaşmış bir çox batereyalardan ibarət enerji qaynağıdır. 6-30 panellik gücü (1000 V) olan bir sistem ehtiyac olan yerlərdə bir evin, 3000 voltluq bir sistem isə bir binanın bütün elektrik ehtiyacını qarşılaya bilər.

Günəş enerjisinin üstünlüklərini aşağıdakı kimi təsnif etmək mümkündür:

- Xarici təsirlərdən asılılığın olmaması;
- İstehsal və quraşdırılma xərci istisna olmaqla ucuz bir enerji mənbəyi olması;
- Nəqləmə, daşınma və ötürülmə probleminin olmaması;
- Tükənməyən və ekoloji təmiz enerji mənbəyi olması;
- Enerjinin istifadə edilmədiyi zaman günəşin enerji gücünün xüsusi yolla yığılıb saxlanması.

Külək enerjisi. Dünya külək enerjisi potensialının təxminən 26000 Tvh/il olduğu, iqtisadi və digər səbəblərdən yalnız 9000 Tvh/il qədər istifadə edildiyi təxmin edilir. Araşdırmalara əsasən, dünyanın quru səthinin toplam 27%-lik hissəsinin ortalama 5,1 m/s -dən daha yüksək külək sürətinin təsiri altında olduğu qənaətinə gəlinmişdir. Göstərilən bu külək enerjisindən yararlanma imkanının mümkünlüyünü nəzərə alsaq, 8 Mv/km² istehsal gücü ilə 240 min Gv enerji gücünə malik olunması hesablanmaqdadır.

Dünyada təxmini olaraq külək enerjisi ehtiyatları aşağıdakı kimi göstərilir:

1. Şimali Amerika-26%
2. Şərqi Avropa və Rusiya-20%
3. Afrika-20%
4. Cənubi Amerika -10%
5. Qərbi Avropa-9%
6. Asiya-9%
7. Okeaniya-6%

Dünya külək enerjisi bazarının əsas istifadəçiləri Amerika və Avropa ölkələridir. Yeni qurulan KES-in 90%-i Amerika və Avropa ölkələrinə aiddir. Külək enerjisi bazarının ən böyük istifadəçiləri olan ilk beşlikdə olan ölkələr Almaniya, ABŞ, İspaniya, Hindistan və Danimarkadır. Avropa ölkələri ilə yanaşı külək enerjisindən ən çox istifadə edən ölkələrdən biri də Hindistandır.

Biokütlə enerjisi. Biomassa tərkibində karbon olan, hər növ bitki və heyvan qalıqlarından yaranan təbii maddələr kütləsidir. Belə ki, yanacaq əldə etmək məqsədilə yetişdirilən bitkilər ilə lif, istilik və kimyəvi maddələr almaq üçün isə heyvan və bitki mənşəli məhsullar istifadə olunur. Biokütlə enerjisindən alınan istilik miqdarı odunun yanmasından alınan istilik miqdarından yüksəkdir.

Bioyanacaq istehsalında ən mühüm canlı orqanizmlər su yosunlarıdır. Su yosunları karbon qazının və günəş işığının təsiri ilə fotosintez edərək protein, karbohidrat və yağ istehsal etməkdədirlər. Lakin bu prosesdə su yosunlarının azot əldə etmələrinin qarşısı alınaraq müəyyən miqdar karbon qazı verilsə, su yosunları protein istehsal edə bilmədikləri üçün 50%-dən çox nisbətə yağ alırlar.

Biokütlə mənbələri bitki qalıqları, heyvan qalıqları ilə şəhər və sənaye tullantıları olaraq növlərə ayrılır. Yer kürəsində birbaşa və ya dolaylı yolla fotosintez prosesinin məhsulu olan biokütlə, yanma adlanan oksigenlə reaksiyası nəticəsində içindəki enerjisini ortaya çıxarır.

Hidrogen enerjisi. Hidrogen elementi, ilk dəfə 1766-cı ildə Cavendiş tərəfindən kəşf edilmiş və Lavoisier tərəfindən adlandırılmışdır. Hidrogen, kömür, biokütlə, təbii qaz və suyun mövcud olduğu bir çox maddədə əldə oluna bilən, təbiətdəki ən sadə və ən çox rast gəlinən elementdir. Hidrogen qazına təbiətdə sərbəst halda rast gəlinmir. Bu səbəbdən də təbii enerji mənbəyi hesab edilmir. Hidrogen qazının istifadə oluna bilməsi üçün bu qazın əldə olunması lazımdır. Hidrogen qazı, həm alternativ

enerji mənbələrindən, həm də üzvi yanacaqlardan əldə oluna bilər. Yəni hidrogeni əldə etmək məqsədilə istifadə olunan üsul, mövcud enerjinin ətraf mühit üçün zərərli olub-olmamasını dəqiqləşdirmək məcburiyyəti yaradır. Buna görə də, hidrogen enerjisi istifadəsi yerin istiləşməsi (istixana effekti) prosesini də sürətləndirə bilər. Ətraf mühit problemlərinin qarşısının alınması məqsədilə, gələcədən əldə olunan elektrik enerjisi vasitəsilə hidrogenin alınmasının nisbətən yaxşı nəticə verə biləcəyi düşünülür. Lakin bu nəticəyə hələ ki, teorik olaraq gəlinmişdir.

Avropa Bərpa olunan Enerji Şurası hidrogeni bərpa olunan, təmiz mənbələrdən əldə edilmədiyi müddət ərzində yaşıl enerji olmayacağı qənaətindədir. Belə vəziyyətdə önəmli olan məsələ hidrogen mənbəyinin təmiz olub-olmamasıdır. Gələcəyin enerjisi olaraq dəyərləndirilən hidrogen ilə bağlı dünyanın ilk və tək Beynəlxalq Hidrogen Enerjisi Texnologiyaları Mərkəzi (ICHET) İstanbulda təşkil olunmuşdur. Mərkəz, inkişaf etmiş ölkələrlə, inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında körpü rolunu oynayacaqdır.

Yaşıl enerji mənbələrinin üzvi yanacaq mənbələri ilə müqayisəsi cədvəldə verilmişdir (Cədvəl 1).

Cədvəl 1 - Enerji növlərinin asılılıq və mövcud ehtiyat müddətlərinin qarşılaşdırılması

	Xaricdən asılılıq/Yerli	Qalan müddəti (il)
Neft	Xarici	40-45
Kömür	Xarici/Yerli	200-250
Təbii qaz	Xarici	60-65
Nüvə	Xarici	-
Hidrogen	Yerli	-
Günəş	Yerli	-
Geotermal	Yerli	-
Külək	Yerli	-

Enerji növlərinin ətraf mühit təsirlərinin qarşılaşdırılması aşağıdakı cədvəldə verilmişdir (Cədvəl 2).

Cədvəl 2 - Enerji növlərinin ətraf mühit təsirlərinin qarşılaşdırılması

	İqlim dəyişikliyi	Turş yağışlar	Su çirklənməsi	Torpaq çirklənməsi	Səs -küy	Rad iasiya
Neft	+	+	+	+	+	+
Kömür	+	+	+	+	+	+
Təbii qaz	+	+	+	-	+	-
Nüvə	-	-	+	+	-	+
Hidrogen	+	-	-	-	-	-
Günəş	-	-	-	-	-	-
Geotermal	-		+	+	-	-
Külək	-	-	-	-	+	-

Yuxarıdakı cədvəllərə baxdıqımızda bərpa olunan enerji mənbələri olduqca sərfəli görünməkdədir. Burada əsas məsələ yaşıl enerji əldə olunması üçün yatırım məbləğinin digər enerji mənbələrinə

nisbətdə daha baha olmasıdır. Lakin texnoloji proseslərin sürətli inkişafı və davamlı olaraq istehsala keçid növbəti illərdə yaşıl enerjinin əldə edilməsini daha da ucuzlaşdıracaq.

Dalğa Enerjisi. Dünyadakı limitsiz enerji mənbələrindən biri də dalğa enerjisidir. Bu sahədəki enerji proqramları Avropa ölkələrində fasiləsiz olaraq inkişaf etdirilməkdədir. Dünyada ilk kommersiya əhəmiyyətli dalğa enerjisi 0.5 MVt tutumlu Limpet 500, 2000-ci ildə İslay adasında qurulmuşdur.

Dalğanın böyüklüyü aşağıdakı faktorlardan asılıdır.

- Küləyin gücünə görə (güclü külək böyük dalğa yaradır);
- Külək əsməsi zamanı (uzun müddət əsən külək geniş və böyük dalğa yaradır);
- Külək əsmə məsafəsi (uzaq məsafə qət etmiş külək böyük dalğa yaradır).

Ən güclü dalğaları 30° və 60° arasında qərbdən əsən küləklər yaradır. Külək dalğası ən çox yayılmış dalğa növüdür. Küləyin su sthini pozması və hərəkətə gətirməsi nəticəsində baş verir və külək nə qədər şiddətli və əsmə istiqaməti dəyişmədən uzun müddət davam edərsə, dalğalar o qədər hündür olur.

Dalğa enerji stansiyaları işləmə prinsipinə görə 3 əsas kateqoriyaya ayrılır:

- Dalğa hərəkətinin yekunu ilə hərəkətə başlayan bütün cisimlərin və ya bir hissəsinin hərəkətini təmin edən sistem.

- Dalğanın təzyiqini istifadə edən sistemlər.

- Dalğa təzyiqinin havanı sıxışdırmasından istifadə edərək hava təzyiqini istifadə edən sistemlər.

Dalğa enerjisinin elektrik enerjisinə çevirmə prosesi: Dalğanın sahib olduğu enerji iki fərqli sistemin bir-birinə görə yaxın hərəkəti ilə (hansı ki, bu iki sistemdən biri mütləq dalğa ilə təmas halındadır) elektrik enerjisinə çevrilir. Bu iki sistem fərqli şəkillərdə bir-biri ilə təmas etdirilirlər. Dalğanın enerjisi su dərinliyi ilə dəyişməkdədir. Səthdən dibə doğru dalğa enerjisi azalır. Sahilə doğru hərəkət edən dalğa sürtünmə nəticəsində enerjisini sürətlə itirə bilir. Bu səbəbdən də, dalğa enerjisi sistemini optimal bir dərinliyə və sahildən bəlli bir məsafəyə qədər qurmaq vacibdir.

Qabarma-çəkilmə enerjisi. Ayın cazibə qüvvəsi ilə, xüsusilə də okeanlardakı su səviyyəsinin yüksəlməsi və quruya doğru hərəkət etməsidir. Ayın cazibə qüvvəsi azaldıqca da qurudan okeana doğru geri çəkilir. Okeanların və dənizlərin sahillərində qabarma və çəkilmə hadisəsi baş verən zaman külli miqdarda su kütləsi əvvəlcə sahilə, sonra isə əksinə axır. Qabarma zamanı su kütləsi yuxarı qalxır və hündürlüklər fərqi nəticəsində sahiləki quru hissəyə axır. Bu proses Ayın Yer ətrafındakı hərəkətinə uyğun olaraq dövrü, yəni gündəlik, 24 saat 50 dəqiqədən bir, ya da yarım günlük olduqda isə, 12 saat 25 dəqiqədən bir təkrarlanır. Bu zaman suyun hərəkət sürəti axında 5 m/s-ə qədər çata bilər. Beləliklə, suyun həm qalxması, həm də qayıtması zamanı külli miqdar enerji daşınır. Cazibə gücünün olduğu və olmadığı vəziyyət arasındakı vaxt (yüksək su səviyyəsi və aşağı su səviyyəsi arasındakı zaman) 6,207 saatdır.

QES-lər Rusiyanın Murmansk şəhərində 0,4 MVt gücündə, 1984-cü ildə Kanadada 20 MVt gücündə, 1986-cı ildə Çində 10 MVt gücündə, 1966-cı ildə Reyn çayının üzərində (Niderland) 240 MVt gücündə tikilərək istifadəyə verilmişdir. Bu stansiyaların əsas mənfə cəhətlərindən biri də alınan elektrik enerjisinin gün ərzində dəyişməsidir. Müsbət cəhətləri isə onların ekoloji təmizliyi və alınan elektrik enerjisinin nisbətən kiçik maya dəyərində malik olmalarıdır.

Nəticə. Beləliklə, belə bir nəticəyə gələ bilərik: müasir cəmiyyətin elektrik enerjisinə daim artan ehtiyacı və ətraf mühitin yaşllaşdırılması ehtiyacı ənənəvi mənbələrlə, yəni bir çox mənfə nəticələri olan su və atom elektrik stansiyaları ilə yanaşı, ekoloji cəhətdən təmiz, günəş, su və külək enerjisindən, alternativ enerji mənbələrindən istifadəyə əsaslanır.

Ədəbiyyat

1. Bekhet, H.A. *Elasticity and causality among electricity generation from renewable energy and its determinants in Malaysia* / Bekhet, H.A., Harun, N.H. // *International Journal of Energy Economics and Policy*. – 2017. – №7(2). – pp. 202-216
2. Bhowmik, C. *Optimal green energy planning for sustainable development: A review* / Bhowmik, C., Bhowmik, S. // *Renew Sust Energ Rev*. – 2017. – №71. – pp. 796-813
3. Dogan, E. *Determinants of CO2 emissions in the European Union: the role of renewable and non-renewable energy* / Dogan, E., Seker, F. // *Renewable Energy*. – 2016. – №94. – pp. 429-439
4. M.F.Cəlilov, *Alternativ regenerativ enerji sistemləri*. Bakı-2009.
5. Hüseyin Öztürk. *Yenilenebilir enerji kaynakları*. Birsen Yayınevi, 2021.
6. John M.Cimbala, Mehmet Kanoğlu, Yunus A. Çengel *Yenilenebilir enerji temelleri ve uygulamaları*. Palme Yayınevi, 2022.

Yaşıl İqtisadiyyatda Dayanıqlı İnkişaf Və Rifah.
Məmmədov Aydın Bayram
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti(UNEC)
am9614316@gmail.com

Xülasə

Yaşıl iqtisadiyyat dayanıqlı inkişaf və sosial rifah üçün ekoloji davamlılığı, sosial ədaləti və iqtisadi səmərəliliyi birləşdirən bir modeldir. Onun əsas məqsədi təbii resursların səmərəli istifadəsi, bərpa olunan enerji mənbələrinə keçid, və ekosistemlərin qorunmasıdır. Dayanıqlı inkişaf konsepsiyası, gələcək nəsillərin ehtiyaclarını təmin etmə imkanlarını məhdudlaşdırmadan hazırkı nəsillərin rifahını yüksəltməyi hədəfləyir. Yaşıl iqtisadiyyat dövrü iqtisadiyyatı təşviq edərək tullantıların azaldılması və təkrar istifadəni artırır, bu da ekoloji və sosial faydalar yaradır. Bu model yeni iş yerlərinin yaradılması, sosial bərabərliyin təmin edilməsi və sağlam ətraf mühitin təşviqi ilə birbaşa bağlıdır. Eyni zamanda, yaşıl iqtisadiyyat maliyyə resurslarının məhdudluğu, siyasi iradənin zəifliyi kimi çətinliklərlə üzləşir. Bu yanaşma sosial rifahı və bərabərliyi dəstəkləyərək yoxsulluğun azaldılmasına, daha sağlam və yaşıl bir gələcək yaratmağa töhfə verir.

Açar sözlər: 1.Yaşıl iqtisadiyyat, 2. Dayanıqlı inkişaf, 3.Sosial rifah,4.Ekoloji davamlılıq, 5. Bərpa olunan enerji,6. Sosial bərabərlik

Summary

The green economy is a model that integrates ecological sustainability, social justice, and economic efficiency to achieve sustainable development and social welfare. Its primary goal is the efficient use of natural resources, a shift to renewable energy, and the preservation of ecosystems. Sustainable development aims to improve the well-being of the present generation without compromising the ability of future generations to meet their needs. The green economy promotes a circular economy by reducing waste and increasing recycling, providing both ecological and social benefits. This model is directly linked to the creation of new jobs, ensuring social equity, and promoting a healthier environment. However, the green economy faces challenges such as limited financial

resources and weak political will. Despite these challenges, this approach supports social welfare and equality by reducing poverty and contributing to a healthier, greener future.

Keywords: 1.Green economy 2.Sustainable development,3. Social welfare,4. Ecological sustainability, 5. Renewable energy 6.Social equity

Yaşıl iqtisadiyyatda dayanıqlı inkişaf və rifah mövzusu, ekoloji və sosial cəhətlərin iqtisadi fəaliyyətlə birləşərək davamlı, ədalətli və ətraf mühitə ziyan vurmada inkişafı təşviq etməyi hədəfləyən yanaşmanı əhatə edir. Geniş baxış bucağında bu konseptlər bir-birinə sıx bağlıdır və dünya miqyasında iqlim dəyişikliyi, sosial ədalətsizlik və iqtisadi qeyri-bərabərliklə mübarizə üçün əsas prinsiplər kimi qəbul edilir.

Yaşıl İqtisadiyyatın Əsasları:

Yaşıl iqtisadiyyat, iqtisadi fəaliyyətin ekosistemlərə mənfi təsirlərini azaltmağa və iqtisadi inkişafın sosial rifahı təmin edəcək şəkildə təşkil olunmasına əsaslanan bir iqtisadi modeldir. Onun əsas hədəfləri bunlardır:Ekoloji Davamlılıq: Təbii resurslardan davamlı şəkildə istifadə etməklə ekosistemlərin uzunmüddətli qorunması.(1.s-34) Sosial Ədalət: İqtisadi fəaliyyətin hər kəsə bərabər fayda verməsini təmin etmək, yoxsulluğun azaldılması və sosial rifahın yüksəldilməsi. Ekonomik Səmərəlilik: İqtisadiyyatda resursların israf edilməməsi və texnoloji innovasiyalar vasitəsilə səmərəliliyin artırılması.

Dayanıqlı İnkişaf: Yaşıl İqtisadiyyatın Təkan Verici Gücü: Dayanıqlı inkişaf, gələcək nəsillərin öz ehtiyaclarını ödəmə imkanlarını məhdudlaşdırmadan, indiki nəsillərin ehtiyaclarının qarşılınmasına yönəlmiş bir inkişaf modelidir. Bu konsept iqtisadi, sosial və ekoloji balansın təmin edilməsini tələb edir. Yaşıl iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafı əlaqəsi aşağıdakı şəkildə qurulur:

1. Ekoloji Ədalət və Resursların Davamlı İstifadəsi: Yaşıl iqtisadiyyat təbii resursların qorunması və bərpasına önəm verir. Bu, torpaq, su və enerji kimi resursların səmərəli istifadə edilməsini təmin edir və ekosistemlərin uzun müddətli sağlamlığını qoruyur. Dayanıqlı inkişaf məhz bu prinsiplərlə uyğun gəlir, çünki o, təbii resursların məhdud olduğunu və onların qorunmasının iqtisadi və sosial rifah üçün həyati əhəmiyyət daşıdığını qəbul edir.

2. Enerji Səmərəliliyi və Yaşıl Texnologiyalar: Dayanıqlı inkişafda yaşıl iqtisadiyyat, bərpa olunan enerji mənbələrinin istifadəsini genişləndirir. Günəş, külək və bioenerji kimi mənbələrdən istifadə iqtisadiyyatda karbon emissiyalarını azaldaraq ətraf mühitin qorunmasına kömək edir. Bu həm də sosial rifaha dəstək verir, çünki daha təmiz və əlçatan enerji mənbələri yoxsulluğun azaldılmasına və sağlamlıq göstəricilərinin yaxşılaşmasına təsir göstərir.(2.s-89) 3.Dövri İqtisadiyyat: Dayanıqlı inkişaf əlaqəli olan dövri iqtisadiyyat, resursların davamlı istifadəsi üçün təkrar emal, təkrar istifadə və israfın azaldılmasını təbliğ edir. Yaşıl iqtisadiyyatda bu yanaşma məhsulların ömrünü uzatmaqla və tullantıları azaltmaqla həm iqtisadi səmərəliliyi artırır, həm də ətraf mühitə zərər vurmada sosial rifahı təmin edir.

Sosial Rifah və Yaşıl İqtisadiyyat.

Yaşıl iqtisadiyyat, sosial rifahı təmin etmək üçün yalnız iqtisadi artıma yönəlmişdir, eyni zamanda iqtisadi fəaliyyətin cəmiyyətin hər təbəqəsinə bərabər fayda verməsini hədəfləyir. Aşağıdakı yollarla sosial rifah və yaşıl iqtisadiyyat arasında əlaqə qurulur: 1.İş Yerlərinin Yaradılması: Yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı, xüsusilə bərpa olunan enerji və ekoloji texnologiyalar sahəsində yeni iş yerlərinin yaradılmasına səbəb olur. Bu, sosial rifahı artırır və işsizlik səviyyəsinin azalmasına kömək edir. Eyni

zamanda, bu iş yerləri daha çox ekoloji bilik və bacarıqlar tələb etdiyindən, işçilərin keyfiyyətlərinin artırılmasına da töhfə verir.

2. Sosial Ədalət və Bərabərlik:

Yaşıl iqtisadiyyat sosial ədalət və bərabərliyi dəstəkləyir.(4.s-56) Yoxsul və həssas qrupların iqtisadiyyatda daha aktiv iştirakını təmin etmək üçün sosial siyasətlər tətbiq olunur. Bu, resurslara bərabər çıxışı və yoxsulluğun azaldılmasını təşviq edir. 3.Sağlamlıq və Ətraf Mühit: Daha təmiz ətraf mühit sosial rifaha birbaşa təsir edir. Məsələn, karbon emissiyalarının azaldılması hava keyfiyyətini artırır, bu da insanların sağlamlığına müsbət təsir edir. Nəticədə, yaşıl iqtisadiyyat ətraf mühitə mənfi təsirləri azaltmaqla cəmiyyətin rifahını yüksəldir. Yaşıl İqtisadiyyatın Sınaqları və Çətinlikləri: Yaşıl iqtisadiyyatda dayanıqlı inkişaf və rifah böyük potensiala sahib olsa da, onun həyata keçirilməsi bəzi çətinliklərlə üzləşir: Maliyyə Resurslarının Məhdudluğu: Yaşıl texnologiyalara keçid böyük maliyyə vəsaitləri tələb edir, bu da bəzi ölkələr və ya şirkətlər üçün çətinlik yaradır. Siyasi İradənin Zəifliyi: Bəzi ölkələrdə yaşıl iqtisadiyyata keçidi sürətləndirəcək siyasi qərarlar alınmayıb və bu da ekoloji və sosial rifah üçün maneələr yaradır. Mədəniyyət və Ənənələr: Bəzi ölkələrdə və cəmiyyətlərdə ekoloji dəyərlərə və yaşıl texnologiyalara qarşı müqavimət müşahidə olunur.Həmçinin, Yaşıl iqtisadiyyat və dayanıqlı inkişaf, global iqtisadi inkişafın ətraf mühitə mənfi təsirlərini minimuma endirərək rifahı artırmağa yönəlmiş konsepsiyalardır. Bu yanaşmaların mərkəzində təbii resursların qorunması, ekoloji tarazlığın saxlanılması və sosial rifahın artırılması dayanır. Geniş miqyasda izah etdikdə bu iki anlayışın aşağıdakı prinsipləri və məqsədləri nəzərdə tutulur: Yaşıl iqtisadiyyat, ekoloji cəhətdən dayanıqlı iqtisadi modeldir və üç əsas prinsip üzərində qurulur: 1.Təbii Resurslardan Davamlı İstifadə: Resursların çox sürətlə istehlak olunmasının qarşısını alaraq onların gələcək nəsillər üçün qorunması.(5.s-21) Bu, su, meşələr, torpaq və enerji kimi təbii ehtiyatların optimal şəkildə idarə olunmasını tələb edir. 2.Aşağı Karbon İstehsalı: İstixana qazlarının emissiyasını azaltmaq, xüsusilə də enerji sektorunda təmiz və bərpa olunan enerji mənbələrinə keçid edərək iqlim dəyişikliyinə təsirlərini azaltmaq.

3.Sosial Ədalət və Rifah:

Yaşıl iqtisadiyyat sosial ədaləti dəstəkləyir. Bu, iqtisadi böyümənin yalnız zənginlərlə məhdudlaşmamasını və hər bir vətəndaşın rifahını artırmağı hədəfləyir.Dayanıqlı inkişaf anlayışı iqtisadi, ekoloji və sosial sahələr arasında tarazlığın qorunmasını tələb edir. Dayanıqlı inkişaf Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) müəyyən etdiyi üç əsas sütun əsasında inkişaf etdirilmişdir: 1.Ekoloji Dayanıqlılıq: Ətraf mühitin qorunması və təbii resursların istifadə edilməsi prosesində gələcək nəsillərin ehtiyaclarının təmin edilməsi. Bu, torpaqların deqradasiyasının qarşısını almaq, təbii sərvətləri bərpa etmək və ekosistemləri qorumağı nəzərdə tutur.

2. İqtisadi Dayanıqlılıq:

Müasir texnologiyalardan istifadə etməklə iqtisadi inkişafın sürdürülməsi, lakin bu inkişafın ətraf mühitə zərər vurmada davam etməsi. Yaşıl iqtisadiyyat bu məqsədə çatmaq üçün mühüm bir vasitədir.3.Sosial İnkişaf və Ədalət: Sosial rifahın artırılması, gəlir bərabərsizliyinin aradan qaldırılması və əsas insan hüquqlarının təmin olunması. Bu həm də insanların təhsil və səhiyyə kimi əsas xidmətlərə əlçatanlığını artırmağı tələb edir.Rifaha Təsiri: Yaşıl iqtisadiyyat və dayanıqlı inkişaf uzunmüddətli perspektivdə rifahı artırmaq məqsədi daşıyır. Bu rifahın müxtəlif aspektləri vardır (6.s-47) 1.Sağlamlıq və Ekoloji Rifah: Təmiz su və hava kimi əsas ehtiyaclara daha yaxşı əlçatanlıq, eləcə də daha az çirklənmiş mühit insanların fiziki və psixoloji sağlamlığını yaxşılaşdırır. Yaşıl iqtisadiyyat vasitəsilə

çirkənmənin azalması və təbii resursların qorunması ilə insanlar daha sağlam bir mühitdə yaşayırlar.2.İqtisadi Rifah: Bərpa olunan enerji sahəsində, təmiz texnologiyalarda və davamlı kənd təsərrüfatında yeni iş yerlərinin yaranması mümkündür. Bu, iqtisadi artımı təmin edir və daha çox insana iş imkanları yaradır.3.Sosial Rifah: Sosial rifahın artırılması üçün davamlı inkişaf layihələri əhalinin daha geniş təbəqələrinə təhsil, sağlamlıq və iqtisadi imkanlar təqdim edir. Ədalətli resurs bölgüsü və gəlir bərabərsizliyinin azalması sosial cəmiyyətdə balans yaradır.(6.s-47). Bununla yanaşı, Sosial rifah və yaşıl iqtisadiyyat müasir iqtisadiyyatda əhəmiyyətli mövzular olaraq həm sosial, həm də ekoloji problemlərin həlli yollarını təklif edir. Bu iki konsepsiyanın qarşılıqlı əlaqəsi iqtisadi inkişafın daha davamlı və ədalətli olmasını təmin etmək üçün vacibdir.Sosial rifah insanların yaşayış səviyyəsini, sosial təminat sistemlərini və ümumi ictimai rifahı artırmaq məqsədi daşıyan iqtisadi və sosial siyasətlərin bir hissəsidir. Sosial rifah konsepsiyası aşağıdakı əsas elementlərdən ibarətdir. Sosial rifah daha ədalətli gəlir bölgüsü ilə bağlıdır. Cəmiyyətin ən zəif təbəqələrinə dəstək olmaq üçün dövlətlər müxtəlif mexanizmlər tətbiq edirlər: minimum əmək haqqı, sosial müavinətlər, təhsil və səhiyyəyə çıxış təminatı.Dövlətlər və digər təşkilatlar insanların işsiz qaldıqda, yaşlandıqda və ya xəstə olduqda təminatlı olmaları üçün sosial təminat sistemlərini təşkil edirlər. Bu, pensiyalar, tibbi sığorta, işsizlik müavinətləri kimi proqramları əhatə edir.Sağlamlıq və Təhsil: Sosial rifahın əsas aspektlərindən biri insanların sağlam və təhsilli olmalarını təmin etməkdir. Təhsilə və səhiyyəyə çıxış hər kəsin sosial həyatını yaxşılaşdırmağa kömək edir.İnsan hüquqlarına hörmət sosial rifahın bir hissəsi olaraq qəbul edilir. Bu, hər bir fərdin öz potensialını reallaşdırmaq və cəmiyyətdə fəal iştirak etmək imkanına malik olması anlamına gəlir.Yaşıl iqtisadiyyat isə təbii resursların davamlı istifadəsi və ətraf mühitin qorunması ilə iqtisadi inkişafın birləşdirilməsini nəzərdə tutur. Əsas məqsədi iqtisadi artımı təmin edərək ekoloji zərərin minimuma endirilməsi və bərpa olunan enerji mənbələrinin istifadəsinin artırılmasıdır. Təbii resursların mühafizəsi yaşıl iqtisadiyyatın təməlidir. Bu, neft, qaz, su və meşə resursları kimi əhəmiyyətli təbii resursların gələcək nəsillərə də qalmalarını təmin etmək üçün daha effektiv istifadəni nəzərdə tutur. Karbon Emissiyalarının Azaldılması: Yaşıl iqtisadiyyatın əsas məqsədlərindən biri karbon emissiyalarını azaltmaq və iqlim dəyişikliyinə qarşı mübarizədir. Bu, daha çox təmiz enerji mənbələrindən (günəş, külək, hidroelektrik enerji) istifadə etməklə mümkündür.Yaşıl Texnologiyalar: Texnoloji yeniliklər və investisiyalar yaşıl iqtisadiyyatın inkişafında mühüm rol oynayır. Elektrikli nəqliyyat vasitələri, enerjiyə qənaət edən binalar və davamlı kənd təsərrüfatı metodları bu sahənin əsas yeniliklərindəndir.Dövrü iqtisadiyyat modeli məhsulların uzun müddət istifadəsini təşviq edir və tullantıları minimuma endirir. Yenidən emal, təkrar istifadə və təkrar istehsal dövrü iqtisadiyyatın əsas komponentləridir.Sosial rifah və yaşıl iqtisadiyyatın əlaqəsi onların iqtisadi ədaləti və ekoloji dayanıqlılığı təmin etmək məqsədinə əsaslanır. Yaşıl iqtisadiyyat modelləri çox vaxt sosial rifaha təsir edir, çünki təmiz enerji sektorunda yeni iş yerlərinin yaradılması və təbii fəlakətlərə qarşı dayanıqlı infrastrukturların inşası həm ətraf mühiti, həm də cəmiyyətin rifahını yaxşılaşdırır.Yaşıl iqtisadiyyata keçid zamanı sosial rifahı qorumaq üçün xüsusilə sənaye sektorlarında çalışan işçilərin sosial təminatı və yeni bacarıqların öyrədilməsi vacibdir.Sosial rifahın davamlı şəkildə təmin edilməsi yalnız ətraf mühitin qorunması ilə mümkündür. İqlim dəyişikliyi və ekoloji problemlər sosial bərabərsizliyi dərinləşdirə bilər. Buna görə də yaşıl iqtisadiyyata keçid həm sosial, həm də ekoloji problemlərin həllinə yönəlmişdir.Beləliklə, sosial rifah və yaşıl iqtisadiyyat bir-biri ilə sıx əlaqəli anlayışlar olaraq iqtisadiyyatın həm sosial, həm də ekoloji yönlerini optimallaşdırmağı hədəfləyir.

Nəticə:

Yaşıl iqtisadiyyat və dayanıqlı inkişaf, gələcək nəsillərin hüquqlarını qorumaqla yanaşı, müasir insanın rifahını da artırmaq məqsədini daşıyan iki bir-birini tamamlayan yanaşmadır. Bu model təbii ehtiyatların tükənməsini əngəlləyir, ekoloji problemləri həll edir və sosial ədaləti gücləndirir. Dünya miqyasında tətbiq edildiyi təqdirdə, bu yanaşmalar həm ətraf mühitin qorunmasını, həm də uzunmüddətli iqtisadi və sosial rifahı təmin edə bilər. Bununla yanaşı, Yaşıl iqtisadiyyatda dayanıqlı inkişaf və rifah konsepti, iqtisadi inkişafın ətraf mühitə ziyan vurmada, sosial bərabərliyi və rifahı təmin edərək mümkün olmasını vurğulayan bir yanaşmadır. (7.s-43) Bu model gələcək nəsillərə daha təmiz və daha bərabər cəmiyyətlər qoymaq üçün vacib bir istiqamətdir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Hüseynov, E. M. "Ekoloji İqtisadiyyatın Əsasları." Bakı: Elm Nəşriyyatı, 2015.,s-34
2. Əliyeva, S. H. "Azərbaycanda Yaşıl İqtisadiyyatın İnkişaf Perspektivləri." Bakı Dövlət Universiteti Nəşriyyatı, 2018.,s-89
3. Quliyev, İ. A. "Ekosistemlərin İqtisadi Qiymətləndirilməsi." Bakı: Nurlan Nəşriyyatı, 2020.
4. Qasımova, N. A. "İqlim Dəyişiklikləri və Yaşıl İqtisadiyyat." İqtisadiyyat Nəşriyyatı, Bakı, 2019.,s-56
5. Abbasov, T. N. "Azərbaycanın Davamlı İnkişaf Siyasəti və Yaşıl İqtisadiyyat." Bakı, 2021.s-21
6. Mehdiyev, A. R. "Ekoloji Tarazlıq və Dayanıqlı İnkişaf." İqtisadiyyat Universiteti Nəşriyyatı, Bakı, 2017.,səh:42-75
7. Həsənov, V. İ. "Azərbaycanda Alternativ Enerji Mənbələri və Yaşıl İqtisadiyyatın İnkişafı." Azərbaycan Texniki Universiteti Nəşriyyatı, 2022., s-43

İstinadlar:

1. Hüseynov, E. M. (2015). Ekoloji İqtisadiyyatın Əsasları. Bakı: Elm Nəşriyyatı.
2. Əliyeva, S. H. (2018). Azərbaycanca Yaşıl İqtisadiyyatın İnkişaf Perspektivləri. Bakı Dövlət Universiteti Nəşriyyatı.
3. Quliyev, İ. A. (2020). Ekosistemlərin İqtisadi Qiymətləndirilməsi. Bakı: Nurlan Nəşriyyatı.
4. Qasımova, N. A. (2019). İqlim Dəyişiklikləri və Yaşıl İqtisadiyyat. İqtisadiyyat Nəşriyyatı.
5. Abbasov, T. N. (2021). Azərbaycanın Davamlı İnkişaf Siyasəti və Yaşıl İqtisadiyyat. Bakı.
6. Mehdiyev, A. R. (2017). Ekoloji Tarazlıq və Dayanıqlı İnkişaf. İqtisadiyyat Universiteti Nəşriyyatı.
7. Həsənov, V. İ. (2022). Azərbaycanda Alternativ Enerji Mənbələri və Yaşıl İqtisadiyyatın İnkişafı. Azərbaycan Texniki Universiteti Nəşriyyatı.

RƏQƏMSAL İQTİSADİYYATIN İNKİŞAF PRİOTETLƏRİ.

i.f.d., dos. Cəmalə Xankişiyeva

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

jamala.khankishiveva@unec.edu.az

Abstrakt

The digital revolution is changing our lives and societies at an unprecedented speed and scale, creating both great opportunities and great challenges. New technologies can make an important contribution to the achievement of the Sustainable Development Goals, but there is no guarantee that positive results will be achieved. In order to fully reveal the socio-economic potential of digital technologies, it is necessary to strengthen international cooperation as soon as possible to avoid undesirable consequences.

Given the importance of these issues, high-level research on digital collaboration is needed to improve understanding of the key digital opportunities and challenges we face. A diverse panel of experts should develop a set of recommendations for better management of digital development through open and flexible multi-stakeholder models. In this context and considering today's rapidly changing environment, the recommendations of the United Nations Conference on Trade and Development on the effects of the digital economy, especially for developing countries, are extremely relevant.

In the short term, advances in digital technology have created enormous wealth, but this wealth has been concentrated in a small group, companies and countries. If current policies and regulations are maintained, this trend will continue to increase inequality. Without adequate efforts, it will not be possible to close the digital divide, where more than half of the world's population has only limited or no access to the Internet.

Keywords: *digital economy, digitalization, digital transformation, organizational transformation.*

Xülasə

Rəqəmsal inqilab həyatımızı və cəmiyyətlərimizi görünməmiş sürətlə və miqyasda dəyişir, həm böyük imkanlar, həm də böyük çağırışlar yaradır. Yeni texnologiyalar Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinin əldə edilməsinə mühüm töhfə verə bilər, lakin müsbət nəticələrin əldə olunacağına zəmanət yoxdur. Rəqəmsal texnologiyaların sosial-iqtisadi potensialını tam üzə çıxarmaq üçün arzuolunmaz nəticələrin qarşısını almaq üçün mümkün qədər tez beynəlxalq əməkdaşlığı gücləndirmək lazımdır.

Bu məsələlərin əhəmiyyətini nəzərə alaraq, qarşılaşdığımız əsas rəqəmsal imkanların və problemlərin başa düşülməsini təkmilləşdirmək üçün rəqəmsal əməkdaşlıq üzrə yüksək səviyyəli tədqiqatlara ehtiyac var. Müxtəlif ekspertlər paneli açıq və çevik çoxtərəfli modellər vasitəsilə rəqəmsal inkişafın daha yaxşı idarə edilməsi üçün bir sıra tövsiyələr hazırlamalıdır. Bu kontekstdə və bugünkü sürətlə dəyişən mühiti nəzərə alaraq, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ticarət və İnkişaf Konfransının rəqəmsal iqtisadiyyatın, xüsusən də inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün təsirləri ilə bağlı tövsiyələri son dərəcə aktualdır.

Qısa müddətdə rəqəmsal texnologiyada irəliləyişlər böyük sərvət yaratdı, lakin bu sərvət kiçik bir qrupda, şirkətlərdə və ölkələrdə cəmləşdi. Mövcud siyasət və qaydalar qorunub saxlanılırsa, bu tendensiya bərabərsizliyi artırmağa davam edəcək. Adekvat səylər olmadan, dünya əhalisinin yarısından çoxunun İnternetə çıxışı yalnız məhdud və ya heç olmadığı rəqəmsal uçurumu aradan qaldırmaq mümkün olmayacaq.

Açar sözlər: *rəqəmsal iqtisadiyyat, rəqəmsallaşma, rəqəmsal transformasiya, təşkilati transformasiya.*

Giriş

Rəqəmsal inqilab həyatımızı və cəmiyyətlərimizi misilsiz bir sürətlə və miqyasda dəyişdirir, həm böyük imkanlar, həm də böyük problemlər yaradır. Yeni texnologiyalar Dayanıqlı İnkişaf

Məqsədlərinin əldə olunmasına mühüm töhfə verə bilər, lakin müsbət nəticələr əldə olunacağına təminat yoxdur. Rəqəmsal texnologiyaların sosial-iqtisadi potensialını tamamilə ortaya çıxarmaq üçün arzuolunmaz nəticələrdən qaçmaq üçün beynəlxalq əməkdaşlığı ən qısa müddətdə gücləndirmək lazımdır.

Bu məsələlərin böyük əhəmiyyətini nəzərə alaraq, əsas rəqəmsal fərsətlər və qarşılaşdığımız çətinliklər haqqında anlayışı yaxşılaşdırmaq üçün rəqəmsal əməkdaşlıq üzrə yüksək səviyyəli tədqiqatlar aparmaq lazımdır. Müxtəlif mütəxəssislər heyəti açıq və çevik çox tərəfli modellər vasitəsilə rəqəmsal inkişafın daha yaxşı idarə olunmasına dair bir sıra tövsiyələr işləyib hazırlamaladırlar. Bu çərçivədə və günümüzdə sürətlə dəyişən mühit nəzərə alınmaqla Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ticarət və İnkişaf Konfransı tərəfindən hazırlanan, rəqəmsal iqtisadiyyatın, xüsusən inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün, təsirləri haqqında tövsiyələri son dərəcə aktualdır.

Rəqəmsal iqtisadiyyatın ümumi mənafeələrə çalışması üçün hər şey nəzərə alınmalıdır. Yeni texnologiyaların, xüsusən də süni intellektin istər-istəməz əmək bazarındakı bəzi dəyişikliklərlə, o cümlədən bəzi sektorlarda iş yerlərinin itirilməsi və digərlərində kütləvi şəkildə yeni imkanlar yaradılması ilə əlaqələndirilir. Rəqəmsal iqtisadiyyat geniş çeşidli yeni bilik və bacarıqlara, yeni sosial müdafiə tədbirlərinə, iş və istirahət arasında keyfiyyətə yeni bir əlaqəyə ehtiyac duyulur. Təhsilin inkişafı üçün yalnız tədris prosesinin özünə deyil, həm də bu prosesin təşkilinin tədris metodlarına yönəldilmiş, eləcə də ömür boyu təhsil xidmətlərinə universal çıxışın təmin olunmasına böyük investisiyalar lazımdır.

Azərbaycanda Elektron hökumət və rəqəmsal iqtisadiyyat 2016-2022-ci illər üçün məlumatlandırma strategiyasının prioritetləri kimi müəyyən edilmişdir. Bu dövrdə rəqəmsal iqtisadiyyatın və informasiya cəmiyyətinin inkişafı proqramı həyata keçiriləcəkdir. Biz ilk növbədə, elektron sənəd dövriyyəsi sistemlərinin istifadəsindən və dövlət orqanlarının rəhbərləri üçün elektron hökumət texnologiyalarının tədrisi metodlarından danışıq. Fəaliyyət planının müxtəlif sahələrdə həyata keçirilməsi planlaşdırılır: sosial sahədən bank sektoruna qədər. Xüsusilə, dövlət qulluğunda və təhsildə göstərilən müddətdə iş axını tamamilə elektron formaya, dövlət qurumlarında - 95%, dövlət qurumlarının xidmət sektorunda - ən azı 75% -ə çevirməlidir. Bütün bunlar telekommunikasiya infrastrukturunun inkişafı (4G və 5G şəbəkələrinin tətbiqi) və data-mərkəzləri əsasında həyata keçiriləcəkdir.

1. Rəqəmsal iqtisadiyyatın əsas priotetləri.

İqtisadiyyatın rəqəmsal seqmenti mövzusu iqtisadiyyatda və cəmiyyətdə baş verən keyfiyyət dəyişiklikləri sayəsində aktual olmuşdur. Yeni texnologiyalar və platformalar müəssisələrin və fərdlərin rəhbərliyinə qarşılıqlı əlaqələrin əməliyyat xərclərini getdikcə daha geniş miqyasda azaltmağa və sahibkarlıq subyektləri və dövlət qurumları ilə daha sıx əlaqə saxlamağa imkan verir. Nəticədə, şəbəkə xidmətlərinə əsaslanan (yəni rəqəmsal və ya elektron) bir iqtisadiyyat formalaşır. "Rəqəmsallaşma" konsepsiyasının özü, əşyalar İnternetindən elektron hökumət texnologiyalarına qədər müasir İT-nin başdan başa tətbiqinə əsaslanan məhsul və xidmətlər istehsalının və istehsalın özünün idarə olunmasının təkmilləşdirilməsində yeni bir mərhələ olduğunu göstərir.

İqtisadiyyatın şaxələndirilmə dərəcəsi və dinamikası nə qədər böyükdürsə, ölkə daxilində və xaricində dövriyyədə olan unikal məlumatların həcmi o qədər çox olur və buna görə milli iqtisadiyyatlar daxilində daha çox məlumat trafiki yaranır. Buna görə rəqəmsal iqtisadiyyat çox sayda iştirakçı və İKT xidmətlərinin yüksək səviyyədə nüfuz etdiyi bazarlarda ən təsirli şəkildə fəaliyyət göstərir. Hər şeydən əvvəl, bu, elektron seqmentin payının ÜDM-in təxminən 10% -i, məşğulluğun 4% -i üzərində olduğu

"İnternetdən asılı" sahələrə (Təhsil, nəqliyyat, ticarət, logistika və s.) aiddir və bu göstəricilər daima böyümə meylinə malikdir.

Texnoloji olaraq rəqəmsal iqtisadiyyatı dörd tendensiya idarə edir: mobil texnologiya, iş zəkası, bulud (Cloud) hesablama və sosial media; qlobal olaraq - Facebook, YouTube, Twitter, LinkedIn, Instagram və s. kimi sosial şəbəkələr. Bu o deməkdir ki, milli segment formalaşdırarkən onların imkanlarından istifadə etmək vacibdir.

Eyni zamanda, milli rəqəmsal iqtisadiyyata investisiyaların səmərəli bir qayıdışı və ondan dividendlərin alınması üçün yalnız qlobal şəbəkələr kontekstində İKT infrastrukturunu deyil, həm də "analog tamamlayıcıları" inkişaf etdirmək lazımdır: əlverişli bir iş mühiti, əhəmiyyətli insan kapitalı və yaxşı idarəetmə. İkincisi, iqtisadi böyümənin təməlidir, buna görə prioritetləri və bir sıra tədbirləri müəyyənləşdirmək, tələb olunan investisiyaları və onların maksimum qayıdış risklərini qiymətləndirmək baxımından spesifikləşdirilməsi, Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqəmsal segmentinin formalaşdırılmasına cavabdeh olan mütəxəssislər və dövlət məmurları üçün mürəkkəb və təcili bir problemdir.

Sosial və iqtisadi inkişafın müsbət trayektoriyasına mərhələli keçid üçün əsas amillər aşağıdakılardır:

- elektron hökumət konsepsiyasının həyata keçirilməsi;
- nəqliyyat, mənzil-kommunal xidmətlər və s. rəqəmsallaşdırılması ilə əlaqəli olan "rəqəmsal şəhər" ideyasının həyata keçirilməsi;
- bazarda yeni texnoloji nəsil mallarının kütləvi artması (məsələn, pilotsuz nəqliyyat vasitələrinin istehsalı və s.);
- 3D printerlərdən istifadənin genişləndirilməsi;
- çox miqdarda yeni tamamlama və tikinti materialları tələb edəcək "ağıllı" və ekoloji cəhətdən son dərəcə təmiz bir ev tikmək fikrinin həyata keçirilməsi;
- orqanizmin cavanlaşması və müalicəsi ilə əlaqəli yeni dərmanlara artan tələb;
- müxtəlif növ alternativ və sərbəst məşğulluq formalarının (mühasibat xidmətləri, proqramlaşdırma, yaradıcılıq fəaliyyəti və s. daxil olmaqla) yayılması;
- potensial işəgötürənlərin öz sifarişlərini yerləşdirə biləcəyi çoxsaylı peşəkar şəbəkələrin yaradılması.

Sadalanan amillər, malların və elektron xidmətlərin məcmusu kimi başa düşülən rəqəmsal iqtisadiyyat platformalarının istifadəsi yolu ilə istehsal və idarəetmə xərclərinin azaldılması ilə əlaqələndirilir.

Söhbət hər şeydən əvvəl, xidmətlər sifariş edilməsi, resursların birgə istifadəsi, podratçılar seçilməsi, elektron ticarət, ödənişlər və s.-dən gedir.

Texnoloji olaraq rəqəmsal iqtisadiyyat, hüquqi və fiziki şəxslərin birgə fəaliyyətlər barədə bir-birləri ilə əlaqə qura biləcəyi bir mühitdir. İT sayəsində müasir istehsal getdikcə yüksək sürət və müxtəlif xidmət və malların sərbəst buraxılması ilə xarakterizə olunur. Sonuncular yeni məhsulların sürətli işlənilib hazırlanması və meydana çıxması və getdikcə daha qısa bir ömür ilə xarakterizə olunur [4]. Xidmətlər baxımından rəqəmsal texnologiyalar, böyük həcmli əməliyyatlarla tipik tapşırıqların həllini daha ucuz, daha sürətli, daha rahat və vasitəçi olmadan edə bilirlər, bunun bir nümunəsi Uber taksi sifariş etmək, (artıq biznesin "uberizasiyası" sözü leksikona daxil edilir), e-ticarət, İnternet bankçılığı və s. kimi texnologiyalardır.

Müxtəlif hesablamalara görə, rəqəmsal iqtisadiyyat müxtəlif sahələrin 50% -dən çoxu üçün böyük dəyişikliklər gətirir. Dünya Bankının mütəxəssislərinin qeyd etdikləri kimi, yüksək sürətli İnternet istifadəçilərinin sayının 10% çoxalması illik ÜDM artımını 0,4-dən 1,4% -ə yüksəldə bilər

Rəqəmsal iqtisadiyyatın rolunun əhəmiyyətinin nəzərə alınması dövlətlərin ÜDM-dəki payının illik artımının demək olar ki, 20% - dir, inkişaf etmiş ölkələrdə bu rəqəm orta hesabla 7% - dir. 2018-ci ildə Boston Consulting Group, rəqəmsallaşdırmanın ölçüsünü 20 ölkədən ibarət bir qrup üçün 2,3 trilyon dollar və ya onların ÜDM-nin təxminən 4,1% -i olaraq qiymətləndirdi. İnkişafın bu tempdə davam edəcəyi təqdirdə 10-15 il ərzində davam edən böyümə sürəti ilə rəqəmsal iqtisadiyyatın dünya ÜDM-dəki payı, müxtəlif proqnozlara görə, 30-40% -ə çata bilər. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə İKT sektorunda çalışanlar işçilərin təxminən 1% -ni təşkil edir, bu sahədə nisbətən az sayda iş yeri vardır, lakin yeni texnologiyaların tətbiqi digər sektorlarda işləyənlərin sayını sürətlə artırır (bir İKT- işçisinə 4,9 iş yeri düşür)

Bununla birlikdə, bir sıra ölkələrdə bunların istifadəsinin məcmu təsiri gözləniləndən daha zəif olduğu və qeyri-bərabər paylandığı ortaya çıxdı. Rəqəmsal dividendləri maksimuma çatdırmaq üçün Dünya Bankının qrupunun hesabatında "analoq tamamlayıcılar" adlanan texnologiyanın inkişaf üçün digər vacib amillərlə qarşılıqlı təsirinin mahiyyətini daha yaxşı başa düşmək lazımdır. [12]

Bunlara aşağıdakı komponentlər daxildir:

- dinamik bir işgüzar mühit yaradan və müəssisələrin və ev təsərrüfatlarının rəqabət və innovasiyalar üçün rəqəmsal texnologiyalardan tam istifadə etməsinə, müxtəlif xərcləri azaltmağa və yaşayış mühitinin rahatlığını yaxşılaşdırmasına imkan verən normativ-hüquqi baza;

- biznes və dövlət qulluqçılarının İT -dən istifadə etmək bacarıqları;

- informasiya texnologiyalarından istifadəyə şərait yaradan institutlar (dövlət qurumları və özəl şirkətlər).

Bununla birlikdə, elektron xidmətlər və məlumatlara çıxış yolu ilə iqtisadi obyektlər üçün mümkün olan əlaqələrin hesablanması ilə bağlı çətinliklər səbəbindən rəqəmsal iqtisadiyyatın iqtisadi səmərəliliyini qiymətləndirmək bir az problemdir. Bunun nəticəsində, xüsusilə dövlət səviyyəsində müxtəlif məlumatlandırma layihələrinə investisiya qoyuluşunun mümkünliyünü əsaslandırmaq asan deyil. Aydındır ki, müəyyən bir fəaliyyət sahəsindəki yaradılmış bir gigabayt məlumatın qiymətini hesablamaq (təxminlər çox fərqli ola bilər) həmişə mümkün deyil.

2. Rəqəmsallaşma yeni iqtisadi texnologiyaların formalaşmasının amili kimi.

Müasir informasiya platformalarının birləşməsinə əsaslanan yeni sosial qarşılıqlı modellər yeni iqtisadi texnologiyaların (NET) praktik tətbiqinə səbəb olur. Fikrimizcə, bunlar informasiya məhsulunun (məlumatların) məqsəduyğun yaradılması, ötürülməsi, saxlanması və nümayişi üçün ayrılmaz texnoloji platformalara birləşdirilmiş, təşkilati idarəetmə sistemlərinə "yeridilmiş" məlumatların işlənməsinin prinsipcə yeni vasitələri və metodlarının məcmusu kimi başa düşülür (fikirlər, biliklər) və iqtisadi agentlərin qarşılıqlı əlaqəsi üçün əməliyyat xərclərinin maksimum azalmasını təmin edir.

Şəbəkələr müasir informasiya texnologiyaları əsasında və real iqtisadi şərtlərə uyğun inkişaf edir. Əvvəllər istehsal, ticarət, maliyyə texnologiyaları ardıcıl inkişaf edirdisə, indiki vaxtda əsasən üfüqi qarşılıqlı təsirlərə (özünü-təşkilat və özünəməxsusluğa), yenilikçi sahibkarlığa (öz inkişafına), informasiyaya əsaslanan müasir informasiya iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən NET meydana çıxdı.

iqtisadi proseslərin mühəndisliyi (özünü inkişaf etdirmə) və avtomatik rəsmiləşdirmə (avtomatik quruluş).

Bu sahədə ən vacib istiqamət dövlət idarəetməsində informasiya sistemlərinin istismarı üçün kadr hazırlığıdır. Burada 70-ci illərdə Belçika təcrübəsini nəzərə ala bilərik. Bu ölkədə keçən əsrdə dövlət məmurlarını yetişdirən və sistemlərini birbaşa iş yerlərində quran, tələb olunduğu müddətə orada qalan xüsusi mütəxəssis qrupları (o cümlədən ixtisaslaşmış universitetlərin müəllim və tələbələrindən) yaradılmışdı. Rəqəmsal iqtisadiyyatın qlobal olduğunu nəzərə alaraq, bütün dövlət məlumatlandırma layihələri (elektron hökumətdən tutmuş mənzil-kommunal xidmətlər, təhsilə qədər) və rəqəmsallaşdırma hərtərəfli və bütöv bir sistem və iqtisadi və idarəetmə məlumatlarının kodlaşdırılması və identifikasiyası sistemi əsasında nəzərdən keçirilməlidir. Uğur üçün təməl şərt və iqtisadiyyatın "rəqəmsal" segmentinin inkişafındakı ən çətin mərhələ, iş mühitinin sadələşdirilməsi və əhali ilə biznesin dövlətlə qarşılıqlı təsir xərclərinin maksimum azalmasıdır. Rəqəmsallaşmanın gələcək perspektivləri dövlət və özəl tərəfdaşlıq çərçivəsində iki tərəfin təşkilatlararası (çox agentli) qarşılıqlı fəaliyyət modelinin həyata keçirilməsi ilə əlaqələndirilir. Digər tərəfdən, rəqəmsal iqtisadiyyat müasir istehsalatın və bütünlükdə cəmiyyətin bütün əzab və xəstəliklərindən pənaseya deyil. Onun əsasında olan üstünlüklər avtomatik olaraq həyata keçirilmir. Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi təkcə mükəmməl hazırlıq tələb etmir, həm də eksperimental sınaqları, həmçinin tələb olunan maliyyə resurslarının miqyasını nəzərə almaqla onların real effektivliyinin (həm cari, həm də perspektiv) mükəmməl qiymətləndirilməsini tələb edir.

Azərbaycanda İnformasiya Cəmiyyətinin İnkişaf Strategiyasına uyğun olaraq sistemli inkişafın və rəqəmsal texnologiyaların həyatın bütün sahələrində: iqtisadiyyatda, sahibkarlıqda, sosial sahədə, eləcə də dövlət idarəçiliyində təşkili planlaşdırılır.

Azərbaycan müəssisələrdə İKT-dən istifadənin əsas göstəricilərinə nəzər salsaq görərik ki, 2010- cu ildən 2022 –cu ilədək bu göstəricilər sürətlə artmağa başlayıb.

3. Rəqəmsal iqtisadiyyat və təhsil sisteminə yeni tələblər.

Qeyd etmək lazımdır ki, yeni informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının ortaya çıxması və onların təhsil texnologiyaları ilə "birləşməsi" tədrisdə köklü dəyişikliklərə səbəb oldu:

Birincisi, təhsil vasitələri informasiya texnologiyaları (İT) əsaslı öyrənmə vasitələrindən istifadə etməyə başladı: yazı taxtası, onlayn kurslar, simulyatorlar, simulyatorlar, onlayn aləmlər və s.

İkincisi, məzmun və öyrənmə prosesi təhsil alanların ehtiyaclarına və onların fərdi xüsusiyyətlərinə (öyrənmə sürəti, təhsil formasına üstünlük və s.) uyğunlaşdırıldıqda, informasiya texnologiyaları təhsili fərdiləşdirdi.

Üçüncüsü, öyrənilən fənləri daha səmərəli və hərtərəfli mənimsəməyə imkan verən təhsilin oyun formaları fəal şəkildə tətbiq olunmağa başladı.

Dördüncüsü, təhsil, xüsusən də universitet tələbələri və böyüklər üçün, əvvəlkindən daha çox mövzu və praktikaya yönəlmişdir; təhsil alanların real layihələri, məsələn, yeni başlayanlar, biznes layihələri, biznes planları və s. təhsilin mərkəzində durur.

İnformasiya iqtisadiyyatı, bilik iqtisadiyyatı və rəqəmsal iqtisadiyyat arasındakı fərqlər yalnız verilən faydaların səviyyəsindədir. Əgər ilk iki tərif təqdim olunan malın maddi quruluşu ilə deyil, "mənəvi" ilə əlaqədarsa (məsələn, bilik), onda rəqəmsal formada təqdim olunan mallar maddi mahiyyətə malikdir [5,56].

Mövcud təhsil sisteminin imkanları lazımi mütəxəssis hazırlamaq üçün kifayət etməyəcək. Milli təhsil modelinin əsasını təşkil etməli olan tədrisdə yeni metod və texnologiyaların tətbiqi ilə bağlı sorğuların keçirilməsi zərurəti meydana çıxmışdır. Bundan əlavə, qlobal meylləri anlamaq təhsil modelini həm qlobal, həm də regional bazarlara yönəltmək imkanı yaratmışdır. Təhsil müəssisələrinin zamanla necə inkişaf etdiyini və yeni bir elmi-texniki inqilabın tələblərinə uyğun olaraq tez bir zamanda yenidən qura bilən yüksək peşəkar kadrların hazırlanmasına necə təsir etdiyini anlamaq vacibdir.

Ölkə universitetlərin ərazilərin innovasiya infrastrukturunun inkişafına təsiri həm öz innovasiya kəmərlərinin inkişafı ilə, həm də sənaye və akademik elmlə fəal qarşılıqlı əlaqənin, müəssisələrin, təşkilatların innovativ inkişafında iştirak nəticəsində həyata keçirilir. bölgələrdə innovasiya prosesinə qatılanların şəbəkə qarşılıqlı əlaqəsi.

Müasir texnologiyalar nəinki artıq formalaşmış insan ehtiyaclarını ödəməklə yanaşı, yeniləri də yarada bilər. Buna misal olaraq 15-20 il əvvəl insanların gündəlik həyatında olmadığı Google Xəritələri kimi kartoqrafiya naviqasiya xidmətlərini göstərmək olar. Bu gün bir çox istifadəçi bu texnologiyayı lazımlı hesab edir, yer üzünə yönəlməyin alternativ yolları çoxlarına çətin görünür.

Hökumət orqanları həyatın bütün ictimai sahələrini rəqəmsallaşdırmaq üçün ciddi səylər göstərir. Bu məsələ bir çox iqtisadi forumlarda fəal şəkildə müzakirə olunur; genişmiqyaslı dövlət proqramları buna həsr edilmişdir. Düşünürük ki, rəqəmsallaşmanın ən vacib sahələri bunlardır:

1. Təhsil infrastrukturunun islahatı. Bir sıra ixtisasların tamamilə və ya qismən yox olmasına səbəb olan müxtəlif istehsal proseslərinin avtomatlaşdırılması kontekstində rəqəmsal bilik, bacarıq və qabiliyyətlərə malik mütəxəssislərin kütləvi çatışmazlığı səbəbindən təhsil sistemini uyğunlaşdırmaq lazımdır. yeni tələblərə uyğun infrastruktur. Təhsil sistemində, əhalinin yüksək səviyyəli əsas rəqəmsal savadlılığını təmin edəcək öyrənməyə əsaslı yeni yanaşmalar hazırlamaq və tətbiq etmək lazımdır. [2, 12]

2. Tətbiqi tədqiqatların və rəqəmsal sahibkarlığın maliyyələşdirilməsi. Bu gün fundamental tədqiqatlar üçün tədqiqat mərkəzlərinin inkişafı vacibdir. Azərbaycan yüksək təhsil səviyyəsi ilə yüksək səviyyəli elmi müəssisələr, ixtisaslı mühəndis -texniki kadrlar və ucuz işçi qüvvəsi ilə xarakterizə olunur. 2022 -cu il üçün Azərbaycanda yenilikçilik indeksinin yüksək olması faktı bunu təsdiqləyir.

3. Kadrların yenidən hazırlanması və əlavə təhsil. McKinsey Qlobal İnstitutuna görə, 2036 -cı ilə qədər dünyada bütün iş proseslərinin 50% -ə qədəri avtomatlaşdırılacaq ki, bu da işçi qüvvəsinin əhəmiyyətli dərəcədə sərbəst buraxılmasına və orta ixtisas tələb edən iş yerlərinin sayının azalmasına səbəb olacaqdır. İqtisadiyyatın müəyyən bacarıqlara malik kadrlarla təmin edilməsi probleminin həllində kadrların təkmilləşdirilməsi və kütləvi yenidən hazırlanması mərkəzləri xüsusi rol oynayır.

4. Sənayenin rəqəmsal inkişafının prioritet vəzifələrinin həlli. Sənayenin rəqəmsal inkişafının əsas məsələlərinə tez bir zamanda qərar vermək üçün dövlət və sənaye nümayəndələri arasında daimi bir dialoq platforması yaratmaq məsləhətdir. Bu qarşılıqlı əlaqə təhsil və tədqiqat müəssisələrinin nümayəndələrinin iştirakı ilə həyata keçirilərsə daha təsirli və əsaslı olacaqdır.

Elm adamları, "rəqəmsal iqtisadiyyat" ifadəsini istifadə edərək, aparıcı tendensiyanın informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə edərək intellektual proseslərin "avtomatlaşdırılması" olduğu dördüncü texnoloji nizama keçid mərhələsində iqtisadi inkişaf səviyyəsinin bir xüsusiyyəti hesab edirlər. bundan sonra İKT). Başqa sözlə, rəqəmsal iqtisadiyyat iş modelləri ilə yaradılır və içindəki texnologiyalar bir vasitə rolunu oynayır.

Müasir cəmiyyətdə informasiya texnologiyaları ictimai həyatın demək olar ki, bütün sahələrində istifadə olunur və təhsil də istisna deyil. Təhsildə İKT bütün mərhələlərdə və səviyyələrdə müasir təhsil sistemlərinin ən vacib komponentlərindən biri olmaqla yanaşı, bütövlükdə cəmiyyətdə informasiyalaşdırma proseslərinin uğurlu inkişafının şərtidir. Axı, gələcəkdə ölkənin yeni istehsal və iqtisadi quruluşunun əsasına çevriləcək həmin insanlar bu gün hazırlanır və təhsil alırlar. Qeyd etmək lazımdır ki, yeni informasiya və kommunikasiya texnologiyaları təhsilin cəmiyyətin informasiyalaşdırılması və inkişafı baxımından peşəkar artım və hərəkətlilik qabiliyyətinə malik yüksək savadlı insanların və yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanmasına yönəldilməlidir.

Təhsil sahəsində şəbəkə qarşılıqlı əlaqəsi ilə bağlı əsas müddəalar və bu mövzunun aktuallığı "Azərbaycan Respublikasının təhsil haqqında" Qanununda, yeni dövlət təhsil standartlarında, habelə hər bir müəllimin peşə standartında qeyd edilmişdir. Beləliklə, mövcud şəraitdə təhsil sahəsində şəbəkə qarşılıqlı əlaqəsinin ən əhəmiyyətli sahəsinin elektron və distant təhsil çərçivəsində birgə fəaliyyətlər olduğunu vurğulamalıyıq.

Nəticə

Tədrisdə informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadənin aşağıdakı pedaqoji məqsədləri fərqləndirilməlidir:

1. Müasir informasiya -kommunikasiya texnologiyalarından istifadə edərək təhsil prosesinin bütün səviyyələrinin intensivliyinin artırılması. Başqa sözlə, öyrənmə prosesinin səmərəliliyində və keyfiyyətində və idrak fəaliyyətinin aktivliyində, fənlərarası əlaqələrin dərinləşməsində. Məlumat həcmnin artmasını, axtarışının optimallaşdırılmasını da qeyd etmək vacibdir.

2. Təhsil alanların şəxsiyyətinin inkişafı, fərdin yeni tip cəmiyyətdə rahat həyata hazırlanması. Təhsildə İKT -dən istifadə edərək müxtəlif düşüncə növlərinin, ünsiyyət bacarıqlarının inkişafı həyata keçirilir. Kompüter qrafikası, multimediyaya texnologiyasından istifadə edərək estetik tərbiyəni qeyd etməyə dəyər. Rəqəmsal iqtisadiyyatın formalaşması kontekstində, informasiya mədəniyyətinin formalaşdırılması, böyük həcmli informasiyanı emal etmək bacarığı və bacarıqlarının əldə edilməsi, həmçinin tapşırıqların və vəziyyətlərin modelləşdirilməsi ilə bağlı bacarıqların əldə edilməsi vacibdir;

3. Cəmiyyətin sosial sifarişini yerinə yetirmək üçün çalışmaq. Yeni bir iqtisadi nizamın ortaya çıxması kadr ehtiyacının dəyişməsinə təyin edir. İnformasiya savadlı bir şəxs, kompüter istifadəçisinin hazırlanmasına töhfə verən təhsil prosesində İKT -nin istifadəsi;

4. Pedaqoji fəaliyyətin informasiya və metodiki təminatının təkmilləşdirilməsi. İKT müəllim və təhsil alanların informasiya və metodiki dəstəyini, habelə kompüter ünsiyyətləri əsasında ünsiyyət və əməkdaşlıq imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirə bilər;

5. Təhsil məlumatlarının təqdim edilmə imkanlarının genişləndirilməsi. Rəng, qrafik, səs, bütün müasir video texnologiyaya vasitələrinin istifadəsi təhsil prosesinin həyata keçirilməsində real vəziyyəti yenidən yaratmağa imkan verir;

6. Təhsil alanların öyrənmə prosesinə motivasiyasını artırılması. Erkən yaşlarından müasir nəsil həyatın bir çox sahələrində rəqəmsallaşma şəraitindədir. Müxtəlif elektron cihazların istifadəsi onlar üçün gündəlik işdir. Buna görə də, tədrisdə İKT vasitələrinin mövcudluğu müasir bir müəllimin zamanla ayaqlaşdığını göstərir ki, bu da təhsil alanları motivasiya edir;

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının inkişafı üçün informasiya – kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Stratejiya (2003 – 2012-ci illər) - təsdiq edilməsi haqqında 17 fevral 2003-cü il tarixli Sərəncam, - Bakı 2003
2. Azərbaycan Respublikası təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması üzrə dövlət Proqramı - təsdiq edilməsi haqqında 10 iyun 2008-ci il tarixli Sərəncam, - Bakı 2008
3. Azərbaycan Respublikasında 2010 – 2011-ci illər üçün rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə Dövlət Proqramı (Elektron Azərbaycan)” təsdiq edilməsi haqqında 11 avqust 2008-ci il tarixli Sərəncam, - Bakı 2008
4. The Economics of Modern Manufacturing: Technology, Strategy, and Organization, Paul Milgrom and John Roberts, The American Economic Review, June 1990.
5. Белл Д. Социальные рамки информационного общества // Новая технократическая волна на Западе / Под ред. П. С. Гуревича. — М., 1988. — С. 330–342.
6. Благих И.А., Сальников Д.Ю. Управление производственным циклом предприятия (организации) // Проблемы современной экономики. — 2010. — №4. — С. 97–100.
7. Благих И.А., Дубянский А.Н. История экономических учений. — М., 2014.

Yaşıl İqtisadiyyata Transformasiya: İdarəetmənin Müxtəlif Sahələrində Yaşıl Texnologiyaların Və Ekoloji Maarifləndirmənin Rolu

Arif Rəşid oğlu Rəhimli

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

arif_rahimli@unec.edu.az

Könül Kamil qızı Bayramova

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

konul_bayramova@unec.edu.az

Tex.E.N., Dos.İbrahimov Yusif

ybrahimov@list.ru

Xülasə

Bu məqalə yaşıl iqtisadiyyatın ətraf mühiti, iqtisadi dayanıqlılıq və sosial inkişaf arasında harmoniyanı təmin etmək və bu konsepsiyanın inkişafının həm qlobal, həm də lokal inkişaf necə inkişaf etdiyini əks etdirir. Burada əsas müdafiə texnologiyasının tətbiqi və ekoloji maarifləndirmənin zərərinə aradan qaldırılması.

Məqalədə əsas məqamlar:

Yaşıl İqtisadiyyatın Əsasları : Bu model yalnız iqtisadiyyatın ətraf mühitə təsirini azaltmaqla yanaşı, həm də ekoloji bilik səviyyəsini artırmağı hədəfləyir.

Qlobal Tətbiq Nümunələri :

İsveç və Almaniyanın bərpa olunan enerji və ekoloji təhsildəki nailiyyətləri.

Cənubi Koreyanın yaşıl iqtisadiyyata keçidi üçün "Yaşıl Yeni Saziş" proqramı. Azərbaycanda Yaşıl İqtisadiyyat :

Dövlət proqramları və kampaniyalarının yaşıl texnologiyaları və gənclərin bu paylanmasının stimullaşdırılması.

Yaşıl Texnologiyalar və Ekoloji Maarifləndirmə : Bərpa olunan enerji, şəhər idarəetməsi, sənaye və kənd təsərrüfatı kimi idarəetmə mexanizmləri, bilik və ekoloji problemlərin inkişafı strategiyaları. Bu məqalələr iqtisadiyyatın inkişaf prinsipləri və onun tətbiqinin qlobal və lokal səviyyəli zərərin inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır. Mənbələrin (UNEP, EEA, KDI) təmin etdiyi statistika və nümunələr təqdim edilən daha konkret və əsaslandırılmış məlumatlardır.

Açar sözlər: İnformasiya-Kommunikasiya Texnologiyaları, innovasiya, təhsil

JEL kodu : O 5

Summary

This article reflects how the development of the green economy, to ensure harmony between the environment, economic sustainability and social development, and the development of this concept, both global and local development. Here, the application of basic defense technology and the elimination of damage of environmental education.

Key points in the article:

Basics of Green Economy: This model aims not only to reduce the impact of the economy on the environment, but also to increase the level of environmental knowledge.

Global Application Examples:

Sweden and Germany's achievements in renewable energy and environmental education.

"Green New Deal" program for South Korea's transition to a green economy.

Green Economy in Azerbaijan:

Stimulating this distribution of green technologies and youth of public programs and campaigns.

Green Technologies and Environmental Awareness: Management mechanisms, knowledge and strategies for developing environmental issues such as renewable energy, urban management, industry and agriculture.

These articles provide ample opportunities for the development of the principles of economic development and its application to the development of global and local level damage. Statistics and examples provided by sources (UNEP, EEA, KDI) are more specific and substantiated information provided.

Keywords: Information and Communication Technologies, innovation, education.

GİRİŞ

Yaşıl iqtisadiyyat ətraf mühitin qorunması, iqtisadi dayanıqlılıq və sosial bərabərliyi özündə birləşdirən yeni bir inkişaf modelidir. Bu yanaşma yalnız iqtisadiyyatın ətraf mühitə təsirini minimuma endirmək məqsədilə deyil, həm də cəmiyyətin ekoloji maarifləndirilməsi vasitəsilə cəmiyyətdə bu sahədə savadlılığın artırılmasına yönəlmişdir. (1) Bu xüsusda, dünyanın müxtəlif ölkələri yaşıl texnologiyaların tətbiqi və ekoloji maarifləndirmənin təşviqi üçün xüsusi strategiyalar hazırlayır.

Yuxarıda qeyd olunanlara çoxsaylı nümunələr göstərmək mümkündür. Belə ki, İsveç və Almaniya kimi ölkələrdə dövlət siyasətləri bərpa olunan enerji və ekoloji təhsilin inkişafına yönəlib. İsveçin enerji istehlakında bərpa olunan mənbələrin payı 56%-ə çatmışdır ki, bu da Avropa Birliyində ən yüksək göstəricilərdən biridir (2). Bu sahədə yaşıl texnologiyaların tətbiqi yalnız enerji sektorunda deyil, kənd

təsərrüfatı, sənaye, şəhər və nəqliyyat idarəetməsi kimi sahələrdə də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, Cənubi Koreya yaşıl iqtisadiyyata keçid məqsədilə 2020-ci ildə yaşıl yeni saziş proqramını həyata keçirməyə başlamış və 2025-ci ilə qədər yaşıl texnologiyalara təxminən 100 trilyon von (təqribən 86 milyard ABŞ dolları) investisiya planlaşdırmışdır (3).

Bir sıra dünya ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı istiqamətində strateji addımlar atılmaqdadır. Həyata keçirilən dövlət proqramları və ekoloji maarifləndirmə kampaniyaları vasitəsilə yaşıl texnologiyaların tətbiqi və gənclərin bu sahədə fəal iştirakı təşviq olunur. Məqalənin növbəti bölmələrində qlobal və lokal səviyyədə yaşıl texnologiyaların idarəetmənin müxtəlif sahələrində tətbiqi mexanizmləri, eləcə bu istiqamətdə ekoloji maarifləndirmənin rolunu araşdıraraq, bu prosesin yaşıl iqtisadiyyata keçidin təminində rolu ətraflı qeyd edilir.

1. UNEP (2021). Making Peace with Nature: A Scientific Blueprint to Tackle the Climate, Biodiversity, and Pollution Emergencies. UNEP.
2. European Environment Agency (2022). Renewable Energy in Sweden. EEA.
3. Korea Development Institute (2020). Green New Deal in South Korea. KDI.

Yaşıl Texnologiyaların və Maarifləndirmənin İdarəetmədə Tətbiqi

Yaşıl texnologiyalar iqtisadi fəaliyyətin ətraf mühitə təsirini azaltmaq və resursların səmərəli istifadəsini təmin etmək məqsədilə tətbiq olunan texnologiyalardır. Bu texnologiyalar əsasən enerji sektorunda bərpa olunan mənbələrdən istifadədən tutmuş, sənaye tullantılarının azaldılmasına, suyun qorunmasına və nəqliyyatın daha ekoloji dost (eco-friendly) hala gətirilməsinə qədər müxtəlif sahələri əhatə edir (1). Eyni zamanda, yaşıl iqtisadiyyata keçid prosesində maarifləndirmə tədbirləri olduqca mühüm rol oynayır, çünki adıçəkilən tədbirlər ekoloji savadlılığa malik cəmiyyətin formalaşmasına, bununla da dayanıqlı inkişafın təmininə dəstək verir. Maarifləndirmə vasitəsilə gənclər, müəssisələr və dövlət qurumları yaşıl texnologiyaların əhəmiyyətini daha dərinləndirən anlayır və bu texnologiyaların tətbiqində daha yaxından iştirak edirlər (2).

İdarəetmə sahəsində yaşıl texnologiyaların tətbiqi hökumətlərə davamlı iqtisadiyyatın inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır. Dövlət idarəetməsində yaşıl texnologiyaların tətbiqi əsasən iki istiqamətdə aparılır:

1. Dövlət siyasətlərində (normativ-hüquqi baza kontekstində) ekoloji standartların tətbiqi və enerji səmərəliliyi üzrə qanunvericiliyin gücləndirilməsi;
2. Ekoloji maarifləndirmə vasitəsilə cəmiyyətdə məlumatlandırılmanın artırılması (3).

Qeyd olunanları Avropa ölkələrinin nümunəsində görə bilərik. Bu ölkələrdə xüsusi ekoloji tələblər əsasında yaşıl sertifikatlaşdırma sistemləri tətbiq edir ki, bu da müəssisələrin ətraf mühitə təsirini minimuma endirməyə yönəlmişdir (4). Bu yanaşma cəmiyyətin yaşıl iqtisadiyyata keçid prosesində iştirakçılığının artırılmasına və yaşıl texnologiyaların daha geniş tətbiqini təşviq edir.

Ekoloji məsələlərə daha həssas yanaşmalardan istifadə olunan idarəetmənin əhatə dairəsini genişləndirmək üçün yaşıl texnologiyaların tətbiqi ilə yanaşı, dövlət-özəl tərəfdaşlığının gücləndirilməsi də çox vacibdir. Belə ki, Cənubi Koreyada dövlət “yaşıl yeni saziş” çərçivəsində özəl sektorla əməkdaşlıq edərək, enerji istehsalında bərpa olunan mənbələrdən istifadənin artırılmasına və ictimai maarifləndirmənin təşkilinə dəstək verir (5). Bu strategiya yaşıl texnologiyaların tətbiqini həm dövlət, həm də özəl sektor səviyyəsində genişləndirir və hər iki sektor vasitəsilə ekoloji maarifləndirilməni təmin edir.

- 1 OECD (2020). *A Comprehensive Overview of Global Green Growth Trends*. OECD Publishing.
- 2 UNEP (2021). *Making Peace with Nature: A Scientific Blueprint to Tackle the Climate, Biodiversity, and Pollution Emergencies*. UNEP.
- 3 European Environment Agency (2022). *Renewable Energy in Sweden*. EEA.
- 4 European Commission (2020). *A European Green Deal*. European Commission.
- 5 Korea Development Institute (2020). *Green New Deal in South Korea*. KDI.

Dünyada Yaşıl İqtisadiyyatın Transformasiyası

Dünyada yaşıl iqtisadiyyata keçid qlobal istiləşmənin, ətraf mühitin çirklənməsinin və resurs tükənməsinin yaratdığı təhlükələrin qarşısını almaq məqsədilə zəruri hala çevrilmişdir. Bu keçid prosesində ölkələr bərpa olunan enerji mənbələrinin artırılması və sözügedən ölkələrin qanunvericiliyində müvafiq dəyişikliklər etməklə ümumi prosesə öz töhfələrini verir. Məsələn, İsveç bərpa olunan enerji mənbələrinin payına görə Avropada lider mövqedədir. 2022-ci ilin sonunda İsveçdə istifadə olunan enerjinin 56%-i bərpa olunan mənbələrdən təmin edilmişdir ki, bu da ölkənin yaşıl iqtisadiyyata keçid istiqamətində ciddi irəliləyiş əldə etdiyini göstərir (1). İsveç hökuməti bu sahədə atdığı addımlarını dəstəkləmək, eləcə də, enerji səmərəliliyini artırmaq və bərpa olunan mənbələrin tətbiqini genişləndirmək məqsədilə mövcud qanunvericiliyində müvafiq dəyişikliklər etmişdir. Təkrar Almaniya isə yaşıl iqtisadiyyata keçid strategiyasını “Energiewende” proqramı vasitəsilə həyata keçirir. Bu strategiya enerji istehsalında bərpa olunan mənbələrin payını artırmaq və karbon emissiyalarını azaltmaq məqsədilə həyata keçirilir. Belə ki, 2021-ci ildə Almaniya enerji istehsalının təxminən 45%-i təmiz enerjiden (clear energy) ibarət olmuşdur (2). Almaniyanın “karbon vergisi” siyasəti də bu keçidə dəstək verən mühüm maliyyə mexanizmlərindən biridir. Bu vergi siyasəti hər il təxminən 15 milyon ton karbon emissiyasının azalmasına səbəb olur ki, bu da Almaniyanın karbon neytrallığı hədəflərinə yaxınlaşmasına xidmət edir (3).

Danimarka isə külək enerjisi sahəsində lider mövqedədir. 2021-ci il statistikasına əsasən, ölkədə istehlak edilən enerjinin 48%-i külək enerjisindən təmin edilir. Danimarkanın külək enerjisi istehsalının əsasında dövlətin bərpa olunan enerji sahəsinə geniş dəstəyi və cəmiyyətin yaşıl texnologiyalara marağı ilə əlaqələndirilir (4). Bu inkişaf həm daxili enerji istehlakının daha ekoloji dost (eco-friendly) hala gətirilməsinə, həm də külək texnologiyalarının ixracının artırılmasına təkan verir.

Cənubi Koreya isə yaşıl iqtisadiyyata keçidi özəl sektor vasitəsilə təmin etməyə çalışır. Belə ki, 2020-ci ildə Cənubi Koreya “yaşıl yeni saziş proqramını” həyata keçirməyə başlayıb və bu çərçivədə 2025-ci ilə qədər yaşıl texnologiyalara təxminən 100 trilyon von (təxminən 86 milyard ABŞ dolları) investisiya ayırmağı planlaşdırır (5). Bu proqram şəhərlərin yaşllaşdırılması, təmiz enerji mənbələrinin tətbiqi və ekoloji maarifləndirməyə yönəlmiş layihələri əhatə edir. Bu cür təşəbbüslər dövlət-özəl tərəfdaşlığının gücləndirilməsi ilə yaşıl iqtisadiyyata keçid prosesinə böyük ölçüdə töhfə verir. Bu ölkələrin təcrübələri göstərir ki, yaşıl iqtisadiyyata transformasiya müxtəlif yanaşmalardan istifadə etməklə, ekoloji və iqtisadi sahədə davamlı inkişafı hədəfləyir.

Dünyada Yaşıl İqtisadiyyatın Transformasiyasının Əsas Yanaşmaları:

1. Enerji Səmərəliliyi və Bərpa Olunan Mənbələr: İsveç və Almaniya kimi ölkələrdə enerji səmərəliliyi və bərpa olunan enerji mənbələrinin istifadəsi geniş yayılmışdır.
2. Karbon Vergisi və Ekoloji Qanunvericilik: Almaniya karbon emissiyalarını azaltmaq üçün vergi siyasətini tətbiq etmişdir.

3. Şəhərlərin Yaşıllaşdırılması və Maarifləndirmə: Cənubi Koreya yaşıl yeni saziş çərçivəsində şəhər ekosistemlərini inkişaf etdirir.

4. Texnologiya İnkişafı və İxrac: Danimarka külək enerjisi texnologiyalarının inkişafı və ixracı üzərində çalışır.

Azərbaycanda Yaşıl İqtisadiyyata Keçid

Azərbaycanın yaşıl iqtisadiyyata keçidi iqtisadi inkişafı daha dayanıqlı hala gətirmək məqsədilə prioritet məsələlərdən biridir. Bununla əlaqədar müvafiq dövlət qurumları tərəfindən bu istiqamətdə bir çox strateji proqramlar hazırlanmış və həyata keçirilmişdir. 2022-ci ildə qəbul edilən “Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi İnkişafa dair Milli Prioritetlər” sənədi yaşıl iqtisadiyyat və davamlı inkişaf üçün əsas istiqamətləri müəyyən edir. Bu proqramın əsas məqsədlərindən biri ölkədə keyfiyyətli və təmiz ekoloji mühitin qorunması, resurslardan səmərəli istifadənin təmini, eləcə də, indiki və gələcək nəsillərin tələbatını dolğun ödəmək məqsədilə ekoloji baxımdan əlverişli olan “yaşıl” texnologiyaların tətbiqini genişləndirməkdir (1).

Azərbaycanda yaşıl texnologiyaların ən çox tətbiq edildiyi sahələrdən biri enerji sektorudur. Azərbaycan hökuməti tərəfindən alternativ enerji mənbələrindən istifadəni artırmaq məqsədilə bir neçə böyük layihəyə start vermişdir. 2021-ci ildə ölkənin enerji siyasəti çərçivəsində Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin şirkəti ilə razılaşma əsasında 230 meqavat gücündə günəş elektrik stansiyası layihəsi həyata keçirilmişdir. Bu təşəbbüs Azərbaycanın enerji sektorunda bərpa olunan mənbələrə keçidini sürətləndirmək üçün atılan addımlardan biridir (2).

Kənd təsərrüfatı sektoru da digər sahələr kimi Azərbaycanın iqtisadiyyatında mühüm rol oynayır və bu sahədə yaşıl texnologiyaların tətbiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ekoloji cəhətdən dayanıqlı əkinçilik sistemlərinin tətbiqi, suvarma texnologiyalarının modernləşdirilməsi və üzvi kənd təsərrüfatı sahəsində təşəbbüslər bu sahənin transformasiyasında mühüm addımlardan hesab etmək olar. Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi, suvarma üçün su səmərəliliyini artırmaq məqsədilə yeni texnologiyalar tətbiq edir və kənd təsərrüfatında ekoloji cəhətdən uyğun həllərə investisiya qoyuluşunu təşviq edir (3).

Azərbaycanda şəhər idarəetməsində də yaşıl iqtisadiyyata keçid istiqamətində təşəbbüslər həyata keçirilir. Xüsusən, Bakı şəhərində nəqliyyat sisteminin modernləşdirilməsi və ictimai nəqliyyatın daha ekoloji dost (eco-friendly) mühitə keçidi daimi diqqət mərkəzindədir. Belə ki, elektrik avtobusları və metro xətlərinin genişləndirilməsi kimi təşəbbüslər şəhər içi nəqliyyatın karbon emissiyalarını azaltmağa xidmət edir. Bu kimi addımlar şəhərin ekoloji vəziyyətini yaxşılaşdırmaq və şəhər sakinlərinin həyat keyfiyyətini artırmaq məqsədilə tətbiq olunur.

Azərbaycanın yaşıl iqtisadiyyata keçid strategiyasında sosial maarifləndirmə böyük əhəmiyyət daşıyır. Bu istiqamətdə Azərbaycan Respublikasının Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi tərəfindən orta və ali təhsil müəssisələrində ekoloji maarifləndirmə proqramları həyata keçirir və gənclər arasında yaşıl texnologiyaların əhəmiyyətini artırmaq məqsədilə müxtəlif layihələr təşkil edir. Bu layihələr vasitəsilə cəmiyyətin ekoloji maarifləndirilməsi təmin olunur və gənclər yaşıl iqtisadiyyata keçid prosesində fəal iştirak edirlər (5).

Sənaye sektorunda yaşıl texnologiyaların tətbiqi Azərbaycanın iqtisadi strategiyalarının bir hissəsidir. Azərbaycanın sənaye müəssisələri istehsal proseslərində tullantıların azaldılması və enerji səmərəliliyinin artırılması məqsədilə müxtəlif texnologiyalar tətbiq edir. Bununla yanaşı, respublikanın

Abşeron regionundakı mövcud ekoloji problemlərin planlı sürətdə həll edilməsi məqsədilə 28 sentyabr 2006-cı il tarixində “Azərbaycan Respublikasında ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına dair 2006-2010-cu illər üçün Kompleks Tədbirlər Planı” təsdiq olunmuşdur. Bakı və Abşeron yarımadasının ekoloji durumunun sağlamlaşdırılmasına xidmət edən Tədbirlər Planında tullantıların düzgün idarə edilməsi daxil olmaqla ətraf mühitin mövcud vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına yönəldilmiş bütün əsas fəaliyyət istiqamətləri öz əksini tapmışdır. Bu prosesin davamı olaraq Bakı şəhərində məişət tullantıları ilə bağlı idarəetmənin təkmilləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 avqust 2008-ci il tarixli Sərəncamı ilə “Təmiz Şəhər” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti təsis edilmişdir. Cəmiyyətin əsas məqsədi tullantıların yerləşdirilməsi və zərərsizləşdirilməsini müasir standartlara uyğun təşkil etməklə ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılması istiqamətində fəaliyyət göstərir. Bütün istiqamətlər üzrə həyata keçirilən tədbirlər Azərbaycanda yaşıl iqtisadiyyata keçid prosesini gücləndirir və ölkənin davamlı inkişaf hədəflərinə yaxınlaşmasına dəstək olur.

Azərbaycanda Yaşıl İqtisadiyyat Keçidinin Əsas İstiqamətləri

1. Enerji Sektoru: Günəş və külək enerjisi layihələrinin genişləndirilməsi.
2. Kənd Təsərrüfatı: Ekoloji cəhətdən davamlı əkinçilik və suvarma texnologiyaları.
3. Şəhər İdarəetməsi və Nəqliyyat: Elektrik avtobuslar və metro xətlərinin genişləndirilməsi.
4. Maarifləndirmə və Gənclərlə İş: Məktəb və ali təhsil müəssisələrində ekoloji maarifləndirmə.
5. Sənaye və İstehsalat: Sənaye proseslərində tullantıların azaldılması və enerji səmərəliliyinin artırılması.

Yaşıl Texnologiyaların və Ekoloji Maarifləndirmənin İdarəetmənin Müxtəlif Sahələrinə Təsiri

Yaşıl texnologiyaların və ekoloji maarifləndirmənin idarəetmənin müxtəlif sahələrinə təsiri qlobal səviyyədə əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olur. Enerji, kənd təsərrüfatı, şəhər idarəetməsi və nəqliyyat kimi sektorlar bu dəyişikliklərdən ən çox təsirlənən sahələrdir. Bu sahələrdə yaşıl texnologiyaların tətbiqi və ekoloji maarifləndirmə prosesləri davamlı inkişaf üçün əsaslı şərait yaradır və iqtisadi səmərəliliyi artırır (1).

Enerji Sektorunda Yaşıl Texnologiyaların Təsiri: Enerji sektoru yaşıl texnologiyaların tətbiqi üçün ən əlverişli sahələrdən biridir. Bu texnologiyaların geniş yayılması nəticəsində bərpa olunan enerji mənbələrinin payı artır və karbon emissiyaları azaldılır. Almaniyanın “Energiewende” proqramı çərçivəsində enerji səmərəliliyinin artırılması və karbon emissiyalarının azaldılması istiqamətində əldə olunan nəticələr buna nümunədir. Məsələn, Almaniyada karbon emissiyaları 2021-ci ildə 15 milyon ton azalmışdır ki, bu da enerji sektorundakı yaşıl texnologiyaların səmərəliliyini təsdiq edir (2). Bu addımlar enerji sektorunun davamlı inkişafı və ekoloji uyğunluğu təmin edir.

Kənd Təsərrüfatında Ekoloji Maarifləndirmənin Təsiri: Kənd təsərrüfatı sektorunda ekoloji maarifləndirmə, resurslardan səmərəli istifadə və ətraf mühitin qorunması üçün vacibdir. Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin apardığı ekoloji maarifləndirmə kampaniyaları və kənd təsərrüfatı texnologiyalarının modernləşdirilməsi proqramları bu sahədə səmərəliliyi artırır. Məsələn, suvarma texnologiyalarının təkmilləşdirilməsi nəticəsində su ehtiyatlarının səmərəliliyi 20%-ə qədər artmışdır ki, bu da kənd təsərrüfatı resurslarının qorunmasına və məhsuldarlığın artırılmasına xidmət edir (3).

Şəhər və Nəqliyyat İdarəetməsində Yaşıl Texnologiyaların Təsiri: Şəhər idarəetməsi və nəqliyyat sektoru karbon emissiyalarının əsas mənbələrindən biridir. Bu sahədə yaşıl texnologiyaların tətbiqi və ekoloji maarifləndirmə nəticəsində şəhər mühiti və ictimai nəqliyyat sistemi daha ekoloji uyğun hala

gətirilir. Danimarkada yaşıl nəqliyyat vasitələrinin (elektrik avtobusları və elektrik velosipedləri) tətbiqi ilə şəhər daxilində karbon emissiyalarının 30%-ə qədər azaldıldığı müşahidə edilmişdir (4). Bu nümunə, yaşıl texnologiyaların şəhər idarəetməsi sahəsindəki müsbət təsirini təsdiq edir və ictimai nəqliyyatın inkişafı üçün yeni imkanlar yaradır.

Maarifləndirmə və Gənclərlə İşin Cəmiyyətə Təsiri: Ekoloji maarifləndirmə və gənclərlə iş yaşıl iqtisadiyyatın inkişafında mühüm rol oynayır. Maarifləndirmə vasitəsilə gənclər və digər cəmiyyət üzvləri ekoloji məsələlərə dair məlumatlanır və yaşıl texnologiyaların tətbiqinə daha aktiv şəkildə qatılırlar. Azərbaycanda Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilən maarifləndirmə proqramları nəticəsində gənclər arasında ekoloji texnologiyalara maraq artmışdır (5). Bu proqramlar vasitəsilə ölkədə yaşıl texnologiyaların tətbiqi üzrə geniş məlumatlandırma aparılır və ekoloji idarəetmə sahəsindəki biliklər yayılır.

Bu istiqamətlər üzrə həyata keçirilən tədbirlər yaşıl texnologiyaların idarəetmə sahələrinə təsirini əyani şəkildə göstərir və cəmiyyətin yaşıl iqtisadiyyata keçid prosesindəki rolunu vurğulayır. Yaşıl texnologiyalar və ekoloji maarifləndirmə vasitəsilə müxtəlif sektorların ekoloji təsirləri azaldılır və bu sahələrdə davamlı inkişafın təmin olunması üçün möhkəm baza formalaşdırılır.

Yaşıl Texnologiyaların və Ekoloji Maarifləndirmənin İdarəetmə Sahələrinə Təsiri

1. Enerji Sektorunda Təsir: Bərpa olunan enerji mənbələri, enerji səmərəliliyi və karbon emissiyalarının azaldılması.

2. Kənd Təsərrüfatında Təsir: Ekoloji maarifləndirmə və suvarma texnologiyalarının səmərəliliyi.

3. Şəhər İdarəetməsi və Nəqliyyatda Təsir: Elektrik nəqliyyat vasitələri, karbon emissiyalarının azalması və ictimai nəqliyyatın inkişafı.

4. Cəmiyyət və Gənclər: Maarifləndirmə proqramları vasitəsilə ekoloji şüurun artırılması.

Texnologiya və İnovasiya Tələbatı: Yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı üçün yüksək texnologiyalı həllərin tətbiqi tələb olunur, bu da araşdırma və inkişaf (R&D) investisiyalarını artırır. Lakin bəzi ölkələrdə müvafiq texnologiya çatışmazlığı yaşıl iqtisadiyyata keçidi ləngidir. Məsələn, texnologiya transferinin yavaş olması və yaşıl texnologiyalara olan yüksək tələbatın təmin olunmaması bu çətinliklərin başında gəlir. Qabaqcıl yaşıl texnologiyaların tətbiqi üzrə əhəmiyyətli təcrübəyə malik ölkələr belə, texnoloji yeniliklərdə daim yenilənmə ehtiyacı duyurlar (5).

Perspektivlər: Yaşıl iqtisadiyyata keçid iqtisadiyyatın davamlı və dayanıqlı inkişafını təmin etmək üçün geniş perspektivlər açır. Avropa Birliyinin “Yaşıl Razılaşma” proqramı, karbon neytrallığını hədəfləyən ən böyük strateji təşəbbüslərdən biridir və bu model, digər ölkələr üçün də bir nümunə ola bilər (6). Azərbaycan üçün də yaşıl iqtisadiyyata keçid uzunmüddətli iqtisadi inkişaf və ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunması baxımından mühüm perspektivlər vəd edir. Əlavə olaraq, yaşıl texnologiyaların təşviqi və bu sahədə investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması ölkənin global iqlim dəyişikliyi ilə mübarizəyə daha effektiv şəkildə qatılmasına imkan verir (7).

Cəmiyyətin və Özəl Sektorun Rolu: Yaşıl iqtisadiyyata keçidin davamlı və uğurlu olması üçün cəmiyyətin və özəl sektorun dəstəyi vacibdir. İctimaiyyətin ekoloji şüurunu artırmaq üçün maarifləndirmə proqramları, özəl sektorun isə yaşıl texnologiyalara investisiya qoyuluşunu təşviq edən vergi və maliyyə güzəştləri tətbiq oluna bilər. Bu tədbirlər vasitəsilə yaşıl iqtisadiyyata keçid prosesində bütün maraqlı tərəflər birgə fəaliyyət göstərə bilər (8).

Nəticə və Təkliflər

Yaşıl iqtisadiyyata keçid qlobal davamlı inkişaf prosesində mühüm rol oynayır və Azərbaycan kimi ölkələr üçün geniş imkanlar təqdim edir. Lakin bu keçid yalnız dövlət səviyyəsində həyata keçirilən proqramlar və strategiyalarla məhdudlaşa bilməz; cəmiyyətin və özəl sektorun iştirakı və dəstəyi də bu prosesdə əhəmiyyətli rol oynayır. Yaşıl texnologiyaların tətbiqi, ekoloji maarifləndirmənin gücləndirilməsi və dövlət-özəl sektor əməkdaşlığının inkişafı ilə bağlı bir sıra konkret təkliflər təqdim edilə bilər.

1. Enerji Sektorunda Bərpa Olunan Mənbələrin Tətbiqinin Artırılması: Azərbaycanın enerji sektorunda bərpa olunan enerji mənbələrinin payını artırmaq üçün daha çox layihələrin həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur. Günəş və külək enerjisi layihələrinin genişləndirilməsi, eyni zamanda bu sahədə dövlət və özəl sektor arasında əməkdaşlığın artırılması ilə əldə edilə bilər. Bu, ölkənin karbon izini azaltmaqla yanaşı, enerji müstəqilliyinə də töhfə verəcəkdir (1).

2. Ekoloji Maarifləndirmə Proqramlarının Genişləndirilməsi: Cəmiyyətin ekoloji şüurunun artırılması və yaşıl iqtisadiyyatın əhəmiyyətini anlamaq üçün ekoloji maarifləndirmə proqramları vacibdir. Məktəblərdə, universitetlərdə və digər təhsil müəssisələrində yaşıl texnologiyalar, ekoloji idarəetmə və davamlı inkişaf haqqında məlumatlandırma sessiyaları keçirilməlidir. Azərbaycan Respublikasının Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi bu sahədə təhsil qurumları ilə daha sıx əməkdaşlıq etməli və gənclərin yaşıl texnologiyalara marağını artırmaq üçün xüsusi təşəbbüslər həyata keçirməlidir (2).

3. Özəl Sektorun Yaşıl Texnologiyalara İnvestisiyası üçün Maliyyə Təşviqləri: Özəl sektorun yaşıl texnologiyalara investisiya qoymasına dəstək olmaq üçün maliyyə güzəştləri və vergi azadlıqları tətbiq edilməlidir. Bu təşviqlər, istehsal və sənaye sahələrində yaşıl texnologiyaların tətbiqini asanlaşdıracaq və daha ekoloji uyğun istehsal proseslərinə keçidi sürətləndirəcəkdir. Özəl sektorun bu prosesdə aktiv iştirakı ümumi karbon emissiyalarının azaldılmasına böyük töhfə verə bilər (3).

4. İdarəetmə Sistemlərinin Gücləndirilməsi və Rəqəmsallaşdırılması: Yaşıl iqtisadiyyatın idarəetmə sistemində səmərəli həyata keçirilməsi üçün dövlət qurumları arasında koordinasiya və məlumat mübadiləsinin yaxşılaşdırılması vacibdir. Dövlət idarəetməsi və bələdiyyə orqanları arasında inteqrasiya olunmuş idarəetmə platformalarının yaradılması, ətraf mühit məlumatlarının toplanması və təhlilinin rəqəmsallaşdırılması bu sahədə mühüm irəliləyişlərə yol açacaqdır (4).

5. Ekoloji Qanunvericiliyin Gücləndirilməsi və Qlobal İqtisadi Əməkdaşlıq: Azərbaycan yaşıl iqtisadiyyata keçid prosesində beynəlxalq təcrübədən daha çox yararlanmalı və beynəlxalq ekoloji təşkilatlarla əməkdaşlığı gücləndirməlidir. Qanunvericilikdə yaşıl texnologiyaların tətbiqini və ekoloji davamlılığı təşviq edən maddələr əlavə olunmalı, dövlət proqramları ilə hüquqi çərçivə uyğunlaşdırılmalıdır (5).

Bu təkliflər yaşıl iqtisadiyyatın əsas istiqamətlərində irəliləyişlərə nail olmaq üçün konkret addımlar təqdim edir. Yaşıl iqtisadiyyata keçidin uğurla həyata keçirilməsi üçün hər bir sektor və cəmiyyət üzvləri bu prosesdə aktiv iştirak etməli və yaşıl texnologiyaların tətbiqi üçün yaradılan imkandan yararlanmalıdırlar.

1. Bərpa Olunan Enerji: Günəş və külək enerjisi layihələrinin genişləndirilməsi və özəl sektorla əməkdaşlıq.

2. Ekoloji Maarifləndirmə: Təhsil müəssisələrində yaşıl texnologiyalar və davamlı inkişaf haqqında məlumatlandırma.

3. Maliyyə Təşviqləri: Özəl sektora yaşıl texnologiyalara investisiya təşviqləri və vergi güzəştləri.

4. İdarəetmənin Rəqəmsallaşdırılması: Dövlət və bələdiyyə idarəetməsi arasında məlumat mübadiləsi və rəqəmsal platformalar.

5. Ekoloji Qanunvericilik: Beynəlxalq əməkdaşlıq və qanunvericiliyin yaşıl texnologiyalara uyğunlaşdırılması.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Prezidenti (2022). Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi İnkişafa dair Milli Prioritetlər.

2. Azərbaycan Energetika Nazirliyi (2021). BƏƏ ilə 230 meqavatlıq Günəş Elektrik Stansiyası Razılaşması.

3. Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi (2021). Ekoloji cəhətdən davamlı suvarma və kənd təsərrüfatı proqramları.

4. Bakı Nəqliyyat Agentliyi (2022). Bakıda Elektrik Nəqliyyatın Genişləndirilməsi.

5. Azərbaycan Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi (2021). Ekoloji maarifləndirmə proqramları və gənclərlə iş.

6. Federal Ministry for Economic Affairs and Climate Action (2021). Energiewende Strategy in Germany. German Government.

7. International Renewable Energy Agency (2021). Danimarkada Yaşıl Nəqliyyat və Enerji Statistikaları. IRENA.

8. UNEP (2021). Making Peace with Nature: A Scientific Blueprint to Tackle the Climate, Biodiversity, and Pollution Emergencies. UNEP.

9. UNEP (2021). Making Peace with Nature: A Scientific Blueprint to Tackle the Climate, Biodiversity, and Pollution Emergencies. UNEP.

Modeling of relations between the product of electrotechnical institutions and the investment to the electrotechnical institutions, the number of employees working in electrotechnical institutions, the average monthly nominal salary of employees working in electrotechnical institutions

Nargizkhanim Bakhishova Namiq qizi

Azerbaijan Technical University

Head teacher and doctoral student of the "Economics and Statistics" department

e-mail: nergizxanim.baxishova@aztu.edu.az

ABSTRACT

This is an important area that has a direct impact on increasing labor productivity in the production of goods, in improving the material well-being of the population and strengthening the country's defense capability of the one of shareholders [2]. The electrotechnical industry started to emerge mainly after the 40s of the 20th century. Thus, the creation of the first computer in the United States in 1946 almost laid the foundation for the development of the electrical industry, especially the development of

computers and electronic equipment. In our modern era, the electrical industry has become the most important and progressive sector of the economy. The reason for this, in our opinion, is due to two factors:

The first of them is the breadth of scope of the electrical engineering industry. Thus, the electrotechnical industry covers all technological fields related to the production, distribution, conversion, and use of electric energy, as well as the development, operation, and optimization of electronic components, electronic circuits, as well as electronic devices, equipment, and technical systems.

Introduction

The second is that the products produced in the electrical industry ease manual labor, help people in household chores, as well as make it necessary for people to use the products of the electrical engineering industry in other spheres of activity. In short, this is due to the year-by-year increase in the demand for equipment produced in this industry.

The electrotechnical industry is one of the important branches of the engineering industry of Azerbaijan. This branch of the industry includes enterprises specializing in the production of power transformers, low-power mobile power plants, various models of electric motors with a capacity of 100 kW and above, motors with a capacity of up to 250 kW, electric and radio wires, cables and other electrical and electrotechnical products for various purposes. Enterprises of the electrical industry are distinguished by the fact that they more or less maintain their activities in the conditions of the market economy and adapt to new conditions. Thus, a number of products produced in this industry have received the certificate of the Turkish Institute of Standards (FSE), which is accepted in 45 countries of the world. At present, there are 46 IEC standards in force in Azerbaijan, covering the requirements related to the quality of electrical wiring, uninterruptible power supply system, electrical insulation, and power transformers. In addition, the international intergovernmental organization for environmental and scientific-technical cooperation in the field of electrotechnical industry - "Interelektro" BET is active, and Azerbaijan is one of the 17 countries cooperating with this organization at the government level. Applying these standards to domestically produced electrical equipment increases the access of products to the world market and creates ample opportunities to join the competition with manufacturers of similar products.

According to the data of the Statistical Committee of the Azerbaijan, the share of the country's electrotechnical field in the field structure of the total industrial production is shown in the table below.

Table 1. Area structure of industrial production, based on the actual prices of the respective years relative to the total, (in million manats and percentage)

Indicators	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Gross Domestic Product	60425.2	70337.8	80092.0	81896.2	72578.1	93203.2	133825.8
The entire industry	32300.2	39892.5	47677.0	46999.2	37269.9	55229.1	86383.4
Production of computer,	89.4	80.0	89.9	85.9	75.5	48.5	50.8

electronic and optical products							
Production of electrical equipment	82.2	159.5	205.2	231.2	215.4	210.3	186.9
Production of computer, electronic and optical products has a specific weight in all industries, %	0.28	0.20	0.19	0.18	0.20	0.09	0.06
Weight of electrical equipment production in the entire industry, %	0.25	0.40	0.43	0.49	0.58	0.38	0.22
Production of computer, electronic and optical products, %	0.15	0.11	0.11	0.10	0.10	0.05	0.04
Specific weight in GDP, %	0.14	0.23	0.26	0.28	0.30	0.23	0.14

Source: [1]

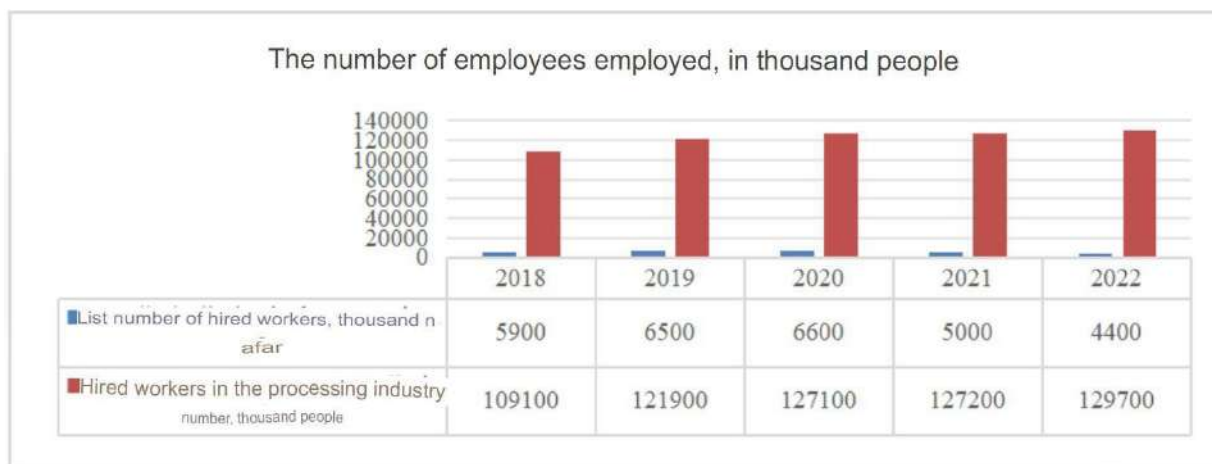
The data of Table 1 shows that in 2016, the production of computer, electronic and optical products was 89.4 million manats or 0.28% of the total industrial product, the production of electrical equipment was 82.2 million manats or 0.25% of the total industrial product. %, while these indicators tend to decrease in the volume of production of computer, electronic and optical products in 2022, 50.8 million manats or 0.1% of the total industrial product, production of electrical equipment 186.9 million manats or total made up 0.2% of the industrial output. that this very factor proves that serious investments are needed to develop the technical-technological characteristics of the electrotechnical industry.

The electrical engineering industry acts as a locomotive in the creation and spread of technological innovations with an advanced pace of development, and is the basis for the development of other modern fields and conducting scientific research. Today, industrial enterprises operating on the basis of new technologies need specialized labor force and highly qualified personnel who are able to conduct research and development work in order to maintain their competitiveness.

The processes taking place in the development of the country's industry have also had an impact on the number of employees working in industrial enterprises, as well as in electrotechnical enterprises. Using the data of the State Statistics Committee, it is possible to analyze the number of employees working in several areas of the industry. Considering Figure 1, there is a sharp difference in the number

of employees working in electrical engineering enterprises producing computers, electronic and optical products and electrical equipment compared to the number of employees working in other areas of the industry.

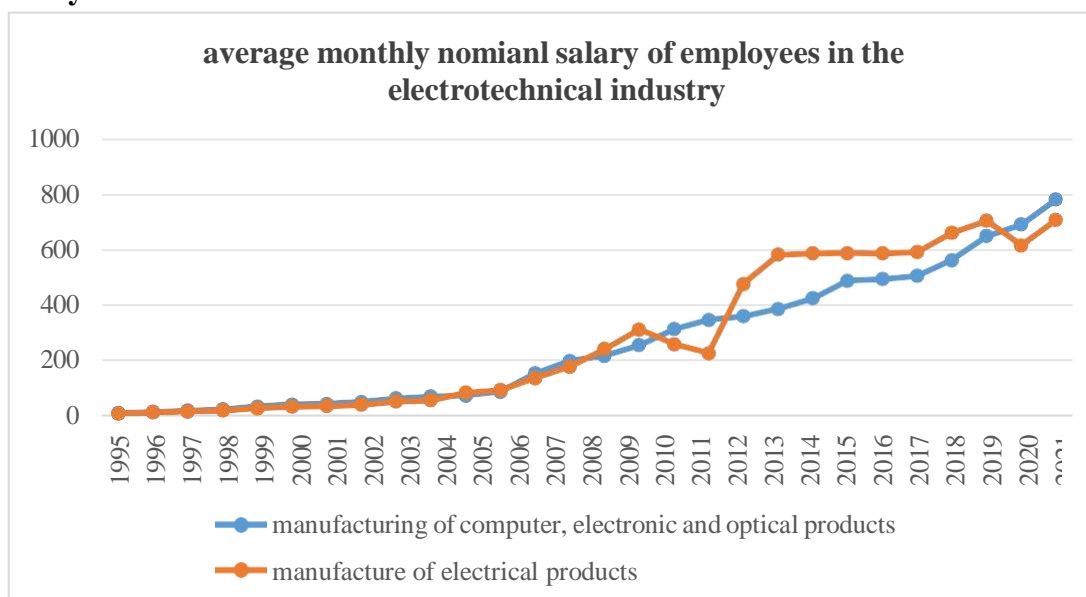
Figure 1. Number of employees in electrical engineering enterprises

As can be seen from Figure 1, in 2018-2022, the number of employees working in the processing industry increased by 1.2 times and amounted to a thousand people. However, interest in the electrical engineering industry has declined in recent years, as evidenced by the number of employees. There was almost no noticeable change in the number of employees working in the fields of computer, electronic and optical products production and electrical equipment production.

One of the problems of shortage of personnel in electrical engineering enterprises is that wages in enterprises are low compared to other sectors. Let's take a look at the following picture to examine the average monthly nominal salary of those working in industry, especially in electrical enterprises.

Figure 2. Average monthly nominal wages of employees working in the electrical engineering industry

Using the data of the State Statistics Committee, it is possible to analyze the average monthly nominal salary of employees working in the electrical engineering industry.

Table 2. Average monthly nominal salary of employees working in the electrical engineering industry

Types of economic activity	2018	2019	2020	2021	2022
In industry - total	544,6	635,1	707,7	732,1	840,0
Electrical engineering industry:	547,8	611,3	676,4	653,3	743,8
1. Production of computer, electronic and optical products	504,5	561,6	648,7	690,9	780,6
2. electrical equipment manufacturing industry	591	661	704,1	615,7	707
Mining industry	2964,2	3055,6	3278,6	3088,3	3240,3
Processing industry	554,1	632,3	644,4	685,2	765,6
Electricity, gas and steam production, distribution, supply	583,3	638,9	698,3	770,0	897,2
Construction	698,7	737,3	790,6	887,9	1005,5
Transport and warehousing	806,9	855,8	886,0	953,0	1124,3
Accommodation of tourists, catering	541,7	568,3	537,7	584,9	664,0
Information and communication	881,3	1005,3	1082,6	1155,4	1342,4
Financial and insurance activities	1459,3	1607,3	1726,4	1937,6	2066,8
Professional, scientific and technical activity	1054,7	1180,3	1188,4	1208,9	1407,6
Public administration and defense; social security	596,0	799,9	957,2	985,3	1213,3
Education	365,3	438,9	515,7	526,1	630,2
Activities in the field of recreation, entertainment and art	296,0	423,8	529,7	535,7	622,2

As shown in Table 2.2.5, during 2018-2022, the average monthly nominal salary of those working in the field of computer, electronic and optical products production increased by 1.5 times from 504.5 manats to 780.6 manats, and in the field of electrical equipment production, it increased by 1.2 times from 591 manats to 707 manats. organized. On the other hand, looking at the data in the table, it can be seen that the average monthly nominal salary is low in the above-mentioned areas. As an example, the average monthly salary in the mining industry was 3,240 manats in 2022. In 2022, it has changed between 1,500-2,000 manats in fields such as information and communication, finance, state defense, and transport. The analysis shows that there is a dependence between the level of wages and the flow of workers in individual branches of the industry.

If there are dynamics series based on indicators characterizing the relations between the product of electrical enterprises and investment in electrical engineering enterprises, the number of employees working in electrotechnical institutions, the average monthly nominal salary of employees working in electrotechnical institutions, then it is also possible to predict those indicators based on the method of the least squares.

Determining the tendency development of trend based on the method of least squares is based on the analytical equalization method. It is based on the expression of the development trend with a number of mathematical dependencies expressed by an analytical formula (straight line, parabola, hyperbola, top, logarithmic, etc. curves of functions).

To study the relationship between the product of electrical enterprises and investment in electrotechnical enterprises in Azerbaijan, the number of salaried employees working in electrical enterprises and their average monthly nominal salary we can write its equation (dependence) in the form of :

$$y=a_0+a_1x_1+ a_2x_2+ a_3x_3.$$

Where a_0 – is the coordinate of the point of intersection of a straight line with the y axis; a_1, a_2, a_3 – denotes the angular coefficient of a straight line, x_1, x_2, x_3 – is a free variable and indicates time.

Table 3. Investing in electrical engineering enterprises with the products of electrical engineering enterprises, the number of salaried workers in electrical engineering enterprises, the average monthly nominal salary of salaried workers

<u>years</u>	Investments directed to fixed capital in the electrotechnical industry (million manats) (x_1)	The average annual number of employees, thousand people (x_3)	Average monthly nominal salary of employees in the field of electrotechnical (manats) (x_2)	Volume of electrotechnical industrial products (million manats) (Y)
2010	19	4	283,05	415,9
2011	0	3,5	285,05	505,9
2012	17,3	3	286,05	575,3
2013	12,4	7,2	417,5	674,7
2014	18,5	7,3	483,35	660,7
2015	31,2	6,3	504,8	550,2
2016	18,7	5,2	537,2	488,1
2017	36,8	5,5	539,95	736,2
2018	46,5	5,9	547,75	295,1
2019	44,7	6,5	611,3	317,1
2020	17,6	6,6	676,4	290,1
2021	5,8	5	653,3	258,8
2022	2,6	4,4	743,8	237,7

Source: [103]

Here, y - the volume of electrical and electrotechnical products (millions of manat), x_1 is the investments directed to the field of electrotechnical engineering, x_2 is the number of salaried employees in electrotechnical field, x_3 is the average monthly nominal salary of employees employed in electrical enterprises (manats).

To learn the statistical dependence of the volume of electrical and electrotechnical products, the average monthly nominal salary of workers in electrotechnical institutions, the number of employees working in electrotechnical institutions build econometric model of the line regression equation.

The parameters and statistical characteristics of the econometric model are calculated by the ARMA Maximum Likelihood (OPG - BHHH) in the Eviews9 Software Program vehicle on the basis provided by the data provided by the data provided by the table 1. The main statistical characteristics of the model and the relevant tests are given in the table 2.

Table 2. Econometric model of linear regression between output of electrotechnical enterprises and investment in electrical engineering enterprises, number of workers in electrotechnical enterprises, average monthly nominal salary of salaried workers.

Dependent Variable: MEHSUL
 Method: ARMA Maximum Likelihood (OPG - BHHH)
 Date: 06/10/24 Time: 15:19
 Sample: 2005 2022
 Included observations: 18
 Convergence achieved after 11 iterations
 Coefficient covariance computed using outer product of gradients

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	-37.33633	21.14053	-1.766102	0.1078
EMPLOYEE	21.26655	4.054355	5.245359	0.0004
INVEST	1.403373	0.366835	3.825622	0.0033
salary	1.126197	0.146124	7.707123	0.0000
@TREND	59.59726	5.509987	10.81623	0.0000
DUMMY2014	123.7961	8.895957	13.91600	0.0000
AR(1)	-0.665045	0.213435	-3.115912	0.0109
SIGMASQ	322.6986	250.0544	1.290514	0.2259
R-squared	0.965090	Mean dependent var	188.1000	
Adjusted R-squared	0.940653	S.D. dependent var	98.93185	
S.E. of regression	24.10099	Akaike info criterion	9.535924	
Sum squared resid	5808.575	Schwarz criterion	9.931645	
Log likelihood	-77.82332	Hannan-Quinn criter.	9.590489	
F-statistic	39.49312	Durbin-Watson stat	2.239202	
Prob(F-statistic)	0.000002			

Here, INVEST is investments directed to the field of electrical engineering, EMPLOYEE is the number of employees working in the field of electrical engineering, SALARY is the average monthly salary of employees working in the field of electrotechnical engineering. In addition, the autoregressive factor from formulation 1 (AR(1)) was included in our regression equation to ensure the adequacy of the constructed model. Moreover, the addition of the DUMMY2014 factor is related to the fact that in 2014, Azerbaijan's oil price fell and the manat devaluation took place, which was also reflected in our model. For this reason, DUMMY2014 was added to our regression equation to ensure the adequacy of the constructed model.

The regression equation between the output of electrotechnical engineering enterprises and investment in electrical engineering enterprises, the number of salaried workers and the average monthly nominal salary of their can be shown as follows:

$$1.403x_1 + 21.266x_2 + 1.126x_3 - 37.33.$$

The results of the econometric model show that if the investments directed to the field of electrical engineering increase by 1 unit, the volume of the product produced in the field of electrical engineering increases by approximately 1.4 units if other factors remain unchanged. The results of the econometric model show that an increase of 1 unit in the number of workers employed in electrotechnical enterprises, the volume of the production of the electrotechnical field increases by approximately 21.26 units if other factors remain unchanged. The results of the econometric model show that an increase in the average monthly nominal salary (manat) of salaried workers in electrotechnical enterprises by 1 unit if the other factors remain unchanged, the volume of the output of the electrotechnical field increases by approximately 1,126 units.

As can be seen from the table, the results of the t-test are significantly higher, indicating that the parameters obtained from the model are reliable. So, if the t-test for each of a_0, a_1, a_2, a_3 is $t_{\text{fact}} > t_{\text{kr}}$, then hypothesis H_1 is accepted, it means that the hypothesis H_0 is rejected, that is, a_0, a_1, a_2, a_3 are not randomly different from zero and x is influential (free) the price was formed by the influence of the factor. If $t_{\text{fact}} < t_{\text{kr}}$, then the hypothesis H_0 is not rejected, it means that hypothesis H_1 is rejected, that is, the variables a_0, a_1, a_2, a_3 are assumed to be equal to zero, and their found values are considered to be obtained by chance. The values of the t-statistics of the corresponding parameters indicate that the values of the parameters are

The coefficient of determination, R-squared equal to 0.965090, shows that 96.5% of the change in the volume of products produced in the electrotechnical sector in Azerbaijan between 2010 and 2022 is due to the change in the volume of investments directed to this sector, the number of workers employed in electrotechnical enterprises and the average monthly nominal salary (manat) of salaried workers. The remaining 3.5% of the variation can be explained by other factors that are not taken into account in the model. As can be seen from the table, the Fisher-statistic (F-statistic) value is higher than the critical level (F-statistic=39.49), which indicates that the regression we received is of good quality.

Darbin-Watson statistic equal to 2.23, slightly away from 2, means that the results of the model are significant for analysis, but not so reliable for making predictions. It should be noted that the value of Darbin-Watson statistic should be equal to 2. Besides, the fact that the F-statistic is close to probability 0 indicates the quality of the model.

Statistical characteristics of the model obtained from the interpretation of the model and the implementation of the "ARMA Maximum Likelihood" method in the Eviews Application Software Package based on the relevant data of the parameters of the econometric model and the relevant tests showed that the model is adequate.

In the next stage, the quality of the model was checked. It should be noted that appropriate tests were used to check the adequacy of the model, that is, its quality. As we know, Gauss-Markov conditions must be satisfied for the model to be adequate. To check the quality of the model, let's first determine whether the dispersion of the residues is stable or not. For this, by doing the Breush-Pagan-Godfrey test in the Eviews Program, the result is shown as follows:

Table 3. Breusch-Pagan-Qodfrey test

Heteroskedasticity Test: Breusch-Pagan-Godfrey

F-statistic	1.024628	Prob. F(5,12)	0.4458
Obs*R-squared	5.385491	Prob. Chi-Square(5)	0.3707
Scaled explained SS	0.984659	Prob. Chi-Square(5)	0.9638

It can be seen from the table that the probability value of Fisher's F-statistic (Prob.) is much greater than the significance level of 0.05, so the hypothesis of heteroskedasticity of the residuals is rejected and the case of homoscedasticity is accepted with confidence above 95%.

In the next step, it is necessary to determine the normal distribution of the residuals in order to satisfy one of the Gauss-Markov conditions.

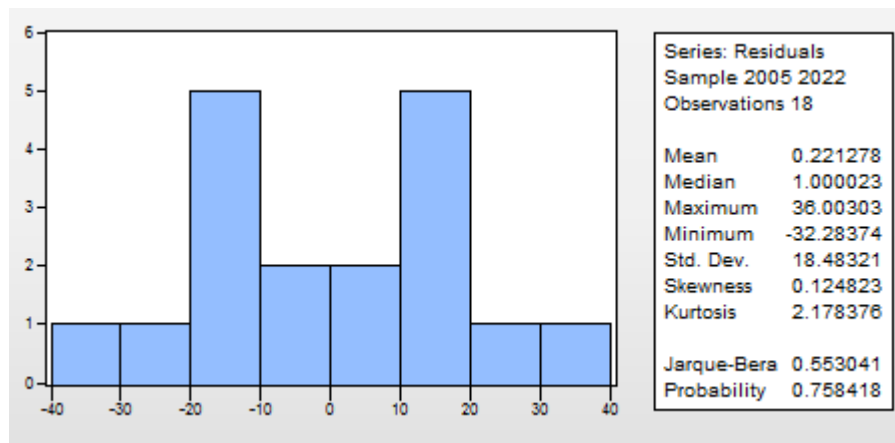

Figure 1. Test of normality of residuals

From the results we get from Figure 1, it can be seen that the Skewness is close to 0 (0 is desirable). Kurtosis is 2.2 (3 is desirable), and Probability is 0.76 (above 0.05 is desirable). All these statistical characteristics imply that the residuals are asymptotically normally distributed, which is desirable..

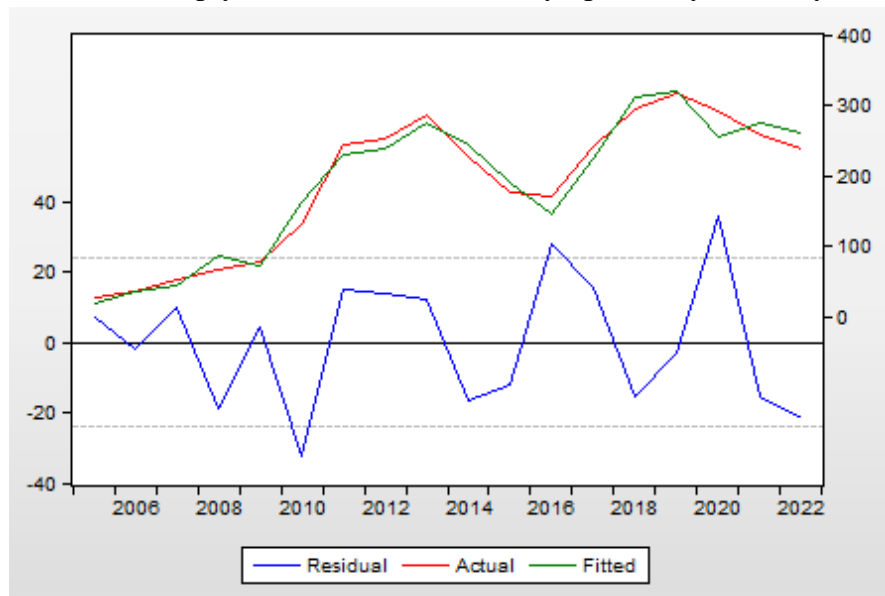

Figure 2. Graphical description of the dynamics of values obtained from the model (Fitted), actual values (Actual) and the difference between them (Residual)

At the same time, it should be noted that one of the other conditions that determine the quality of the econometric model is that the residuals are stationary. Let's check with the Dickey-Fuller test to determine whether the intervals are stationary. The results we obtained are listed in the table below.

Table 4. Dikki-Fuller testi

Null Hypothesis: RESID01 has a unit root

Exogenous: Constant

Lag Length: 1 (Automatic - based on SIC, maxlag=3)

		t-Statistic*	Prob.
		-	0.003
Augmented Dickey-Fuller test statistic		4.447806	6
values:	Test critical 1% level	-	
	5% level	3.920350	
	10% level	-	
		3.065585	
		2.673459	

The data in Table 4 shows that the modul value of the t-statistic (-4.447806) is greater than the critical value of the 99% level (-3.92). This means that we can assume that the residuals are stationary at the 99% significance level.

At the end of our analysis, the following results were obtained:

1. An increase of 1 unit of investments directed to the electrotechnical sector in Azerbaijan increases the volume of the product produced in the electrotechnical sector by approximately 1.4 units.
2. An increase of 1 unit in the number of employees working in the electrotechnical enterprises increases the output of products produced in the electrotechnical sector in Azerbaijan by approximately 21.26 units.
3. An increase of 1 unit in the average monthly nominal salary of employees in electrical engineering enterprises increases the volume of products produced in the electrotechnical sector in Azerbaijan by approximately 1,126 units.

It should be noted that the development of the electrotechnical industry serves to create new jobs and increase production efficiency not only in this industry, but also in other areas of the economy. Such a situation leads to an increase in income and efficient development of the economy in general. The development of the electrotechnical industry in Azerbaijan and the development in most areas of the economy dependent on this field stimulate the increase of competitiveness of any sector of the economy. The advanced impression confirms that the use of new and advanced electrical engineering products that meet international standards acts as the basis for saving labor and natural resources, and increasing productivity as the basis for increasing income in the production process.

REFERENCE LIST

1. "On the development of industry in the Republic of Azerbaijan for the years 2015-2020
2. Aliyev A.A., Shekaraliyev A.Sh., Dadashov I.Sh. World economy: the modern era problems. (Monograph). Baku: "Baku University" publishing house, 2003.- 455 p.
3. Bakhishova N.N. "INCREASING THE COMPETITIVENESS OF ELECTRICAL INSTITUTIONS AND FORMING THE STRATEGIC DEVELOPMENT" (dissertation)
4. State Program" Sources of State Statistics Committee of the Republic of Azerbaijan
www.stat.gov.az
5. <http://e-kitab.nakhchivan.az/QezetSekilleri/PDFQezet%2024.06.2020.pdf>

Inclusive economic growth is an important factor in the transition to sustainable development

Associate Professor Panahova Gunay
Azerbaijan State Economic University(UNEC)
gunaypanahova22@gmail.com
P.H.D.Fidan Safarova
Azerbaijan State Economic University(UNEC)
ehmedovafidan@mail.ru

Abstract

Sustainable development has often been constrained by a tendency to prioritize economic growth over social well-being and ecological sustainability. This imbalance poses challenges for the achievement of the Sustainable Development Goals (SDGs) established by United Nations member states. On the other hand, the concept of *inclusive development* shifts the focus to a more holistic approach that integrates social, ecological, and political dimensions.

This discussion explores the question: What does inclusive development entail, and how well is it incorporated into the framework of the SDGs? Inclusive development is framed around three central dimensions—social, ecological, and relational inclusiveness—each supported by five guiding principles. These dimensions are then analyzed in relation to the 17 SDGs and their targets.

The findings suggest that while the SDG framework demonstrates significant progress in addressing social inclusiveness, it falls short when it comes to ecological and relational inclusiveness. This disparity raises concerns that the actual implementation of the SDGs may lean heavily on social aspects, neglecting the equally critical ecological and relational components. To truly achieve social inclusiveness in an era defined by the challenges of the Anthropocene, it is essential to ensure that ecological and relational inclusiveness are given equal priority during implementation

Introduction

Sustainable development is a concept that has gained immense importance in the 21st century, particularly as the world grapples with challenges such as climate change, economic inequality, and social injustice. However, the idea of sustainable development is not just about the environment or economic growth—it's deeply intertwined with human rights. At its core, inclusive sustainable development means ensuring that all people, regardless of their background, have the opportunity to

participate in and benefit from development processes, while respecting and safeguarding their fundamental rights.

What is Inclusive Sustainable Development? Inclusive sustainable development refers to development that promotes equality and access for all individuals and communities. It acknowledges the importance of addressing not only environmental sustainability but also economic and social inclusion. This means considering the needs of marginalized and vulnerable groups—such as women, children, indigenous populations, and persons with disabilities—ensuring that no one is left behind (www.undp.org).

Sustainable development includes three key dimensions:

1. **Environmental sustainability:** Preserving natural resources for future generations.
2. **Economic sustainability:** Ensuring fair and equitable economic opportunities.
3. **Social sustainability:** Promoting justice, equality, and respect for human dignity.

However, the "**inclusive**" aspect takes these principles a step further by emphasizing the active participation of all people in decision-making and the equitable distribution of the benefits of development.

The Human Rights Framework Human rights form the foundation of inclusive sustainable development. The Universal Declaration of Human Rights (UDHR) and other international human rights instruments provide the legal and moral framework for protecting people's dignity and freedoms. Human rights principles such as equality, non-discrimination, and participation must guide all development processes (Blau, 2016).

Key elements of human rights that relate to sustainable development include:

- **The Right to Development:** Everyone has the right to participate in, contribute to, and enjoy the benefits of economic, social, cultural, and political development.
- **Equality and Non-discrimination:** Ensuring that development policies do not leave anyone behind, especially marginalized or vulnerable groups.

Participation: People must have the right to engage in decision-making processes that affect their lives, ensuring that development is shaped by those it most impacts (Karimova, 2016).

Challenges to Inclusive Sustainable Development Despite the widespread recognition of the need for inclusive and sustainable development, many challenges remain:

- **Economic Inequality:** Disparities in wealth and income limit the ability of many people to access basic services like education, healthcare, and clean water, which are essential for their well-being and development.
- **Environmental Degradation:** Poor communities often bear the brunt of environmental damage, such as pollution or climate change, making it harder for them to escape poverty and build better futures.

Discrimination and Exclusion: Historical patterns of discrimination—based on gender, race, disability, and other factors—continue to exclude many from the benefits of development, perpetuating cycles of inequality (UN General Assembly, 2030 Agenda).

Human Rights Approaches to Overcoming Challenges To address these challenges, a human rights approach to sustainable development is essential. This approach:

- **Empowers individuals and communities** to participate in shaping policies and decisions.
- **Recognizes the interconnectedness** of economic, social, and environmental rights.

- **Focuses on accountability** by holding governments and other stakeholders responsible for upholding rights in development processes.

Promotes policies that prioritize marginalized groups, ensuring that their needs and voices are integrated into the broader development agenda (Sen, 1999).

Practical Steps Toward Inclusive Sustainable Development

Inclusive sustainable development is a broad concept that seeks to integrate social, economic, and environmental dimensions to promote development that benefits all people while ensuring long-term ecological health. Practical steps toward achieving inclusive sustainable development can vary across sectors, but here are key strategies that can be implemented at different levels (Darrow, 2015):

1. Promote Equitable Economic Growth

- **Inclusive Education and Training:** Ensure that marginalized groups (e.g., women, disabled individuals, and ethnic minorities) have access to quality education and vocational training, equipping them for the modern workforce.
- **Support for Small and Medium Enterprises (SMEs):** Provide financial assistance, mentorship, and market access to local businesses, especially those owned by underrepresented groups.
- **Living Wage Policies:** Advocate for policies that ensure a living wage, especially in sectors reliant on low-wage workers, such as agriculture or retail.

2. Enhance Social Inclusion

- **Access to Health and Social Services:** Ensure equitable access to healthcare, housing, and social services, particularly for marginalized communities. This can be achieved through government subsidies, community health programs, and outreach services.
- **Empower Women and Minorities:** Foster gender equality and empower marginalized communities by promoting their active participation in decision-making processes, especially in leadership roles.

Inclusive Governance: Ensure that policies are designed with the input of marginalized communities. Participatory governance structures, where all people can voice concerns, are essential (Marks, 2005).

3. Environmentally Sustainable Practices

- **Sustainable Resource Management:** Shift toward the use of renewable energy, sustainable agriculture, and efficient water management systems. Encourage circular economies where waste is minimized, and resources are reused.
- **Conservation and Biodiversity:** Invest in conservation efforts to protect ecosystems and biodiversity, ensuring that land use and development practices do not undermine environmental health.
- **Climate Resilience:** Implement policies and projects that help vulnerable communities adapt to the effects of climate change, such as flood protection, drought-resistant agriculture, and early-warning systems.

4. Foster Community-Based Development

- **Local Empowerment:** Engage local communities in the development process by involving them in planning and decision-making. This ensures that projects are culturally relevant and meet the actual needs of the community.

- **Microfinance and Access to Capital:** Increase access to microfinance and credit for low-income individuals, enabling them to start businesses, improve their livelihoods, and contribute to the local economy.
- **Inclusive Infrastructure Development:** Invest in infrastructure (roads, sanitation, electricity) that benefits underserved communities, ensuring equitable access to basic services and opportunities for economic participation.

5. Inclusive Technology and Innovation

- **Access to Technology:** Provide equitable access to technology and the internet, which are essential for education, healthcare, and economic opportunity in the modern world. Focus on reducing the digital divide, especially in rural and underserved areas.
- **Sustainable Innovation:** Encourage innovation that addresses sustainability challenges, such as clean energy technology, waste management solutions, and sustainable agriculture technologies.

6. Policy and Institutional Reforms

- **Fair Trade and Ethical Supply Chains:** Advocate for trade policies that promote fair trade and the inclusion of marginalized producers in global supply chains. Support ethical consumption by consumers and businesses alike.
- **Legislative Action:** Governments should pass laws that mandate equal opportunities, environmental protection, and equitable wealth distribution. These laws should be enforced with accountability.
- **Long-Term Planning:** Prioritize long-term, sustainable development strategies over short-term gains. This includes creating policies that promote environmental sustainability, social equality, and economic resilience.

7. Collaborative Partnerships

- **Public-Private Partnerships (PPPs):** Engage in partnerships with businesses to leverage resources for sustainable development projects. Collaborating with the private sector can bring innovative solutions to social and environmental challenges.
- **Global Cooperation:** Work toward the United Nations Sustainable Development Goals (SDGs), building international collaboration across borders to address global challenges like poverty, inequality, and climate change.
- **Community-Led Initiatives:** Encourage and fund grassroots initiatives that tackle specific local challenges, such as urban poverty, water scarcity, or health disparities.

8. Monitoring and Accountability

- **Data and Impact Assessment:** Collect data to measure the social, economic, and environmental impacts of development projects. Regular impact assessments ensure that policies and interventions are effective and that progress toward inclusive sustainable development is tracked.
- **Transparency:** Establish mechanisms for transparency and accountability, ensuring that resources are used efficiently and that development outcomes are equitable.
- **Feedback Mechanisms:** Create channels for continuous feedback from the communities involved to adjust programs and policies as needed, ensuring they remain inclusive and relevant.

Conclusion Inclusive sustainable development, viewed through a human rights lens, is not just an ideal—it is a necessity for creating a fair, just, and equitable world. By ensuring that everyone has the opportunity to participate in and benefit from sustainable development, we not only promote human

dignity but also secure a better future for all. The integration of human rights principles into the sustainability agenda holds the potential to make development truly inclusive and beneficial to all people, regardless of their background or circumstances (Fedderke, 2013).

In recent decades, the concept of "development" has evolved into a more comprehensive and multifaceted notion, incorporating economic, social, cultural, political, and environmental dimensions. More recently, the idea of *inclusive development* has taken center stage in global discussions on progress, particularly through its prominence in the Sustainable Development Goals (SDGs). These goals, which form the core of the United Nations (UN) development agenda from 2016 to 2030, emphasize inclusivity as a cornerstone of global development strategies. The term *inclusive development* can be understood as a process where all groups of people actively contribute to creating opportunities, benefit equally from development outcomes, and participate in decision-making. This perspective aligns with the human development approach advocated by the UN Development Programme (UNDP). At its core, inclusive development integrates key human rights principles, such as participation, non-discrimination, and accountability. By adhering to these values, development efforts aim to reduce poverty and ensure that no one is left behind (Lettinga, 2015).

Inclusive development has long been a cornerstone of Human Rights-Based Approaches (HRBAs) to development. This principle was enshrined as early as 1966 in the *International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights* and reaffirmed in the *UN Declaration on the Right to Development* in 1986. More recent international human rights treaties, such as the *UN Convention on the Rights of the Child* (1989) and the *Convention on the Rights of Persons with Disabilities* (2006), have provided even more specific and actionable guidance.

The general human rights dimensions of inclusive development have thus been well-articulated in theoretical frameworks, policy discussions, and, to a lesser degree, practical applications. This foundational work likely contributes to the prominence of human rights within the *Agenda 2030 for Sustainable Development* (commonly referred to as Agenda 2030), the UN framework outlining the Sustainable Development Goals (SDGs) and their associated targets.

Agenda 2030 emphasizes inclusivity and rights in multiple ways, with no fewer than 40 references to the term "inclusive," 21 mentions of "rights" in the context of human rights, 10 references to "participation," and numerous acknowledgments of vulnerable groups such as children, youth, women, and persons with disabilities. The vision outlined in Agenda 2030 aspires to build societies grounded in respect for human rights, including the right to development, aiming to leave no one behind.

The relationship between human rights and development has long been a subject of discussion and debate. While the precise interplay between the two remains somewhat unclear, perspectives generally diverge on whether human rights are an inherent part of development, a prerequisite for it, or its ultimate goal. Despite differing opinions, there is growing recognition that human rights are essential in shaping effective development efforts.

This shift is underscored by advancements in international human rights law and the widespread ratification of key global United Nations (UN) treaties. For instance, the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women (CEDAW) and the Convention on the Rights of the Child (CRC) have achieved nearly universal ratification, with 196 and 189 ratifications, respectively. Similarly, major treaties such as the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, the International Covenant on Civil and Political Rights, the Convention on the Rights of Persons with

Disabilities, and the Convention on the Elimination of Racial Discrimination have garnered between 164 and 177 ratifications. These developments have played a pivotal role in reinforcing the view that human rights are integral to development initiatives.

The concept of a human rights-based approach (HRBA) to development has gained significant traction as a framework for driving positive change. As early as 2008, the UN High Commissioner for Human Rights emphasized that the international human rights framework, to which all nations have committed, should serve as a foundational element in development efforts. Over the years, this perspective has materialized into widespread practices combining human rights and development principles. HRBAs now engage both state and non-state actors to address development challenges while promoting human rights values, demonstrating their potential to foster sustainable and equitable progress (Development Cooperation United Nations, 2006).

Efforts to promote development are increasingly under scrutiny for failing to achieve optimal outcomes, often due to insufficient attention to critical issues like inequality, discrimination, social exclusion, and marginalization. These issues are central to the fight for human rights and social justice. Evaluations of global and national progress, such as the UNDP's Human Development Reports and UNICEF's State of the World's Children reports, consistently highlight the need to address inequality in its many forms. Factors such as gender, age, ethnicity, disability, poverty, sexual orientation, and geographic location significantly shape disparities in development outcomes.

The Millennium Development Goals (MDGs) provide a striking example of how development priorities can inadvertently sideline marginalized groups. By emphasizing measurable progress, the MDGs often incentivized countries to focus on those populations easiest to reach, neglecting the most vulnerable, such as indigenous communities, people with disabilities, or those in remote rural areas. Evidence suggests that advancements under the MDGs were primarily experienced by relatively advantaged groups, leaving marginalized populations further behind. As researchers Stuart and Woodroffe observed, key development indicators consistently reveal worse outcomes for disadvantaged groups across all regions.

Conclusion

Inclusive sustainable development, when viewed through a human rights lens, is essential for creating a just and equitable world. By ensuring that all people have the opportunity to participate in and benefit from development, we promote human dignity and secure a better future for all. The integration of human rights into the development agenda can help make global development efforts truly inclusive, benefiting people from all walks of life.

REFERENCES

1. UNDP, 'Inclusive Development', http://www.undp.org/content/undp/en/home/ourwork/povertyreduction/focus_areas/focus_inclusive_development.html
2. Blau J, Esparza LE: Human Rights: A Primer. 2nd ed. Routledge; 2016:. especially chapters 1 and 10.
3. Karimova T: Human Rights and Development in International Law. Routledge; 2016:. especially chapter I.1.
4. UN General Assembly: Transforming Our World: The 2030 Agenda

for Sustainable Development. UN Doc; A/RES/70/1, 21 October:2015.

This document presents the complete official version of the UN development agenda 2016–2030.

5. Sen A: Development as Freedom. Oxford University Press; 1999.

6. UN Development Programme: Human Development Report 2000.

UNDP/Oxford University Press; 2000.

7. Darrow The millennium development goals: milestones or millstones? Human rights priorities for the post-2015 development agenda

Yale Hum Rights Dev J, 15 (2014), pp. 55-127

Darrow, who at the time was Chief of the MDGs Section of the UN OHCHR, presents an elaborate analysis of the human rights implications and results of the MDGs. He also put together an informative overview of human rights (and other) critiques of the MDGs.

8.J. Fedderke, R. Klitgaard

How much do rights matter?

World Dev, 51 (2013), pp. 187-206

9.D. Lettinga, L. van Troost Can Human Rights Bring Social Justice? Twelve Essays

Amnesty International Netherlands (2015)

Yaşıl İqtisadiyyatda İnnovasiyaların Tətbiqi

Məmmədquliyeva Sona Novruz qızı,

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti tələbəsi

Mammadguliyeva.sona.novruz.2021@unec.edu.az

baş müəllimi Qiyasova Zeynəb Həbibəyə qızı,

Zeynab_Giyasova@unec.edu.az

Xülasə:

Yaşıl iqtisadiyyat, ekosistemlərin mühafizəsi və resursların səmərəli istifadəsi prinsiplərinə əsaslanan bir iqtisadi modeldir. Qlobal istiləşmə, iqlim dəyişikliyi və resursların azalması kimi problemlər, yaşıl iqtisadiyyatın inkişafını zəruri edir. Bu model, bərpa olunan enerji mənbələrinin, təbiətə dost texnologiyaların və sıfır tullantı yanaşmalarının tətbiqini təşviq edir [UNEP (2012). Transition to a Green Economy] İnnovasiyalar, yaşıl iqtisadiyyatın inkişafında mərkəzi rol oynayır. Yeni texnologiyalar, enerji istehsalını daha səmərəli hala gətirir, tullantıları azaldır və ekoloji cəhətdən dost istehsal proseslərini mümkün edir. Eko-dizayn, sərfəli istehsal və atıq idarəetmə texnologiyaları, bu yanaşmanın əsasını təşkil edir.

“Yaşıl” iqtisadiyyata keçid üzrə modellərin işlənilməsi meyarları, rəqəmsal innovativ texnologiyaların tətbiqi ilə “yaşıl” iqtisadiyyatın formalaşması və inkişaf səviyyəsinin qiymətləndirilməsi məsələlərinə də toxunub. Onun sözlərinə görə, bu prosesdə ətraf mühitin qorunması səviyyəsi, ekoloji bərpa xərcləri, sənaye-məişət və e-tullantıların emalı səviyyəsi, İKT-nin yaşılşmaya təsir indeksi, elm-təhsil-texnologiya indeksi və s. əsas götürülür.

“Yaşıl” iqtisadiyyat davamlı inkişafa çatmaq vasitəsilə inkişafa gedən yoldur. Bu iqtisadi elm istiqaməti ətraf mühitin bir hissəsi kimi çıxış edir. İqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, dünyada olduğu kimi

Azərbaycanda da “yaşıl” texnologiyaların tətbiqi, “yaşıl” iqtisadiyyatın inkişafına nail olmaq hazırda ölkə üçün zəruri məsələlərdəndir. [Green Growth Knowledge Platform]

JEL kod: Q1

Summary: Green economy is an economic model based on the principles of ecosystem protection and efficient use of resources. Issues such as global warming, climate change, and resource depletion necessitate the development of a green economy. This model promotes the use of renewable energy sources, environmentally friendly technologies and zero-waste approaches [UNEP (2012). Transition to a Green Economy] Innovation plays a central role in the development of a green economy. New technologies make energy production more efficient, reduce waste and enable environmentally friendly production processes. Eco-design, cost-effective manufacturing and waste management technologies form the basis of this approach.[Green Growth Knowledge Platform]

He also touched upon the issues of developing models for the transition to a "green" economy, the formation of a "green" economy through the application of digital innovative technologies and assessing its development level. According to him, this process takes into account the level of environmental protection, ecological restoration costs, the level of industrial-household and e-waste processing, the ICT impact index on greening, the science-education-technology index, etc. The "green" economy is the path to development through achieving sustainable development. This direction of economic science acts as a part of the environment. Diversification of the economy, the application of "green" technologies in Azerbaijan, as in the world, and achieving the development of a "green" economy are currently among the necessary issues for the country

Açar sözlər: Yaşıl iqtisadiyyat, eko-sistem, iqlim dəyişikliyi, sıfır tullantı iqtisadiyyatı

Müxtəlif ölkələr, yaşıl iqtisadiyyatı dəstəkləyən layihələr həyata keçirərək, ekosistemlərin qorunmasına və iqtisadi dayanıqlılığın artırılmasına yönəlir. Bu yanaşmalar, həm sosial, həm də iqtisadi müstəvidə müsbət təsirlər yaradır. Gələcəkdə, yeni innovasiyaların və texnologiyaların inteqrasiyası ilə yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı sürətlənəcək, ekosistemlərin mühafizəsi üçün daha effektiv həllər təqdim ediləcək. Bu da daha sağlam və dayanıqlı bir gələcək üçün zəruridir. Yaşıl iqtisadiyyat işləri enerji, xammal və su istehlakının azaldılmasına, istixana qazları emissiyalarının azaldılmasına, tullantıların və çirklənmənin bütün formalarının minimuma endirilməsinə və ya tamamilə qarşısının alınmasına, ekosistemlərin və biomüxtəlifliyin qorunmasına və bərpasına töhfə verir. Rəqəmsal yaşıl iqtisadiyyat konsepsiyası enerji istehlakının azaldılması, tullantıların minimuma endirilməsi və resursların idarə edilməsinin səmərəliliyinin artırılması kimi davamlılıq məqsədlərini dəstəkləmək üçün rəqəmsal texnologiyaların potensialını tanıyır . Bu məqalədə, yaşıl iqtisadiyyatın innovasiyalarla necə formalaşdığı və bu yanaşmanın gələcəkdə hansı imkanlar təqdim edəcəyi müzakirə ediləcək. Müasir dövrdə yaşıl iqtisadiyyatın inkişafının yalnız dövlət siyasəti deyil, həm də fərdi təşəbbüslərlə mümkün olduğu nəzərə alınaraq, innovativ yanaşmaların əhəmiyyəti daha da ön plana çıxır. Müasir dünyada yaşıl iqtisadiyyat mühüm bir yola çevrilmişdir. Davamlı inkişaf 21-ci əsrin əvvəllərindən, xüsusən də son dövrlərdə, bir çox ölkələr əsas sahə kimi yaşıl sənayeləri inkişaf etdirməkdə maraqlıdırlar. Bu isə iqtisadiyyatlarının yenidən qurulması deməkdir. Mövcud maliyyə böhranına cavab olaraq siyasətdir.[Scholarly Journal about green economy] Bir çox ölkələrdə istehsalçılar “yaşıl” konsepsiya və ideyalara daha çox üstünlük veriblər və dünyada uzunmüddətli inkişafı təşviq etmək məqsədilə “yaşıl siyasət” qəbul etdi.Böhrandan sonrakı dövrdə Yaşıl iqtisadiyyatın yaratdığı imkanlar geniş şəkildə qəbul edilir.Misal olaraq resurs səmərəliliyini artırmaq, çirklənməni azaltmaq, bazar tələbini artırmaq və

yaratmaq,yeni iş yerlərini qeyd edə bilərik. Beləliklə, yaşıl iqtisadiyyat ətraf mühitin mühafizəsi və iqtisadi artım arasında mühüm yaxınlaşma nöqtəsini təmsil edir. Ümumiyyətlə dünyada Dünyada ətraf mühitin çirklənməsi, azalan təbii ehtiyatlar və artan tələbat fonunda dayanıqlı inkişafa nail olmaq üçün "yaşıl" iqtisadiyyatın genişləndirilməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər böyük əhəmiyyət daşıyır.[Green Growth Knowledge Platform] Nümunə olaraq Kanadanı qeyd edə bilərik. Yaşıl iqtisadiyyat Kanada iqtisadiyyatına böyük təsir göstərir. Bu iqtisadiyyat nəzəriyyəsi, iqtisadi artımı və inkişafı ətraf mühit və təbii ehtiyatlara zərər vermədən təmin etmək məqsədilə yaradılmışdır.Kanada ətraf mühitə zərər vurmaqda məsuliyyətli olmaq və davamlı inkişafı həyata keçirmək üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirir.Kanada, yaşıl iqtisadiyyat və təbii ehtiyatlara zərər vermədən inkişaf üzrə dünyanın ən yaxşı ölkələrindən biridir. 2022-ci ildə Fraser Institute tərəfindən hazırlanan OECD üzv ölkələrinin təbii ehtiyatlarla mübarizədə performansını siyahısında 10-cu yer tutmuşdur. Bu siyahı, 33 yüksək gəlirli ölkəni daxil edir və ən yaxşı performans verən ölkə İsveç olmuşdur.Kanada, karbon qiymətləndirməsi və düzgün inkişaf siyasətləri ilə də özünü fərqləndirir.2018-ci ildə qəbul edilən Greenhouse Gas Pollution Pricing Act Kanada bölgələrinə ya bir karbon qiymətləndirmə sistemi, ya da eyni əmsaldə bir kapsla və ya ticarət sistemi tətbiq etmələrinizi tələb edir.

Sahə	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Yenilənə bilən enerji istehsalı (%)	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68
Elektrikli nəqliyyat vasitələrinin sayı (min)	480	510	540	570	600	630	660	690	720	750
Bərpa olunan enerji sektoru işçi sayı (min)	1.2	1.3	1.4	1.5	1.6	1.7	1.8	1.9	2.0	2.1
Karbon tullantılarının azalması (%)	0.6	0.5	0.4	0.3	0.2	0.1	0.0	-0.1	-0.2	-0.3
Ətraf mühitə sərf olunan investisiyalar (milyard CAD)	7.0	7.5	8.0	8.5	9.0	9.5	10.0	10.5	11.0	11.5

Bu cədvəl, Kanada yaşıl iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrdə necə inkişaf etdiyini göstərir. [Statistics Canada]

Təsadüfi deyildir ki, Prezident İlham Əliyev tərəfindən təsdiq edilmiş "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər"də 5-ci prioritet "Təmiz ətraf mühit və "yaşıl artım" ölkəsi" adlanır. Sənəddə ekoloji təmiz texnologiyaların tətbiqinə əhəmiyyətli yer verilməsi, tullantıların təkrar emalı və çirklənmiş ərazilərin bərpasının . təşviqi, ekoloji baxımdan əlverişli olan "yaşıl" texnologiyaların tətbiqinin genişləndirilməsi ilə bağlı qarşıya konkret tapşırıqlar qoyulub.[Scholarly

Journal about green economy] Qeyd edək ki, Azərbaycanda qurulmuş təkrar emal prosesi "yaşıl iqtisadiyyat"ın inkişafına, rəqabətqabiliyyətli sənaye məhsullarının istehsalının genişləndirilməsinə, ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına xidmət edir. Müasir iqtisadiyyatda "təkrar emal" anlayışı mühüm yer tutur. İstehlak prosesindən sonra tullantıların bir qismini yenidən istifadəyə yararlı hala gətirmək mümkündür. Təkrar emal yenidən istifadəsi mümkün olan materialların dövrü olaraq istehlak prosesinə daxil edilməsidir. Əsas məqsəd təbii sərvətlərin israfının və ekoloji çirklənmənin qarşısını almaq, eləcə də əlavə xammal bazası yaratmaqdır. Təkrar emal ilkin istehsaldan fərqli olaraq, asan və tez başa gəlir ki, bu da enerji qənaətinə imkan verir. [Scholarly Journal about green economy]

Cədvəl 1. Yaşıl iqtisadiyyatın ölkələr üzrə inkişafı vəziyyəti

Ölkə	Yenilənə bilən enerji istehsalının payı (%)	CO2 emissiyalarının azalma faizi (%)	Yaşıl texnologiyalara yatırılan sərmayə (mlrd. dollar)	Qlobal İnnovasiya İndeksi (0.0 - 1.0)	Enerji Səmərəliliyi İndeksi (0.0 - 1.0)
ABŞ	12%	6%	90	0.91	0.78
Çin	30%	3%	120	0.73	0.68
Almaniya	42%	8%	40	0.83	0.85
Hindistan	25%	4%	10	0.61	0.56
Böyük Britaniya	48%	7%	35	0.88	0.80
Fransa	25%	5%	20	0.82	0.75
Kanada	17%	3%	15	0.79	0.77
Yaponiya	22%	2%	30	0.87	0.79
Avstraliya	29%	5%	10	0.78	0.72
Braziliya	47%	4%	5	0.67	0.65
İtaliya	32%	4%	25	0.80	0.74
Cənubi Koreya	22%	5%	35	0.84	0.76
Səudiyyə Ərəbistanı	15%	1%	5	0.65	0.60
Rusiya	12%	2%	10	0.63	0.66

Mənbə: [International Energy Agency (IEA-2023). Renewables 2023: Analysis. Retrieved from IEA]

Cədvəl 1-də yaşıl iqtisadiyyatın inkişafını daha geniş şəkildə əks etdirilir. Göstəricilər enerji istehsalı, emissiyaların azaldılması, yaşıl texnologiyalara yatırımlar, innovasiya indeksi və enerji səmərəliliyi haqqında məlumatları təqdim edir.

İlkin səbəb olaraq qeyd edə bilərik ki iqlim dəyişikliyi, ekosistemlərin pozulmasına və resurslarının azalmasına səbəb olur Yaşıl iqtisadiyyat modeli, karbon vergiləri və bərpa olunan enerji mənbələrinin istifadəsi ilə iqlim dəyişikliyinə təsirlərini azalda bilər. Bu, ekosistem xidmətlərinin qorunması və iqlim dəyişikliyinə təsirlərini müəyyən etmək üçün kritik yanaşmadır. [Stavins, R. N. (Red.) (2019) Yaşıl iqtisadiyyat, təbii resursların səmərəli istifadəsini və uzunmüddətli iqtisadi inkişafı təmin etmək üçün əhəmiyyətlidir. Bərpa olunan resursların səmərəli istifadəsi, iqtisadi fəaliyyətlərin ekoloji

təsirlərini azalda bilər və gələcək nəsillərin ehtiyaclarını qarşılamaq üçün imkanlar yarada bilər. Su, torpaq və enerji kimi təbii resursların tükənməsi, davamlı istehsal və istehlakı zora salır.[Daly, H. E. (1996)] İnnovasiyalar, iqtisadi inkişafın mühərriki və yaşıl iqtisadiyyatın mərkəzi elementidir. Yeni texnologiyalar, yalnız iqtisadi səmərəliliyi artırmaqla qalmır, həm də ətraf mühitə olan təsiri minimaliz etməyə kömək edir. Enerji səmərəli texnologiyalar və bərpa olunan enerji mənbələri, iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə vacib rol oynayır. Yeni texnologiyalar, resursların səmərəli istifadəsini artırır və tullantıları azaldır.[Freeman, C., & Soete, L. (1997).] Rəqəmsallaşma, informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə iqtisadiyyatın, təhsilin, mədəniyyətin və xidmət sektorlarının yenidən formalaşmasını nəzərdə tutur. Blockchain texnologiyası, səmərəli və təhlükəsiz işlərin aparılmasına imkan yaradır və cəmiyyətin daha səmərəli və davamlı olmasına kömək edir. Rəqəmsal texnologiyalar, yaşıl iqtisadiyyatın inkişafını dəstəkləyir, məlumatların toplanması və analizi ilə daha effektiv qərarların qəbulunu təmin edir.[Tapscott, D., & Williams, A. D. (2016)] Səmərəli enerji texnologiyaları, enerji istehsalının təhlükəsizləşdirilməsi və çoxluqla təbii resursların axtarışının ləngidilməsi üçün vacibdir. Bu texnologiyalar, enerji təchizatının daha ekoloji və davamlı olmasına imkan yaradır. Bərpa olunan enerji texnologiyalarının inkişafı, yaşıl iqtisadiyyatın əsasını təşkil edir.

Cədvəl 2. Yaşıl iqtisadiyyata təsir edən amillər

Amillər	Təsirlər	Nəticələr
İqlim Dəyişiklikləri	Enerji istehsalı və istehlakına təsir edir	2022-ci ildə (dünya üzrə) CO2 emissiyaları 36 milyard ton olmuşdur.
Texnoloji innovasiyalar	Yaşıl texnologiyaların inkişafını sürətləndirir	2022-2023-cü illərdə yaşıl texnologiyalara sərmayə 500 milyard dolları keçmişdir.
Siyasət və tənzimlənmə	Yaşıl iqtisadiyyatın inkişafını təşviq edir	2023-cü ildə 100-dən çox ölkə Paris Sazişinə qoşulmuşdur.
İqtisadiyyatın şəffaflığı	İnvestisiya cəlb etməyə kömək edir	2022-ci ildə ESG (Ekoloji, Sosial, İdarəetmə) investisiyaları 35 trilyon dollar olmuşdur.
İctimai şüur və təhsil	Yaşıl iqtisadiyyatın əhəmiyyətini artırır	2023-cü ildə 70% insanlar ekoloji problemlərə qarşı narahat olduğunu bildirmişdir.
Beynəlxalq əməkdaşlıq	Qlobal əməkdaşlığı artırır	2022-ci ildə 150-dən çox ölkə iqlim tədbirləri üçün bir araya gəlmişdir.
Sərmayə axını	Yaşıl investisiyaların artımını təmin edir	2022-ci ildə yaşıl enerji sektoru üçün investisiyalar 300 milyard dollardır.
Resursların idarə olunması	Təbii resursların səmərəli istifadəsi	2022-ci ildə su istehlakının beynəlxalq səviyyədə 20% azalması hədəflənmişdir.

Mənbə: [McKinsey & Company və ya PwC]

Cədvəl, yaşıl iqtisadiyyata təsir edən amilləri və onların statistik göstəricilərini təqdim edir.

Yaşıl iqtisadiyyatın yaratdığı imkanlar:

İnnovasiyalar yeni bazarların yaranmasına və mövcud bazarların transformasiyasına imkan yaradır. Yeni texnologiyalar, enerji istehsalını və istifadəsini daha səmərəli hala gətirir, tullantıları azaldır və

daha ekoloji cəhətdən dost proseslərin tətbiqinə imkan verir. İnnovasiyalar, iqtisadi inkişafı və ətraf mühitin qorunmasını eyni anda təmin edə bilər. İnovativ texnologiyalar və xidmətlər, daha çox mütəxəssis və işçi qüvvəsinə ehtiyac yaradır.[Christensen, C. M. (1997).] Resursların səmərəli istifadəsi və ekosistemlərin qorunması yaşıl iqtisadiyyatın əsas prinsiplərindən biridir. Resursların qıtlığı, davamlı inkişaf üçün təbii sərvətlərin daha effektiv istifadəsini və tullantıların minimalizasiyasını tələb edir. Bu yanaşma, həm iqtisadi dayanıqlılığı, həm də ətraf mühitin qorunmasını təmin edir. Bərpa olunan enerji mənbələrinin istifadəsi, enerji istehlakını azaldır və iqtisadiyyata daha səmərəli yanaşmalar təqdim edir.[Meadows, D. H., Randers, J., & Meadows, D. L. (2004).] Texnologiyaların inkişafı, yalnız məhsuldarlığı artırmaqla qalmır, həm də yeni iş imkanları və iqtisadi artım yaradır. Əlavə olaraq, yaşıl texnologiyaların inkişafı, enerji səmərəliliyini artırmaq və ətraf mühitə zərər vermədən iqtisadi inkişafı təmin etmək üçün kritik rol oynayır. Yaşıl texnologiyaların inkişafı, istehsal proseslərini daha səmərəli və ekoloji cəhətdən dost edir.[Brynjolfsson, E., & McAfee, A. (2014)] Tədqiqat və inkişaf (Tİ) innovasiyaların əsasını təşkil edir və texnoloji inkişafın sürətlənməsində kritik rol oynayır. Yaşıl iqtisadiyyatın inkişafında Tİ-nin rolu böyükdür, çünki yeni texnologiyalar və metodlar ətraf mühitə olan təsirləri minimaliz edir və resursların səmərəli istifadəsini təmin edir. Yaşıl iqtisadiyyat, tədqiqat və inkişaf (R&D) fəaliyyətlərinə daha çox diqqət yetirir. [Schilling, M. A. (2017)] Davamlılıq, yalnız təbii resursların məhdud istifadəsi deyil, həm də bu resursların gələcək nəsillər üçün qorunmasını təmin etməkdir. Bu yanaşma, resursların səmərəli istifadəsi və ekoloji təsirlərin minimalizasiyası vasitəsilə davamlı inkişafı təşviq edir. Şirkətlər, davamlılıq strategiyaları ilə həm iqtisadi, həm də ekoloji faydalar əldə edə bilərlər. Təbii resursların mühafizəsi, gələcək nəsillər üçün daha davamlı istifadə imkanını yaradır.[Hart, S. L. (1997)] Yaşıl idxal və ixrac, ekoloji cəhətdən dost məhsulların dünya miqyasında yayılmasına və daha geniş bir bazara çıxmasına imkan yaradır. Bu yanaşma, həm yerli, həm də qlobal miqyasda ətraf mühitin qorunmasına və davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsinə kömək edir . Yaşıl məhsul və xidmətlərin beynəlxalq ticarətini artırır, qlobal bazarlarda iştirak imkanını yaradır.[Daly, H. E. (1996)] Investisiya axınları, iqtisadi inkişafın və texnoloji innovasiyaların təşviqi üçün kritik rol oynayır. Yaşıl iqtisadiyyat üçün investisiyalar, enerji səmərəliliyini artırmaq, bərpa olunan enerji mənbələrinin istifadəsini təşviq etmək və ətraf mühitin qorunmasına kömək edir. Yaşıl iqtisadiyyata yönəlmiş xarici investisiyalar, ölkələrin iqtisadi inkişafını sürətləndirir.[Stiglitz, J. E. (2017)]

Yaşıl iqtisadiyyatın təşəbbüsü zamanı, yeni texnologiyalar və infrastrukturların inkişafı ilə birlikdə, təbii resursların qıtlığı və bu resursların idarə edilməsinin çətinlikləri ortaya çıxmaq mümkündür. Bu, sürətlə artan tələbatın təbii sərvətlərin qıtlığına səbəb ola bilər və bu da qiymətlərin qalxmasına və təkliflərin azalmasına gələ bilər. Bərpa olunan enerji mənbələrinin (məsələn, su, günəş, külək) artan istifadəsi, bu resursların ədalətli və səmərəli idarə edilməsində çətinliklər yarada bilər.[UNEP (2012). Transition to a Green Economy] Yüksək başlanğıc xərclər, yeni texnologiyaların inkişafı və tətbiqi üçün kritik olmaqla birlikdə, iqtisadiyyatın daha aşağı səviyyələrdə məqsədli inkişafını zorlaşdırmaq potensialidir. Bu, iqtisadi inequlyasiyaların artmasına və davamlı inkişaf üçün təbii sərvətlərin qıtlığına səbəb ola bilər. Yaşıl texnologiyaların tətbiqi və inkişafı üçün yüksək ilkin sərmayələr tələb olunur, bu da inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün çətinlik yarada bilər.[Stiglitz, J. E. (2017)] Biomüxtəlifliyin azalması, heyvan və bitki növlərinin sayının azalması və nəsil kəsilməsi hadisəsidir. Bu, ekoloji yenidənqurma proseslərinin məqsədə çatdırılması üçün mühüm tələblər tələb edir. Biomüxtəlifliyin azalması, ekoloji sistemin bizə göstərdiyi xidmətlərin azalmasına gələ bilər. Bərpa olunan enerji

layihələrinin (məsələn, böyük külək və günəş parklarının) ekosistemlərə təsiri, bioloji müxtəlifliyin azalmasına səbəb ola bilər.[UNEP (2012). Transition to a Green Economy] Tullantıların idarə edilməsi, yaşıl iqtisadiyyatın əsas prioritetlərindən biridir. Tullantıların minimaliz edilməsi və təkrar emal proseslərinin inkişaf etdirilməsi, təbii resursların səmərəli istifadəsini və ekoloji təsirlərin azaldılmasını təmin edir. Təkrar emal, enerji sərfiyyatını və xammal istifadəsini azaltdığı kimi, ətraf mühitin qorunmasına da kömək edir. Bəzi yaşıl texnologiyalar, məsələn, günəş panelləri, istehsal prosesləri zamanı tullantılar yarada bilər.[UNEP (2012). Transition to a Green Economy] İnnovasiyalar, iqtisadi inkişaf və texnoloji yeniliklərin əsasını təşkil edir. Uğurlu bir innovasiya strategiyası üçün, müəssisələr yeni texnologiyaların, məhsul və proseslərin inkişafını dəstəkləməli və bazar tələblərinə uyğunlaşmalıdır. İqtisadiyyatın inkişafı və rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün innovasiyalar vacibdir .Yeni yaşıl texnologiyaların inkişafı və tətbiqi üçün davamlı innovasiya tələb olunur, bu da resurs və vaxt baxımından çətinliklər yarada bilər.[Schilling, M. A. (2017)] Schilling kitabında yazır: "Təcrübə və bilik nadirliyi, innovasiyaların inkişafında ciddi maneələr yarada bilər. Mütəxəssislərin və texniki biliklərin olmaması, yeni texnologiyaların və metodların tətbiqini çətinləşdirir. Buna görə də, innovasiyaların uğurlu olması üçün mütəxəssislərin yetişdirilməsi və texniki təlimlərin artırılması vacibdir. Yaşıl texnologiyaların tətbiqi üçün mütəxəssis çatışmazlığı, yeni layihələrin həyata keçirilməsini çətinləşdirə bilər.[Schilling, M. A. (2017)] Yaşıl iqtisadiyyat modeli, ekosistem xidmətlərinin qorunması və bərpasını əsas prioritetlərdən biri kimi müəyyən edir. Ekosistem xidmətləri, insanlar üçün həyati əhəmiyyətli təmiz su, məhsuldar torpaq və sağlam hava kimi resursları təmin edir. Bu xidmətlərin qorunması, təbii resursların səmərəli istifadəsi və ətraf mühitin qorunması məqsədlərinə nail olmaq üçün vacibdir[UNEP (2012). Transition to a Green Economy]

Cədvəl 3: yaşıl iqtisadiyyatın və ekoloji davamlılığın inkişaf göstəricilərin

İl	Yenilənə bilən enerji istehsalının payı (%)	CO2 emissiyalarının azalma faizi (%)	Yaşıl texnologiyalara yatırılan sərmayə (milyard dollar)	Yaşıl iş yerləri (milyon)	İnovasiya İndeksi (0.0 - 1.0)
2014	24	-1	200	7	0.60
2015	25	1	220	8	0.61
2016	26	2	250	8	0.62
2017	28	2	300	9	0.65
2018	30	3	350	10	0.68
2019	32	4	400	10	0.70
2020	33	5	450	11	0.72
2021	34	5	500	11	0.75
2022	35	6	600	11	0.76
2023	36	7	700	12	0.78

[McKinsey & Company və ya PwC]

Bu cədvəl, son 10 il ərzində yaşıl iqtisadiyyatla bağlı bəzi əsas göstəriciləri müqayisə edir.

Aşağıda Azərbaycan üzrə son 10 il ərzində yaşıl iqtisadiyyat, innovasiyalar və ekosistemlə bağlı əsas statistik göstəriciləri əhatə edən bir cədvəl təqdim edirəm:

Cədvəl 4: "2014-2023-cü illərdə Yaşıl Enerji, CO₂ Emissiyaları və Ekoloji İnnovasiyaların İnkişaf Göstəriciləri"

İl	Yenilənə Bilən Enerji İstehsalının Payı (%)	CO ₂ Emissiyaları (milyon ton)	Yaşıl Texnologiyalara Yatırılan Sərmayə (milyard dollar)	İnovasiya İndeksi (0.0 - 1.0)	Yaşıl İş Yerləri (min)
2014	14%	33	0.5	0.50	30
2015	15%	32	0.7	0.52	32
2016	16%	31	0.9	0.54	35
2017	17%	30	1.0	0.56	38
2018	18%	29	1.2	0.57	40
2019	19%	28	1.3	0.58	42
2020	20%	27	1.5	0.60	44
2021	20%	26	1.6	0.62	45
2022	20%	28	1.5	0.55	45
2023	22%	27	1.8	0.57	47

[Dövlət Statistika Komitəsi]

Bu cədvəl, son 10 il ərzində Azərbaycanın yaşıl iqtisadiyyatına dair bəzi əsas statistik göstəriciləri təqdim edir.

Ekosistem xidmətləri, yaşıl iqtisadiyyatın uğurlu olması üçün vacib rol oynayır. Bu xidmətlər təmiz suyun təmini, torpağın münbitliyi və havanın keyfiyyətini qoruyur. Yaşıl iqtisadiyyat, bu xidmətlərin davamlılığını təmin etmək üçün ekoloji cəhətdən dost yanaşmalar tətbiq edir. Məsələn, təbii sərvətlərin səmərəli idarə olunması və bərpa olunan enerji mənbələrinin istifadəsi, ekosistemlərin qorunmasına və bərpasına kömək edir. Ekosistem xidmətlərinin qorunması yaşıl iqtisadiyyatın əsas məqsədlərindən biridir. Bu, yalnız ətraf mühitin qorunması üçün deyil, həm də insan sağlamlığı və rifahı üçün vacibdir. Ekosistemlərin qorunması və biomüxtəlifliyin artırılması, yalnız ətraf mühitin deyil, həm də iqtisadi inkişafın əsas prinsiplərindən biridir. Yaşıl iqtisadiyyat, ekosistemlərin mühafizəsi və resursların səmərəli istifadəsi ilə iqtisadi dayanıqlılığı təmin edən bir yanaşmadır. Son illərdə dünya üzrə bərpa olunan enerji mənbələrinə böyük investisiyalar qoyulmuşdur ki, bu da yaşıl iqtisadiyyatın inkişafında mühüm rol oynayır. 2023-cü ildə dünya üzrə bərpa olunan enerji mənbələrinə 300 milyard dollar investisiya edilmişdir. Bu, yaşıl iqtisadiyyatın inkişafını və enerji istehsalında bərpa olunan mənbələrin əhəmiyyətini vurğulayır. OECD ölkələrində isə təbii sərvətlərin səmərəli istifadəsi 2021-ci ildə 20% artmışdır ki, bu da iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə və təbii sərvətlərin səmərəli istifadəsi üçün böyük bir irəliləyişdir. [International Energy Agency (IEA). (2023)] Lakin, yaşıl iqtisadiyyata keçid prosesində bəzi çətinliklər də mövcuddur. Yüksək başlanğıc xərcləri və təcrübə-bilik nadirliyi kimi maneələr, bu prosesin sürətini ləngidə bilər. Buna baxmayaraq, innovasiyaların təşviqi və yaşıl investisiyaların artırılması ilə bu çətinliklərin öhdəsindən gəlmək mümkündür. Son olaraq, yaşıl

İqtisadiyyatın inkişafı, yalnız iqtisadi rifahı artırmaqla qalmır, həm də ətraf mühitin qorunmasını və gələcək nəsillər üçün davamlı resurs istifadəsini təmin edir. İqtisadi və ekoloji davamlılığını təmin etmək üçün yaşıl iqtisadiyyatın əsas prinsiplərinə əməl etmək vacibdir.[International Energy Agency (IEA). (2023)]

Ədəbiyyat siyahısı:

Brynjolfsson, E., & McAfee, A. (2014). *The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies*. W. W. Norton & Company.

Christensen, C. M. (1997). *The Innovator's Dilemma: When New Technologies Cause Great Firms to Fail*. Harvard Business Review Press.

Daly, H. E. (1996). *Beyond Growth: The Economics of Sustainable Development*. Beacon Press.

Dövlət Statistika Komitəsi - Azərbaycanın iqtisadiyyatı və ekoloji göstəriciləri ilə bağlı rəsmi məlumatlar.

Freeman, C., & Soete, L. (1997). *The Economics of Industrial Innovation*. MIT Press.

Green Growth Knowledge Platform

Hart, S. L. (1997). *Beyond Greening: Strategies for a Sustainable World*. Harvard Business Review.

International Energy Agency (IEA). (2023). *Renewables 2023: Analysis*. Retrieved from IEA.

Jacobson, M. Z., & Delucchi, M. A. (2011). *Sustainable Energy: Without the Hot Air*. UIT Cambridge Ltd.

McKinsey & Company və ya PwC

Meadows, D. H., Randers, J., & Meadows, D. L. (2004). *Limits to Growth: The 30-Year Update*. Chelsea Green Publishing.

Schilling, M. A. (2017). *Strategic Management of Technological Innovation*. McGraw-Hill Education.

Stavins, R. N. (Red.) (2019). *Economics of the Environment: Selected Readings (Seçki Oksford İqtisadiyyat Kitabları)*. Harvard University Press.

Statistics Canada

Stiglitz, J. E. (2017). *The Euro: How a Common Currency Threatens the Future of Europe*. W. W. Norton & Company.

Tapscott, D., & Williams, A. D. (2016). *Blockchain Revolution: How the Technology Behind Bitcoin and Other Cryptocurrencies is Changing the World*. Portfolio.

UNEP (2012). *Transition to a Green Economy: Benefits, Challenges and Risks from a Sustainable Development Perspective*.

Scholarly Journal about Green Economy

Təhsil və İnsan Kapitalı: İnküziv İnkişafın Rolu

Abbasova Sevda İsmayıl qızı;

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti(UNEC)

abbasova-1975@bk.ru

Xülasə:

Bu məqalə təhsil və insan kapitalının inklüziv inkişaf prosesindəki rolunu araşdırır. Təhsil, fərdlərin bilik və bacarıqlarını artırmaqla onların iqtisadi məhsuldarlığını və əmək bazarındakı rəqabət qabiliyyətini artırır. İnsan kapitalının inkişafı isə cəmiyyətin ümumi iqtisadi və sosial rifahına mühüm töhfə verir. Məqalədə təhsilin bərabər imkanlar yaratmaqda və sosial ədaləti təmin etməkdə rolu vurğulanır. Bundan əlavə, inklüzivlik və insan kapitalının iqtisadi inkişaf üçün vacibliyi, eləcə də təhsilin inklüziv cəmiyyətin formalaşmasında əsas element olduğu izah olunur.

İnklüziv təhsil uşaqların fiziki, psixi, intellektual və digər xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq, onların öz həmyaşıdları ilə məktəbdə eyni sinifdə təhsilə cəlb edilməsidir. Əlilliyi olan uşaqların əlilliyi olmayan həmyaşıdları ilə birlikdə təhsili hər kəs üçün səmərəli tədris formasıdır. Belə ki, bütün uşaqların eyni sinifdə həyata keçirilən tədris prosesində iştirakı təhsilverənləri şagirdlərə fərdi yanaşmağa sövq edir. Əlavə olaraq, müxtəlif araşdırmaların nəticələri göstərir ki, əlilliyi olan uşaqlarla əlilliyi olmayan uşaqların birgə inklüziv sinifdə oxuması fərqliliyə münasibəti dəyişməyə, özünə hörmətin və həmyaşıdların qəbulunun yaxşılaşdırılmasına səbəb olur ki, bu, sosial yöndən ədalətli və ayrı-seçkiliyə yol verməyən cəmiyyətin qurulmasına töhfə verir.

Açar sözlər:

1. Təhsil 2. İnsan kapitalı 3. İnklüziv inkişaf 4. Sosial ədalət 5. İqtisadi inkişaf.

Summary:

This paper examines the role of education and human capital in the process of inclusive development. Education enhances individuals' skills and knowledge, increasing their economic productivity and competitiveness in the labor market. The development of human capital makes a significant contribution to the overall economic and social welfare of society. The paper emphasizes the role of education in creating equal opportunities and ensuring social justice. Furthermore, the importance of inclusivity and human capital for economic development, as well as education as a key element in shaping an inclusive society, is explained.

Inclusive education is the inclusion of children in the same class as their peers, regardless of their physical, mental, intellectual, and other characteristics. The education of children with disabilities together with their peers without disabilities is an effective form of education for everyone. Since the participation of all children in the educational process in the same class encourages educators to take an individual approach to students. In addition, the results of various studies show that the joint study of children with disabilities and children without disabilities in an inclusive class leads to a change in attitude towards difference, improved self-esteem and peer acceptance, which contributes to the creation of a socially just and non-discriminatory society.

Keywords : 1.Education; 2.Human capital; 3.Inclusive development ;4.Social justice Economic development

Təhsil və İnsan Kapitalı

Təhsil və insan kapitalı müasir cəmiyyətlərin iqtisadi və sosial inkişafında əsas mühərriklərdən biri hesab olunur. Təhsil, insan kapitalının inkişafında mühüm rol oynayaraq fərdlərin bilik, bacarıq və təcrübələrini artırır. Bu isə öz növbəsində onların əmək bazarında rəqabət qabiliyyətini yüksəldir və iqtisadi rifahını təmin edir. Lakin tək fərdi səviyyədə deyil, cəmiyyətin ümumi iqtisadi inkişafı da təhsilin yayılması və onun inklüziv xarakter daşmasından asılıdır. İqtisadi bərabərsizliklərin və sosial ədalətsizliyin aradan qaldırılması üçün təhsilin inklüziv şəkildə təmin edilməsi əsas şərtlərdən biridir.

Məqalənin məqsədi təhsilin insan kapitalının inkişafında və inklüziv iqtisadiyyata keçiddə oynadığı rolu araşdırmaqdır.

Təhsil və İnsan Kapitalı

İnsan kapitalı, fərdlərin iqtisadi dəyərini və istehsalatda effektivliyini artıran bilik, bacarıq, təcrübə və sağlamlıq kimi xüsusiyyətlərin məcmusudur. Bu məfhum 1960-cı illərdə iqtisadçılar tərəfindən inkişaf etdirilib və müasir iqtisadiyyatın əsas təməl daşlarından biri kimi qəbul edilir. İnsan kapitalının artırılması yalnız fərdi məhsuldarlığı deyil, eyni zamanda ümumi iqtisadi inkişafı təmin edir. Təhsil insan kapitalının əsas komponentidir. (1.Əliyev,2015) Təhsilin səviyyəsi yüksəldikcə fərdlərin əmək bazarında təklif etdiyi bacarıqlar artır və nəticədə onların qazancı yüksəlir. Təhsil həm də fərdlərin innovativ və yaradıcı düşünmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirərək yeni texnologiyaların və iş metodlarının tətbiqinə imkan yaradır. Buna görə də təhsil sisteminin gücləndirilməsi və hər kəs üçün əlçatan olması insan kapitalının inkişafında vacib rol oynayır. İnsan kapitalının artırılması: Təhsil, fərdlərə bilik, bacarıq və kompetensiyalar qazandıraraq onların işçi qüvvəsində rəqabətqabiliyyətini artırır. İnsan kapitalının inkişafı iqtisadiyyatın məhsuldarlığını yüksəldir və innovasiya imkanlarını artırır. Əmək bazarına daxil olmaq: Yaxşı təhsil almış insanlar iş bazarında daha çox iş imkanlarına sahib olur və iqtisadiyyata töhfə verirlər. Fərdi gəlirlər və rifah: Təhsil alan insanların gəlirləri adətən daha yüksəkdir, bu da onların rifah səviyyəsinin yüksəlməsinə və yoxsulluğun azaldılmasına kömək edir.

Təhsilin Inklüziv İqtisadiyyatda Rolu

İnklüziv iqtisadiyyat cəmiyyətin bütün təbəqələrinin iqtisadi inkişafdan faydalandığı bir modeldir. Burada əsas məqsəd sosial ədalətin təmin edilməsi və bərabər imkanların yaradılmasıdır. Təhsil, inklüziv iqtisadiyyatda əsas açar rolunu oynayır, çünki hər bir fərdin potensialını maksimum dərəcədə inkişaf etdirməsinə şərait yaradır. Təhsilin inklüziv olması, yalnız xüsusi qrupların deyil, cəmiyyətin bütün üzvlərinin təhsilə bərabər şəkildə çıxış əldə etməsinə nəzərdə tutur. Bu, həm iqtisadi bərabərsizliyin azaldılmasına, həm də yoxsulluğun aradan qaldırılmasına xidmət edir. Məqsəd, təhsilin yalnız elitar təbəqələrə deyil, cəmiyyətin zəif təbəqələrinə də çatdırılmasını təmin etməkdir.

Təhsilin Sosial Ədalət və Bərabər İmkanlarda Rolu: (3.Cəfərov,2020) Təhsil sosial ədalətin təmin edilməsində ən vacib amillərdən biridir. Sosial ədalət, insanların cəmiyyətin bütün sahələrinə bərabər çıxış imkanı əldə etməsi və həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması ilə əlaqəlidir. Təhsilin əlçatan olması fərdlərin sosial hərəkətində böyük rol oynayır və onlara yüksək gəlirli işlərdə işləmək üçün tələb olunan bacarıqları əldə etmək imkanı verir. (1.Əliyev,2015) Təhsil sisteminin bütün cəmiyyət üçün əlçatan olması, sosial siniflər arasındakı bərabərsizliyi azaltmağa kömək edir. Aşağı gəlirli ailələrin uşaqları təhsilə çıxış əldə etdikdə, onların gələcək həyat keyfiyyəti və iqtisadi imkanları yaxşılaşır. Bu isə cəmiyyətin ümumi rifah səviyyəsinin artmasına və sosial ədalətin təmin olunmasına gətirib çıxarır. Bərabər imkanlar: Təhsil sistemində inklüzivlik cəmiyyətin bütün üzvlərinin, o cümlədən azlıqların, qadınların və əlilliyi olan insanların bərabər imkanlardan yararlanmasını təmin edir. Bu, həm də cəmiyyətin iqtisadi potensialının tam istifadəsinə şərait yaradır. Təhsildə diskriminasiyanın aradan qaldırılması: İqtisadi inkişafın hərtərəfli olması üçün təhsil hər bir fərd üçün əlçatan olmalıdır. Bu məqsədlə xüsusi ehtiyacı olan qruplara dövlət dəstəyi və təhsil imkanları təqdim olunmalıdır. Inklüziv təhsil və davamlı inkişaf: İqtisadiyyatın davamlı inkişafı üçün inklüziv təhsil vacibdir.

.(2.Həsənov,2018) Əgər cəmiyyətin hər bir fərdi bərabər təhsil imkanlarına sahib olsa, bu iqtisadiyyatın gələcəkdə daha dayanıqlı və səmərəli olmasına gətirib çıxaracaq.

Təhsilin Yoxsulluğun Aradan Qaldırılmasında Rolü:

Təhsil yoxsulluğun aradan qaldırılması üçün mühüm bir vasitədir. Yoxsulluğun ən çox yayıldığı bölgələrdə təhsil səviyyəsi aşağıdır və bu da həmin bölgələrin iqtisadi və sosial inkişafına mənfi təsir göstərir. Təhsilin inkişaf etdirilməsi xüsusilə yoxsulluqdan əziyyət çəkən ailələrin uşaqları üçün yeni imkanlar yaradır və onları iqtisadi və sosial baxımdan daha davamlı edir. .(2.Həsənov,2018) Təhsilli insanlar əmək bazarında daha çox qazanc əldə etmək imkanına malik olurlar və bu, yoxsulluq dövrünü qırmağa kömək edir. Bu proses, təhsil vasitəsilə insanların bacarıqlarını və biliklərini artıraraq onlara öz həyat şəraitlərini yaxşılaşdırmaq üçün daha yaxşı imkanlar təqdim edir. Şizlik və yoxsulluğun azaldılması: Yüksək təhsilli əhali qrupları arasında işsizlik nisbətən az olur, bu da yoxsulluqla mübarizədə mühüm rol oynayır. Sosial mobilizasiya: Təhsil fərdlər arasında sosial hərəkətliliyi təmin edir. Bu, sosial təbəqələr arasında əlaqələrin möhkəmlənməsinə və ədalətli cəmiyyətin qurulmasına kömək edir. Qlobal rəqabət qabiliyyəti: Müasir dünyada təhsil səviyyəsi yüksək olan cəmiyyətlər qlobal iqtisadiyyatda daha güclü rəqabət aparma imkanına malikdirlər. İnsan kapitalının inkişafı ölkələrin iqtisadi gücünü artırır. Təhsil və İqtisadi İnkişaf: Təhsil və iqtisadi inkişaf bir-biri ilə sıx əlaqəlidir. Təhsilin yüksək səviyyədə olması iqtisadi inkişafı sürətləndirir. Bu, təkcə fərdi məhsuldarlığın artması ilə deyil, həm də ümumi əmək bazarının daha keyfiyyətli və innovativ işçilərlə təmin olunması ilə bağlıdır. Müasir iqtisadiyyatda texnologiya və innovasiyanın rolu artdığı üçün, təhsil sisteminin bu istiqamətə yönəldilməsi vacibdir. Təhsilli cəmiyyətlər yeni texnologiyaların inkişaf etdirilməsi və tətbiqində daha fəal rol oynayır, bu da onların iqtisadi gücünü artırır. Eyni zamanda, təhsilli əhali daha məsuliyyətli və məlumatlı qərarlar qəbul edərək daha sabit bir iqtisadi sistemin yaranmasına şərait yaradır. İqtisadi Bərabərsizliklərin Azaldılması: İqtisadi bərabərsizliklər cəmiyyətin davamlı inkişafına mane olan amillərdən biridir. Təhsilin bərabər şəkildə təmin olunması bu bərabərsizliklərin azaldılmasında mühüm rol oynayır. İnküziv təhsil sistemi, fərqli sosial təbəqələrdən olan insanların eyni imkanlara malik olmasını təmin edir. Bu da onların iqtisadi baxımdan daha bərabər səviyyəyə qalxmasına və cəmiyyətin ümumi rifah səviyyəsinin yüksəlməsinə kömək edir: İqtisadi bərabərsizliklərin azaldılması, həm də təhsilin əmək bazarındakı rolunu gücləndirir. Təhsilli işçilər daha yüksək maaşlar qazanır, bu da iqtisadi bərabərsizliyin aradan qaldırılmasına kömək edir. Şizlik və yoxsulluğun azaldılması: Yüksək təhsilli əhali qrupları arasında işsizlik nisbətən az olur, bu da yoxsulluqla mübarizədə mühüm rol oynayır. Sosial mobilizasiya: Təhsil fərdlər arasında sosial hərəkətliliyi təmin edir. Bu, sosial təbəqələr arasında əlaqələrin möhkəmlənməsinə və ədalətli cəmiyyətin qurulmasına kömək edir. Qlobal rəqabət qabiliyyəti: Müasir dünyada təhsil səviyyəsi yüksək olan cəmiyyətlər qlobal iqtisadiyyatda daha güclü rəqabət aparma imkanına malikdirlər. İnsan kapitalının inkişafı ölkələrin iqtisadi gücünü artırır. İnküziv cəmiyyət, hər bir fərdin bərabər hüquqlara malik olduğu, sosial, iqtisadi və siyasi iştirakda maneələr olmadan yer ala bildiyi bir cəmiyyətdir. Bu cəmiyyət növü, fərqli sosial qrupların, mədəniyyətlərin, cinslərin, irqlərin, dini inancların və digər fərqliliklərin hörmətlə qəbul edildiyi, eyni zamanda sosial ədalətin və bərabərliyin təmin olunduğu bir mühit yaradır. İnküziv cəmiyyətlərdə fərqliliklər zəiflik kimi yox, güc və zənginlik mənbəyi olaraq qəbul edilir. İnküziv Cəmiyyətin Əsas Prinsipləri: Bərabərlik və Ədalət: İnküziv cəmiyyətdə hər bir fərdin bərabər hüquq və imkanlara sahib olması əsasdır. Bu, qanun qarşısında bərabərlik, təhsil, iş və sosial xidmətlər kimi sahələrdə bərabər imkanlar deməkdir. İştirakçılıq: Cəmiyyətin bütün üzvləri,

xüsusən də kənar qalmış və ya azlıqda olan qruplar, ictimai, iqtisadi və siyasi proseslərdə fəal şəkildə iştirak etməlidir. Bu, onların qərar vermə proseslərinə təsir göstərə bilməsini təmin edir. Çoxtərəflilik və Tolerantlıq: Fərqli mədəniyyətlər, dəyərlər və inanclar inklüziv cəmiyyətdə hörmətlə qarşılmalı və müxtəlifliklərdən öyrənməyə açıq olunmalıdır. Bu, mədəni müxtəlifliyi qorumaq və birgəyaşayışı təmin etmək üçün vacibdir.

Maneələrin Aradan Qaldırılması:

Fiziki, mədəni və iqtisadi maneələrin aradan qaldırılması inklüziv cəmiyyətin formalaşmasında əsas faktorlardan biridir. Bu, əlilliyi olan şəxslərin, azlıqların və digər marginal qrupların həyatın bütün sahələrində iştirakını asanlaşdırmaq üçün vacibdir. Maddi və Sosial İnfrastrukturun Gelişdirilməsi: İnküziv cəmiyyətlərdə müasir infrastruktur və xidmətlərdən hər kəsin bərabər istifadə edə bilməsi üçün şəhərsalma, ictimai nəqliyyat, təhsil və səhiyyə sistemləri kimi sahələrdə inkişaf təmin olunmalıdır. İnküziv Cəmiyyətin Faydaları: Sosial Harmoniya: İnküziv cəmiyyətlərdə insanlar arasında anlaşma və harmoniya güclənir. Çoxşaxəli sosial qruplar arasında gərginlik və ayrı-seçkilik azalır, nəticədə sülh və sabitlik təmin olunur. (3 Əsədov, 2019) İqtisadi Gəlir: Fərqli bacarıq və təcrübələri olan fərdlərin iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə daxil olması, iş bazarında innovasiya və məhsuldarlığı artırır. Bu, daha güclü və rəqabətə davamlı iqtisadiyyatın formalaşmasına gətirib çıxarır. Demokratik Dəyərlərin Güclənməsi: İnküziv cəmiyyətlərdə hər kəsin səsi eşidilir və nəzərə alınır. Bu, demokratiyanın möhkəmlənməsinə və cəmiyyətin daha şəffaf idarə olunmasına kömək edir. Sosial Bərabərlik və Ədalət: İmtiyazlı və ya kənar qalmış fərdlərin hamısının bərabər hüquqlarının tanınması, sosial ədaləti və bərabərliyi təmin edir. Bu, həm də fərdlər arasında təbəqələşmə və ayrımcılığı aradan qaldırır. İnküziv Cəmiyyətin Yaradılması Üçün Atılan Addımlar: Qanunvericilik və İslahatlar: Hökumətlər və beynəlxalq təşkilatlar inklüziv cəmiyyəti dəstəkləyən qanunlar qəbul etməli və sosial siyasətlər həyata keçirməlidirlər. Bu qanunlar sosial bərabərliyi təmin etməyə yönəlmiş olmalıdır. (5. Hüseyinov, 2016) Təhsil və Maarifləndirmə: İnküziv cəmiyyətin əsası təhsil ilə qoyulur. Məktəblərdə və universitetlərdə sosial bərabərlik, müxtəliflik və tolerans haqqında təhsil verilməlidir. Həmçinin ictimaiyyət arasında bu mövzularda maarifləndirmə işləri aparılmalıdır.

Media və İctimai Düşüncə:

Medianın və ictimai şəxslərin rolunu unutmamaq lazımdır. Medianın düzgün məlumat verməsi və müsbət ictimai düşüncə formalaşdırması inklüziv cəmiyyətin inkişafına böyük töhfə verə bilər. İnküzivlik (inklüzivlik) media və ictimai düşüncədə bərabərlik, müxtəliflik və iştirakçılığı təşviq edən yanaşmadır. Bu yanaşma cəmiyyətdə fərqli qrupların, mədəniyyətlərin və ya fərdi xüsusiyyətlərin (məsələn, irq, cinsiyyət, din, fiziki məhdudiyətlər) qəbul edilməsini və onların tamhüquqlu iştirakını təmin etməyə çalışır. Medialar inklüzivliyə dəstək verərək, müxtəlif sosial qrupların səsinə eşidilməyə yönəlmiş məzmunlar təqdim edirlər. (3. Cəfərov, 2020) Bu, şərtləndirilmiş stereotiplərdən uzaq duran və geniş auditoriyaya çatdırılan ədalətli, balanslı xəbər və ya proqramlarla həyata keçirilir. İnküziv media:

Marjinal qrupları təqdim edir və onların səsinə gücləndirir.

Təmsilçiliyin genişləndirilməsinə çalışır.

Fərqlilikləri hörmətlə qəbul edən və bütün təbəqələrin ehtiyaclarına cavab verən məzmun hazırlayır.

İctimai Düşüncədə İnküzivlik:

İctimai düşüncədə inkülzivlik fərqli insanların, xüsusilə də cəmiyyətdə daha az təmsil olunan qrupların hüquqlarının və sosial bərabərliyinin qəbul edilməsinə yönəlib. Bu yanaşma insan hüquqları, sosial ədalət və bərabər fürsətlər prinsipləri əsasında formalaşır. Bunun nəticəsində:

İctimaiyyətdə təmsil olunmayan və ya marjinallaşdırılan insanların səsi artır.

Cəmiyyətin hər fərdinin özünü dəyərli hiss etməsi təşviq edilir.

Ayrı-seçkilik və stereotiplərlə mübarizə güclənir.

İnkülzivlik həm mediya, həm də ictimai düşüncədə sosial irəliləyiş və bərabər hüquqların təmin edilməsində mühüm rol oynayır..

Nəticə:

Təhsilin insan kapitalının inkişafında rolu danılmazdır, çünki bu, həm iqtisadi inkişafı sürətləndirir, həm də cəmiyyətdə bərabər imkanların yaradılmasına töhfə verir. Təhsildə inklüzivlik, bütün cəmiyyətin davamlı inkişafı üçün əsas şərtlərdən biridir. Bu səbəbdən, dövlət və cəmiyyət təhsilə investisiya qoymağa və inklüziv təhsil siyasətlərini dəstəkləməyə davam etməlidir. Təhsil və insan kapitalının inkişafı inklüziv iqtisadi inkişafın əsas şərtlərindən biridir. Təhsilin bərabər imkanlar yaratmaqda, sosial ədaləti təmin etməkdə və iqtisadi bərabərsizliyi azaltmaqda oynadığı rol böyükdür. Inklüziv təhsil sistemi cəmiyyətin bütün üzvlərinə fayda gətirərək onların iqtisadi və sosial rifahını yüksəldir. Bu səbəbdən, təhsilin hər kəs üçün əlçatan olması və insan kapitalının gücləndirilməsi davamlı iqtisadi inkişafın təmin olunmasında vacib faktorlardan biri olaraq qalır. Inklüziv cəmiyyət sosial ədalət və bərabərliyin təmin edildiyi, insanların birgəyaxama mədəniyyətinin formalaşdığı bir cəmiyyətdir. (6.Məmmədov,2021) Bu cəmiyyət modeli sosial, iqtisadi və siyasi sahələrdə müxtəlifliklərin qəbul edilməsinə, insan hüquqlarının qorunmasına və sosial sabitliyin bərqərar olunmasına əsaslanır. Inklüziv cəmiyyətin inkişafı isə hər bir fərdin bərabər imkanlar əldə etməsi üçün davamlı işlərin aparılmasını tələb edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Əliyev, V. (2015). Təhsil və iqtisadi inkişaf: Azərbaycan təcrübəsi. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı.s:21
2. Həsənov, R. (2018). Inklüziv iqtisadi inkişaf və insan kapitalı: nəzəriyyə və təcrübə. Bakı: Elm və Təhsil.səh:49
3. Cəfərov, A. (2020). İqtisadi inkişafda insan kapitalının rolu: Azərbaycanda mövcud vəziyyət. İqtisadiyyat və Sosial Elmlər Jurnalı, 5(2), 45-58.
4. Əsədov, İ. (2019). Azərbaycanda təhsil siyasəti və onun iqtisadi inkişafdakı rolu. Bakı: Qanun Nəşriyyatı.səh: 113.
5. Hüseynova, S. (2017). Inklüziv təhsil və bərabər imkanlar: Azərbaycanda təhsil islahatları. Təhsil və Cəmiyyət Jurnalı, 3(1), 22-34.
6. Məmmədov, N. (2021). Təhsilin insan kapitalına təsiri və iqtisadi inkişafə əlaqəsi. Azərbaycan İqtisadçılar Birliyinin Jurnalı, 4(3), 88-102.

Legal Aspects of Sustainable Development And "Green Economy"

Ph.D in Law. Sabzaliyeva Sevinj Zahir gizi

Azerbaijan State University of Economics (UNEC)

Email: sevinc.s.z@mail.ru

Summary

"Environment", "green economy", "green energy" and other such global issues, which attract attention with their relevance in the 21st century, are the basic principles of sustainable economic development. "Environment", which is considered the future development of Azerbaijan, can be considered as a strategic license to achieve a sustainable and sustainable development. Today, the endless contributions of "Green world" and "Green ideas" to the economy, responding to new challenges, are a smart concept aimed at the formation of "Green" culture and economic development in our society. It should also be noted that the announcement of "Solidarity for a Green World", which is considered a "Green" concept of a sustainable national economy for a more sustainable and comprehensive diversification of the economy based on the National Priority, is a result of the "Transformation of our world: Agenda for sustainable development until 2030" responds with obligations. Launching of new industrial parks in our country, development of the non-oil sector, including the "green" economy, increasing employment of the population in the field of production, creates conditions for further optimization of the ecological situation. It is no coincidence that the innovative "green economy", which is currently considered the development trend of the whole world, applies the priorities of the national strategy for the implementation of ecological "green" development. It is known that Azerbaijan is always the first to respond to new challenges and trends in a purposeful manner. Because the global problems that worry the world are also very important for our country. By making great contributions to international and regional cooperation, Azerbaijan plays a decisive role in the development of future generations by joining global trends in the development of all projects. The formation of a great civilization, a new ecological culture, will create conditions for people to penetrate more deeply into the right approaches to nature and its resources.

Keywords: green economy, green idea, sustainable development, green energy, green technology

Introduction

Today, the protection of ecological life all over the world, sustainable and sustainable development, the sustainability of "green" innovative economy and environmental activities, includes the level of development of the national economy by giving a serious impetus to the renewal and development of relevant research, as well as "green" technologies. The transition to a green economy is itself an economic priority. Because the correct and intellectual evaluation of "green" culture and "green" ideas in society is a real initiative of real civilization. It should also be noted that one of the main and important issues of interest to society is the correct assessment of the level of development of human life in the protection of life on Earth and ensuring sustainable development. The correct formation of the "green" economy and "green" thinking, which is considered a new model in Azerbaijan, indicates a priority task for the socio-economic development of new potential directions and initiatives both economically and legally. This level of development will be based on the socio-economic principles of the "green" society that interacts with the environment, which are the basic principles of the ecological environment successfully implemented in Azerbaijan.

It should be noted that by the order of President I. Aliyev, 2024 was declared the year of "Green World Solidarity". The most important and most urgent issue is that Karabakh and East Zangezur, which are considered the charming corner of Azerbaijan, have been declared a "green energy" zone by

our President. The establishment of peace in the lands freed from occupation and the declaration of a "green energy" zone in these lands after a great victory is the immortal and eternal celebration of our people. Reconstruction of infrastructure in these areas, introduction of efficient energy sources, development of new projects is a very gratifying and proud thing. Continuous application of "smart city", "smart village" and "green technologies" in these areas is a clear proof of what we say. It is very interesting that the application of energy efficiency from renewable energy sources, the production of electricity and other planned issues are considered important and worthy of appreciation.

One of the interesting initiatives is mitigating the effects of global climate changes, which is also in the interest of Azerbaijan and worries all mankind. So, basically, Azerbaijan expressed its support for the joint initiative "Global Promise on Energy Efficiency". Today, the measures taken to further improve people's well-being, a healthier environment and a healthier lifestyle have become the focus of our state. In the coming years, it promises us to solve important issues such as making the environment more healthy, restoring the ecological environment, and strengthening the effect of the effective use of economic resources on social welfare, both economically and legally.

The relevance of the topic is the implementation of tasks and issues to be done in the directions of expanding the "green economy" and developing it at the level of modern requirements in order to achieve sustainable development against the background of environmental pollution, decreasing natural resources, climate changes and increasing demand.

The methodology of the research is based on issues such as giving a significant place to the application of environmentally friendly technologies, efficient use of natural resources, clean and sustainable energy sources, promotion of waste recycling and restoration of polluted areas, expansion of the application of ecologically favorable "green" technologies.

The purpose of the study is climate change, which has become a global problem in the world, sustainable development, ecological limits of economic development, "green economy" for "green cities", energy efficiency, the current situation and prospective development opportunities of the "green economy" in Azerbaijan, developing "green growth" and implementation of important issues such as "green development" in agriculture.

The concept of "green economy" reflects the main distinguishing features of almost all aspects of economic activity, both economically and legally. In this sense, the comparative analysis of the strategic goals set for environmental protection, economic development and social inclusiveness, greening of the economy should be done correctly, and it should meet all the requirements of sustainable development. Sustainable development is a global development model that shapes human well-being and the environment at the national and regional, as well as global levels that encompass it. It is well known that understanding the impact of environmental influences on human development is important in terms of expanding people's choices. Just as the environment offers fundamental life-sustaining services that are important for human development, the green economy includes the promotion of a green work environment, sustainability of innovative thinking, efficiency, and solidarity for a "Green World." Today, improving the innovation-oriented economic and legal capacity, effectively implementing "green public services" and environmental impacts are one of the most important issues in order to develop the green economy. It should also be noted that currently the recycling process aimed at the development of the Green economy and established in Azerbaijan serves to expand the production of

competitive industrial products and improve the environmental situation. The concept of "recycling" occupies an important place in the modern economy. After the consumption process, it is possible to make part of the waste usable again. Recycling is the periodic inclusion of reusable materials into the consumption process. The main goal is to prevent the waste of natural resources and environmental pollution, as well as to create an additional base of raw materials. Recycling, unlike primary production, is easy and quick, which allows for energy savings. All this shows that the purposeful social and economic reforms implemented in the country ensured the strengthening and modernization of the national economy.

We can say with full confidence that economic progress ensures the development of the country and the well-being of the people, which is considered the most important priority in the country, and provides purposeful control over the development and implementation of socio-economic reforms. The country's economic development has spread to all areas of social and legal relations. The high financial capabilities resulting from the economic development of the state have made an important contribution to macroeconomic stability and growth for many years, and created a strong potential for ensuring security. Political stability, security environment and sustainable economic development in the country are one of the most important issues that ensure the well-being of the people. Because it is admirable that today the international reputation of the country has increased significantly, statehood traditions have been strengthened in every field of society, ecological education of citizens has been successfully implemented, and modern socio-economic infrastructure construction has successfully continued its work. In accordance with the National Priorities, the main issues such as environmental health, rapid restoration and increase of greenery, and sustainable provision of efficient use of water resources and sustainable energy sources are in focus both economically and legally. As stated in the National Priorities: "In order to move the country forward in the competition, an ecosystem that stimulates the creativity and innovation of society must be established. Together with the prospective economic development of the country, environmental health, rapid restoration and increase of greenery, efficient use of water resources and sustainable energy sources should be ensured. Within this priority, the following two goals should be achieved effectively in the strategic period:

- high-quality ecological environment;
- green energy space.

Quality and clean ecological environment in the country should be protected and efficient use of resources should be ensured. A comprehensive solution to environmental problems that have arisen over many years and sustainable development in this field should be in focus. Environmental risks from economic and demographic growth should be reduced in the coming years. For this purpose, the share of greenery in the total area of the country should be increased"(Azerbaijan 2030: National Priorities for socio-economic development).

It is worthy of praise that important and dynamic intellectual projects such as "Innovations for a Green World" and "Solidarity for a Green World", which are considered new ideas that attract attention all over the world, will make new challenges to the green world models. Here, the most important goal is still the detection of innovation-oriented strategic potential and the improvement of skills reflecting green thinking, implementation of new opportunities for more efficient use of green technologies, etc. Assoc. Sadiq Gurbanov's university references attract attention: Considering the new green experience for Azerbaijan, he clarified his views as follows: "Taking into account the "green" experience of

developed countries, the following recommendations are offered for the "greening" of Azerbaijan's economy:

1. work on the quality of state management of the environment;
2. to correct the taxation system to focus on pollution taxes;
3. to promote the production of ecological products and the application of production methods in accordance with the principles of sustainable development;
4. to disclose information about the impact of economic entities on the environment and information about corporate environmental control"(Gurbanov, 2023).

It should also be noted that we would not be wrong if we call the "green economy", which is considered the first and last hope of nature, a world trend. Because "green economy is a great driving force that promotes "green growth" and realizes its development needs. A green innovative economy oriented towards economic growth prioritizes tasks such as increasing competitiveness and ensuring high energy efficiency as the principles of the ecological situation. Let's take into account that the changes in the global financial market are very important and important for the economic situation of our country. Because the process of transition to a sustainable development strategy can be considered ecologically a transition to the world financial market. Economic development can also be considered a system that paves the way for ecological sustainability. So, if the concept of sustainable development in our country is evaluated as an ecologically important economic system, then all areas of the economy, including the economic activities aimed at the development of the green sector, will continue their work successfully. "Green economy is a system that envisages environmentalization of social, economic, legal and state aspects of society. Implementation of the environmental responsibility of the state finds its expression in the development of environmental regulation. World experience shows that the following are the main tools of the state in the green economy:

- state policy stimulating the development and research of green technologies (Decree of the President of the Republic of Azerbaijan);
- ecological taxation reforms taking into account international experience;
- using sustainable infrastructure investments;
- introduction of taxes due to environmental damage;
- public procurement policy that promotes the formation and operation of green enterprises.

Today, there is a real need for new ideas that give new practical meanings to the "green agenda"(Gurbanov, 2023).

It is also important to consider that the creation of green innovative solidarity in the economic society can be considered a development concept. In accordance with the context of sustainable development facing humanity, the COP 29 conference of the UN Framework Convention on Climate Change (UNFCCC), which will be held on November 11-22 this year, is worthy of praise and gratification. It is also known to us that this conference is held every year and it is managed and hosted by 198 countries representing the 5 regional groups of the UN, African countries, Asian countries, Latin American and Caribbean countries, Central and Eastern European countries, Western Europe and other countries. elected by the vote of the country. It should be noted that this conference is very different with its very urgent problems and organization. Thus, this conference is a call card to the most important and most successful future celebration of "Climate, peace and human mobility", "Solidarity for the sake of a green world" and "clean environmental environment". Another initiative was put forward by

Azerbaijan. November 15 is planned to be celebrated in our country as "Peace Assistance Day". Also, by the order of the President of Azerbaijan, the "Baku, Climate and Peace Center" will operate in Baku. The establishment of this center will continue its activities in Azerbaijan in the future with issues such as the ecological environment, climate change, and the establishment of peace in the whole world. It should be noted that environmental protection will be the driving force of modern science and culture, all future economic projects, legal aspects, international agreements and conventions. Professor Urkhan Alakbarov expressed his views on environmental protection and efficient use of natural resources as follows: "It should be noted that environmental protection and efficient use of natural resources is primarily a manifestation of ecological culture, which is an important element of general culture. The main elements of ecological culture are the following:

- Protection of the environment and protection of biodiversity has been recognized as the most urgent and global problem in history. This problem is relevant now and will be relevant in the future.

- Nature is a single system, and its optimal functioning requires the creation of appropriate conditions for the protection of all elements of this system. Environmental management has historically been based on this principle.

- Effective use of natural resources is one of the basic principles of environmental management. An example of this is information on the inadmissibility of wastage and the efficient use of each mineral or plant and animal raw material.

It should be noted that the judicious use of raw materials is one of the most important indicators of sustainable development. In this direction, the importance of both the traditional, historically collected experience and the greatest achievements of modern science is very great (Alakbarov, 2007).

It is gratifying that Azerbaijan quickly responded to the demands of the XXI century and world-important initiatives and became the founder of a society relying on independent, sustainable innovative foundations. It is a well-known fact that human well-being, the environment surrounded by people is an important initiative to build the bright future of the country's economy, and to source the current world's development priorities with "green economy". "Realization of socially-oriented policy in the conditions of environmental pollution is one of the main factors affecting the sustainability of development and the improvement of people's well-being. In modern times, the dependence of man on nature is very large. The global climate changes and related natural disasters, technological accidents and humanitarian crises that have occurred in recent years, as well as the resulting losses and deaths, once again prove how dependent man is on nature. For this reason, it is very important to take into account modern knowledge and skills in the field of environmental management in the planning of sustainable development. Natural and social environments form a single system and their political management should be implemented as a single system. The Republic of Azerbaijan has rich natural resources and the country has a strong human potential. Their unity creates very favorable conditions for sustainable human development in the country, the country has beautiful soil and climate conditions, rich flora and fauna, favorable geographical position and a large amount of oil, gas and other natural resources. The use of this natural potential for sustainable development is an important part of the policy pursued by the country that regained its independence in recent years."(Alakbarov, 2007).

It is natural that the green lifestyle, which is the rich and fundamental basis of the environment today, gives impetus to the macroeconomic model of the transition to the green economy, its development

criteria, the improvement of legal regulation processes, and implements the priority tasks of sustainable development in accordance with national interests and international legal norms.

The result

The research conducted by countries of the world on the concept of "green economy" paves the way for the renewal of the economy, that is, the development of "green investments", "green jobs", and new markets related to new environmental services. Today, the main issue facing every citizen is to solve environmental problems such as climate change, mismanagement of waste and rapid depletion of natural resources in order to give mutual impetus to the "green economy". Because the main problem facing the "green economy" is population welfare and "green growth". Solving these problems over time is one of the main priorities ahead. Of course, our country contributes to the implementation of the principles of the concept of "Sustainable development" accepted by the progressive humanity and works in the direction of mitigating the effects of climate change. Happily, the whole world has already accepted the "green economy" approach, which takes into account the economic aspects of achieving sustainable development goals. Thus, the first noticeable structural elements in building a "green economic system" for all cities and regions are efficient resource management systems, production infrastructure that reduces greenhouse gases and is adapted to climate change, waste-free transport and a communication system that ensures sustainable accessibility, sustainable settlement. includes residential infrastructure, public environmental facilities. Apart from these structural elements, the role of management and planning, innovation, consumption and lifestyle, which act as the main driving forces in the continuous "green economic transformation" of cities, is great. Greening of the innovative "green economy" - the use of modern technologies in the most efficient form, the development of the non-oil sector by the method of economic diversification, as well as the greening of the information economy itself through the wide application of high technologies and the realization of the transition to the macroeconomic model of the "Green economy" will be an impetus.

Literature:

1. Azerbaijan 2030: National Priorities for socio-economic development. February 02, 2021
2. Sadiq Gurbanov "Priority Directions of Environmental Policy and Green Economy in the Context of Sustainable Development". Baku-2023. P. 251-252
3. Sadiq Gurbanov "Priority Directions of Environmental Policy and Green Economy in the Context of Sustainable Development". Baku-2023. P. 252-253.
4. Prof. Urkhan Alakbarov. "Basics of Sustainable Human Development". Baku-2007. P. 100-101
5. Prof. Urkhan Alakbarov. "Fundamentals of Sustainable Human Development and Ecological Civilization". Baku 2007. P.144-145.
6. Center for Analysis and Communication of Economic Reforms. <https://ereforms.gov.az>
7. Official website of the President of the Republic of Azerbaijan. www.president.az

Роль зеленых технологий в повышении конкурентоспособности экономики Азербайджана

Фарид Набизаде

**Азербайджанский Государственный Экономический Университет,
Международный Центр Магистратуры и Докторантуры
Кандидат философских наук по экономике
<https://orcid.org/0009-0007-6857-9011>
farid21st@gmail.com**

Резюме

В данной статье ведутся дискуссии на тему «Повышение конкурентоспособности экономики Азербайджана с использованием зеленых технологий». В последние годы применение зеленых технологий, устойчивое развитие и повышение экологической ответственности сыграли важную роль в экономике Азербайджана. В статье подробно рассмотрены основные составляющие зеленых технологий, современные тенденции развития и их влияние на экономику Азербайджана.

Цель статьи проанализировать влияние применения зеленых технологий на экономику Азербайджана и определить потенциал этого процесса для повышения конкурентоспособности. В то же время представлены соответствующие стратегии применения зеленых технологий в таких областях, как возобновляемые источники энергии, экологически чистые методы производства и эффективное использование ресурсов.

В статье показано положительное влияние зеленых технологий на экономическую эффективность, создание рабочих мест и защиту окружающей среды. В то же время обсуждается значение экологически чистых продуктов и услуг в международной торговле и пути повышения конкурентоспособности Азербайджана в этой сфере.

В результате применение зеленых технологий является важным инструментом повышения инноваций и конкурентоспособности в экономике Азербайджана. В статье представлены предложения по разработке политики и стратегии, необходимые для развития зеленых технологий, а также для успешного внедрения этих технологий в современную экономику.

JEL kod:E0

Ключевые слова: зеленые технологий, конкурентоспособность, эффективность, экономика

The role of green technologies in increasing competitiveness in the economy of Azerbaijan

Abstract

This article discusses the topic of "Improving the Competitiveness of the Azerbaijan Economy with Green Technologies". In recent years, the application of green technologies, sustainable development and increasing environmental responsibility have played an important role in the economy of Azerbaijan. The article examines in detail the main components of green technologies, modern development trends and their impact on the economy of Azerbaijan.

The purpose of the article is to analyze the impact of green technologies on the economy of Azerbaijan and determine the potential of this process to improve competitiveness. At the same time, appropriate strategies for the application of green technologies in areas such as renewable energy, environmentally friendly production methods and efficient use of resources are presented.

The article shows the positive impact of green technologies on economic efficiency, job creation and environmental protection. At the same time, the importance of environmentally friendly products and services in international trade and ways to improve Azerbaijan's competitiveness in this area are discussed.

As a result, the application of green technologies is an important tool for increasing innovation and competitiveness in the economy of Azerbaijan. The article presents proposals for the development of policies and strategies necessary for the development of green technologies, as well as for the successful implementation of these technologies in the modern economy.

Keywords: green technologies, competitiveness, efficiency, economy

Введение

В последние годы зеленая трансформация экономики в глобальном масштабе стала более актуальной в связи с растущим вниманием к экологическим проблемам. В этом контексте зеленые технологии имеют стратегическое значение не только для защиты окружающей среды, но и для повышения экономической эффективности и конкурентоспособности. Применение зеленых технологий открывает новые перспективы в экономическом развитии Азербайджана и позволяет более эффективно использовать ресурсы страны.

Хотя Азербайджан известен своим нефтегазовым сектором, существует необходимость диверсификации экономики страны, сосредоточения внимания на возобновляемых источниках энергии и применении экологически чистых методов производства. Этот процесс также важен для повышения конкурентоспособности на международном рынке и продвижения инноваций в экономике за счет использования современных технологий.

В статье будет дан подробный анализ того, как использование зеленых технологий повышает конкурентоспособность экономики Азербайджана. В этом контексте мы рассмотрим компоненты зеленых технологий, области их применения и их роль в стратегиях экономического развития страны. Также будут затронуты потенциальные преимущества зеленых технологий для Азербайджана, защита экологической среды, создание рабочих мест и эффективное использование ресурсов.

Таким образом, в данной статье будет подчеркнута важность зеленой экономики в развитии Азербайджана, разъяснена роль применения зеленых технологий в современной экономике.

Основная цель данной статьи проанализировать влияние использования зеленых технологий на повышение конкурентоспособности экономики Азербайджана. В рамках этой структуры определены следующие конкретные задачи:

1. Определение составляющих зеленых технологий и областей их применения в экономике;
2. Анализ положительного влияния зеленых технологий на экономическую эффективность, эффективное использование ресурсов и применение гибких методов производства;
3. Определение потенциала зеленых технологий для повышения конкурентоспособности в экономической среде и представление соответствующих стратегий в этом процессе;
4. Подчеркивание важности зеленых технологий в контексте инноваций и устойчивого развития;
5. Презентация предложений, связанных с разработкой политики и стратегии, необходимой для развития зеленой экономики Азербайджана.

В рамках этих целей статья направлена на выяснение того, как применение зеленых технологий обеспечивает баланс между экономическим развитием и защитой окружающей среды. В результате применение зеленых технологий демонстрирует потенциал положительного влияния на современное экономическое развитие Азербайджана.

Методология данной статьи включает современные подходы и практику использования зеленых технологий для повышения конкурентоспособности экономики Азербайджана. В исследовании использовались анализ литературы, анкетный метод и методы статистического анализа.

Исследование в этой статье имеет несколько ограничений, которые могут повлиять на интерпретацию и применение результатов. Сбор данных о внедрении «зеленых» технологий может быть затруднен, поскольку некоторые компании и организации предпочитают не публиковать свои данные. Это может снизить точность и надежность исследования. Внедрение зеленых технологий в разных отраслях может происходить с разной скоростью. Это может затруднить межсекторальные сравнения исследований и требует учета специфических характеристик определенных секторов.

Баланс Между Зелеными Технологиями, Охраной Окружающей Среды и Экономическим Развитием

Зеленые технологии направлены на поддержание баланса между охраной окружающей среды и экономическим развитием. Принципы устойчивого развития важны для направления развития экономики Азербайджана в современную эпоху. Применение этих технологий помогает снизить воздействие на окружающую среду в соответствии с требованиями современной экономики наряду с эффективным использованием ресурсов (Bassi & McMurrer, 2007).

Конкурентоспособность указывает на способность страны или компании сохранять и развивать свое положение на рынке. Использование зеленых технологий направлено на эффективное использование энергии и ресурсов в современных производственных процессах, что приводит к снижению издержек производства и, как следствие, компании становятся более конкурентоспособными (Barney, 1991).

Инновации играют важную роль в развитии современной экономики, а применение зеленых технологий требует инновационных подходов. Исследование Bloom et al. (2010) подчеркивает важность повышения способности организаций внедрять инновации. Организационная культура требует создания среды, способствующей принятию и внедрению новых технологий. Паркер и Ван Тилинг (2007) утверждают, что открытость организационной культуры к «зеленым» подходам имеет важное значение для успешной реализации инноваций.

Переход Азербайджана к зеленой экономике должен быть поддержан в рамках экономической политики и регулирования. Механизмы регулирования важны для стимулирования внедрения «зеленых» технологий и обеспечения защиты окружающей среды. Гаррисон и Канука (2004) рекомендуют создать правовую среду, поддерживающую развитие «зеленых» технологий, подчеркивая положительное влияние государственной политики и правовой базы.

Применение зеленых технологий требует экспертных знаний. Исследования показывают, что повышение знаний сотрудников о «зеленых» технологиях повышает их производительность

(Salas et al., 2012). По этой причине банковскому сектору необходимо подготовить соответствующие тренинги и повысить квалификацию специалистов, связанных с применением зеленых технологий.

Использование зеленых технологий не только повышает экологическую устойчивость, но и поддерживает экономическое развитие. Установлено, что существует связь между экологией и экономикой, охрана окружающей среды положительно влияет на экономическую эффективность. Исследования показывают, что применение зеленых технологий приводит к долгосрочному экономическому росту за счет снижения экологических рисков (Aguinis & Kraiger, 2009). Это может помочь уменьшить экологические проблемы в Азербайджане и обеспечить устойчивое развитие в различных отраслях экономики.

Применение зеленых технологий возможно путем изучения успешных практик на международном уровне. Партнерство и обмен знаниями важны для успешного внедрения зеленых технологий в Азербайджане. Использование зеленых технологий в глобальном масштабе открывает различные пути инноваций и развития. Адаптация этих практик к Азербайджану может помочь укрепить местную экономику и повысить конкурентоспособность.

Применение зеленых технологий важно не только в экономической сфере, но и в развитии социального капитала. Отношение общества к окружающей среде влияет на внедрение зеленых технологий. Увеличение социального капитала позволяет более эффективно использовать человеческие ресурсы (Tarenou et al., 2007). Повышение осведомленности и образования общественности способствует внедрению «зеленых» технологий и повышает осведомленность общественности об этой проблеме.

Важно иметь различные механизмы стимулирования для стимулирования внедрения зеленых технологий. Совместное сотрудничество государства и частного сектора должно сопровождаться увеличением инвестиций, направленных на развитие зеленых технологий, налоговыми льготами и финансовой поддержкой. Такие механизмы стимулирования позволяют компаниям внедрять и развивать «зеленые» технологии (Kaplan & Tavis, 2018).

Применение зеленых технологий должно учитывать не только экологические аспекты, но и экономические выгоды. Эти технологии повышают экономическую эффективность за счет снижения затрат, повышения производительности и создания новых рыночных возможностей. Принимая «зеленые» технологии, компании могут производить, потребляя меньше ресурсов, что повышает их конкурентоспособность (Noe, Clarke & Klein, 2014).

Успешное внедрение зеленых технологий требует повышения специальных знаний. Для этого необходима организация современных обучающих программ и курсов для повышения знаний и навыков сотрудников, связанных с зелеными технологиями. Басси и МакМеррер (2007) подчеркивают важность обучения развитию человеческих ресурсов. Организации могут добиться более эффективных рабочих процессов, обучая и обучая сотрудников зеленым технологиям.

Зеленые технологии — это инновационные подходы, разработанные для повышения экологической устойчивости, сокращения потребления ресурсов и повышения экономической эффективности. Применение этих технологий в экономике Азербайджана является важным фактором повышения конкурентоспособности страны. В данном разделе будет проведен

эмпирический и экономический анализ применения зеленых технологий, результаты будут подкреплены таблицами.

Эмпирический Анализ

Эмпирический анализ состоит из двух этапов:

1. Анкетное исследование
2. Анализ различных экономических показателей

Анкетное исследование

В рамках данного исследования был проведен опрос 200 банковских сотрудников, работающих в различных секторах Азербайджана. Цель анкеты – изучить отношение сотрудников банка к зеленым технологиям, их применению и влиянию этих технологий на рабочую среду.

Результаты опроса представлены в следующей таблице:

Таблица 1: Результаты анкеты

Вопросы	Процент ответов (%)
Важность зеленых технологий	
- Очень важно	65
- Важный	25
- Ни важно, ни неважно.	5
- Неважно	3
- Очень неважно	2
Применение зеленых технологий на рабочем месте	
- Да	70
- Хороший	30
Влияние зеленых технологий на рабочую среду	
- Положительное влияние	60
- Нейтральный эффект	30
- Негативное воздействие	10
Знание зеленых технологий	
- Высокий	40
- Середина	40
- Вниз	20
Влияние зеленых технологий на конкурентоспособность	
- Да	85
- Хороший	15

Источник: составлено автором

Анализ различных экономических показателей

Экономический анализ проводится для оценки влияния применения зеленых технологий на экономику страны, экологический баланс и социальную среду.

Таблица 2: Применение зеленых технологий и экономические показатели

Индикатор	2019	2020	2021	2022	2023 (Прогноз)
------------------	-------------	-------------	-------------	-------------	--------------------------

Зеленые Технологии Инв. (Млн. манатов)	200	250	300	400	500
Рост производства (%)	2.5	3.0	3.5	4.0	4.5
Рост занятости (%)	1.5	1.8	2.0	2.5	3.0
Затраты на охрану окружающей среды (млн. манатов)	150	180	210	250	300

Источник: составлено автором

Таблица 3: Конкурентоспособность и экономический рост

Индикатор	2019	2020	2021	2022	2023 (Прогноз)
Индекс конкурентоспособности (0-10)	4.5	4.7	5.0	5.3	5.6
Рост ВВП (%)	2.8	3.2	3.8	4.1	4.5
Рост экспорта (%)	1.5	2.0	2.5	3.0	3.5

Источник: составлено автором

Устойчивый рост инвестиций в зеленые технологии в 2019-2023 годах оказал положительное влияние на экономический рост и занятость. Сумма инвестиций, прогнозируемая на 2023 год, составляет 500 млн манатов, что представляет собой рост на 150% по сравнению с 2019 годом.

В этот же период увеличился и процент роста производства. Прогнозируемый темп роста добычи на 2023 год составляет 4,5%.

Индекс конкурентоспособности также увеличился и прогнозируется на уровне 5,6 к 2023 году. Это напрямую связано с применением зеленых технологий, поскольку экологически чистые методы производства и инновации повышают конкурентоспособность.

В 2023 году прогнозируется рост экспорта на уровне 3,5%, что указывает на то, что внедрение зеленых технологий сделает Азербайджан более конкурентоспособным на международном рынке.

Результат

Использование зеленых технологий является важной составляющей повышения конкурентоспособности экономики Азербайджана. Результаты опроса показывают, что сотрудники банков положительно относятся к зеленым технологиям и эффектам от применения этих технологий в рабочей среде. Приведенный выше эмпирический и экономический анализ доказывает, что применение зеленых технологий приводит к положительным экономическим показателям. Эти подходы демонстрируют важность более широкой интеграции зеленых технологий в стратегию будущего развития Азербайджана.

Использование зеленых технологий выступает важной стратегией повышения конкурентоспособности экономики Азербайджана. Это исследование дает широкий взгляд на зеленые технологии не только с их экологическими аспектами, но и с их экономическими последствиями. Результаты исследования показывают, что применение зеленых технологий положительно влияет на рабочую среду в банковском секторе и в то же время оказывает серьезное влияние на экономическое развитие страны.

Положительное мнение о важности зеленых технологий сложилось среди сотрудников банка, принявших участие в опросе. 65% сотрудников подчеркнули важность зеленых технологий и

отметили важность их применения на рабочих местах. Это демонстрирует, что зеленые технологии не только создают экологические преимущества, но также улучшают качество рабочей среды и повышают мотивацию сотрудников. Число сотрудников, почувствовавших положительный эффект, зафиксировано как 60%.

Эти результаты показывают, что применение зеленых технологий в рабочей среде положительно влияет на психологическое состояние сотрудников, трудовую мотивацию и, как следствие, производительность. Такой подход, помимо улучшения условий труда, также открывает путь к повышению чувства экологической ответственности людей в современное время.

Экономические показатели, представленные в Таблице 2 и Таблице 3, подтверждают, что увеличение инвестиций в зеленые технологии напрямую ведет к экономическому росту, расширению занятости и международной конкурентоспособности. В период 2019-2023 годов наряду с увеличением инвестиций в зеленые технологии стабильно увеличивался и рост производства. Это показывает, что применение зеленых технологий способствует позитивным преобразованиям в экономической системе.

Индекс конкурентоспособности, поскольку он напрямую связан с применением зеленых технологий, еще больше повышает конкурентоспособность Азербайджана на международном рынке. Прогнозируемый на 2023 год индекс 5,6 является признаком позитивного развития экономики Азербайджана. В то же время рост экспорта показывает, что внедрение зеленых технологий укрепит позиции Азербайджана на международном рынке.

Применение зеленых технологий ориентировано не только на экономические показатели, но также на социальную ответственность и воздействие на окружающую среду. Важно проводить кампании по информированию общественности, чтобы изменить отношение общества к зеленым технологиям и повысить их широкое признание. Результаты опроса показывают, что знания сотрудников банков о зеленых технологиях находятся на среднем уровне, что обуславливает необходимость проведения более широкой просветительской работы в будущем.

Таким образом, применение зеленых технологий является стратегическим подходом для обеспечения устойчивого развития и повышения конкурентоспособности экономики Азербайджана. Результаты опроса и экономического анализа показывают, что применение зеленых технологий не только создает экологические выгоды, но и способствует положительному увеличению экономических показателей. Эти подходы демонстрируют важность более широкой интеграции зеленых технологий в стратегию будущего развития Азербайджана.

Проведение дополнительных исследований по применению зеленых технологий даст возможность больше узнать об инновациях в этой области, разработать соответствующие стратегии и поддержать развитие зеленой экономики в будущем. В то же время этот подход поможет Азербайджану стать более сильным участником международной экономики и достичь целей устойчивого развития.

Список литературы:

1. Aguinis, H., & Kraiger, K. (2009). Benefits of training and development for individuals and teams, organizations, and society. *Annual Review of Psychology*, 60, 451-474. <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.60.110707.163505>

2. Bassi, L. J., & McMurrer, D. (2007). Maximizing your return on people: How to attract, develop, and retain the best talent. The Conference Board.
3. Bloom, N., Liang, J., Roberts, J., & Van Reenen, J. (2010). Does management matter? The evidence from health care. *The Quarterly Journal of Economics*, 124(4), 1435-1471. <https://doi.org/10.1162/qjec.2010.124.4.1435>
4. Garrison, D. R., & Kanuka, H. (2004). Blended learning: Uncovering its transformative potential in higher education. *The Internet and Higher Education*, 7(2), 95-105. <https://doi.org/10.1016/j.iheduc.2004.02.001>
5. Kaplan, S., & Tavis, A. (2018). The “what” and “how” of managing employee performance. *Harvard Business Review*, 96(2), 46-53.
6. Noe, R. A., Clarke, S. C., & Klein, H. J. (2014). Learning in the twenty-first-century workplace: The role of training and development. *Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior*, 1, 387-417. <https://doi.org/10.1146/annurev-orgpsych-031413-091321>
7. Parker, L. D., & Van Tiling, J. (2007). The role of accounting in organizations: An agenda for research. *Accounting, Auditing & Accountability Journal*, 20(5), 694-717. <https://doi.org/10.1108/09513570710779810>
8. Salas, E., Tannenbaum, S. I., Kraiger, K., & Smith-Jentsch, K. A. (2012). The science of training and development in organizations: What matters in practice. *Psychological Science in the Public Interest*, 14(2), 119-151. <https://doi.org/10.1177/1529100612436661>
9. Tarenou, S., Saxa, M., & Moora, J. (2007). Knowledge management and training for organizational learning. *Journal of Workplace Learning*, 19(2), 90-106. <https://doi.org/10.1108/13665620710730548>

Yaşıl İstehlak Vərdişləri

Tamaşa Yusifova,

tamasha.yusifova@std.izmirekonomi.edu.tr

Xülasə

Bu məqalə, yaşıl istehlak vərdişlərinin ətraf mühitin qorunmasına, iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafına və sosial məsuliyyətə təsirini araşdırır. Yaşıl istehlak, qıt olan və tükənən təbii resursların səmərəli istifadəsi və tullantıların azaldılması və idarə olunması məqsədini güdür. Ekoloji məhsulların yüksək qiymətləri, bu yanaşmanın qarşısındakı əsas maneə kimi vurğulanır. Bu problemi həll etmək üçün dövlət subsidiyaları, vergi güzəştləri və sertifikatlaşdırma dəstəkləri təklif olunur. Eyni zamanda, ekoloji məhsulların istehlakını artırmaq üçün maarifləndirmə kampaniyaları və sosial təşviqlərin əhəmiyyəti qeyd edilir. Məqalədə yaşıl istehlakın gələcək potensialında texnologiya və innovasiyaların rolunun əhəmiyyətindən bəhs olunur. Texnologiya və innovasiyalar, yaşıl istehlakın genişlənməsini sürətləndirə bilər və daha dayanıqlı həyat tərzini təmin edər. İnnovativ texnologiyalar və təkrar istehsal metodları, ekoloji cəhətdən təmiz məhsulların daha əlçatan və ucuz olmasına səbəb olacaq. Bu da öz növbəsində ekoloji dost məhsulların istehlakını stimullaşdıracaq. Məqalə, yaşıl istehlakın həm ekoloji, həm də iqtisadi faydalarını vurğulayaraq, bu yanaşmanın tətbiqini təşviq etmək üçün müəyyən təkliflər

təqdim edir. Yaşıl istehlakın gələcəkdə daha dayanıqlı, ədalətli və daha sağlam cəmiyyətə sahib olmaq üçün vacibdir.

Açar sözlər: Yaşıl iqtisadiyyat, Davamlı gələcək, Yaşıl istehlak

Abstract

This article explores the impact of green consumption habits on environmental protection, sustainable economic development, and social responsibility. Green consumption aims at the efficient use of scarce and finite natural resources, as well as the reduction and management of waste. The high prices of eco-friendly products are highlighted as a major barrier to this approach. To address this issue, the article suggests government subsidies, tax incentives, and certification support. Furthermore, the importance of awareness campaigns and social incentives to increase the consumption of eco-friendly products is emphasized. The article also discusses the significant role of technology and innovation in the future potential of green consumption. Technology and innovation can accelerate the expansion of green consumption and contribute to a more sustainable lifestyle. Innovative technologies and recycling methods will make eco-friendly products more accessible and affordable, which will, in turn, stimulate the consumption of environmentally friendly products. By highlighting both the ecological and economic benefits of green consumption, the article presents recommendations for promoting its adoption. Green consumption is essential for creating a more sustainable, equitable, and healthier society in the future.

Keyüords: Green economy, Sustainable future, Green consumption

Giriş

Müasir cəmiyyətlərin üzləşdiyi ən ciddi problemlərdən biri də ekoloji tarazlığın pozulması problemdir. Günümüzdə artan istehlak tələbləri ilə ekoloji problemlər və təbii resursların sürətlə azalması yaşıl istehlak vərdişlərinin və dairəvi iqtisadiyyatın ön plana çıxmasına səbəb olmuşdur. Yaşıl istehlak – ekoloji, sosial, eləcə də, iqtisadi davamlılıq və dayanıqlılığın nəzərə alınaraq məhsulların və xidmətlərin seçimi və istifadəsidir. Bu vərdişlər dairəvi iqtisadiyyatda davamlı və ekoloji baxımdan daha təmiz tərcübələrə aid edilir. Dairəvi iqtisadiyyat, məhsulların davamlı şəkildə yenidən istifadəsini və emal edilməsini təşviq edən bir iqtisadi modeldir, hansı ki, bu da tullantıların minimal həddə endirilməsi və resursların daha effektiv istifadəsini hədəfləyir.

Dairəvi iqtisadiyyat prinsipləri sadəcə istehlakçıların deyil, həm də istehsalçıların, dövlətlərin və cəmiyyətlərin də məsuliyyətini artır. İstehlakçıların ekoloji cəhətdən məsuliyyətli seçimlər etməsi, iqtisadiyyatın bu yeni modelinə keçidi sürətləndirir. Eyni zamanda, bu, istehsalçıların da istehsal metodlarını yeniləməyə və ekoloji dost məhsul istehsalına yönəlməyə məcbur edir. Bu tip sistem ekoloji cəhətdən daha dayanıqlı cəmiyyət formalaşdırır. Dairəvi iqtisadiyyat, yalnız tullantıların azaldılması ilə kifayətlənmir; eyni zamanda resursların daha səmərəli istifadəsini və məhsul dövriyyəsinin optimallaşdırılmasını hədəfləyir. Bu model, iqtisadiyyatın bütün sahələrində innovasiyaların tətbiqini tələb edir. Dövlət siyasətləri və qeyri-hökumət təşkilatlarının rolu da bu prosesdə əhəmiyyətlidir. Dövlətlər, yaşıl təşviqlər və ekoloji standartların tətbiqi ilə istehlakçıların bu modeli qəbul etmələrini asanlaşdırır. Qeyri-hökumət təşkilatları isə ictimai şüuru artıraraq, ekoloji məsuliyyətin yayılmasına kömək edir. (Q56)

Bu məqalədə, yaşıl istehlak vərdişlərinin və dairəvi iqtisadiyyatın əhəmiyyəti, yaşıl istehlakın iqtisadi inkişafa təsirləri geniş şəkildə araşdırılacaqdır. İstehlakçıların şüurlu qərarlar qəbul etməsi, məhsul seçimi və istehsal proseslərinə təsiri, eləcə də dövlət siyasətləri və qeyri-hökumət təşkilatlarının rolu müzakirə olunacaq.

Məqalədə sorğu metodundan istifadə olunaraq istehlakçıların gündəlik seçimi zamanı qəbul etdikləri qərarlar və səbəbləri araşdırılacaq. Məqalənin əsas məqsədi, yaşıl istehlak vərdişlərinin və dairəvi iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişaf üçün əhəmiyyətini aydınlaşdırmaq və bu sahədə inkişaf yollarının axtarılmasıdır.

Yaşıl istehlakın əhəmiyyəti və iqtisadi inkişafa təsiri

Yaşıl istehlakın əhəmiyyəti

İlk növbədə bu mövzunun əsas əhəmiyyəti ətraf mühitin və təbii resursların qorunması ilə bağlıdır. Ekoloji ziyanı minimuma endirmək və tullantıların idarə olunmasını asanlaşdırmaq üçün bu olduqca önəmli davranışdır. Eyni zamanda bu yanaşma sağlam həyat tərzini dəstəkləyir, çünki insanlar kimyəvi maddələrdən azad məhsullardan istifadə etməklə öz sağlamlıqlarını qoruyurlar.

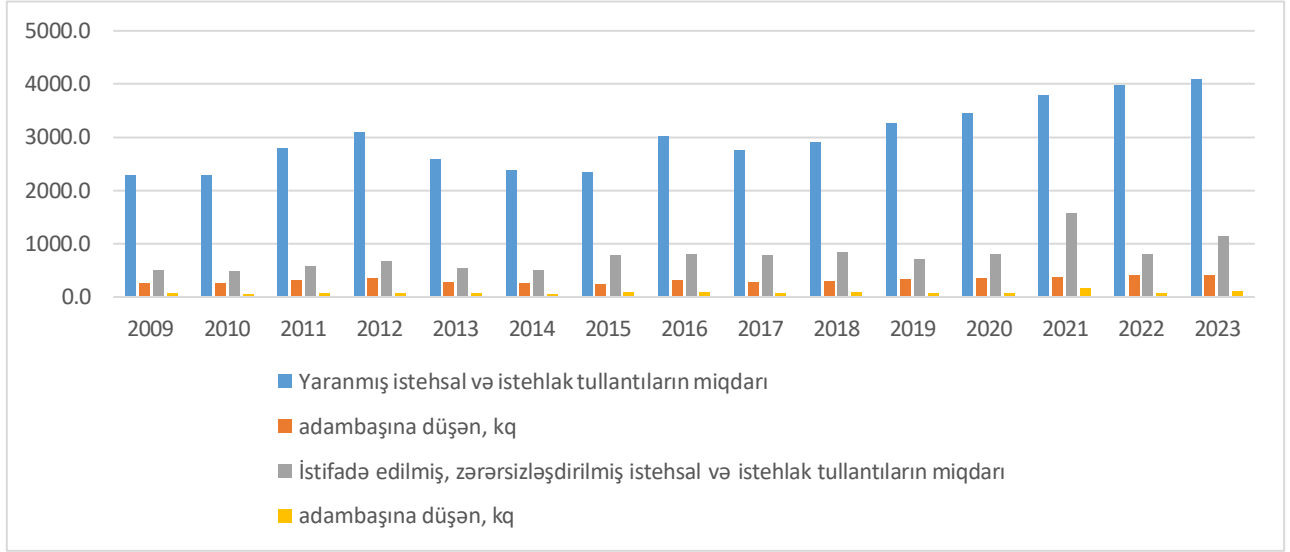
Yaşıl istehlak müasir dövrdə ekoloji davamlılıq və iqtisadiyyat üçün vacib bir amilə çevrilib. Bu yanaşma yaşıl iqtisadiyyata keçidlə birlikdə, istehlakçıların onlara daha uzun müddət xidmət edəcək və təkrar istifadə edə biləcəkləri məhsul və ya xidmət seçimi etmə anlayışıdır. Hansı ki, bu cür seçimlər qısa müddətdə əhəmiyyətli fayda verməsə belə, uzun periodda müsbət və qalıcı nəticələr göstərir. İstifadəçilərin ekoloji cəhətdən dost məhsul seçməsi ətraf mühitə olan təsirini nəzərə alaraq daha məsuliyyətli və düşünülmüş davranmalarına gətirib çıxarır. Məsuliyyətli istehsal və istehlak qlobal davamlı inkişafı əldə etmək üçün qiymətləndirilməsi vacib olan komponentlərdir. Son onilliklərdə dünya əhalisinin artması, resursların geniş şəkildə istifadəsi, ciddi ətraf mühit problemləri və dünya üzrə sosial və iqtisadi bərabərsizliklərin artması müşahidə olunmaqdadır. (Brandli, et al 2022)

Yaşıl istehlak bir trend mövzusu deyildir, insanların daha sağlam bir planet yaratmaq üçün məsuliyyətli qərar qəbul etmələrinə kömək olan vasitədir. Yaşıl istehlak anlayışı ilə daha çox son zamanlarda qarşılaşsaq da, 20-ci əsrin ortalarından etibarən ekoloji hərəkətlərlə yanaşı inkişaf etməyə başlamışdı. İlk əvvəl ekoloji problemlər və davamlı inkişaf anlayışları müzakirə edildikdə, istehlakçıların roluna diqqət yetirildi (Vogel, 2005). Zaman keçdikcə, insanlar istehlak seçimlərinin ətraf mühitə təsirinin fərqi olmağa başladılar.

Yaşıl istehlakçılar adətən təbii ehtiyatları daha az istifadə edən, geri dönüşümlü və bərpa olunan məhsulları seçirlər. Bu, istehlakçıların daha şüurlu seçimlər etmələrini tələb edir, hansı ki, sadəcə məhsulun qiymətinə deyil, eyni zamanda onun istehsal metodlarına, tərkibinə, paketinin materialına və hətta istehsalçının sosial məsuliyyətinə də diqqət yetirilməsini əhatə edir. İstehlakçılar, istehsalçıları daha dayanıqlı, uzunmüddətli və ekoloji dost yanaşmalara yönəltmək üçün öz seçimləri ilə təsir göstərə bilirlər. Belə ki, istifadəçilər məhsulların istehsal prosesi, o cümlədən istehsalında istifadə olunan maddələr və metodlar barəsində məlumat sahibi olmaq istəyə bilirlər. Məhsulun istehsal prosesi, torpağın hazırlanmasından başlayaraq, yığım, emal və daşınma mərhələlərini əhatə edir.

İstehlakçılar tərəfindən daha çox üstün tutulan istehsal dayanıqlı metodlarla həyata keçirilən istehsaldır. Bu metodlar resursların səmərəli istifadəsini, tullantıların azaldılmasını və ekosistemlərin qorunmasını nəzərdə tutur. Məsələn, dövri istehsal modeli, xammalın təkrar istifadəsini təşviq edir, bu da öz növbəsində ümumi tullantıların minimuma endirilməsinə köməkçi olur. Bu yanaşma məhsul istehsalının hər bir mərhələsində ətraf mühitin qorunmasına xidmət edir. Qrafik1 də ölkəmizdə 2009-

2023cü illər arasında tullantıların yaranması, istifadə edilməsi və zərərsizləşdirilməsi barədə statistik informasiya qeyd olunmuşdur.

Qrafik 1

Mənbə: stat.gov.az

Yaşıl istehlakın digər bir vacib aspekti isə məhsulu paketləmə seçimidir. Xüsusi ilə son dövrdə istehlakçılar təkrar emal və ya istifadə oluna bilən materialları daha üstün tuturlar. Ümumi olaraq istehlakçıların bu prosesə təsiri öz seçimləri ilə istehsalçıları ekoloji dost yanaşmalara yönəltməkdən ibarətdir. Bu tələb getdikcə artarsa istehsalçılar daha dayanıqlı praktikaları mənimsəyəcəkdir və bu da innovativ, eləcə də, ətraf mühitə az zərərli istehsal metodları tətbiq etməyə təşviq edəcəkdir.

Yaşıl istehlakın tətbiq olunması ətraf mühitin çirklənməsinin azaldılması ilə birlikdə, bərpa olunan enerji mənbələrinin daha çox istifadə edilməsinə və tullantıların effektiv idarə olunmasına kömək edir. Bu, həm də yerli ekosistemlərin qorunması üçün mühüm addımdır. Beləliklə, yaşıl istehlak, cəmiyyətin daha sağlam bir gələcəyə doğru irəliləməsini təmin edir.

Yaşıl istehlakın iqtisadi inkişafa təsiri

Müasir bazarda uğur qazanmaq üçün şirkətlər yaşıl düşüncə tərzini mənimsəməlidirlər. Gələcək nəsilləri nəzərə aldıqca, daha çox insan dayanıqlı markalardan ekoloji təmiz məhsullar almağa meyllidir. Bunun əsas səbəbi sosial məsuliyyət və etik amillərdir. Dayanıqlı həyat tərzini ətraf mühiti və insanın dünyaya təsirini nəzərə alaraq yaşamağı tələb edir ki, bu da şirkətləri ciddi yoxlamalar altına alır. (<https://mailchimp.com/resources/green-marketing/>)

Yaşıl istehlakın iqtisadiyyata təsiri geniş miqyaslı və çoxşaxəli xarakter daşıyır. İlk olaraq, bu tendensiya yeni iş imkanlarının yaranmasına şərait yaradır. Yaşıl istehlakın artması nəticəsində bərpa olunan enerji, ekoloji məhsul istehsalı, təkrar emal sənayesi və digər yaşıl iqtisadiyyat sahələri genişlənir. Bərpa olunan enerji mənbələri, məsələn, günəş və külək enerjisi, yaşadığımız dövrdə yalnız ekoloji cəhətdən davamlı olmayan resursları əvəz etməklə qalmır, həm də əmək bazarında yeni peşələr və iş yerlərinin yaranmasına səbəb olur. Bu isə işsizlik səviyyəsini azaldır və iqtisadi inkişafı dəstəkləyir.

Bundan əlavə olaraq, yaşıl istehlakın artması kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı üçün də geniş imkanlar təqdim edir. Kiçik və orta sahibkarlar yaşıl məhsul və xidmətlərin istehsalına və satışına daha sürətlə uyğunlaşa bilirlər. Məsələn, ekoloji qida, təbii kosmetika və təkrar emal materiallarından hazırlanan məhsullar kimi sektorlar kiçik sahibkarlıq üçün böyük potensiala malikdir. Bu bazara giriş daha asandır və istehlakçıların artan marağı sayəsində yeni və fərqli yaşıl məhsul təklifləri ilə müvəffəqiyyət əldə etmək mümkündür. Yaşıl istehlak, dayanıqlı məhsul istehsalı və xidmət sahələrində yeni iş yerləri yaradır. Bu, həm də insanların ixtisaslaşmasına və yeni bacarıqlar qazanmasına şərait yaradır. Bu proses iqtisadiyyatın diversifikasiyasına, səbəb olur, çünki yaşıl bazarın inkişafı ilə ənənəvi iqtisadi sahələrin sərhədləri genişlənir.

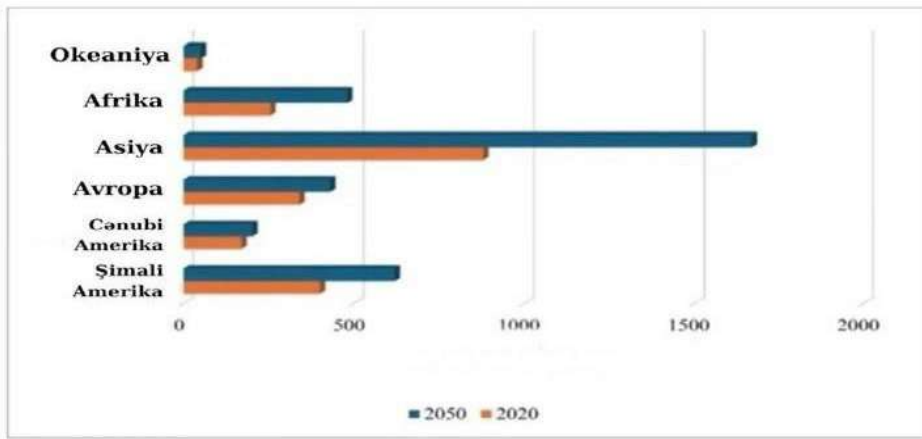
Yaşıl istehlakın təsiri yalnız yeni iş yerlərinin yaradılması və sahibkarlığın genişlənməsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda dövlət büdcəsinə və maliyyə siyasətinə də olduqca təsir edir. Müasir dövrdə bir çox ölkə ekoloji davamlılıq məqsədilə yaşıl istehsalı və istehlakı təşviq edən vergi güzəştləri və subsidiyalar tətbiq edir. Məsələn, yaşıl enerji və məhsullara investisiya edən şirkətlər üçün vergi güzəştləri, geri dönüşümlü məhsul istehsalına subsidiyalar təklif edilir. Bu maliyyə stimulları yalnız sahibkarları və istehlakçıları yaşıl seçimlər etməyə təşviq etmir, eyni zamanda dövlətin ekoloji məqsədlərə çatmasına kömək edir. Bunların hər biri yaşıl maliyyə anlayışının əhəmiyyətini daha da aydın izah edir. Belə maliyyə təşviqləri ekoloji problemlərin həllində əhəmiyyətli rola malikdir və iqtisadi resursların daha səmərəli istifadə edilməsinə şərait yaradır.

Yaşıl texnologiyalara yatırılan investisiyalar uzunmüddətli dövrdə milli iqtisadiyyatların rəqabət qabiliyyətini artırır və iqtisadi sabitliyi dəstəkləyir. Yaşıl texnologiyalar yüksək dərəcədə rentabelliyyətə sahibdir və enerji təchizatının yerli mənbələrdən təmin edilməsinə kömək edir. Bəzi ölkələr bərpa olunan enerji sahəsindəki genişmiqyaslı investisiyaları ilə enerji müstəqilliyinə nail olmağa çalışır ki, bu da onları enerji qiymətlərindəki dalğalanmadan qoruyur. Bu isə yuxarıda qeyd edildən səmərəli maliyyə istifadəsinə gətirib çıxarır. Bununla da, yaşıl texnologiyalar təkcə iqtisadi baxımdan deyil, həm də sosial və ekoloji cəhətdən davamlı gələcək üçün olduqca zəruri vasitə rolunu oynayır.

Ölkə daxilində yaşıl istehsalın stimullaşdırılması dövlət tərəfindən təklif olunan subsidiyalarla yanaşı, istehlakçıların seçimlərindən də aslıdır. Belə ki, istehlakçıların hər bir daha şüurlu və ekoloji dost məhsul seçimi ölkə iqtisadiyyatının davamlılığının artmasına səbəb olur.

Ümumilikdə, yaşıl istehlak iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə dərin və hərtərəfli təsir göstərir. Bu təsir yalnız iqtisadi inkişaf və iş imkanlarının artması və yenilənməsi ilə məhdudlaşmır, həm də iqtisadiyyatın dayanıqlı şəkildə inkişafına və ətraf mühitin qorunmasına töhfə verir. Yaşıl istehlakın artması ilə iqtisadiyyat daha dayanıqlı, rəqabətə davamlı və ekoloji cəhətdən məsuliyyətli bir struktura çevrilir, bu da uzunmüddətli dövrdə milli və qlobal iqtisadi rifahı təmin etməyə kömək edir.

Dünya ətraf mühitin qorunması və bunu iqtisadi və sosial amillərlə uyğunlaşdırmaq uğrunda mübarizə apararkən, digər tərəfdən dayanıqsız istehsal və istehlakın yaratdığı təhlükələr daha da artmaqdadır. 2023-cü ildə bərk məişət tullantılarının 2,1 milyard ton olduğu təxmin edilir, bu rəqəmin 2050-ci ilə qədər 3,8-ə yüksələcəyi proqnozlaşdırılır. 2020-ci ildə tullantıların idarəsi üzrə ümumi qlobal xərclər təxminən 252 milyard dollar olub. Əgər tullantıların idarə edilməsi haqqında effektiv tədbirlər görülməzsə, 2050-ci ilə qədər illik qlobal xərclər təxminən iki dəfə artaraq 640,3 milyard dollara çata bilər.

Şəkil 1

(Papamichael, et al 2024)

Yuxarıdakı şəkildə 6 zona üzrə 2050-ci ilə qədər yaranacağı təxmin edilən bərk məişət tullantılarının miqdarə əks olunmuşdur. Verilən proqnozlara əsasən təxminən 24-25 il sonra ən çox tullantılara məruz qalacaq ölkələr asiya ölkələridir. Buna görə də, həmin ölkələrdə yaşıl istehlak vərdişlərinin formalaşdırılması və dayanıqlı istehsalın stimullaşdırılması davamlı və daha sağlam gələcək üçün olduqca önəmlidir.

Qlobal müqayisəyə baxsaq, inkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində bu tendensiya artıq uzun illərdir ki, insanların gündəlik həyatında aktualdır və insanlar istehlak zamanı ətrafa və tükənməkdə olan təbii resurslara zərər verməməyə çalışırlar. Bizim ölkəmizdə də son illərdə bu yanaşma daha vacib hal alıb.

Sosial davranışların dəyişməsi və yaşıl istehlakın aktualıq qazanması

Yaşıl istehlak vərdişləri son illərdə sosial davranışları ciddi şəkildə dəyişdirməyə başlamışdır. Əvvəlki dövrlərdə istehlakçılar məhsul seçimi zamanı sadəcə onun qiymətinə və keyfiyyətinə diqqət yetirsə də, hazırda ekoloji təsirlər və davamlı istehsal proseslərinin də ön plana çıxması ilə istehlakçı seçimləri dəyişmişdir. Cəmiyyətin ətraf mühitə qarşı həssaslığı artdıqca, insanlar daha çox ekoloji məhsullar seçməyə üstünlük verir və təbiətə, eləcə də, tükənən təbii resurslara daha az zərər verən istehlak vərdişləri formalaşdırmağa başlayırlar. Müəllif tərəfindən keçirilmiş “Davamlı Gələcək üçün Yaşıl İstehlak Vərdişlərinin Əhəmiyyəti” adlı sorğudakı nəticələr bu fikirləri dəstəkləyir. Şəkil 2də sorğuda iştirak edən respondentlərin cavablarına əsaslanan qrafik əks olunmuşdur.

Gündəlik həyatınızda məhsul seçimi zamanı hansı amillərə diqqət yetirirsiniz?

147 yanıt

Şəkil 2

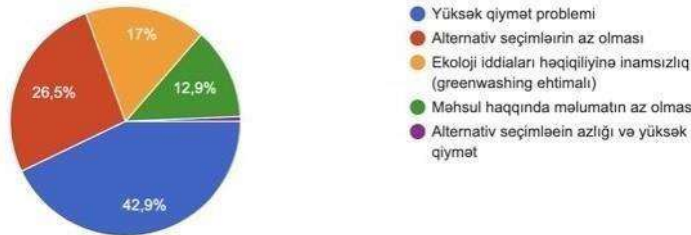
Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmış sorğunun nəticələrinə əsasən tərtib olunmuşdur

Yuxarıdakı şəklə əsasən, sorğuda iştirak edən respondentlərin təxminən 10%-i gündəlik həyatda məhsul seçərkən həmin məhsulun ekoloji dost məhsul olmasında üstünlük verir. Keçirilən sorğuda iştirakçılar davamlılıq məqsədli markalardan alış-veriş etməyə üstünlük verdiklərini, lakin seçim zamanı məhsulun qiymətinə də diqqət yetirdiklərini bildiriblər.

Sorğuya əsasən, istehlakçıların ekoloji məhsulu seçən zaman ən çox üzləşdiyi çətinlik qiymət problemi olur.

Ekoloji məhsulları alarkən hansı çətinliklərlə qarşılaşırsınız?

147 yanıt

Şəkil 3

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmış sorğunun nəticələrinə əsasən tərtib olunmuşdur

Ekoloji cəhətdən dost olan məhsullar digər kateqoriya məhsullara nisbətən daha yüksək qiymətli olduğuna görə istehlakçılar bəzən seçim zamanı tərəddüddə qalırlar. Belə olan zaman şüurlu seçim etmək olduqca əhəmiyyətlidir. Şüurlu istehlak zamanı uzun ömürlü, yəni istehlakçıya uzun müddət xidmət edəcək məhsul seçimləri edilir. Bu davranış insanların büdcə idarəetmə bacarığını inkişaf etdirəcək, şəxsi büdcələrini daha səmərəli planlamalarına gətirib çıxaracaq.

Yaşıl istehlakın gələcək potensialı

Yaşıl istehlakın gələcəyi, texnologiyalar, innovasiyalar, dövlət siyasətləri və korporativ təşəbbüslərin qarşılıqlı təsiri ilə formalaşacaq. Bu sahədəki inkişafılar həm fərdi istehlakçıları, həm də müəssisələri dayanıqlı istehlak vərdişlərinə yönəltməyə davam edəcək.

Texnoloji yeniliklər və innovasiyalar, yaşıl istehlakın inkişafında mühüm rol oynayacaq. Yenilikçi məhsul dizaynları, təkrar emal texnologiyaları və enerji səmərəliliyi sahəsindəki irəliləyişlər istehlakçıları ekoloji cəhətdən dost məhsullara daha yaxınlaşdıracaq. Elektron ticarət və rəqəmsal texnologiyaların artması isə yaşıl məhsulların daha geniş kütləyə çatmasını asanlaşdıracaq.

İctimai məlumatlılığın artırılması və istehlakçıların ekoloji məsuliyyəti mənimsəməsi ilə yaxın gələcəkdə yaşıl istehlakın daha geniş yayıldığı bir dövr gözlənilir. Gələcəkdə dayanıqlı həyat tərzini yalnız müəyyən bir sosial təbəqə ilə məhdudlaşmayacaq, geniş əhali kütlələri tərəfindən qəbul ediləcək. İnsanlar, daha sağlam və ekoloji təmiz seçimlərə üstünlük verərək, bu sahədəki dəyişikliklərə uyğunlaşacaqlar.

Nəticə

Dairəvi iqtisadiyyat çərçivəsində, dayanıqlılıq üçün ortaq məsuliyyətin güclənməsi icma üzvlərinin daha sıx əməkdaşlıq etməsinə və birgə fəaliyyət göstərməsinə imkan yaradır. Buna görə də, dairəvi iqtisadiyyat modelinin uğurlu şəkildə həyata keçirilməsi, cəmiyyətin sosial-iqtisadi strukturu ilə uyğunlaşmağı tələb edir. Gələcək nəsillərin ehtiyaclarını tam şəkildə nəzərə alması üçün cəmiyyətdə inteqrasiya olunmuş dayanıqlılıq sektoru - kollektiv bir qurum - yaradılmalıdır ki, bu qurum dayanıqlı bizneslər və məsuliyyətli ailələrdən ibarət olmalıdır. (Lin, 2020)

Resurs tələbi və təchizat vəziyyəti, dayanıqlı istehlakla davamlı artım arasında bir seçim yaratmaqdadır. Əgər artım və istehlak resursların mövcudluğu çərçivəsində məhdudlaşdırılmışsa, dayanıqlılıq mümkündür. Lakin, nəzarətsiz və dayanıqsız artım əsasında qurulmuş bir model, dayanıqlı istehlak məqsədləri ilə uyğun olmayacaqdır. (Salimath, et al 2021) İstehlak və istehsal barədə ictimai təhsil və maarifləndirmənin əhəmiyyəti, əslində, dayanıqlılığa doğru atılan ən vacib və ilkin addımlardandır. (Papamichael, et al 2024)

Nəticə olaraq, yaşıl istehlak vərdişləri, ətraf mühitin qorunmasına, iqtisadiyyatın davamlı inkişafına və cəmiyyətin rifahına mühüm töhfə verir. Bu vərdişlər, resursların daha səmərəli istifadəsini, tullantıların azaldılmasını və idarə edilməsini, təbii ehtiyatların qorunmasını təmin edir. Eyni zamanda, yaşıl istehlakın təşviqi, yeni iş sahələrinin yaranmasına, dayanıqlı istehsal metodlarının inkişafına və iqtisadi artıma təkan verir. Sosial baxımdan, bu vərdişlər cəmiyyətin ekoloji məsuliyyət hissini artırır, sağlam həyat tərzini təşviq edir və gələcək nəsillər üçün daha yaxşı bir dünya yaratmaq məqsədinə xidmət edir.

Təklif

Yaşıl istehlak, yalnız bugünkü sosial və iqtisadi çətinliklərə deyil, həm də gələcək nəsillərin həyat şəraitinə yönəlik vacib bir addımdır. Yaşıl istehlakın daha geniş yayılması üçün təkliflərə istehlak və istehsalçılar üçün bu mövzuda maarifləndirici tədbirlərin tez-tez həyata keçirilməsi və təhsildə bu sahəyə daha çox yer verilməsi təklifi ilə başlamaq olar. Cəmiyyətin bütün təbəqələrini yaşıl istehlak vərdişləri haqqında məlumatlandırmaq vacibdir. Məktəblərdə, iş yerlərində və ictimai sahələrdə ekoloji təhsil proqramlarının təşkili yaşıl istehlakı təşviq etmək üçün effektiv üsul olacaqdır.

Ölkə daxilində istehsalın ekoloji cəhətdən təmiz istehsal olmasını stimullaşdırmaq üçün dövlət tərəfindən şirkətlərə müxtəlif vergi güzəştləri və ya subsidiyaların təklif olunması yerli istehsalın davamlılığının yüksəlməsini dəstəkləyəcək. Məsələn, eko-sertifikat əldə etmiş şirkətə məhsullarının təbliğ edilməsi üçün maliyyə dəstəyi verilməsi həm dayanıqlı istehsalı stimullaşdırır, həm də istehlakçıları ekoloji dost məhsullarla tanış edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Brandli, L.L., Salvia, A.L. & Moro, L.D. Editorial: the contribution of sustainable production and consumption to a green economy. *Discov Sustain* 3, 30 (2022). <https://doi.org/10.1007/s43621-022-00098-3>)
2. (Lin, B. C. ang. (2020). Sustainable Growth: A Circular Economy Perspective. *Journal of Economic Issues*, 54(2), 465–471. <https://doi.org/10.1080/00213624.2020.1752542>)
3. (Papamichael, I., Voukkali, I., Stylianou, M. *et al.* Sustainable production and consumption. *Euro-Mediterr J Environ Integr* (2024). <https://doi.org/10.1007/s41207-024-00594-0>
4. [Salimath, M.S.](#) and [Chandna, V.](#) (2021), "Sustainable consumption and growth: Examining complementary perspectives", *Management Decision*, Vol. 59 No. 6, pp. 1228-1248. <https://doi.org/10.1108/MD-12-2016-0934>)
5. Vogel, D. (2005). *The Market for Virtue: The Potential and Limits of Corporate Social Responsibility*. Brookings Institution Press.
6. stat.gov.az
7. <https://mailchimp.com/resources/green-marketing/>

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə yeni özəlləşdirmə prosesinin keçirilməsi imkanlarının

qiymətləndirilməsi

Şirinova Rəsmiyyə

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutu

böyükelmişçi

shirinovarasmiiya1@gmail.com

Xülasə:

Məqalədə rəqəbtəqabiliyyətli iqtisadiyyat quruculuğunda yeni özəlləşdirmə prosesinin qiymətləndirilməsi, təsərrüfat subyektlərinin daxili və qlobal bazarlarda səmərəli rəqabət aparmasına imkan verən iqtisadi mühitin yaradılması. Biznes mühitinin yaxşılaşdırılması, ixtisaslı işçi qüvvəsi yaratmaq, yeniliyi, ədalətli rəqabəti təşviq etmək, ticarət və investisiya üçün maneələri azaltmaq tədbiri görmək.

Dağıntıların hərtərəfli və miqyasının böyük olması isə azad edilmiş ərazilərin bərpa prosesini mürəkkəb və zaman alan prosesə çevirir. Ona görə də bərpa prosesinin müxtəlif iqtisadi və sosial istiqamətlər üzrə həyata keçirilməsinə ehtiyac yaranır. Bunları nəzərə alaraq İkinci Qarabağ müharibəsi bitdikdən dərhal sonra azad edilmiş ərazilərin sosial-iqtisadi inkişaf planının hazırlanması üçün tapşırıqlar verildi və “Böyük Qayıdış” proqramı əsasında bərpa prosesi başlandı.

Bərpa prosesinin həyata keçirilməsi üçün 2021-ci ilin büdcəsində ilkin olaraq 2.2 milyard dollar vəsaitin ayrılması nəzərdə tutulur. Bərpa prosesi bir neçə mərhələdə həyata keçiriləcəkdir. Birinci mərhələdə büdcədən ayrılan vəsaitlər əsas iki məqsəd üçün, infrastrukturun formalaşdırılmasına və kommunal xidmətlərin əlçatanlığının təmin edilməsinə yönəldiləcəkdir. Növbəti mərhələdə isə özəl və xarici investisiyanın cəlb edilməsinə daha çox yer ayrılacaqdır.

Açar sözlər: rəqabətqabiliyyətlilik, təsərrüfat, quruculuq, sahibkar.

Key words: competitiveness, economy, construction, entrepreneur.

Abstract: The article assesses the new privatization process in building a competitive economy, creating an economic environment that allows economic entities to compete effectively in domestic and global markets. Measures to improve the business environment, create a qualified workforce, promote innovation, fair competition, and reduce barriers to trade and investment. The comprehensiveness and scale of the destruction make the restoration of the liberated territories a complex and time-consuming process. Therefore, there is a need to implement the restoration process in various economic and social directions. Taking this into account, immediately after the end of the Second Karabakh War, instructions were given to prepare a socio-economic development plan for the liberated territories, and the restoration process began on the basis of the “Great Return” program.

The 2021 budget initially provides for the allocation of \$2.2 billion for the implementation of the restoration process. The restoration process will be implemented in several stages. In the first stage, the funds allocated from the budget will be directed to two main goals: the formation of infrastructure and ensuring the availability of public services. In the next stage, more space will be allocated to attracting private and foreign investment.

Giriş: Özəlləşdirmə prosesinə dinamik iqtisadi bir proses kimi yanaşmaqla ölkə iqtisadiyyatlarında zamanla həyata keçirilən addım kimi qiymətləndirmək lazımdır. Azərbaycanda 90-cı illərin əvvəlində bu proses start götürdükdə ilk baxışda “kütləvi özəlləşdirmə” kimi görsənsə də sonradan həyata keçirilən mərhələlərə baxdıqda bu prosesin əsl iqtisadi-sosial mahiyyəti ortaya çıxmışdır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycanda həyata keçirilən özəlləşdirmə prosesi nə qədər də dünya ölkələrinin qabaqcıl təcrübələri öyrənilərək edilsə də yenə də özünün bir sıra çatışmazlıqları ilə xarakterizə olunmuşdur. İstər torpaq islahatları zamanı, istərsədə orta və iri müəssisələrin özəlləşdirilməsi zamanı müəyyən boşluqlar meydana gəlmişdir ki, bunlar da daha sonra öz mənfi nəticələrini vermişdir. Qeyd edilməlidir ki, Azərbaycan 2020-ci ildə işğal altında olan əraziləri azad etdikdən sonra bu ərazilərdə özəlləşdirmə prosesinin həyata keçirilməsi aktuallaşmışdır.

Müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycanda həyata keçirilən özəlləşdirmə prosesi ölkənin bütün ərazilərini işğal səbəbinə görə əhatə edə bilməmişdir.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə özəlləşdirmə prosesi daha öncə həyata keçirilən özəlləşdirmə prosesindən fərqli olmalıdır. Yəni:

- İlk olaraq onu qeyd edə bilərik ki, özəlləşdirmə prosesi “tələsik” formada deyil, mərhələli və müəyyən normalar gözlənilərək həyata keçirilməlidir.

- Özəlləşdirməyə sadəcə dövlət mülkiyyətinin dövlətsizləşdirilməsi kimi yanaşılmamalı, mövcud dövr üçün iqtisadi və sosial, siyasi və regional amillər nəzərə alınmaqla həyata keçirilməlidir.

- Xüsusən də Ermənistanla sülh sazişinin imzalanması prosesi özəlləşdirmənin başlama tarixinə ciddi təsir etməklə həyata keçirilməsi olacağı qənaətindəyik.

- Mərhələli özəlləşdirmə həm sahəvi, həm də infrastruktur baxımından fərqləndirilməlidir.

Yeni özəlləşdirmə prosesinin perspektivləri və faydaları: Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərində özəlləşdirmə makroiqtisadi göstəricilər baxımından ölkə iqtisadiyyatına bir sıra müsbət təsir göstərə bilər:

- İnvestisiya təşviqi: Özəlləşdirmə xarici və daxili investisiyaları cəlb edəcəkdir. Yeni regionlarda inkişaf imkanlarını görə özəl investolar iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə fəal şəkildə sərmayə qoyacaqlar.

- İdarəetmə səmərəliliyinin artırılması: özəl şirkətlər tez-tez dövlət müəssisələri ilə müqayisədə aktiv və resursların idarə edilməsində daha səmərəlidir. Bu, müəssisələrin məhsuldarlığının və səmərəliliyinin artmasına səbəb ola bilər.

- İş yerlərinin yaradılması: özəl sektorun genişlənməsi iş yerlərinin artmasına və bölgədəki işsizliyin azalmasına səbəb ola bilər.

- Rəqabət qabiliyyətinin artırılması: Özəlləşdirmə bazarda rəqabəti stimullaşdırır ki, bu da öz növbəsində qiymətlərin aşağı düşməsinə, mal və xidmətlərin keyfiyyətinin yaxşılaşmasına, habelə iqtisadiyyatın sektorlarında yeniliklərə səbəb ola bilər.

- Vergi gəlirlərinin artması: iqtisadi aktivliyin artması və özəl müəssisələrin mənfəətinin artması ilə dövlət büdcəsinə vergi daxilolmaları da artır, bu da sosial proqramların və infrastruktur layihələrinin maliyyələşdirilməsinə kömək edə bilər.

Beləliklə, azad edilmiş ərazilərdə özəlləşdirmə iqtisadi artım, investisiyaların cəlb edilməsi və sahələrin modernləşdirilməsi üçün güclü stimula ola bilər ki, bu da uzunmüddətli perspektivdə Azərbaycan iqtisadiyyatının davamlı inkişafına kömək edəcəkdir.

Azad edilmiş ərazilərdə yeni özəlləşdirmənin həyata keçirilməsi: Azərbaycanın azad edilmiş ərazilərində yeni özəlləşdirmənin həyata keçirilməsi bir neçə əsas amilin diqqətlə planlaşdırılmasını və nəzərə alınmasını tələb edəcəkdir.

*birincisi, investisiya və iqtisadi artımın imkanlarını müəyyənləşdirmək üçün bölgədəki mövcud iqtisadi mənzərəni və infrastrukturunu hərtərəfli qiymətləndirmək lazımdır. Bu məlumatlar özəlləşdirmədən ən çox faydalanacaq iqtisadi sektorları prioritetləşdirmək üçün istifadə edilə bilər;

* ikincisi, özəlləşdirmə prosesinin idarə olunması üçün şəffaf və ədalətli normativ-hüquqi baza yaradılmalıdır. Bu çərçivədə dövlət aktivlərinin satılması üçün aydın qaydalar və prosedurlar daxil edilməli, bütün iddiaçılara ədalətli münasibət göstərilməlidir. Bundan əlavə, özəlləşdirmənin iş yerlərinin itirilməsi və ya xidmətlərə çıxışın azaldılması kimi mənfəətli sosial təsirlərini azaltmaq üçün tədbirlər görülməlidir;

* üçüncüsü, hökumətin özəlləşdirmə prosesi zamanı texniki və maliyyə yardımı göstərmək üçün Dünya Bankı və ya Beynəlxalq Valyuta Fondu kimi beynəlxalq təşkilatlarla da sıx əməkdaşlıq etməsi lazımdır. Bu təşkilatlar tənzimləmə islahatı və rəqabətli təklif prosesləri kimi sahələrdə mütəxəssis bilik və dəstək verə bilər.

* dördüncüsü, Azərbaycanın azad edilmiş ərazilərində yeni özəlləşdirmənin həyata keçirilməsində yerli əhalinin, digər maraqlı tərəflərin münasibətlərini və fikirlərini nəzərə almaq vacibdir. Açıq və şəffaf ünsiyyət hər hansı bir problemi həll etmək səyləri, xalqın inamını və prosesə dəstəyini artırmağa da kömək edə bilər.

Özəlləşdirmənin səmərəliliyi: Özəlləşdirmə iqtisadiyyatın səmərəliliyini artıraraq rəqabət qabiliyyətinə müsbət təsir göstərə bilər. Dövlət müəssisələri özəlləşdirildikdə, bazar qüvvələrinə və istehlakçı ehtiyaclarına daha həssas ola bilərlər. Bu, istehsal proseslərinin yaxşılaşmasına, investisiyaların artmasına və daha dinamik işçi qüvvəsinə səbəb ola bilər. Bundan əlavə, özəlləşdirmə dövlət subsidiyalarının yükünü azalda bilər və digər vacib məqsədlər üçün dövlətin xərclərindən azad edir. Özəl sektorun rəqabətini və inkişafını təşviq etməklə özəlləşdirmə global bazarların dəyişən tələblərinə cavab vermək üçün daha yaxşı uyğunlaşdırılmış rəqabətli bir iqtisadiyyat yaratmağa kömək edir.

Özəlləşdirmə-dövlət inhisarlarını aradan qaldıraraq və özəl müəssisələrin bazarlara çıxmasına imkan verərək rəqabəti inkişaf etdirə bilər ki, bu da rəqabətin artmasına və resursların daha səmərəli bölüşdürülməsinə səbəb olur. Bu, yeniliyin və məhsuldarlığın artmasına səbəb ola bilər ki, bu da ölkənin dünya bazarlarında daha yaxşı rəqabət aparmasına kömək edəcəkdir. Bundan əlavə, xüsusi mülkiyyətdə olan şirkətlər fəaliyyətlərini yaxşılaşdırmağa, xərcləri azaltmağa və rəqabət qabiliyyətlərini artırmağa təşviq edir.

Özəlləşdirmə təcrübəsi müxtəlif ölkələrdə çox dəyişir. Bəzi ölkələrdə özəlləşdirmə səmərəliliyin artırılması və xarici investisiyaların cəlb edilməsi vasitəsi kimi qəbul edilmişdir. Bu, tez-tez artan rəqabət və özəl sektorun böyüməsi ilə nəticələnir ki, bu da məhsuldarlığın, iqtisadi artımın yüksəlməsinə səbəb oldu.

Bununla birlikdə, digər ölkələrdə özəlləşdirmə əleyhinə tənqidlər də olmuşdur. Tənqidçilər bunun iş yerlərinin itirilməsinə və dövlət xidmətlərinin keyfiyyətinin aşağı düşməsinə səbəb ola biləcəyini iddia edirdilər. Bundan əlavə, özəlləşdirmə prosesi mürəkkəb bir proses olmaqla, korrupsiya, şəffaflığın olmaması və qeyri-adekvat tənzimləmə kimi problemləri də ortaya çıxarda bilər.

Ümumiyyətlə, özəlləşdirmənin müsbət tərəflərini qiymətləndirdikdəyə bilərəm ki, iqtisadi proseslərin idarə edilməsi və tənzimlənməsi yolu ilə özəl sektorun iştirakı, dövlət nəzarəti arasındakı tarazlıq da daxil olmaqla bir sıra amillərdən asılıdır. Beləliklə, özəlləşdirmənin təcrübəsi və nəticələri müxtəlif ölkələrdə və bölgələrdə çox fərqli olur, bu da özəlləşdirmənin iqtisadi inkişaf vasitəsi kimi effektivliyinə dair ümumi nəticələri də fərqli edə bilər. Yəni, ölkələrin iqtisadi inkişaf və s. amillərindən asılı olaraq fərqli nəticələrlə ola bilər.

Qloballaşma dövründə yeni özəlləşdirmənin həyata keçirilməsi bir neçə əsas göstərici ilə qiymətləndirilə bilər. Bunlardan biri özəl sektorun investisiya səviyyəsi və iqtisadi artımdır ki, bu da özəlləşdirmənin rəqabət və sahibkarlığın təşviqində effektivliyinin göstəricisi ola bilər. Digər bir vacib amil, hökumətin bütün özəl sektor iştirakçıları üçün bərabər şərait yaratması və səhmdarlarının-işçilərinin hüquqlarını müdafiə etməsidir.

Bundan əlavə, özəlləşdirmənin iqtisadiyyata və bütövlükdə cəmiyyətə təsirini, o cümlədən məşğulluğa, gəlir bölgüsünə və əsas əmtəə və xidmətlərə çıxışını qiymətləndirmək vacibdir. Özəlləşdirmə prosesinin şəffaflığı və hesabatlılığı, o cümlədən ticarət, dövlət aktivlərinin idarə edilməsi prosesinin ədalətliliyi də əsasdır.

Fərqli ölkələrdə özəlləşdirmənin nəticələrini unikal siyasi, iqtisadi və mədəni kontekstlərini nəzərə alaraq müqayisə etmək də vacibdir. Məsələn, bir ölkədə özəlləşdirmənin müvəffəqiyyəti mütləq fərqli bir idarəetmə quruluşu və ya iqtisadi şərtləri olan başqa bir ölkədə tətbiq oluna və ya təkrarlana bilməz.

Azərbaycanda yeni özəlləşdirmənin məqsədi dövlət müəssisələrinin səmərəliliyinin artırılması və iqtisadi artımın sürətlənməsi üçün xarici investisiyaların cəlb edilməsi ola bilər. Özəlləşdirmə həm də hökumətin ölçüsünü azaltmağa, mülkiyyət və aktiv nəzarətini özəl sektora ötürməyə kömək edə, rəqabəti və yeniliyi təşviq edə bilər ki, bu da səmərəliliyin artmasına səbəb olur.

Özəlləşdirmənin müvəffəqiyyəti bir sıra meyarlardan və ya göstəricilərdən istifadə etməklə qiymətləndirilə bilər:

1. Şəffaflıq və ədalət: özəlləşdirmə prosesi şəffaf və ədalətli olmalıdır, dövlət aktivlərinin satılması üçün aydın qaydalar-prosedurlar mövcuddur. Bəli, şəffaflıq və ədalət özəlləşdirmə prosesində həlledici amillərdir, çünki hökumətin hərəkətlərinə və qərar qəbul etmə proseslərinə inamı artırır. Bu, dövlət aktivlərinin satışının cəmiyyət üçün faydaları maksimum dərəcədə artıracaq və korrupsiya və ya səlahiyyətdən sui-istifadə potensialını minimuma endirəcək şəkildə həyata keçirilməsini təmin etmək üçün vacibdir. Şəffaflığa və ədalətə nail olmaq üçün satılan aktivlər, alıcı seçimi üçün istifadə olunan meyarlar və satışın vaxtı, şərtləri barədə aydın və ictimaiyyətə açıq məlumatların olması vacibdir. Bundan əlavə, özəlləşdirmə prosesini

izləmək, ədalətli və şəffaf bir şəkildə həyata keçirilməsini təmin etmək üçün müstəqil bir tənzimləmə agentliyi və ya nəzarət orqanı yaradıla bilər.

2. Rəqabət: bazarda artan rəqabət özəlləşdirmənin əsas hədəfidir, buna görə də bir çox iddiaçıya sahib olmaq və aktivlərin ədalətli bölüşdürülməsi vacib uğur göstəriciləridir. Bəli, rəqabət həqiqətən özəlləşdirmənin əsas məqsədlərindən biridir. Özəl sektorun iştirakı üçün bir bazar açaraq rəqabəti gücləndirmək, daha yaxşı əmtəə və xidmətlər təqdim etmək-səmərəliliyi artırmaq mümkündür. Bir çox iddiaçının olması və aktivlərin ədalətli bölüşdürülməsi özəlləşdirmə prosesinin rəqabətli olmasını və həm iqtisadiyyata, həm də istehlakçılara fayda gətirməsini təmin edir. Həm də investisiyaların artmasına, iş yerlərinin açılmasına və iqtisadi böyüməyə səbəb ola bilər. Uğurlu özəlləşdirmə prosesini təmin etmək üçün şəffaf və yaxşı düşünülmüş aktiv satış proseslərinə sahib olmaq və nəzərdə tutulan faydaların əldə olunmasını təmin etmək üçün zamanla özəlləşdirmə prosesinin nəticələrini izləmək vacibdir.

3. Səmərəlilik: özəlləşdirilmiş sektor rəqabətqabiliyyətinin və iqtisadi artımın artmasına səbəb olan məhsuldarlığın, səmərəliliyin artmasını nümayiş etdirməlidir. Səmərəlilik xərclərə qənaət, gəlirliliyi artırmaq və istehsal proseslərini yaxşılaşdırmaq kimi müxtəlif göstəricilərlə ölçülə bilər. Özəl sektor investisiyalarının artması yeni texnologiyaların və idarəetmə metodlarının tətbiqinə də səbəb ola bilər ki, bu da səmərəliliyin daha da artırılmasına kömək edə bilər. İqtisadiyyata ümumi təsir ÜDM-in artması, iş yerlərinin yaradılması və vətəndaşların yaşayış səviyyəsinin artması ilə ölçülə bilər. Bununla birlikdə, özəlləşdirmənin müəyyən sahələr və icmalar üçün potensial mənfi təsirlərini nəzərə almaq və bu problemləri müvafiq siyasət və qaydalarla həll etmək vacibdir.

4. Maliyyə gəliri: özəlləşdirmə vergi gəlirlərinin artması və ya aktivlərin mükafatla satılması kimi dövlətə maliyyə gəliri gətirməlidir. Bəli, dövlət üçün maliyyə gəlirləri özəlləşdirmə prosesinin uğurunun vacib göstəricisi ola bilər. Dövlət aktivlərinin əlavə ödənişlə satılması və ya özəlləşdirilmiş müəssisələrdən vergi gəlirlərinin artması dövlət borcunun azaldılmasına, digər vacib icma layihələri və xidmətlərinin maliyyələşdirilməsinə kömək edə bilər. Bununla birlikdə qeyd etmək vacibdir ki, maliyyə gəlirləri özəlləşdirmənin yeganə məqsədi olmamalıdır. Şəffaflıq, ədalət, rəqabət və səmərəlilik kimi digər amillər də nəzərə alınmalıdır.

5. Sosial nəticələr: özəlləşdirmə cəmiyyətə həm müsbət, həm də mənfi təsir göstərə bilər, buna görə də prosesin uğurunu qiymətləndirərkən iş yerlərinin yaradılması, xidmətlərə çıxış və gəlir bölgüsü kimi amilləri nəzərə almaq vacibdir. Özəlləşdirmə prosesini qiymətləndirərkən həm dövlət üçün maliyyə gəlirləri, həm də cəmiyyət üçün sosial nəticələr nəzərə alınmalıdır. Bundan əlavə, prosesin bütün maraqlı tərəflər üçün faydalı olmasını təmin etmək üçün iş yerlərinin yaradılması, xidmətlərə çıxış və gəlir bölgüsü kimi amilləri nəzərə almaq vacibdir.

6. Tənzimləmə bazası: özəlləşdirmənin uzunmüddətli uğurunu təmin etmək və istehlakçıların və işçilərin hüquqlarını qorumaq üçün güclü bir tənzimləmə bazası lazımdır. Yaxşı düşünülmüş və düzgün tətbiq olunan tənzimləmə bazası özəlləşdirmə prosesinin şəffaflığını, ədalətliliyini təmin etməyə, rəqabəti təşviq etməyə, istehlakçı və işçi hüquqlarını qorumağa kömək edə bilər. O, həmçinin cəmiyyətə mənfi təsirləri azaltmaqla yanaşı, səmərəliliyin artırılması və iqtisadi artım kimi özəlləşdirmənin faydalarının həyata keçirilməsinə kömək edə bilər. Tənzimləyici çərçivə, rəqabəti təşviq etmək və özəl sektorun böyüməsini ictimai maraqları qorumaq, əsas xidmətlərin ədalətli və əlçatan bir şəkildə göstərilməsini təmin etmək ehtiyacı ilə tarazlaşdırmaq üçün hazırlanmalıdır.

7. İctimai rəy: özəlləşdirmə prosesinin ictimai rəyi və dəstəyi də vacib bir göstəricidir. İctimaiyyəti qərar qəbul etmə prosesinə cəlb etmək və özəlləşdirmənin üstünlüklərini və çatışmazlıqlarını şəffaf-aydın şəkildə çatdırmaq vacibdir. Bu, inam yaratmağa və prosesə ictimai dəstəyi artırmağa kömək edə bilər.

Bu meyarlar özəlləşdirmə prosesinin gedişatını qiymətləndirmək üçün ümumi bir müxanizmi təmin edir.

Ölkədəki mövcud iqtisadi vəziyyət, siyasi və normativ-hüquqi mühit, habelə özəlləşdirmə prosesinin məqsəd və vəzifələri barədə əlavə təhlil və qiymətləndirmə olmadan Azərbaycanda yeni özəlləşdirmə ilə əhatə olunmalı olan iqtisadiyyatın yeni sahələrini müəyyən etmək çətinidir. İqtisadiyyatın hansı sahələrinin özəlləşdirmə prosesinə daxil edilməli olduğunu müəyyənləşdirərkən dövlət müəssisələrinin mövcudluğu, müəyyən sahələrdə rəqabət səviyyəsi və özəl sektorun, investisiya qoyuluşunun artması potensialı kimi amillər nəzərə alınmalıdır. Bundan əlavə, özəlləşdirmənin potensial sosial və iqtisadi nəticələrini nəzərə almaq, prosesin şəffaf, ədalətli və ölkənin ümumi inkişaf məqsədlərinə uyğun olmasını təmin etmək vacibdir.

Nəticə

Azərbaycanda işğaldan azad edilmiş ərazilərdə özəlləşdirilmə hərtərəfli hazırlıq və şəffaflıq tələb edən mürəkkəb, lakin mühüm prosesdir. Özəlləşdirməyə düzgün yanaşma bölgənin uğurlu iqtisadi və sosial inkişafı üçün əsas amil ola bilər.

Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərində yeni özəlləşdirmə prosesinin nəticələri həmçinin də müxtəlif ola bilər və həyata keçirilmənin səmərəliliyindən, prosesin şəffaflığından, tənzimləyici və iqtisadi mühitdən asılı olaraq nəticəsi fərqli göstəricilərlə xarakterizə edilə bilər. Ümumiyyətlə, uğurlu özəlləşdirmə iqtisadi inkişafa, idarəetmənin yaxşılaşdırılmasına, infrastrukturun və innovasiyaların inkişafına kömək edir.

Sonda onu da qeyd etmək lazımdır ki, rəqabətqabiliyyətlilik ilə yeni özəlləşdirmə arasındakı əlaqə mürəkkəbdir və hər bir konkret işin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq həm müsbət, həm də mənfi nəticələrə səbəb ola bilər. Özəlləşdirmə ilə bağlı kompromisləri diqqətlə nəzərdən keçirmək və rəqabət qabiliyyətinin artırılmasının faydalarının potensial çatışmazlıqlarla tarazlaşdırılmasını təmin etmək olduqca vacibdir.

Ədəbiyyat siyahısı: İstifadə edilmiş ədəbiyyatlar:

1. "From good to great: why some companies are making the leap... Others do not " Jim Collins (2001)
2. "Lean Startup: how modern entrepreneurs use continuous innovation to create well-established successful businesses" Eric Rice (2011)
3. "Five competitive forces shaping strategy" by Michael Porter (2008)
4. "Privatization of public services: ethics, efficiency, democracy" Leif Levin and Jorgen V. Edited by Nilsson (2006)
5. "Privatization and restrictions in Central and Eastern Europe" edited by Peter Rennquist and Rudolf Winter-Ebmer (2005)
6. "The political limits of privatization" by William Mitchell, Bob Jessop and Martin Hall (eds.) (2007)

Transition To "Green Energy" In Azerbaijan And Ways to Solve Environmental Problems

Associate Professor Abbasova Tamilla Jalal

Summary

The rapid global economic development is increasing the demand for energy necessary for the operation of almost all sectors of the economy, industry, transport, service, agriculture, in general, all sectors, and continuously providing energy supply that meets economic needs. Currently, it is obvious that the share of green energy in industrial production will increase over time. This is already happening - companies are increasingly generating energy from renewable sources. Many industrial companies sign contracts for renewable energy sources that cover part or all of their energy needs. Given the intensive use of natural fossil fuel resources and the increasing costs associated with their extraction (including environmental costs and damages), green energy plays an increasingly important role in the global economy today. All this means that the future of renewable energy looks very promising. Today, environmental health, restoration and increase of greenery, efficient use of water resources and sustainable energy sources are global in our modern era. Thus, production areas will gradually abandon raw materials that are energy carriers, switch to ecologically clean sources and apply the concept of "green energy" will allow Azerbaijan to save a lot in the financial field.

Keywords: green energy, renewable energy, green energy, environment, green economy.

Introduction

Green energy, which is one of the most important and global problems of mankind, includes the more perfect study of the interaction between man and nature, as well as the evaluation of ethical principles in environmental protection. aims to provide Azerbaijan, known in the world as an exporter of oil, gas and electricity, plays an important role in Europe's energy supply. Thus, Azerbaijan is one of the countries that invests the most in the development of green energy in the region. In the last few years, the volume of green investments directed to this area is more than 1 billion dollars. In this sense, by 2030, by developing the country's renewable energy potential, it is aimed to increase the share of renewable energy in the energy portfolio to 30 percent. Successive measures implemented by Azerbaijan in the direction of transition to green energy will increase the production capacity of the country in this field. Today, the country's leadership closely monitors the processes and trends taking place in the world, and our country wants to occupy a unique place in the field of renewable energy production, along with traditional energy resources. Work is being done in the direction of the implementation of the obligations undertaken by our country on carbon emission.

As the head of our state noted, Azerbaijan is capable of exporting hydrogen, including green hydrogen, in the coming years. For this purpose, our country is establishing a new collaboration with partners and companies from different countries of the world to create this potential. Our renewable energy agenda is not limited to solar and wind power plants. Currently, hydropower potential is being seriously developed in Karabakh and Eastern Zangezur.

Expanding Azerbaijan's access to alternative energy sources will increase its economic and political power. Ensuring energy security and diversification of energy sources means that Azerbaijan will maintain and strengthen its leadership in the region for a long time.

Relevance of the topic. Analysis of global climate changes, atmospheric pollution and emerging problems, household waste management, development of the "clean city" model, development of financial components in the green economy, use of renewable and alternative energy sources, etc. such issues are the basis of the relevance of the topic.

Research methodology. The transition to "green energy" is one of the most important tasks facing the "green economy". Starting the construction of huge projects in the direction of green energy production and export in Azerbaijan is of great importance from the point of view of the development of the non-oil sector. These projects will allow us to use the renewable energy sources of our country more efficiently. The creation of a green energy corridor between Azerbaijan and Europe is a commendable step in terms of ensuring the political and economic interests of our country.

The purpose of the study. It consists in the preparation of proposals and measures, taking into account the more convenient and efficient use of alternative and renewable energy sources in preventing the pollution of the natural environment due to serious climate changes that have recently occurred on our planet.

Our country, which is known as an oil and gas exporter in the world, also has great potential for renewable energy sources. One of the main economic directions of Azerbaijan, which acts as a reliable guarantor of Europe's energy security in the re-formed world order today, is the expansion of the use of renewable energy sources. "Azerbaijan 2030: National Priorities for socio-economic development" includes the application of renewable energy in all areas of the economy and the issues of combating climate change. The National Priorities state: "Taking into account the scale of global climate changes, a significant place should be given to the application of environmentally friendly technologies, the use of clean energy sources, waste recycling and the restoration of polluted areas should be encouraged. This will be an important contribution to the efforts made in the direction of maintaining the gas emission that creates a heating effect at a level consistent with international standards. Together with the prospective economic development of the country, environmental health, rapid restoration and increase of greenery, efficient use of water resources and sustainable energy sources should be ensured. Within this priority, the following two goals should be achieved effectively in the strategic period:

- high-quality ecological environment;
- green energy space.

In the strategic period, the use of alternative and renewable energy sources will increase especially in advanced countries. Considering this, energy should be used efficiently in the country and priority should be given to new sustainable energy sources" (Azerbaijan: National Priorities for 2030 socio-economic development, 2021).

The creation of alternative energy sources in our country, which fully meets its domestic needs with crude oil, natural gas, oil products, and electricity, and at the same time exports these products to the world market, is considered an important issue. The use of alternative energy sources is expanding in our country, which always responds flexibly to modern challenges, which in turn creates a wide opportunity to save valuable fuels such as oil and gas, and to prevent the spread of harmful substances in the environment during the use of natural gas and liquid fuel.

The application of new technologies for the production of "green energy" began to gain popularity since the 70s of the 20th century. The concept of "green energy" or "green economy" was put forward by the British economist Michael Jacobs in 1991, and he explained the essence of "green energy", especially its role in environmental protection, in the book "Green economy: environment, sustainable development and the politics of the future". commented in his book. The ideas of M. Jacobs were widely spread during and after the global financial and economic crisis of 2008-2013. The development of "green economy" and the use of "green energy" as its component has become relevant as one of the means to reduce environmental risks and deficiencies.

In modern times, the realization of the idea of the importance of using "green energy" and increasingly moving towards economic development includes the following:

- the use of "green energy" helps to reduce climate change and limit global warming;
- as a result of the development of the "green energy" industry, new jobs are created, which is one of the important factors for sustainable development;
- the use of "green energy" plays an important role in improving the quality of the atmosphere;
- The transition to "green energy" stimulates the application of new approaches and technologies in this field.

The demand for energy consumption in the world is increasing, which requires the improvement and sustainability of the energy supply model. It is important to reduce the impact of carbon emissions in the energy supply chain and prevent the factors that cause climate change. The volume of electricity production from renewable energy sources is increasing in different countries of the world, and this process is predicted to accelerate even more in the near future.

The use of "green energy" is also very important for people's health. According to the World Health Organization, more than 13 million deaths worldwide are related to air pollution every year. The use of "green energy" is not only ecologically important, but also economically advantageous. The application of efficient technologies for the use of "green energy" sources is important for ensuring energy security through the diversification of energy supply.

The use of "green energy" has an important impact on solving issues related to energy prices, energy security and the climate crisis. According to the International Renewable Energy Agency's Energy Transition Prosperity Index, the 1.5°C strategy significantly improves global well-being. This index shows that the effectiveness of renewable energy transition roadmaps is closely linked to energy policy, where domestic and international regulatory decision-making plays a crucial role.

In the "2030 Sustainable Development Agenda" adopted at the UN summit held in September 2015, 17 main goals were defined, one of which is "Cheap and clean energy". For this purpose:

- ensuring universal access to affordable, reliable and modern energy supply;
- significantly increasing the amount of energy received from renewable sources;
- doubling of global energy efficiency;
- strengthening international cooperation in the field of facilitating access to renewable energy technologies;
- expansion of infrastructure related to modern and sustainable energy supply, improvement of technologies in this area, etc. is intended.

The use of environmentally and economically favorable energy resources is important for the further improvement of decent living standards. In particular, the use of "green energy" is important in terms of the application of low and zero carbon technologies for the decarbonization of the energy system.

Currently, the cheapest type of electricity in most regions of the world is electricity based on renewable energy sources. In particular, important attention is paid to the widespread use of "green hydrogen" until 2030. Along with the economic and social development of Azerbaijan, the improvement of the environment, the rapid restoration and increase of greenery, and the provision of the efficient use of water resources and sustainable energy sources have been identified as priorities. Here, the main mission is to ensure that people live in an ecologically clean environment, to protect ecosystems, to ensure sustainable development with the efficient use of natural resources, minimal harmful impact on the environment, The strategic vision is to improve the ecological situation by solving the existing problems related to the environment in the country, to protect the environmental components, to ensure the rights of the population to live in the natural ecological environment and to achieve the efficient use of natural resources (Gurbanov, 2023).

It should also be noted that today Nakhchivan has great prospects in exporting energy to Europe. It is no coincidence that President Ilham Aliyev declared Nakhchivan a green energy zone. That is, years later, the green energy of Nakhchivan will be recognized as its local product. In fact, Nakhchivan has many local brand products of economic importance. In the future, green energy will be the first among them. And this brand will be proudly transported to Europe via Turkey.

Another gratifying and proud event is the creation of a "green energy" zone in the liberated territories of the Republic of Azerbaijan. It should be noted that "by the Order of the President of the Republic of Azerbaijan No. 2620 dated May 3, 2021, it is planned to involve an international consulting company. In order to implement the order, cooperation with the Japanese company TEPCO has been started and the relevant Concept document has been prepared. "In the framework of the establishment of the Green Energy Zone, electricity generation from renewable energy sources, energy efficiency measures, use of electric vehicles, installation of renewable energy devices (especially solar panels) on the roofs of buildings, as well as solar energy-based LED lamps for street and road lighting in the liberated territories measures such as use of renewable energy technologies in heating, cooling and hot water supply, application of smart energy management technologies, and energy-oriented waste management are planned. Building energy infrastructure and ensuring energy security are given special importance as an important component of the process of restoration of the liberated territories. In accordance with this goal, 4 hydroelectric power plants with a capacity of 20.2 MW restored in Lachin, Kalbajar and Sugovushan have already been put into operation:

1. "Gulabird" HPP - 8 MW;
2. "Sugovushan-1" KSES - 4.8 MW;
- 3 "Sugovushan-2" KSES - 3.0 MW;
4. "Kalbajar-1" KSES - 4.4 MW.

At the same time, the construction of two hydroelectric power plants with a total capacity of 140 MW for the Azerbaijani side (100 MW "Khudafarin", 40 MW "Giz Galasi") on the Araz River in Jabrayil region is currently underway."(Sadigli, 2022). The following three main directions of the environmental policy of the state of Azerbaijan have been determined, which correspond to the principles of green economy:

- Applying modern methods based on the principles of sustainable development to protect the environment and minimize pollution;
- Effective use of natural resources to meet the needs of current and future generations, use of inexhaustible energy sources through alternative, non-traditional methods, and achieving energy efficiency;
- Assessment of needs at the national level for global environmental problems and determination of solutions, expansion of relations with international organizations and expansion of the use of opportunities of national potential. "Green fiscal policy is a necessary reform to ensure sustainable development. A successful green fiscal policy, however, does not lead to the budgetary consolidation that sometimes exists in a traditional economy, because it relies on a balance between distributional effects and efficiency. The main issue here is to choose the right economic tool in the green fiscal policy, taking into account the existence of the brown economy. Otherwise, it will lead to bankruptcy of "green companies". Thus, when using "green" subsidies as a tool, external environmental factors (globalization, international competition, domestic market conjuncture, especially consumer psychology, etc.) should be taken into account, otherwise the results may be unpredictable."(Center for Strategic Studies under the President of the Republic of Azerbaijan, 2014). Azerbaijan has strong potential opportunities and aspects for the development of green economy. But weaknesses and threats limit the development of the green economy. Currently, the system-creating paradigm of the green economy - the development of human capital - forms the basis of the state's economic policy in Azerbaijan. Complex programs implemented within the framework of this policy (documents on the fight against poverty, sustainable development, socio-economic development of regions, food and energy security, education, information and communication technologies and green development, energy efficiency and alternative sources, etc.)

It should be noted that the transition to "green energy" plays an important role in solving global environmental problems. In ecological philosophy, the characteristics of "green energy" are studied in the context of human-nature relations. The transition to "green energy" is of great importance in ensuring the sustainability of the ecosystem and the balance between human needs and nature's capabilities. Energy production from "green energy" sources is essential to prevent climate change and global warming. The production of "green energy" occupies a special place in ensuring energy security, it stimulates the development of new technologies and innovations. The Republic of Azerbaijan has a favorable "green energy" potential from a geographical point of view, and a purposeful state policy is carried out in order to use it effectively.

It should be noted that the holding of COP-29 in Baku this year will further strengthen both the political and economic potential of Azerbaijan. COP-29 is considered a historic meeting to accelerate climate action and achieve the goals of the Paris Agreement. The COP-29 Conference is valued as an opportunity for participating countries to take new commitments and take concrete steps to solve the climate crisis. It should be noted that the transition to a "green" economy and becoming a "green" energy supplier are among the priorities of Azerbaijan's economic policy, and the document signed by the head of the country aims to stimulate initiatives in this direction. In this sense, the "Year of Solidarity for the Green World" can be considered as a clear example of Azerbaijan's support for the COP movement.

The result

In modern conditions, the state of the socio-ecological environment causes more concern than in previous times. Caring for environmental protection has become one of the most important political and social problems and has become global. Now, the ecological crisis, together with other global problems, has a significant impact on international life, and seriously threatens the future existence of humanity. Finally, the negative changes in the natural environment surrounding humanity in modern times are increasingly disrupting the historically established balance between man and the environment. As a result, there is a threat of a deep ecological crisis all over the world.

The modern scientific and technical revolution also creates serious changes in the relations between society and nature. Thus, in the conditions of the modern scientific and technical revolution, the rapidly expanding production activity is becoming a powerful factor that has a negative impact on the biosphere and the natural environment as a whole. At present, wide opportunities have been opened for the harmony of interaction between society and the natural environment. People who understand the real ecological situation, socialized producers, as well as real entrepreneurs who know the value of land and industries should effectively regulate their relationship with nature, instead of the metabolism ruling over the producers as a natural force, the producers should make this exchange the most worthy of their human nature and they must perform in a suitable environment. It is clear from the above that the transition to "green energy" plays an important role in solving global environmental problems. In ecological philosophy, the characteristics of "green energy" are studied in the context of human-nature relations. The transition to "green energy" is of great importance in ensuring the sustainability of the ecosystem and the balance between human needs and nature's capabilities.

Energy production from "green energy" sources is important to prevent climate change and global warming. "Green energy" production occupies a unique place in ensuring energy security, and promotes the development of new technologies and innovations.

The Republic of Azerbaijan has geographically favorable "green energy" potential, and purposeful state policy is conducted in the direction of its efficient use.

Literature

1. Azerbaijan: National Priorities for 2030 socio-economic development. February 02, 2021. Approved by the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated February 2, 2021.
2. Priority Directions of Environmental Policy and Green Economy in the Context of Sustainable Development. Assoc. Ph.D. Sadiq Hagverdi son of Gurbanov. Baku-2023 p. 14-15
3. Green Energy Zone (EEZ) in the liberated territories. Flora Sadigli, Azerbaijan.-2022.- July 1.- S-8
4. GREEN DEVELOPMENT: ENERGY EFFICIENCY AND ALTERNATIVE SOURCES. CENTER FOR STRATEGIC RESEARCH NEAR THE PRESIDENT OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN. Baku-2014. pp. 43-44.
5. <https://minenergy.gov.az/az/alternativ-ve-berpa-olunan-enerji/azerbaycanda-berpaolunan-enerji-menbelerinden-istifade> (Reference: 23.01.2023)

Qəniyev Tural
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universteti (UNEC)
tural.qeniye.21@gmail.com

Xülasə

Məqalədə qeyd olunurki, son onilliklərin iqtisadi analizləri onu göstərir ki, iqtisadi artım dəyişməz olaraq kənd təsərrüfatının ümumi məhsulda, gəlirdə və məşğulluqda payının azalması ilə müşayiət olunur. İnkişafın daha irəli getmiş mərhələlərində kənd təsərrüfatında çalışan işçi qüvvəsi azalmağa başlayır. Əsas struktur dəyişiklikləri yaradan iki önəmli məsələ inkişaf prosesinin özəyini təşkil edir ki, onlardan birincisi, gəlirlərin artması ilə ev təsərrüfatlarının büdcəsində ərzaq xərclərinin payında nisbətən azalma tendensiyasının müşahidə edilməsidir. Kənd təsərrüfatının qeyri-ərzaq istiqamətinə gəlincə, investisiya və innovasiyalar kənd təsərrüfatı xammalı ilə müqayisədə sənaye məhsullarının qiymətini aşağı saldıqca sənaye əvəzediciləri ilə rəqabət daha da artır. Ümumi nümunələrə geyim üçün təbii liflər (pambıq, yun) əvəzinə sintetikdən istifadəni, odun əvəzinə neft və ya kömürdən istifadə edilməsini, eləcə də tikintidə taxtadan metala və ya sementə keçidi göstərmək olar. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, əvəzetmə nadir hallarda tam formada həyata keçirilir, buna görə də təbii (qeyri-ərzaq) məhsullara tələb adətən artmaqda davam edir. Daha çox fayda əldə etmək üçün istehsalçılar diqqəti həm marketing, həm də səmərəli istehsal üzərində cəmləşdirməlidirlər. Ölkələr inkişaf etdikcə ənənəvi fermerlər istehlakçılardan uzaqlaşır. Ənənəvi kənd təsərrüfatı öz yerini bazara açılan istehsala verdikcə, ixtisaslaşmış marketing, nəqliyyat, emal və qablaşdırma sahələrinin əhatə dairəsi genişlənir.

Açar sözlər: sivilizasiya, enerji mənbələri, davamlı inkişaf

Summary

The article notes that economic analyzes of recent decades show that economic growth is invariably accompanied by a decline in the share of agriculture in gross output, income, and employment. At more advanced stages of development, the labor force working in agriculture begins to decrease. Two important issues that create the main structural changes form the core of the development process, the first of which is the observation of a relative decrease in the share of food expenses in the household budget with the increase in income. As for the non-food side of agriculture, competition with industrial substitutes increases as investment and innovation lower the price of industrial products relative to agricultural raw materials. Common examples include the use of synthetics instead of natural fibers (cotton, wool) for clothing, the use of oil or coal instead of wood, and the shift from wood to metal or cement in construction. It is also worth noting that substitution is rarely complete, so the demand for natural (non-food) products usually continues to grow. To get more benefits, manufacturers should focus on both marketing and efficient production. As countries develop, traditional farmers move away from consumers. As traditional agriculture gives way to market-oriented production, specialized marketing, transportation, processing and packaging areas expand.

Keywords: civilization, energy sources, sustainable development

Giriş

Ölkələrin kənd təsərrüfatında və eləcə də qida məhsulları istehsalında “yaşıl inkişaf”ı dəstəkləmələri

üçün istifadə edə biləcəyi müxtəlif növ qaydalar və standartlar mövcuddur ki, bunlara da torpaq və sudan istifadə, kimyəvi maddələrdən istifadə, qida təhlükəsizliyi və keyfiyyəti və heyvanların rifahını tənzimləyən qaydalar və s aid etmək olar. Bu siyasi alətlərdən istifadə edilərkən ictimai rifahı nəzərə almaqla qaydalara və qanunlara düzəlişlərin edilməsi zəruridir. Qaydalar və standartlar kənd təsərrüfatı və qida məhsulları istehsalı zamanı ətraf mühitin çirklənməsi və təbii resursların deqradasiyası kimi zərərli fəaliyyətlərin azaldılmasını və ya qadağan edilməsini nəzərdə tutur.

İnkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyəti kənd təsərrüfatı sahəsində fəaliyyətlərinin ətraf mühitə mənfi təsirlərinin qarşısını almaq üçün kompleks qaydalar və standartlar toplusunu tətbiq edirlər. Bunlara kimyəvi maddələrin və pestisidlərin tətbiqi, çirklənmə və tullantıların əmələ gəlməsi ilə bağlı məhdudiyətlər, torpaqdan istifadə, o cümlədən, bufer zolaqları və yaşıl örtük tələbləri, suvarma suyunun keyfiyyətinin saxlanması, o cümlədən, qurultularına, suvarma prosesinə nəzarətlə bağlı tələblər aid edilir. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, zaman keçdikcə bir çox ölkələrdə kənd təsərrüfatı istehsalına dair tənzimləmə tələblərinin əhatə dairəsi genişləndirilir və bundan əlavə daha sərt qaydalar və standartlar tətbiq edilir. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı üçün tətbiq edilən “yaşıl” standartlar və qaydalar istehsalçıları istehsal və çalşma üsullarını dəyişməyə və daha az dayanıqlı məhsulları bazardan çıxarmağa sövq etmək üçün önəmli bir alətdir. Qida məhsullarının keyfiyyətinə dair dövlət standartları istehsal edilən məhsulların insanların sağlamlığına zərər verməməsini təmin etmək üçün gübrələrin, pestisidlərin və digər kimyəvi maddələrin azaldılmasını tələb edə bilər. Digər standartlar qida məhsullarının saxlanması, heyvanların saxlanma şəraitinin və rifahının təmin edilməsi, eləcə də, məhsulun etiketlənməsi ilə bağlıdır. Bunlara əlavə olaraq, bir çox ölkələr sağlam və düzgün qidalanmanı təşviq etmək üçün satışa çıxarılan qida məhsullarında bioloji fəallığa malik qida əlavələrinin olmasını şərtləndirən qaydalar və standartlar tətbiq edə bilərlər (Brown, 2019).

“Yaşıl artım”da ağıllı kənd konsepsiyası

Baxmayaraq ki, ədəbiyyatda ağıllı kənd konsepsiyasının vahid bir tərifini mövcud deyil, ağıllı kənd dedikdə kənd yerlərində dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə nail olmaq üçün rəqəmsal əlaqə, həllər və resurslardan istifadə edən icmalar başa düşülür. Ağıllı kəndlər yerli kontekstdə fermerlərin və digər kənd əhalisinin problemlərinin həll edilməsi üçün ağıllı həllər hazırlayır. Bu tip kəndlər xüsusilə innovasiyanı təşviq etmək və rəqəmsal texnologiyaların təklif etdiyi həlləri səfərbər etməklə yerlərdə iqtisadi, sosial və ekoloji şəraitin yaxşılaşdırılmasına xidmət edən iştirakçı yanaşmaya əsaslanır. Ağıllı kəndlər kənd və şəhər yerlərində digər icmalar və maraqlı tərəflərlə 36.30% 5.80% kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sektorunun ÜDM-də payı kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sektorunda məşğul əhalinin iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə məşğul əhalinin sayında payı məkədaşlıq və ittifaqlardan da faydalana bilərlər. Ağıllı kənd layihələrinin həyata keçirilməsi mövcud təşəbbüslər əsasında qurula, müxtəlif dövlət və özəl mənbələr tərəfindən maliyyələşdirilə bilər (Cao, Margni, Favis, 2015).

Ağıllı kənd strategiyaları nə üçün lazımdır? Ağıllı kənd strategiyalarına olan ehtiyac kənd yerlərinin sürətlə dəyişən dünya ilə ayaqlaşan zaman üzleşdiyi problemlərlə sıx bağlıdır. Bu problemlərdən bəziləri aşağıdakılardır: kənd yerlərində əhalinin sayının getdikcə azalması; kənd yerlərində iş imkanlarının az olması; təbii ehtiyatların səmərəsiz idarə olunması; məhdud məktəb və təhsil imkanlarının, eləcə də, məhdud səhiyyə xidmətlərinin olması. Ağıllı kənd strategiyasının əsas məqsədi kənd icmalarını gücləndirmək və onlara gələcək çətinliklərə hazır olmaqda yardım etməkdir ki, bu da

kənd yerlərində yaşayanların rifahının artırılmasına xidmət edir. Kənd ərazisinin ağıllı kəndə çevrilməsi inkişaf imkanlarını dəyərləndirə bilən fəal vətəndaşlar tərəfindən idarə olunur. Kənd icmalarında dəyişikliklər aşağıdan yuxarıya, yəni həmin icmaları yaradan insanlar tərəfindən istiqamətləndirilmək üçün nəzərdə tutulub. Bu vacibdir, çünki yalnız həmin icmalarda yaşayan insanlar ən aktual ehtiyaclarının nə olduğunu bilirlər. Ona görə də yuxarıdan standartlaşdırılmış tədbirlərin tətbiq olunması onların problemlərinin həll olunmasına kömək etmək iqtidarında deyil.

Ağıllı kənd strategiyaları kənd yerlərinin öz iqtisadi və sosial potensialından istifadə etməklə onları yenidən formalaşdırır. Bu strategiyalar həmin sahələrdə əvvəllər istifadə edilən inkişaf strategiyalarına alternativ hesab edilir. Strategiyanın yeni elementləri yaradıcı olmalıdır ki, bunlara da aşağıdakıları misal olaraq göstərmək olar: yeni texnologiyalardan istifadə; rəqəmsallaşma; kooperativ fəaliyyət; tədqiqat və təlimlərə investisiya qoyulması; icmanın malik olduğu aktivlərdən gəlir əldə etmək; aşağı karbonsiyasətləri; dairəvi iqtisadiyyat; bioiqtisadiyyat; bərpa olunan enerjilərin istismarı; modern telekommunikasiya texnologiyalarından istifadə; əhalinin rifahının artırılmasının dəstəklənməsi; dayanıqlı inkişafın təşviqi. Təcrübə göstərir ki, ağıllı kənd strategiyaları hər bir icmanın özünəməxsus ehtiyaclarına və resurslarına uyğun olaraq dəyişməlidir. Bu cür layihələrdə universal yanaşma effektiv olmaya bilər. İcma əhalisi mövcud problemləri müzakirə etmək və həll yolları təklif etmək üçün bir araya gəldiyi halda real dəyişikliyə nail olmaq olar. Ağıllı kənd təkcə kənd təsərrüfatı ilə bağlı deyil. Müasir şəhərsalma standartlarının tətbiqi, küçələrin “ağıllı” işıqlandırılması, isti və soyuqadavamlı ekoloji evlərin inşası, məişət tullantılarının idarə olunması, su elektrik stansiyalarının, günəş paneli stansiyalarının quraşdırılması, bioqaz enerjisindən istifadə kimi amillər bu konsepsiyanın əsas komponentləri sırasındadır.

Kənd təsərrüfatında “yaşıl inkişaf”la bağlı təşəbbüslərin dəstəklənməsi

Kənd təsərrüfatında “yaşıl inkişaf”la bağlı təşəbbüslərin dəstəklənməsi ilə yanaşı, bu inkişafın qiymətləndirilməsi üçün müxtəlif meyarlardan istifadə edilməlidir ki, bu da qarşıya qoyulmuş məqsədlərə çatmaq üçün əsas vasitədir. Bu, nəinki kənd təsərrüfatı, eyni zamanda bütövlükdə iqtisadiyyat üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı “yaşıl inkişaf” istiqamətində atılan addımların nəticələrinin ölçülməsi üçün konseptual çərçivəni onun əsas elementlərini: istehsal, istehlak və ətraf mühiti daxil etməklə müəyyən etmişdir. Təklif olunan göstəricilər aşağıdakı kimi qruplaşdırılmışdır:

- iqtisadiyyatın ekoloji və resurs məhsuldarlığı; təbii aktivlər bazası; həyat keyfiyyətinin ekoloji ölçüsü; iqtisadi imkanlar və siyasət reaksiyaları;
- sosial-iqtisadi kontekst və artımın xüsusiyyətləri (Durmuşoğlu, 2015).

Qeyd etmək yerinə düşər ki, “yaşıl inkişaf”ın bütün xüsusiyyətlərini kəmiyyət baxımından ölçmək mümkün deyil. Ümumilikdə, indikatorlar seçilərkən əsas diqqət yetirilməli olan prinsiplər aşağıdakı kimi qruplaşdırıla bilər: aktuallığı. İstifadə edilən indikatorlar sosial, iqtisadi və siyasi nöqtəyi-nəzərdən aktual olmalıdır; analitik ağılabatanlığı. Indikatorlar hər kəs tərəfindən qəbul edilərək etibarlı və ağılabatan olmalıdır; ölçüləbilənliyi. Indikatorlar hazırda mövcud olan datalara əsaslanmalıdır. Digər tərəfdən isə müəyyən datalar mövcud olmaya bilər, amma onları az resurs sərf etməklə əldə etmək və yeniləmək qiymətləndirmə aparılanlar üçün mümkün olmalıdır.

Ümumilikdə, kənd təsərrüfatında 13 istiqamət üzrə indikatorların müəyyən edilməsi məqsədəuyğun sayılır ki, bu da əsasən inkişaf etmiş ölkələrdə tətbiq edilir. Bu istiqamətlərə aşağıdakılar aid edilir:

- ərzaq maddələrinin istifadəsi;
- pestisidlərin istifadəsi;
- sudan istifadə; torpaqdan istifadə və mühafizə; torpağın keyfiyyəti;
- suyun keyfiyyəti; istixana qazları;
- biomüxtəliflik; canlıların yaşayış yerləri;
- landşaft; fermerlərin idarəçiliyi; fermerlərin maliyyə resursları; sosial-mədəni məsələlər.

Kənd təsərrüfatında “yaşıl inkişaf”ın ölçülməsi üçün həm kəmiyyət (quantitative), həm də keyfiyyət (qualitative) indikatorlarından istifadə edilə bilər. Ümumilikdə isə kəmiyyət indikatorlarından istifadəyə önəm verilir. Lakin nəzərə alaq ki, əksər inkişaf etmiş ölkələrdə ətraf mühitin qorunması və təbii resurslardan istifadə ilə bağlı ətraflı statistik məlumatlar yoxdur, keyfiyyət göstəricilərindən istifadə də geniş yayılmışdır. Indikatorları müəyyən etmək üçün bir sıra statistik məlumat mənbələrindən istifadə edilə bilər ki, bunlara da ölkədaxili və beynəlxalq təşkilatların hazırladığı məlumatlar aid edilə bilər.

Kənd təsərrüfatında “yaşıl inkişaf”ın dəstəklənməsi üçün siyasi alətlər

Əksər inkişaf etmiş ölkələr, eləcə də, bəzi inkişaf etməkdə olan ölkələr kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının səmərəliliyinin artırılmasında və bununla da müxtəlif ekoloji göstəricilərə təsirlərin optimal həddini müəyyən etmək üçün bir sıra siyasət alətlərindən istifadə edirlər. Bu alətlərə mövcud vergi dərəcələrinin, eləcə də, vergi sisteminin dəyişdirilməsi, müasir standartlara uyğun olaraq resurslardan istifadə qaydalarının yenilənməsi, müxtəlif birbaşa və ya dolaylı maliyyə dəstəyi mexanizmlərinin tətbiqi (subsidiya və ya qrantların verilməsi), təsərrüfatların və biznesin inkişaf etdirilməsi üçün müxtəlif növ xidmətlərin ödənişsiz göstərilməsi, fərdi istehsalçılar (fermerlər) üçün və ya istehsalçı birlikləri üçün məlumatların və təlimlərin verilməsi və s. aid edilə bilər. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, ölkələr mövcud sosial-iqtisadi durumlarından asılı olaraq müxtəlif dəstək tədbirlərini seçə bilərlər. Məsələn, inkişaf etmiş ölkələr çox vəsait tələb edən birbaşa və ya dolaylı dəstək mexanizmləri seçdiyi halda, inkişaf etməkdə olan ölkələr az vəsait tələb olunan dəstək tədbirlərinə üstünlük verirlər. Eyni zamanda, bir sıra ölkələr qeyd edilən dəstək tədbirlərinin bir necəsini birlikdə tətbiq etməklə kənd təsərrüfatında “yaşıl artım”a nail olmaq üçün daha effektiv nəticə almağa ümid edirlər (Kandir, Yakar, 2017).

Apardığımız tədqiqat zamanı gəldiyimiz yekun nəticə ondan ibarətdir ki, iqtisadi sistemin fəaliyyət göstərdiyi bütün sahələrdə “yaşıl prinsiplər”in tətbiqi həyati əhəmiyyət daşıyır. “Yaşıl iqtisadiyyat” konsepsiyası iqtisadi ekspansiyanın artımı nəticəsində yaranan ekoloji gərginlikdən tutmuş, ümumbəşəri davamlı inkişaf məqsədlərinə qədər bir çox məsələlərin həllində bizə imkanlar yaradır. Qeyd edə bilərik ki, bazar iqtisadiyyatının nəzərə ala bilmədiyi problemlər özlüyündə yalnız “yaşıl iqtisadiyyat” konsepsiyası çərçivəsində həll edilə bilər. Belə ki, iqtisadi ekspansiyanın maksimum və optimal səviyyələrinin müəyyən edilərək, iqtisadi artım probleminə bu baxış bucağından baxılması rifah iqtisadiyyatının metodoloji əsası kimi müəyyən oluna bilər. Araşdırmamız bir daha göstərir ki, dövlət tərəfindən tətbiqi mümkün olan makrotənzimləmə alətlərinin “yaşıl inkişaf” məqsədlərinə nail olunmasında əsas vasitələr kimi istifadə olunması mümkündür. Həmçinin tədqiqatımızdan aydın olur ki, yalnız iqtisadi faktorlar nəzərə alınmaqla hesablanan inkişaf göstəriciləri hər zaman rifah göstəricisi kimi çıxış etmir. Buna görə də iqtisadi inkişaf metodologiyasının özündə inkişafın real göstəricilərinin müəyyən olunması və tətbiqi “yaşıl iqtisadiyyat”ın qarşısında duran əsas məqsədlərdən biri olmalıdır.

Məhz qeyd edilən real inkişaf göstəriciləri sayəsində insanların rifah səviyyəsinin qiymətləndirilməsi aparıla və real mənzərə müəyyən edilə bilər. “Yaşıl iqtisadiyyat”la bağlı aparılan araşdırmaları ümumiləşdirərək qeyd edə bilərik ki, urbanizasiya proseslərinin idarə olunmasında, şəhərsalma və yenidənqurma işlərində komponent elementlər hesab edilən enerji, nəqliyyat, yaşayış infrastrukturunu, su və kanalizasiya xidmətləri, davamlı istehlak zənciri elementlərinin hər birində davamlı və “yaşıl inkişaf” məqsədlərinin nəzərə alınması həm hazırkı sakinlərin, həm də gələcək nəsillərin rifah səviyyəsini müəyyən edir. Şəhərlərdə iqlim dəyişikliyi fenomeninin həllində dekarbonizasiya məsələlərinin nəzərə alınması və yeni texnologiyalardan istifadə edilməsi mövcud problemlərin qarşısının alınmasına imkan verir. Tikinti, nəqliyyat və tullantıların idarə olunması sektorlarında aşağı emissiyaya imkan verən həllərin tətbiqi istixana qazlarının yaratdığı ekoloji gərginliyin azaldılmasına xidmət edir (Menteşe, Betül, 2021).

Aparılan araşdırma nəticəsində aşkar edilib ki, Azərbaycanda son illər ərzində iqlim dəyişikliyi ilə bağlı müəyyən statistik məlumat bazası formalaşdırılsa da, iqlimlə bağlı maliyyələşmə büdcə prosesinə zəif inteqrasiya olunmuşdur. OMXÇ-yə və nəticələrə əsaslanan büdcə mexanizminə keçid islahatları, təmiz ətraf mühitin və “yaşıl enerji”nin milli prioritetlərdən biri kimi müəyyən edilməsi, 2022-2026-cı illər üçün sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyasının qəbul edilməsi və İBİ-nin tətbiqinə dəstək verməyə hazır olan inkişaf tərəfdaşlarının olması bu mexanizmin ölkəmizdə tətbiqi üçün geniş imkanlar yaratsa da, iqlim dəyişikliyi ilə bağlı xüsusi ölkə strategiyasının və fəaliyyət planının olmaması iqlim maliyyəsi alətlərinin tətbiqi üçün əsas problemlərdən biridir. Azərbaycanda İBİ-nin tətbiqi prosesinə mövcud DMİ sistemini və vəziyyəti qiymətləndirməyə imkan verən İƏDXİ-nin tətbiqindən başlayıb, sonra bu qiymətləndirmənin nəticələri nəzərə alınmaqla İqlim Dəyişikliyi Siyasəti üzrə Orqanın müəyyən edilməsi, Milli İqlim Dəyişikliyi Siyasətinin və Strategiyasının hazırlanaraq qəbul edilməsi, İBİ üzrə konkret tədbirlər planının təsdiq edilməsi və işçi qruplarının yaradılması, təfsilatlı təlimatların hazırlanması və iqlim dəyişikliyi göstəricilərinin müəyyən edilməsi kimi hüquqi və institusional tədbirlərlə davam etmək olar. Sonrakı mərhələlərdə isə İBİ üzrə təlimatların və prosedurların mövcud büdcə və OMXÇ təlimatlarına inteqrasiyasını həyata keçirməklə İqlim Dəyişikliyi üzrə Maliyyələşdirmə Çərçivəsinin formalaşdırılmasına nail olmaq olar. Azərbaycanda İBİ-nin tətbiqi və Ortamüddətli Xərclər Çərçivəsi ilə inteqrə olunmuş İqlim Dəyişikliyi üzrə Maliyyələşmə Çərçivəsinin formalaşdırılması iqlimlə bağlı dövlət xərclərinin müəyyən edilməsi, monitorinq və qiymətləndirməsi ilə yanaşı, iqlim dəyişikliyinə artan mənfi təsirləri ilə bağlı fiskal risklərin də qiymətləndirilməsinə və idarə olunmasına imkan verəcəkdir. Bu həmçinin iqlim dəyişikliyi ilə bağlı maliyyə resurslarına ehtiyacın müəyyən edilməsi və Paris Sazişinə əsasən inkişaf etməkdə olan ölkə olaraq inkişaf etmiş ölkələrdən və bu sahədə fəaliyyət göstərən beynəlxalq fondlardan (Yaşıl İqlim Fondu, GEF) bu ehtiyacların qarşılınması üçün vəsaitlərin cəlb edilməsinə kömək edə bilər.

Nəticə

Yekun olaraq qeyd edək ki, araşdırmamız göstərir ki, dünya miqyasında “yaşıl inkişaf”ın təşviqində əsas rolü hökumətlər oynayır. Hökumətlər iqtisadi və digər siyasət alətləri vasitəsilə daha “yaşıl” istehsalı və istehlakı stimullaşdıran şərait yaradır, bu sahədə əməkdaşlığı təşviq edir və yaxşı təcrübələrin mübadiləsini dəstəkləyir. Xüsusən də hökumətlər yeni texnologiya və innovasiyaların inkişafı və istifadəsini təşviq etməklə “yaşıl inkişaf”a töhfə verir. Bu siyahını kifayət qədər genişləndirmək olar. Amma qısaca olaraq sonda qeyd edək ki, qarşıdakı müddətdə Azərbaycan hökuməti də “yaşıl inkişaf”ın təşviqi yönündə fəaliyyətini daha da dərinləşdirəcək. Eyni zamanda özəl

sektor və QHT-lərdə bu istiqamətdə görülən işlərdə aktiv rol almalıdırlar

ƏDƏBİYYAT

1. Brown G., 2019, The special relationship is going global, in: The Sunday Times, 01 March, http://www.timesonline.co.uk/tol/comment/col_umnists/guest_contributors/article5821821.ece.
2. Cao, V., Margni, M., Favis, B.D., (2015) Aggregated indicator to assess land use impacts in life cycle assessment (LCA) based on the economic value of ecosystem services. J. Clean. Prod. 94, 56e66. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2015.01.041>.
3. Durmuşoğlu, S. (2015). Türkiye'nin enerji politikaları ve komşu ülkeler ile uluslararası ilişkilerine etkileri. İstanbul Ticaret Üniversitesi. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: 2015
4. Gökçınar, R. E. (2008). Rüzgar Enerjisi Fayda-maliyet Analizi ve Hibrit Sistemler (Doctoral dissertation, Fen Bilimleri Enstitüsü).
5. Kandir, S. Y., & Yakar, S. (2017). Yeşil Tahvil Piyasaları: Türkiye'de Yeşil Tahvil Piyasasının Geliştirilebilmesi İçin Öneriler. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 26(2), 159-175.
6. Kavaz, İ. Sürdürülebilirlik politikaları çerçevesinde enerji verimliliği. 2019. <https://setav.org/assets/uploads/2019/07/A287.pdf>
7. Kuloğlu, E., & Öncel, M. (2015). Yeşil finans uygulaması ve Türkiye'de uygulanabilirliği. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2(2).
8. Menteşe, Betül. "Yeşil tahvilin gelişimi ve türkiye'deki uygulamaları." Uluslararası Muhasebe ve Finans Araştırmaları Dergisi 3.1, 2021: 94-117.
9. Müller, F., (2018). Mapping ecosystem service supply, demand and budgets. Ecol. Indic. 21, 17e29. <https://doi.org/10.1016/j.ecolind.2011.06.019>.
10. Sevim, U., Serçemeli, M & Arslantürk Çöllü, D. (2018). Yeşil Finans ve Muhasebe Teori ve Uygulama. Ankara: Gazi Kitabevi.

Qida İstehsalı Sənayesində Rəqabət Qabiliyyətinin Artırılması üçün Yaşıl Strategiyalar

Ülvi Elçin oğlu Bilal
AKU-nun doktorantı
bilalulvi@gmail.com

Xülasə

Bu tezisin ekoloji problemləri həll etmək və davamlılığı təşviq etmək üçün qida istehsalında yaşıl strategiyalara kritik ehtiyacı vurğulayır. Bərpa olunan enerjinin inteqrasiyası, dairəvi iqtisadiyyat təcrübələri, dəqiq kənd təsərrüfatı, suyun mühafizəsi və davamlı təchizat zəncirinin idarə edilməsi kimi innovasiyalar tədqiq edilir və məhsuldarlığı və rəqabət qabiliyyətini artırarkən ətraf mühitə təsirləri azaltmaq potensialını nümayiş etdirir. Bununla belə, xüsusilə də inkişaf etməkdə olan regionlarda kiçik və orta istehsalçılar üçün bu yeniliklərin miqyası ilə bağlı problemlər qalmaqdadır. Gələcək tədqiqatlar bu strategiyaların iqtisadi məqsəduyğunluğuna, onların uzunmüddətli ətraf mühitə təsirlərinə və

siyasətlərin onların geniş şəkildə qəbulunu necə dəstəkləyə biləcəyinə diqqət yetirməlidir. Bundan əlavə, bütün qida tədarükü zəncirində yaşıl təcrübələrin inteqrasiyası və davamlı məhsullara qarşı istehlakçı davranışının başa düşülməsi sistem dəyişikliyinə təkan vermək üçün vacibdir. Yekun olaraq, yaşıl strategiyalar qida istehsalının transformasiyası üçün əhəmiyyətli vədlər versə də, mövcud maneələri aradan qaldırmaq və global qida sisteminin həm ekoloji cəhətdən məsuliyyətli, həm də iqtisadi cəhətdən səmərəli olmasını təmin etmək üçün davamlı tədqiqat və innovasiyalar lazımdır.

Açar sözlər: yaşıl strategiyalar, kənd təsərrüfatı, davamlılıq

This thesis highlights the critical need for green strategies in food production to address environmental challenges and promote sustainability. Innovations such as renewable energy integration, circular economy practices, precision agriculture, water conservation, and sustainable supply chain management are explored, demonstrating their potential to reduce environmental impacts while improving productivity and competitiveness. However, challenges remain, particularly regarding the scalability of these innovations for small and medium-sized producers, especially in developing regions. Future research should focus on the economic feasibility of these strategies, their long-term environmental impacts, and how policies can support their widespread adoption. Additionally, integrating green practices across the entire food supply chain and understanding consumer behavior towards sustainable products are essential for driving systemic change. In conclusion, while green strategies offer significant promise for transforming food production, continued research and innovation are necessary to overcome existing barriers and ensure the global food system becomes both environmentally responsible and economically viable.

Key words: green strategies, agriculture, sustainability

Giriş

Global qida istehsalı sənayesi, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və davamlılıq problemlərinin həlli kimi ikili imperativlər tərəfindən idarə olunan mühüm məqamdadır. İqlim dəyişikliyi, resursların tükənməsi və dəyişən istehlakçı seçimlərinin artan təzyiqləri rəqabətli mənzərəni yenidən müəyyənləşdirir, qida istehsalçıları ətraf mühitə nəzarət prinsiplərinə uyğun gələn innovativ strategiyalar qəbul etməyə məcbur edir. Bu dinamikalar fonunda ekoloji təsirləri minimuma endirməklə yanaşı iqtisadi inkişafı prioritetləşdirən yaşıl inkişaf strategiyaları sənaye daxilində rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün kritik yollar kimi ortaya çıxdı.

“Yaşıl strategiyalar karbon izlərinin azaldılmasına, resurs səmərəliliyinin artırılmasına və davamlı kənd təsərrüfatı üsullarının təşviqinə yönəlmiş bir sıra təcrübələri əhatə edir. Bərpa olunan enerji mənbələrinin inteqrasiyası, tullantıların azaldılması təşəbbüsləri və dairəvi iqtisadiyyat təcrübələri sənayenin davamlılığa necə keçə biləcəyinə dair yalnız bir neçə nümunədir. Bu transformasiya tək cə etik və ya ekoloji imperativ deyil; istehlakçıların, investorların və tənzimləyicilərin ekoloji şüurlu təcrübələrə getdikcə daha çox üstünlük verdiyi bir dövrdə bu, strateji üstünlüyü təmsil edir.” (Rockström, et al.,2009)

“Qida istehsalı sənayesində yaşıl böyüməyə can atmaq çoxlu faydalar vəd edir. Davamlı təcrübələri mənimsəyən şirkətlər bazarda fərqlənə, səmərəliliyin artırılması hesabına əməliyyat xərclərini azalda və ətraf mühitin pozulmasına daha az həssas olan davamlı təchizat zəncirləri qura bilərlər. Bundan əlavə, global davamlılıq məqsədlərinə uyğunlaşma maliyyələşdirmə, tərəfdaşlıq və yaşıl texnologiyaya çıxış üçün yeni imkanlar açə bilər.” (Reardon & Timmer, 2014)

Bununla belə, daha yaşıl strategiyalara keçid öz çətinliklərini təqdim edir. Yeni texnologiyaların qəbulu, təchizat zəncirlərinin yenidən konfigurasiyası və normativlərə uyğunluğun təmin edilməsi ilə bağlı ilkin xərclər, xüsusən də kiçik və orta müəssisələr (KOB) üçün əhəmiyyətli ola bilər. Bununla belə, uzunmüddətli faydalar çox vaxt bu maneələri üstələyir və qabaqcıl düşünən istehsalçıları sənayenin ön sıralarında yerləşdirir.

Bu tezis yaşıl strategiyaların qəbulunun qida istehsalı sənayesində rəqabət qabiliyyətini necə artırma biləcəyini araşdırır. O, ən effektiv yanaşmaları təhlil edəcək, real dünya nümunələri araşdıracaq və davamlı inkişafı dəstəkləyən siyasət çərçivələrini müzakirə edəcək. Yaşıl transformasiyalarla bağlı həm imkanları, həm də maneələri müəyyən etməklə, bu iş getdikcə eko-şüurlu bazarda inkişaf etmək istəyən maraqlı tərəflər üçün təsirli məlumatlar təqdim etmək məqsədi daşıyır. (Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, 2022)

Qida İstehsalında Yaşıl Strategiyaların İmperativi

Qlobal ekoloji problemlər qarşısında qida istehsalında yaşıl strategiyalar üçün imperativ həmişəkindən daha aktualdır. Keçən əsrdə qida istehsal sistemləri artan qlobal əhalinin tələblərini ödəməkdə mühüm rol oynamışdır. Bununla belə, bu sistemlər ətraf mühitin deqradasiyasına, o cümlədən torpaq eroziyasına, biomüxtəlifliyin itməsinə, həddindən artıq su istehlakına və xüsusilə də istixana qazlarının emissiyasına əhəmiyyətli töhfə verib. Bu ekoloji təsirlər, yaxınlaşan iqlim dəyişikliyi, biomüxtəlifliyin dağılması və resursların tükənməsi təhlükələri ilə birlikdə daha davamlı kənd təsərrüfatı təcrübələrinə keçidin təcili ehtiyacını vurğulayır. Bu tezis ətraf mühitin mühafizəsi və ərzaq təhlükəsizliyinin əkiz məqsədlərini tarazlaşdırmaq məqsədi ilə qida istehsalı sistemlərinin gələcək davamlılığının təmin edilməsində yaşıl strategiyaların oynadığı kritik rolu araşdırır.

“Çox vaxt iri miqyaslı monokulturalar, kimyəvi gübrələrin və pestisidlərin intensiv istifadəsi və yüksək su istehlakı ilə səciyyələnən qida istehsalının ənənəvi, sənaye modeli planetin ekosistemlərinə böyük yük qoymuşdur. Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının (FAO) məlumatına görə, kənd təsərrüfatı qlobal istixana qazı emissiyalarının təxminən 24%-nə cavabdehdir, torpaqdan istifadənin dəyişməsi və meşələrin qırılması mühüm töhfədir (FAO, 2018). Üstəlik, əhali artımı, dəyişən pəhriz nümunələri və urbanizasiya nəticəsində qidaya qlobal tələb artmaqda davam edir. Bu, kənd təsərrüfatı sistemlərinə əlavə təzyiq göstərir və qidanın necə istehsal edildiyini, emal edildiyini və istehlak edildiyini yenidən düşünməyi vacib edir.” (Pretty, 2018).

Bu çağırışlara cavab olaraq, qida istehsalında yaşıl strategiyalar əlverişli həll yolu kimi ortaya çıxdı. Bu strategiyalar üzvi əkinçilik, aqroekologiya, regenerativ kənd təsərrüfatı və dəqiq əkinçilik kimi təcrübələri təşviq edərək davamlılıq, resurs səmərəliliyi və davamlılığa üstünlük verir. Yaşıl strategiyalar ərzaq təhlükəsizliyini və fermerlərin dolanışığı imkanlarını artırarkən ənənəvi əkinçiliyin ətraf mühitə mənfi təsirlərini azaltmaq məqsədi daşıyır. (Nəsibova, 2020).

Rəqabət Qabiliyyətinin Artırılması üçün Əsas Yaşıl Strategiyalar

Bərpa olunan enerjinin qida istehsalı sistemlərinə daxil edilməsi həm ekoloji davamlılığı, həm də iqtisadi rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün getdikcə daha vacib strategiyadır. Ənənəvi əkinçilik və qida emalı əməliyyatları çox vaxt qalığ yanacaqlara əsaslanır ki, bu da tək-cə karbon emissiyaları vasitəsilə qlobal istiləşməyə kömək etmir, həm də dəyişkən yanacaq qiymətləri səbəbindən uzunmüddətli maliyyə yükləri yaradır. Günəş, külək və bioqaz kimi bərpa olunan enerji mənbələrini öz fəaliyyətlərinə inteqrasiya etməklə qida istehsalçıları qalığ yanacaqlardan asılılığını əhəmiyyətli dərəcədə azalda bilərlər.

Məsələn, günəş panelləri elektrik enerjisi istehsal etmək üçün anbarların və ya emal müəssisələrinin damlarında quraşdırıla bilər. Külək turbinləri təsərrüfat əməliyyatları üçün külək enerjisindən istifadə etmək üçün əlverişli şəraiti olan ərazilərdə yerləşdirilə bilər. Bundan əlavə, üzvi tullantıları enerjiyə çevirən bioqaz generatorları suvarma sistemlərindən tutmuş maşınlarla qədər əkinçiliyin müxtəlif aspektlərini gücləndirmək üçün istifadə edilə bilər. Quraşdırıldıqdan sonra bu enerji mənbələri zaman keçdikcə əməliyyat xərclərini azaldır və qida istehsalçılarında əhəmiyyətli rəqabət üstünlüyü təmin edir. Bu, nəinki enerji xərclərini azaldır, həm də istehsalçılara davamlı və ekoloji cəhətdən məsuliyyətli təcrübələrdə özlərini lider kimi yerləşdirməyə imkan verir. Davamlı məhsullara tələbat artdıqca, istehlakçılar bərpa olunan enerji prinsiplərinə uyğun gələn brendlərə daha çox üstünlük verir və bununla da bazar payını və gəlirliliyi artırır.

Dairəvi iqtisadiyyata keçid ətraf mühitə təsirləri azaltmaqla yanaşı, qida istehsalçılarının rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün digər əsas strategiyadır. “Gətir-et-sat” modelini izləyən ənənəvi xətti iqtisadiyyatdan fərqli olaraq, dairəvi iqtisadiyyat materialların davamlı təkrar istifadəsinə, təkrar emalına və yenidən təyinatına diqqət yetirir. Qida sənayesində dairəvi iqtisadiyyat təcrübələri bir çox istehsalçılar üçün ümumi problem olan tullantıların əmələ gəlməsinin həllində xüsusilə təsirli ola bilər. (Goodman, & Minner, 2019).

Bu strategiyanın effektiv tətbiqi üzvi tullantıların təkrar emalı vasitəsilə həyata keçirilir. Qida istehsalçıları qida qalıqlarını, kənd təsərrüfatı tullantılarını və ya hətta vaxtı keçmiş məhsulları gübrə və ya heyvan yemi kimi qiymətli resurslara çevirən sistemlər tətbiq edə bilərlər. Məsələn, anaerob həzm texnologiyası bərpa olunan enerji mənbəyi olan bioqaz istehsal etmək üçün üzvi tullantıları parçalaya bilər, qalan əlavə məhsullar isə bitkilər üçün qida ilə zəngin gübrələr kimi istifadə edilə bilər. Bu, nəinki utilizasiya xərclərini azaldır, həm də uzunmüddətli kənd təsərrüfatı məhsuldarlığı üçün çox vacib olan torpağın sağlamlığının yaxşılaşdırılmasına töhfə verir. Tullantı materiallarını yenidən istifadə etməklə istehsalçılar ətraf mühitə təsirini azalda, tullantıların idarə edilməsi ilə bağlı xərcləri azalda və əlavə gəlir axını yarada bilərlər. Dairəvi iqtisadiyyat təcrübələrinin qəbulu getdikcə daha çox davamlılığın əlaməti kimi qiymətləndirilir ki, bu da qida istehsalçılarının reputasiyasını yüksəldə və istehlakçıların ekoloji cəhətdən təmiz məhsullara olan tələbi ilə getdikcə daha çox idarə olunan bazarda güclü rəqabət üstünlüyü yarada bilər.

İqlim dəyişikliyi quraqlıq şəraitini ağırlaşdıran və su ehtiyatlarına təzyiqlər artıran su qıtlığı bütün dünyada qida istehsalçılarının üzləşdiyi ən aktual problemlərdən biridir. Beləliklə, effektiv su mühafizəsi strategiyalarının həyata keçirilməsi təkcə ekoloji dayanıqlıq üçün deyil, həm də sudan əziyyət çəkən bölgələrdə kənd təsərrüfatı əməliyyatlarının davamlılığını təmin etmək üçün vacibdir. (World Resources Institute, 2019).

Suya qənaət etməyin ən səmərəli üsullarından biri damcı suvarmadır ki, bu da suyu birbaşa bitki köklərinə çatdırır, buxarlanma və axıntı minimuma endirir. Ənənəvi suvarma üsullarından fərqli olaraq, damcı sistemləri suyun istifadəsini 50%-ə qədər azalda bilər ki, bu da onları suyun qıtlığı olduğu bölgələrdə xüsusilə qiymətli edir. Bundan əlavə, yağış sularının yığılması sistemləri yağış suyunun quru dövrlərdə istifadə üçün toplanması və saxlanması üçün istifadə oluna bilər ki, bu da bələdiyyə su təchizatından asılılığı daha da azaldır. Bəzi ərazilərdə tərs osmos və ya boz su sistemləri kimi qabaqcıl suyun təkrar emalı texnologiyaları suyun suvarma və ya emal üçün təmizlənməsi və təkrar istifadəsi üçün istifadə oluna bilər, beləliklə, resurslar daha da qorunur.

Bu suya qənaət edən texnologiyaları tətbiq etməklə qida istehsalçıları yerli su sistemlərinə təzyiqli azaltmaqla yanaşı, həm də onların əməliyyat səmərəliliyini artırmağa və su ilə bağlı xərcləri azaltmağa kömək edir. Quraqlıqdan və ya su çatışmazlığından təsirlənən ərazilərdə bu cür təcrübələrin həyata keçirilməsi rəqabət üstünlüyünü saxlamaq və ya itirmək arasında fərq yarada bilər. Bundan əlavə, istehlakçılar məhsulların ekoloji izlərinə getdikcə daha çox uyğunlaşır və sudan məsuliyyətli istifadə nümayiş etdirən şirkətlər davamlılığı qiymətləndirən ekoloji şüurlu istehlakçıların artan bazasını cəlb edə bilər.

Ərzaq istehsalında davamlı təcrübələrə keçid tək-cə ayrı-ayrı təsərrüfatlar və ya istehsal sahələri ilə məhdudlaşmır - bütün ərzaq təchizatı zəncirini əhatə edir. Ərzaq istehsalının və paylanması mürəkkəbliyi o deməkdir ki, xammalın əldə edilməsindən tutmuş qablaşdırma və çatdırılmaya qədər hər bir mərhələ ətraf mühitin mühafizəsi və rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün imkanlar təqdim edir. Davamlı təchizat zəncirinin idarə edilməsi diqqəti bu mərhələlərin hər birinin ətraf mühitə təsirini minimuma endirməyə və təchizatçıların və tərəfdaşların ekoloji cəhətdən təmiz təcrübələrə riayət etmələrini təmin etməyə yönəldir.

Blokçeyn texnologiyası qida tədarükü zəncirində şəffaflığın artırılmasında da mühüm rol oynayır. Təsərrüfatdan masaya məhsulların real vaxt rejimində izlənməsini təmin etməklə, blokçeyn istehlakçılara aldıkları qidanın davamlılığı haqqında yoxlanıla bilən məlumatlar təqdim edir. Bu şəffaflıq istehlakçıların daha çox inamını artırır, brend reputasiyasını artırır və qida istehsalçılarına getdikcə artan rəqabətli bazarda fərqlənməyə imkan verir. Davamlılıq bir çox istehlakçılar üçün əsas satınalma meyarına çevrildiyindən, təchizat zəncirlərinin ekoloji cəhətdən təmiz təbiətini nümayiş etdirə bilən qida istehsalçıları, çox güman ki, əhəmiyyətli rəqabət üstünlüyü əldə edəcəklər. (Schader, et al., 2015)

Yaşıl strategiyaların mənimsənilməsinin faydaları göz qabağında olsa da, bütün dünyada qida istehsalçıları bu davamlı təcrübələrin həyata keçirilməsinə gəldikdə bir sıra mühüm problemlərlə üzləşirlər. İstehsal, emal və paylama fəaliyyətlərinin geniş spektrini əhatə edən qida sənayesi özünəməxsus şəkildə mürəkkəbdir və daha yaşıl təcrübələrə keçid maliyyə, texniki, tənzimləmə və biliklərlə bağlı maneələrin aradan qaldırılmasını tələb edir. Bu bölmə yaşıl strategiyaları qəbul edərkən qida istehsalçılarının qarşılaşdıqları əsas çətinlikləri araşdıracaq və bu maneələri aradan qaldırmaq üçün potensial həll yolları təklif edəcək.

Ərzaq istehsalında yaşıl strategiyaların qəbul edilməsində ən mühüm maneələrdən biri tələb olunan yüksək ilkin kapital qoyuluşudur. Bərpa olunan enerji infrastrukturunu (məsələn, günəş panelləri, külək turbinləri), dəqiq kənd təsərrüfatı alətləri (məsələn, dronlar, sensorlar, avtomatlaşdırılmış sistemlər) və qabaqcıl suvarma sistemləri kimi texnologiyalar, xüsusilə kiçik və orta müəssisələr (KOB) üçün olduqca bahalı ola bilər. . Bu ilkin xərclər qida istehsalçıların, xüsusən də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə və ya kiçik miqyaslı kənd təsərrüfatı sektorunda olanların daha davamlı təcrübələrə keçidini çətinləşdirə bilər. Bu, xüsusilə artıq maliyyə məhdudyyətləri ilə üzləşmiş və ya biznes modelləri ənənəvi, ucuz əkinçilik metodlarına əsaslanan istehsalçılar üçün doğrudur.

Bununla belə, maliyyə yükünü yüngülləşdirməyə kömək edə biləcək bir neçə həll yolu var. Hökumətlər və beynəlxalq təşkilatlar məqsədyönlü təşviqlər, qrantlar və subsidiyalar vasitəsilə yaşıl keçidin dəstəklənməsində mühüm rol oynaya bilərlər. Məsələn, bərpa olunan enerji qurğuları üçün vergi kreditləri və ya güzəştlər günəş panelləri və ya külək turbinlərinin ilkin xərclərini ödəməyə kömək edə bilər. Dövlət-özəl tərəfdaşlıq başqa bir məqsədəuyğun həlldir, burada özəl şirkətlər uzunmüddətli

gəlirlər müqabilində davamlı layihələri maliyyələşdirmək üçün hökumətlərlə əməkdaşlıq edir. Bundan əlavə, davamlı kənd təsərrüfatı üçün xüsusi olaraq hazırlanmış aşağı faizli kreditlər və mikromaliyyə proqramları istehsalçıları yaşıl texnologiyalara investisiya etmək üçün lazımı kapitalla təmin edə bilər. Maliyyə institutları, həmçinin, kənd təsərrüfatı sektorunun pul vəsaitlərinin hərəkəti dövrlərinə uyğunlaşdırılmış maliyyə paketlərinin hazırlanmasına kömək edə bilər, istehsalçıların ilkin xərcləri ödəyə bilməsini və zamanla geri ödəməsini təmin edə bilər.

Qida istehsalçılarının üzləşdiyi digər mühüm problem yeni yaşıl texnologiyalar və davamlı təcrübələrlə bağlı bilik boşluğudur. Bir çox fermerlər və qida sənayesində maraqlı tərəflər dəqiq kənd təsərrüfatı, şaquli əkinçilik və ya ən son suya qənaət edən suvarma sistemləri kimi yeni texnologiyalardan xəbərsiz ola bilərlər. Anlayış və texniki təcrübənin olmaması, uzunmüddətli faydalarına baxmayaraq, bu təcrübələri qəbul etmək istəməməsi ilə nəticələnə bilər. Bundan əlavə, nəşildən-nəslə ötürülən dərin kök salmış ənənəvi əkinçilik təcrübələri səbəbindən dəyişikliklərə qarşı müqavimət ola bilər.

Bu bilik boşluqlarını aradan qaldırmaq üçün fermerlər və qida sənayesində digər maraqlı tərəflər üçün təhsil və təlim proqramlarına sərmayə qoymaq çox vacibdir. Hökumətlər, qeyri-hökumət təşkilatları və kənd təsərrüfatı kooperativləri yaşıl texnologiyaların praktiki, praktiki tətbiqlərinə diqqət yetirən təlim sessiyaları keçirmək üçün əməkdaşlıq edə bilərlər. Bu proqramlara davamlı kənd təsərrüfatı texnikaları, enerji səmərəliliyi və tullantıların azaldılması kimi mövzuları əhatə edən seminarlar, təsərrüfatdaxili nümayişlər və onlayn kurslar daxil ola bilər. Bundan əlavə, onlayn forumlar, vebinarlar və fermerdən fermerə şəbəkələr kimi bilik mübadiləsi platformalarının yaradılması istehsalçılar, tədqiqatçılar və sənaye ekspertləri arasında ən yaxşı təcrübə və innovasiyaların mübadiləsini asanlaşdırır. (Həsənov, 2019)

Qida sənayesi mürəkkəb və tez-tez parçalanmış təchizat zəncirində fəaliyyət göstərir və bütün dəyər zənciri boyunca yaşıl strategiyaların inteqrasiyası böyük problem ola bilər. Ayrı-ayrı qida istehsalçıları davamlı təcrübələri qəbul edə bilsələr də, xammalın əldə edilməsindən tutmuş paylama və qablaşdırmaya qədər hər mərhələdə bu təcrübələrə riayət olunmasını təmin etmək çətin ola bilər. Davamlı satınalma, ekoloji cəhətdən təmiz qablaşdırma və etik təchizat zəncirinin idarə edilməsi xammal təchizatçılarından tutmuş logistika təminatçılarına və pərakəndə satıcılara qədər geniş spektrli maraqlı tərəflərlə koordinasiya və əməkdaşlıq tələb edir.

“Bu problemin həlli yollarından biri qida istehsalı prosesinin hər bir addımında şəffaflığı və izlənilməsini təşviq edən davamlı təchizat zəncirinin idarə edilməsi təcrübələrinin qəbul edilməsidir. Blokçeyn və Əşyaların İnterneti (IoT) sensorları kimi rəqəmsal texnologiyaların inteqrasiyası məhsulun alınması, daşınma marşrutları və qablaşdırma materialları haqqında real vaxt məlumatları təmin edə bilər. Bu texnologiyalar istehsalçılara məhsullarının ətraf mühitə təsirini izləməyə və bütün təchizat zəncirində davamlılıq öhdəliklərinin yerinə yetirilməsini təmin etməyə imkan verir.” (Pretty, 2018)

Bundan əlavə, davamlılığını prioritet hesab edən təchizatçılarla əməkdaşlıq vacibdir. Qida istehsalçıları xammalın etik cəhətdən qaynaqlanmasını, nəqliyyat emissiyalarının minimuma endirilməsini və təkrar emal və təkrar istifadə vasitəsilə tullantıların azaldılmasını təmin edərək yaşıl təcrübələrə sadıqlıklarını bölüşən təchizatçılarla uzunmüddətli əlaqələr qura bilərlər. Pərakəndə satıcılar və distribyutorlar, həmçinin təchizatçılarından ekoloji cəhətdən təmiz məhsullar və qablaşdırma tələb etməklə davamlı təchizat zəncirlərinin idarə olunmasında əsas rol oynayırlar.

Sənaye miqyasında əməkdaşlığı və şəffaflığı inkişaf etdirməklə, qida istehsalçıları yaşıl strategiyalarının tək öz əməliyyatları çərçivəsində effektiv olmasını deyil, həm də bütövlükdə qida sənayesinin daha geniş davamlılıq məqsədlərinə töhfə verməsini təmin edə bilərlər.

İstehlakçı məlumatlılığı və davamlı məhsullara tələbat artsa da, qida istehsalçıları istehlakçı gözləntilərini və qavrayışlarını qarşılamaqda çətinliklərlə üzləşə bilər. Yaşıl məhsullar çox vaxt daha bahalı kimi qəbul edilir ki, bu da istehsalçıların, xüsusən də aşağı marjalı bazarlarda qiymət rəqabət qabiliyyətini qoruyub saxlamasını çətinləşdirə bilər. Üstəlik, qida sənayesi müxtəlifdir və istehlakçı seçimləri regiona, gəlir səviyyələrinə və mədəni amillərə görə geniş şəkildə dəyişir.

Bu problemləri həll etmək üçün qida istehsalçıları miqyas iqtisadiyyatından istifadə etməklə, resurs səmərəliliyini artırmaqla və istehsal metodlarında yenilik axtararaq davamlılığı əlçatanlıq ilə balanslaşdırmalıdır. Bundan əlavə, davamlı məhsulların ekoloji və sosial faydaları haqqında aydın ünsiyyət əsasdır. Azaldılmış karbon izləri, suyun mühafizəsi və ya etik mənbə kimi yaşıl təcrübələrin nəzərəcarpacaq təsirlərini vurğulayan marketinq strategiyaları istehlakçıların qavrayışlarını dəyişdirməyə və davamlı qida məhsullarına tələbi təşviq etməyə kömək edə bilər.

Sertifikatlar və eko-etiketlər istehlakçılara davamlılığın yoxlanıla bilən sübutu ilə təmin edilməsində, yaşıl iddialara inamın və inamın artırılmasında mühüm rol oynaya bilər. İstehlakçılar etiketləmə və ya üçüncü tərəf sertifikatı vasitəsilə ekoloji cəhətdən təmiz məhsulları asanlıqla müəyyən edə bildikdə, onların dəyərlərinə uyğun gələn məlumatlı satınalma qərarları qəbul etmə ehtimalı daha yüksəkdir.

Yaşıl strategiyaların həyata keçirilməsində qida istehsalçılarının üzlaşdığı çətinliklər əhəmiyyətlidir, lakin onlar aşılmaz deyil. Qida sənayesi maliyyə, texniki, tənzimləmə və biliklə bağlı maneələri həll etməklə, istehsalçılar, istehlakçılar və ətraf mühit üçün uzunmüddətli dəyər yaratmaq üçün davamlı təcrübələrin potensialını açə bilər. Təhsilə sərmayə, dəstəkləyici siyasətlər, innovativ maliyyələşdirmə və təchizat zəncirində əməkdaşlıq vasitəsilə qida istehsalçıları bu çətinliklərin öhdəsindən gələ və sürətlə dəyişən qlobal bazarda uğur əldə edə bilərlər. Yaşıl strategiyaları mənimsəməklə, qida sənayesi daha davamlı, ədalətli və rəqabətli qlobal qida sistemə töhfə verə bilər.

Cədvəl 1. Ərzaq və kənd təsərrüfat üçün yaşıl inkişaf siyasətləri

<p>Ətraf mühitin mühafizəsi qaydaları və standartları</p>	<p>Məhsul yetişdirilməsində aqrokimyəvi maddələrin və gübrələrin həddindən artıq istifadəsinə nəzarətin həyata keçirilməsi.</p> <p>Su, torpağın keyfiyyəti və torpaqlardan səmərəli istifadəyə dair qayda və standartları təkmilləşdirmək və funksionallığını artırmaq.</p> <p>Tarladan sürəyə qədər bütün istehsal zənciri boyunca ekoloji qaydaların və standartların/sertifikasiyanın tətbiq edilməsi</p>
<p>Dəstək tədbirləri</p>	<p>Ətraf mühitin ictimai sərvətlərinin (məsələn, biomüxtəliflik, karbon tullantılarına nəzarət və daşqın/quraqlığa nəzarət kimi) qorunması istiqamətində dəstək tədbirləri.</p> <p>Ətraf mühit üçün əlverişli istehsal təcrübələrinin yayılması istiqamətində dəstək tədbirləri.</p> <p>Yaşıl texnologiyalara və innovasiyalara dövlət investisiyalarının ayrılması üçün dəstək tədbirləri.</p>

İqtisadi alətlər	<p>Resurslardan istifadəni optimallaşdırmaq üçün qiymət siyasətini müəyyən etmək.</p> <p>Ətraf mühitə zərər vuran vəsaitlərin/elementlərin/maddələrin istifadəsinə görə müxtəlif cərimələr və ya əlavə vergiləri tətbiq etmək.</p> <p>Sudan istifadə hüquqları və karbon emissiyaları üçün ticarət mexanizmlərini həyata keçirmək.</p> <p>"Yaşıl texnologiyalar"a və "yaşıl idarəetmə"yə özəl investisiyaların qoyulmasını təşviq etmək.</p>
Ticarət siyasəti	<p>Biomüxtəliflik və resurslardan səmərəli istifadə kimi ekoloji problemlərə potensial təsirləri nəzərə alaraq ərzaq və kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə tarif və qeyri-tarif maneələrinin aşağı salınması.</p> <p>İxrac subsidiyalarını və kənd təsərrüfatı məhsullarının ticarətinə məhdudiyətləri aradan qaldırmaq.</p> <p>Əlverişli bazar şəraitini dəstəkləmək.</p>
Tədqiqat və inkişaf	<p>Davamlı olaraq qida və kənd təsərrüfatı sektoru və onun inkişaf etdirilməsi ilə bağlı müxtəlif elmi araşdırmaların aparılması.</p> <p>Tədqiqat və inkişaf təşəbbüslərinin qrantlar və müxtəlif növ maliyyə alətləri ilə dəstəkləmək</p> <p>Yaşıl kənd təsərrüfatı istiqamətində tədqiqatların aparılması üçün dövlət-özəl tərəfdaşlığının dəstəklənməsi tədbirləri.</p>
İnkişafa yardımları	<p>Ətraf mühiti qoruma təşəbbüslərinə, xüsusilə də kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı prosesində müxtəlif maliyyə yardımlarını və eləcə də texniki dəstək layihələrini həyata keçirmək</p>
Məlumat, təhsil, təlim və məsləhət	<p>İctimaiyyətin ekoloji təmiz məhsullardan istifadə edilməsinin təşviq edilməsi üçün məlumatlılığının artırılması istiqamətində işlərin görülməsi</p> <p>Bütün qida zənciri boyunca təlim, təhsil və məsləhət proqramlarını tətbiq etmək</p>

Mənbə: <https://www.oecd.org/greengrowth/sustainable-agriculture/48289829.pdf>

Uğurlu Yaşıl Strategiyaların Tədqiqatları

Yaşıl strategiyanın həyata keçirilməsinin diqqətəlayiq nümunəsinə bioqaz uducuları qəbul edən süd fermalarında rast gəlinir. Peyini enerjiyə çevirməklə, bu təsərrüfatlar metan emissiyalarını azaldır və öz əməliyyatları üçün bərpa olunan enerji istehsal edir. Bu təcrübə nəinki istixana qazı emissiyalarını azaldır, həm də ikinci dərəcəli gəlir axını təmin edir.

Məhsulun monitorinqi üçün peyk təsvirləri və dronlardan istifadə edən taxıl istehsalçıları əhəmiyyətli səmərəlilik qazanıblar. Bu texnologiyalar fermerlərə zərərvericilərlə yoluxma və ya qida çatışmazlığı kimi problemləri erkən aşkarlamağa imkan verir, kimyəvi istifadəni azaldan və məhsuldarlığı artıran məqsədyönlü müdaxilələrə imkan verir.

Şaquli əkinçilik şəhər ərazilərinin davamlı qida istehsalına necə töhfə verə biləcəyini nümunə göstərir. Nəzarət olunan, çox səviyyəli qapalı mühitlərdə məhsul yetişdirməklə, şaquli təsərrüfatlar ənənəvi əkinçiliklə müqayisədə xeyli az su və torpaq istifadə edir. Bu üsul istehlakçılara daha yaxın qida məhsulları istehsal edərək nəqliyyat emissiyalarını minimuma endirir.

Nəticə

Ərzaq istehsalında yaşıl strategiyaların qəbulu ekoloji problemlərin həlli və kənd təsərrüfatının uzunmüddətli davamlılığının təmin edilməsi üçün çox vacibdir. Bu tezis bərpa olunan enerji inteqrasiyası, dairəvi iqtisadiyyat təcrübələri, dəqiq kənd təsərrüfatı, suya qənaət üsulları və davamlı təchizat zəncirinin idarə edilməsi daxil olmaqla bir neçə əsas yenilikləri araşdırdı. Bu strategiyalar məhsuldarlığı və rəqabət qabiliyyətini artırarkən ətraf mühitə təsirləri azaltmaq potensialını nümayiş etdirərək mövcud tədqiqatlarla uyğunlaşdırılır.

Bərpa olunan enerji, dairəvi iqtisadiyyat təcrübələri və dəqiq kənd təsərrüfatı geniş şəkildə öyrənilsə də, gələcək tədqiqatlar bu yeniliklərin kiçik və orta ölçülü istehsalçılar, xüsusən də inkişaf etməkdə olan regionlar üçün genişləndirilməsinə yönəldilməlidir. Bundan əlavə, hökumətin təşviqləri və siyasəti ilə dəstəklənən bu texnologiyaların iqtisadi məqsədəuyğunluğu əlavə araşdırma tələb edir. Bu yaşıl strategiyaların davamlılığını təmin etmək üçün onların ətraf mühitə və sosial təsirlərinə dair uzunmüddətli tədqiqatlara ehtiyac var.

Gələcək tədqiqatlar həm də bütün qida tədarükü zəncirində yaşıl təcrübələrin inteqrasiyasını əhatə etməlidir, mənbədən tutmuş istehlaka qədər və istehlakçı davranışının dayanıqlı məhsullara tələbi necə artırma biləcəyini araşdırmalıdır. Nəhayət, iqlim dəyişikliyi gücləndikcə, dayanıqlığın yaradılmasında və dəyişən kənd təsərrüfatı şəraitinə uyğunlaşmada yaşıl strategiyaların rolu ilə bağlı araşdırmalar vacib olacaqdır.

Yekun olaraq, yaşıl strategiyalar qida istehsalının daha dayanıqlı və dayanıqlı sistemə çevrilməsi üçün vacibdir. Davamlı tədqiqat və innovasiya problemlərin öhdəsindən gəlmək və qlobal qida sisteminin ekoloji cəhətdən məsuliyyətli və iqtisadi cəhətdən səmərəli olmasını təmin etmək üçün açaqdır.

İstifadə olunan ədəbiyyat siyahısı

1. Həsənov, E.M. (2019). Kənd təsərrüfatında innovativ və davamlı istehsal metodlarının tətbiqi. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Kənd Təsərrüfatı Elmləri jurnalı, 15(4), 45–53.
2. Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin məqalələr toplusu. (2022). Kənd təsərrüfatında yaşıl strategiyaların inkişafı
3. Nəsimova, L.T. (2020). Torpaq resurslarının səmərəli istifadəsi və ətraf mühitin mühafizəsi strategiyaları. Azərbaycan Ekologiya Jurnalı, 8(1), 60–68.
4. Rockström, J., et al. (2009). A Safe Operating Space for Humanity. *Nature*, 461(7263), 472–475.
5. Reardon, T., & Timmer, C.P. (2014). Five Inter-linked Transformations in the Asian Agrifood Economy: Food Security and Sustainability Implications. *Global Food Security*, 3(2), 108–117.
6. Schader, C., et al. (2015). The role of ecological and organic agriculture in meeting global food demand. *Agricultural Systems*, 132, 1–13.
7. World Resources Institute. (2019). *Creating a Sustainable Food Future: A Menu of Solutions to Feed Nearly 10 Billion People by 2050*.
8. Pretty, J., *Agroecology: Sustainable Intensification and the Role of Innovation*. (2018). *Journal of Sustainable Agriculture*, 43(3), 1–19.
9. Goodman, W., & Minner, J. (2019). Vertical Farming as an Urban Food Solution. *Journal of Urban Planning and Development*, 145(4).
10. <https://www.oecd.org/greengrowth/sustainable-agriculture/48289829.pdf>

Müasir Dövrə Yaşıl İqtisadiyyat və Dayanıqlı İnkişafın Əhəmiyyəti
Mühasibat və iqtisadiyyat kafedrasının dosenti Lalə Müsəllim qızı Vəliyeva
Sumqayıt Dövlət Universiteti,
lale-sdu@mail.ru

Xülasə: Azərbaycan yaşıl iqtisadiyyat və dayanıqlı inkişaf sahəsində əhəmiyyətli addımlar ataraq iqtisadi inkişafını ekoloji davamlılıqla tarazlaşdırmağa çalışır. Enerji sektorunda, xüsusilə bərpa olunan mənbələrdən istifadə genişləndirilir; bu çərçivədə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur kimi bölgələrdə “yaşıl enerji zonaları” yaradılır. Kənd təsərrüfatında isə su və torpaq resurslarının qorunması üçün davamlı texnologiyalar tətbiq olunur, damcı suvarma və təbii gübrələrdən istifadəyə üstünlük verilir ki, bu da məhsuldarlığı artıraraq ekosistemin sağlamlığını qoruyur. Şəhərsalma və nəqliyyat sahələrində karbon emissiyalarını azaltmaq və enerjiyə qənaət üçün ağıllı şəhər konsepsiyası tətbiq edilir.

Dayanıqlı inkişafın müasir dünyadakı əhəmiyyətini artıran amillərdən biri də iqtisadi böhranlar və resursların tükənməsi ilə bağlı narahatlıqlardır. Qlobal iqtisadi sistemdə yaranan böhranlar, təbii resursların qeyri-davamlı şəkildə istismarı nəticəsində uzunmüddətli iqtisadi risklər yaradır. Məsələn, enerji istehsalında bərpa olunmayan resursların, xüsusilə də neft və kömür kimi fosil yanacaqların istifadəsi həm iqtisadi, həm də ekoloji baxımdan ciddi problemlərə gətirib çıxarır. Beynəlxalq səviyyədə Azərbaycanın Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə uyğunlaşması ölkəyə yeni texnologiyalara və resurslara çıxış imkanı yaradır. Beləliklə, Azərbaycan yaşıl iqtisadiyyata keçidlə iqtisadi inkişafını ekoloji baxımdan davamlı qurmağa yönəlir, bu isə həm ölkə daxilində rifahı artırır, həm də qlobal ekoloji problemlərin həllinə töhfə verir.

Açar sözlər: Yaşıl iqtisadiyyat, dayanıqlı inkişaf, ekoloji davamlılıq, təbii resursların qorunması, bərpa olunan enerji

Summary: Azerbaijan is trying to balance its economic development with environmental sustainability by taking significant steps in the field of green economy and sustainable development. In the energy sector, the use of renewable sources in particular is expanding; in this framework, "green energy zones" are created in regions such as Karabakh and Eastern Zangezur. In agriculture, sustainable technologies are applied to protect water and soil resources, preference is given to drip irrigation and the use of natural fertilizers, which increase productivity and protect the health of the ecosystem.

One of the factors that increases the importance of sustainable development in the modern world is economic crises and concerns about resource depletion. Crises in the global economic system create long-term economic risks as a result of unsustainable exploitation of natural resources. For example, the use of non-renewable resources, especially fossil fuels such as oil and coal, in energy production leads to serious problems from both economic and environmental perspectives.

The smart city concept is applied to reduce carbon emissions and save energy in the areas of urban planning and transportation. At the international level, Azerbaijan's adaptation to the Sustainable Development Goals provides the country with access to new technologies and resources. Thus, by

transitioning to a green economy, Azerbaijan aims to make its economic development ecologically sustainable, which both increases prosperity within the country and contributes to the solution of global environmental problems.

Keywords: Green economy, sustainable development, environmental sustainability, protection of natural resources, renewable energy

Son illərdə yaşıl iqtisadiyyat və dayanıqlı inkişaf anlayışları, qlobal iqtisadi və sosial mühitdə önəmli yer tutur. Bu anlayışların yaranma səbəbləri bir neçə əsas faktora dayanır. İlk növbədə, sənaye inqilabından bu yana sürətli iqtisadi inkişaf və urbanizasiya təbiət resurslarının həddindən artıq istifadəsinə və təbii mühitin pozulmasına səbəb olub. Atmosferə buraxılan karbon dioksid və digər zərərli qazların miqdarı ətraf mühitin həddindən artıq çirklənməsinə gətirib çıxarıb və nəticədə iqlim dəyişikliyi problemi meydana gəlib. Bu kimi qlobal çağırışlar təbiətə daha az ziyan vuran iqtisadi modellərə ehtiyac olduğunu göstərir və yaşıl iqtisadiyyat bu ehtiyacdən doğur.

Yaşıl iqtisadiyyat, ənənəvi iqtisadiyyatdan fərqli olaraq, yalnız iqtisadi artımı deyil, həm də ekoloji davamlılıq və sosial ədalətə nəzərə alan bir modeldir (Bayramov E., & Əliyeva G. 2021). Ətraf mühitin qorunması, iqtisadi fəaliyyətin təbiətə minimum təsirlə həyata keçirilməsi yaşıl iqtisadiyyatın əsas prinsiplərindəndir. Təbiət resurslarının məhdud olduğu bir dünyada iqtisadi fəaliyyətlərin davamlı ola bilməsi üçün bu resursların qorunması və optimal istifadəsi olduqca vacibdir. İqlim dəyişikliyi və bioloji müxtəlifliyin azalması kimi problemlər yaşıl iqtisadiyyat modelinə keçid üçün əsas səbəblərdən biridir.

Müasir dövrdə dayanıqlı inkişafın əhəmiyyəti yalnız ekoloji məsələlərlə məhdudlaşmır. Bu konsepsiya eyni zamanda sosial ədalət, gələcək nəsillərə resursların qorunmuş şəkildə ötürülməsi və iqtisadi inkişafın hamı üçün əlçatan olmasını hədəfləyir. Dayanıqlı inkişaf anlayışının əsas məqsədlərindən biri, resursların indiki nəsəl tərəfindən məsuliyyətli şəkildə istifadə edilməsini təmin etməkdir ki, gələcək nəsillər də bu resurslardan yararlanıb bilsinlər. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri (DİM) də, 2030-cu ilədək yoxsulluğun azaldılması, bərabərlik və ətraf mühitin qorunması kimi müxtəlif istiqamətlər üzrə inkişafı dəstəkləyir.

Dayanıqlı inkişafın müasir dünyadakı əhəmiyyətini artıran amillərdən biri də iqtisadi böhranlar və resursların tükənməsi ilə bağlı narahatlıqlardır. Qlobal iqtisadi sistemdə yaranan böhranlar, təbii resursların qeyri-davamlı şəkildə istismarı nəticəsində uzunmüddətli iqtisadi risklər yaradır. Məsələn, enerji istehsalında bərpa olunmayan resursların, xüsusilə də neft və kömür kimi fosil yanacaqların istifadəsi həm iqtisadi, həm də ekoloji baxımdan ciddi problemlərə gətirib çıxarır. Yaşıl iqtisadiyyatın təşviq etdiyi bərpa olunan enerji mənbələri, bu problemlərin həlli üçün etibarlı bir alternativ yaradır və həm iqtisadi artım, həm də ətraf mühitin qorunmasını dəstəkləyir (İqtisadiyyat Nazirliyi və BMT Ətraf Mühit Proqramı 2020).

Yaşıl iqtisadiyyat və dayanıqlı inkişaf modelləri cəmiyyətlərin uzunmüddətli rifahını təmin etməyə yönəlmişdir. Bu anlayışlar həm milli, həm də qlobal səviyyədə daha sağlam, bərabər və təmiz gələcək qurmağa kömək edir. Davamlı istehsal və istehlak vərdişlərinin yayılması, təmiz enerji mənbələrinə keçid və təbii ehtiyatların qorunması vasitəsilə dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə çatmaq mümkündür. Bu mənada, yaşıl iqtisadiyyat və dayanıqlı inkişaf həm qlobal, həm də lokal miqyasda qarşılıqlı əlaqəli və bir-birini tamamlayan konsepsiyalardır. İqtisadiyyatın yaşıl modellərə keçidi müasir dövrün ən vacib

məsələlərindən biridir və bu prosesin dəstəklənməsi, cəmiyyətlərin gələcək nəsillər üçün sağlam və yaşıl bir dünya təmin etməsi üçün vacibdir.

Yaşıl iqtisadiyyatın əsas prinsipləri təmiz enerji istifadəsi, resursların effektiv idarə olunması və karbon emissiyalarının azaldılması ilə bağlıdır. Bu prinsiplər, iqtisadi fəaliyyətlərin həm insan rifahını artırmasını, həm də ətraf mühitin qorunmasını təmin etməyə yönəlmişdir. Yaşıl iqtisadiyyat, ənənəvi iqtisadi modeldən fərqli olaraq, ekosistemin qorunması və təbii resursların uzunmüddətli saxlanması ilə bağlı məsələlərə xüsusi diqqət yetirir.

Birinci prinsip – təmiz enerji, yaşıl iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafını təmin edən əsas faktorlardan biridir. Təmiz enerji mənbələri günəş, külək, su və geotermal enerji kimi bərpa olunan resurslardan əldə olunur. Bu enerji növləri, fosil yanacaqların istifadəsi ilə müqayisədə atmosfərə zərərli maddələr buraxmır və karbon izini minimuma endirir. Təmiz enerji mənbələrinin iqtisadiyyatda geniş tətbiqi yalnız ətraf mühitin qorunmasına deyil, eyni zamanda enerji təhlükəsizliyinə və uzunmüddətli iqtisadi inkişafa da dəstək verir.

İkinci prinsip, resursların effektiv istifadəsi, yaşıl iqtisadiyyatın əsas hədəflərindəndir. Resursların optimal istifadəsi yalnız təbii ehtiyatların qorunmasına deyil, həm də istehsal prosesində itkilərin azaldılmasına və iqtisadi səmərəliliyin artırılmasına səbəb olur. İqtisadi fəaliyyətlərdə resursların düzgün istifadəsi ekosistemdə balansı qoruyur və tullantıların azaldılmasını təmin edir. Məsələn, sənaye sahələrində texnoloji yeniliklər tətbiq olunmaqla, istehsalatda xammaldan maksimum istifadə edilməsinə və həmçinin yan məhsulların yenidən dövriyyəyə daxil edilməsinə nail olunur. Beləliklə, təbiətin yenilənməsi və ekosistemin qorunması üçün vacib şərtlər yaranır.

Üçüncü prinsip – karbon emissiyalarının azaldılması, yaşıl iqtisadiyyatın digər vacib komponentlərindən biridir. Karbon emissiyalarının yüksək səviyyədə olması qlobal istiləşməyə və iqlim dəyişikliyinə səbəb olur. Bu proses ekosistemlərin məhv olmasına, su ehtiyatlarının azalmasına və təbii fəlakətlərin artmasına gətirib çıxarır. Karbon emissiyalarının azaldılması məqsədilə hökumətlər və şirkətlər arasında ciddi əməkdaşlıq tələb olunur. Bu məqsədlə, “karbon vergisi” tətbiqi, bərpa olunan enerji mənbələrinə keçid və daha səmərəli texnologiyaların istifadəsi kimi tədbirlər həyata keçirilir. Az karbonlu iqtisadi modelə keçid, həmçinin yeni iş yerlərinin yaradılması və iqtisadi inkişafa təkan verir.

Beləliklə, yaşıl iqtisadiyyatın əsas prinsipləri olan təmiz enerji, resursların effektiv istifadəsi və karbon emissiyalarının azaldılması həm iqtisadi, həm də ekoloji baxımdan davamlı bir gələcək qurmağa yönəlmişdir. Bu prinsiplərin həyata keçirilməsi, gələcək nəsillər üçün daha sağlam və yaşıl bir dünya təmin etmək üçün vacibdir. Yaşıl iqtisadiyyat yalnız ətraf mühitin qorunması ilə məhdudlaşmayıb, həm də sosial və iqtisadi baxımdan bir çox üstünlüklər təklif edir. Ənənəvi iqtisadi modeldən fərqli olaraq, yaşıl iqtisadiyyat uzunmüddətli davamlılığını təmin etmək məqsədilə həm ekoloji balansını, həm də sosial rifahını nəzərə alır (Mammadov İ., & Quliyev F. 2023).

İlk olaraq, yaşıl iqtisadiyyatın sosial faydalarına nəzər yetirək. Yaşıl iqtisadiyyatın tətbiqi daha sağlam və təmiz bir yaşayış mühiti yaradır. Təmiz enerji mənbələrinin istifadəsi, ekoloji tarazlığı qoruyur və ətraf mühitin çirklənməsini azaldır ki, bu da insan sağlamlığı üçün vacibdir. Eyni zamanda, yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı, məşğulluq səviyyəsini artırmağa kömək edir. Bərpa olunan enerji sektorunda və ekoloji texnologiyalarda yeni iş yerlərinin yaradılması, işsizliyin azalmasına və sosial rifahın yüksəlməsinə gətirib çıxarır. Bununla yanaşı, yaşıl iqtisadiyyat sosial ədaləti təşviq edir, çünki təbii resurslar daha bərabər paylanır və gələcək nəsillərin ehtiyacları da nəzərə alınır.

İqtisadi faydalar baxımından, yaşıl iqtisadiyyat resursların daha səmərəli istifadəsi və uzunmüddətli iqtisadi sabitlik yaradır. Bərpa olunan enerji mənbələrinin tətbiqi, ölkələrin enerji asılılığını azaldır və daha sabit iqtisadi mühit yaradır. Məsələn, neft və qaz kimi qeyri-bərpa olunan enerji mənbələrinə tələbatın azalması, bazarda qiymət dalğalanmalarını azaldır və iqtisadi sabitliyi artırır. Bundan əlavə, yaşıl iqtisadiyyat, təbiətdən istifadə edərkən onun yenilənmə qabiliyyətini də nəzərə alır ki, bu da iqtisadi inkişafın uzunmüddətli olmasına və resursların gələcək nəsillər üçün saxlanmasına şərait yaradır.

Yaşıl iqtisadiyyatın tətbiqi, həmçinin innovativ texnologiyaların inkişafını təşviq edir. Bu texnologiyalar tullantıların azaldılması, resurslardan optimal istifadənin təmin edilməsi və enerjinin səmərəli istifadəsi üçün yeni həllər yaradır. Məsələn, təmiz texnologiyalar sayəsində sənaye sektorunda daha az xammal sərf edilir və eyni zamanda daha çox dəyər yaradan məhsullar istehsal olunur. Bu da uzunmüddətli iqtisadi gəlirlər və rəqabət üstünlüyü təmin edir.

Beləliklə, yaşıl iqtisadiyyat, həm sosial rifahı yüksəldir, həm də iqtisadi sabitlik və inkişaf yaradır. Bu model gələcək nəsillərə daha sağlam və stabil bir dünya miras qoymağa imkan verərək, qlobal rifahın və dayanıqlı inkişafın təmin edilməsinə kömək edir.

Yaşıl iqtisadiyyatın geniş miqyasda tətbiqi üçün bir sıra innovativ yanaşmalar və strategiyalar həyata keçirilməkdədir. Bu yanaşmaların əsasında ekoloji və iqtisadi maraqları birləşdirərək uzunmüddətli davamlılıq yaratmaq dayanır. Müxtəlif sektorlar üzrə ekoloji dayanıqlığı təmin edən yeni həll yolları, həm ətraf mühitin qorunmasını, həm də iqtisadi səmərəliliyin artırılmasını hədəfləyir.

Bərpa olunan enerji sektorunda innovativ yanaşmalar yaşıl iqtisadiyyatın əsas tərkib hissələrindən biridir. Günəş panellərinin və külək turbinlərinin inkişaf etdirilməsi və istifadəsinin genişləndirilməsi sayəsində təmiz enerji mənbələri daha əlçatan və səmərəli hala gəlib. Bundan əlavə, enerji saxlama texnologiyalarının təkmilləşdirilməsi ilə bu enerji növlərinin fasiləsiz təchizatı mümkün olur ki, bu da ənənəvi enerji mənbələrindən asılılığı azaldır. Yeni texnologiyalar sayəsində enerji istehsalı və istehlakı arasında tarazlıq yaranır, bununla da enerjiden israf olmadan istifadə edilir.

İstehsal və istehlakda dövrü iqtisadiyyat konsepsiyası da yaşıl iqtisadiyyatın tətbiqində mühüm rol oynayır. Dövrü iqtisadiyyat, tullantıların minimuma endirilməsini və resursların davamlı dövriyyəsinə təşviq edir. Məsələn, istehsalatda artıq qalan xammal və tullantılar yenidən istifadəyə cəlb olunur, bu isə həm xammal xərclərini azaldır, həm də ətraf mühitə ziyanı minimuma endirir. Dövrü iqtisadiyyatın təşviqi ilə sənaye sektoru ekoloji cəhətdən daha məsuliyyətli davranmağa başlayır və təbii resursların qorunması təmin edilir (Çernov A., 2018)

Kənd təsərrüfatında da yaşıl iqtisadiyyata uyğun innovativ həllər həyata keçirilməkdədir. Davamlı kənd təsərrüfatı metodları, həm məhsuldarlığı artırır, həm də torpağın uzunmüddətli sağlamlığını qoruyur.

Məsələn, torpağın təbii bərpa olunma qabiliyyətini dəstəkləyən üsullar, suyun səmərəli istifadəsi, təbii gübrələrdən istifadə kimi praktikalar ekosistemin davamlılığını təmin edir. Aqroekoloji yanaşmalar həm məhsul keyfiyyətini artırır, həm də kənd təsərrüfatı sahəsinin ekoloji tarazlığa töhfə verməsini təmin edir.

Yaşıl iqtisadiyyatın tətbiqində şəhərlərin dayanıqlı inkişafı da önəmli sahələrdən biridir. "Ağıllı şəhər" konsepsiyası, enerji və su resurslarının səmərəli istifadəsini, ekoloji cəhətdən təmiz nəqliyyat vasitələrinin geniş yayılmasını və tullantıların idarə olunmasını dəstəkləyir. Ağıllı şəhər texnologiyaları, nəqliyyatda karbon izini azaltmaq, enerji qənaəti yaratmaq və yaşayış mühitini yaxşılaşdırmaq üçün müasir həllər təklif edir. Bu yanaşma, əhalinin həyat keyfiyyətini artırmaqla yanaşı, şəhərlərin ekoloji davamlılığını da təmin edir.

Beləliklə, yaşıl iqtisadiyyatın tətbiqi müxtəlif sektorlarda innovativ yanaşmalar vasitəsilə həyata keçirilir. Bərpa olunan enerji, dövrü iqtisadiyyat, davamlı kənd təsərrüfatı və ağıllı şəhər texnologiyaları kimi həllər yaşıl iqtisadiyyatın əsasını təşkil edir. Bu innovasiyalar, ekoloji və iqtisadi tarazlıq yaradaraq cəmiyyətlərin dayanıqlı inkişafa doğru irəliləməsinə şərait yaradır.

Azərbaycan son illərdə yaşıl iqtisadiyyat və dayanıqlı inkişaf prinsiplərini iqtisadi inkişaf strategiyasına inteqrasiya etmək istiqamətində mühüm addımlar atır. Ölkənin təbii ehtiyatlarına zənginliyi və qlobal enerji bazarında əhəmiyyətli rolu, yaşıl iqtisadiyyata keçidi xüsusi əhəmiyyətli edir. Neft və qaz sektorunda uzun müddət aparıcı rol oynayan Azərbaycan, eyni zamanda bərpa olunan enerji mənbələrinə keçid və ekoloji dayanıqlığı artırmaq üçün tədbirlər həyata keçirir. Dayanıqlı iqtisadiyyat strategiyası, ətraf mühitin qorunması və gələcək nəsillərə resursların saxlanması məqsədilə yeni yanaşmaları təşviq edir.

Azərbaycanın yaşıl iqtisadiyyat sahəsində prioritetlərindən biri, bərpa olunan enerji potensialından istifadənin artırılmasıdır (Abbasov R., & Həsənov S., 2019). Külək, günəş və su enerjisindən istifadənin genişləndirilməsi istiqamətində müxtəlif layihələr həyata keçirilir. 2020-ci ildən sonra qəbul edilən dövlət proqramları və "yaşıl enerji zonaları" yaradılması kimi layihələr, ölkənin enerji ehtiyaclarını təmiz və dayanıqlı mənbələrdən təmin etmək məqsədi daşıyır. Xüsusilə, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında bərpa olunan enerji infrastrukturlarının qurulması və bu ərazilərin yaşıl enerji mərkəzinə çevrilməsi üçün planlar həyata keçirilir. Bu yanaşma həm yerli iqtisadiyyata, həm də ekoloji tarazlığın qorunmasına müsbət təsir edir.

Daha bir əhəmiyyətli sahə olan kənd təsərrüfatında da dayanıqlı inkişaf prinsiplərinə uyğun yeniliklər tətbiq olunur. Azərbaycan torpaq və su resurslarının qorunmasını prioritet hesab edir və bu istiqamətdə davamlı kənd təsərrüfatı texnologiyalarını tətbiq etməyə çalışır. Məsələn, suyun daha effektiv istifadəsini təmin edən damcı suvarma sistemləri və təbii gübrələrin istifadəsi geniş yayılmaqdadır. Bu, həm məhsuldarlığı artırır, həm də torpağın sağlamlığını qoruyur. Davamlı kənd təsərrüfatı tədbirləri, ölkənin kənd təsərrüfatı sektorunu daha rəqabətqabiliyyətli edir və ekosistemin qorunmasına töhfə verir.

Şəhərsalma və nəqliyyat sahələrində də yaşıl iqtisadiyyat prinsiplərinin tətbiqi diqqət mərkəzindədir. Bakı və digər böyük şəhərlərdə tullantıların idarə olunması, ictimai nəqliyyatın inkişafı və ekoloji cəhətdən təmiz nəqliyyat vasitələrinin genişləndirilməsi istiqamətində layihələr həyata keçirilir. Ağıllı şəhər konsepsiyasının tətbiqi, şəhərlərin enerjiyə qənaətini təmin etmək və karbon emissiyalarını azaltmaq məqsədini güdür. Bu layihələr, şəhər infrastrukturunu daha ekoloji davamlı hala gətirməklə yanaşı, əhəlinin həyat keyfiyyətini də artırır.

Daha geniş perspektivdə, Azərbaycan yaşıl iqtisadiyyat sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıqlara da önəm verir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri (DİM) ilə uyğunlaşaraq, ölkə dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə nail olmaq üçün müxtəlif beynəlxalq təşkilatlarla birgə işlər aparır. Bu əməkdaşlıqlar, Azərbaycanın yaşıl iqtisadiyyat və ekoloji dayanıqlıq sahəsində yeni texnologiyalar və resurslara çıxışını asanlaşdırır, həmçinin yerli və qlobal ekoloji problemlərin həllinə töhfə verir.

Beləliklə, Azərbaycan yaşıl iqtisadiyyata keçid və dayanıqlı inkişaf prinsiplərini reallaşdırmaq üçün müxtəlif sahələrdə konkret tədbirlər görməkdədir. Bərpa olunan enerji, davamlı kənd təsərrüfatı və ağıllı şəhər texnologiyaları sahələrindəki innovasiyalar, ölkənin davamlı gələcəyini təmin etməyə və təbii ehtiyatların gələcək nəsillərə çatdırılmasına xidmət edir. Bu tədbirlər, Azərbaycanın həm iqtisadi, həm də ekoloji cəhətdən uzunmüddətli dayanıqlığını təmin edərək ölkənin beynəlxalq səviyyədə yaşıl iqtisadiyyat istiqamətində nümunə olmasına kömək edir.

Nəticə

Azərbaycanın yaşıl iqtisadiyyata keçid istiqamətində həyata keçirdiyi strategiyalar ölkənin ekoloji və iqtisadi potensialını yeni səviyyəyə qaldırmağa xidmət edir. Bərpa olunan enerji, davamlı kənd təsərrüfatı və müasir şəhərsalma kimi sahələrdə yeniliklər tətbiq edərək, Azərbaycan ekosistemi qorumağı və təbii resursların uzunmüddətli istifadəsini təmin etməyi hədəfləyir. Bu yanaşma ölkənin iqtisadi sabitliyini artırmaqla yanaşı, əhalinin rifahını və yaşayış keyfiyyətini də yüksəltməyə kömək edir. İnnovativ texnologiyaların və beynəlxalq təcrübənin tətbiqi ilə Azərbaycan qlobal ekoloji və iqtisadi çağırışlara daha dayanıqlı və çevik cavab verməyi qarşısına məqsəd qoyur. Bu strategiyalar, həm ölkənin daxili inkişafını təmin edir, həm də gələcək nəsillərə davamlı bir mühit yaratmağa yönəlmişdir. Beləliklə, yaşıl iqtisadiyyat Azərbaycanın qlobal ekoloji səylərdə fəal iştirakçı olmasına və regional ekoloji dayanıqlıq nümunəsinə çevrilməsinə zəmin yaradır.

Azərbaycanın yaşıl iqtisadiyyata keçidini sürətləndirmək və dayanıqlı inkişafı təmin etmək üçün bəzi strateji təkliflər irəli sürülə bilər. İlk növbədə, bərpa olunan enerji layihələrinin genişləndirilməsi məqsədilə dövlət dəstəyi və investorlar üçün vergi güzəştləri tətbiq oluna bilər. Bu, xüsusilə günəş və külək enerjisi sektorlarında yerli və xarici sərmayələrin cəlb edilməsini təşviq edir.

Eyni zamanda, kənd təsərrüfatında ekoloji texnologiyaların və metodların daha geniş tətbiqi üçün fermerlərə təlimlər və maliyyə dəstəyi göstərilə bilər. Davamlı suvarma sistemləri və təbii gübrələrdən istifadə ilə məhsuldarlıq artırıla bilər, bu da ekoloji və iqtisadi faydalar təmin edir.

Şəhər ərazilərində isə ağıllı nəqliyyat və tullantıların idarə edilməsi sistemlərinə yatırım etmək təklif olunur. İctimai nəqliyyat sisteminin gücləndirilməsi və elektrik nəqliyyat vasitələrinin təşviqi şəhər ekosisteminin qorunmasını təmin edir.

Sonda, yaşıl iqtisadiyyatın bütün sektorlara inteqrasiyası üçün əhalini maarifləndirmək və yaşıl həyat tərzini təşviq edən proqramlar hazırlanmalıdır. Bu, hər bir fərdin dayanıqlı inkişaf prosesinə töhfə verməsinə və ölkənin uzunmüddətli ekoloji və iqtisadi məqsədlərinə çatmasına dəstək verir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abbasov R., & Həsənov S. (2019). Azərbaycanın enerji təhlükəsizliyində bərpa olunan enerji mənbələrinin rolu. *Enerji və Ekologiya Araşdırmaları*, 8(3), 89-97.
2. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi. (2023). *Azərbaycanın dayanıqlı inkişaf strategiyası*. Bakı: İqtisadi Araşdırmalar Mərkəzi.
3. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. (2022). *Azərbaycanın ətraf mühit göstəriciləri*. Bakı: Dövlət Statistika Komitəsi.
4. Beynəlxalq Enerji Agentliyi. (2021). *Qafqaz regionunda bərpa olunan enerji və dayanıqlı inkişaf*. Beynəlxalq Enerji Agentliyi Nəşrləri.
5. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı. (2015). *Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri*. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı İnkişaf Proqramı (UNDP).
6. Çernov A. (2018). *Dövrü iqtisadiyyat və dayanıqlı kənd təsərrüfatı: Azərbaycan üçün tətbiqi modellər*. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
7. İqtisadiyyat Nazirliyi və BMT Ətraf Mühit Proqramı. (2020). *Azərbaycanın bərpa olunan enerji potensialı və yaşıl iqtisadiyyata keçid*. Bakı: İqtisadi İnkişaf və Ətraf Mühit Nazirliyi.

8. Mammadov İ., & Quliyev F. (2023). Ağıllı şəhər texnologiyaları və şəhər ekosisteminin inkişafı. Azərbaycan Şəhərsalma və Memarlıq Jurnalı, 5(1), 21-30.
9. Ümumdünya Bankı. (2022). Yaşıl iqtisadiyyat və sosial rifah: Azərbaycanın perspektivləri. Ümumdünya Bankı Hesabatı.
10. Bayramov E., & Əliyeva G. (2021). Yaşıl iqtisadiyyatın qlobal inkişafı və Azərbaycan üçün perspektivlər. Bakı Universiteti İqtisadiyyat və İdarəetmə Jurnalı, 15(2), 45-56.

Yaşıl İqtisadiyyatın Dünya Əhalisinin Rifahının Yüksəlməsində Rolu

i.ü.f.d dos.Rizayeva Vildan Zahid qızı

vildan.vildan@mail.ru

müəllim Vəliyeva Günay Yaqub qızı-

gunayvaliyeva01@gmail.com

Xülasə

Yaşıl iqtisadiyyat resurslara qarşı məsuliyyətli münasibəti nəzərdə tutan iqtisadi inkişaf modelidir. O, iqtisadi artım və təbii ehtiyatların qorunması arasında ağlabatan kompromis tapmağa yönəlib. Bu, davamlı inkişafdır və dünyanın bir çox ölkələrinin, o cümlədən Azərbaycanın ən mühüm uzunmüddətli hədəfi olaraq qalır. Amma buna nail olmaq üçün yaşıl iqtisadiyyatı formalaşdırmaq şərtidir. Yaşıl iqtisadiyyat davamlı inkişafa nail olmaq və kütləvi miqyasda yoxsulluğu aradan qaldırmaq potensialına malikdir və buna görə də dünya liderlərinin, vətəndaş cəmiyyətinin və aparıcı şirkətlərin birgə səylərini tələb edir.

Ekoloji və iqtisadi cəhətdən davamlı inkişafın təməlini yaşıl iqtisadi investisiyalar təşkil edir. Yaşıl iqtisadiyyata investisiyaların davamlı inkişafa təsirlərinə gəldikdə isə, yaşıl integrasiyalar iqtisadi sistemə və davamlı inkişafa nəzarət etmək və sabitləşdirməkdə həlledici mövqə daşıya bilər. İqtisadiyyatı davamlı inkişaf etdirmək üçün yaşıl sərmayələrin rolu çox əhəmiyyətlidir. Çünki yaşıl investisiya ekoloji cəhətdən daha təmiz və davamlı investisiya növüdür. İntegrasiyalar obyektiv olaraq yaşıl iqtisadiyyatın hərəkət verici qüvvəsidir, ümumilikdə iqtisadiyyatın davamlı şəkildə inkişafının təminatçısıdır. Yaşıl investisiyalar cəmiyyətin tələblərini ödəyər və maliyyə müəssisələrinin imicinin, nüfuzunun artmasına kömək ola bilər.

Açar sözlər: Yaşıl iqtisadiyyat, iqtisadi artım, rifah, ekoloji və sosial amillər, yaşıl investisiyalar.

Abstract

Green economy is a model of economic development that assumes a responsible attitude towards resources. It aims to find a reasonable compromise between economic growth and conservation of natural resources. This is sustainable development and remains the most important long-term goal of many countries of the world, including Azerbaijan. But to achieve this, it is necessary to form a green economy. A green economy has the potential to achieve sustainable development and eradicate poverty

on a massive scale and therefore requires the joint efforts of world leaders, civil society and leading companies.

Green economic investments form the basis of ecologically and economically sustainable development. As for the impact of green economy investments on sustainable development, green integrations can play a decisive role in controlling and stabilizing the economic system and sustainable development. The role of green investments is very important for the sustainable development of the economy. Because green investment is an ecologically cleaner and more sustainable type of investment. Investments are objectively the driving force of the green economy, and they are the guarantor of the sustainable development of the economy in general. Green investments can meet the demands of society and help increase the image and reputation of financial institutions.

Key words: Green economy, economic growth, welfare, ecological and social factors, green investments.

Yaşıl İqtisadiyyat Modeli

Yaşıl iqtisadiyyat resurslara qarşı məsuliyyətli münasibəti nəzərdə tutan iqtisadi inkişaf modelidir. O, iqtisadi artım və təbii ehtiyatların qorunması arasında ağlabatan kompromis tapmağa yönəlib. Bu, davamlı inkişafdır və dünyanın bir çox ölkələrinin, o cümlədən Azərbaycanın ən mühüm uzunmüddətli hədəfi olaraq qalır. Amma buna nail olmaq üçün yaşıl iqtisadiyyatı formalaşdırmaq şərtidir.

Uzun müddət Azərbaycan Respublikasının, eləcə də dünyanın əksər dövlətlərinin inkişafı əsasən təbii ehtiyatlardan intensiv və səmərəsiz istifadə etməklə iqtisadi yüksəlişə nail olmağa yönəlmişdir. Son illər aydın olmuşdur ki, ekoloji və sosial amillər lazımı qaydada nəzərə alınmasa həm iqtisadi artıma həm indiki, həm də gələcək nəsillər üçün təhlükə yaradacaq.

Azərbaycan Respublikasında “yaşıl iqtisadiyyat” anlayışı insanların rifahının yüksəlməsinə və sosial ədalətin möhkəmlənməsinə, eyni zamanda ətraf mühitə qarşı risklərin əhəmiyyətli dərəcədə azaldılmasına, təbii kapitalın qorunmasına və artırılmasına, resurslardan səmərəli istifadəyə və ölkənin təbii ekosistemlərinin mühafizəsinin stimullaşdırılmasına yönəldilib.

Yaşıl iqtisadiyyatda gəlir və məşğulluq artımı karbon emissiyalarını və çirklənməni azaltmaq, qadınlar və kişilər üçün əlçatan olan yaşıl iş yerləri və sağlam ətraf mühit yaratmaq, enerji, resurslar və ekosistem xidmətlərindən istifadənin səmərəliliyini artırmaq üçün dövlət və özəl investisiyalar hesabına həyata keçirilir.

XX əsrin ikinci yarısında bəşəriyyət Yer kürəsində çoxlu sayda əhalinin aclığını və yoxsulluğunu aradan qaldıraraq həyat və gələcək inkişaf üçün bir sıra zəruri resursların çatışmazlığı problemi ilə üzləşdi.

UNEP (Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ətraf Mühitə Proqramı) “yaşıl” iqtisadiyyatı insanların rifahını yaxşılaşdıran və sosial ədaləti təmin edən, eyni zamanda ətraf mühitə və onun tükənməsinə qarşı riskləri əhəmiyyətli dərəcədə azaldan iqtisadiyyat kimi müəyyən edir (ətraf mühitə investisiyalar, ətraf mühitə istixana qazı emissiyalarının azaldılması, səmərəli istifadə resursları, enerji və resurs səmərəliliyi məsələləri).

Beynəlxalq ekspertlər eyni fikirdədirlər ki, səmərəli innovasiyalara sərmayə qoymaqla yeni iqtisadi inkişaf yolu lazımdır: enerji səmərəliliyi, bərpa olunan enerji mənbələrinin inkişafı, dayanıqlı kənd təsərrüfatı üçün şərait yaradılması və əlverişli, ekoloji cəhətdən təmiz infrastrukturun

formalaşdırılması. Davamlı inkişaf yaşıl iqtisadiyyata keçidi tələb edir və investisiyalar bu baxımdan mühüm rol oynayır.

UNEP-ə görə, iqtisadiyyatın “yaşıllaşdırılmasına” investisiyalar 2011-2050-ci illərdə qlobal ÜDM-in 2%-ni təmin edəcək, cari və gələcək artım templəri iqlim dəyişikliyi, artan su qıtlığı və ekosistem xidmətlərinin itirilməsi ilə bağlı əhəmiyyətli risklərin qarşısını alacaq.

Yaşıl iqtisadiyyat öz vətəndaşlarının uğurlu gələcəyini təmin etmək istəyən ölkələrin inkişafı üçün zəruri yoldur. Bu gün belə hesab olunur ki, nə qədər çox resurs çıxarılıb istifadə edilsə, iqtisadiyyat üçün bir o qədər yaxşıdır. Amma bu, tamamilə anti-dayanıqlı mövqedir. İqtisadiyyat mövcud olduğu təbii mühitin asılı komponentidir və onun bir hissəsidir.

Son iki onillikdə formalaşmış "yaşıl" iqtisadiyyat konsepsiyası bu üç komponent - sosial, təbii, iqtisadi komponentlər arasında daha ahəngdar uyğunlaşma təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur, bu, bütün ölkələr qrupları - inkişaf etmiş, inkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatı ölkələri üçün məqbul olardı.

Yaşıl iqtisadiyyat nəzəriyyəsi üç aksioma əsaslanır:

- məhdud məkanda təsir dairəsini sonsuz şəkildə genişləndirmək mümkün deyil;
- məhdud resurslarla sonsuz artan ehtiyacları ödəmək mümkün deyil;
- Yer bütün səthləri bir-birinə bağlıdır.

Şəhərlərdə və iri yaşayış məntəqələrində enerji resurslarına qənaət prioritet məsələyə çevrilir. Bütün enerji istehlakının yarısı yaşayış binalarındadır.

Müasir şəraitdə “yaşıl” iqtisadiyyatın reallığa çevrilməsi üçün aşağıdakılar lazımdır:

- innovasiyaların dövlət və özəl biznes tərəfindən adekvat maliyyələşdirilməsi;
- vergitutma sistemində islahatların aparılması (çirkəndirici vergi);
- investisiya fondlarının yaradılması (daşınmaz əmlak);
- dövlət satınalmaları siyasəti;
- maliyyə institutlarının yaradılması;
- istehlakçıların mümkün iştirakı;
- işçi qüvvəsinin yenidən hazırlanması;
- hüquqi infrastruktur;
- yaşıl bankların yaradılması;
- qiymət;
- investisiyaların artımı.

Müxtəlif ölkələrdə “yaşıl” iqtisadiyyata keçid fərqli şəkildə baş verəcək, çünki bu, hər bir ölkənin təbii, insani, fiziki (süni) və institusional kapitalının xüsusiyyətlərindən, onun inkişaf səviyyəsindən və sosial-iqtisadi prioritetlərindən və cəmiyyətin ekoloji mədəniyyətindən asılıdır. Yaşıl iqtisadiyyat davamlı inkişafa nail olmaq və kütləvi miqyasda yoxsulluğu aradan qaldırmaq potensialına malikdir və buna görə də dünya liderlərinin, vətəndaş cəmiyyətinin və aparıcı şirkətlərin birgə səylərini tələb edir. Yoxsulluğun aradan qaldırılması və ümumi ekoloji resursların qorunması arasında qırılmaz əlaqə mövcuddur, çünki yoxsullar artan təbii kapitaldan birbaşa faydalanırlar. İnkişaf etmiş ölkələr inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bacarıq və səriştələrin inkişaf etdirilməsində, yaşıl iqtisadiyyat üçün beynəlxalq bazarın və hüquqi bazanın formalaşdırılmasında aparıcı rol oynayırlar. Yaşıl investisiyalar gələcəkdə iqtisadi inkişafın və böyümənin əsas mənbələrinə çevriləcək yeni sektorların və texnologiyaların inkişafına imkan verə bilər. Bunlara bərpa olunan enerji texnologiyaları, resurs və enerjiyə qənaət edən

bina və avadanlıqlar, aşağı karbonlu ictimai nəqliyyat sistemləri, yanacağa qənaət edən və təmiz enerji daşıyan nəqliyyat vasitələri üçün infrastruktur, tullantıların idarə edilməsi və təkrar emalı müəssisələri daxildir.

Bu inkişaf yolu kritik iqtisadi aktiv və ictimai sərvət mənbəyi kimi təbii kapitalı, xüsusən də gəlirləri və təhlükəsizliyi təbiətdən asılı olan yoxsullar üçün qorunmalı, gücləndirilməli və lazım gəldikdə bərpa etməlidir.

Yaşıl iqtisadiyyat planet, insanlar və mənfəət arasında balansdır.

Yaşıl İqtisadiyyatın əsas istiqamətləri bunlardır:

- Bərpa olunan enerji;
- Yaşıl binalar;
- Dayanıqlı nəqliyyat;
- Su ehtiyatlarının idarə edilməsi;
- Tullantıların idarə edilməsi;
- Torpaq idarəçiliyi.

Yaşıl iqtisadiyyat ekoloji riskləri və təhlükələri azaldan iqtisadiyyat növüdür. Onun əsas prinsipi ətraf mühitin pisləşməsi olmadan davamlı inkişafı təşviq etməkdir.

Davamlı inkişaf üç komponent - iqtisadi, sosial və ekoloji komponent arasında hərtərəfli əlaqəni nəzərdə tutur.

“Yaşıl iqtisadiyyat” konsepsiyası getdikcə ictimai rezonans qazanır.

Bu, ekspertlər, siyasətçilər, qeyri-hökumət təşkilatları tərəfindən fəal şəkildə müzakirə olunur. Ənənəvi iqtisadi artım modelindən “yaşıl iqtisadiyyat”a keçid təkə ayrı-ayrı milli iqtisadiyyatların deyil, bütövlükdə bütün planetin inkişafının davamlılığını və “yaşıl iqtisadiyyatın” təşviqini şərtləndirən qlobal tendensiyadır. inkişafın əsas və yeganə düzgün yoludur.

Praktik tətbiq baxımından müxtəlif “yaşıl iqtisadiyyat” alətlərindən istifadə olunur. Eyni zamanda, hətta dünyanın müxtəlif ölkələrinin milli siyasətlərində və inkişaf strategiyalarında ekoloji idarəetmə və ekoloji təhlükəsizlik problemləri müxtəlif cür şərh olunur.

Bununla belə, Azərbaycanda ekoloji idarəetmə və ekoloji təhlükəsizlik, “yaşıl” inkişafa ehtiyac getdikcə daha çox, o cümlədən ən yüksək səviyyədə gündəmə gətirilir. Eyni zamanda, “yaşıl iqtisadiyyat” dayanıqlı inkişafa nail olmaq və yoxsulluğun aradan qaldırılması üçün mühüm vasitədir. “Yaşıl iqtisadiyyat”a keçid həm potensial, həm də gözlənilən sosial-iqtisadi təsirləri əhatə edən fərdi planlar şəklində təqdim olunan ölkənin regionlarında həyata keçirilən tədbirlərin mürəkkəbliyini və bir-biri ilə əlaqəli olmasını nəzərdə tutur.

“Yaşıl” iqtisadiyyatda aşağıdakı istiqamətlər sistemi mövcuddur:

1. Bərpa olunan enerji mənbələrinin tətbiqi. Qeyd edək ki, ekoloqların fikrincə, planetdə əhəmiyyətli iqlim dəyişikliyi qarşısını almaq üçün bütün yanan mineral ehtiyatlarının yarısından çoxu kəşf edilməmiş qalmalıdır.

2. Tullantıların idarə olunması sisteminin təkmilləşdirilməsi. Hazırda inkişaf etmiş dünyada adambaşına gündə 1-3 kq arasında bərk məişət tullantıları istehsal olunur və təkə ABŞ-da bu miqdar hər 10 ildən bir 10% artır. Rusiyada poliqonlar ümumilikdə 2 min kvadratmetrdən çox ərazini tutur.

3. Su ehtiyatlarının idarə edilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi. Hazırda planetin hər altıncı sakini təzə içməli su qıtlığı yaşayır.

4. “Təmiz” (dayanıqlı, “yaşıl”) nəqliyyatın inkişafı. UNEP ümumi hərəkətliliyə xələl gətirmədən nəqliyyata, xüsusən də şəxsi nəqliyyat vasitələrinə tələbatı azaltmaq yolları üzərində işləyir.

5. Kənd təsərrüfatında üzvi əkinçilik. Bu, herbisidlərin, pestisidlərin, həmçinin süni mənşəli gübrələrin istifadəsindən imtina etməyi nəzərdə tutur. Üzvi əkinçilik məhsulları geni dəyişdirilmiş orqanizmləri ehtiva etmir, E-inqrediyentlərdən istifadə edilmədən emal edilir və qeyri-təbii maddələrlə təmasdan uzaq saxlanılır.

6. Mənzil-kommunal təsərrüfatında enerji səmərəliliyi. Effektiv olmayan istilik izolyasiya konstruksiyaları və istilik təchizatı sistemləri ilə təchiz edilmiş yaşayış komplekslərinin olması əhəmiyyətli istilik itkilərinə səbəb olur.

7. Ekosistemlərin qorunması və səmərəli idarə edilməsi. Biosferdə insan fəaliyyətinin bütün müxtəlifliyi dəyişikliklərə gətirib çıxarır ki, onların istiqaməti və dərəcəsi adətən ekoloji böhran adlanır.

“Yaşıl” iqtisadiyyatın bu sahələri aşağıdakı prinsiplərə uyğun inkişaf edir:

- ədalət (bərabərlik);
- hörmət (hamı üçün firavanlıq və rifah);
- ehtiyat tədbirləri (planetdəki maksimum yükləri nəzərə alaraq);
- iştirak (qərarların qəbulunda);
- idarəetmə (məsuliyyətlik);
- iqtisadi, sosial və ekoloji davamlılıq;
- səmərəlilik (sabit istehsal və istehlak);
- nəsillər arasında əlaqələr (gələcək investisiyalar).

“Yaşıl” iqtisadiyyat nəticələri ilə deyil, ekoloji problemlərin səbəbləri ilə işləyən, yanaşmanı, məhsulları və ən əsası istehlakçı davranışını kökündən dəyişən “yaşıl” texnologiyalara əsaslanır.

Bunlara daxildir:

- enerji səmərəliliyi və alternativ enerji,
- enerji idarəetmə sistemləri,
- ekoloji nəqliyyat;
- tullantıların, havaya və su emissiyalarının idarə edilməsi.

Bu texnologiyalar bizə müasir dünya iqtisadiyyatının qarşısına qoyduğu aşağıdakı məqsədlərə nail olmağa imkan verəcək:

1. Ətraf mühitin çirklənməsinin azaldılması və tikinti, istehsal, kənd təsərrüfatı və infrastruktur sektorlarında resurs səmərəliliyinin artırılması.

2. Yaşıl, daha təmiz enerjiyə (külək, günəş, geotermal, gelgit, hidro və bioenerji, tullantıdan enerjiyə, hidrogen) və aşağı karbonlu enerjiyə keçid vasitəsilə mənfi iqlim dəyişikliyinə azaldılması son istifadə prosesləri (elektrik və ya hibrid mühərriklər).

3. Temperatur anomaliyalarına davamlı erkən xəbərdarlıq sistemləri və texnologiyalarının yaradılması vasitəsilə həssaslığın azaldılması və iqlim dəyişikliyinə uyğunlaşma; biomüxtəlifliyin və meşə ehtiyatlarının təkmilləşdirilmiş idarə edilməsi.

4. Təbii kosmetika və əczaçılıq məhsulları da daxil olmaqla biomüxtəliflik ehtiyatlarından daha məhsuldar və davamlı istifadə yolu ilə rifahın artırılması.

“Yaşıl” iqtisadiyyat konsepsiyasının tərəfdarları hesab edirlər ki, mövcud iqtisadi sistem böhranlar və bazar uğursuzluqları ilə sübut olunduğu kimi qeyri-kamildir və mahiyyət etibarilə israfçılıqdır.

Ümumilikdə insanların, xüsusən də müəyyən qrupların həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasında müəyyən nəticələr versə də, bu sistemin fəaliyyətinin mənfi nəticələri əhəmiyyətlidir: ekoloji problemlər, təbii kapitalın tükənməsi, geniş yayılmış yoxsulluq, şirin su, ərzaq çatışmazlığı, enerji, insanların və ölkələrin bərabərsizliyi. Bütün bunlar gələcək nəsillər üçün təhlükə yaradır.

Yaşıl iqtisadiyyat davamlı inkişaf konsepsiyası ilə sıx bağlıdır. “Dayanıqlı inkişaf” termini 1983-cü ildə ətraf mühitin sürətli deqradasiyası və iqtisadi və sosial inkişafın təsirləri ilə bağlı artan narahatlıqlara cavab olaraq yaradılmış Ətraf Mühit və İnkişaf üzrə Dünya Komissiyası tərəfindən istifadə edilmişdir.

Davamlı inkişaf iqtisadi, sosial və ekoloji komponentlərin səmərəli qarşılıqlı əlaqəsini nəzərdə tutur və yaşıl iqtisadiyyat hər yerdə bu komponentlər arasında ahəngdar koordinasiyanı təmin etməyi hədəfləyir. Davamlı inkişafın dərin mahiyyəti həm biosferin, həm də sivilizasiyanın eyni vaxtda qorunub saxlanmasıdır.

Davamlı inkişafın təmin edilməsi məhdud təbii mühitdə əhalinin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və istehsalın hərtərəfli yaşllaşdırılmasının stimullaşdırılması ilə yanaşı, yaşıl iqtisadiyyatın əsas məqsədidir. Davamlılığa nail olmağın əsasən iqtisadiyyatın yaşllaşdırılmasından asılı olduğu artan etiraflar var.

Davamlı inkişaf və “yaşllaşdırma” konsepsiyasına keçid zərurəti təbii kapitalı istismar edən və həm indiki, həm də gələcək nəsillər üçün təhlükə yaradan hazırkı “qəhvəyi” iqtisadiyyatın fəaliyyətinin mənfi nəticələri ilə bağlıdır.

İqtisadiyyatı “yaşllaşdırmaq” üçün dövlətlərin istifadə edə biləcəyi bəzi vasitələri vurğulayaq:

-subsidiyalar və azaldılmış vergi dərəcələri, yeni “yaşıl” müəssisələr üçün vergi tətilləri şəklində dəstək;

- nizamnamə kapitalında iştirak payı şəklində prioritet sahələrin maddi təminatı;

- istehsalın bütün mərhələlərində “yaşıl” müəssisələrin fəaliyyətinə nəzarət;

- emissiya kvotalarının ticarəti;

mənəvi və fiziki cəhətdən köhnəlmiş avadanlıqların dəyişdirilməsi;

- tullantıların utilizasiyası və təkrar emal proqramlarının yaradılması;

- ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyalar sahəsində daha çox dövlət təhsil qrantlarının ayrılması.

Biz hesab edirik ki, “yaşıl” iqtisadiyyat əhəmiyyətli multiplikator və antiböhran potensialına malikdir, çünki:

- müqayisə edilə bilən artım tempiyalarını və məşğulluq səviyyələrini təmin etməyə və işsizliyi azaltmağa imkan verir;

- əlaqəli (əlaqəli və köməkçi) sahələrin fəaliyyətini, yüksək “yaşıl” texnologiyaların yaradılmasını və tətbiqini stimullaşdırır;

-iqtisadiyyatın ümumi rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına kömək edir (məsələn, Yaponiyada 3R dövlət-özəl tərəfdaşlıq proqramı (3R prinsipləri (azalt, təkrar istifadə, təkrar emal) ilk növbədə tullantıların təkrar emalının təşkilinə və onun həcmnin azaldılmasına şamil edilir; onlar ən mühümdür. "təmiz şəhər" yaratmaq üçün ilkin şərt).

Təbii ki, global iqtisadiyyatın “yaşllaşdırılması” yolunda risklər və problemlər qaçılmazdır. Yaşıl iqtisadiyyata keçid dünya liderlərinin, vətəndaş cəmiyyətinin və aparıcı şirkətlərin birgə səylərini tələb edəcəkdir. Bu, sərvət, firavanlıq və rifahın ənənəvi ölçülərini yenidən düşünmək və yenidən müəyyən

etmək üçün siyasətçilərin və onların seçicilərinin davamlı səylərini tələb edəcəkdir. Bununla belə, bəlkə də bu gün ən böyük risk status-kvonun saxlanması riskidir.

İndi dünyada vəziyyət belədir ki, qalan biomüxtəlifliyin qorunmasında əsas məsuliyyət iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin üzərinə düşür. Təbiidir ki, bu ölkələrdə ətraf mühitin vəziyyətinin sabitləşməsinə və yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş müxtəlif layihələrə start verilir, forumlar keçirilir, proqramlar hazırlanır. Bu layihə və proqramların əksəriyyəti enerji sektorunda yaradılır. Bu yolda atılan önəmli addımlara nümunə kimi yaxın müddət ərzində ətraf mühitin qorunması çərçivəsində keçiriləcək COP29 tədbirinə ölkəmizin ev sahibliyini üstləndiyi, bizim açımızdan çox qürurverici və bir o qədər də məsuliyyətli bir layihəni misal göstərə bilərik. Lakin hamımız anlamalıyıq ki, bu müəyyən müddətlə məhdudlaşan, anlıq bir proses deyil və olmamalıdır. Əsrlərlə təbiətə vurulan ziyanı biz bir gün içində tələfə edə bilmərik. Nəzərə alsaq ki, hələ də dünyada su hövzələri aktiv şəkildə çirkləndirilməyə, meşələrin tək-cə iqlim dəyişiklikləri ilə bağlı deyil, həmçinin insanların bitməz bilməyən ehtiyaclarını ödəmək naminə məhvə məruz qalması, daha çox mənfəət əldə etmək üçün iri şirkətlərin zavod və fabriklərinin havaya zəhərli qazların hər nə qədər də cəhd göstərsə də buraxılmasının qarşısının alınması fikrimizcə daha çox subyektiv səbəblərlə bağlıdır. XXI əsrdə hələ də aktiv şəkildə müharibə ocaqlarının yaranması, atılan bombaların dağıdıcı təsirləri, basdırılan minaların təmizlənməsi prosesinin insanlığa vurduğu zərər hələ də bizlər tərəfindən tam şəkildə anlaşılmamaqdadır. Halbuki, təbiət artıq bizim bu məsuliyyətsiz davranışımızdan bezdiyi haqda bizə yetərli dərəcədə anlaşılan siqnallar göndərmişdir və göndərməkdə davam edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. Семин А.Н. Информационный портал УГГУ. Что такое «Зелёная экономика»? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://pressa.ursmu.ru/2287.html>

2. Навстречу «Зеленой» экономике: пути к устойчивому развитию и искоренению бедности – обобщающий доклад для представителей властных. Программа ООН по окружающей среде, ЮНЕП. Франция, 2011 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://old.ecocongress.info/5_congr/docs/doklad.pdf

3. Лыжин. Д.Н. Устойчивое потребление и производство как основа «Зеленой» экономики России. Российский институт стратегических исследований. Доклад на Международном экологическом форуме «Окружающая среда для Украины», 2013 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.riss.ru/index.php/analitika/1770#>. U7VMhLEzfmng

4. Бобылев С.Н., Захаров В.М. «Зеленая» экономика и модернизация. Эколого-экономические основы устойчивого развития // На пути к устойчивому развитию России. – 2012. – № 60. – С. 58.

5. Бобылев С.Н. Зеленый свет в конце туннеля // Российские лесные вести. – 2013. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://lesvesti.ru/news/expert/6339/>

6. Иванов С. «Зеленые стандарты» в строительстве. // Деловое обозрение. Поволжье. – 2012. – №5(32). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dopfo.ru/?rubric=22&id=3227>

Bərpa Olunan Enerji və Ekoloji Dayanıqlılıq

Baş müəllim Təranə Şirvanova
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti UNEC
teraneshirvanova@gmail.com
Xanım Bayramova
UNEC
bayramovakhanim5@gmail.com

Xülasə

Dünyada artan enerji tələbatı və ekoloji problemlər bərpa olunan enerji mənbələrinin əhəmiyyətini ön plana çıxarır. Fosil yanacaqların ətraf mühitə zərərli təsirləri ilə mübarizə üçün günəş, külək, su, biokütlə və geotermal kimi tükənməz enerji mənbələrindən istifadə mühüm rol oynayır. Bu enerji mənbələri ekoloji dayanıqlılığı təmin etməklə karbon emissiyalarını azaldır, təbii resursların səmərəli istifadəsinə şərait yaradır və biomüxtəlifliyi qorumağa kömək edir. Bərpa olunan enerji mənbələri – günəş, külək, su, biokütlə və geotermal enerji – ekoloji dayanıqlılığın təmin edilməsində əsas rol oynayır. Fosil yanacaqlardan fərqli olaraq, bu mənbələr tükənməzdir və təbii şəkildə yenilənir, eyni zamanda karbon emissiyalarını və ətraf mühitin çirklənməsini minimuma endirir. Bu mövzuda elmi tədqiqatların aparılması mövcud problemlərin həllində mühim rol oynayır. Bərpa olunan enerji istifadəsi, həmçinin yerli iqtisadiyyatın inkişafına və enerji təhlükəsizliyinə dəstək verir. Ekoloji dayanıqlılıq isə gələcək nəsillərə təmiz ekosistemlər təqdim etmək, təbii resursları qorumaq və biomüxtəlifliyi təmin etmək baxımından vacibdir. Texnologiyanın inkişafı ilə bərpa olunan enerji mənbələri getdikcə daha geniş tətbiq olunmaqdadır və bu, dayanıqlı enerji gələcəyinə doğru əhəmiyyətli addımdır. Bu məqalədə bərpa olunan enerji növləri, onların ətraf mühitə təsirləri və ekoloji dayanıqlılığı təmin etməkdə rolu ətraflı araşdırılıb, dünya ölkələrindən nümunələr müzakirə edilib.

Açar sözlər: bərpa olunan enerji, ekoloji dayanıqlılıq, enerji mənbələri.

Abstract

The growing energy demand and environmental problems in the world highlight the importance of renewable energy sources. Application of inexhaustible energy sources such as solar, wind, water, biomass and geothermal plays an important role in combating the harmful effects of fossil fuels on the environment. These energy sources reduce carbon emissions by ensuring environmental sustainability, create conditions for the efficient use of natural resources and help preserve biodiversity. Renewable energy sources – solar, wind, water, biomass and geothermal energy – play a key role in ensuring environmental sustainability. Unlike fossil fuels, these sources are inexhaustible and naturally renewable, while also minimizing carbon emissions and environmental pollution. Conducting scientific research on this topic plays an important role in solving existing problems. Application of renewable energy also supports the development of local economies and energy security. Ecological sustainability is important in terms of providing clean ecosystems for future generations, protecting natural resources, ensuring biodiversity. With the development of technology, renewable energy sources are increasingly being applied, and this is an important step towards a sustainable energy future. This article examines in detail the types of renewable energy, their environmental impacts, and their role in ensuring ecological sustainability, discusses examples from countries around the world.

Key words: renewable energy, environmental sustainability, energy sources.

Jel kod:Q2,Q3,Q4,Q5.

Giriş

Zaman keçdikcə ekoloji problemlərin artması ekoloji dayanıqlığı əsas mübahisə məsələsi kimi önə çıxarmışdır. Sənaye çevrilişi dövründən başlayaraq əhalinin sayında baş verən artım enerji ehtiyaclarına tələbatın artmasına səbəb olmuşdu. Bundan sonra dünya, enerji çatışmamazlığı problemləri ilə qarşı-qarşıya qaldı. Enerji istehsalının mənbəyi və istehsal üsulundan asılı olmayaraq ətraf mühitə təsiri var. Dünyanın artan enerji tələbatı ilə yanaşı, ətraf mühitin qorunması və dayanıqlı inkişaf məsələləri də diqqət mərkəzindədir. İqlim dəyişikliyi, karbon qazı emissiyalarının artması və təbii resursların tükənməsi kimi problemlər bəşəriyyəti alternativ enerji mənbələrinə yönəltdi. Bərpa olunan enerji bu çətinliklərin həllində mühüm rol oynayır və ekoloji dayanıqlılığın təmin edilməsində əsas vasitələrdən biri kimi qəbul edilir. Bu məqalədə bərpa olunan enerji növləri, onların ətraf mühitə təsirləri və ekoloji dayanıqlılığı təmin etməkdə rolu müzakirə ediləcək. Bərpa olunan enerji mənbələri tükənməzdir və onların istifadəsi ətraf mühitə minimal təsir göstərir. Günəş, külək, su, biokütlə və geotermal enerji kimi mənbələrdən enerji əldə etmək, karbon emissiyalarını əhəmiyyətli dərəcədə azaltmağa və planetimizin ekoloji tarazlığını qorumağa kömək edir. Eyni zamanda, bu mənbələrin geniş istifadəsi enerji təhlükəsizliyini artırır və iqtisadi asılılığı azaldır. Bərpa olunan enerjinin yaşıl iqtisadiyyatda rolu isə geniş və müxtəlifdir. Yaşıl iqtisadiyyat, iqtisadi inkişafı ətraf mühitin qorunması ilə birləşdirən bir modeldir. Bu iqtisadiyyat resurslardan səmərəli istifadə edərək, ətraf mühitə təsirləri minimuma endirməyi hədəfləyir. Yaşıl iqtisadiyyatın vacib hissəsi olan bərpa olunan enerji mənbələri tükənməzdir və təkrar istifadəyə imkan verir. Günəş, külək, su, geotermal və biokütlə enerjisi bu mənbələrə aiddir. Bu məqalə bərpa olunan enerjinin əhəmiyyətini, onun ekoloji dayanıqlılıqla əlaqəsini və bu sahədə yaranan problemləri tədqiq etməyi hədəfləyir.

1. Bərpa Olunan Enerji və Ətraf Mühit

Bərpa olunan enerji təbii resurslardan – günəş, külək, su, biokütlə və geotermal mənbələrdən alınan enerji növüdür. Bu enerji mənbələri, bərpa olunmayan enerji mənbələri olan kömür, neft və təbii qazdan fərqli olaraq, tükənməzdir və təbii şəkildə yenilənir. Enerji iqlim probleminin mərkəzində durur və həllinin açarıdır. Hazırda elektrik enerjisinin təxminən 29 faizi bərpa olunan mənbələrdən əldə edilir. Təmiz enerjiyə keçidin sürətlənməsi bu gün və gələcək nəsillər üçün sağlam, yaşana bilən planetə aparan yol olması deməkdir. Dünyadakı əhalinin təxminən 80 faizi neft və qaz idxalçısı olan ölkələrdə yaşayır bu, təxminən 6 milyard insanın başqa ölkələrdən neft və qaz asılılığında olduğu və bu səbəbdən geosiyasi şoklara və böhranlara məruz qaldığını göstərir. Buna qarşı, tükənməz enerji mənbələri bütün ölkələrdə mövcuddur və onların potensialı hələ tam istifadə edilməyib. Beynəlxalq Bərpa Olunan Enerji Agentliyinin (IRENA) hesablamasına görə, 2050-ci ilə qədər dünyanın elektrik enerjisinin 90 faizi bərpa olunan enerji mənbələrindən əldə edilə bilər. Bərpa olunan enerji əslində bu gün dünyanın əksər yerlərində ən ucuz enerji növüdür. Bərpa olunan enerji texnologiyalarının qiymətləri sürətlə aşağı düşür. Bərpa olunan mənbələrdən əldə edilən ucuz elektrik enerjisi 2030-cu ilə qədər dünyanın ümumi elektrik təchizatının 65 faizini təmin edə bilər. O, 2050-ci ilə qədər enerji sektorunun 90 faizini karbonsuzlaşdırma, karbon emissiyalarını kütləvi şəkildə azalda və iqlim dəyişikliyinə azaldılmasına kömək edə bilər.

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının (ÜST) məlumatına görə, dünyada insanların təxminən 99 faizi havanın keyfiyyət həddini aşan və onların sağlamlıqlarına təhlükə yaradan hava ilə nəfəs alır və hər il dünyada 13 milyondan çox insanın ölümü qarşısı alınmayan ekoloji səbəblər, o cümlədən hava ilə bağlıdır. Beləliklə, külək və günəş kimi təmiz enerji mənbələrinə keçid tək cəmiyyət iqlim dəyişikliyinə deyil, həm də havanın çirklənməsinə və sağlamlığın qorunmasına kömək edir.

Müasir dövrün enerji ilə bağlı əsas problemləri belə sıralana bilər:

- Fossil yanacaq mənbələrinin tükənmə bilən xarakteri
- Əhali artışı və iqtisadi inkişaf səbəbindən artan enerji tələbi
- Enerji təchizatı və təhlükəsizliyi ilə bağlı geosiyasi gərginliklər
- Fossil yanacaq qiymətlərinin artması
- Qlobal istiləşmə və iqlim dəyişikliyi
- Yerli səviyyədə hava, su və torpağın çirklənməsi, insan və digər canlıların sağlamlığına mənfi təsirlər (Yılancı, 2010: 12).

Bərpa olunan enerji mənbələrinin ətraf mühitə təsiri bərpa olunmayan mənbələrlə müqayisədə daha azdır. İqlim dəyişikliyinə qarşısını almaqda bərpa olunan enerjinin rolu böyükdür, çünki bu mənbələrdən istifadə, karbon emissiyasını kəskin şəkildə azaldır.

1. Günəş Enerjisinin Ekoloji Təsirləri: Günəş enerjisi təmiz bir enerji mənbəyi olsa da, günəş panellərinin istehsalı və quraşdırılması zamanı müəyyən dərəcədə ətraf mühitə təsir göstərir. Bununla belə, bu təsirlər kömür və neft kimi fossil yanacaqlardan alınan enerji ilə müqayisədə minimaldır.

2. Külək Enerjisi və Biomüxtəliflik: Külək enerjisi ekoloji dayanıqlılığın təmin edilməsində vacibdir, lakin külək turbinlərinin qurulması zamanı quşların və digər canlıların yaşayış yerlərinə təsir etməsi mümkündür. Lakin bu problemlərin həlli üçün daha müasir və biomüxtəlifliyə uyğun texnologiyalar hazırlanır.

3. Hidroenerji və Su Ekosistemləri: Hidroenerji mənbələri, xüsusən də böyük bəndlər ətraf mühitə təsir edə bilər. Su ekosistemlərindəki balıqların miqrasiyasına maneçilik yarada bilər, lakin kiçik su stansiyaları və müasir texnologiyalar bu problemlərin qarşısını almaqda rol oynayır.

4. Biokütlə Enerjisi və Torpaq Resursları: Biokütlə enerji mənbələri torpaq istifadəsinə təsir göstərə bilər. Meşələrin qırılması və kənd təsərrüfatı sahələrinin dəyişdirilməsi biokütlənin təsirlərindən biri ola bilər, lakin bu təsirlər diqqətlə idarə olunduqda minimallaşdırıla bilər.

Ətraf mühitin davamlılığı anlayışı geniş bir termdir və “cəmiyyətin (insanların) öz tələbatlarını təmin etmək üçün dəstəkləyici ekosistemin imkanlarından kənara çıxmadan xidmətlərin bərpasını davam etdirməyə imkan verən davamlı, tarazlıq və əlaqə vəziyyətini əhatə edir. bioloji müxtəliflik” (Vos, 2007).

2. Bərpa Olunan Enerjinin Ekoloji Dayanıqlılığa Təsiri

Ekoloji dayanıqlılıq, ətraf mühitin qorunması və təbii resursların səmərəli istifadəsi ilə bağlıdır. Bu prinsiplər daxilində bərpa olunan enerji mənbələrinin istifadə edilməsi təbiətin balansını qoruyaraq gələcək nəsillərə sağlam ekosistemlərin ötürülməsinə imkan yaradır. Ekoloji dayanıqlılığın əsas prinsipləri aşağıdakılardır:

1. Karbon emissiyalarının azaldılması: Fossil yanacaqlarının istifadəsi nəticəsində yaranan karbon emissiyaları atmosferdə istixana qazlarının artmasına səbəb olur. Bu isə global istiləşmə və iqlim

dəyişikliyinə gətirib çıxarır. Bərpa olunan enerji mənbələri isə təmiz enerji istehsalı ilə bu təsirlərin qarşısını almağa kömək edir.

2. Təbii resursların səmərəli istifadəsi: Bərpa olunan enerji mənbələri təbii resurslardan səmərəli şəkildə istifadə etməyə imkan verir. Bu, tükənməyən enerji mənbələri ilə təmin edildiyi üçün gələcək nəsillərin enerji təhlükəsizliyini təmin edir.

3. Biomüxtəlifliyin qorunması: Bərpa olunan enerji texnologiyalarının inkişafı zamanı biomüxtəliflik məsələləri nəzərə alınmalı və canlıların təbii yaşayış yerləri qorunmalıdır.

4. İqtisadi və sosial dayanıqlılıq: Ekoloji dayanıqlılıq, həm də iqtisadi və sosial dayanıqlılığa təsir edir. Bərpa olunan enerji mənbələri yerli iqtisadiyyatın inkişafına, iş yerlərinin yaradılmasına və enerji müstəqilliyinə təkan verir. Eyni zamanda, bu mənbələrin istifadəsi daha az sağlamlıq problemlərinə yol açır.

Davamlılıq, hazırkı nəsillərin əldə etdiyi həyat standartlarının gələcəkdəki nəsillər tərəfindən də qorunub saxlanması üçün mövcud resursların ağıllı şəkildə istifadə edilməsidir. Bu konsept, təkcə bu günün deyil, həm də gələcək nəsillərin ehtiyaclarını nəzərə alaraq, resursların israf olunmadan istifadəsini tələb edir. Bu səbəbdən, indiki dövrdəki fəaliyyətlərimizin gələcək nəsillərə təsiri qaçılmaz olduğundan, resurslardan ağıllı və məsuliyyətli istifadə vacibdir (Elliott, 2005: 268). Ümumiyyətlə, dayanıqlılıq anlayışını bir çox fərqli mənada tərif etmək mümkündür. Gələcəkdə ekoloji sistemlərin proseslərini, funksiyalarını və məhsuldarlığını davam etdirə bilmək kimi müəyyən edilsə də, davamlılığın başqa bir anlayışı təbii ehtiyatları qorumaq və ehtiyaclarımızı qarşılıyarkən ətraf mühitə uyğun olmaq kimi ifadə edilir (Chapin vd., 1996). Bərpa olunan enerji mənbələrinin SWOT (Güclü tərəflər, Zəif tərəflər, Üstünlüklər, Təhlükələr) təhlili, onun əsas xüsusiyyətlərinin qiymətləndirilməsinə imkan verir. Aşağıda bərpa olunan enerjinin SWOT təhlili elmi üslubda təqdim olunur:

Güclü Tərəflər:

Tükənməz mənbə: Günəş, külək, hidroelektrik və biokütlə enerjisi kimi bərpa olunan enerji mənbələri təbiətdə mövcud olaraq davamlı təminatı yaradır və bu mənbələrin tükənmə təhlükəsi yoxdur.

Ətraf mühitə təsirsizdir: Bərpa olunan enerji mənbələri, karbon emissiyalarını əhəmiyyətli dərəcədə azaltdığı üçün global iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə mühüm rol oynayır və hava çirklənməsini minimuma endirir.

Enerji idxalından asılılığın azalması: Bərpa olunan enerji ölkələrin öz enerji resurslarını təmin etməsi imkanını yaradır və bu, enerji idxalına olan asılılığı azaldır.

Sabit enerji qiymətləri: Fosil yanacaqlardan fərqli olaraq, bərpa olunan enerji mənbələri təbii və geosiyasi faktorların təsirinə daha az məruz qalır, bu isə enerji qiymətlərini daha sabit saxlayır.

Yeni iş imkanları: Bərpa olunan enerji sektoru iqtisadi artıma töhfə verərək, yeni iş yerlərinin yaranmasına səbəb olur.

Zəif Tərəflər:

Yüksək ilkin kapital qoyuluşu: Bərpa olunan enerji infrastrukturunun qurulması böyük investisiyalar tələb edir ki, bu da bir çox ölkələr və müəssisələr üçün iqtisadi çətinliklər yarada bilər.

Mövsümi və coğrafi asılılıq: Günəş və külək enerjisi istehsalı iqlim və coğrafi şəraitə görə dəyişkəndir, bu da fasiləsiz enerji təchizatını təmin etməkdə problemlərə səbəb ola bilər.

Enerji saxlama texnologiyalarının məhdudluğu: Fasiləli enerji istehsalını effektiv şəkildə saxlamaq üçün müasir saxlama texnologiyaları tələb olunur, lakin bu sahədə texnoloji məhdudiyyətlər mövcuddur.

Torpaq istifadəsi tələbləri: Günəş və külək enerjisi layihələri geniş əraziləri əhatə edir və bu, xüsusilə sıx əhali məskunlaşmış və ya torpaq resursları məhdud olan ərazilərdə problem yarada bilər.

İmkanlar:

Texnoloji irəliləyişlər: Enerji saxlama və istehsal texnologiyalarında baş verən inkişaf bərpa olunan enerji sistemlərinin daha etibarlı və sərfəli olmasına imkan yaradır.

Enerji müstəqilliyinin artırılması: Ölkələr daxili enerji potensiallarını inkişaf etdirməklə enerji idxalından və beynəlxalq enerji bazarlarındakı qeyri-sabitlikdən azad ola bilərlər.

Ekoloji qanunvericilik: Dövlətlər tərəfindən qəbul edilən ekoloji siyasətlər və iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə proqramları bərpa olunan enerji sektorunun inkişafını stimullaşdırır.

Yeni bazarların açılması: Bərpa olunan enerji texnologiyalarının yayılması yeni iqtisadi bazarların formalaşmasına və beynəlxalq ticarət imkanlarının artmasına səbəb olur.

Davamlı iqtisadi inkişaf: Bərpa olunan enerji, davamlı iqtisadi artımın əsasını təşkil edərək, qlobal miqyasda daha çox dəstək qazanır.

Təhlükələr:

Texnoloji inkişafın yavaş tempi: Enerji saxlama və istehsal texnologiyalarının yavaş inkişafı, bərpa olunan enerjinin potensialından tam şəkildə istifadə edilməsini məhdudlaşdırır.

Siyasi və iqtisadi qeyri-müəyyənliklər: Bəzi ölkələrdə qəbul edilən siyasi və iqtisadi qərarlar bərpa olunan enerji layihələrinin inkişafını ləngidə bilər.

Fosil yanacaq lobbiləri: Güclü neft və qaz sektoru lobbiləri, bərpa olunan enerjinin inkişafına əngəllər yarada bilər.

İqlim dəyişikliyinə təsiri: İqlim dəyişikliyindən qaynaqlanan ekstremal hava şəraiti bəzi bərpa olunan enerji layihələrinə mənfi təsir göstərə bilər.

Fosil yanacaq qiymətlərinin rəqabət gücü: Qısa müddətli perspektivdə fosil yanacaqların aşağı qiymətləri, bərpa olunan enerjiyə keçidi yavaşlada bilər.

3. Bərpa olunan enerji üzrə dünya nümunələri

Bərpa olunan enerji mənbələrinin gələcəkdə daha da geniş yayılacağı gözlənilir. Texnologiyanın inkişafı ilə bu mənbələrin səmərəliliyi artır, istehsal xərcləri azalır və daha geniş miqyasda tətbiq olunma imkanı yaranır. Xüsusilə günəş və külək enerjisi sahəsində mühüm irəliləyişlər qeydə alınır. Beynəlxalq müqavilələr və təşəbbüslər, o cümlədən Paris İqlim Sazişi, bərpa olunan enerjiyə keçidi təşviq edir və qlobal səviyyədə karbon emissiyalarını azaltmağa yönəldir. Azərbaycanda da bərpa olunan enerji sahəsi inkişaf etdirilir. Günəş, külək və hidroenerji potensialı yüksək olan ölkədə bu sahəyə investisiyalar və təşəbbüslər artmaqdadır. Astarada kimi bölgələrdə isə bərpa olunan enerjinin istifadəsi kənd təsərrüfatının davamlı inkişafını və yerli icmaların rifahını təmin edə bilər. Bərpa olunan enerji dünyada iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə, enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və davamlı inkişafı təmin etmək üçün əsas vasitə kimi qəbul edilir. Son illərdə dünya ölkələri arasında bərpa olunan enerji mənbələrinə keçid sürətlənmişdir və bu sahəyə böyük investisiyalar qoyulmaqdadır. Aşağıda bəzi aparıcı ölkələrdə və regionlarda bərpa olunan enerji sahəsində vəziyyət haqqında məlumat verilmişdir: Avropa İttifaqı (Aİ) bərpa olunan enerjiyə keçid sahəsində qlobal miqyasda lider

mövqeyini qorumaqdadır. Aİ-nin "Avropa Yaşıl Müqaviləsi" (European Green Deal) təşəbbüsü çərçivəsində əsas məqsədlərdən biri 2050-ci ilə qədər karbon neytrallığına nail olmaqdır. 2020-ci il məlumatlarına görə, Aİ daxilində istehsal olunan elektrik enerjisinin təxminən 38%-i bərpa olunan enerji mənbələrindən əldə edilmişdir ki, bu da Avropa İttifaqının bərpa olunan enerjinin inkişafına verdiyi üstünlüyü göstərir.

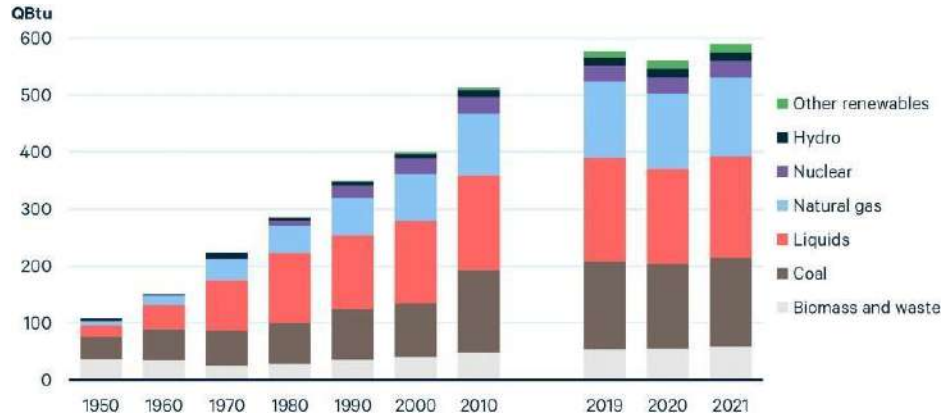
Xüsusilə, Danimarka külək enerjisi sahəsində əhəmiyyətli irəliləyişlərə nail olmuşdur. Ölkədə istehsal olunan elektrik enerjisinin 50%-dən çoxu külək enerjisi ilə təmin olunur və bu, Danimarkanı bərpa olunan enerji sektorunda qabaqcıl mövqeyə çıxarır. Almaniya hökuməti 2030-cu ilə qədər elektrik enerjisinin 80%-ni bərpa olunan mənbələrdən əldə etməyi hədəfləyir ki, bu da ölkənin davamlı enerji strategiyasının əsasını təşkil edir. Cənubi Avropa ölkələri olan İspaniya və Portuqaliya günəş və külək enerjisindən geniş istifadə edərək enerji təchizatında ekoloji dayanıqlığı artırmağa çalışır. İspaniya, Avropada günəş enerjisindən istifadədə ön sıralarda yer alır və Portuqaliya isə külək enerjisinin geniş yayılması ilə seçilir. Nəticə etibarilə, Aİ daxilində bərpa olunan enerji sektorunun inkişafı, iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə və karbon emissiyalarının azaldılmasında mühüm rol oynayır. Hər bir üzv ölkənin özünəməxsus enerji strategiyaları mövcud olmaqla yanaşı, ümumi məqsəd Aİ-nin enerji təhlükəsizliyini artırmaq və ekoloji davamlılığa nail olmaqdır (Александр Минеев).

Çin dünyada bərpa olunan enerji sahəsində ən böyük istehsalçı və istehlakçısıdır. Bu ölkə həm günəş, həm də külək enerjisində dünya lideridir. Çin dünyanın ən böyük günəş paneli istehsalçısıdır və bu sahəyə böyük investisiyalar etməklə, 2020-ci ildə qlobal günəş enerjisi qurğularının təxminən 35%-i Çində yerləşirdi. 2030-cu ilə qədər Çin karbon emissiyalarını azaltmağı və bərpa olunan enerji mənbələrinin istehsalını əhəmiyyətli dərəcədə artırmağı planlaşdırır. Bununla yanaşı, hidroelektrik enerji sahəsində də Çin öncül ölkələrdən biridir və Üç Boğaz su elektrik stansiyası dünyanın ən böyük hidroelektrik stansiyasıdır. (Acker, Fabian. "Taming the Yangtze".)

Amerika Birləşmiş Ştatları bərpa olunan enerji istehsalında mühüm ölkələrdən biridir. ABŞ-da günəş və külək enerjisi sürətlə böyüyən enerji mənbələri arasındadır. Kaliforniya və Texas kimi ştatlar günəş və külək enerjisində liderdir. 2020-ci ildə ABŞ-da elektrik enerjisinin 20%-ə yaxını bərpa olunan enerji mənbələrindən gəlmişdir.

Braziliya əsasən hidroelektrik enerji mənbələrinə əsaslanır belə ki, istehsal olunan elektrik enerjisinin 60%-dən çoxu hidroelektrik stansiyalardan gəlir. Bununla yanaşı, Braziliya son illərdə günəş və külək enerjisinə də əhəmiyyətli investisiyalar qoyur. Ölkənin geniş çay sistemi hidroelektrik enerjinin inkişafı üçün böyük potensial yaradır.

Qrafik 1: Qlobal əsas enerji tələbatı, mənbəyə görə

Mənbə: Global Energy Outlook 2023: Sowing the Seeds of an Energy Transition

Bərpa oluna bilən enerji və elektrik nəqliyyatı ilə idarə olunan təmiz enerji texnologiyalarına qlobal investisiyalar 2022-ci ildə təxminən 1,1 trilyon dollara çatdı və bu, əvvəlki illə müqayisədə 31 faiz artmışdır. Buna baxmayaraq, ilkin məlumatlar göstərir ki, dünya CO2 emissiyaları həmin il 1 faiz artaraq 2019-cu ildəki pik həddi ötüb keçmişdir. Belə tendensiyalar qlobal enerji sisteminin miqyasını və onu yalnız təmiz mənbələrə yönəltmək deyil, eyni zamanda çirkləndirici mənbələrdən uzaqlaşdırmaq problemini ortaya qoyur.

Asiya ölkələrində ətraf mühitin davamlılığının açıqlanması: Bibliometrik və məzmun təhlili 2023, Təmiz İstehsal Jurnalı Sitatdan Çıxarış: “Ətraf mühitin davamlılığı biomüxtəlifliyi, sosial ehtiyacları, regenerasiya qabiliyyətini, bərpa olunan və bərpa olunmayan resursları əhatə edən qorunma anlayışıdır. Başqa sözlə, ekoloji davamlılıq mövcud ekosistemlərin sağlamlığına təsir etmədən xidmətlər və resursların (indiki və gələcək nəsillərin) birləşməsi ola bilər (Khan et al., 2021; Morelli, 2011). Korporativ davamlılıq təşkilatı strategiyasının vacib elementi kimi qəbul edilmişdir və təşkilatlar korporativ idarəetməni, maliyyə nəticələrini və davamlı inkişafa töhfələrini açıqlamalıdır” (Albertini, 2019; Ashrafi et al., 2019).

Ətraf mühitin davamlılığı indiki və gələcək nəsillərin xidmət və resurslarının onları təmin edən ekosistemlərin sağlamlığına təsir etmədən bir araya gətirən mühafizə anlayışıdır. Ətraf mühitin davamlılığı strategiyası üçün prinsiplər aşağıda verilmişdir:

1. Biomüxtəlifliyin qorunması: bu, biomüxtəlifliyin və enerji resurslarının qorunmasıdır.
2. Sosial ehtiyaclar: indiki və gələcək nəsillər üçün əsas ehtiyacların, məhsulların və xidmətlərin mövcudluğu. Yerli məşğulluğu, ədalətli ticarəti və xammalın ekoloji atributlarını dəstəkləyin.
3. Regenerativ potensial: təbii ehtiyatların tükənməsini qorumaq və bərpa olunan mənbələrin məhsuldarlığını bərpa etmək qabiliyyəti daxilində saxlamaq.
4. Təkrar istifadə, təkrar emal: tullantıları, emissiyaları və xərcləri azaltmaq və məhsulun səmərəliliyini artırmaq üçün təkrar istifadəni, təkrar emal təcrübələrini dəstəkləyin.
5. Bərpa olunmayan resursların və tullantıların istehsalının məhdudiyətləri: insan iqtisadi sistemi daşıma qabiliyyəti daxilində olmalıdır, emissiyalar ekosistemin assimilyasiya qabiliyyəti daxilində olmalıdır, az təsirli nəqliyyata üstünlük verilməlidir və ətraf mühitin keyfiyyəti nəzərə alınmaqla effektiv qərarlar qəbul edilməlidir (Morelli, 2011).

Ekoloji davamlılıq canlı orqanizmlərin məskunlaşdıqları və havadan, sudan, torpaqdan və digər ətraf mühit resurslarından asılı olan ekosistemlərlə qarşılıqlı əlaqə sistemidir. O, həm də canlıların sosial-iqtisadi vəziyyəti ilə sıx bağlıdır. Çünki resursların əsasını təmin edən davamlı məhsuldar mühit olmadan davamlı cəmiyyətə sahib olmaq çətindir.

Ekoloji, sosial və iqtisadi davamlılığı qorumaq qlobal problemə çevrilib. Ətraf mühit ehtiyatlarının həddindən artıq istehlakı və sui-istifadəsi səbəbindən ətraf mühit problemlərlə üzləşir. Hazırda iqlim dəyişikliyi həm cəmiyyət, həm də ətraf mühit üçün ekoloji narahatlıq yaradan ən aktual problemə çevrilib. Bu təhlükənin təsirini dünyanın sənaye ölkələri hiss edəcək (Karl-Henrik, 2000). Biosferin zəifləməsi zəngin ölkələrin sənayeləşməsinin nəticəsidir, lakin iqlim böhranının nəticələri ilə yoxsul ölkələr üzləşəcək. Bu məsələni həll etmək, təcrid olunmuş şəkildə öz maraqlarını qorumaq və davamlı şəkildə bir-birini dəstəkləmək bütün dünya ölkələrinin marağındadır. İnkişaf artıq yardım kimi deyil, daha çox qlobal sabitliyin üzləşdiyi ən ciddi təhlükələrə qarşı cəmiyyətin dayanıqlığını maksimuma çatdırmaq üçün bir mexanizm kimi təsvir edilməlidir (Balaskas, Lima və Seed, 2009).

Nəticə

Bərpa olunan enerji mənbələri ekoloji dayanıqlılığın təmin edilməsi və iqlim dəyişikliyinə qarşısının alınmasında əsas rol oynayır. Bu enerji mənbələrinin istifadəsi təbii resursların tükənməsinin qarşısını alır, ətraf mühitin çirklənməsini azaldır və gələcək nəsillərə sağlam bir ekosistem qoymağa şərait yaradır. Əsasən, günəş, külək, su və biokütlə kimi mənbələrdən istifadə edərək enerji ehtiyaclarını ödəmək mümkündür. Bu məqalədə aparılan araşdırma bərpa olunan enerjinin həm ətraf mühitə, həm də sosial və iqtisadi dayanıqlılığa böyük töhfə verdiyini göstərir. Bu araşdırmada bərpa olunan enerji mənbələri, onların ekoloji dayanıqlılığa təsirləri və dünya ölkələrində bu sahənin inkişafı ətraflı tədqiq edilmişdir. Burada qeyd olunan əsas resurslardan biri, bərpa olunan enerji mənbələridir. Hansı ki, Günəş, külək, su, biokütlə və geotermal enerji kimi bərpa olunan enerji mənbələri təbiət tərəfindən daim yenilənir və fosil yanacaqlardan fərqli olaraq, tükənməzdir.

Bu mənbələr karbon emissiyalarını azaldaraq qlobal istiləşmə və iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə mühüm rol oynayır, bərpa olunan enerji havanın və suyun çirklənməsini azaldır. Qeyd olunan ikinci məqam ekoloji dayanıqlılıqdır. Bərpa olunan enerji mənbələri təbii resurslardan daha effektiv istifadəni təmin edərək ekoloji dayanıqlılığa xidmət edir. Bu enerji mənbələri, karbon emissiyalarını azaltmaq, biomüxtəlifliyi qorumaq və yerli iqtisadiyyata dəstək olmaq kimi üstünlüklərə sahibdir. Təhlilin nəticəsinə əsasən bərpa olunan enerjinin güclü tərəfləri: tükənməz mənbə, ətraf mühitə minimal təsir və enerji idxalından asılılığın azalması, zəif tərəfləri: yüksək ilkin xərc, enerji saxlama texnologiyaları məhdudluğu, imkanları: texnoloji irəliləyişlər və yeni bazarlar, təhlükələri: siyasi qeyri-müəyyənliklər və fosil yanacaq qiymətlərinin rəqabət gücü müəyyən edilmişdir. Dünya nümunələrinə baxdıqda, bərpa olunan enerji sahəsində Avropa İttifaqı, Çin və ABŞ kimi lider ölkələrin təcrübələri göstərir ki, bu enerji növlərinə keçid iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə və ekoloji davamlılıq üçün əsas vasitədir. Bərpa olunan enerji və elektrik nəqliyyatı ilə idarə olunan təmiz enerji texnologiyalarına qlobal investisiyalar 2022-ci ildə təxminən 1,1 trilyon dollara çatmışdı və bu, əvvəlki illə müqayisədə 31 faiz artmışdır. Buna baxmayaraq, ilkin məlumatlar göstərir ki, dünya CO2 emissiyaları həmin il 1 faiz artaraq 2019-cu ildəki pik həddi ötüb keçmişdir. Həmçinin ekoloji təmiz enerjiyə keçməklə yanaşı ekosistemi çirkləndirən enerji vasitələrindən uzaqlaşmalıyıq. Azərbaycan da günəş, külək və hidroenerji sahəsində böyük potensiala malik bir ölkədir. Bu analiz bərpa olunan enerji sahəsinin davamlı inkişaf və ekoloji

dayanıqlılığa töhfə verdiyini və hər ölkənin öz resurslarını ən yaxşı şəkildə istifadə edərək bərpa olunan enerjiyə keçidin vacibliyini vurğulayır.

Təkliflər:

1. Yerli texnologiyanın inkişafı, günəş, külək və biokütlə enerjisinin istehsalı üçün texnologiyaların inkişafı;
2. Ağıllı bərpa olunan enerji şəbəkələrinin yaradılması;
3. Şəhərsalınmada bərpa olunan enerji yönümlü infrastrukturun qurulması;
4. Əhalinin bu istiqamətdə maarifləndirilməsi;
5. Bu sahədə ixtisaslı kadrların yetişdirilməsi;
6. Beynəlxalq əlaqələrin qurulması və bu sahədə öz sözünü demiş ölkələrlə sıx əlaqə;
7. Kənd təsərrüfatı və məişət tullantılarının biokütlə enerji istehsalına yönləndirilməsi və s.

Ədəbiyyat siyahısı

Azərbaycan dili

1. Acker, Fabian. "Taming the Yangtze". IET magazine. 2009-03-02. 2012-02-05 tarixində orijinalından arxivləşdirilib. İstifadə tarixi: 2015-06-24.

Türk dili

2. Yılcı, A. (2010). Denizli'de sürdürülebilir enerji uygulamaları. Pamukkale Üniversitesi, Enerji Araştırma Ve Uygulama Merkezi, <http://www.solar-bazaar.com/menus/Denizlide-Surdurulebilir-Enerji-Uygulamalari.pdf>.

Rus dili

3. Александр Минеев. Европа выбрала зеленый путь // Новая газета. 2019. № 141. С. 15.

İngilis dili

4. Balaskas, Lima, & Seed, 2009

5. Chapin, F.S., Torn M.S., & Taten, M. (1996). Principles of ecosystem sustainability. American Naturalist, 148(6), 1016-1037.

6. Daniel Raimi, Yuqi Zhu, Richard G. Newell, Brian C. Prest, and Aaron Bergman- Global Energy Outlook 2023: Sowing the Seeds of an Energy Transition 2023 (3) https://media.rff.org/documents/Report_23-02_IUFa9f5.pdf

7. Elliott, S. R. (2005). Sustainability: An economic perspective. Resources, Conservation and Recycling, 44(3), 263-277.

8. Frontiers in Plant-Soil Interaction, 2021 (Vos, 2007).

9. Journal of Cleaner Production 2023 (Khan et al., 2021; Morelli, 2011). (Albertini, 2019; Ashrafi et al., 2019).

10. Karl-Henrik, 2000

11. Nazish Huma Khan, Tooba Saeed, in Frontiers in Plant-Soil Interaction, 2021(Morelli, 2011)

İnternet resursları

12. <https://azertag.az/xeber/yasil-enerji-chin-berpa-olunan-enerji-sektorunda-dunya-liderliyine-nece-yukselib-2089916>

13. <https://renewables.az/news/avropa-ittifaqi-2030-cu-il-ucun-berpa-olunan-enerjinin-payi-425-faize-catdirilacaq-2023-03-31-124841>

“Yaşıl İqtisadiyyata” Keçid Şəraitində Davamlı İnkişafın Təmin Edilməsi

i.f.d.Aysel Əlican qızı Quliyeva
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin (UNEC)
aquliyeva5@gmail.com

Xülasə: “Yaşıl iqtisadiyyat”a keçid bu gün bəşəriyyətin qarşısında duran ən mühüm və eyni zamanda ən ziddiyyətli problemlərdən biridir. İnsan fəaliyyətinin genişlənməsi prosesində təbii mühitin aşkar tənəzzülü bu mühitin qorunması ilə eyni zamanda milli iqtisadiyyatlar və bütövlükdə global iqtisadiyyat çərçivəsində davamlı iqtisadi artımın bundan sonra da təmin edilməsi arasında tarazlığın müəyyən edilməsini və saxlanmasını son dərəcə zəruri edir.

Eyni zamanda, genişmiqyaslı iqtisadi böhran təhlükəsi yaradan karbohidrogen yanacaqlarının iqtisadiyyatda istifadəsindən imtina etmək üçün hər hansı düşünülməmiş, birdəfəlik kəskin hərəkətlərdən qaçmaq lazımdır. Bu şəraitdə milli dövlətdən həm ətraf mühitin mühafizəsi, həm də müasir insanın həyat şəraitinin və standartlarının heç bir azalması olmadan davamlı sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsi üçün uzunmüddətli tədbirlər sistemini özündə birləşdirən iqtisadi siyasət işləyib hazırlamaq və həyata keçirmək tələb olunur.

Belə siyasətin həyata keçirilməsi iqtisadiyyatın və ilk növbədə sənayenin hərtərəfli modernləşdirilməsini tələb edir ki, bu da həm bilavasitə iqtisadiyyatda, həm də insanların gündəlik həyatında enerjiyə qənaət edən qabaqcıl texnologiyaların geniş miqyasda tətbiqini nəzərdə tutur. Eyni zamanda, ən son innovativ texnologiyaların köhnəlmiş sənaye bazasında istehsalının qeyri-mümkün olması vacibdir, buna görə də elmi-texniki tərəqqinin ən son nailiyyətləri əsasında iqtisadiyyatın yenidən sənayeləşdirilməsinin zəruriliyi məsələsi yenidən ortaya çıxır. Uzun müddət ərzində bir çox ölkələrin, o cümlədən Azərbaycanın qarşısında duran bu vəzifə nəhayət ən qısa zamanda həll edilməlidir ki, bunsuz bütövlükdə iqtisadi inkişafa xələl gətirmədən “yaşıl inkişafa” keçid mümkün deyil.

Açar sözlər: davamlı inkişaf, “yaşıl iqtisadiyyat”, modernizasiya

Abstract

The process of a transition to “green economy” is one of the most important and at the same time one of the most contradictional problems that stay today in front of mankind. The obvious degradation of environment at the widening process of human activities makes it necessary to find and keep balance between preserving the environment and providing further stable economic growth at the framework of national economics and world economy as a whole.

At the same time it’s necessary to escape any “sharp” and one-moment actions for quick refusing of carbon fuel in economic processes because such measures can cause large-scale economic crisis. In such circumstances the national state should work out and realize such kind of economic policy that includes both long-range system measures for preserving the environment and also measures for providing further stable development without any decrease of conditions and living standards of contemporary human being.

Realization of such policy demands the all-sided modernization of national economy and first of all, national industry, which means the large-scaled implementation of advanced energy-saving

technologies in economic processes and private human life. It's important to remind that it's impossible to produce new innovation technologies on the old industrial base; so re-industrialization of national economy on the base of the newest scientific & technical progress achievements stays on agenda again and again. Such task that had been stayed for a long time in front of many national states, including Azerbaijan, must be realized in a short period. Without such realization it will be impossible to ensure transition to "green development" without damage to economic development as a whole.

Keywords: stable development, "green economy", modernization

"Yaşıl iqtisadiyyat" termini, yəqin ki, hətta son bir deyil, bir neçə onillik ərzində elmi və ictimai-siyasi dairələrdə, müxtəlif səviyyəli müzakirələr və konfranslar zamanı ən çox səsləndirilən terminlərdən biridir. Problemə bu qədər diqqətin artmasının əsas səbəbləri bunlardır:

- birincisi, müasir bəşəriyyətin iqtisadi fəaliyyət prosesində və gündəlik həyatda istifadə etdiyi təbii sərvətlərin belə fəaliyyətlərin daha da qeyri-məhdud genişlənməsi halında tükənmə təhlükəsinin dərk edilməsi;

- ikincisi, dünyada iqtisadi fəallığın mövcud şəraitinin saxlanması halında təbii mühitin aşkar tənəzzülü.

Təbii ki, bu problemlər iqtisad elmi nümayəndələrinin də diqqət mərkəzindədir.

Eyni zamanda, bir məqamı da qeyd etmək lazımdır: təbiətin iqtisadi imkanlarına maraq özü-özlüyündə təkcə ən son dövrlərdə yaranmayıb.

İnsanın öz gündəlik fəaliyyəti prosesində təbiətlə fəal əlaqədə olması və buna görə də onun sərvətlərindən istifadə etməsi hələ qədim zamanlardan təkcə elm nümayəndələrinə deyil, ən adi insanlara da bəlli olub. Digər bir məqam budur ki, əgər elmdən söhbət gedirsə, bu cür qarşılıqlı əlaqə onun tərəfindən demək olar ki, yalnız kəmiyyət və ya sırf texniki nöqtəyi-nəzərdən, yəni təbiətə münasibətdə yalnız insanın imkanları mövqeyindən nəzərdən keçirilirdi.

Təbiətin özünün isə imkanları, əslində - nadir istisnalarla - hər hansı bir xüsusi mülahizədən kənar qalırdı - başqa sözlə, onlar bir növ sabit, "verilmiş" ədəd hesab olunurdu.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, iqtisad elmi konkret olaraq insan mühitində baş verənlərə "yaşıl iqtisadiyyat" termininin özü və onun bütün törəmələri meydana çıxmamışdan xeyli əvvəl diqqətli münasibətini nümayiş etdirirdi. Məsələn, hələ XIX əsrin sonlarında siyasi iqtisad üzrə Kembric məktəbinin banisi, ingilis iqtisadçısı Alfred Marşal ilk nəşri 1890-cı ildə işıq üzü görün "Siyasi iqtisadın prinsipləri" adlı əsas əsərinin I-ci cildində qeyd edir ki, "şahmat taxtasında olduğu kimi, mümkün kombinasiyaların sayı o qədər çoxdur ki, şahmat tarixində iki tam eyni oyuna rast gəlmək çətin ki, mümkün olsun və tədqiqatçının təbiətlə apardığı vuruşmalarda da o eyni üsullardan eyni kombinasiyada istifadə etmir (mənim qeydim – A.G.)" [1, s.85].

Bu vəziyyət bugünkü dövrə uyğun olaraq, fikrimizcə, insanın həm sırf iqtisadi, həm də sosial fəaliyyət göstərdiyi zaman ətraf mühitlə qarşılıqlı münasibətin ən müxtəlif aspektlərini diqqətlə nəzərdən keçirmək zərurəti kimi şərh edilə bilər. Üstəlik, bu cür fəaliyyət son bir neçə onillikdə artıq müasir iqtisad elmini, eləcə də bütövlükdə elmi təkcə təbii sərvətlərlə bağlı vəziyyətə deyil, həm də təbiətin özü ilə bağlı vəziyyətə yeni bir nəzər salmaq zərurəti qarşısında qoyub.

Başqa sözlə desək, söhbət məhz insan fəaliyyətinin ona təsiri prosesində təbiətin vəziyyətinin dəyişməsindən gedir və dəyişən reallığın özü bunun ən ciddi şəkildə öyrənilməsi zərurətini diktə edir.

Təkbəddilməz fakt ondan ibarətdir ki, son onilliklərdə planetdə qlobal istiləşmə müşahidə olunur ki, bu da təkcə təbii deyil, həm də birbaşa sosial-iqtisadi xarakter daşıyan bir sıra çox ciddi nəticələrə gətirib çıxarır. Buna təkcə bir neçə misal gətirək. Belə ki, Arktikada daimi donuşluğun əriməsi Atlantik və Sakit Okeanların sahillərində yerləşən onlarla dövlət üçün həm birbaşa fiziki (daşqın təhlükəsi), həm də bundan irəli gələn iqtisadi risklər daşıyır.

Eyni zamanda, müxtəlif iqlim şəraitində olan dövlətlərdə həmin qlobal istiləşmə vaxtaşırı istilik “dalğalarına” səbəb olur, bu da qaçılmaz olaraq quraqlığa gətirib çıxarır. Bunun nəticəsində kənd təsərrüfatında böyük itkilər ola bilər ki, bu da öz növbəsində çox vaxt təkcə iqtisadi deyil, həm də humanitar fəlakətlə nəticələnir.

Həddindən artıq istilərin və quraqlığın daha bir nəticəsi meşə yangınları təhlükəsidir ki, bu da getdikcə daha çox reallığa çevrilir: bir sıra ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanla qonşu ölkələrdə belə yangınların sayı sözün əsl mənasında bizim gözüümüzün qarşısında ildən-ilə artır. Nəhayət, dünyanın müxtəlif regionlarında su istehlakının artması və yaranan su ehtiyatlarının qıtlığı ilə bağlı daha bir kəskin problem eyni reallığa çevrilir. Bu da birbaşa əhalinin içməli su qıtlığına gətirib çıxarır. Bununla əlaqədar olaraq, “su uğrunda mübarizə”nin yaxın gələcəkdə beynəlxalq münaqişələrin əsas səbəblərindən birinə çevrilə biləcəyi ilə bağlı getdikcə daha çox proqnozlar və ekspert qiymətləndirmələri açıqlanır.

Təəccüblü deyil ki, bir sıra təkcə təbiət-elmi və texniki deyil, həm də humanitar fənlərin nümayəndələri arasında bu problemlərin kəskinləşməsinin əsas səbəbləri haqqında qızğın müzakirələr aparılır və bu cür müzakirələrin dərəcəsi getdikcə yalnız artır. Əsas sual budur: bunlar obyektiv təbii amillərə əsaslanır, yoxsa hər halda müasir insanın nəzarətsiz həyat fəaliyyətinin nəticəsidir? Müvafiq olaraq, qlobal və milli iqtisadiyyatların gələcək inkişafı ümumi iqlim vəziyyətinə nə dərəcədə təsir göstərəcək?

Hələ ötən əsrin 60-cı illərinin sonu-70-ci illərinin əvvəllərində yaradılmış məşhur Roma klubu ilk dəfə olaraq dünya ictimaiyyətinin diqqətini bu kimi suallara cəlb etdi. Klubun nümayəndələri iqtisadi artıma və ümumilikdə sosial-iqtisadi inkişafa təsir edən əsas amillər kimi aşağıdakıları müəyyən etdilər:

- sənayeləşdirmə proseslərinin gələcək inkişafı;
- təbii sərvətlərlə bağlı vəziyyət (onların çatışmazlığa səbəb olan potensial tükənməsi xüsusilə vurğulanıb);
- əhalinin sayının artması;
- ətraf mühitlə bağlı vəziyyət və onun dəyişməsi dinamikası.

Bu gün bu cür fikirlərin sadalanması bizim üçün tamamilə təbii görünür, lakin onlar ilk dəfə 1972-ci ilin martında Vaşinqtondakı Smitson İnstitutunda elmi və biznes ictimaiyyətinə “İnkişafın sərhədləri” tədqiqatının təqdimatı zamanı səsləndirilib. Bu iş məhz Roma klubunun sifarişi ilə Massaçusets Texnologiya İnstitutunun (MTI) o vaxtkı gənc məzunu - sonralar məşhur alim Dennis Medouzun rəhbərlik etdiyi müxtəlif ixtisaslardan olan alimlər qrupu tərəfindən hazırlanmışdır.

Beləliklə, deyə bilərik ki, məhz o vaxt qlobal səviyyədə ilk dəfə olaraq ətraf mühitin çirklənməsi və təbii ehtiyatların tükənməsi problemləri sadəcə dilə gətirilməyib, həm də:

- birincisi, bütövlükdə;
- ikincisi, bütün gələcək iqtisadi inkişafın ən mühüm amili kimi qeyd edilib.

Sözgedən araşdırma nəticəsində çıxarılan nəticə o dövr üçün kifayət qədər sensasiyalı səsləndi və bu, ideoloji üstünlüklərindən və aparılan siyasətindən asılı olmayaraq, demək olar ki, bütün ölkələr

tərəfindən qəbul edilirdi. Məsələn, sovet filosofları və sosioloqları Roma klubunun araşdırmasının nəticələrini belə qiymətləndirirdilər: qlobal iqtisadi inkişafda mövcud tendensiyalar davam edərsə və eyni zamanda hər hansı bir məhdudlaşdırıcı olmasa, XXI əsrin birinci yarısında bəşəriyyət “qlobal fəlakət”lə üzləşəcək [2, s.584].

Deyə bilərik ki, bu hadisə bizim bu gün “yaşıl iqtisadiyyata” keçid istiqamətində atılan addımlar adlandırdığımız fəaliyyətə doğru ilk addım oldu.

Əvvəla, bu günə olan vəziyyətə görə, 50 ildən çox əvvəl müəyyən edilmiş problemlərin əksəriyyəti nəinki aktuallığını itirməmiş, hətta daha da dərinləşmişdir. Əsas odur ki, gözümlərin qabağında baş verən qlobal iqlim dəyişiklikləri getdikcə təkcə riyaziyyatçıların dediyi kimi, ətraf mühitin vəziyyətinin “xətti” pisləşməsinə deyil, müxtəlif növ dağıdıcı təbii fəlakətlərə səbəb olur, bundan isə demək olar ki, bütün dünya ölkələri, o cümlədən ən güclü iqtisadiyyatlar getdikcə daha çox əziyyət çəkir. Öz növbəsində, çox vaxt həqiqi fəlakətlər miqyasına çatan təbii nizamsızlıq onun iqtisadiyyatındakı vəziyyətə birbaşa təsir göstərir və əhəmiyyətli maddi və maliyyə resurslarının istifadəsini tələb edir.

Vəziyyəti sosial-iqtisadi baxımdan nəzərdən keçirsək, təhlükəli hidrometeoroloji və iqlim hadisələrinin daha da intensivləşməsi aşağıdakılara səbəb ola bilər:

- elektrik xətlərinin və bütövlükdə, iqtisadiyyatın və ev təsərrüfatlarının enerji təchizatının pozulması;
- istilik və su təchizatı sistemlərinin nasazlığı;
- yol şəbəkəsinə ziyan dəyməsi;
- istehsal və mənzil-kommunal avadanlıqlarının aşınmasının artması.

Bütün yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq, biz əsaslı şəkildə güman edə bilərik ki, gələcəkdə milli iqtisadiyyatlar (eləcə də bütövlükdə bütün bəşəriyyət) müxtəlif mümkün təbii anomaliyalar şəraitində iqtisadi artımı təmin etməli olacaq və bu anomaliyalar uzunmüddətli perspektivdə müasir bəşəriyyətin inkişafını müşayiət edən reallıq kimi qəbul edilməlidir. Bununla əlaqədar olaraq, ətraf mühitdə mənfi tendensiyaların qarşısının alınmasına dair tədbirlər kompleksini ehtiva edən milli dövlətlərin eyni dərəcədə uzunmüddətli sosial-iqtisadi siyasətinin işlənilməsi və hazırlanması məsələsi kəskin şəkildə ortaya çıxır.

Ümumiyyətlə, yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq, fəlsəfi və iqtisadi nöqteyi-nəzərdən “yaşıl iqtisadiyyat”a keçid problemini insanın təbiətlə qarşılıqlı əlaqəsində yeni, daha məsuliyyətli mərhələ kimi nəzərdən keçirə bilərik.

Təsadüfi deyil ki, hətta ötən əsrdə bir sıra digərləri ilə yanaşı, bu cür qarşılıqlı əlaqə problemləri haqlı olaraq qlobal, yəni bütün bəşəriyyət üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən problemlər adlandırılmışdır. Belə ki, XX əsrin 80-ci illərində BMT-nin Ətraf Mühit və İnkişaf Komissiyası (“Brundtland” Komissiyası) tarixi perspektivə yönəlmiş iqtisadi, sosial-mədəni və təbii-ekoloji proseslərin strateji tarazlığına nail olmağı nəzərdə tutan davamlı inkişaf konsepsiyasını dünya səviyyəsinə çıxardı.

Beləliklə, ilk dəfə olaraq təbiətdə və insan cəmiyyətində baş verən müxtəlif nizamlı proseslərin sıx qarşılıqlı əlaqəsi göstərilmişdir.

Davamlı inkişafın təmin edilməsi probleminə gəlincə, xatırlatmaq lazımdır ki, bu məsələləri qarşılıqlı əlaqədə nəzərdən keçirən ən böyük qlobal forumlardan biri 1992-ci ildə Rio-de-Janeyroda keçirilmiş BMT-nin Ətraf Mühit və İnkişaf üzrə Beynəlxalq Konfransı olmuşdur. Burada sosial-iqtisadi inkişaf perspektivləri ilə sıx əlaqədə yaranan ekoloji problemlərin bütün spektri müzakirə edilmişdir.

Əsas nəticə ondan ibarət idi ki, iqtisadi, ekoloji və sosial-mədəni proseslər arasında artıq tanış olan əlaqələri əks etdirəcək qlobal inkişaf strategiyasının işlənilib hazırlanması zərurəti ifadə edildi.

Aydındır ki, son illərin qlobal ictimai-siyasi vəziyyətində adı çəkilən dünyanın reallığından, yəni qlobal inkişaf strategiyasından danışmaq çətindir, lakin milli dövlətlər çərçivəsində bu cür strategiyanın işlənilib hazırlanması və qəbuluna ehtiyac duyulur.

Belə problemlərin öyrənilməsi zamanı öz növbəsində dünyada baş verən qlobal proseslər kontekstində sadalanan problemləri xarakterizə edən müxtəlif detalların təhlili tələb olunacaq. Bu və ya digər çoxfaktorlu mürəkkəb problemin elmi mahiyyətinin dərk edilməsini nəzərdə tutan belə təhlil müxtəlif elmi fənlərin və məktəblərin qarşılıqlı əlaqəsi olmadan mümkün deyil. Eyni zamanda, söhbət həm humanitar, həm də təbiət və texniki elmlərin qarşılıqlı əlaqəsindən gedir, çünki yalnız belə qarşılıqlı əlaqə böhran problemlərinin həllində həqiqətən innovativ yanaşmaların tapılmasını təmin edə, həm də müxtəlif dövlətlərin və sosial qrupların burada yaranan maraqlarının müxtəlifliyini əhatə edə bilər.

“Yaşıl gündəm” kontekstində milli iqtisadiyyatın uzunmüddətli inkişafı strategiyasının işlənilib hazırlanmasına və həyata keçirilməsinə də məhz bu mövqedən yanaşmaq lazımdır.

Bu zaman, fikrimizcə, aşağıda sadalanan əsas məqamları nəzərə almaq lazımdır.

Birincisi, ətraf mühitə qənaət edən “yaşıl iqtisadiyyat”a keçid zamanı hətta ən aktual olanları da olsa sadəcə ekoloji problemlər öz həllini tapmamalıdır. Sosial-ekoloji xarakter daşıyan bütöv mühüm problemlər kompleks həll edilməlidir.

Bu o deməkdir ki, milli dövlətdən həm ətraf mühitin bilavasitə mühafizəsi üzrə uzunmüddətli xarakter daşıyan tədbirlər sistemini, həm də müasir insanın həyat şəraitinin və standartlarının heç bir azalması olmadan davamlı sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsini özündə birləşdirən iqtisadi siyasətin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi tələb olunur.

İkincisi, bu gün göz qabağındadır ki, təkcə bütövlükdə bəşər birliyi deyil, hətta iqtisadi cəhətdən ən inkişaf etmiş dövlətlər də “yaşıl keçid” probleminə hələ də hər hansı bir vahid yanaşma formalaşdırmayıb. Bu baxımdan, genişmiqyaslı iqtisadi böhran təhlükəsi yaradan ənənəvi iqtisadi üsullarından, o cümlədən iqtisadiyyatda karbohidrogen yanacağından istifadədən imtina etmək üçün hər hansı bir düşünülməmiş, birdəfəlik kəskin hərəkətlərdən çəkinmək xüsusilə vacibdir. Bu şəraitdə Avropa İttifaqına üzv dövlətlər də daxil olmaqla, bir çox inkişaf etmiş ölkələr nümunəvidir. Bu ölkələrin makroiqtisadi siyasətlərində bu əsrin ikinci onilliyinin sonunda vaxtından əvvəl, düzgün hesablamalar və hazırlıqlar olmadan, “yaşıl” enerjiyə sürətli keçid və eyni vaxtda karbohidrogen yanacağından imtina edilməsi kursu elan edilmiş və sonra praktikada tətbiq olunmağa başlamışdır.

Belə ki, Aİ ölkələrində Avropa Komissiyasının 2050-ci ilə qədər qitənin karbonsızlaşdırılmasını nəzərdə tutan “*Yaşıl saziş*” haqqında qərarı qüvvədədir. Bir neçə il ərzində ekspert icmasının və siyasətçilərin əksəriyyəti belə bir məqsədə çatmağın praktiki olaraq yeganə yolu kimi ilk növbədə, sənayedə karbohidrogen xammalından istifadənin qəti şəkildə azaldılmasını, yekun nəticədə isə tamamilə imtina edilməsini nəzərdən keçirirdilər. Real siyasət, o cümlədən bank və maliyyə siyasəti bu konsepsiyaya uyğun qurulmağa başladı.

Bunun nəticəsində bərpa olunan enerjiyə qoyulan irimiqyaslı investisiyalar gözlənilən nəticəni vermədi, eyni zamanda, ənənəvi enerjiyə sərmayə qoyuluşunun kifayət qədər olmaması tendensiyası bir sıra ölkələrdə enerji resurslarının kəskin çatışmazlığına səbəb oldu. Bu, təbii ki, həm istənilən sabit

iqtisadi artımın perspektivlərini şübhə altına alır, həm də təkrar edirik, birbaşa tənəzzül təhlükəsi yaradır.

Bu şəraitdə müxtəlif ölkələrdə bəzən fərqli istiqamətdə addımlar atılır. Belə ki, əgər Almaniyada son illərdə atom elektrik stansiyalarının bağlanması baş verirdisə, Fransada əksinə, ölkənin ümumi enerji balansında nüvə enerjisinin payının artırılmasına kurs götürülüb: burada daha 6 atom elektrik stansiyasının açılması planlaşdırılır.

Öz növbəsində, Niderlandda 2021-ci ildə yerli məhkəmə, İngiltərə-Niderland “Shell” konsernini 2030-cu ilə qədər müəssisələrindən emissiyaları 45 faiz azaltmağa məcbur edən qərar qəbul edib. Bu konsernin qlobal “ənənəvi” enerji sektorunda çəkisini və imic əhəmiyyətini nəzərə alsaq, bu hüquqi aktın enerji resurslarının digər iri istehsalçılara və qlobal investora qarşı analoji və oxşar iddialar üçün presedent ola biləcəyini istisna etmək olmaz. Bu da öz növbəsində qlobal iqtisadi proseslərin bütün gedişatına ciddi təsir göstərə bilər.

Bu cür nümunələr təbiətin və bizi əhatə edən bütün ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı tələblərini nəzərə almaqla davamlı iqtisadi inkişaf yoluna çıxışı təmin edəcək milli səviyyədə balanslaşdırılmış sosial-iqtisadi siyasətinin işlənilməsinin və həyata keçirilməsinin fəvqəladə əhəmiyyətini bir daha təsdiq edir.

Bununla bağlı qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan əsas neft və qaz hasil edən dövlətlərdən biri kimi karbohidrogenlərdən istifadə problemi ilə bağlı balanslı və düşünülmüş mövqe tutmuş və tutmaqda davam edir. Eyni zamanda, ölkəmiz bərpa olunan enerji mənbələri sahəsində perspektivli layihələrin həyata keçirilməsindən heç də kənarda qalmır, lakin bunu mövcud reallıqlara əsaslanaraq, ehtiyatla həyata keçirir.

Bu reallıqlar elədir ki, xüsusən də Beynəlxalq Enerji Agentliyinin məlumatına görə, hazırda dünyada istehlak olunan enerji resurslarının ümumi həcmində karbohidrogen xammalının payı ən azı 80 faiz təşkil edir. Və ən azı yaxın gələcəkdə vəziyyətin köklü şəkildə dəyişməsinə gözləməyə dəyməz. Ekspertlər hesab edirlər ki, neft enerjisinə ən azı 2040-2050-ci ilə qədər tələbat olacaq.

Öz növbəsində, neft, qaz və onların məhsullarının orta və hətta uzunmüddətli perspektivdə iqtisadi artımı təmin edən ən mühüm amillərdən biri kimi xidmət etməkdə davam etməsi faktı uzunmüddətli dövlət iqtisadi siyasətinin əsas istiqamətlərindən birini aşağıdakılara cəmləşdirməyə sövq edir:

- karbohidrogen hasilatı prosesinin özünün texnoloji təkmilləşdirilməsi;
- xüsusilə neft emalı sənayesi müəssisələrinin hərtərəfli modernləşdirilməsi.

Eyni zamanda, prinsiplər olaraq qeyd etmək lazımdır ki, söhbət heç də təkə ölkəmizin enerji sektorunun müasirləşdirilməsindən getmir.

Əsaslı şəkildə iddia etmək olar ki, bugünkü şəraitdə davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsinin əsas istiqaməti hətta təkə bütövlükdə milli iqtisadiyyatımızın texniki bazasının deyil, həm də bütün iqtisadi fəaliyyətin hərtərəfli modernləşdirilməsidir. Başqa sözlə, söhbət yeni – ekoloji tələblər nəzərə alınmaqla gələcək üçün davamlı iqtisadi inkişafı təmin edəcək iqtisadi (sahibkarlıq) fəaliyyət üçün şəraitin yaradılmasından gedir.

Davamlı inkişafa gəlincə, bu, ilk növbədə xarici, o cümlədən bazar amillərindən ən az asılı olan iqtisadi artımın təmin edilməsini nəzərdə tutur. Bazar iqtisadi sistemində bu cür amillərin təsirindən tamamilə qaçmaq mümkün deyil, buna görə də söhbət xarici mənfi təsirlərdən maksimal dərəcədə mümkün olan müstəqillikdən və ən əsası illik artım templərində güclü “amplitud” tərəddüdlərin olmamasından gedir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının artımına gəldikdə, COVID-19 epidemiyası onun xarakterinə ciddi təsir göstərmiş – bununla belə, o, 2020-ci ildə dünyanın demək olar ki, bütün ölkələrinin iqtisadiyyatına təsir göstərmişdi. Rəsmi statistikaya əsasən, Azərbaycanda ÜDM-in artım tempi (sabit qiymətlərlə) COVID-dən əvvəlki dövrlə müqayisədə müvafiq olaraq: 2018-ci ildə - 1,5 faiz, 2019-cu ildə - 2,5 faiz olub. 2020-ci ilin nəticələrinə görə isə Azərbaycan iqtisadiyyatında 4,3 faiz azalma qeydə alınıb [3, s.25;29].

İqtisadiyyatın sənaye istehsalı kimi aparıcı sahəsini ayrıca götürsək, onun əvvəlki illə müqayisədə onun artım tempi müvafiq olaraq: 2018-ci ildə 1,5 faiz, 2019-cu ildə 1,8 faiz olub. Gördüyümüz kimi, artım bütövlükdə ÜDM-dən daha aşağı olub. 2020-ci “COVID” ilində sənaye istehsalının həcmi 4,0 faiz azalıb [3, s.25].

Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, 2020-ci böhran ilinin pandemiyasının səbəb olduğu artımdan sonra 2021-ci ilin sonunda ölkəmizin iqtisadiyyatında əhəmiyyətli dərəcədə bərpa artımı müşahidə olunub, hansı ki, müvafiq olaraq:

- bütövlükdə ÜDM istehsalı üzrə – 5,6 faiz;
- sənaye istehsalı üzrə - 5,0 faiz təşkil edib.

Lakin 2023-cü il üçün ilkin nəticələr fərqli görünür. Bu nəticələrə əsasən, ÜDM əvvəlki ilə nisbətən 1,1 faiz artıb, sənaye istehsalı isə 0,8 % azalıb [4].

Nəzərdən keçirilən dövr üçün təqdim olunan məlumatlardan görürük ki, bu dövrdə milli iqtisadiyyatımızın əldə etdiyi artım templəri məhz onların əhəmiyyətli dəyişməsinə görə davamlı olmayıb. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, gələcəkdə davamlı inkişafı “yaşıl iqtisadiyyat”a keçidin yeni reallıqlarını nəzərə alaraq təmin etmək lazımdır.

Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq, Azərbaycan sahibkarlarının investisiya fəaliyyətinin dəstəklənməsinin əsas istiqamətləri, fikrimizcə, bunlar olmalıdır:

- iqlim layihələrinə və innovativ inkişaf məqsədlərinə investisiya qoyuluşları;
- milli iqtisadiyyatın prioritet sahələrinə yeni texnologiyaların tətbiq edilməsi;
- xüsusi iqtisadi zonalar, texnoparklar və sənaye parkların ərazisində layihələrə investisiya qoyan investorlar üçün xüsusi vergi rejimi.

Yuxarıda göstərilənlər həm də ona görə vacibdir ki, hazırda istehsalın intellektuallaşdırılması getdikcə müasir biznesin inkişaf strategiyasında qlobal tendensiyaya çevrilir. Fikrimizcə, bu konsepsiyaya iki mövqedən yanaşmaq lazımdır.

Birincisi, söhbət müasir iqtisadiyyatın ən bilik tutumlu və yüksək texnologiyalı sahələrinin - nüvə texnologiyaları, enerji saxlama cihazları, radiasiya təbabəti, biotexnologiya və əczaçılıq, nəqliyyat vasitələrinin elektriklişdirilməsi və bir sıra digər sahələrin birbaşa inkişafından gedir. Eyni zamanda, bu sahələrin özündə istehsal proseslərinin rəqəmsallaşdırılması, eləcə də onların informasiyalaşdırılması xüsusi yer tutur.

İkincisi, istehsalın intellektuallaşdırılması yüksək intellektli məhsulların keyfiyyətcə yeni növlərinin kütləvi istehsalının qurulmasını nəzərdə tutur. Ancaq vurğulamaq lazımdır ki, bu cür məhsulların sırf tamamilə yeni və qabaqcıl sənayelərlə əlaqələndirilməsi heç də vacib deyil. Əsas odur ki, yaxşı qurulmuş idarəetmə prosesləri, məhsulun inkişafı və yaradılması sistemləri olan mövcud istehsallar – əlbəttə ki, onların düzgün modernləşdirilməsi şərti ilə – ya tamamilə müstəqil şəkildə qura bilər, ya da bu və ya digər əməkdaşlıq formaları vasitəsilə istehlakçılar arasında populyarlıq qazana bilən və bazarda (xarici daxil olmaqla) lazımi rəqabət qabiliyyətini qazana bilən ən müasir məhsulların hazırlanmasında və buraxılmasında iştirak edə bilər.

Ayrıca vurğulamaq lazımdır ki, ən son yüksək intellektual sənaye sahələrinin inkişafı ilə yanaşı, ən aktual məsələ xammalın daha dərin emalının təşkili probleminin ən aktual olduğu “ənənəvi” sahələrdə investisiya fəaliyyətinin dəstəklənməsinin vacibliyi gündəmdə olan məsələdir. Söhbət tək-cə bilavasitə neft-qaz kompleksinin özündən deyil, həm də metallurgiya və neft-kimya sənayesi müəssisələrindən gedir.

Daha bir çox vacib detallı qeyd etmək lazımdır. Köhnəlmiş sənaye bazasında ən son innovativ texnologiyaların istehsalı qeyri-mümkündür, ona görə də elmi-texniki tərəqqinin ən son nailiyyətləri əsasında iqtisadiyyatın yenidən sənayeləşdirilməsi zərurəti məsələsi yenidən ortaya çıxır. Bu vəzifə uzun müddətdir ki, bir çox ölkələrin qarşısında durur və Azərbaycan da istisna deyil. Bu gün aydındır ki, bu problem həll edilmədən, bütövlükdə iqtisadi inkişafa xələl gətirmədən “yaşıl inkişafa” keçid mümkün deyil.

Bütün bunlar iqtisadi artımın davamlılığına və bütövlükdə ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişafına töhfə verən mühüm amillər rolunu oynaya bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Маршалл А. Принципы политической экономии. Т.1. Пер. с англ. – М.: Прогресс. – 1983. – С. 85
2. Философский энциклопедический словарь.– М.: Советская энциклопедия.–1983.– С.584
3. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. – Bakı, 2021. S. 25, 29
4. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. – Bakı, 2024. S. 24-25.

İqlim Dəyişikliyinə İqtisadi Təsirləri, Bərpa Olunan Enerji Mənbələri və Yaşıl Texnologiyaların İnkişafı

baş müəllim Zeynəb Qiyasova;

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Zeynab.Giyasova@unec.edu.az

İqtisadiyyat və idarəetmə fakültəsinin IV kurs tələbəsi

Yusif Mikayılov

ymikayilov14@gmail.com

İqtisadiyyat və idarəetmə fakültəsinin IV kurs tələbəsi

Müşfiq Mehtizadə

mushfig.mehtizada@unec.edu.az

Xülasə:

İqlim dəyişikliyi dünya iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərərək kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın azalması, təbii fəlakətlərin artması və sığorta xərclərinin yüksəlməsi ilə nəticələnir. Bu təsirlərin

azaldılması üçün bərpa olunan enerji mənbələrinin və yaşıl texnologiyaların inkişafı mühüm əhəmiyyət daşıyır. Günəş və külək enerjisi kimi mənbələr karbon emissiyalarını azaltmaqla yanaşı enerji müstəqilliyini təmin edir. Elektrik nəqliyyatı və enerji səmərəli memarlıq isə karbon izini minimuma endirir. Azərbaycan "yaşıl artım" ölkəsi olmağı hədəfləyərək ekoloji siyasətlər və texnologiyaların tətbiqi ilə qlobal liderliyə can atır. Yaşıl iqtisadiyyat həm ekoloji sabitlik, həm də sosial-iqtisadi inkişaf üçün vacibdir.

Açar sözlər:

İqlim dəyişikliyi, bərpa olunan enerji, yaşıl texnologiyalar, dayanıqlı inkişaf, karbon emissiyası

İqlim dəyişikliyinə iqtisadi təsirləri:

Bəşəriyyətimizin ümdə problemlərindən olan İqlim dəyişikliyi qlobal iqtisadiyyata zərərli təsirlər göstərir, xüsusilə kənd təsərrüfatı, su resursları və insan sağlamlığı üzərində. Təbii fəlakətlərin artması, məhsuldarlığın azalması və sığorta xərclərinin yüksəlməsi kimi problemlər iqtisadi dayanıqlığı açıq-aşkar təhdid edir. (The Stern Review, 2007; World Bank, 2020).

Bərpa olunan enerji mənbələrindən olan günəş, külək və su enerjisi, iqlim dəyişikliyinə qarşı mübarizədə mühüm vasitələrdir. Onlar həm karbon emissiyalarını azaldır, həm də enerji müstəqilliyini təmin edir. (Jacobson et al., 2017; International Renewable Energy Agency, 2019).

Elektrikli nəqliyyat vasitələri və enerji səmərəliyini nəzərə alan memarlıq üslublu binalar kimi yaşıl texnologiyalar iqtisadiyyatın karbon izini azaltmağa kömək edir. Bu texnologiyalar vasitəsilə iqtisadi inkişaf yanaşı ekoloji sabitlik də təmin edilir (Geels et al., 2018; European Environment Agency, 2021).

Ətraf mühitin çirklənməsi, azalan təbii ehtiyatlar və artan tələbatın fonunda dayanıqlı inkişafa nail olmaq məqsədilə "yaşıl" iqtisadiyyatın genişləndirilməsi tədbirləri böyük önəm daşıyır. Prezident İlham Əliyev tərəfindən təsdiq edilmiş "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər" sənədində beşinci prioritet "Təmiz ətraf mühit və yaşıl artım ölkəsi" olaraq müəyyən edilmişdir. Bu sənəddə ekoloji təmiz texnologiyaların tətbiqinə, tullantıların təkrar emalı və çirklənmiş ərazilərin bərpasının təşviqi, ekoloji baxımdan əlverişli "yaşıl" texnologiyaların genişləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Azərbaycanda təkrar emal prosesi "yaşıl iqtisadiyyat"ın inkişafına, rəqabətqabiliyyətli sənaye məhsullarının istehsalının artmasına və ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına xidmət edir. Müasir iqtisadiyyatda "təkrar emal" anlayışı mühüm yer tutur. İstehlak prosesindən sonra tullantıların bir hissəsini yenidən istifadəyə yararlı hala gətirmək mümkündür. Təkrar emal, istifadə olunan materialların dövrü olaraq yenidən istehlak prosesinə daxil edilməsidir. Əsas məqsəd təbii sərvətlərin israfını və ekoloji çirklənməni azaltmaq, əlavə xammal bazası yaratmaqdır. Təkrar emal ilkin istehsaldan daha asan və tez başa gəlir ki, bu da enerji qənaətinə şərait yaradır.

Azərbaycanın Yaşıl Transformasiya İstiqamətində Nailiyyətləri və Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri

Azərbaycan "2030: Sosial-iqtisadi inkişafın milli prioritetləri" və "2022-2026-cı illər üçün Sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası" çərçivəsində ətraf mühitin qorunmasını və yaşıl inkişafı əsas prioritetlərdən biri kimi müəyyən etmişdir. Milli strategiyalar ətraf mühitin dayanıqlığını artırmaq, karbon emissiyalarını azaltmaq və bərpa olunan enerji mənbələrinin istifadəsini genişləndirmək istiqamətində konkret məqsədləri əhatə edir. Bu sənədlərdə yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı həmçinin iqtisadi

diversifikasiyanı təşviq etməklə yeni iş yerlərinin yaradılmasına töhfə verən vacib amil kimi təqdim olunur.

Milli strategiyalara əlavə olaraq, Azərbaycan beynəlxalq səviyyədə də öhdəliklər götürmüşdür. 2022-ci ildə keçirilən COP-27 konfransı çərçivəsində Azərbaycan 2030-cu ilə qədər karbon emissiyalarını 1990-cı il səviyyəsinə nisbətən 35% azaltmağı hədəfləmişdir. Bundan əvvəl, COP-26 konfransında isə 2050-ci ilə qədər bu göstəricini 40%-ə qədər azaltmaq öhdəliyi təqdim olunmuşdur. Bu hədəflər Azərbaycanın qlobal iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə fəal iştirakını və beynəlxalq əməkdaşlığa sadiqliyini göstərir. Tədbir çərçivəsində ölkənin bu sahədə əldə etdiyi irəliləyişlər və əlavə siyasət tədbirləri də müzakirə olunmuşdur.

Dialog zamanı yaşıl iqtisadiyyata keçidi sürətləndirmək üçün bir neçə əsas strategiya vurğulanmışdır:

- Ətraf mühitə zərərli subsidiyaların mərhələli şəkildə dayandırılması.
- Ekoloji əsaslandırılmış subsidiyaların səmərəliliyinin artırılması və ya rasionallaşdırılması.
- Bazarlardan əldə edilən gəlirlərin yaşıl inkişaf layihələrinə yönəldilməsi.

Həmçinin, faktiki statistik məlumatlar vasitəsilə yaşıl enerjiyə yatırımların dinamikası analiz olunmuş və bərpa olunan enerji mənbələrinin istifadəsinin genişləndirilməsi üçün tövsiyələr verilmişdir. Azərbaycanın coğrafi mövqeyi və resurs potensialı xüsusilə günəş və külək enerjisindən istifadəni daha da artırmaq üçün əlverişli şərait yaradır.

Azərbaycanın yaşıl transformasiya sahəsində əldə etdiyi irəliləyişlər, həm milli strategiyaların effektivliyini, həm də beynəlxalq əməkdaşlığın əhəmiyyətini təsdiq edir. Yaşıl iqtisadiyyata keçid, ətraf mühitin mühafizəsi ilə yanaşı, ölkənin iqtisadi inkişafına da mühüm töhfələr verə bilər. Nəticələr göstərir ki, effektiv siyasətlərin davam etdirilməsi və qlobal təcrübələrdən istifadə Azərbaycanın dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə nail olmasını sürətləndirəcəkdir. Beləliklə, yaşıl iqtisadiyyat Azərbaycan üçün uzunmüddətli inkişafın əsas amillərindən biri kimi çıxış edir.

Yaşıl investisiya və innovasiya

Yaşıl innovasiya ətraf mühitə zərəri azaltmaq üçün yeni texnologiyaların inkişafına və qəbuluna töhfə verən bir prosesdir (Castellacci və Hockerts, 2017). İqtisadiyyatda sürətli innovasiyalar üçün müəhim təkan texnologiyanın yayılmasıdır. Bu, bir irmanın və yaxud sənayenin tədqiqat və inkişaf (R&D) nəticəsində yaranan ixtiralar, dizaynlar və texnologiyalar digər irma və sənayelərə nisbətən ucuz və sürətlə yayıldıqda baş verir. Lakin texnologiyanın bu cür yayılması özəl irma və ya sənayenin tədqiqat və inkişaf fəaliyyətlərinə sərmayə qoyması üçün stimulları da zərurətdir. Belə ki özəl investor elmi-tədqiqat işlərinin maliyyələşdirilməsi ilə bağlı bütün xərcləri öz üzərinə götürür və nəticədə öz texnologiyalarını və məhsullarını təkmilləşdirir, lakin investor sonradan bu innovasiyaların bütün iqtisadiyyatda yayılmasından heç bir gəlir əldə etmir. Nəticədə özəl irmalar və sənayelər müntəzəm olaraq R&D-ə az sərmayə qoyurlar və ümumilikdə iqtisadiyyat miqyasında daha az innovasiya baş verir. Mövcud tədqiqatlar göstərir ki, irmalar və startaplar arasında qarşılıqlı əlaqə, onların tamamlayıcı bacarıqları və çətinlikləri səbəbindən yaşıl innovasiyaların araşdırılması və istismarı üçün vacibdir (məsələn, Hockerts və Wüstenhagen, 2010). Tədqiqat və inkişafa az sərmayə qoyulması inkişaf etmiş və etməkdə olan ölkələrdə müvafiq olaraq yaşıl iqtisadiyyatın inkişafına ciddi maneə ola bilər. Ustəlik, bu həvəsdən salmanın aradan qaldırılmasına yalnız səmərəsiz qiymətqoymanı düzəltmək üçün bazara əsaslanan stimullardan istifadə etməklə nail olmaq mümkün deyil. Eyni zamanda “texnoloji təkan

siyasətləri”nin, məsələn, tədqiqat və inkişaf üçün subsidiyalar, dövlət investisiyaları, əqli mülkiyyətin qorunması və digər tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edir (Goulder 2004). Bazar əsaslı təşviqlər yaşıl mal və xidmətləri rəqabət üçün nüfuzlu nə gətirən qiymət təhrilərini azalda bilər. Bununla belə, yalnız texnoloji təkan siyasətləri birbaşa irimlərin və sənayelərin yaşıl R&D az sərmayə qoyma meylini həll edir. Goulder (2004) həmçinin müəyyən edir ki, Birləşmiş Ştatlarda aşağı karbonlu enerjinin mənimsənilməsi xərclərinin azaldılması həm özəl sektorun R&D inkişafını artırmaqdan, həm də irimlər yeni aşağı karbonlu texnologiyalar, məhsullar və proseslərlə tanış olduqdan sonra özərnməkdən irəli gəlir. O, həm texnologiyaya təkan verən siyasətlər toplusunu, həm də özəl elmi-tədqiqat və işin özərnilməsini dəstəkləməklə ardıcıl olaraq əlavə texnoloji dəyişikliyə səbəb olan istiqamətləndirici emissiya siyasətini müəyyən edir. Bununla belə, Goulder hesab edir ki, birbaşa emissiya siyasətləri təkbaşına yeniliklərə və özərnməyə kifayət qədər özəl sektor sərmayəsinə səbəb ola bilməz; daha doğrusu, bir-birini tamamlayan texnologiya-təşviqat siyasətləridə həyata keçirilməlidir. Birləşmiş Ştatlarda və digər İƏİT (İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı) iqtisadiyyatlarında istixana qazı emissiyalarının azaldılması ilə bağlı tədqiqatlar göstərir ki, iki növ siyasətin birləşdirilməsi, yalnız texnoloji təkan yavaşmasına gətirilməklə müqayisədə hədələrə çatmaq xərclərini əhəmiyyətli dərəcədə azaldır (Blesl et al. 2010). Siyasətlərin optimal portfeli, özərnmə, karbon qiymətləri və digər birbaşa emissiya siyasətləri ilə yanaşı, texnologiya tədqiqat və işləmələr üçün subsidiyaların və digər ictimai dəstəyin bəzi formalarını “İqtisadi islahatlar” elmi-analitik jurnal № 4(5) 56 əhatə edir. Belə bir nəticə, çox güman ki, yaşıl iqtisadiyyatın digər sektorlarına da şamil ediləcək, xüsusən də biliklərin yayılması elmi-tədqiqat və təkmilləşdirmə sahəsində özəl investitorların öz innovasiyalarından tam sosial fayda əldə etməyi çətinləşdirdiyi zaman. Bununla belə, ictimai dəstək və sərmayələr yaşıl inkişafın digər maneələri üçün də kritik ola bilər. Artıq müəyyən edilmiş maneələrdən biri bərpa olunan enerji mənbələri üçün qeyri-adekvat özəl infrastrukturudur ki, bu da diffuz və ənənəvi təchizat mənbələrini birləşdirə bilən “ağ ıllı” elektrik şəbəkəsi özəl sisteminin layihələndirilməsi və tikintisi üçün dövlət investisiyaları vasitəsilə aradan qaldırıla bilər. Digəri, daha dayanıqlı şəhərləri inkişaf etdirmək üçün bələdiyyə planlaşdırması və nəqliyyat siyasətlərini birləşdirən şəhər ərazilərində yaşıl inkişaf siyasətinin inkişafıdır. Bununla belə, ekoloji cəhətdən zərərli subsidiyaların mərhələli şəkildə dayandırılması, ekoloji cəhətdən əsaslandırılmış bir çox subsidiyaların rasionallaşdırılması və müxtəlif bazar əsaslı təşviqlərin istifadəsi yaşıl inkişafı dəstəkləmək üçün tələb olunan dövlət investisiyalarını maliyyələşdirmək üçün hər il əhəmiyyətli məbləğ də pul qənaət etməli və ya yaratmalıdır. Məsələn, mədən yanacaq üçün subsidiyalara dair təxminlərə əsasən, yalnız bu subsidiyaların mərhələli şəkildə dayandırılması Kanadada hər il ən azı 3 milyard ABŞ dolları, Meksikada 16 milyard ABŞ dolları və ABŞ-da 9 milyard ABŞ dolları vəsaiti azad edərdi. Özəl sektorun yaşıl tədqiqat və işləmələri və investisiyaları üçün lazımı dövlət dəstəyini maliyyələşdirmək üçün Yaşıl İqtisadiyyat İnnovasiya və Investisiya Fonduna (GEIIF) ayrılacaq. Beləliklə, bu aşağıdakı siyasət təklifi kompleksi kimi təhlil edilir:

Siyasət Təklifi	Təsviri	Məqsəd
Texnologiya-Təşviqat Siyasətləri	Tədqiqat və inkişaf üçün subsidiyalar, dövlət investisiyaları, əqli mülkiyyətin qorunması kimi təşviqlər.	Özəl sektorda yaşıl texnologiyaların inkişafına stimül vermək və R&D fəaliyyətlərini artırmaq.

Bazar təşviqlərinin gücləndirilməsi	Yaşıl mallar və xidmətlərə qiymət təhriklərinin azaldılması, ekologiya ilə uyğun bazar təşviqlərinin artırılması.	Yaşıl iqtisadiyyata keçidi təşviq etmək və rəqabət üstünlüyü yaratmaq.
Sərmayə qoyuluşu və dövlət dəstəyi	Yaşıl inkişafın maliyyələşdirilməsi üçün dövlətin xüsusi fondu, məsələn, Yaşıl İqtisadiyyat İnnovasiya və İnvestisiya Fondu (GEIFF) yaratmaq.	Yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı üçün özəl sektorun tədqiqat və inkişaf işlərini dəstəkləmək.
Ətraf mühitə zərərli subsidiyaların azaldılması	Ekoloji cəhətdən zərərli subsidiyaların mərhələli olaraq dayandırılması və daha səmərəli subsidiyaların yaradılması.	Ekoloji cəhətdən əsaslandırılmış subsidiyaların istifadəsini təşviq edərək yaşıl iqtisadiyyata keçid təmin etmək.
İnfrastruktur inkişafı və şəhər planlaşdırılması	Dayanıqlı şəhərlərin inkişafı və "ağıllı" elektrik şəbəkəsinin yaradılması üçün dövlət investisiyaları.	Bərpa olunan enerji üçün infrastrukturun inkişafı və şəhər ərazilərində yaşıl inkişafın təşviq edilməsi.
Səmərəsiz qiymətqoymanın düzəldilməsi	Bazarın düzgün işləməsi üçün səmərəsiz qiymətqoymanın düzəldilməsi məqsədilə dövlətin bazar əsaslı təşviqləri tətbiq etməsi.	Yaşıl texnologiyaların daha geniş yayılmasını təşviq etmək.
Sosial fayda təminatının gücləndirilməsi	Özəl investorların innovasiyalarından sosial faydanın daha çox əldə edilməsi üçün təşviqlərin artırılması.	İctimai dəstək ilə özəl sektorun daha çox innovasiya etməsini təmin etmək.

Məqsədi özəl sektorun yaşıl elmi-tədqiqat və sərmayələri, eləcə də yaşıl inkişaf üçün zəruri olan digər dövlət infrastrukturunu və proqramları üçün zəruri dövlət dəstəyini maliyyələşdirmək olan Yaşıl İqtisadiyyat İnnovasiya və İnvestisiya Fondunun (GEIFF) yaradılmasına əsaslanan stimullardır. Məqsədi özəl sektorun yaşıl elmi-tədqiqat və sərmayələri, eləcə də yaşıl inkişaf üçün zəruri olan digər dövlət infrastrukturunu və proqramları üçün zəruri dövlət dəstəyini maliyyələşdirmək olan Yaşıl İqtisadiyyat İnnovasiya və İnvestisiya Fondunun (GEIFF) yaradılmasına əsaslanan stimullardır. Əsaslanan təşviqlər və özəl yaşıl elmi-tədqiqat və sərmayələrə dövlət dəstəyinin azalması iqtisadiyyatın yaşıl inkişafına mane olmağa davam edəcək. Digər narahatlıq odur ki, yaşıl sektorlar ekoloji cəhətdən əsaslandırılmış subsidiyalardan həddən artıq asılı olurlar ki, bu da uzun müddət ərzində yaşıl inkişafa zərər verə bilər. Şimali Amerika nümunəsində təklif edilən sənəddə təklif olunan üç siyasət addımı yaşıl inkişafı təşviq etmək üçün daha geniş iqtisadi səyləri təmin etmək məqsədi daşıyır. Şimali Amerikada inkişaf etməkdə olan yaşıl sektorlara əsaslanaraq, bu siyasətlərin məqsədi bütün iqtisadiyyatı daha yaşıl və daha dayanıqlı inkişaf yoluna aparmaq üçün bu sektorların potensialını inkişaf etdirmək və artırmaqdır. Hər üç siyasət inteqrasiya olunmuş strategiya üçün vacibdir və onlar həm də bir-birindən asılıdır: birinci addım əsas subsidiyaların mərhələli şəkildə dayandırılmasını nəzərdə tutur, çünki bu siyasətin həyata keçirilməsi nisbətən sadədir, həm də ona görə ki, hansı əlavə bazarı müəyyən edir. İş götmək üçün əsaslanan stimullar ilk növbədə subsidiyaların ləğvinin ekoloji və iqtisadi nəticələrinin

qiymətləndirilməsini tələb edir. Bu qiymət siyasəti strategiyanın ikinci addımı olmalıdır. Nəhayət, ö zəl sektorun yaşıl elmi-tədqiqat və investisiyalarına lazımi dö vlət dəstəyini maliyyələşdirmək ü çü n GEIIF-in yaradılması sonrakı siyasət olmalıdır, çü nki Fondun maliyyələşdirilməsi subsidiyaların ləğ vindən və ya bazardan əldə edilən gəlirlərdən əldə edilməlidir. Aydınır ki, bu siyasət strategiyanın qarşısında mü hü m maneələr mö vüddür, xü susən də ətraf mü hitə zərərli subsidiyaların aradan qaldırılması və bazarəsaslıtəşviqlərin genişləndirilməsi. Xü susilə,Şimali Amerikadakı şəxsi siyasi maraqlar vəinstitusionalətalət bu kritik addımlar ü çü n əhəmiyyətli maneələrdir (Barbier 2015, s. 6). Digər tərəfdən, bu siyasətlər iqtisadiyyat miqyasında məhsuldarlıq ın artımının və genişlənməsinin yeni mərhələsini təşviq etmək ü çü n çox vacibdir.

2023-cü ildə ətraf mühitin mühafizəsinə çəkilməş xərclər əvvəlki illə müqayisədə 2,9 dəfə artaraq 677,4 milyon manat təşkil edərək ümumi daxili məhsulun 0,6 faizinə bərabər olmuşdur. Bu vəsaitin 595,0 milyon manatı ətraf mühitin mühafizəsinə və təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə üzrə əsas kapitalla yönəldilmiş, 56,3 milyon manatı ətraf mühitin mühafizəsinə çəkilən cari xərclərdən ibarət olmuş, 26,1 milyon manatı isə meşə, qoruq və milli parkların saxlanmasına, vəhşi heyvanların, balıqların mühafizəsinə və çoxaldılmasına xərclənmişdir.

Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində bütün növ əsas fondların alınmasına, yaradılmasına və təkrar istehsalına, habelə ətraf mühitin digər formada bərpasına yönəldilmiş kapital qoyuluşlarının məcmusunu özündə ehtiva edən ətraf mühitin mühafizəsinə yönəldilmiş əsas kapitalla investisiya qoyuluşu 2022-ci illə müqayisədə 3,7 dəfə artmış və onun 93,9 faizi suyun mühafizəsi, 6,1 faizi atmosfer və torpağın mühafizəsi istiqamətində xərclənmişdi.

Xərclər üzrə ateqoriya	Faizlə
Ümumi xərclər 677,4	100%
Əsas kapital xərcləri 595,0	87.9%
Cari xərclər 56,3	8.3%
Meşə, qoruq və parklar 26,1	3.9%

Cədvəl 1: Azərbaycanca yaşıl enerji üzrə əsas statistik məlumatlar (2015-2024)

İl	Yaşıl Enerji İstehalı (GWh)	Bərpa olunan Enerji payı (%)	Yaşıl Texnologiyalara Yatırımlar (mln AZN)
2024	8,500	35	450
2023	7,800	33	420
2022	7,200	30	380
2021	6,700	28	350
2020	6,200	27	320
2019	5,800	26	300

2018	5,400	25	280
2017	5,000	24	260
2016	4,600	23	240
2015	4,200	22	220

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi (ARDSK) və Enerji Nazirliyinin məlumatlarına əsaslanır.

Cədvəl 1-də Azərbaycanda 2015-2024 illəri arasında yaşıl enerji üzrə əsas statistik göstəriciləri əks etdirir. Hər il üçün yaşıl enerji istehsalı (gigavat-saatla – GWh), bərpa olunan enerji payı (faizlə - %), və yaşıl texnologiyalara yatırımlar (milyon manatla – mln AZN) götdərilir. Cədvəl ölkədə yaşıl iqtisadiyyatın inkişafını əv bərpa olunan enerji sahəsində görülən işləri əks etdirir. Göstəricilər ölkənin yaşıl iqtisadiyyata keçidindəki inkişafın və bərpa olunan enerji sahəsində atılan addımları əks etdirir.

Yaşıl iqtisadiyyata keçid və dayanıqlı inkişaf Azərbaycanın təkcə ətraf mühitin qorunması üçün deyil, həm də sosial-iqtisadi inkişafı üçün vacibdir. Bərpa olunan enerjiyə investisiya qoymaq, ekoloji cəhətdən təmiz sənayeləri təşviq etmək və dayanıqlığı prioritetləşdirən siyasətlər həyata keçirmək Azərbaycanın davamlı və çiçəklənən gələcəyini təmin edə bilər. Yaşıl iqtisadiyyata keçid çətin, lakin mükafatlandırıcı bir yoldur, yaşayış keyfiyyətini artırmaq, yeni iş yerləri yaratmaq və təbii resursları gələcək nəsillər üçün qorumaq potensialını təklif edir. Bundan əlavə, Azərbaycanın coğrafi mövqeyi və zəngin təbii resursları ölkəni yaşıl iqtisadiyyatda lider edə bilər. Bu məqsədlə, bərpa olunan enerji mənbələrinin, xüsusilə günəş və külək enerjisinin istifadəsi genişləndirilə bilər. Eyni zamanda, kənd təsərrüfatı və su ehtiyatlarının idarə olunmasında daha innovativ tətbiqi də vacibdir. Azərbaycanın bütün bu addımları atarkən beynəlxalq təcrübələrdən və davamlı texnologiyaların və əməkdaşlıqlardan faydalanması ölkəmizin qlobal yaşıl iqtisadiyyat hərəkatında ön sıralarda yer almasına kömək edəcəkdir.

Nəticə:

İqlim dəyişikliyi dünya iqtisadiyyatına ciddi təsir göstərərək kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın azalmasına və təbii fəlakətlərin artmasına səbəb olur. Bu təsirlərin qarşısını almaq üçün bərpa olunan enerji mənbələrinə keçid və yaşıl texnologiyaların tətbiqi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Məsələn, günəş və külək enerjisi təkcə karbon emissiyalarını azaltmır, həm də uzunmüddətli enerji təminatı yaradır. Eyni zamanda, elektrik nəqliyyatı və enerji səmərəliliyi infrastrukturuna malik binalar iqtisadiyyatın karbon izini azaltmağa yardım edir. Belə addımlar Azərbaycanın dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə nail olması və qlobal yaşıl iqtisadiyyat lideri olmasına imkan yarada bilər.

Ədəbiyyat siyahısı:

- Azərbaycan Respublikası Energetika Nazirliyi. (2024). *Azərbaycan'da bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə*. [minenergy.gov.az](https://minenergy.gov.az/alternativ-ve-berpa-olunan-enerji/azerbaycandaberpa-olunan-enerji-menbelerinden-istifade) (10.03.2024).

- Dövlət Statistika Komitəsi (ARDSK). stat.gov.az

- European Environment Agency. (2021). *Green Technology Innovations and Climate Change Mitigation in Europe*. EEA. [eea.europa.eu](https://www.eea.europa.eu).

- Frýdlová, M., Vostrá, H. (2011). *Determinants influencing consumer behaviour in organic food market*. *Acta Universitatis Agriculturae et Silviculturae Mendelianae Brunensis*, 59(7), 111-120.

- Geels, F. W., Sovacool, B. K., Schwanen, T., & Sorrell, S. (2018). *The Socio-Technical Transitions of Decarbonisation*. *Science*, 357(6357), 1242-1251.
- Guliev, R., Ibadova, F., Gasimzade, N. (2023). *Sustainable development and renewable energy sources in Azerbaijan*. Scientific Collection «InterConf», 148, 46-54.
- Huseynli, N. (2022). *Econometric analysis of the relationships between growth, exports and energy exports in Azerbaijan*. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 12(2), 379-385.
- International Renewable Energy Agency. (2019). *Global Energy Transformation: A Roadmap to 2050*. IRENA. [irena.org](https://www.irena.org).
- International Energy Agency (IEA). (2024). *Germany's Renewables Energy Act*. [iea.org](https://www.iea.org/policies/12392-germanys-renewables-energy-act) (10.03.2024).
- International Energy Agency (IEA). (2024). *Norway 2022: Executive Summary*. [iea.org](https://www.iea.org/reports/norway-2022/executive-summary) (10.03.2024).
- International Energy Agency (IEA). (2024). *Sweden is a leader in the energy transition according to latest IEA country review*. [iea.org](https://www.iea.org/news/sweden-is-a-leader-in-the-energy-transition-according-to-latestiea-country-review) (10.03.2024).
- Jacobson, M. Z., Delucchi, M. A., Cameron, M. A., & Frew, B. A. (2017). *100% Clean and Renewable Wind, Water, and Sunlight All-Sector Energy Roadmaps for 139 Countries of the World*. *Joule*, 1(1), 108-121.
- Stern, N. (2007). *The Economics of Climate Change: The Stern Review*. Cambridge University Press, s. 123-145.
- World Bank. (2020). *The Economics of Climate Adaptation*. World Bank Publications. [worldbank.org](https://www.worldbank.org).

156. The Impact Of Human Development On CO₂ Emissions: A Long-Run Analysis For Azerbaijan

Ramil I. Hasanov

Research Center of Global Problems of the Environment, Azerbaijan State University of Economics (UNEC), Baku AZ1001, Azerbaijan

Department of Research and Innovation Center, Western Caspian University (WCU), Baku 1001, Azerbaijan

ramil.hasanov@wcu.edu.az

Zeynab Giyasova

Department of Economy, Azerbaijan State University of Economics (UNEC), Baku AZ1001, Azerbaijan

Zeynab.Giyasova@unec.edu.az

Reyhan Azizova

Department of Digital Technologies and Applied Informatics, Azerbaijan State University of Economics (UNEC), Baku AZ1001, Azerbaijan

reyhan_azizova@unec.edu.az

Shahla Huseynova

Department of Applied Economics, , Azerbaijan State University of Economics (UNEC),
Baku AZ1001, Azerbaijan
shahla_huseynova@unec.edu.az

Bouazza Elamine Zemri

Department of Economics, Poldeva Laboratory, University of Tlemcen, Tlemcen 13000,
Algeria

Abstract

This study explores the long-term dynamics between human development and CO₂ emissions in Azerbaijan, utilizing the Autoregressive Distributed Lag (ARDL) model to assess how human development influences environmental sustainability. Human development, as measured by the Human Development Index (HDI), includes components of Gross National Income (GNI), life expectancy, and educational attainment, which together drive economic and social advancement. Yet, in many developing economies, such progress is frequently associated with increased environmental stress due to economic growth and industrialization, historically contributing to elevated CO₂ emissions. Analyzing annual data, the study identifies a significant long-term equilibrium relationship between HDI and CO₂ emissions, revealing a nuanced link between development and environmental impact. Specifically, findings demonstrate that a one-unit rise in HDI is associated with a reduction of 2.793 units in CO₂ emissions, holding other variables constant. This inverse association suggests that higher human development levels may foster environmental improvements in Azerbaijan, potentially through enhanced sustainable practices, greater energy efficiency, and stronger environmental consciousness. The results underscore the critical role of aligning human development policies with environmental sustainability goals, providing insights for policymakers aiming to achieve balanced and sustainable progress.

Keywords: Environmental sustainability, human development, CO₂ emissions, econometrics, Azerbaijan.

Jel Classification: Q56, O15, C22, C32.

İnsan İnkişafının CO₂ Emissiyalarına Təsiri: Azərbaycan üçün Uzunmüddətli Təhlil

Bu tədqiqat insan inkişafının ətraf mühitin davamlılığına necə təsir etdiyini qiymətləndirmək üçün Autoregressive Distributed Lag (ARDL) modelindən istifadə etməklə Azərbaycanda insan inkişafı və CO₂ emissiyaları arasında uzunmüddətli dinamikani araşdırır. İnsan İnkişafı İndeksi (İİİ) ilə ölçülən insan inkişafı Ümumi Milli Gəlir (ÜMG), gözlənilən ömür uzunluğu və təhsil səviyyəsinin komponentlərini əhatə edir ki, bunlar birlikdə iqtisadi və sosial tərəqqiyə səbəb olur. Bununla belə, bir çox inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda bu cür irəliləyişlər tez-tez iqtisadi artım və sənayeləşmə nəticəsində artan ekoloji problemlərlə əlaqələndirilir və tarixən CO₂ emissiyalarının artmasına səbəb olur. İllik məlumatları təhlil edərək, tədqiqat İİİ və CO₂ emissiyaları arasında əhəmiyyətli uzunmüddətli tarazlıq əlaqəsini müəyyən edir, inkişaf və ətraf mühitə təsir arasında nüanslı əlaqəni aşkar edir. Xüsusilə, tapıntılar göstərir ki, İİİ-də bir vahid artım digər dəyişənləri sabit saxlayaraq CO₂ emissiyalarının 2,793 vahid azalması ilə əlaqələndirilir. Bu tərs assosiasiya onu göstərir ki, daha yüksək insan inkişafı səviyyələri potensial olaraq təkmilləşdirilmiş davamlı təcrübələr, daha çox enerji səmərəliliyi və daha güclü ekoloji şüur vasitəsilə Azərbaycanda ətraf mühitin yaxşılaşdırılmasına

kömək edə bilər. Nəticələr insan inkişafı siyasətlərinin ekoloji davamlılıq məqsədlərinə uyğunlaşdırılmasının mühüm rolunu vurğulayır, tarazlı və davamlı tərəqqiyə nail olmaq məqsədi daşıyanlar üçün önəmli fikirlər təqdim edir.

Açar sözlər: Ətraf mühitin davamlılığı, insan inkişafı, CO₂ emissiyaları, ekonometrika, Azərbaycan.

Jel Təsnifatı: Q56, O15, C22, C32.

Introduction

Research background

Human development serves as a vital gauge of a nation's overall progress, encompassing key dimensions such as life expectancy, education, and income. It reflects the capacity of a country to enhance the well-being of its population by ensuring access to essential services and fostering opportunities for both personal and economic advancement. A higher Human Development Index (HDI) is indicative of better socio-economic conditions and an improved standard of living. In 2022, Azerbaijan's HDI was 0.76, categorizing it within the "High Human Development" group and positioning the country 86th out of 204 nations and territories (UNDP, 2023). Human development transcends traditional economic indicators like GDP, consumer spending, and national debt by emphasizing the expansion of individual freedoms, opportunities, and overall well-being. Although economic metrics often dominate discussions on national performance, they fail to provide a comprehensive assessment of the population's quality of life (MOE, 2024). Over the past decade, human capital development (HCD) has emerged as a central policy focus in Azerbaijan. Political leaders have frequently underscored the importance of converting the nation's abundant natural resources, often referred to as "black gold," into human capital or "human gold," highlighting the necessity of fostering sustainable human development alongside economic growth (Mammadova et al., 2016).

The analysis of CO₂ emissions is essential for evaluating the environmental consequences of a country's industrial activities and its contribution to global climate change. This is particularly significant for Azerbaijan, which continues to depend heavily on fossil fuels and a dominant industrial sector. In 2022, Azerbaijan's CO₂ emissions totaled 37.13 megatons, ranking 117th among 184 countries (CE, 2023). This ranking accentuates the urgent need for the implementation of sustainable development strategies aimed at curbing CO₂ emissions and addressing the challenges of climate change. Despite global efforts, CO₂ emissions remain significantly higher than the levels required to mitigate the most severe impacts of climate change. In light of this, understanding the interplay between human development and CO₂ emissions is critical for Azerbaijan's policymakers, as it can inform strategies that balance economic growth with long-term environmental sustainability.

This study investigates the long-run relationship between human development, as captured by HDI, and CO₂ emissions in Azerbaijan, with a focus on the potential impact of these factors on national policy formulation.

Literature review

The global scientific literature contains numerous studies that examine the positive impacts of human development on the environment. Khan (2020) tested the Environmental Kuznets Curve hypothesis, suggesting that the effect of economic development on CO₂ emissions depends on human capital. The study found that while education initially increases pollution, beyond a certain threshold, higher

education reduces CO₂ emissions by fostering environmental awareness and sustainable technologies. Yao et al. (2020) investigated the connection between human capital accumulation, specifically higher education, and enhancements in environmental quality through reductions in CO₂ emissions across 20 OECD nations from 1870 to 2014. Their findings indicate a notable association between increased years of tertiary education and substantial declines in CO₂ emissions, with this relationship becoming progressively more negative over time, suggesting that the development of advanced human capital can effectively address climate change while supporting economic growth. Sezgin et al. (2021) analyzed the impact of environmental policies and human development on CO₂ emissions from 1995 to 2015 in the G7 and BRICS economies, finding varying causality relationships across countries. Their results indicated that environmental policies and human development both had a long-term negative effect on CO₂ emissions, with different patterns of causality observed between countries. Gulaliyev et al. (2016) analyzed the economic liberalization processes in Turkey and Azerbaijan, using a comparative approach based on development indices. The study found that Azerbaijan's economy is more liberalized and less regulated, while Turkey's economy is more prone to fluctuations and focuses on liberalization alongside human development growth. Other studies have explored the relationship between human development and the environment from various perspectives, demonstrating that the human capital factor exerts positive effects on environmental outcomes (Satrianto, & Juniardi, 2023; Huseynli, 2024; Alakbarov, Habibova, & Rahimli, 2020; Gulaliyev et al., 2024).

Data And Methodology

This research explores the long-term relationship between the Human Development Index (HDI) and CO₂ emissions in Azerbaijan, drawing on data from the World Bank (2024), UNDP (2024), and Worldometers (2024). The primary focus is on CO₂ emissions (measured in metric tons per capita) and HDI, with CO₂ emissions serving as the dependent variable. The dataset spans the period from 1990 to 2022, providing a comprehensive analysis of trends in both CO₂ emissions and human development in Azerbaijan. The key data sources for the variables are as follows:

➤ CO₂ Emissions (CO2PC): The annual CO₂ emissions per capita, expressed in metric tons, are sourced from the World Bank, reflecting the environmental impact in terms of greenhouse gas emissions in Azerbaijan.

➤ Human Development Index (HDI): The HDI, sourced from the United Nations Development Programme (UNDP), serves as the independent variable. It is a composite index calculated using the following components [16].

$$\text{HDI} = \sqrt[3]{(\text{GNI} \times \text{LifeExpectancy} \times \text{EducationIndex})} \quad (1)$$

- Gross National Income (GNI): GNI per capita, taken from World Bank data, represents the total economic output of a country, adjusted for income from abroad.

- Life Expectancy: Life expectancy at birth, obtained from World Bank data, is used as an indicator of health and longevity.

- Education Index: The Education Index, a composite measure of educational attainment, is sourced from the UNDP.

Additionally, data on CO₂ emissions and HDI are complemented with supplementary indicators from Worldometers to provide a broader environmental and socio-economic context.

Figure 1 illustrates the trends in CO₂ emissions and HDI over time. Both indicators show upward trajectories, but the relationship between them is nuanced, with instances of decoupling where HDI rises without a corresponding increase in CO₂ emissions.

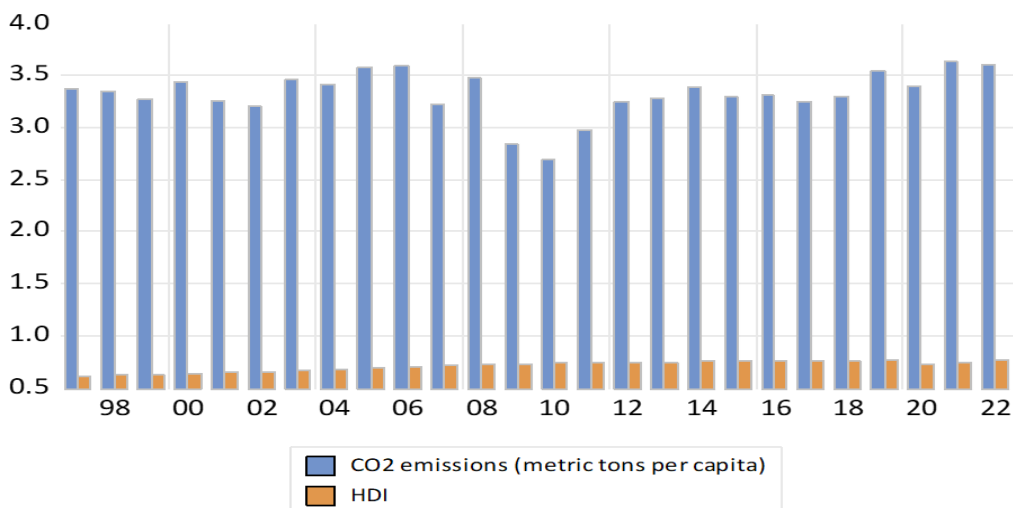

Figure 1. Trends in CO₂ Emissions and Human Development Index (HDI) from 1997 to 2022.

Source: World Bank, UNDP, Worldmeter.

The table presents key statistical measures for CO₂ emissions and HDI. Both variables display deviations from normality, with CO₂ emissions exhibiting more pronounced skewness and heavier tails than HDI.

Table 1. Descriptive statistics of variables.

Statistic	CO ₂ PC	HDI
Mean	3.322	0.706
Median	3.325	0.726
Maximum	3.63	0.762
Minimum	2.685	0.609
Std. Dev.	0.223	0.049
Skewness	-1.098	-0.658
Kurtosis	4.343	1.973
Jarque-Bera	7.186	3.020
Probability	0.027	0.220
Sum	86.372	18.367

To examine the long-run relationship between CO₂ emissions and HDI in Azerbaijan, we utilize an Autoregressive Distributed Lag (ARDL) model, which is particularly effective for analyzing variables with different integration orders. The ARDL model enables the investigation of both short-term dynamics and long-term relationships between the variables, even when they are integrated of order 0 (I(0)) or order 1 (I(1)), but not of higher orders. The general ARDL model employed in this study is specified as follows:

$$CO2PC_t = \alpha + \sum_{i=1}^p \beta_i CO2PC_{t-i} + \sum_{j=0}^q \gamma_j HDI_{t-j} + \epsilon_t \quad (2)$$

To analyze the long-term relationship between CO₂ emissions and HDI, the cointegration tests will use the bounds testing approach introduced by Pesaran et al. (2001). Unit root tests (ADF and PP) will

first assess stationarity, and if the variables are I(1), cointegration analysis will follow. The ARDL model will also incorporate error correction mechanisms to capture short-term dynamics and adjustment to long-run equilibrium, shedding light on the relationship between human development and CO₂ emissions in Azerbaijan.

Results

Table 2 shows the results of the Augmented Dickey-Fuller (ADF) and Phillips-Perron (PP) tests for stationarity. Both CO2PC and HDI are non-stationary at their levels but become stationary after first differencing, indicating that they are integrated of order 1 (I(1)). This finding is important for selecting the appropriate econometric model, as the presence of I(1) variables suggests that cointegration methods are appropriate for analyzing their long-run relationship.

Table 2. Unit Root Tests

The Augmented Dickey-Fuller (ADF)			
Variable	Level	1 st Difference	Trend and Intercept
CO2PC	-2.427 (0.358)	-5.914 (0.0004*)	
HDI	-1.352 (0.850)	-(0.091)	
Phillips-Perron (PP)			
Variable	Level	1 st Difference	Trend and Intercept
CO2PC	-2.420(0.360)	-4.814 (0.0043*)	
HDI	-1.2121 (0.885)	-6.470 (0.0001*)	

Figure 2 demonstrates that the ARDL (1,4) model is the most appropriate among the models tested. This model appears to offer the best fit to the data, with coefficient estimates that are statistically significant, indicating a robust relationship between the variables.

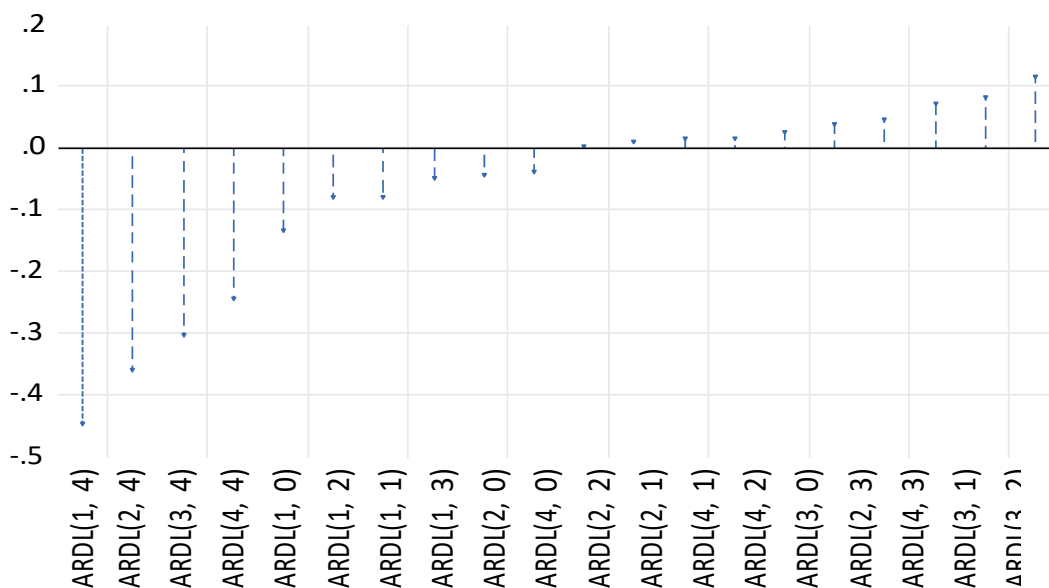

Figure 2. Model Selection over Akaike Information Criteria.

Source: Designed by the authors via Eviews.

Table 3 reveals the ARDL (1, 4) model results, examining the long-run relationship between CO₂ emissions and the Human Development Index (HDI) in Azerbaijan. The levels equation shows a statistically significant HDI coefficient of -2.793, indicating that a one-unit increase in HDI is associated with a reduction of 2.793 units in CO₂ emissions, assuming other factors remain constant. This negative coefficient suggests an inverse relationship between HDI and CO₂ emissions, implying that as human development progresses in Azerbaijan, CO₂ emissions tend to decline. This finding may reflect that improvements in human development are linked to sustainable practices or more stringent environmental policies, resulting in reduced environmental impact. The model's F-statistic of 5.551, significant at the 5% level, supports a strong and stable long-run relationship between HDI and CO₂ emissions, emphasizing HDI's enduring negative effect on emissions in Azerbaijan.

Table 3. ARDL (1, 4) Long-Run Relationship Test

Section 1: F-Bounds Test				
Test Statistic	Value	Signif.	I(0)	I(1)
F-statistic	5.551	10%	3.02	3.51
k	1	5%	3.62	4.16
Section 2: Levels Equation				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	P-value
HDI	-2.793	2.122	-1.315	0.208
C	5.715	1.596	3.580	0.0027

Table 4 presents the results of the diagnostic tests for the ARDL model, affirming its proper specification and reliability. The error correction term (CointEq(-1)) shows a statistically significant negative coefficient of -0.570, indicating that approximately 57% of any disequilibrium from the previous period is corrected each period, ensuring convergence towards long-term equilibrium. The t-statistic of -4.344 is highly significant at the 1% level (p-value = 0.0006), underscoring a robust long-run relationship between CO₂ emissions and HDI. The Breusch-Godfrey (Breusch, 1978; Godfrey, 1978) test indicates no serial correlation (p-values of 0.243 and 0.116), suggesting that the residuals are independent, while the Breusch-Pagan-Godfrey test (Breusch, & Pagan, 1979) supports homoskedasticity (p-values greater than 0.05), confirming constant variance in the residuals. These diagnostic results collectively verify that the ARDL model is appropriately specified, stable, and effectively captures the long-run dynamics between CO₂ emissions and HDI in Azerbaijan.

Table 4. Diagnostic Tests for ARDL Model.

Panel 1. ECM Regression				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	P-value
CointEq(-1)	-0.570	0.131	-4.344	0.0006
Panel 2. Breusch-Godfrey Serial Correlation LM Test				
F-statistic	1.576	Prob. F(2,13)	0.243	

Obs*R-squared	4.294	Prob.Chi-Square(2)	0.116
Panel 3. Breusch-Pagan-Godfrey Heteroskedasticity Test			
F-statistic	1.415	Prob. F(6,15)	0.272
Obs*R-squared	7.951	Prob. Chi Square	0.241
		(6)	
Scaled Explained SS	4.391	Prob. Chi-Square	0.623
		(6)	

The inverse relationship between a higher Human Development and lower CO₂ emissions can be attributed to several interconnected factors. First, countries with higher HDI often benefit from technological advancements that facilitate more efficient and environmentally friendly production methods, thus reducing CO₂ emissions. Additionally, as these nations tend to have service-oriented economies rather than manufacturing-driven ones, their carbon footprints are typically lower, as service industries produce less pollution. Moreover, higher HDI is frequently associated with increased public awareness and concern about environmental sustainability, prompting greater demand for eco-friendly policies and practices. Investment in renewable energy sources, such as solar and wind power, also tends to be higher in these countries, further contributing to lower carbon emissions. Finally, improved energy efficiency standards and practices, which are often seen in higher HDI nations, lead to reduced energy consumption and a corresponding decrease in emissions.

Conclusion

The findings of this study underscore the critical importance of incorporating environmental sustainability into Azerbaijan's human development strategy. Utilizing the ARDL (1,4) model, the analysis demonstrates a robust and enduring long-term relationship between the Human Development Index (HDI) and CO₂ emissions, with an F-statistic of 5.551, significant at the 5% level. These results suggest that improvements in HDI over time are linked to a notable reduction in CO₂ emissions. The impact of HDI on CO₂ emissions indicates that as Azerbaijan progresses in key economic and social dimensions, there is a corresponding positive effect on environmental sustainability.

The implications of this research are significant for policy development. In Azerbaijan, it is crucial to implement policies that not only foster human development but also address environmental concerns to achieve sustainable growth. By understanding the interplay between these factors, policymakers can design strategies that enhance both social and economic welfare while aligning with global sustainability objectives. This study contributes to the broader discourse on sustainable development, providing a valuable foundation for future research on how human development initiatives can further strengthen environmental resilience in Azerbaijan and similar developing economies.

References

- Alakbarov, U., Habibova, Z., & Rahimli, R. (2020). The Role of Human Resources in Comprehensive Regional Sustainable Development: The Case of Azerbaijan. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 10(3), 79. <https://doi.org/10.32479/ijefi.9303>

- Breusch, T. S. (1978). Testing for autocorrelation in dynamic linear models. *Australian Economic Papers*, 17(31), 334–355. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8454.1978.tb00635.x>
- Breusch, T. S., & Pagan, A. R. (1979). A simple test for heteroscedasticity and random coefficient variation. *Econometrica*, 47(5), 1287–1294. <https://doi.org/10.2307/1911963>
- CE (2023). Azerbaijan - CO2 emission. Lower CO2 emissions in Azerbaijan. *Country Economy*. <https://countryeconomy.com/energy-and-environment/co2-emissions/azerbaijan>
- Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1979). Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root. *Journal of the American Statistical Association*, 74(366a), 427–431. <https://doi.org/10.2307/2286348>
- Godfrey, L. G. (1978). Testing for higher order serial correlation in regression equations when the regressors include lagged dependent variables. *Econometrica*, 46(6), 1303–1310. <https://doi.org/10.2307/1913830>
- Gulaliyev, M. G., Ok, N. I., Musayeva, F. Q., Efendiyev, R. J., Musayeva, J. Q., & Agayeva, S. R. (2016). Economic Liberalization and Its Impact on Human Development: A Comparative Analysis of Turkey and Azerbaijan. *International Journal of Environmental and Science Education*, 11(17), 9753-9771.
- Gulaliyev, M., Hasanov, R., Sultanova, N., Ibrahimli, L., & Guliyeva, N. (2024). R&D expenditure and its macroeconomic effects: A comparative study of Israel and South Caucasus countries. doi:10.21511/pmf.13(2).2024.05
- Huseynli, N. (2024). CO2 Emission and Research and Development Relationship for Azerbaijan. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 14(1), 219-223. <https://doi.org/10.32479/ijeep.15203>
- Khan, M. (2020). CO2 emissions and sustainable economic development: New evidence on the role of human capital. *Sustainable Development*, 28(5), 1279-1288. <https://doi.org/10.1002/sd.2083>
- Mammadova, S., Guliyev, F., Wallwork, L., & Azimli, N. (2016). Human Capital Development in Azerbaijan. *Caucasus Analytical Digest (CAD)*, 90. <https://www.research-collection.ethz.ch/bitstream/handle/20.500.11850/127284/eth-50437-01.pdf>
- MOE (2024). About Human Development. Measure of America of the Social Science Research Council. <https://measureofamerica.org/human-development/#:~:text=Human%20development%20is%20defined%20as,do%2C%20and%20how%20to%20live.>
- Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16(3), 289–326. <https://doi.org/10.1002/jae.616>
- Phillips, P. C. B., & Perron, P. (1988). Testing for a unit root in time series regression. *Biometrika*, 75(2), 335–346. <https://doi.org/10.1093/biomet/75.2.335>
- Satrianto, A., & Juniardi, E. (2023). Inclusive Human Development and Inclusive Green Growth: A Simultaneous Approach. *International Journal of Sustainable Development & Planning*, 18(2). DOI: 10.18280/ijstdp.180221
- Sezgin, F. H., Bayar, Y., Herta, L., & Gavriletea, M. D. (2021). Do environmental stringency policies and human development reduce CO2 emissions? Evidence from G7 and BRICS

economies. International Journal of Environmental Research and Public Health, 18(13), 6727. <https://doi.org/10.3390/ijerph18136727>

UNDP (2022). Human Development Report 2021/2022: Technical notes. United Nations Development Programme. Retrieved from https://hdr.undp.org/sites/default/files/2021-22_HDR/hdr2021-22_technical_notes.pdf

UNDP (2023). Data Futures Exchange. Azerbaijan. <https://data.undp.org/countries-and-territories/AZE>

UNDP (2024). Human Development Index (HDI). Human Development Reports. <https://hdr.undp.org/data-center/human-development-index#/indicies/HDI>

World Bank (2024). Data. Azerbaijan. <https://data.worldbank.org/country/azerbaijan>

Worldmeter (2024). Azerbaijan CO2 Emissions. https://www.worldometers.info/co2-emissions/azerbaijan-co2-emissions/#google_vignette

Yao, Y., Ivanovski, K., Inekwe, J., & Smyth, R. (2020). Human capital and CO2 emissions in the long run. Energy economics, 91, 104907. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2020.104907>

SOSIAL - İQTİSADİ İNKİŞAFIN REGIONAL İDARƏ EDİLMƏSİ PRİNSİPLƏRİ, ÜSULLARI VƏ MODELƏRİ

**Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
“İctimai idarəetmə və sosial innovasiyalar” kafedrasının
dosenti Zakir Malayev
malayev60@mail.ru**

Xülasə

Azərbaycanda həyata keçirilən sosial-iqtisadi inkişafın formalaşdığı şəraitdə əmək resurslarının idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi, onlardan istifadənin yaxşılaşdırılması və konkret olaraq idarəetmə tədbirlərinin yüksəldilməsi mexanizminin yaradılması məsələnin yeni, elmi, kompleks yanaşma əsasında təsbit olunmasını tələb edir.

Hazırda regional idarəetmə daha çox strateji yanaşma çərçivəsində həyata keçirilir. Bölgənin strateji idarəçiliyinin xüsusiyyətləri onun əsas xüsusiyyətləri, məqsədi, dövlət daxilindəki missiyası ilə müəyyən edilir. Cəmiyyətin təşkilatı, bir icmanın həyatı kimi sözün geniş mənasında sosial funksiyaları yerinə yetirmək ehtiyacı ilə müəyyən edilir. Dövlətin və ya ərazinin müəyyən hissəsindəki insanlar Ərazi icmalarının inkişafının sosial-iqtisadi idarə edilməsi regional siyasətin işlənilib hazırlanması yolu ilə həyata keçirilir. Xüsusilə, Azərbaycanda regional siyasətin obyektiv ilkin şərtləri təbii-coğrafi, resurs, iqtisadi, sosial və etnik aspektlərdə ölkənin məkanının struktur müxtəlifliyidir.

Belə müxtəliflik istənilən hadisəni regionların maraq və xüsusiyyətlərini nəzərə almağa məcbur edir.

Dövlətin sərəştəli regional siyasəti bütövlüyük qorunması, mərkəzdənqaçma meyillərinin aradan qaldırılması, geridə qalan ərazilərin dəstəklənməsi (bəzi anomaliyalara görə) tədbirlərini əhatə etməlidir.

Bir çox ölkələrdə belə bölgələrə depressiya deyilir. Problemlə regionlar olmaqla, qeyri-sabitlik dövründə (məsələn, islahatlar aparən iqtisadiyyatlarda) belə ərazilər və regionlar, məsələn, Yuqoslaviyada olduğu kimi, bütün dövlət qurumlarının dağılmasına səbəb ola bilər.

Açar sözlər: Regional idarəetmə; Regional siyasət; Regionlar arasında rasionallıq əlaqələri; Mərkəzsizləşdirmə prinsipi.

Summary

In the conditions of socio-economic development in Azerbaijan, improving the management of labor resources, improving their use, and specifically, creating a mechanism for improving management measures requires the identification of the issue on the basis of a new, scientific, complex approach.

Currently, regional management is carried out more within the framework of a strategic approach. The features of the strategic management of the region are determined by its main characteristics, purpose, mission within the state. The organization of society is determined by the need to perform a social function in the broad sense of the word, such as the life of a community. People in a certain part of the state or territory Socio-economic management of the development of territorial communities is carried out through the development of regional policy. In particular, the objective prerequisites of regional policy in Azerbaijan are the structural diversity of the country's space in natural-geographical, resource, economic, social and ethnic aspects.

Such diversity forces any event to take into account the interests and characteristics of the regions. A competent regional policy of the state should include measures to preserve integrity, eliminate centrifugal tendencies, and support lagging behind areas (due to some anomalies).

In many countries, such regions are called depressed. Being problem regions, in times of instability (for example, in economies undergoing reforms), such territories and regions can lead to the collapse of all state institutions, as, for example, in Yugoslavia.

Keywords: Regional management; Regional policy; Rational economic relations between regions; The principle of decentralization.

Regional Siyasət Anlayışı

Regional siyasətin məqsədləri əsasən məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsi ilə müəyyən edilir:

Təbii və iqtisadi potensiala əsaslanaraq regionların ixtisaslaşması;

Regional reproduktiv proseslərin səmərəliliyi;

İqtisadiyyatın və sosial sferanın inkişaf səviyyələrinin birləşməsinin mürəkkəbliyi;

Ətraf mühitin idarə edilməsinin rasionallaşdırılması və s.

Dünya praktikasının, eləcə də regional idarəetmənin yerli təcrübəsinin təhlili göstərir ki, onun effektivliyi daha çox bazar iqtisadiyyatının qanunları ilə müəyyən edilmiş dəqiq müəyyən edilmiş prinsiplərə əməl olunmasından asılıdır. Regional idarəetmənin əsas prinsiplərinə, bir qayda olaraq qeyri-mərkəzləşdirmə, tərəfdaşlıq, subsidiarlıq, mobillik və uyğunlaşma, habelə ayrılmış səlahiyyət prinsipi daxildir (Z. A. Malayev, 2018).

Mərkəzsizləşdirmə prinsipi özünü təşkilatın güclü mexanizmlərinin işə salınmasına, ayrı-ayrı alt strukturların sabitliyinə və onların əlaqələndirilmiş qarşılıqlı əlaqəsinə kömək edir. Tərəfdaşlıq prinsipi sərt iyerarxik şaquli təbəçilikdən çıxmağı nəzərdə tutur. O, regional idarəetmə obyektlərinin və subyektlərinin hüquqi cəhətdən bərabər tərəfdaşlar kimi qarşılıqlı əlaqəsi prosesində davranış qaydalarını diktə edir.

Subsidiarlıq prinsipi maliyyə resurslarının əvvəlcədən müəyyən edilmiş məqsədlər üçün ayrılmasıdır. Regionun bütün əhalisi üçün minimum dövlət sosial standartlarını, habelə minimum büdcə təminatını təmin etmək məqsədilə maliyyə resurslarının yenidən bölüşdürülməsi mexanizmlərinin formalaşdırılması yolu ilə regional idarəetmədə həyata keçirilir.

Hərəkətlilik və uyğunlaşma prinsipi regional idarəetmə sisteminin xarici mühitdəki dəyişikliklərə həssaslıqla reaksiya vermək qabiliyyətində özünü göstərir. Bu prinsip regional idarəetmənin funksional və təşkilati strukturlarının daimi transformasiyası ilə özünü göstərir. İdarəetmə subyektlərinə sürətlə dəyişən bazar əməliyyat şəraitinə uyğunlaşmaq imkanı verir. Ayrılmış səlahiyyət prinsipi funksiyaların regional idarəetmə sahələri arasında deyil, onların daxilində, xüsusən də dövlət və bölgələr arasında fərqləndirilməsidir. Lakin prinsipləri müəyyən etmək üçün başqa yanaşmalar da var.

V. A. Dolyatovsk nöqtəyi - nəzərindən regional siyasətin ümumi prinsiplərini nəzərdən keçirmək olar:

- Davamlı inkişafın qorunması;
- Davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsi;
- Müxtəlif ərazilərdə həyat səviyyəsinin və keyfiyyətinin bərabərləşdirilməsi; regional resurslardan səmərəli istifadə və bir sıra digərləri.

Regional idarəetmədə ən perspektivli yanaşma regionu pul, resurslar və informasiya axınının dövr etdiyi bir-biri ilə əlaqəli funksional blokların strukturu kimi nəzərdən keçirən sistem yanaşmasıdır və idarəetmə vəzifəsi axınlar balansını qorumaqdır.

E.A. Utkin və A.F. Denisov hesab edir ki, səmərəli regional siyasət aşağıdakı prinsiplər əsasında həyata keçirilir:

- Dövlətin regional siyasətinin bütün hakimiyyət orqanları tərəfindən ardıcıl həyata keçirilməsi;
- Mərkəzi dövlət orqanlarının qərarlarında bu qərarların aid olduğu regionların maraqlarını və xüsusiyyətlərini nəzərə almaq;

Regional iqtisadi siyasət

Regionların öz problemlərinin həllində müstəqilliyinin artırılması, yəni səmərəli özünüidarənin formalaşmasını qeyd etmək lazımdır. Onların fikrincə yuxarıda qeyd olunan prinsiplərin hamısı ədalətlidir və iqtisadi siyasət regional idarəetmədə aparıcı mövqe tutur.

Bölgənin sosial, ekoloji, elmi-texniki, demoqrafik və digər problemlərinin həlli yalnız müvafiq maliyyə, kredit və maddi resurslar olduqda lazımı dərəcədə mümkündür.

Regional iqtisadi siyasətə aşağıdakılar daxildir:

- Büdcə və vergi siyasəti;
- Regionda planlaşdırma, proqnozlaşdırma;
- Məqsədli proqramların yaradılması və həyata keçirilməsi;
- Təbii sərvətlərdən istifadə və rayon mülkiyyətinə sərəncam verilməsi;
- Məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsi;
- İstehsal strukturunun idarə edilməsi;
- Regional komplekslərin inkişafı siyasəti;
- Nəzarət və analitik fəaliyyət;
- İnformasiya dəstəyi.

Regional sosial siyasətin məqsədi əhalinin rifahının yaxşılaşdırılması və tələbatının ödənilməsidir. Regional idarəetmə üsulları regionun bazar iqtisadiyyatı sistemi ilə müəyyən edilir. Regional idarəetmə metodları dedikdə, bir qayda olaraq, regionun təsərrüfat subyektlərinə təsir göstərən üsul və vasitələrin məcmusu başa düşülür (Шахрай С.М., 1994).

Regional idarəetmə təcrübəsində, bir qayda olaraq, iki əsas üsuldan istifadə olunur: sahibkarlıq subyektlərinə birbaşa (birbaşa, aktiv) təsir üsulları və dolay (dolay) təsir üsulları.

Birbaşa üsul iqtisadiyyatın ərazi strukturunun məqsədyönlü maliyyələşdirilməsi (artım mərkəzlərinin yaradılması və s.) vasitəsilə dövlətin aktiv müdaxiləsini nəzərdə tutur. Dolay metod maliyyə sistemlərinin köməyi ilə iqtisadiyyat sahəsində əlverişli atmosfer yaratmaq məqsədi daşıyır.

Regional siyasətin həyata keçirilməsinin bilavasitə üsullarına hər birinin özünəməxsus istiqaməti olan məqsədyönlü proqramlar toplusunu özündə birləşdirən müxtəlif regional proqramların hazırlanması daxildir. Bu proqramlar prioritet problemlərin həlli üçün konkret strategiya hazırlamaqla iqtisadi, sosial, elmi-texniki inkişafı tənzimləyir.

Keyfiyyət və kəmiyyət üsulları da var. Burada keyfiyyət üsulları vergi sistemində, iqtisadi strukturlarda baş verən dəyişikliklərdir;

Kəmiyyət üsulları - inkişaf məqsədlərinin statistik təhlili, strategiyanın seçilməsi, ssenarilərin təhlili və s. Müasir idarəetmədə dövlətin regionun sosial-iqtisadi inkişafına fəal təsiri üçün alətlər sistemi getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Buraya aşağıdakılar daxil ola bilər: regional inkişaf proqramları, vergi sistemi və inkişaf büdcəsi də daxil olmaqla regional büdcənin hazırlanması və icrası.

Proqramlar üçün resurs dəstəyi xərclərin əsaslandırılmasını ehtiva edən büdcə müraciətlərinə baxılması əsasında həyata keçirilir. Proqram-hədəf nəzarət metodu dünya təcrübəsində çox məşhurdur.

Xüsusilə maraqlıdır ki, bir sıra sosial-iqtisadi proqramlar həyata keçirmiş, ölkənin dünyada rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına töhfə verən ümumi milli iqtisadi proseslərə dövlətin təsirini təmin etməyə kömək etmiş ABŞ təcrübəsidir.

Böyük Britaniyada məqsədli regional proqramlar ərazinin 40%-ni, Norveçdə 90%-ni əhatə edir. Regional məqsədli proqram - iqtisadi, sosial və ya ekoloji xarakterli məqsədlərə və konkret vəzifələrə nail olmağa yönəlmiş, dövlət orqanlarının, yerli özünüidarəetmə orqanlarının və sahibkarlıq subyektlərinin əlaqələndirilmiş fəaliyyətini tələb edən və tam və ya qismən dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən tədbirlər və layihələr məcmusudur.

Məqsədli proqramlar sosial-iqtisadi proseslərin dövlət tərəfindən idarə olunması və regionun aktual problemlərinin sistemli həlli vasitələrindən biridir. Proqram təminatının yaradılması üçün problemin yaradılmasının təşəbbüskarları adətən nümayəndəlik və icra hakimiyyəti orqanları, yerli özünüidarəetmə orqanları, sahibkarlıq subyektləri və ictimai təşkilatlardır.

Proqramların dövlət sifarişçiləri hökumətin səlahiyyət verdiyi regional icra hakimiyyəti orqanları, yerli özünüidarəetmə orqanları, dövlət və ya qeyri-dövlət müəssisə, idarə və təşkilatları ola bilər. Bir sıra aparıcı iqtisadçıların fikrincə, keçid iqtisadiyyatı dövründə dövlətin regionların idarə olunmasında aparıcı rolu nəinki azalmamalı, əksinə, yeni iqtisadi şəraitdə sistemli idarəetmənin dinamik xarakteri almalıdır. Regionlar arasında rəqabət iqtisadi əlaqələri təmin etmək məqsədilə hər bir regionda elmi əsaslandırılmış iqtisadi ixtisaslaşmalar aparılmalıdır (Бор М.З., 1998).

Regionların sosial-iqtisadi inkişafında nisbətən yeni, lakin çox perspektivli istiqamət modelləşdirmə üsuludur. Riyazi modellər regional iqtisadiyyatın idarə edilməsinin praktiki problemlərinin həllində geniş istifadə olunur: regional tipologiyaların qurulmasında, regional

vəziyyətin təhlilində, proqnozların işlənilib hazırlanmasında, regional səviyyədə sosial-iqtisadi tədbirlərin həyata keçirilməsinin nəticələrinin simulyasiyasında, maliyyə-iqtisadi mexanizmlərin parametrlərinin əsaslandırılmasında, s. Qeyd etmək lazımdır. Riyazi modelləşdirmənin səmərəli tətbiq dairəsi əsasən sosial-iqtisadi vəziyyətlərin rəsmiləşdirilməsi imkanları və hazırlanmış modellərin informasiya təminatı vəziyyəti ilə məhdudlaşır (Шеховцева Л.С., 2006).

Proqram təminatının yaradılması üçün problemin yaradılmasının təşəbbüskarları adətən nümayəndəlik və icra hakimiyyəti orqanları, yerli özünüidarəetmə orqanları, sahibkarlıq subyektləri və ictimai təşkilatlardır.

Proqramların dövlət sifarişçiləri hökumətin səlahiyyət verdiyi regional icra hakimiyyəti orqanları, yerli özünüidarəetmə orqanları, dövlət və ya qeyri-dövlət müəssisə, idarə və təşkilatları ola bilər.

Nəticə

Bir sıra aparıcı iqtisadçıların fikrincə, keçid iqtisadiyyatı dövründə dövlətin regionların idarə olunmasında aparıcı rolu nəinki azalmamalı, əksinə, yeni iqtisadi şəraitdə sistemli idarəetmənin dinamik xarakteri almalıdır. Regionlar arasında rasional iqtisadi əlaqələri təmin etmək məqsədilə hər bir regionda elmi əsaslandırılmış iqtisadi ixtisaslaşmalar aparılmalıdır.

Regionların sosial-iqtisadi inkişafında nisbətən yeni, lakin çox perspektivli istiqamət modelləşdirmə üsuludur. Riyazi modellər regional iqtisadiyyatın idarə edilməsinin praktiki problemlərinin həllində geniş istifadə olunur:

Regional tipologiyaların qurulmasında, regional vəziyyətin təhlilində,

Proqnozların işlənilib hazırlanmasında,

Regional səviyyədə sosial-iqtisadi tədbirlərin həyata keçirilməsinin nəticələrinin simulyasiyasında, Maliyyə-iqtisadi mexanizmlərin parametrlərinin əsaslandırılmasında, sairə.

Riyazi modelləşdirmənin səmərəli tətbiq dairəsi əsasən sosial-iqtisadi vəziyyətlərin rəsmiləşdirilməsi imkanları və hazırlanmış modellərin informasiya təminatı vəziyyəti ilə məhdudlaşır. Bununla belə, regionların potensialından istifadənin və inkişafının intensivləşdirilməsi, yerli ehtiyatlardan səmərəli istifadənin səmərəli modellərinin işlənilib hazırlanması ilə bağlı bir çox məsələlər, o cümlədən Azərbaycan şəraitində elmdə kifayət qədər öyrənilməmiş və müzakirə olunmamış, praktikada isə aktual olaraq qalır.

İstifadə olunan ədəbiyyatlar və mənbələr.

1. Z. A. Malayev "Erqanomika və əmək prosesləri" © Malayev Z.A. elm və təhsil nazirliyi Bakı – 2019 s.8.

2. Шахрай С.М. Региональная политика России: состояние и перспективы: Докл. на науч.-практ. конф. «Стратегия стабилизации экономики региона: пробл. и решения», Новосибирск, апрель 1994 г. // Регион: экономика и социология. - 1994. - № 2. - С.31 - 45.

3. Бор М.З. Основы экономических исследований. Логика, методология, организация, методика. - М.: Изд-во «ДИС», 1998. - С. 79-102.

4. Шеховцева Л.С. Концептуальные основы стратегического управления развитием региона //Вестник МГТУ, том 9. – 2006. - №4. - С.690-693. 58

5. Смирнов С. Критерии определения статуса территорий приоритетного развития // Экономист. - 1994. - № 6. - С.77 - 82. Ноябрь 2010 г

Ətraf mühitin dayanıqlılığı və rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat: kənd təsərrüfatının sübsidiyalaşdırılma istiqamətlərinin təyin edilməsi nümunəsində

Doktorant Əsgərov Vasif Yasin

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

vasif.askerlii@gmail.com

orcid.org/0009-0002-6673-7964

Xülasə

Ətraf mühitin dayanıqlılığı və rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat günümüzdə olduqca aktual hesab edilir. Xüsusilə ətraf mühit, sosial və idarəetmə ilə bağlı narahatlıqlar qlobal əhəmiyyət qazandığından, həm bizneslər, həm də uzunmüddətli həyat qabiliyyətini təmin etmək və müsbət cəmiyyət təsirini artırmaq üçün öz strategiyalarını yenidən uyğunlaşdırırlar. Bununla belə, bu dəyişiklik həm də çətinliklər yaradır, çünki rəqabətə və bazarın səmərəliliyinə yönəlmiş siyasətlər bəzən ətraf mühitin prioritetləri ilə ziddiyyət təşkil edə bilər.

Buna görə də rəqabətə əsaslanan bazar səmərəliliyi və ətraf mühitə təsir arasında bu ikilik arasında əlaqə çox vacibdir və davamlı inkişaf məqsədlərinə nail olmaq üçün iqtisadi imperativlərin ekoloji mülahizələrlə balanslaşdırılmasını tələb edir.

Daha çox müəssisə ekoloji davamlılığı öz strategiyalarına daxil etdikcə, tənzimləyicilər biznes davranışını ölçmək üçün öz meyarlarını yenidən qiymətləndirməli ola bilər. Müəssisələrin öz daxili strategiyasının bir hissəsi kimi ekoloji davamlılığı davam etdirmələrini təmin etmək üçün bəzi tənzimləyicilər ekoloji davamlıq prinsiplərini rəqabət qanunvericiliyinə daxil edirlər.

Məqaləmizdə rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat və kənd təsərrüfatında subsidiya istiqamətlərinin müəyyən edilməsində günümüzün tələblərinə uyğun siyasətin həyata keçirilməsi önəmlidir. Bu istiqamətdə ətraf mühitə uyğun siyasətin həyata keçirilməsi kənd təsərrüfatında önəm daşıyır və bu sahədə istifadə edilən vasitələr (yəni: gübrələr, alətlər, texnikalar və sair) ətraf mühitə zərər verməməli, həmçinin dayanıqlı iqtisadiyyatın formalaşmasına maneə olmamalıdır. Bu istiqamətdə subsideyalar verilməsi müəyyən məqsədə yəni, həm bu səhənin dayanıqlılığını, ərzaq təhlükəsizliyini və rəqabətqabiliyyətliliyini təmin etməlidir. Bu prosesdə məqaləmizdə subsidiya istiqamətlərinin müəyyən edilməsi və ətraf mühitin dayanıqlılığı arasında əlaqəni və statistik məlumatlarla mövzunu əhatə etməyə çalışdıq.

Açar sözlər: Rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat, yaşıl iqtisadiyyat, subsidiya siyasəti, kənd təsərrüfatı.

Summary

Environmental sustainability and a competitive economy are considered highly relevant today. As environmental, social and governance concerns in particular gain global importance, businesses alike are re-aligning their strategies to ensure long-term viability and increase positive societal impact. However, this shift also creates challenges, as policies focused on competition and market efficiency can sometimes conflict with environmental priorities.

The relationship between this duality of competitive market efficiency and environmental impact is therefore crucial and requires balancing economic imperatives with environmental considerations to achieve sustainable development goals.

As more businesses incorporate environmental sustainability into their strategies, regulators may need to reevaluate their criteria for measuring business behavior. To ensure that businesses pursue environmental sustainability as part of their internal strategy, some regulators are incorporating environmental sustainability principles into competition law.

In our article, it is important to implement a policy in accordance with today's requirements in determining the direction of subsidies in a competitive economy and agriculture. In this direction, the implementation of an environment-friendly policy is important in agriculture, and the means used in this field (ie: fertilizers, tools, techniques, etc.) should not harm the environment, and should not be an obstacle to the formation of a sustainable economy. Granting subsidies in this direction should serve a certain purpose, i.e. ensure the sustainability, food security and competitiveness of this sector. In this process, in our article, we tried to cover the relationship between the determination of subsidy directions and environmental sustainability and the topic with statistical data.

Keywords: Competitive economy, green economy, subsidy policy, agriculture.

Giriş

Tədqiqatın aktuallığı: Davamlılıq konsepsiyasının mənşəyi və tarixi həyatın qorunması üçün qayğısı ilə maarifçilik dövrünə qədər izlənilə bilər. Postmodern davamlılıq ideyası, həyatın o dərəcədə təhlükə altına düşdüyü postmodernliyin zaman və məkanına xas olan şərtlərdən irəli gəlir ki, “təbiət əsas funksiyasını öz üzərinə götürüb, məhdudiyyətlər qoya bilən şəxsiz səlahiyyətə malikdir”. İdarəetmə ədəbiyyatında konseptual olaraq üçlü nəticə kimi başa düşülən davamlılıq, “insan cəmiyyətinə ehtiyaclarını ödəməyə imkan verən və lazımı xidmətlərin bərpası üçün dəstəkləyici ekosistemlərin imkanlarını aşmayan tarazlıq, davamlılıq və qarşılıqlı əlaqə şərti” kimi müəyyən edilən ekoloji davamlılıqdan ibarətdir (Lichtenthaler, 2021)

Tədqiqatın məqsədi: Rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatda aqrar sektorda subsidiya istiqamətlərinin müəyyən edilməsidir.

Tədqiqatın vəzifəsi: Ətraf mühitə dayanıqlılığı ilə kənd təsərrüfatı arasında əlaqənin müəyyənləşdirilməsi və bu istiqamətdə aqrar sahədə subsidiyaların istiqamətinin müəyyənləşdirilməsinə təsir edən faktorların incələnməsidir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqatın məhdudiyyətlərinə nümunə olaraq yerli ədəbiyyatların və statistik məlumatların azlığını qeyd edə bilərik.

İqtisadi dayanıqlıq dünya miqyasında icmalara neqativ sosial və ətraf mühit olmadan öz müstəqilliklərini və resurslara çıxışını saxlamaq imkanı verməklə uzunmüddətli iqtisadi artımı dəstəkləyən fəaliyyətlər və sistemlər toplusudur (Elkington, 2018). Bundan əlavə, davamlılığın ekoloji, sosial və iqtisadi komponentləri bir-biri üçün imkanlar təmin etdikləri üçün bir-birindən asılıdır.

Sxem 1. Ətraf mühitin dayanıqlılığın komponentləri

Mənbə: Müəllifin özü tərəfindən araşdırma nəticəsində hazırlanmışdır

Son bir neçə onillikdə insan fəaliyyəti ətraf mühitin dəyişməsinə müəyyən edici amil olmuşdur. Sənaye inkişafı, şəhərlərin genişlənməsi və əhalinin artımı ilə idarə olunan insan fəaliyyəti təbii ekosistemlərə əhəmiyyətli təzyiq göstərmişdir. Nəticədə, bu cür fəaliyyətlər çox vaxt ətraf mühitin degradasiyası prosesləri ilə nəticələnir. Bu prosesdə davamlı idarəetmə təcrübələri təkcə mənfəəti artırmaq deyil, həm də ətraf mühitə və cəmiyyətə mənfi təsirləri minimuma endirməyə çalışan təşkilatlar üçün getdikcə daha vacib hala gəlir. Bu təcrübələr arasında ekoloji cəhətdən məsuliyyət daşıyan məhsul və xidmətlərin təşviqinə yönəlmiş yaşıl marketing diqqəti cəlb edir. Yaşıl marketing ekoloji cəhətdən məsuliyyətli şəkildə məhsul və xidmətləri təşviq etməyi hədəfləyən strateji bir yanaşmadır. Buna görə də, ətraf mühitə daha az təsir göstərən, davamlı və ətraf mühitin qorunması dəyərlərinə uyğun gələn məhsullara artan istehlakçı tələblərini ödəməyə çalışan marketing alətidir. Bu təcrübə ətraf mühitə uyğun məhsulların hazırlanmasından tutmuş bu məhsulların şəffaf, həmçinin etik qaydada çatdırılmasına və marketinginə qədər hər şeyi əhatə edir. Yaşıl marketing həmçinin tullantıları minimuma endirmək, çirklənməni azaltmaq, təbii resurslara qənaət etmək məqsədi daşıyan biznes siyasəti və təcrübələrinin qəbulunu əhatə edir. Yaşıl marketingi tətbiq etməklə şirkətlər təkcə bazarda rəqabət üstünlükləri əldə etməyə deyil, həm də ekoloji davamlılığın təşviqinə istehlakçılar və ümumilikdə cəmiyyət qarşısında müsbət korporativ imicinin qurulmasına töhfə verməyə çalışırlar (de Oliveira Lima, L. A., et.al 2024).

Ətraf mühitin dayanıqlı olması son illərdə olduqca gündəmdədir, xüsusilə son on illik ərzində bu siyasətin həyata keçirilməsi və tətbiqində müxtəlif təşkilatlar iştirak etməkdədir. Bu kontekstdə yaşıl iqtisadiyyat yəni “Green economy” termini ilk dəfə gündəmə 1989 cu ildə daxil oldu. Bundan əlavə, 2012 Rio –da keçirilən Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Davamlı İnkişaf Konfransında yenidən gündəmə çıxdı (United Nations. 2012).

Ətraf mühitin dayanıqlılığının gündəmə çıxmasının əsas səbəbi son illərdə sənayenin payını artması və çirklə qazların ətraf mühitə yayılması önəmli dərəcədə həm insan, həm də digər canlılarda təsirləri meydana çıxmışdır. Bu səbəblə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının rəhbərliyi ilə daimi tədbirlər həyata keçirilib təşviq xarakterli işlər görülməkdədir.

Lakin, “Yaşıl Dünya” termini sənaye sahəsində istifadə edilən vasitə və metodların ətraf mühitə zərər verməsi barədə daima insanlar tərəfindən pislənmişdir. Bu məqamda müxtəlif suallar yaranır əgər, sənayenin inkişafı ətraf mühitə zərər verirsə, bu prosesdə texnologiya sahəsində fəaliyyət göstərən şirkətlərinin gəlirliyinin yüksəlməsi və ticari balansın dəyişməsi müşahidə ediləcəkmi?. Başqa bir məqam əgər, ətraf mühitin çirklənməsi ilə texnoloji irəliləyiş və suni intellekt kimi vasitələrin inkişafı dünya üçün hər hansı təhlükə potensialı formalaşdırırsa bilirmi?. Hazır ki, dövrdə suni intellekt kimi vasitələrin inkişaf etdirilməsi gözlənilən nəticəni qarşılamadı. Bu kimi vasitələrin yayılması cəmiyyətdə işsizliyin artması və rifah səviyyəsini düşməsi ilə nəticələnmə və dayanıqlılıq strategiyasına problem yarada bilər?. Bu çərçivədə həm dayanıqlı iqtisadiyyatın təşkil edilməsi və rəqabət qabiliyyətliliyin qorunması istiqamətində

mütləq balanslaşdırma siyasəti dövlətlər tərəfindən nəzarətdə saxnilmalıdır. Bu məqalə biz kənd təsərrüfatının dayanıqlılığının təmin edilməsi, ətraf mühitin dayanıqlılığı, rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat və bu fəaliyyət çərçivəsinə əsasən kənd təsərrüfat subsidiyalaşdırma istiqamətinin təyin edilməsi məsələsinə diqqət yetiriləcəkdir.

Azərbaycanda aqrar sektorun müasir vəziyyəti

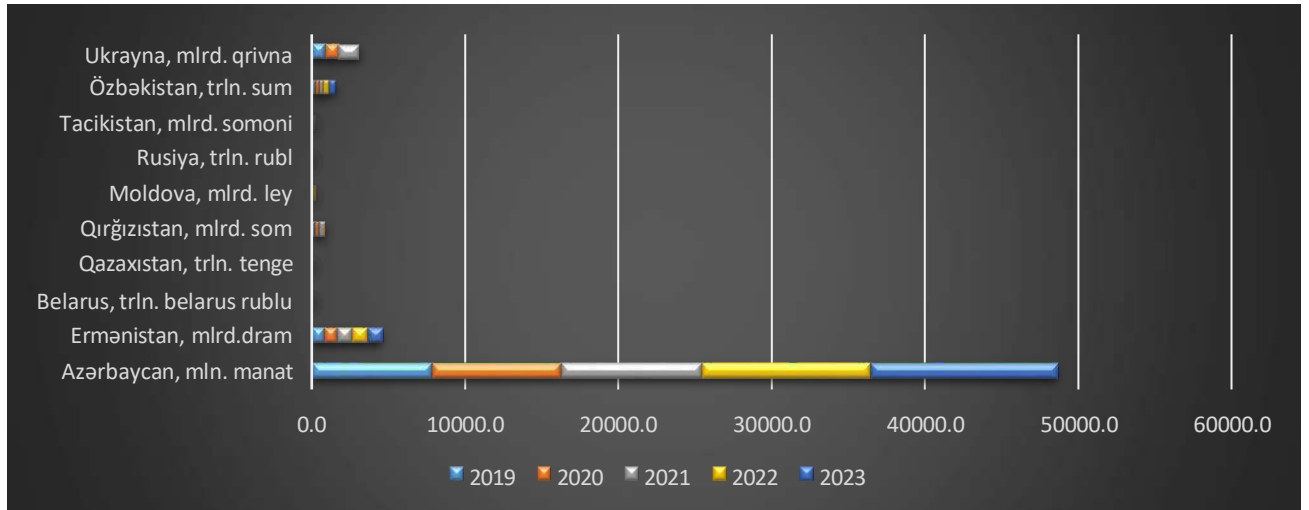
Müasir dünyada milli və regional iqtisadiyyatların mövcudluğu və qarşılıqlı faydalı fəaliyyət qaydaları getdikcə onların unikal şərtlərini diktə edir və çox vaxt zaman keçdikcə daha bariz məntiqi nəticələrə gətirib çıxarır. Milli aqro-ərzaq bazarlarının davamlı inteqrasiyası və qarşılıqlı fəaliyyəti bu tez-tez müşahidə olunan tendensiyanın rəasional nəticəsidir. Müvafiq mənbələrdə göstərilədiyi kimi, vəziyyət tədqiqatçıları aqrar-ərzaq bazarının davamlı rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi və ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi kimi vəzifələri həll etməyi tələb edir. Rəqabətə davamlılığın və ərzaq müstəqilliyinin təmin edilməsi regional inkişafın və dövlətin ümumi tərəqqisinin mühüm elementləridir. Bu məsələlərin həlli əsas vəzifə kimi dayanır. Aqrar-ərzaq bazarının inkişafının və ərzaq təhlükəsizliyinin səviyyəsinin yüksəldilməsinin mühüm istiqamətlərindən biri sosial-iqtisadi qiymətləndirmənin metodologiyasının və metodlarının təkmilləşdirilməsidir. İqtisadi təhlükəsizlik kontekstində milli aqrar-ərzaq bazarının inkişaf səviyyəsini qiymətləndirərkən, bu qiymətləndirmənin indikator sistemi daxilində bütün səviyyələrdə vəziyyətini obyektiv şəkildə xarakterizə etmək vacibdir. Bundan əlavə, qiymətləndirmə zamanı əhalinin ərzaq təminatı səviyyəsinə, dövlətin və onun regionlarının rəqabətə davamlılığına, ərzaq təhlükəsizliyi səviyyələrinə diqqət yetirilməlidir. Məlumdur ki, aqro-ərzaq bazarının formalaşması, tənzimlənməsi və idarə olunması, eləcə də ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi iqtisadi üsullarla həyata keçirilir.

Bu hissədə iqtisadi alətlər bazarına müdaxilə, tədarük marşrutları, satış kvotaları, məhsul qiymətləri, dövlət borclanması əməliyyatları və kənd təsərrüfatı sektorunda məqsədyönlü dövlət dəstəyi proqramları ilə bağlı müxtəlif prinsiplər və mexanizmlər müzakirə olunur. Bu prinsiplər və mexanizmlər dünyanın əksər ölkələrində oxşar xüsusiyyətlərə malik olsalar da, regional amillərə, kənd təsərrüfatı və qida sektorunda mövcud istehsalın xarakterinə, kənd təsərrüfatı sahəsində formalaşmış ənənələrə, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün prinsip və metodların tətbiqinə görə dəyişə bilər. , prosesə konkret yanaşmalar, milli təsərrüfat sisteminin inkişaf meyilləri, prioritet sahələrin inkişaf dinamikası və digər amillər. Ərzaq təhlükəsizliyi siyasətinin həyata keçirilməsi, ərzaq təhlükəsizliyinin və təchizatının səviyyəsinin yüksəldilməsi, bu sahədə uğur əldə etməyə yönəlmiş fəaliyyət və nəticələrin qiymətləndirilməsi zamanı bu amillər nəzərə alınmalıdır. Qlobal dünya iqtisadiyyatının şərtlərinə və qlobal istehlak bazarının dəyişən dinamikasına uyğunlaşmaq üçün ərzaq təminatının artırılması və ərzaq təhlükəsizliyinin səviyyəsinin yüksəldilməsi sahəsində müxtəlif göstəricilərə riayət etmək lazımdır. Məsələn, bu göstəricilərdən biri əsas ərzaq məhsulu olan buğda ehtiyatlarının səviyyəsidir. Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı (FAO) uzunmüddətli illik istehlakla müqayisədə buğda ehtiyatlarının miqdarını əhəmiyyətli göstərici hesab edir (Amirov, A., Rzayeva, T., və. b.2024).

Azərbaycanın geri qaytarılan əraziləri həm yerli, həm də beynəlxalq şirkətlər üçün kənd təsərrüfatında yeni imkanlar yaradıb. Əhəmiyyətli sahələrdən biri geri qaytarılan ərazilərdə kənd təsərrüfatı potensialının müəyyən edilməsi üçün texniki-iqtisadi əsaslandırma ehtiyacıdır. Azərbaycan Respublikası ölkənin azalan su ehtiyatlarına da diqqəti artırmaqdadır. 2020-ci ildə Azərbaycan su ehtiyatlarının mühafizəsi üzrə yeni komissiya tərkibini elan edib. Onun vəzifəsi

ilk növbədə ölkənin inkişaf edən kənd təsərrüfatı sektorunda su resurslarının istifadənin yaxşılaşdırılmasıdır. Azərbaycanın suvarma sistemlərini və proseslərini təkmilləşdirməyin yollarını nəzərdən keçirərkən, suya qənaət edən suvarma sistemləri və ya su idarəetmə prosesləri üzrə ixtisaslaşmış şirkətlər üçün yeni ixrac imkanları yarana bilər. Bu istiqamətdə suvarma və su ehtiyatlarının idarə edilməsini təkmilləşdirməklə su ehtiyatlarından səmərəli istifadə etmək üçün Dövlət Su Ehtiyatları Agentliyi yaradılıb (International Trade Administration. 2023).

Qrafik 1. Azərbaycan VƏ MDB ölkələri, Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu, milli valyuta vahidi ilə, faktiki qiymətlərlə

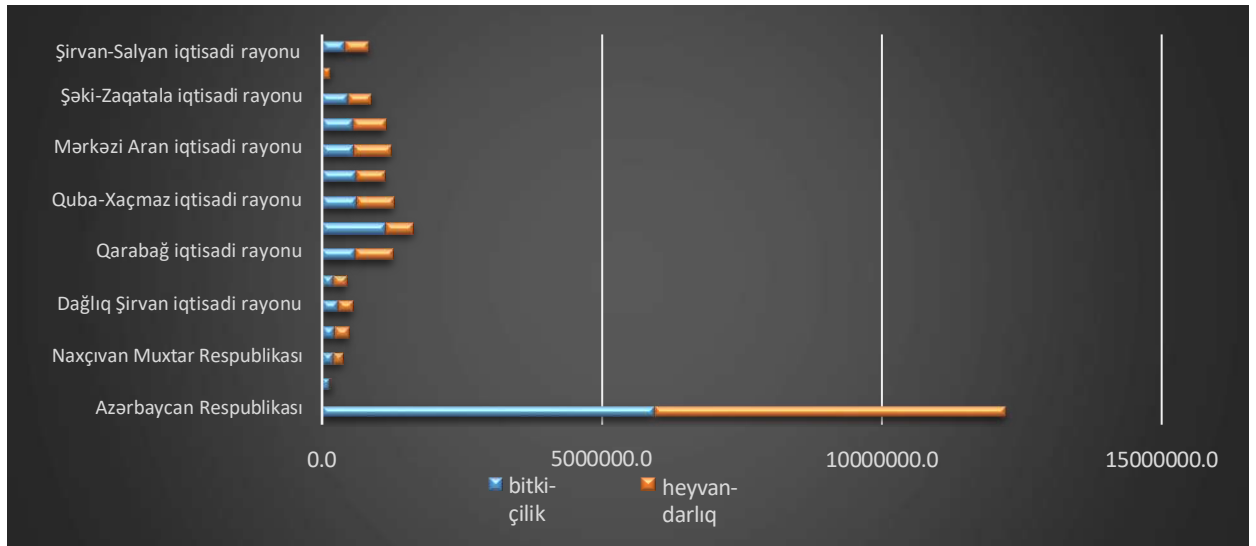

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/> (30.10.2024)

Qrafik 1-də 2019-cu ildən 2023-cü ilə qədər Azərbaycan, Ermənistan, Belarus, Qazaxıstan və başqaları da daxil olmaqla bir sıra postsovet ölkələrinin iqtisadi göstəriciləri qeyd edilmişdir. Azərbaycan 2019-cu ildəki 7,836,7 milyon manatdan 2023-cü ilə qədər 12,210,6 milyon manata yüksəlməklə, sabit artım tendensiyası nümayiş etdirir. Milyardlarla dramla təmsil olunan Ermənistan iqtisadiyyatı 2021-ci ilə qədər artaraq 934,4 milyard dram, ardınca 2023-cü ildə bir qədər azalaraq 948,0 milyarda çatdı ki, bu da regional çağırışları əks etdirə bilər. Belarus iqtisadiyyatı, trilyonlarla Belarus rublu, bəzi inflyasiya təzyiqlərinə baxmayaraq, ardıcıl artım nümayiş etdirdi.

Qazaxıstan 2022-ci ildə 9,2 trilyon tenge ilə zirvəyə çatdı, lakin daha sonra 8,7 trilyon qədər bir qədər eniş yaşadı. Rusiya və Özbəkistan da cüzi bir azalmadan əvvəl Rusiyanın 2022-ci ildə 8,6 trilyon rubla çatması ilə böyümə meylləri göstərdi. Qırğızıstan və Tacikistan iqtisadiyyatları sabit artım nümayiş etdirdi.

Qrafik 2. Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu, faktiki qiymətlərlə, min manat, 2023

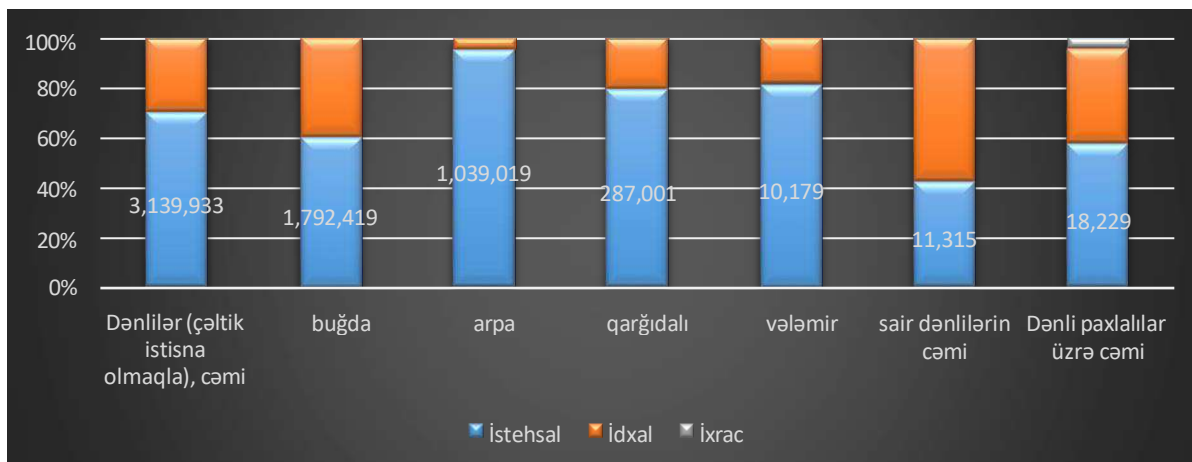
Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/> (30.10.2024)

2023-cü ildə Azərbaycanın kənd təsərrüfatı məhsulu regional fərqlər nümayiş etdirib, ən yüksək rəqəm Qazax-Tovuz (1.139.687.2 min manat) və Quba-Xaçmaz (603.567.5 min manat) iqtisadi rayonlarının kənd təsərrüfatının əhəmiyyətli payının olması görünür. Bitki və heyvan istehsalı göstəriciləri rayonlar üzrə müxtəlif olub, Qarabağ və Mərkəzi Aran kimi regionlar müvafiq olaraq 663,931,1 və 666,822,7 min manatlıq heyvandarlıq məhsulu istehsal etdiyini bildiriblər. Əksinə, Şəki-Zaqatala və Şərqi Zəngəzur kimi rayonlar ümumi göstəricilərin aşağı olmasına baxmayaraq, balanslaşdırılmış məhsuldarlıq göstərmişlər ki, bu da Azərbaycanın iqtisadi rayonları üzrə kənd təsərrüfatı imkanlarını vurğulayır.

Azərbaycanın bitkiçilik məhsulları üzrə 2023-cü il ərzaq balansı 3 milyon 139 min 933 ton dənli bitkilərin yerli istehsalını göstərir. Buğda istehsalı 1.792.419 ton təşkil edir və əhəmiyyətli idxal (1.175.341 ton) ilə tamamlanır ki, bu da tələbatın ödənilməsi üçün xarici buğdadan asılı olduğunu göstərir. Arpa istehsalı da əsas rol oynayır, 1.039.019 ton yerli istehsal və kiçik ixracat payına sahibdir. Qarğıdalı istehsalı idxalla bərabər, 287 min tona çatıb. Digər dənli və dənli paxlalı bitkilər miqyasına görə daha kiçik olsalar da, Azərbaycanın ərzaq balansına önəmli töhfə verilir.

Kənd təsərrüfatına subsidiyalar həm məhsuldarlıq, həm də texniki səmərəlilik səviyyələrinə təsir etməklə fermerlərin iqtisadi göstəricilərinə təsir göstərir. Məhsuldarlığı nəzərə alaraq, subsidiyalar fermerlərin subsidiyalarla dəstəklənən nisbətən daha az məhsuldar fəaliyyətlərə və ya subsidiyalaşdırılmış daxilolmalara həddən artıq sərmayə qoymağa dair investisiya qərarlarını təhrif edə bilər. Bundan əlavə, subsidiyalar fermerlərin xərclərin optimallaşdırılması strategiyalarını qəbul etmək istəyini də azalda bilər (Minviel və Latruffe, 2017).

Qrafik 3. 2023-cü ildə Azərbaycanın icmal ərzaq balansı, bitkiçilik məhsulları üzrə, ton

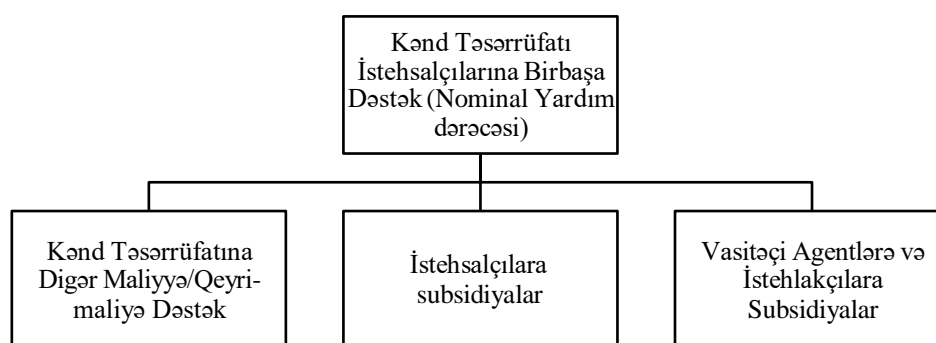

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, https://www.stat.gov.az/source/food_balances/ (30.10.2024)

Azərbaycanda kənd təsərrüfatının subsidiyalaşdırma istiqamətlərinin müəyyən edilməsi

Əksinə, bəzi tədqiqatlar vurğulamışdır ki, subsidiyalar həm kənd bazarında çatışmazlıqlar mövcud olduqda, həm fermerin maliyyə resurslarını artırmaqla, həm də kreditə çıxış imkanlarını artırmaqla və ya təsərrüfatlar məhsuldarlığın artımını stimullaşdırmaqda rol oynaya bilər. Dövlətlər ardıcıl siyasət istiqamətləri vermək üçün kənd təsərrüfatı subsidiyalarının fermerlərin məhsuldarlığı səviyyəsində effektivliyi təhlil edilmişdir (Mennig and Sauer, 2020).

Sxem 2. Kənd Təsərrüfatına dəstək Kateqoriyaları

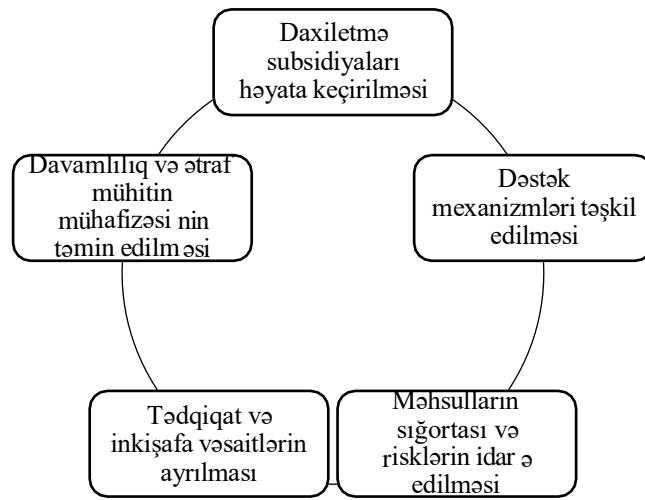
Mənbə: Araşdırma nəticəsində müəllifin özü tərəfindən hazırlanmışdır

Ekoloji problemləri həll etmək üçün CAP 2014–2020-də kənd təsərrüfatı istehsalı ilə ətraf mühitin və biomüxtəlifliyin qorunması ilə balanslaşdırmaq üçün ekoloji tədbirlər kimi alətlər qeyd edilmişdir. Bununla belə, aqro-ekoloji tədbirlərin adətən gübrələr, pestisidlər və digər alətlərin istifadəsinə məhdudiyətlər qoymaqla məhsuldarlığa mənfi təsir göstərdiyinə inanılır. Buna baxmayaraq, aqro-ekoloji ödənişlərin məhsuldarlıq nəticələrinə dair empirik sübutlar qeyri-müəyyəndir. Bəzi tədqiqatlar məhsuldarlığa zərərli təsir göstərdiyini bildirir, digərləri isə ya heç

bir təsir göstərmir, ya da müsbət təsir göstərir kimi qeyd edilir (Dudu və Kristkova, 2017). Səmərəliliyə təsirinə gəlinə, aqro-ekoloji subsidiyaların texniki səmərəlilik səviyyəsinin artmasına səbəb ola biləcək xüsusi idarəetmə təcrübələrinin, ekoloji cəhətdən təmiz tədbirlərin qəbulunu tələb etməklə fermerlərin ekoloji innovasiyalarını və nəticədə iqtisadi səmərəlilik səviyyələrini stimullaşdırma bilər (Sidhoum et al., 2023).

Həqiqətən, yalnız sektorun məhsuldarlığının dəstəklənməsi davamlılığını və ətraf mühitin qorunmasını təhdid edən sənayeləşmə ilə bağlı mənfi xarici təsirlərlə nəticələnə bilər (Skevas, I., Zhu, X., et al 2018). Xüsusilə, bazar qiymətlərinin dəstəklənməsi və birləşdirilmiş ödənişlər kimi kənd təsərrüfatı istehsalını stimullaşdıran siyasətlər kənd təsərrüfatı torpaqlarından istifadənin artmasına, kənd təsərrüfatı məhsullarından daha çox istifadəyə və nəticədə biomüxtəlifliyə gətirib çıxarda bilər (Lankoski və Thiem, 2020).

Sxem 3. Aqrar sektorda subsidiya istiqamətləri

Mənbə: Araşdırma nəticəsində müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Əksinə, yalnız ekoloji problemlərə diqqət yetirmək fermerlərin iqtisadi imkanlarını riskə ata bilər. Həqiqətən də, ekoloji davamlılığı dəstəkləməyə yönəlmiş subsidiyalar, ilk növbədə, fermerlərin daxilolmaların seçilməsi, intensivliyi, torpaqdan istifadə və müxtəlif məhsullar arasında torpağın bölüşdürülməsi ilə bağlı seçimlərinə təsir göstərir. Bu, öz növbəsində, ya fermerlər üçün məhsuldarlıq səviyyəsinin azalması (DeBoe, 2019) və ya eko-innovasiyanı stimullaşdırmaqla iqtisadi səmərəliliyin artması ilə nəticələnə bilər (Sidhoum et al., 2023). Buna görə də, dövlətlər üçün əsas problem ətraf mühitin davamlılığı və iqtisadi göstəricilər arasında tarazlığa nail olmaqla ekoloji və iqtisadi məqsədlər arasında mürəkkəb mübadilə problemini həll etməkdir (Fusco et al., 2023).

Nəticə

Kənd təsərrüfatı istehsalçılarında subsidiyalar geniş yayılmışdır, qlobal ÜDM-in 90 faizini təşkil edən ölkələr arasında ərzaq və kənd təsərrüfatı subsidiyaları son on il ərzində ÜDM-in 0,3-0,7 faizini təşkil edir. Ərzaq və kənd təsərrüfatı sektoruna ümumi dövlət dəstəyinin yarısından çoxu kənd təsərrüfatı istehsalçılarında subsidiyalara ayrılır və yalnız dördü biri sektorda ictimai malların dəstəklənməsi üçün nəzərdə tutulur. Fermer subsidiyaları bir çox hökumətlər tərəfindən Rusiyanın Ukraynaya qarşı işğalı nəticəsində qlobal ərzaq qiymətlərinin artmasına cavab olaraq istifadə edildi. Fermerlər risklərin azaldılması zərurəti ilə motivasiya edilən subsidiyaların əsas məqsədləri

ərzağa çıxışın və əlçatanlığın yaxşılaşdırılması, idxaldan asılılığın azaldılması, qiymətlərin sabitləşdirilməsi, fermerlərin gəlirlərinin artırılması, kəndlərin iqtisadi inkişafının stimullaşdırılması və rəqabət qabiliyyətinin saxlanması ola bilər. Bu məqsədlərin subsidiya proqramlarının dizaynı üçün ziddiyyətli nəticələri ola bilər. Kənd təsərrüfatı istehsalçılarna verilən subsidiyalar səmərəsiz və ətraf mühitə zərərli ola bilər. İstehsal xərclərini süni şəkildə aşağı salmaqla və ya daha yüksək məhsul qiymətlərini təmin etməklə, birbaşa dəstək tədbirləri resursların yanlış bölüşdürülməsi ilə nəticələnə bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Ait Sidhoum, A., Mennig, P., & Sauer, J. (2023). Do agri-environment measures help improve environmental and economic efficiency? Evidence from Bavarian dairy farmers. *European Review of Agricultural Economics*, 50(3), 918-953.
2. Amirov, A., Rzayeva, T., Mammadli, G., Ismayilova, M., & Mammadova, E. (2024). The modern development of the agricultural sector in Azerbaijan: Analysis and Evaluation. *Scientific Collection «InterConf»*, (186), 394-397
3. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. (2024). Ərzaq balansı. URL: https://www.stat.gov.az/source/food_balances/
4. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. (2024). Kənd təsərrüfatı. URL: <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/>
5. Buckley, P. J., Doh, J. P., & Benischke, M. H. (2017). Towards a renaissance in international business research? Big questions, grand challenges, and the future of IB scholarship. *Journal of International Business Studies*, 48(9), 1045–1064.
6. de Oliveira Lima, L. A., dos Santos, A. F., Nunes, M. M., da Silva, I. B., da Silva Gomes, V. M. M., de Oliveira Busto, M., ... & do Nascimento João, B. (2024). Sustainable Management Practices: Green Marketing as A Source for Organizational Competitive Advantage. *Revista de Gestão Social e Ambiental*, 18(4).
7. DeBoe, G. (2020). Impacts of agricultural policies on productivity and sustainability performance in agriculture: A literature review.
8. Dudu, H., & Smeets Kristkova, Z. (2017). Impact of CAP Pillar II payments on agricultural productivity.
9. Elkington, J. (2018). 25 years ago I coined the phrase “Triple Bottom Line.” Here’s why it is time to rethink it (hbr.org). *Harvard Business Review*, June, 2018.
10. Fusco, G., Campobasso, F., Laureti, L., Frittelli, M., Valente, D., & Petrosillo, I. (2023). The environmental impact of agriculture: An instrument to support public policy. *Ecological Indicators*, 147, 109961.
11. H&M. (2018b). H&M group sustainability report 2018. Retrieved September 11, 2020, from <https://hmgroupp.com/sustainability>
12. International Trade Administration. (2023, November 21). Azerbaijan - Agriculture. URL: <https://www.trade.gov/country-commercial-guides/azerbaijan-agriculture>
13. Lankoski, J., & Thiem, A. (2020). Linkages between agricultural policies, productivity and environmental sustainability. *Ecological Economics*, 178, 106809.
14. Lichtenthaler, U. (2021). Why being sustainable is not enough: Embracing a net positive impact. *Journal of Business Strategy*, 44(1), 13–20. <https://doi.org/10.1108/JBS-09-2021-0153>

15. Skevas, I., Zhu, X., Shestalova, V., & Emvalomatis, G. (2018). The impact of agri-environmental policies and production intensification on the environmental performance of Dutch dairy farms. *Journal of Agricultural and Resource Economics*, 43(3), 423-440.
16. United Nations. (2012). United Nations Conference on Sustainable Development, Rio+20. URL: <https://sustainabledevelopment.un.org/rio20>

The state and problems of development of the "green economy" in Azerbaijan

Turkan Sheydai Ali [0000-0002-2106-7883]

**Azerbaijan State Oil and Industry University, assistant of the Department of
"Management"**

turkan90sheydai@gmail.com

Abstract. The article discusses the regional policy for the development of industrial sectors in the context of the transition to a green economy, which is highly relevant in the modern world.

Green economy involves sustainable and efficient use of natural resources, minimization of negative impacts on the environment and reduction of greenhouse gas emissions. The development of environmentally friendly industries is becoming a prerequisite for preserving the environment and ensuring sustainable development of regions. At the same time, the transition to a green economy of development creates new opportunities for the development of innovative technologies, increasing the competitiveness of enterprises and creating new jobs.

The transition to a green economy is considered important in the long-term development of the Republic of Azerbaijan.

For this purpose, the country has adopted important program and strategic documents, priority areas have already been identified. The article substantiates the need for a transition to a green economy, notes the measures that need to be taken in this regard.

Key words: green economy, environmental issues, enterprise, sustainable development

Introduction

Green economy is a key element of sustainable development aimed at reducing the negative impact on the environment, protecting natural resources and increasing social equality. As a country with a dynamic economy and rich natural resources, Azerbaijan faces important tasks and opportunities in the process of transition to a more environmentally friendly model of economic development.

Today, the economy of Azerbaijan is highly dependent on the oil and gas sector, which constitutes an important part of the country's gross domestic product and exports. This leads to a high level of greenhouse gas emissions and affects the ecological situation of the region. Despite efforts to diversify the economy, the transition to a green economy is slow due to a number of structural challenges.

One of the main problems is limited investment in environmentally sustainable technologies and renewable energy sources. Although the country has significant potential for the development of solar and wind energy, the implementation of these technologies requires significant capital investments and government support. A second important challenge is the lack of sufficient infrastructure to implement environmental standards and regulatory norms that would facilitate the transition to a low-carbon economy.

Azerbaijan's national strategy for sustainable development envisages a gradual transition to a green economy, but this process is complicated by the low level of environmental awareness of the population, as well as the lack of personnel and technologies for the effective implementation of such initiatives. However, the government of Azerbaijan recognizes the importance of international cooperation in the implementation of environmental standards and conducts an active dialogue with international organizations for the expansion of sustainable development programs.

Thus, the development of the green economy in Azerbaijan is at an initial stage. The main areas to be focused on are the stimulation of investments in renewable energy sources, improvement of environmental legislation and activation of education among the population. The transition to a green economy can be an important step on the way to an ecologically sustainable and economically diversified future of Azerbaijan.

The systems approach considers objects as systems of interconnected elements, identifying the integrity of the object and the mechanisms that ensure this integrity. The principles of the systems approach include scientific validity, systematicity, consistency in the development of management directions and methods, structuring of institutional measures and taking into account internal and external factors. The structural approach studies the internal structure of the system, and the functional approach focuses on identifying the relationships between the input and output parameters of the system. [1,2]

Herbert Simon, a key figure in economic theory, emphasizes that in the process of finding rational solutions to maximize utility, it is necessary to consider the problem of finding satisfactory solutions at a certain level of what is desired, rather than a specific set of goods. This approach is known as the theory of bounded rationality, which recognizes that people and organizations operate under conditions of limited information and time. Bounded rationality and opportunistic

behavior often lead to conflicts of economic interests, where participants seek to maximize their own benefits, often ignoring moral aspects. [3] Scientific research methods include analysis and synthesis. The institutional approach analyzes the influence of institutions on interactions within the system, and the dynamic, which means neo-institutional approach, focuses on the interrelations and roles of institutions. These approaches and methods form the basis for studying and managing the green development of the national economy, ensuring consistent movement towards new knowledge and the integration of this knowledge into the existing system of scientific ideas and principles of organizing activities.

This concept aims to develop economic systems that enhance human well-being and ensure social justice, while significantly reducing environmental risks and ecological deficits.

The definition of this economy, proposed by UNEP experts, includes the following key aspects.

Table 1: Key aspects in the concept of green economy

1. Increasing human well-being.	The main goal is to improve the quality of life and social well-being of the population.
2. Social justice.	Ensuring equal access to economic benefits and opportunities for all segments of society.
3. Reducing the negative impact on the environment.	Reducing emissions of pollutants and efficient use of natural resources.

Source: The concept of a “green” economy: basic provisions and development prospects, (Kucherov A.V. & O.V.Shchibileva 2014).

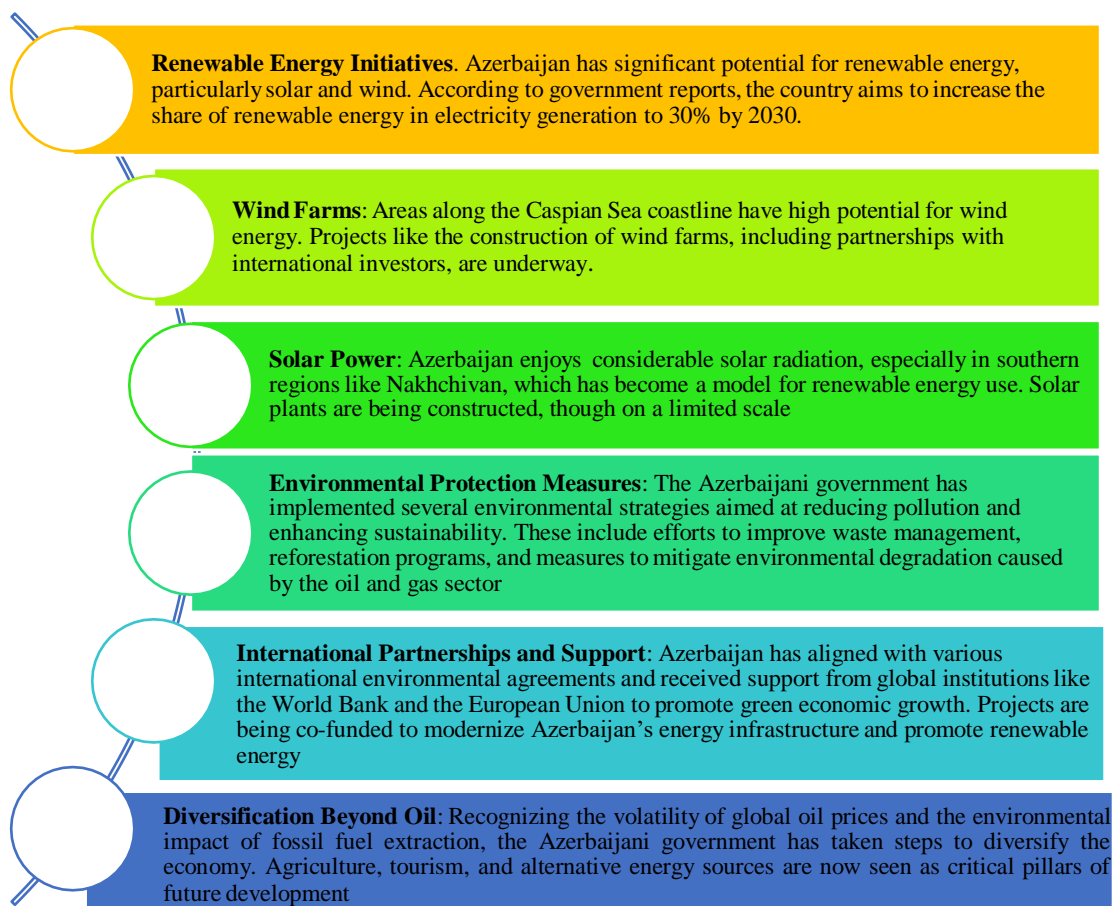
The main goal of the green economy is to improve the quality of life and the environment. Sustainable Development and Poverty Alleviation, where developing countries are focused on sustainable development and poverty alleviation, and also efficient use of resources, where priority is given to rational and sustainable use of natural resources.

Research methods

The development of the "green economy" in Azerbaijan has been growing in recent years, but it also faces a set of challenges. Azerbaijan, a country with a rich supply of fossil fuels, especially

oil and natural gas, has historically relied heavily on the energy sector for economic growth. However, the government has begun to recognize the importance of transitioning to a greener and more sustainable economy. Let's explore both the progress and the problems associated with Azerbaijan's green economy development:

Figure1: State of the Green Economy in Azerbaijan

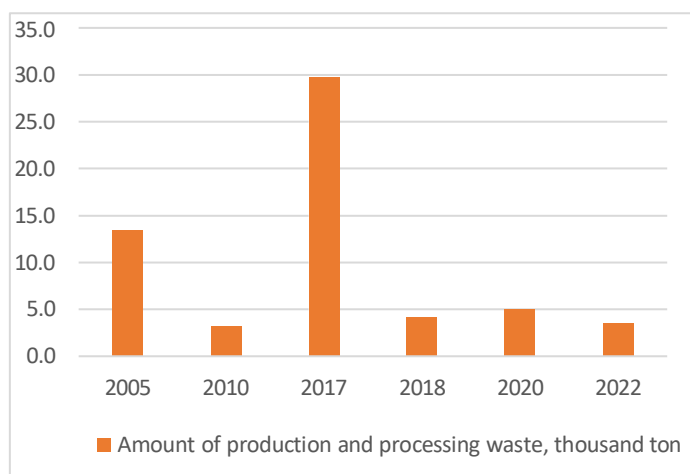

Source: Compiled by author.

Azerbaijan has made notable strides in embracing the concept of a "green economy," driven by the need to diversify its oil-dependent economy, enhance sustainability, and meet international climate commitments. However, the development of this green economy also faces several challenges. Here's an overview of the state and problems of green economy development in Azerbaijan: **Current State of the Green Economy in Azerbaijan.**

Economic, environmental and social factors need to be examined in terms of their variability and impact on sustainability. Figure 2. below shows the amount of hazardous waste in the oil industry, including mining, extraction and refining.

Figure 2: Diagram of the amount of hazardous waste in the oil industry

Source: “The green economy and job creation: inclusion of people with disabilities in the USA”. (Bruyere S. & Filiberto D. 2013).

As can be seen from the diagram, although the amount of hazardous waste in the oil industry, including the extraction, mining and processing industries, increased to 29.7 thousand tons in 2017, it developed with decreasing dynamics in the following years and reached 3.5 thousand tons in 2022. This plays an important role in ensuring sustainable development in these areas.

Research shows that further increase in the volume of investments involved in the economic system, as well as the creation of jobs through the efficient use of production assets and unused production capacities, is one of the factors that positively influences the sustainable development of the economic system of the Republic.

Conclusion.

In conclusion, we should note that the oil and gas complex continues to be the main and leading sector of the economy of Azerbaijan. Thus, it should be noted that Azerbaijan aims to increase the share of renewable energy sources to 30% in the total electricity generation capacity by 2030. In 2024, the country will host the 29th session of the Conference of the Parties to the UN Framework Convention on Climate Change (COP29), which confirms the trust of the international community.

In order to strengthen international solidarity in the fight against climate change, 2024 has been declared the "Year of Solidarity for a Green World".

In the green energy potential of Azerbaijan, the total volume of onshore wind and solar energy exceeds 27 gigawatts. In the part of the Caspian Sea belonging to our country, the volume of wind energy is 157 gigawatts. In 2022, the Republic of Azerbaijan, Georgia, Romania and Hungary signed an agreement based on a strategic partnership in the direction of renewable energy development and distribution in Romania. This also ensures that Azerbaijan is aware of its

capabilities in the field of green energy and plays an important role in the global energy market. Azerbaijan's current socio-economic strategy envisages increasing the share of green energy in electricity generation to 24% by 2026 and to 30% by 2030. Given that Azerbaijan is an oil country, one of the most noticeable consequences of companies' activities is greenhouse gas emissions as a result of carbon dioxide emissions.

The combustion of fossil fuels, including coal, oil and natural gas, causes an increase in carbon dioxide content, which seriously affects the atmosphere.

Reference

1. The concept of a “green” economy: basic provisions and development prospects, (Kucherov A.V. & O.V.Shchibileva 2014). Defining “Green” in the context of green finance. Final Report
2. “The green economy and job creation: inclusion of people with disabilities in the USA”. (Bruyere S. & Filiberto D. 2013).
3. “The Role of the Corporate Social Responsibility in Sustainable Development of Small and Medium Enterprises in Azerbaijan” (Gahramanova S. “Economic and Social Development: Book of Proceedings”, 1254-1260, p.185, 2019).
4. The Global Green Economy Index (GGEI) 2016: Measuring National Performance in the Green Economy. Dual Citizen LLC. URL: <http://dualcitizeninc.com/GGEI-2016.pdf> (accessed 02.10.2019)
5. Stanford Encyclopedia of Philosophy, Bounded Rationality, First published Nov 30, 2018 / https://translated.turbopages.org/proxy_u/en-ru.ru.0bf4e690-66546808-65bf5abf74722d776562/https/plato.stanford.edu/entries/bounded-rationality/
6. "Azerbaijan 2020: a vision of the future" Decree of the President of the Republic of Azerbaijan on approval of the Development Concept, December 29, 2012, <https://e-qanun.az/framework/25029>
7. Decree of the President of the Republic of Azerbaijan on the approval of the "National Strategy for the protection and sustainable use of biological diversity in the Republic of Azerbaijan for 2017-2020", October 3, 2016, <https://e-ganun.az/framework/33817>
8. "Strategic Roadmap for the production and processing of agricultural products in the Republic of Azerbaijan", December 6, 2016

Azərbaycanda “Yaşıl Turizmin” Perspektivləri və Ekoloji Mahiyyəti

Dos., C.f.d. Afaq Zakir qızı Hacıyeva
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
Afaq_Hajiyeva@unec.edu.az
Nərmin Elman qızı Alcanova, Ekologiya ixtisası
nerminalcanova2004@gmail.com

Xülasə.

Yaşıl turizm son dövrlərin ən maraqlı və diqqət çəkən turizm növlərindəndir. Hansı ki, artıq dünyanın bir çox ölkələrində bu turizm növü daha çox turisti ətrafında cəmləyir. İnsanların ənənəvi, passiv turizmə marağının azaldığı müşahidə edilir. Bunun əsas səbəblərindən biri də ekoloji mühitin gərgin olması, insanların daha çox təbiət qoynunda istirahət etmək istəməsidir. Yaşıl turizm-ekoloji təmiz turizm fəaliyyəti kimi müəyyən edilir. Hansı ki, onun müxtəlif foks nöqtələri vardır və əsas məqsədi ekoloji təmiz turizm xidmətləri göstərməkdən ibarətdir. Yaşıl turizmin ümumi məqsədi insanların təbiətdən həzz almasını və eyni zamanda onun gələcək nəsillər üçün qorunmasını tarazlaşdırmaqdır.

Azərbaycanda “yaşıl iqtisadiyyat”a keçid mərhələsində ekoturizmin gündəmə gəlməsi bu istiqamətdə yeni turizm sahələrinin yaranmasına zəmin yaradır. Respublikamızın təbii imkanlarını nəzərə alsaq, yaşıl turizmin bir çox növlərini inkişaf etdirmək mümkündür. Belə ki, işğaldan azad olunmuş ərazilərdə yaşayış məntəqələrinin bərpa olunması, “yaşıl enerji”yə keçid eyni zamanda “yaşıl turizm”in də inkişafına səbəb olacaqdır. Məqalədə əsasən yaşıl turizmin növləri, onun ekoloji mahiyyəti və Azərbaycanın turizm sektorunda ekoturizmin rolu araşdırılmışdır.

Açar sözlər. Yaşıl turizm, ekoturizm, sağlamlıq turizmi.

Summary

Green tourism is one of the most interesting and remarkable types of tourism in recent times. Which already in many countries of the world, this type of tourism gathers more tourists. It is observed that people's interest in traditional, passive tourism is decreasing. One of the main reasons for this is that the ecological environment is tense, and people want to relax more in the heart of nature. Green tourism is defined as an environmentally friendly tourism activity. Which has different focal points and its main goal is to provide eco-friendly tourism services. The overall goal of green tourism is to balance people's enjoyment of nature while preserving it for future generations.

The emergency of ecotourism at the stage of transition to “green economy” in Azerbaijan lays the foundation for the creation of new tourism areas in this direction. Considering the natural possibilities of our republic, it is possible to develop many types of green tourism. Thus, the restoration of settlements in the territories freed from occupation, the transition to “green energy” will also lead to the development of “green tourism”. The article mainly examines the types of green tourism, its ecological essence and the role of ecotourism in the tourism sector of Azerbaijan.

Keywords: Green tourism, ecotourism, health tourism.

Giriş.

Beynəlxalq Ekoturizm Cəmiyyətinə (TİES) görə ekoturizm elə bir xüsusi və məsuliyyətli səyahətdir ki, o, ətraf-mühitin mühafizəsi və qorunmasına, turizmin mənfi təsirlərinin maksimum dərəcədə azaldılmasına yönəlmişdir. Yaşıl turizm turistlərə yüksək səviyyəli səyahət təcrübəsi qazandırmaqla yanaşı, eyni zamanda iqtisadi artım ilə sosial məsuliyyət arasında balans yaratmağı,

sosial və mədəni irsin qorunmasını qarşıya məqsəd kimi qoyur. Yəni, o, ekoloji, iqtisadi və sosial dayanıqlığın təmin edilməsi ilə bərabər, digər tərəfdən də təbii ərazilərin qorunmasını təmin edir.

Yaşıl turizmin bir neçə növü ayrılır: mədəni turizm, vəhşi təbiət turizmi, aqroturizm, ekoturizm, davamlı turizm, geoturizm, sağlamlıq turizmi və könüllü turizm. Yaşıl turizmin əsas aspektlərinə aşağıdakılar aiddir:

1. Ətraf-mühitin mühafizəsi: Səyahətçilər təbii ehtiyatlara qənaət etməyə, tullantıları minimuma endirməyə və təbii yaşayış yerlərini qorumağa çağırır.
2. Təhsil və maarifləndirmə: Səyahətçiləri ekoloji problemlər və davamlı həyat haqqında məlumatlandırır.
3. Yerli icmalara dəstək: Yaşıl turizm iqtisadi faydaların paylaşılmasını təmin etməklə yerli əhalinin rifahını artırır.
4. Mədəniyyətə hörmət: Ekoturizm ziyarətçiləri ziyarət etdikləri yerin mədəni irsinə hörmətlə yanaşmağa sövq edir və beləliklə, mədəni davamlılığı da təmin etmiş olur.

Yaşıl turizmin faydaları:

1. Yaşıl turizm təbii ehtiyatların, biomüxtəlifliyin qorunmasına, çirklənmənin azaldılmasına və iqlim dəyişikliyi ilə mübarizəyə töhfə verir.
2. Yaşıl turizm iş yerləri yaradıb gəlir gətirərək iqtisadiyyatı dəstəkləyir.
3. Yerli mədəniyyətləri, adət-ənənələri və irs sahələrini qorumağa kömək edir və mədəni anlaşmanı dəstəkləyir.

1. Azərbaycanla “yaşıl turizm” istiqamətinin formalaşması sahələri

Yer kürəsi hazırda qlobal xarakter daşıyan ekoloji problemlərlə qarşı-qarşıyadır ki, bunlardan biri də bütün dünya ölkələrinin narahatlığına səbəb olan iqlim dəyişikliyi. Azərbaycanın 2030-cu ilə qədər sosial-iqtisadi inkişafa dair beş milli prioritetindən birinin “Təmiz ətraf-mühit və yaşıl artım ölkəsi” müəyyən olunması bunu sübut edən göstəricilərdəndir. Yaşıl turizm də “yaşıl dünya”nın əsas göstəricilərindən biridir. O, yaşıl dünya üçün təbiətin qanunlarına əsaslanan, təbii mühiti nəhv etməyən, ekoloji cəhətdən təmiz, davamlı və təbii ehtiyatları qoruyan bir turizm modelini təmsil edir. Ekoturizm mənfi nəticələrinin daha az olması ilə fərqləndiyi üçün o, “yumşaq turizm” də adlandırılır. Məhz ölkəmizdə də bu turizm növünün inkişaf etməsi insanların ətraf mühitə qarşı olan münasibətində ciddi dəyişikliklərə səbəb olacağına sübutdur.

Təmiz və sağlam ətraf mühitin əsas göstəricilərindən biri olan yaşıl turizmin formalaşması və inkişaf etdirilməsi müasir dünyada insanları daha da cəlb edir. Respublikamızda yaşıl turizmin inkişafı diqqət mərkəzində olan məsələlərdəndir. Ekoturizm təbiətlə birgəlik, həmrəylik deməkdir. Ölkəmizdə ekoturizmin inkişaf etdirilməsi istiqamətində müəyyən addımlar atılır, lakin zəngin flora və fauna, iqlim qurşaqlarının müxtəlifliyi və s. kimi xüsusiyyətləri nəzərə alsaq, Azərbaycanda bu istiqamətin inkişafı üçün böyük şərait və potensial var. Qafqaz regionunda artan turizm potensialı nəzərə alınaraq Azərbaycanda əsas tətqiqat sahələrindən biri kimi seçilmişdir. Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra iqtisadiyyatın digər bir çox sahələri ilə bərabər turizmin də inkişafı ön plana çəkilmişdir. Azərbaycanda yaşıl turizmin inkişaf etdirilməsi üçün

mövcud geniş imkanları nəzərə alaraq adiyatı qurumlar bu istiqamətdə məqsədli və sistemli şəkildə fəaliyyət göstərməklə müvafiq sahənin inkişafına nail ola bilərlər. Məsələn, yaşıl turizmin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı maarifləndirmə fəaliyyətinin təşkili, bu sahənin fəaliyyətində yeni metodların tətbiq edilməsi başlıca addımlardan hesab olunur.

Ekoturizm üçün ölkəmizin əsas imkanlarına palçıq vulkanları kimi nadir təbiət hadisəsini aid etmək olar. Hazırda dünyada məlum olan 2000-ə yaxın palçıq vulkanından 700-ə yaxını Azərbaycanın şərqində yerləşir və onlardan 350-si aktiv vulkanlardır. Vulkanik aktivliyə malik ərazilər əsasən Abşeron yarımadasında və Xəzər dənizinin ona yaxın adalar qrupunda, həmçinin Şamaxı, Qobustan və Cənub-Şərqi Şirvanda yerləşir. Burada xüsusi rekreasiya infrastrukturunun və turizm məhsullarının yaradılmasına ehtiyac vardır. Bu məqsədlə və həmçinin turistlərin bu nadir təbiət hadisəsi ilə daha dərinlən tanış olması üçün 2021-ci ilin aprelində Abşeron rayonu ərazisində Bakıdan 59 km cənub-qərbdə, Qobustan qəsəbəsindən 17 km şimal-qərbdə və dəniz səviyyəsindən 235 metr yüksəklikdə palçıq vulkanı turizm kompleksinin təməli qoyuldu. Bura yaxınlıqda ən böyük palçıq vulkanı “Torağay”, digər vulkanların panoraması, eyni zamanda yaxınlıqda Qobustan qoruğu yerləşir. Bütün sadalanan amillər ekoloji turizmin inkişafını, turizm potensialını və kompleksin gələcək ziyarətini əhəmiyyətli dərəcədə artırır.

Ekoloji turizmin əsas istiqamətlərindən biri də milli parklarda və təbiət qoruqlarında əlverişli rekreasiya infrastrukturunun formalaşdırılmasıdır. Milli parklar-ekoloji, tarixi, estetik və s. kimi əhəmiyyətə malik təbii komplekslərin cəmləndiyi və təbiəti mühafizə, elmi, mədəni və başqa məqsədlər üçün istifadə olunan mühafizə və elmi tədqiqat idarələri statusuna malik olan ərazilərdir.

Azərbaycanda yeni turizm istiqaməti olan “Yaşıl turizmin” inkişafı üçün bir sıra layihələr həyata keçirilir ki, bunlara ekoloji istiqamətin inkişaf etdirilməsi işlərini əsas göstərə bilərik. Bunun üçün ölkəmizdə geniş imkanlar vardır. Azərbaycanda yaşıl turizmə töhfə verən bir çox milli parklar var və yenilərinin salınması nəzərdə tutulur. Xüsusi mühafizə olunan ərazilər ümumilikdə ölkə ərazisinin 10.31%-ni, milli parklar isə ölkə ərazisinin 4.87%-ni təşkil edir.

Ölkəmizdə milli parklar 2003-cü ildən başlayaraq yaradılmışdır və milli parkların yaradılması ilə bağlı ilk təşəbbüs Akademik Həsən Əliyev tərəfindən irəli sürülüb. Hazırda ümumi ölkə ərazisinin 4.87%-ni təşkil edən 10 milli park fəaliyyət göstərir. Bunlara Hirkan, Altıağac, Göygöl, Abşeron, Şirvan və s. Milli Parklarını nümunə göstərə bilərik. Ümumilikdə milli parkların yaradılmasında əsas məqsəd təbii landşaftların qorunub-saxlanması, flora və fauna növlərinin bərpası, təbii komplekslərin mühafizəsi, ekoloji monitorinqin aparılması, eləcə də turizm və rekreasiya (istirahət) üçün əlverişli şəraitin yaradılmasından ibarətdir. Məsələn, Göygöl Milli Parkını ərazisi rekreasiya üçün ideal olan milli parklar sırasında göstərə bilərik.

Cədvəl 1. Azərbaycan Respublikası ərazisində yerləşən Milli parklar.

Milli Parkın adı	Sahəsi	Qorunan təbiət obyektləri	Əhatə etdiyi rayonlar
Akademik H.Əliyev adına Zəngəzur Milli Parkı	42797.4 ha	Araz palıdı, zərif süsən, Mişsenko zümrüdçiyyəyi, ərsindimdik, toğlugötürən, yaşıl qurbağa, qısayaq qurbağa, Xəzər uları, bezoar keçisi və s.	Kiçik Qafqaz (Naxçıvan Muxtar Respublikası)
Ağgöl Milli Parkı	17924 ha	Yovşan, qaraşoran, Xəzər sarıbaşı, adi turac, haçaquyruq cüllüt, ağgöz dalğıc, çöl donuzu, ceyran, adi göydimdik və s.	Kür-Araz ovalığı (Ağcabədi və Beyləqan rayonları)
Şirvan Milli Parkı	54374.5 ha	İyde, Xəzər şahsevdisi, ağacşəkili gəngiz, canavar, çaqqal, dovşan, qamışlıq pişiyi, adi qızılqaz və s.	Kür-Araz ovalığı (Qarabağ, Salyan Neftçala rayonları)
Hirkan Milli Parkı	40358 ha	Hirkan bigəvəri, şabalıdyarpaq palıd, dəmirağac, şərqi fıstığı, qara leylək, qaratoyuq, sığırçın, canavar, tülkü, Hirkan şümşəsi, qara leylək və s.	Talış dağları (Astara və Lənkəran rayonları)
Altağac Milli Parkı	11035 ha	Qafqaz vələsi, zirinc, yemişan, boz canavar, qaratoyuq, kəklik, kəskinliyi ardıc, vaşaq və s.	Böyük Qafqazın ətəkləri (Xızı rayonu)
Abşeron Milli Parkı	783 ha	Yovşan, ot sarmaşığı, adi qamış, kiçik qarabatdaq, boz canavar, Xəzər tısbağası, Xəzər suitisi, sultan quşu və s.	Abşeron yarımadası
Şahdağ Milli Parkı	130508.1 ha	Şərqi palıdı, yemişan, böyürtkan, çöl donuzu, çaqqal, dovşan, Qafqaz köpgəri, vaşaq və s.	Böyük Qafqaz (Quba, Qusar, İsmayilli, Qəbələ və Şamaxı rayonları)
Göygöl Milli Parkı	12755 ha	Ağcaqayın, cökə, adi göyrüş, əzgil, gərməşov, adi kirpi, tülkü, göl qağayısı, vaşaq, Qafqaz maralı	Gəncə şəhəri
Samur-Yalama Milli Parkı	11772.45 ha	Düzən ağcaqayını, əzgil, Şərqi fıstığı, çöl donuzu, yenot, həşəm, qamışlıq pişiyi, vaşaq və s.	Xəzərsahili zona, Samur-Şabran ovalığı (Xaçmaz rayonu)
Qızılağac Milli Parkı	99060 ha	Ağ suzanbağı, qamış, ətirli yovşan, adi turac, qamışlıq fərəsi, canavar, adi göydimdik, mərməri ördək və s.	Lənkəran, Masallı və Neftçala rayonları

Hazırda Dövlət Turizm Agentliyinin və Turizm Şurasının mütəxəssisləri Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin mütəxəssisləri ilə birlikdə Azərbaycandakı milli parklarda turistlərin rahat hərəkəti və istirahəti üçün əlverişli şəraitin yaradılması istiqamətində işlər aparılır.

Qeyd edək ki, hazırda Yeni xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin yaradılması istiqamətində işlər aparılır və “Zaqatala-Balakən bioloji rezervatı”n yaradılması işlərinə başlanılmışdır. Layihənin sonunda Zaqatala-Balakən regionunda ölkə tarixində ilk olan biosfer qoruğu yaradılacaq.

Yaşıl turizmin ekoloji cəhətdən faydalı olduğu artıq məlumdur. Lakin, o, düzgün idarə edilmədikdə mənfi təsirləri də qaçınılmazdır. Belə təsirlərə nəqliyyat sıxlığının yaranması, meşələrin məhv edilməsi, müxtəlif fəaliyyətlər ilə əlaqəli dağıntılar, eroziya təhlükəsi və s. aiddir. Xüsusilə də milli parklar kimi nisbətən daha həssas ekosistemlərdə sıxlığın həddən artıq çox olması təbii ehtiyatlara ziyan vurulmasına səbəb ola bilər.

Azərbaycanın davamlı səyahətlər məqsədilə əsas istiqamətlərdən birinə çevrilməsi üçün geniş və çoxsaylı imkanları vardır. Ümumdünya Turizm Təşkilatı (BMÜTT) tərəfindən ölkəmiz ekoturizmin inkişaf etdirilməsi baxımından ən geniş imkanlı və qabaqcıl bölgələrdən biri hesab olunmuşdur. Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab İlham Əliyev 2011-ci ili “turizm ili” elan etmişdir ki, bu da Azərbaycanda bu məsələyə, yəni turizmin inkişafına necə diqqət yetirildiyinin göstəricisidir. Ekoloji turizmin inkişafına təkan verən, davamlı səyahətləri təmin edən əsas imkanlardan biri də ekoturizm marşrutlarıdır. Ölkəmizdə yeni ekoturizm marşrutları yaradılır. Artıq Azərbaycanda turistlər üçün 15-ə yaxın dağ-gəzinti cığıruları salınıb. Dövlət Turizm Agentliyi Quba, Qusar, Şəki, Qax, Zaqatala və digər rayonlarda ekoturizm üçün hər cür əlverişli şəraitin yaradılmasını da hədəfləyir. Ekoloji turizmin inkişafı ilə bağlı Tədbirlər Planında əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması və tələblərinin qarşılınması, həmçinin ətraf-mühitin qorunması məsələləri nəzərdə tutulmuşdur. Bütün bunlardan əlavə, ümumilikdə milli, mədəni, tarixi və coğrafi dəyərlərimizin qorunub-saxlanması nəzərə alınmaqla alternativ turizm növlərinin, o cümlədən ekoturizmin inkişafı və fəaliyyətində dövlət orqanlarının, yerli idarələrin, özəl sektorların və qeyri-hökumət təşkilatlarının maraqları, həmçinin əhalinin təbii, milli, mədəni dəyərləri və tələbləri nəzərə alınmalı, tətbiq ediləcəyi ərazilər müyyən edilməlidir.

Azərbaycan Respublikasının yüksək ekoturizm potensialının olmasına baxmayaraq, bu potensialın aktivləşdirilməsində müəyyən boşluqlar hələ də qalmaqdadır. Buna görə də Azərbaycanda ekoturizm potensialının düzgün qiymətləndirilməsi və düzgün idarə olunması da əsas məsələlərdən biridir.

2. Qarabağ regionunda “yaşıl turizm”in inkişaf perspektivləri

Qarabağ bölgəsində ekoloji turizmin inkişafı çox perspektivli görünür. Təəssüf ki, 30 ilə yaxın işğal nəticəsində bu ərazidəki bütün sərvətlərimiz istismar olunub və talanıb. Bütün bu dağıntılara, maddi və mənəvi ziyan baxmayaraq dövlətimiz buradakı tarixi, dini, mədəni abidələrimizin bərpası işləri ilə məşğuldur. Qısa zamanda Bülbülün ev muzeyi, Vaqifin məqbərəsi, Vaqif büstü yenidən açıldı. Üzeyir Hacıbəylinin dağıdılmış evinin bərpasına başlandı, Üzeyir Hacıbəylinin abidəsi yenidən qoyuldu və Natəvan bulağı bərpa edildi. Bunlardan əlavə, üç məsciddə təmir-bərpa işləri başlanılmışdır. Qarabağda üç hava limanının, Füzuli, Zəngilan və Laçın hava limanlarının tikilməsini də qeyd etməliyik. Qısa bir müddət ərzində Şuşada “Qarabağ” və “Xarıbülbül” mehmanxanaları istifadəyə verilmişdir. Bütün bunlar Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı və Qarabağın incisi hesab olunam Şuşa şəhərinə gəlmək, Kəlbəcərin əsrarəngiz təbiəti, ekoturizm imkanları ilə tanış olmaq istəyən və İstisu kurortuna üz tutan həm yerli, həm də xarici turistlərin səyahətlərini olduqca asan və əlverişli edəcəkdir.

Qarabağda turizm potensialı çox zəngindir və burada turizmin bir çox növləri-ekoturizm, dağ turizmi, sağlamlıq turizmi və s.-nin inkişafı üçün geniş imkanlar var. Şuşa, Laçın, Kəlbəcər, Qubadlı, Zəngilan, Füzuli, Xocəvənd rayonları abadlaşdıqca, canlandıqca burada yüksək

səviyyəli, rəqabət qabiliyyətli turizm istiqamətlərinin formalaşacağı məlumdur. Dövlət Turizm Agentliyi tərəfindən işğaldan azad edilmiş Azərbaycan ərazilərinin turizm inkişaf strategiyası və konsepsiyası işlənilib hazırlanmışdır. Xüsusilə burada mənzərəli dağ və meşə landşaftlarından istifadə imkanlarının, burada axan çayların və göllərin olmasına diqqət yetiriləcəkdir. Eyni zamanda, termal və müalicəvi bulaqlarla zəngin olan Kəlbəcərdə rekreasiya-balneoloji zonanın yaradılması və İstisu qəsəbəsindəki müalicə-istirahət mərkəzinin bərpası istiqamətində işlər aparılır.

Mütəxəssislərin fikrinə görə Kəlbəcərin relyefi dünyanın ən heyrətamiz və ən maraqlı turizm xidmətlərinin qurulmasına imkan verir. Hətta burada gələcəkdə Qafqazın ən böyük turizm kompleksini yaratmaq mümkündür. Hazırda Laçın rayonunda Həkəri çayı sahilində çimərlik və istirahət mərkəzi yaradılır. Şəhərin yaxınlığındakı Abdallar adlı qədim mağaralar bərpa edilib və bu ərazi yaşıl turizmin inkişafına cəlb olunacaq. Xocvənd rayonunda da xüsusi turizm imkanları vardır. Həmçinin, Suqovuşanla bağlı müəyyən planlar hazırlanmışdır. “Suqovuşan” istirahət parkının yaradılması istiqamətində işlər davam etdirilir. Eyni zamanda, “Qafqaz Albaniyası turizm marşrutu” da Qarabağın tarixi haqqında erməni yalanlarının ifşası təkzibi baxımından mühim rol oynayacaq. Alban mədəniyyəti marşrutu Azərbaycanın üç əsas dəhlizini, Bakı-Şəki-Zaqatala, Gəncə-Qazax və Qarabağı əhatə edir. Qədim Alban mədəniyyətinin izi ilə yaranacaq turizm marşrutu Qarabağın geniş və qədim tarixə söykənən turizm potensialının tanınması istiqamətində böyük əhəmiyyətə malikdir.

Vətən müharibəsindən bu zamana qədər keçən müddətdə Qarabağ bölgəsində sadalanan bütün işlərin aparılması, həmçinin, Əhmədbəyli-Füzuli-Şuşa avtomobil yolunun inşası, Göygöl rayonundan başlayaraq Kəlbəcər-Laçın istiqamətində magistral yol salınmasının planlaşdırılması, eyni zamanda Şuşanın əsrarəngiz əlverişli təbii-coğrafi şəraitdə yerləşməsi, şəhərdəki tarixi-mədəni obyektlərin bərpası və mehmanxanaların ən müasir standartlara cavab verəcək formada təmir olunub istifadəyə verilməsi Qarabağda ekoturizmin inkişafına böyük imkanlar yaradır. Eyni zamanda Füzuli, Xocavənd və Şuşanın turistlər üçün əlçatan olmasına əsaslı təsir göstərəcəkdir. Azərbaycanın çox qədim tarixə dayanan bu bölgəsi özünün zəngin flora və faunası, mətbəxi, tarixi və mədəni-dini abidələri, qədim qalaları və körpüləri, meşələri, bulaqları və s. kimi komponentləri ilə buraya turist axını gücləndirəcək. Bütün bunlar turizmin inkişafı üçün geniş imkanlar açır.

Ümumilikdə, Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə turizm inkişafı ilə bağlı geniş planlar mövcuddur. Bu ərazidə yaşıl turizmin inkişafı üçün bir sıra strategiyalar həyata keçirilməlidir. İşğaldan azad olunmuş ərazilərimizdə turizm infrastrukturunun qarşılıqlı əlaqə şəklində qurulması vacibdir. Xalq qəzetinin verdiyi məlumata əsasən, Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə infrastrukturunun inkişaf etdirildiyini görə bilərik. 2-ci vacib məqam reklam və tanıtım strategiyalarıdır. Bu, dünya səyahət bazarında səyahətçilərin diqqətini çəkmək, maraqlarını cəlb etmək, bu ərazinin təbii gözəlliklərinin tanınması və tarixi-mədəni irsinin öyrənilməsi üçün əhəmiyyətli addımdır. Turistlər Qarabağda həm dincələcək, təbiətin gözəlliklərindən və yaradılmış əlverişli şəraitdən zövq alacaq, həm də Ağdam, Cəbrayıl, Füzuli kimi ərazilərimizdə işğalın nəticələrini göstərən, eksponat kimi nümayiş olunacaq bəzi tikililərlə tanış olaraq Qarabağın ermənilər tərəfindən hansı vəziyyətə salındığına və indi isə əsl sahibləri tərəfindən necə canlandırıldığına şahid olacaqlar. Qarabağın mövcud turizm potensialının tanınması üçün zəruri turizm infrastrukturunun yaradılması istiqamətində əsaslı addımlar atılır. Turizm sahəsinin inkişafı üçün önəmli məqamlardan biri də məhsuldarlığın təşkil olunmasıdır. Yerli iş adamlarına turizm sahəsində işləmək və turistlərin hərtərəfli qarşılınması üçün dəstək verilməlidir. Bu da öz növbəsində yerli

əhaliyə iş imkanları açır və turizm sektorunda məşğulluq yaratmaq, iqtisadi inkişafı təmin etmək imkanı yaradır.

Qeyd olunan bütün addımların kompleks şəkildə həyata keçirilməsi Qarabağ və Şərqi Zəngəzürdə yaşıl turizmin inkişafını təmin etməklə yanaşı, ümumilikdə Azərbaycanın turizm sektorunda daha çox maraqlı və diqqət çəkəcək məkanların ortaya çıxmasına səbəb ola bilər.

Son nəticə olaraq yaşıl turizm təkcə ekoloji və mədəni dəyərlərin qorunub saxlanılmasını təmin etməklə kifayətlənmir, həmçinin yerli iqtisadiyyarı gücləndirir və davamlı inkişafa təkan verir. Bu səbəbdən də ekoturizmin inkişaf etdirilməsi və populyarlaşdırılması turizm sənayesində indiki və gələcək nəsillər üçün mühim vəzifə və məsuliyyətdir. Həmrəyliyə səsləyən yaşıl turizm hər kəsin iştirakı ilə daha da güclənə bilər və səyahətçilərin və destinasiyaların həyat keyfiyyətini yüksəldə bilər.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Balasənli, K. Azərbaycanda alternativ turizm növlərinin inkişaf problemləri, 2018. s. 17.
2. Musayev A. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında turizmin perspektivli investisiya imkanları, 2022, s.58-77.
3. Mirzəyeva G. Qarabağ bölgəsinin turizm destinasiyası olaraq dəyərləndirilməsi: Ekoturizm nümunəsində. (Ed.E.Muradov). Unecekspert. Bakı. Şərq-Qərb mətbuatı. 2020. s.48-49.
4. Möhbəliyev F.F. Azərbaycanda turizm bazarı və aqroturizmin inkişaf perspektivləri, Əmək və Sosial Münasibətlər jurnalı, 2020, No1, s. 72-79.
5. Şükürov C. Şərqi Zəngəzur İqtisadi Rayonunda Turizmin İnkişafı Perspektivləri, Bakı, 2022.
6. Ma, S., He, Y. (2023). Investment of green technology in a tourism supply chain under competition. IEEE Transactions on Engineering Management, 70 (3).
7. <https://caliber.az/en/post/azerbaijan-s-green-tourism-initiatives>
8. <https://azerbaijan.az/related-information/223>
9. <https://eco.gov.az/az/tebii-servetlerimiz/milli-parklar>

Ekoloji Davamlılıq və Texnoloji İnkişaf: Gələcəyin Yaşıl Şəhərləri

dosent Ruhəngiz Tofiq qızı Əliyeva

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

ruhangiz.aliyeva@azmiu.edu.az

Kamalə Vüqar qızı Əbilqasımzadə

SABAH qrupu magistr

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

Xülasə

Müasir sivilizasiyanın çağırışları bir çox hallarda insanı əhatə edən mühitdə baş vermiş və baş verən dəyişikliklərlə bağlıdır. Bütün tarix boyu bəşəriyyət ətraf mühitlə fəal qarşılıqlı təsir şəraitində yaşayıb. "**Ekoloji Davamlılıq və Texnoloji İnkişaf: Gələcəyin Yaşıl Şəhərləri**" konseptinin məqsədi şəhərlərin enerji səmərəliliyini artırmaq, bərpa olunan enerji mənbələrinə keçidi sürətləndirmək və ətraf mühitin qorunmasını təmin etməkdir. Ağıllı şəbəkələr, yaşıl binalar, şaquli kənd təsərrüfatı kimi texnologiyalar şəhərlərin enerji və resurs istifadəsini optimallaşdırır.

Gələcəyin yaşıl şəhərləri yalnız ekoloji deyil, sosial davamlılığa da diqqət yetirərək daha ədalətli və yaşanılası mühitlər yaratmağa çalışır.

Açar sözlər: davamlı inkişaf, tarazlıq, innovasiya, ekosistem, ağıllı şəhərlər.

JEL:Q01;Q55;Q56;Q57

Abstract

The challenges of modern civilization are in many cases related to the changes that have occurred and are occurring in the environment that surrounds people. Throughout history, mankind has lived in conditions of active interaction with the environment. The concept of "Environmental Sustainability and Technological Development: Green Cities of the Future" aims to increase the energy efficiency of cities, accelerate the transition to renewable energy sources and ensure environmental protection. Technologies such as smart grids, green buildings, and vertical agriculture optimize cities' energy and resource use.

Green cities of the future strive to create fairer and more livable environments by focusing not only on environmental but also on social sustainability.

Keywords: sustainable development, balance, innovation, ecosystem, smart cities.

Giriş

Davamlılıq və texnoloji yeniliklər çağdaş şəhərsalmanın əsas prioritetlərindən biridir. İqlim dəyişikliyi, resursların tükənməsi və sürətlə artan urbanizasiya kimi qlobal çağırışlar gələcəyin şəhərlərinin ekoloji və texnoloji baxımdan daha səmərəli olmasını zəruri edir. Gələcəyin yaşıl şəhərləri enerji effektivliyi, rəqəmsal idarəetmə və təbiət ilə harmonik inteqrasiya prinsipləri əsasında formalaşacaq, bu isə həm əhali üçün daha sağlam yaşayış mühiti, həm də ətraf mühit üçün daha davamlı inkişaf deməkdir. Sürətlə urbanizasiya olunan dünyamızda şəhərlərin ekoloji və texnoloji cəhətdən inkişaf etdirilməsi davamlı inkişafın əsas məqsədlərindən biri kimi önə çıxır. İqlim dəyişikliyi, ətraf mühitin çirklənməsi və enerji resurslarının azalması kimi qlobal problemlər yeni şəhər modellərinin yaradılmasını zəruri edir. Ölkəmiz də qlobal iqlim dəyişmələrinin təsirindən kənarda qalmamışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev 2024-cü ili "Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili" elan etmək məqsədilə 25 dekabr 2023-cü il

tarixində sərəncam imzalayıb. Bu sərəncam problemə qarşı mübarizədə diqqətin artırılması və beynəlxalq həmrəyliyin gücləndirilməsinə hədəflənib. Eyni zamanda, dövlət başçısının 2024-cü ili "Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili" elan etməsi, bu sahədə fəaliyyətlərin il boyu genişləndirilməsi və ətraf mühitin qorunması istiqamətində işlərin daha da intensivləşəcəyini göstərir. Gələcəyin yaşıl şəhərləri, bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə, ekoloji cəhətdən təmiz nəqliyyat vasitələri, ağıllı şəhər texnologiyaları və resursların təkrar emalı kimi innovativ həllərə əsaslanacaq. Bu yanaşma yalnız texnoloji yeniliklərə deyil, sosial ədalətə və bərabər imkanların yaradılmasına diqqət yetirir. **(Rzayev Elxan, 2018)**, (Xasıyeva, 2013).

Ekoloji davamlılıq və yaşıl iqtisadiyyat bir-birini tamamlayan anlayışlardır. Ekoloji davamlılıq, mühitin qorunması, təbii resursların səmərəli istifadəsi və bioloji müxtəlifliyin təmin olunması hədəfləyir. Yaşıl iqtisadiyyat isə iqtisadi inkişafın ekoloji və sosial davamlılıq prinsipləri ilə uzlaşmasını təmin edən bir modeldir. Hər iki konsept, resursların mühafizəsi və tullantıların azaldılması üzərində dayanır. Bərpa olunan enerji mənbələrinin istifadəsi ekoloji davamlılığın artırılmasında mühüm rol oynayır. Eyni zamanda, sosial ədalət prinsiplərinə diqqət yetirərək cəmiyyətin bütün təbəqələrinin bərabər resurslardan faydalanmasını təmin etməyə çalışır. İnnovasiya və yeni texnologiyaların tətbiqi, ekoloji davamlılığın və yaşıl iqtisadiyyatın inkişafında əsas amillərdəndir. Bu yanaşmaların birgə tətbiqi, insanların təbiətlə olan münasibətini yaxşılaşdırmaq və ekosistemlərin sağlamlığını qorumaq məqsədini daşıyır. (Qasımov, 2020), **(Cohen, 2017)**.

Ekoloji davamlılıq, mühitin qorunması, təbii resursların səmərəli istifadəsi və bioloji müxtəlifliyin təmin edilməsi prinsiplərinə əsaslanır. Bu anlayış, insanların təbiətlə olan qarşılıqlı əlaqələrini tarazlaşdırmağı hədəfləyir. Davamlılığın əsas aspektləri arasında resursların mühafizəsi, tullantıların azaldılması, enerji səmərəliliyi, ekosistemlərin qorunması və sosial ədalət yer alır. Bu yanaşma, iqtisadi, ekoloji və sosial məsələlərin bir-biri ilə bağlı olduğunu vurğulayır. Ekoloji davamlılıq, müsbət sosial-iqtisadi dəyişikliklər yaratmaq və insanın təbiətə olan münasibətini yaxşılaşdırmaq üçün vacibdir. Bu anlayış, insanların yaşam tərzinin ekosistemlərə olan təsirini azaltmağı və təbii resursların davamlı istifadəsini təmin etməyi hədəfləyir. Ekoloji inkişafın əsas məqsədi, gələcək nəsillərin ehtiyaclarını ödəməklə yanaşı, bu günkü nəsilin də rifahını artırmaqdır. Ekoloji inkişaf, dövrüyyəli iqtisadiyyat və bərpa olunan enerji mənbələrinin istifadəsi kimi strategiyalarla həyata keçirilir. Eyni zamanda, ekoloji inkişaf, cəmiyyətlərin ekosistemlərlə aktiv qarşılıqlı əlaqədə olduğu bir modeldir. Bu model, müsbət sosial-iqtisadi dəyişikliklər yaratmağa yönəlib və insanların təbiətə olan münasibətini dəyişdirmək məqsədini güdür. (Əliyeva və Vəliyev, 2023).

Yaşıl enerji ekoloji problemlərin həlli üçün mühüm rol oynayır. Bu enerji mənbələri bərpa olunan və ekoloji cəhətdən davamlıdır. Onların istifadəsi bir sıra müsbət təsirlər yaradır. Tullantıların azaldılması ilə qlobal istiləşmə və hava çirkliliyi azalır. Enerji müxtəlifliyi enerji təhlükəsizliyini artırır, çünki ölkələr yerli resurslardan istifadə edə bilirlər. Bu enerji forması günəş, külək, hidro və biokütlə kimi təbii resurslardan istifadə edir. Yaşıl enerjinin istifadəsi karbon emissiyalarını azaldır, hava keyfiyyətini yaxşılaşdırır və qlobal istiləşmənin təsirlərini minimuma endirir. Yaşıl enerji sektoru yeni iş yerləri yaradır və yerli iqtisadiyyatların inkişafına kömək edir. Təbii resursların qorunmasına və ekosistemlərin sağlamlığının təmin olunmasına kömək edir. Eyni zamanda, enerji təhlükəsizliyini artıraraq yerli resurslardan asılılığı təmin edir. Yaşıl enerji sektoru iqtisadi inkişafı dəstəkləyir, yeni iş yerləri yaradır və yerli icmaların iqtisadiyyatına müsbət təsir edir. Bununla yanaşı, ekosistemlərin qorunması və sosial ədalət prinsiplərinin təşviqi ilə davamlı inkişaf modelini həyata keçirməyə imkan tanıyır. Həmçinin,

ictimai şüuru artırır və insanların ekoloji məsələlərə diqqətini çəkir. Davamlı enerji istehsalı və istifadəsi gələcək nəsillərin sağlam mühitdə yaşamasını təmin etmək üçün vacibdir. **(Bayramov, 2011).**

Yaşıl iqtisadiyyat modelinin qurulması şübhəsiz ki, ölkənin iqtisadi inkişafı ilə müəyyən səviyyədə bağlıdır. Daha yüksək inkişaf etmiş ölkələrin belə iqtisadi modelə keçid imkanları da geniş olur. Lakin yaşıl iqtisadi model quruculuğu cəmiyyətin bütün sosial qruplarının, iqtisadi subyektlərin, dövlət və özəl sektorun əməkdaşlığının və bütünlükdə dövlətin beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığının genişləndirilməsini tələb edir. Yaşıl iqtisadiyyata keçidin vacibliyi və hətta qaçınılmazlığı 2 əsas səbəbdən qaynaqlanır. Birinci səbəb, ərazisi məhdud olan istənilən yerdə, insanın ətraf mühitə təsirinin davamlı şəkildə genişlənilib güclənməsinin mümkün olmamasıdır. İkinci səbəb isə Yer kürəsində bərpa olunmayan təbii ehtiyatların tükənə bilən olması ilə bağlıdır. Əhalinin sayının daimi artdığı, onların tələbatlarının genişləndiyi şəraitdə, bu tələbatların ödənilməsi və mövcud olan nemətlərin ədalətli bölünməsi böyük problemə çevrilir. **(Qasımlı Vüsal, 2016).**

<i>Yaşıl enerji</i>	<i>Statistika</i>
<i>Bərpa olunan enerji istehsalı</i>	<i>2022-ci ildə ümumi enerji istehsalının 29%</i>
<i>Günəş enerjisi istehsalı</i>	<i>2022-ci ildə 1,200 GW</i>
<i>Külək enerjisi gücü</i>	<i>2022-ci ildə 900 GW</i>
<i>Hidroelektrik enerji</i>	<i>2022-ci ildə bərpa olunan enerji istehsalının 16%</i>
<i>Bərpa olunan enerji iş yerləri</i>	<i>2022-ci ildən etibarən 12 milyon insan</i>
<i>Karbon emissiyalarının azalması</i>	<i>2021-2022-ci illərdə 2.5%</i>

Texnoloji inkişaf ideyası, yüksək texnologiyanın köməyi ilə şəhərlərin ekoloji problemlərinin həll edilməsinə yönəlmişdir və bu da şəhər həyatını hər mənada daha davamlı, səmərəli və innovativ hala gətirir. Bu ideya, insanlığın inkişafına xidmət edən, həyat keyfiyyətini artıran və müasir problemləri həll edən texnologiyaların tətbiqinə dair bir perspektivdir. Bu əlaqə, yaşıl şəhərlərin gələcək vizyonunu formalaşdıraraq, müasir dünyanın qarşılaşdığı çətinliklərin öhdəsindən gəlmək üçün bir yol xəritəsi təqdim edir.

Gələcəyin yaşıl şəhərləri konsepti, urbanizasiya prosesini ekoloji və texnoloji baxımdan daha davamlı və səmərəli şəkildə formalaşdırmağa yönəlmişdir. Əsas məqsəd şəhərlərin karbon izini minimuma endirmək, bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadəni artırmaq və şəhər mühitini həm ekoloji, həm də sosial cəhətdən davamlı etməkdir. Gələcəyin yaşıl şəhərləri bu əsas prinsiplərə söykənir:

1. Enerji Səmərəliliyi və Bərpa Olunan Mənbələr

Gələcəyin yaşıl şəhərləri enerji mənbələri kimi günəş, külək və su enerjisinə əsaslanacaq. Şəhər binaları, nəqliyyat və infrastruktur bərpa olunan enerjilərlə təmin edilərək karbon emissiyaları sıfıra yaxınlaşdırılacaq. Bununla yanaşı, ağıllı şəbəkələr vasitəsilə enerjinin paylanması səmərəli şəkildə idarə ediləcək. **(Rzayev, 2018)**

2. Ağıllı Texnologiyalar və Rəqəmsal Hallər

Ağıllı şəhər texnologiyaları gələcəyin yaşıl şəhərlərinin əsas dayaqıdır. Şəhərlərdə yerləşdirilmiş sensorlar vasitəsilə enerji, su və digər resursların istifadəsi izlənəcək, tullantılar səmərəli idarə

olunacaq. Rəqəmsal platformalar şəhər sakinlərinə real vaxt məlumatları təqdim edərək, resursların daha səmərəli istifadəsinə töhfə verəcək.

3. Yaşıl İnfrastruktur və innovasiyalar

Gələcəyin yaşıl şəhərlərində binalar təbii resurslardan səmərəli istifadə edən texnologiyalarla inşa ediləcək. Yaşıl damlar, təbii ventilyasiya sistemləri və izolyasiya vasitəsilə enerji itkisi minimuma endiriləcək. Eyni zamanda, su ehtiyatlarının qorunması və şəhər iqliminin idarə olunması üçün ağaclar, parklar və təbii sahələr şəhər infrastrukturuna daxil ediləcək. Davamlı nəqliyyat gələcəyin yaşıl şəhərlərində mühüm rol oynayacaq. Elektrikli avtomobillər, velosiped yolları, ictimai nəqliyyatın optimallaşdırılması və paylaşım sistemləri şəhər nəqliyyatını daha təmiz və effektiv edəcək. Ağıllı nəqliyyat sistemləri tıxacların qarşısını alacaq və şəhərdə nəqliyyat axınıni tənzimləyəcək. (Əliyeva və Səmədzadə, 2019).

4. Şaquli Kənd Təsərrüfatı və Yerli İstehsal

Şəhər daxilində qida istehsalı şaquli kənd təsərrüfatı ilə təmin ediləcək. Bu, şəhər daxilində qida məhsullarının yetişdirilməsini təmin edərək nəqliyyat zamanı yaranan karbon izini azaldacaq və şəhərlərin qida təchizatı sistemini daha dayanıqlı edəcək.

5. Sirkulyar İqtisadiyyat və Tullantıların Azaldılması

Sirkulyar iqtisadiyyat modeli ilə gələcəyin yaşıl şəhərləri tullantıların minimuma endirilməsini və resursların təkrar istifadəsini təmin edəcək. Məhsulların istehsalı və istehlakında təkrar emal və davamlı dizayn prinsipləri əsas götürüləcək, bununla da tullantıların təbiətə təsiri minimuma endiriləcək. (Raworth, 2017).

Nəticə

"Ekoloji Davamlılıq və Texnoloji İnkişaf: Gələcəyin Yaşıl Şəhərləri" mövzusu, urbanizasiya, texnoloji irəliləyiş və ekoloji çətinliklər arasında tarazlıq yaratmaq zərurətinə cavab olaraq ortaya çıxır. Bu yanaşma, şəhərlərin gələcəkdə daha yaşıl, enerji səmərəli və sosial cəhətdən ədalətli olması üçün davamlı inkişafın əsaslarını təyin edir. Gələcəyin yaşıl şəhərləri bərpa olunan enerji, ağıllı şəbəkələr, ekoloji cəhətdən təmiz tikinti texnologiyaları və sirkulyar iqtisadiyyat prinsipləri ilə formalaşaraq, şəhərlərin karbon emissiyalarını azaldacaq, resurs istifadəsini səmərəli edəcək və tullantıların idarə olunmasını optimallaşdıracaq. Yaşıl şəhərlər sirkulyar iqtisadiyyat modelini tətbiq edərək resursların daha effektiv idarə edilməsini və tullantıların minimuma endirilməsini təmin edəcək. Bu şəhərlər texnologiyanın gücündən istifadə edərək nəqliyyat sistemlərini ağıllı və səmərəli edəcək, binaları enerji baxımından müstəqil və ekoloji cəhətdən davamlı hala gətirəcək. Ekoloji davamlılıq, insanların fəaliyyətlərinin ətraf mühitə olan təsirini azaltmaq və ekosistemlərin sağlamlığını qorumaq üçün bir yanaşmadır. Ekoloji davamlılıq, müasir cəmiyyətin qarşısında duran ətraf mühit problemlərini həll etmək üçün əsas bir çərçivədir. Yaşıl iqtisadiyyat, ekoloji davamlılığın iqtisadi inkişafı birləşdirilməsini təmin edir. Bu model, bərpa olunan enerji mənbələrinin istifadəsi, dövrüyyəli iqtisadiyyat, və innovativ texnologiyaların tətbiqi ilə daha səmərəli və ekoloji dostu istehsal və istehlak sistemlərini təşviq edir. Yaşıl iqtisadiyyat, iqtisadi artımı ekoloji məsuliyyətlə uzlaşdıraraq, insan cəmiyyətlərinin sosial ədalətini artırmağı hədəfləyir. Bu iki anlayışın birləşməsi, insanların təbiətə olan münasibətini dəyişdirmək və ekosistemlərin sağlamlığını qorumaq məqsədini güdür. Eyni zamanda, ekoloji davamlılıq və yaşıl iqtisadiyyat, qlobal istiləşmə, iqlim dəyişikliyi və resurs çatışmazlığı kimi müasir problemlərin həllində mühüm rol oynayır.

Nəticə olaraq, ekoloji davamlılıq və yaşıl iqtisadiyyat, daha ədalətli, sağlam və davamlı bir dünya üçün vacibdir. Bu yanaşmaların həyata keçirilməsi, gələcək nəsillərin ehtiyaclarını

qarşılamaqla yanaşı, bu günkü cəmiyyətin rifahını da artırır. Bu yanaşmaların birgə tətbiqi, insanların təbiətlə harmonik bir şəkildə yaşamasını, mühitin sağlamlığını qorumağı və sosial ədaləti artırmağı hədəfləyir. Gələcək nəsillərin ehtiyaclarını qarşılamaq, mövcud resursları effektiv şəkildə idarə etmək və ekosistemlərin sağlamlığını təmin etmək üçün bu anlayışların prioritetləşdirilməsi zəruridir. Ekoloji tarazlığın bərpası, insanların və planetin rifahı üçün əsas şərtidir. Şəhər infrastrukturunda rəqəmsal texnologiyalar resursları daha effektiv idarə etməyə kömək edəcək, əhali üçün isə rahat və sağlam yaşayış mühiti yaradacaq. Gələcəyin yaşıl şəhərləri texnologiya və davamlılıq prinsiplərini birləşdirərək daha səmərəli, ekoloji cəhətdən təmiz və bərabər imkanlara sahib şəhər modelləri yaradır. Bu, həm global ekoloji problemlərin həllinə, həm də daha ədalətli və firavan şəhər cəmiyyətlərinin formalaşmasına yol açır. Bu cəhət, indiki və gələcək nəsillər üçün daha yaşanılabılır, sağlam və davamlı şəhərlər təmin edəcək, şəhərsalmanın gələcək modelini müəyyən edəcək.

Ədəbiyyat

- 1. R. T.Əliyeva, Ə. Vəliyev (2023/6/13) “Ekoloji problemlərin həlli kimi yaşıl enerji” International scientific conference "Reintegration of the territories liberated from occupation into the country`s economy: Goals and directions Bakı s.415-418**
- 2. Azərbaycan Respublikasında ekoloji cəhətdən dayanıqlı sosial—iqtisadi inkişafa dair, Milli proqram Bakı , 31 s., 2003 18 fevral**
- 3. K.B.Bayramov “Təbiətdən istifadənin iqtisadi və ekoloji problemləri”, Bakı 108 s., 2011**
4. Xasıyeva Leyla. “Azərbaycanda ekoloji siyasət və davamlı inkişaf”. Beynəlxalq Ətraf Mühit. Elmləri Jurnalı, cild. 3, 2013, səh. 67-78
5. Qasımov Səid. "Davamlı inkişaf nəzəriyyəsi və onun tətbiqi" (2020), səh. 52-61.
- 6. Qasımlı Vüsal. "Yaşıl iqtisadiyyat"(2016)**
- 7. Rzayev Elxan. "Yaşıl iqtisadiyyat: Azərbaycanın perspektivləri" (2018)**
- 8. Kate Raworth - "Doughnut Economics" (2017)**
- 9. Ben Green "The Smart Enough City: Putting Technology in Its Place to Reclaim Our Urban Future" (2019)**
- 10. Steven Cohen "The Sustainable City" (2017)**

Azərbaycanda bərpa olunan enerji mənbələrindən alternativ enerji istehsalının artırılması istiqamətləri

i.ü.f.d., Hüseynov Ərzuman Aydın oğlu
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
arzuman-huseynov@unec.edu.az

Xülasə

Müasir şəraitdə bütün dünya ölkələrində texnoloji inkişaf, ənənəvi enerji ehtiyatlarının tədricən tükənməsi, dünya enerji bazarında bu cür enerjilərin qiymətinin davamlı olaraq dəyişkənliyi, eləcə də onların istifadəsi zamanı yaratdıqları ekoloji problemlər ölkələrin bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadəyə marağının artmasına səbəb olmuşdur. Azərbaycan bərpa olunan enerji mənbələri üzrə yüksək potensiala yəni, texniki potensialı quruda 135 QVt, dənizdə 157 QVt və iqtisadi potensialı 27 QVt-a malik olan ölkələrdən biri olmasına rəğmən hal-hazırda,

ölkəmizdə enerji istehsalı karbohidrogen ehtiyatlarının işlənməsindən daha çox asılıdır. Buna baxmayaraq, bərpa olunan enerji mənbələrinin inkişafı, şübhəsiz ki, hökumətin strateji prioritetlərindən birini təşkil edir. Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycanda bərpa olunan enerji mənbələrinin mövcud potensialından səmərəli istifadə etməklə alternativ enerji istehsalının artırılması üçün elmi və nəzəri cəhətdən əsaslandırılmış təklif və tövsiyələr hazırlamaqdır. Məqalədə müqayisəli təhlil və dinamik müqayisə üsullarının köməyi ilə Azərbaycanda bərpa olunan enerji mənbələrindən alternativ enerji istehsalının müasir vəziyyəti, bərpa olunan enerji mənbələrinin istifadəsi üçün mövcud potensial təhlil edilmişdir və bu sahədə mövcud olan problemlər öyrənilmişdir. Araşdırmanın nəticələri göstərir ki, bərpa olunan enerji istehsalının artırılması üçün bu sahədə bir sıra tədbirlərin görülməsi zəruridir: qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, alternativ enerji istehlakçıları üçün dövlət stimullarının tətbiqi, investisiyaların cəlb edilməsi üçün yaşıl tarifi tətbiqi, enerji siyasətinin şəffaflığı və ardıcılığı.

Açar sözlər: Ənənəvi enerji, bərpa olunan enerji mənbələri, alternativ enerji, investisiya.

JEL-Q42

Abstract

In modern conditions, technological developments in all countries of the world, the gradual depletion of traditional energy resources, the constant fluctuation of the price of such energies in the global energy market, as well as the environmental problems created during their use, have led to the increase of interest in the use of renewable energy sources. Despite the fact that Azerbaijan is one of the countries with a high potential for renewable energy sources, i.e. one of the countries with a technical potential of 135 GW on land, 157 GW at sea and an economic potential of 27 GW, currently energy production in our country is more dependent on the development of hydrocarbon resources. Nevertheless, the development of renewable energy sources is undoubtedly one of the strategic priorities of the government. The main goal of the study is to prepare scientifically and theoretically justified proposals and recommendations for increasing alternative energy production by effectively using the existing potential of renewable energy sources in Azerbaijan. In the article, with the help of comparative analysis and dynamic comparison methods, the current state of alternative energy production from renewable energy sources in Azerbaijan, the existing potential for the use of renewable energy sources, and the existing problems in this field were studied. The results of the study show that in order to increase the production of renewable energy, it is necessary to take a number of measures in this area: improving the legislation, applying state incentives for alternative energy consumers, applying a green tariff to attract investments, transparency and consistency of energy policy.

Keywords: Traditional energy, renewable energy sources, alternative energy, investment.

GİRİŞ

Dünyada uzun müddət əsas enerji daşıyıcıları kimi kömür, neft və qazdan istifadə edilmişdir. 1973-cü ilin birinci neft böhranından sonra ölkələr öz enerji mənbələrinin şaxələndirilməsi və alternativ enerji mənbələrindən istifadə edilməsində mühüm addımlar atmağa başladılar. Bu, xüsusilə enerji idxal edən ölkələr üçün doğru idi. 2000-ci illərdə bərpa olunan enerji

mənbələrindən (RES) istifadə sürətlə artmağa başladı. Əlbəttə, karbohidrogen ehtiyatları qlobal bazarda hələ də mühüm rol oynayacaqdır. Bununla belə, dünyanın əksər ekspertləri karbohidrogen ehtiyatlarının bir gün enerji bazarında yol kənarına gedəcəyini qeyd edirlər. Beynəlxalq Enerji Agentliyinin hesablamalarına görə, 2030-cu ildə qlobal enerji tələbatı 50% artacaq (IEA, 2019).

Beynəlxalq Bərpa Olunan Enerji Agentliyinin (IRENA) “2021-ci il üçün Bərpa Olunan Enerji Potensial Statistika” hesabatına əsasən, dünyada bərpa olunan enerji potensialının artımı 2020-ci il 2019-cu illə müqayisədə 50% yüksək olub. Yaşıl enerjinin təxminən 91%-i külək və günəş enerjisinə qoyulan investisiyalardan əldə edilir. Bu dövrdə 127 gigavat günəş enerjisi və 111 gigavat külək enerjisi istifadəyə verilmişdir. IRENA hesabatında qeyd edildiyi kimi, 2050-ci ilə qədər bərpa olunan enerji mənbələri dünyanın enerji tələbatının 86%-ni ödəyəcək (IRENA, 2021). Bu, son dərəcə iddialı, lakin dünyanın gələcəyi üçün zəruri məqsəddir. Artan tələbatı tamamilə ənənəvi enerji resursları ilə həm kəmiyyət, həm də səmərəlilik baxımından ödəmək mümkün olmadığından alternativ enerji mənbələrinin inkişafı böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Bərpa olunan enerji resurslarından istifadə edən ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, bu enerjidən istifadənin üstünlüyü ondan ibarətdir ki, heç bir ekoloji problem yaratmır və təbiəti zərərli emissiyalarla çirkləndirmir. Bərpa olunan enerjidən istifadənin bir sıra üstünlükləri var:

- Enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi;
- İcma üzvlərinin enerji təminatının yaxşılaşdırılması və yoxsulluğun azaldılması;
- Ətraf mühitin yaxşılaşdırılması;
- Enerjinin inkişafına investisiyaların artırılması.

Beynəlxalq Enerji Agentliyi artan enerji tələbatını ödəmək üçün 2030-cu ilə qədər enerji sektoru da daxil olmaqla bu sahəyə hər il orta hesabla 568 milyard dollar investisiya cəlb edilməsini zəruri hesab edir ki, bunun da yarısı inkişaf etməkdə olan ölkələrin payına düşür (IEA, 2019);

- Enerji texnologiyalarının inkişafı və paylanması;
- Enerji ticarətinin genişləndirilməsi.

Qeyd edək ki, alternativ enerji növlərinin istehsalı ilə məşğul olan ölkələr alternativ enerji istehsalı layihəsini təkcə iqtisadi deyil, həm də ekoloji layihə kimi qəbul edirlər.

Azərbaycanın zəngin mineral ehtiyatlara malik olmasına baxmayaraq, hökumət bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadəyə də böyük diqqət yetirir. Bunu Azərbaycanda yaşıl enerjinin tətbiqi üzrə bir sıra reallaşdırılmaqda olan tədbirlər sübut edir. Belə ki, 2004-cü ildə alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə üzrə Dövlət Proqramının qəbul edilməsi; Azərbaycanın 2009-cu ildə Beynəlxalq Bərpa Olunan Enerji Agentliyinə (IRENA) daxil olması; Alternativ və Bərpa Olunan Enerji Mənbələri üzrə Dövlət Agentliyinin yaradılması; 2014-cü ildən 10 il müddətinə alternativ və bərpa olunan enerjide istifadə olunan avadanlıqların, qurğuların idxalının ƏDV və gömrük rüsumlarından azad edilməsi (İnterfaks, 2014). Bu qeyd edilənlərlə yanaşı 2021-ci il 31 may tarixində “Elektrik enerjisi istehsalında bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu təsdiq edilmiş və ölkə rəzidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” sənədinin 5-ci bəndində (“Təmiz ətraf mühit” və “Yaşıl artım ölkəsi”) iqlim dəyişikliyi və onunla mübarizə istiqamətində, eləcə də ölkəmizdə yaşıl enerji məkanı prinsiplərinə əsaslanan bərpa olunan enerjidən iqtisadiyyatın bütün sahələrində tətbiqi məsələləri öz əksini tapmışdır.

Lakin bütün bunlara baxmayaraq, bərpa olunan enerjinin həcmi adi enerjidən xeyli azdır. Belə ki, 2022-ci ildə Azərbaycanda bərpa olunan enerji mənbələri, o cümlədən hidro ümumi enerji təchizatına 1,5%, elektrik enerjisi təchizatına isə 6% (1,8 TVt/saat) töhfə verib (Energetika Nazirliyi, 2023-cü il). Alternativ enerjidən geniş istifadə ilə bağlı ölkədə bir sıra institusional problemlər mövcuddur.

1. Azərbaycanın enerji sektorunun qısa təhlili

Azərbaycan elektrik enerjisi ixracatçısıdır. Ölkə neft, təbii qaz və elektrik enerjisi ixrac edir. Hazırda Azərbaycan öz enerji ehtiyacını ölkənin karbohidrogen ehtiyatlarından, daha dəqiq desək, neft və təbii qazdan istifadəsindən çox asılı olan yerli istehsal hesabına ödəyir. Azərbaycanın

Rusiya, Qazaxıstan, Türkmənistan və İranla paylaşdığı Xəzər hövzəsində təsdiqlənmiş neft ehtiyatları 2019-cu ildə 7 milyard barel səviyyəsində qiymətləndirilir və Şimal dənizinin bir neçə onilliklər əvvəlki ehtiyatları ilə müqayisə oluna bilər (BP, 2021).

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, 2022-ci ildə ölkədə elektrik enerjisi istehsalı 29004,3 milyon kilovatsaat təşkil edib. Hesabat dövründə elektrik enerjisinin istehsalı İES-lərdə 27059,1 milyon kilovatsaat, SESlərdə isə 1595,7 milyon kilovatsaat, digər mənbələr üzrə isə 349,5 milyon kilovatsaat, o cümlədən KES-lərdə 83,3 milyon kilovatsaat, GES-lərdə 60,9 milyon kilovatsaat, bio ES-lərdə 205,3 milyon kilovatsaat olmuşdur. Bərpa olunan enerji mənbələrindən istehsal olunan elektrik enerjisi ümumi istehsalın təxminən 6,7%-ni təşkil edib.

Cədvəl 1-də 2015-2022-ci illər üçün Azərbaycan Respublikasında bərpa olunan mənbələrdən enerji təchizatının dinamikası göstərilir. Rəqəmdən də görüldüyü kimi, son illər bərpa olunan mənbələrdən enerji təchizatının ümumi həcmi azalmaqdadır. Əgər 2015-ci ildə bu göstərici 302,3 min NET səviyyəsində idisə, 2022-ci ildə 245,7 min NET-ə düşüb. Bərpa olunan mənbələrdən enerji təchizatının ümumi enerji təchizatında payı 2010-cu ildə 3,1 faiz təşkil etdiyi halda, bu göstərici 2022-ci ildə 1,3 faizə bərabər olmuşdur (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, 2021).

Bərpa olunan mənbələrdən 2019-cu ilə qədər hidroenergetika üstünlük təşkil edib, 2020-ci ildə isə biokütlə və tullantı enerjisinin istehsalına başlanılıb.

Cədvəl 1. Bərpa olunan mənbələrdən enerji təchizatı, min NET

	2015	2016	2019	2020	2021	2022
Ümumi enerji təchizatı	15 569,4	15 419,9	17 085,6	16 642,8	17 566,6	18 655,4
onlardan:						
Hidroenerji	140,8	168,5	134,6	92,0	109,8	137,2
Hidroenerjinin ümumi enerji təchizatında xüsusi çəkisi, faizlə	0,9	1,1	0,8	0,5	0,6	0,7
Biokütlə və tullantılar	160,7	100,8	115,9	108,4	102,6	96,1
Biokütlə və tullantıların ümumi enerji təchizatında xüsusi çəkisi, faizlə	1,0	0,7	0,7	0,7	0,6	0,5
Külək elektrik enerjisi	0,4	2,0	9,1	8,3	7,9	7,2
Külək elektrik enerjisinin ümumi enerji təchizatında xüsusi çəkisi, faizlə	0,0	0,0	0,1	0,1	0,1	0,1
Günəş elektrik enerjisi	0,4	3,0	3,8	4,0	4,8	5,2
Günəş elektrik enerjisinin ümumi enerji təchizatında xüsusi çəkisi, faizlə	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Bərpa olunan mənbələrdən enerji təchizatının cəmi	302,3	274,3	263,4	212,7	225,1	245,7

Bərpa olunan mənbələrdən enerji təchizatının ümumi enerji təchizatında xüsusi çəkisi, faizlə	1,9	1,8	1,6	1,3	1,3	1,3
--	-----	-----	-----	-----	-----	-----

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi www.stat.gov.az (2023)

Cədvəldən göründüyü kimi, bərpa olunan enerji mənbələrinin ümumi enerji istehsalı və istehlakı ilə müqayisədə xüsusi çəkisi ildən-ilə azalır ki, bu da bu sahədə problemlərdən xəbər verir.

2. Azərbaycanda bərpa olunan enerji mənbələrinin istifadəsi üçün mövcud potensial

Sözsüz ki, bərpa olunan enerjiden istifadə hər hansı ölkənin və ya regionun iqlim şəraitindən və xüsusiyyətlərindən birbaşa asılıdır. Əlverişli coğrafi yerləşmə və iqlim şəraiti Azərbaycanda ekoloji cəhətdən təmiz bərpa olunan enerji mənbələrindən geniş istifadə etməyə imkan verir. Ölkənin təbii potensialından istifadə etməklə bərpa olunan enerji mənbələrinin elektrik və istilik enerjisi istehsalına cəlb edilməsi elektrik enerjisi sənayesinin gələcək inkişaf istiqamətlərində mütərəqqi dəyişikliklər etməyə imkan verəcəkdir.

Azərbaycan bütün növ bərpa olunan enerji ehtiyatlarına malikdir: günəş, külək, geotermal, hidroenergetika və biokütlə. Azərbaycanda bərpa olunan enerji mənbələrinin ən mühüm və istifadə olunan növü çaylar üzərində yerləşən kiçik su elektrik stansiyalarından əldə edilən su enerjisidir. Əlverişli yerləşməsinə və təbii şəraitinə görə günəş enerjisindən istifadə potensialı var. Beynəlxalq Enerji Agentliyinin (IEA) hesabatında qeyd olunur ki, Azərbaycan üzrə üfüqi səthdə günəş radiasiyası 1566 kVt/m² təşkil edir (IEA, 2020). IRENA təsnifatına görə, bu, enerji potensialının “əlverişli” və “çox əlverişli” siniflərinə aiddir. Küləyin yüksək orta illik sürəti, xüsusilə Xəzərin sahiləni hissəsində külək enerjisindən səmərəli istifadə etmək imkanı yaradır. Təxmini hesablamalara əsasən, Xəzər dənizinin Azərbaycana məxsus hissəsində külək enerjisinin ümumi texniki potensialı 157 QVt (dayazsulu hövzələrdə 35 QVt və dərin sulu hövzələrdə 122 QVt) səviyyəsində qiymətləndirilmişdir. Abşeron yarımadasında küləyin orta illik sürəti 7,7 m/s təşkil edir, ona görə də bu zonada külək dəyirmanı elektrik stansiyalarının quraşdırılması məqsədəuyğundur (IRENA, 2020). Ölkədə geniş yayılmış kənd təsərrüfatı istehsalının tullantıları biokütlənin yandırılması və ya qazlaşdırılması üçün nəzərdə tutula bilər. Quyularda temperaturun nisbətən aşağı olması səbəbindən geotermal enerjiden istilik təchizatı məqsədləri üçün istifadə potensialı da mövcuddur.

Azərbaycan Energetika Nazirliyinin 2023-cü il üçün məlumatına görə, ölkədə bərpa olunan enerji potensialı 27 QVt, o cümlədən 3000 MVt külək enerjisi, 23000 MVt günəş enerjisi, bioenerji 380 MVt, dağ çayları potensialı 520 MVt səviyyəsində qiymətləndirilir. Hazırda Azərbaycanda elektrik enerjisi istehsalının ümumi gücü 8320,8 MVt, bərpa olunan enerji stansiyalarının, o cümlədən iri su elektrik stansiyalarının gücü 1687,8 MVt təşkil edir ki, bu da ümumi gücün 20,3%-ni təşkil edir. 2023-cü ilin məlumatlarına əsasən, Azərbaycanın ümumi elektrik enerjisi istehsalı gücü 8320,8 MVt, iri su elektrik stansiyaları daxil olmaqla bərpa olunan enerji mənbələri üzrə elektrik stansiyalarının gücü 1687,8 MVt-dır ki, bu da ümumi gücün 20,3 %-ni təşkil edir (Energetika Nazirliyi, 2023-cü il).

Ölkədə hidroenerji gücü 1301,8 MVt (35 ədəd stansiya, 24-ü kiçik su elektrik stansiyası), külək enerjisi gücü 66,4 MVt (8 stansiya, 3-ü hibrid), bioenerji gücü 37,7 MVt (2 stansiya, 1-i hibrid), günəş enerjisi gücü 281,9 MVt (13 stansiya, 3-ü hibrid) təşkil edir. 3 ədəd hibrid elektrik stansiyasında (Qobustan, Culfa və Qala Ekoloji Park) külək – 2,85 MVt, günəş – 3,8 MVt və bioenerji – 0,7 MVt əsaslı qurğular quraşdırılıb. Naxçıvan Muxtar Respublikasında ümumi gücü 39 MVt olan günəş elektrik stansiyaları istismar edilir. İri su elektrik stansiyaları daxil edilmədən bərpa olunan enerji mənbələri üzrə qoyuluş gücü 2023-cü ildə 529,3 MVt olmaqla ümumi elektrik enerjisi istehsalı gücünün 6,4 %-ni təşkil edib (Energetika Nazirliyi, 2023).

2021-ci il 3 may tarixində ölkə başçısı tərəfindən “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində “Yaşıl Enerji Zonası”nın yaradılması ilə bağlı tədbirlər haqqında”

Sərəncam imzalanmışdır. Sərəncamının 3-cü hissəsinin icrasını təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2022-ci il 21 iyun tarixli sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində 2022-2026-cı illərdə “yaşıl enerji” zonasının yaradılması üzrə Tədbirlər Planı” təsdiq edilmişdir. Bu da ölkəmizdə bərpa olunan enerji mənbələrinin istifadəsi üçün mövcud potensialların reallaşdırılmasında mühüm əhəmiyyətə malik olacaqdır.

3. Bərpa olunan enerji sahəsində əsas problemlər

Fikrimizcə, Azərbaycanda bərpa olunan enerji istehsalının bu qədər zəif olmasının əsas səbəblərindən biri ölkəmizdə bərpa olunan enerjinin ənənəvi növlərlə müqayisədə baha olmasıdır. Dünya bazarında neftin qiymətinin aşağı düşməsi fonunda alternativ enerjinin bahalaşması bir çox ölkələrdə, xüsusilə enerji ilə zəngin ölkələrdə alternativ enerjiyə marağı azaldıb. Yüksək xərclər əsas problemlərdən biri hesab olunur. Bu həm də texnologiyanın yüksək qiyməti ilə bağlıdır. Bundan başqa, Azərbaycanda bərpa olunan enerjiden istifadə ənənəsi bəzi inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə nisbətən zəifdir. Hesab edirik ki, Azərbaycanda bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə ilə bağlı əlavə tədqiqatlara ehtiyac var. Bu yolla külək enerjisindən istifadə etməklə yanaşı, digər alternativ enerji mənbələrindən də səmərəli şəkildə faydalanmaq və ümumi enerji istehlakında bu mənbələrin həcmi artırmaq mümkündür. Yuxarıda göstərilənlərə əlavə olaraq, Azərbaycanda bərpa olunan enerjinin yayılmasına iki əsas maneəni ayırd etmək olar:

- qeyri-kafi stimullar və qeyri-adekvat cari tariflərin hesablanması metodologiyası;
- Qeyri-kafi normativ baza və şəbəkələrə qoşulma qaydalarının olmaması (IRENA, 2019).

Azərbaycanda ölkədə ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş bir sıra mühüm qanunların, qanunvericilik sənədlərinin və dövlət proqramlarının təsdiq edilməsinə baxmayaraq, ölkədə enerji səmərəliliyi sahəsində strategiya, tədbirlər planı, qanunvericilik aktları kifayət qədər deyildir. Əhəmiyyətli problem həm də regionlarda bərpa olunan enerjinin inkişafı üzrə xüsusi strategiyanın olmaması səbəbindən əhalinin və təşkilatların bərpa olunan enerjiden istifadəyə marağının aşağı olmasıdır.

Məlumdur ki, ölkədə bərpa olunan enerji sektorunun inkişafı böyük investisiyalar nəticəsində mümkündür. Beləliklə, COVID-19-dan iqtisadi böhrandan sağ çıxdıqdan sonra 2020-ci ilə qədər bərpa olunan enerji potensialına qlobal investisiyalar 2% artmışdır (Hoang et al., 2021). Yeni qlobal sərmayələr bərpa olunan enerji və yanacağa (50 MVt-dan çox su layihələri istisna olmaqla) 2020-ci ildə 303,5 milyard dollar təşkil edib (Yenilənə bilən enerji, 2021).

Bununla belə, bu sahəyə investisiyalar ölkədən ölkəyə fərqli olub, 2020-ci ildə inkişaf etmiş ölkələrdə investisiya 13% artıb, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə 7% azalıb. Bərpa olunan enerji mənbələrinə investisiyalar əsasən külək və günəş enerjisi istehsalına yönəldilmişdir. Beləliklə, 2020-ci ildə bu enerji növlərinin istehsalı 148,6 milyard ABŞ dolları (artım 12%) təşkil edib ki, bu da bərpa olunan enerji mənbələrinə qoyulan ümumi investisiyanın təxminən yarısıdır (Renewables, 2021). Azərbaycanda 2022-ci ildə elektrik enerjisi, qaz, buxar və kondisiyalaşdırılmış hava ilə təchizatına yönəldilən investisiyalar ölkədə energetika sahəsinə yönəldilən investisiyanın cəmi 11,2 faizini təşkil etmişdir.

Bir çox ölkələrin (ABŞ və Çin) təcrübəsi göstərir ki, bərpa olunan enerji istehsalına investisiyaların artırılmasının əsas istiqamətlərindən biri bu sahədə dövlət-biznes əməkdaşlığının təmin edilməsidir.

Bundan əlavə, nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycanda enerji sektoru böyük ölçüdə dövlətə məxsusdur. Azərbaycanın bütün elektrik enerjisinə şaquli inteqrasiya olunmuş bir dövlət şirkəti olan “Azərenerji” ASC nəzarət edir. Həm istehsalda, həm də elektrik enerjisinin ötürülməsində, paylanmasında və təchizatında monopoliyaya malikdir. Şəxsi mülkiyyətdə olan bir neçə kiçik su elektrik stansiyası var ki, onlar ölkənin ümumi elektrik enerjisinin 1%-dən azını istehsal edir (IEA, 2020). Ona görə də problemlərdən biri də respublikada rəqabətqabiliyyətli elektrik enerjisi bazarının olmamasıdır ki, bu da investorlar üçün cəlbedici deyil.

NƏTİCƏ

Əhəmiyyətli yanacaq və enerji ehtiyatları Azərbaycanda bərpa olunan enerjinin inkişafı üçün əsas maneələrdən biridir. Bununla belə, bərpa olunan enerjinin nəhəng imkanları və resursları ənənəvi mənbələrdən asılılığı azaltmağa, iqtisadiyyata əhəmiyyətli investisiyalar cəlb etməyə və müvafiq dövlət dəstəyi ilə regionda ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına kömək edə bilər. Əgər Azərbaycan bərpa olunan enerjinin inkişafı ilə bağlı nəzərdə tutulan bütün tədbirlərin həyata keçirilməsinə nail olsa, o zaman bərpa olunan enerji istehsalının həcmi yaxın gələcəkdə artıq dünyanın inkişaf etmiş ölkələri ilə eyni səviyyədə ola bilər.

Hökumət bərpa olunan enerji şirkətlərini yeni bazara daxil etmək üçün motivasiya edən amilləri anlamalı və onlara müxtəlif stimullar və imtiyazlar təqdim etməlidir.

Alternativ enerji istehsalı ilə məşğul olan ölkələrdə bu istehsalı stimullaşdırmaq üçün sabit qiymət zəmanəti, icazəsiz istehsal və maliyyə stimullarından (ƏDV-dən azadolma, gömrük rüsumundan azadolma və s.) istifadə olunur. Hesab edirik ki, özəl şirkətlərin bərpa olunan enerjiden istifadəyə marağının artırılması da vacibdir. Bunun üçün əsas şərt kimi xüsusi həvəsləndirici endirimlər tələb olunur. Özəl şirkətlər bu yolla nəinki alternativ enerjiden istifadə ilə məşğul olacaqlar, həm də alternativ enerjiyə sərmayə yatırmaqda maraqlı olacaqlar.

Hesab edirik ki, Azərbaycanda bərpa olunan enerji istehsalının artırılmasına nail olmaq üçün aşağıda qeyd olunan istiqamətlərdə işləmək vacibdir: bu sahədə qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsinə nail olmaq; bərpaolunan enerji istehsalçıları dövlət tərəfindən stimullaşdırmaq; bu sahəyə xidmət edən infrastruktur sahələrinin inkişafına nail olmaq (məs. Panel istehsalı üçün); alternativ enerji istehsalçıları üçün yeni texnologiyaların hazırlanmasında və xarici ölkələrdən transferdə imtiyazlar vermək.

İstifadə olunmuş mənbələr:

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi (2023). Azərbaycanın energetikası. Statistik məcmuə. Bakı, 2023, 165 s.
2. Azərbaycan Respublikası Energetika Nazirliyi (2023), Azərbaycan Respublikasının Energetika Nazirliyi tərəfindən 2022-ci ildə görülmüş işlərə dair hesabat. <https://minenergy.gov.az/az/hesabatlar/illik-hesabatlar>
3. Azərbaycan Respublikası Energetika Nazirliyi (2023), Azərbaycanda bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə. <https://minenergy.gov.az/az/alternativ-ve-berpa-olunan-enerji/azerbaycanda-berpa-olunan-enerji-menbelerinden-istifade>
4. Banos, R., Manzano-Agugliaro, F., Montoya, F., Gil, C., Alcayde, A., Gomez, J. (2011), Optimization methods applied to renewable and sustainable energy: A review. Renewable and Sustainable Energy Reviews, 15(4), 1753-1766.
5. ACWA Power. (2020), Under the Patronage of the Saudi Minister of Energy, ACWA Power Signs Three Agreements for the First Foreign Investment Based Independent Wind Power Project in Azerbaijan. Saudi Arabia: ACWA Power.
6. Akella, A.K., Saini, R.P., Sharma, M.P. (2009), Social, economical and environmental impacts of renewable energy systems Renewable Energy, 34(2), 390-396.
7. Aydin, U. (2019), Energy Insecurity and Renewable Energy Sources: Prospects and Challenges for Azerbaijan. ADBI Working Paper, 992. Tokyo: Asian Development Bank Institute. Available from: <https://www.adb.org/publications/energy-insecurity-renewableenergysources-challenges-azerbaijan>
8. BP. (2021), Statistical Review of World Energy 2021. 70th ed. United Kingdom: BP. p72.
9. Hasanov, F., Mikayilov, J., Mukhtarov S., Suleymanov E. (2019), Does CO2 emissions-economic growth relationship reveal EKC in developing countries? Evidence from Kazakhstan. Environmental Science and Pollution Research, 26(29), 30229-30241.
10. Hoang, A.T., Nižetić, S., Olcer, A.I., Ong, H.C., Chen, W.H., Chong, C.T., Thomas, S., Bandh, S.A., Nguyen, X.P. (2021), Impacts of COVID-19 pandemic on the global energy system and the shift progress to renewable energy: Opportunities, challenges, and policy implications. Energy Policy, 154, 112322.

11. Interfax Information Agency. (2014), Russia: Interfax Information Agency. Available from: <https://www.interfax.az/view/607205>
12. International Energy Agency. (2020), Azerbaijan Energy Profile. Country Report. Available from: <https://www.iea.org/reports/azerbaijanenergy-profile>
13. International Energy Agency. (2021), Azerbaijan 2021. Energy Policy Review. France: International Energy Agency. p160.
14. International Renewable Energy Agency. (2021), Global Energy Review 2021. Assessing the Effects of Economic Recoveries on Global Energy Demand and CO2 Emissions in 2021. United Arab: International Renewable Energy Agency. p.36.
15. Vidadili, N., Suleymanov, E., Bulut, C., Mahmudlu, C. (2017), Transition to renewable energy and sustainable energy development in Azerbaijan. Renewable and Sustainable Energy Reviews, 80, 1153-1161

İnvestisiya Layihələrində Ekoloji Standartların Əhəmiyyəti

C.ü.f.d. Cəfərova Firuzə Mübariz

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, UNEC

jafarova_firuz@mail.ru

Ərhun Baxış Vüsal. Tələbə “Ekologiya” ixtisası

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, UNEC

Arhunbakhish7@gmail.com

Xülasə

Müasir iqtisadiyyatın əsas problemlərindən biri ekoloji və iqtisadi məqsədlərin uzlaşdırılmasıdır. Sürətli iqtisadi inkişaf ekoloji tarazlığı pozmuş, qlobal iqlim dəyişikliyi və çirklənmə kimi problemləri daha da artırmışdır. Buna görə də, ekoloji standartların tətbiqi qısamüddətli iqtisadi gəlirlərdən daha çox, uzunmüddətli iqtisadi və ekoloji sabitliyin təmin olunması üçün vacibdir. Bu standartlar təkcə ətraf mühitin qorunmasını və enerji səmərəliliyini deyil, eyni zamanda davamlı inkişafı dəstəkləyir. Ekoloji standartlara əməl edən şirkətlər sosial məsuliyyəti artırır və bazarda rəqabət üstünlüyü qazanır. Beləliklə, ekoloji standartların qısamüddətli iqtisadi göstəricilərdən üstün tutulması həm iqtisadi, həm də ekoloji davamlılığın təmin olunmasında mühüm rol oynayır. Ekoloji standartların müxtəlif sənaye sahələrində və

regionlarda geniş tətbiqi daha davamlı və məsuliyyətli qlobal iqtisadiyyatın formalaşdırılmasına töhfə verə bilər. Bu yanaşma həm iqtisadi artımın, həm də ətraf mühitin qorunmasının zərurətini nəzərə alan balanslı bir model təqdim edir və gələcəkdə daha sağlam ekoloji mühit təmin edir.

Açar sözlər: Ekoloji standartlar, İqtisadi göstəricilər, Davamlı inkişaf, Qlobal iqlim dəyişikliyi, Ətraf mühitin mühafizəsi

Summary

One of the central challenges in the modern economy is achieving alignment between ecological and economic goals. Rapid economic development has disrupted the ecological balance, exacerbating issues such as climate change and pollution. Thus, the application of ecological standards is crucial, not just for immediate economic benefits, but for sustained economic and environmental stability. These standards promote more than just environmental conservation; they also encourage energy efficiency and sustainable development practices. Companies adhering to these standards often demonstrate increased social responsibility, which enhances their reputation and gives them a competitive advantage. In this way, prioritizing ecological standards over short-term economic gains proves essential for long-term economic resilience and ecological well-being. The shift towards sustainability helps create a balanced approach, addressing both economic growth and environmental preservation needs. Ultimately, this alignment strengthens economic sustainability by reducing ecological risks and fostering a healthier environment. The integration of ecological standards across industries and regions could thus serve as a viable path toward a more sustainable, responsible global economy, ensuring that both economic and ecological needs are met effectively. The commitment to ecological standards over temporary economic indicators, therefore, holds transformative potential for the future.

Keywords: Ecological standards, Economic indicators, Sustainable development, Global climate change, Environmental protection.

Giriş

Qlobal iqtisadiyyatın çağdaş erasında ön mürəkkəb, həm də vacib çətinliklərdən biri iqtisadi inkişaf və ekoloji məqsədlərin harmonizasiyasına nail olmaqdan ibarətdir. İqtisadiyyatın sənaye inqilabından sonra əldə etdiyi intensiv inkişaf ekoloji tarazlığa ciddi təsir göstərmiş, iqlim dəyişikliyi, biomüxtəlifliyin itirilməsi və təbii mühitin çirklənməsi kimi mürəkkəb problemlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu çərçivədə, ekoloji standartların iqtisadi göstəricilərdən üstün tutulması qlobal bazar və milli iqtisadiyyatların dayanıqlığını təmin etmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir (Sachs, 2015, s. 145-147; Stern, 2006, s. 23-25) Qısa müddətli iqtisadi gəlirə əsaslanan investisiya layihələri tez-tez təbii resursların istismarı nəticəsində ətraf mühitin uzunmüddətli zəifləməsinə gətirib çıxarır. Ekoloji standartların iqtisadi göstəricilərdən üstün tutulması isə uzunmüddətli iqtisadi sabitlik və ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunması üçün vacibdir (Brown, 2003, s. 38-40). Bu tədqiqat ekoloji standartların iqtisadi göstəriciləri üstələməsinin səbəb və vasitələrini araşdırmaqla yanaşı, beynəlxalq praktikalar əsasında geniş analitik təhlillər təqdim edir.

2. Ekoloji standartların təbiəti

Ekoloji standartlar, dövlətlərin, beynəlxalq təşkilatların və iqtisadi subyektlərin ətraf mühitin mühafizəsi, təbii resurslardan uzunmüddətli və davamlı istifadənin formalaşdırılması üçün yönəlmiş normativ qaydalar və göstəricilər toplusudur. Bu standartlar təbii ehtiyatların davamlı idarə edilməsi, emissiyaların azaldılması, bərpa olunan enerji mənbələrinin tətbiqinin qloballaşdırılmasını əhatə edir və geniş ekoloji məqsədlərin qorunmasını nəzərdə tutur (UN Environment Programme, 2019, s. 78-81). Ekoloji standartlar bəzən iqtisadi inkişaf ilə ziddiyyət təşkil edən tələblər kimi qiymətləndirilir. Lakin bu, yalnız qısamüddətli baxışın nəticəsidir, çünki ətraf mühitin qorunması uzunmüddətli iqtisadi davamlılıq üçün vacibdir (Daly, 1996, s. 27-29; Spash, 2010, s. 171-173). Ekoloji standartlar məcburi və könüllü olmaqla iki əsas kateqoriyaya bölünür. Məcburi ekoloji standartlar dövlət qanunvericiliyi ilə təsdiq edilir və iqtisadi subyektlərdən müəyyən ekoloji tələblərə riayət etməyi tələb edir. Tələbləri pozan iqtisadi subyektlər qanunla qəbul olunmuş proseslərə cəlb olunurlar bu iqtisadi subyektin korporativ imicinin pozulmasına gətirib çıxarır. Könüllü ekoloji standartlar isə şirkətlər tərəfindən təşəbbüs edilərək, ekoloji markalar, sertifikatlar və ya beynəlxalq ekoloji konvensiyalar çərçivəsində tətbiq edilir. Məsələn, ISO 14000 seriyası çərçivəsində tətbiq olunan ekoloji idarəetmə sistemləri könüllü tənzimləmə nümunəsidir (Porter & van der Linde, 1995, s. 99-101). ISO 14001 sertifikatı, ətraf mühitin idarəedilməsi sahəsində ən geniş yayılmış beynəlxalq standart olaraq, təşkilatlara ekoloji performansını sistemə şəkildə təkmilləşdirmək üçün strukturlaşdırılmış bir çərçivə təqdim edir. Bu standartın məqsədi, müəssisələrin ətraf mühitə mənfi təsirlərini minimallaşdırmaq, təbii resurslardan səmərəli istifadəni təşviq etmək və ekoloji qaydalara əməl olunmasını təmin etməkdir. ISO 14001, xüsusilə təşkilatların ekoloji siyasətlərini, hədəflərini və əməliyyat prosedurlarını ətraf mühitin idarəedilməsi prinsipləri ilə uyğunlaşdıraraq onların davamlı inkişaf məqsədlərinə çatmalarına dəstək olur. Bu sertifikatlaşdırma könüllü xarakter daşmasına baxmayaraq, sənaye, xidmət, nəqliyyat və energetika kimi müxtəlif sektorlarda geniş tətbiq edilir. Sertifikat əldə etmək üçün təşkilatlar tullantıların azaldılması, enerji effektivliyinin artırılması və təbii resursların davamlı istifadəsi kimi sahələrdə fəaliyyətlərini təkmilləşdirməlidir. ISO 14001-in tətbiqi yalnız təşkilatların sosial məsuliyyətini və ekoloji davamlılığını artırır, eyni zamanda onlara beynəlxalq bazarlarda etibar qazanmağa və rəqabət qabiliyyətini yüksəltməyə imkan verir.

Ekoloji standartların inkişafı

Ekoloji standartların inkişafı, xüsusən XX əsrin ikinci yarısında geniş miqyasda yayılmışdır. Nəzərə almaq lazımdır ki həmin dövr ərzində yaradılmış birliklər ekoloji standartların inkişaf tendensiyasına əhəmiyyətli şəkildə təsir etmişdir. Buna misal olaraq göstərmək mümkündür ki, 1970-ci illərdə yaranan "Yaşıl Hərəkətlər" ətraf mühitin qorunmasını iqtisadiyyatın əsas sahələrindən birinə çevirmiş, ekoloji qaydaların tətbiqi daha geniş miqyas almışdır. Ekoloji siyasətin formalaşaraq qloballaşdırılması bu inkişafa əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. 1992-ci ildə keçirilən Rio İqlim Sammiti ekoloji standartların beynəlxalq səviyyədə hüquqi tənzimlənməsini təmin edərək global ekoloji siyasətlərin əsasını qoymuşdur (Sachs, 2015, s. 154-157). Ekoloji standartların inkişafı ekosistemlərin və təbii resursların qorunması məqsədilə müxtəlif sahələrə təsir göstərmişdir. Sənaye, kənd təsərrüfatı və enerji sektoru kimi sahələrdə ekoloji standartların tətbiqi mühitin çirklənməsinin azaldılmasına və təbiətin davamlı istifadəsinə səbəb olmuşdur. Məsələn, sənaye müəssisələri tullantılarını təmizləmək üçün xüsusi texnologiyalar tətbiq etməyə və zərərli tullantıların həcmi minimuma endirməyə məcbur olmuşdur. Ekoloji standartlar eyni zamanda, enerjinin təkrar emalı və yenilənən enerji mənbələrindən istifadənin təşviq edilməsinə yönəlmişdir. Bu tədbirlər ətraf mühitin mühafizəsində mühüm irəliləyişlərə səbəb olmuşdur və

gələcək nəsillərə daha sağlam ekosistemlər təmin etmək məqsədi daşıyır. Bununla yanaşı, ekoloji standartların beynəlxalq səviyyədə inkişafı müxtəlif dövlətlər arasında sıx əməkdaşlıq tələb edir. BMT-nin Ətraf Mühit Proqramı (UNEP) və Beynəlxalq Standartlaşdırma Təşkilatı (ISO) kimi beynəlxalq qurumlar ölkələr arasında birgə fəaliyyətin gücləndirilməsinə və qlobal ekoloji problemlərin həllinə dəstək vermişdir. Xüsusilə ISO 14001 kimi standartlar, şirkətlərin və təşkilatların ekoloji idarəetmə sistemlərini tənzimləyərək, onların ekoloji təsirlərini azaldmağa yönəlmişdir. Bu cür təşəbbüslər ekoloji bilincin artırılmasında və qlobal iqlim dəyişikliklərinə qarşı mübarizədə daha geniş miqyasda səmərəli nəticələrin əldə edilməsinə şərait yaradır.

3. İqtisadi Göstəricilər və Ekoloji Standartların Təsiri

İqtisadi göstəricilər müxtəlif investisiya layihələrinin rentabelliyini, iqtisadi effektivliyini və iqtisadi subyektlərin dayanıqlığını qiymətləndirmək üçün əsas parametrlərdir. Bu göstəricilərdən əsasları aşağıdakılardır:

- **Rentabellik:** Layihənin maliyyə xərclərinə qarşı əldə edilən gəlir səviyyəsini təyin edir.
- **Xərclərin optimallaşdırılması:** İqtisadi resursların effektiv idarə edilməsini təmin etmək məqsədini daşıyır.
- **İş yerlərinin yaradılması:** Layihələrin sosial-iqtisadi təsirlərini gücləndirir.
- **Kapitalın geri dönüşü:** Investisiya layihəsinin müəyyən maliyyə nəticələri əldə etməsi üçün keçən müddəti təyin edir (Brown, 2003, s. 42-45).

Ekoloji standartların tətbiqi ilə iqtisadi göstəricilər arasındakı qarşıdurma qısamüddətli və uzunmüddətli iqtisadi baxışın fərqlərindən irəli gəlir. Əgər investor ekoloji tarazlığa zərər vurmadan, ekoloji təmiz texnologiyaların tətbiqi ilə ilkin mərhələdə kapital yatırımları etsə o, uzunmüddətli şəkildə həmin investisiya məhsulundan qazanc əldə edə biləcək eyni zamanda müəssisəsi daxilində mütləq iqtisadi sabitliyə zəmin yaradacaqdır. (Stern, 2006, s. 30-33). Həmin iqtisadi sabitlik və onun qorunması investor üçün əhəmiyyətli proses olmaqla yanaşı həm də həmin müəssisəsinin korporativ imicinə təsir edəcəkdir.

4. Ekoloji Standartların Üstünlükləri və İqtisadi Səmərəliliyi

Ekoloji risklərin azaldılması və dayanıqlı inkişafın təmini

Ekoloji standartlar ətraf mühitin uzunmüddətli qorunmasını təmin etməklə yanaşı, iqtisadi səmərəliliyin artmasına da kömək edir. Ekoloji fəlakətlərin nəticəsində yaranan təbii resurs itkisi dünya iqtisadiyyatına milyardlarla dollar zərər vurur. İqtisadi sabitlik tendensiyasının artan müstəvidə getməsi üçün ekoloji standartların bir başa rolu vardır. Həmin standartlara əməl olunaraq ekoloji disbalanslaşmanın eyni ilə ekoloji tarazlığın pozulmasının qarşısını alır və həmçinin ekoloji sabitliyin yaranmasına gətirib çıxarır. Ekoloji standartlar bu risklərin azalmasına və iqtisadi sabitliyin təmin edilməsinə şərait yaradır (Spash, 2010, s. 177-180).

Enerji effektivliyi və resursların optimallaşdırılması

Ekoloji standartlar resursların səmərəli istifadəsini, enerji xərclərinin azaldılmasını və bərpa olunan enerji mənbələrinin tətbiqini təşviq edir. Bu təşviqlər həm təbii resurslardan innovativ istifadə olunma və onun idarə olunmasına gətirib çıxarır həm də iqtisadiyyatın təbii resursdan asılı olan hissəsinin qısamüddətli dövr ərzində uzunmüddətli gəlir əldə etməsinə gətirib çıxarır. Nəzərə almaq lazımdır ki, resurslardan səmərəli şəkildə istifadə onların bərpa olunma müddətinə təsir etməklə yanaşı, həmin resursların gələcək nəsillərə çatdırılmasında da kömək edir. Bu

standartların tətbiqi nəticəsində resursların effektiv idarə edilməsi həm qısamüddətli, həm də uzunmüddətli iqtisadi göstəricilərin yüksəlməsinə gətirib çıxarır (UN Environment Programme, 2019, s. 85-87).

Sosial məsuliyyətin bazar rəqabətliyinə təsiri

Ekoloji standartlara riayət edən müəssisələr sosial məsuliyyət prinsiplərinə əsaslanaraq cəmiyyətin dəstəyini qazanır və bunun nəticəsində bazarda güclü rəqabət üstünlüyü əldə edirlər. Ekoloji standartlara əməl edərək onlar korporativ imclərinin qlobal miqyasda formalaşdırırlar. Elə buna görə də həmin müəssisələrin qlobal bazara çıxışı daha rahat olur və artıq bazar tam rəqabətə davamlı bazara çevrilir. Çünki rəqabətə davamlı bazar dedikdə prinsipial rəqabət nəticəsində müəssisələrin konkret olaraq ədalətli şəkildə rəqabət apara bildiyi, azad bazar formasıdır. Artıq tələb-təklif mexanizminə uyğun olaraq, ekoloji prinsiplərə əməl edən müəssisələr rəqabət qabiliyyətli olmaqla yanaşı daha çox istehlakçı tərəfindən rəğbət görür. Ekoloji prinsiplərə sadıq şirkətlər istehlakçılar tərəfindən daha çox dəstəklənir və iqtisadi gəlirləri artır (Porter & van der Linde, 1995, s. 102-104).

Nəticə

Ekoloji standartların iqtisadi göstəricilərdən üstün tutulmasının, uzunmüddətli iqtisadi sabitliyin təmin olunması və ekosistem xidmətlərinin davamlılığı baxımından mühüm əhəmiyyət daşıdığı aydın olmuşdur. Bu tədqiqatın nəticələri göstərir ki, ekoloji tənzimləmələrin qlobal bazar iqtisadiyyatına inteqrasiyası, həm qısamüddətli iqtisadi göstəricilərin tarazlaşdırılmasına, həm də resursların effektiv istifadəsinə nail olmaq üçün strateji bir tələbdir. Ekoloji standartların tətbiqi, qlobal kapital dövriyyəsində yaranan volatilitəyi azaldır, iqtisadi subyektlərin iqtisadi dayanıqlılığını artırır və ümumi iqtisadi proseslərin optimallaşdırılması üçün vacib bir vasitədir (Brown, 2003, s. 43-45).

Bu tədqiqatdan əldə edilən nəticələr ekoloji standartların yüksək effektivliyi, eləcə də gəlir-gəlmə müddəti ilə əlaqədar iqtisadi göstəricilərin dərin analitik tədqiqatının zəruriliyini vurğulayır. Nəticələr ekoloji standartların, xüsusən də ekoloji təmiz texnologiyaların ilkin maliyyə yatırımlarına tələb yaratsa da, iqtisadi sabilliyi qorumaq, sosial rifahın inkişafına dəstək vermək və təbii resursların uzunmüddətli istifadəsini optimallaşdırmaq baxımından əvəzolunmaz olduğunu təsdiqləyir. Bu yanaşmanın davamlı inkişaf modelinə tam inteqrasiya edilməsinə ehtiyac var, çünki ekoloji risklərin minimuma endirilməsi və iqtisadi göstəricilərin uzunmüddətli perspektivdə balanslaşdırılması qlobal iqtisadi dayanıqlığın əsasını təşkil edir (Porter & van der Linde, 1995, s. 103-104).

Ədəbiyyat Siyahısı

1. Brown, L. R. (2003). *Plan B: Rescuing a Planet Under Stress and a Civilization in Trouble*. W. W. Norton & Company. (s. 38-45)
2. Porter, M. E., & van der Linde, C. (1995). *Toward a New Conception of the Environment-Competitiveness Relationship*. *Journal of Economic Perspectives*, 9(4), 97-118. (s. 99-104)
3. Sachs, J. D. (2015). *The Age of Sustainable Development*. Columbia University Press. (s. 145-157)

4. Stern, N. (2006). *The Economics of Climate Change: The Stern Review*. Cambridge University Press. (s. 23-33)
5. UN Environment Programme. (2019). *Global Environment Outlook – GEO-6: Healthy Planet, Healthy People*. Cambridge University Press. (s. 78-87)
6. Spash, C. L. (2010). *

BƏLƏDİYYƏLƏRİN YENİ MODELİ: RƏQƏMSAL BƏLƏDİYYƏ

Əliyeva Leyla Pərviz qızı
Naxçıvan Dövlət Universiteti-Müəllim
Aliyeva94leyla@gmail.com

XÜLASƏ

Rəqəmsal bələdiyyə modeli resurslardan qənaətlə istifadə və təklif olunan xidmətlərin daha asan həyata keçirilməsi baxımından yerli özünüidarəetmə orqanlarına, vətəndaşlara və ölkə iqtisadiyyatına bir çox üstünlüklər təmin edir. Bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə rəqəmsal bələdiyyə proqramlarının tətbiqi həftənin bütün günləri və günün bütün saatlarında ölkə əhalisinin ehtiyac duyduğu sahələrdə xidmət istifadəçilərinin məlumatları və sənədləri əldə etmələrini asanlaşdırmaq məqsədi daşıyır. Beləliklə, mövcud bələdiyyə xidmətləri ilə bağlı məlumatlar və ya sənədlər internetdən asanlıqla və tez bir zamanda əldə edilə bilər, bununlada istifadəçilərin ehtiyacları daha sürətli qarşılandığına görə ölkə əhalisinin məmnunluq səviyyəsi yüksəlmiş olur. Yerli özünüidarəetmə orqanları bu xidmətləri vətəndaşların şəhərdə təklif olunan xidmətlərə çıxışını asanlaşdırmaq, şəhərdə təklif olunan xidmətlər barədə vətəndaşları məlumatlandırmaq, yerli özünüidarəetmə orqanları ilə ictimaiyyət arasında qarşılıqlı əlaqəni təmin etmək, vətəndaşların inzibati proseslərdə iştirakını təmin etmək, əhalinin sosial müdafiəsini gücləndirmək kimi məqsədlərlə strukturlaşdırırlar. Bu yanaşmanı mənimsəyən rəqəmsal bələdiyyə tətbiqləri köhnə sistemdə bələdiyyələrin infrastruktur problemlərini minimuma endirmək və xəta marjasını aradan qaldırmaq məqsədi daşıyır. Əgər bələdiyyələr bu araşdırmaları apararkən məsələnin vacibliyini bilmiş olsalar, rəqəmsal bələdiyyə xidmətlərini inkişaf etdirməyə çalışacaqlar. Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, bəzi bələdiyyələrdə elektron xidmətlərin göstərilməsi üçün lazımı infrastrukturun olmaması, texniki vasitələrin kifayət qədər olmaması, resursların kifayət qədər olmaması, informasiya çatışmazlığı, məlumatların təhlükəsizliyinin təmin edilməsində problemlərin olması, vətəndaşların bu xidmətlərdən istifadəyə tələbatının olmaması, ayrı-ayrı şəxslərin bu xidmətlərdən istifadə qaydalarını bilməməsi, bələdiyyə sistemində veb-əsaslı xidmətlərdən istifadənin az olması və s. kimi səbəblərdən rəqəmsal bələdiyyə xidmətləri yetərincə inkişaf edə bilmir. Bu məqalədə isə rəqəmsal bələdiyyənin mahiyyəti, formalaşması və onun ölkənin davamlı inkişafı üçün əhəmiyyəti izah edilmişdir.

Açar sözlər: *rəqəmsal bələdiyyə, elektron bələdiyyə, e-bələdiyyə, yerli özünüidarəetmə*

SUMMARY

The digital municipality model provides many advantages to local self-government bodies, citizens, and the national economy in terms of efficient resource use and easier implementation of offered services. In many developed countries, the implementation of digital municipality

programs aims to facilitate service users' access to information and documents in areas needed by the country's population every day of the week and at all hours of the day. Thus, information or documents related to existing municipal services can be easily and quickly obtained from the internet, which increases the satisfaction level of the country's population as users' needs are met more rapidly. Local self-government bodies structure these services to facilitate citizens' access to services offered in the city, inform citizens about services available in the city, ensure interaction between local self-government bodies and the public, guarantee citizens' participation in administrative processes, and strengthen the social protection of the population. Digital municipality applications that adopt this approach aim to minimize the infrastructure problems of municipalities in the old system and eliminate the margin of error. If municipalities are aware of the importance of the issue while conducting these studies, they will strive to develop digital municipal services. It should be specifically noted that the insufficient development of digital municipal services is due to various reasons, such as the lack of necessary infrastructure for providing electronic services in some municipalities, insufficient technical resources, inadequate resources, information shortages, problems in ensuring data security, lack of demand from citizens for these services, individuals not knowing how to use these services, and the low usage of web-based services in the municipal system, etc. This article explains the essence of digital municipality, its formation, and its significance for the country's sustainable development.

Keywords: digital municipality, electronic municipality, e-municipality, local self-governance

GİRİŞ

Bu gün texnologiyanın sürətli inkişafı ilə qlobal miqyasda rəqəmsallaşma prosesi başlamışdır. Bu kontekstdə dövlət idarəçiliyi tərəfindən təklif olunan xidmətlərin bir çoxu e-hökumət və e-bələdiyyə kimi rəqəmsal platformalar vasitəsilə təklif olunmağa başlanmışdır. Yerli xidmətlərin göstərilməsində dövlət idarəçiliyinin ən mühüm elementi olan yerli özünüidarətmə orqanları da öz resurslarından səmərəli istifadə edərək vətəndaşlara keyfiyyətli, ucuz və sürətli xidmət göstərmək və mövcud problemlərə həll yolları tapmaq üçün rəqəmsal transformasiya ilə üzləmişdir. Bununla əlaqədar olaraq bir çox yerli özünüidarətmə qurumları informasiya və internet texnologiyalarına müraciət etmiş və xidmətlərinin bir hissəsini rəqəmsal platformalar vasitəsilə həyata keçirməyə başlamışdır.

Dünya təcrübəsinə baxıldığı zaman bələdiyyələr vaxta və resurslara qənaət edərək, daha sürətli, şəffaf və demokratik idarəetməyə imkan yaradaraq, rəqəmsal mühitlərdə vətəndaşlara xidmətlər göstərməyə başlayıblar. Bununla belə, internet və informasiya texnologiyalarının durmadan irəliləməsi və rəqəmsal vasitələrin sayının artması yerli özünüidarətmə orqanlarının bu vasitələrdən istifadə edərək bir çox xidmətlər təklif etməsinə və öz xidmətlərini təkmilləşdirmək üçün araşdırmalara üz tutmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, son zamanlarda Hollandiyanın Molenlanden Bələdiyyəsi kimi binası(məkanı) olmayan rəqəmsal bələdiyyə modelinə doğru tendensiyalar formalaşmağa başlamışdır. Bu baxımdan, məqaləmizdə yerli özünüidarətmə orqanlarında rəqəmsal transformasiyası araşdırılmış və rəqəmsal tətbiqlərin gündən-günə şaxələnməsi ilə bələdiyyələrin rəqəmsallaşmanın növbəti mərhələsində necə dəyişə biləcəyinə diqqət yetirilmişdir.

Sosial xidmətin fəaliyyət sahələrindən biri olan yerli idarəetmələr, təqdim etdikləri müxtəlif bələdiyyə xidmətlərinin təşkilində də texnoloji inkişafın yaxından izlənilməsinə ehtiyac duyulan bir sahədir. Müasir dövrdə dünya təcrübəsi göstərir ki, sosial xidmət sahəsi olan bələdiyyələr də texnoloji xidmətlərdən istifadə edərək mikro, mezo və makro səviyyələrdə fərd, ailə, qrup və cəmiyyət rifahının inkişaf etdirilməsi və davamlılığının təmin edilməsi üçün qabaqlayıcı, problem həll edən və inkişafı hədəfləyən xidmətlər təqdim edirlər. Bələdiyyələrin yerli idarəetmələrdə elektron infrastruktur vasitəsilə təqdim etdikləri xidmətlərin ümumi adı “e-bələdiyyə” və ya “rəqəmsal bələdiyyə” xidmətləri olaraq adlandırılır. Rəqəmsal bələdiyyə (e-bələdiyyə) ən ümumi mənası ilə ‘bələdiyyələrin vəzifə və xidmətlərinin internet mühitində onlayn olaraq vətəndaşlara təqdim edilməsi’ kimi təsvir olunur (Erdoğan, 2019). Bununla yanaşı, e-dövlət, e-vətəndaş, e-qurumlar, e-imza və e-xidmətlər kimi platformalar vasitəsilə yerli idarəetmələrdə xidmət təqdimatı sistemində texnologiyadan faydalanılır.

Rəqəmsal bələdiyyə xidmətlərinin əsasını e-xidmətlər təşkil edir. E-xidmət anlayışı müxtəlif xidmətlər istehsal edən və təqdim edən şəxslərin birbaşa müdaxiləsi olmadan xidmət istifadəçilərinin texnoloji infrastruktur vasitəsilə yaradılan veb sayt və ya mobil tətbiqləri istifadə edərək qarşılıqlı xidmət təqdimatı prosesini əhatə edir (Aktürk, 2013). Bu gün e-xidmətlər elektron ticarətdən bank əməliyyatlarına, sağlamlıqdan sosial xidmətlərə qədər geniş çərçivədə istifadə olunur. E-xidmət anlayışı texnologiyanın irəliləməsi ilə yanaşı, ictimai xidmətlərin təqdimatında da istifadə edilməyə başlanmışdır. Bu çərçivədə aparılan ən vacib işlərdən biri e-dövlət tətbiqlərinin həyata keçirilməsi olmuşdur. E-dövlət, ictimai xidmətlərin yaradılmasında və təqdimatında effektiv, əlçatan, şəffaf, demokratik və sürətli olmağı tələb edən bir sistemdən yola çıxaraq yaradılmışdır. Bu çərçivədə müxtəlif ictimai xidmətlərin təqdimatında vətəndaşların ehtiyaclarının sürətli və hər an əlçatan şəkildə qarşılınması, zaman və məkan baxımından qənaət edilməsi, resursların effektiv şəkildə istifadəsi, məhsuldarlığın təmin edilməsi, hüquqi uyğunluğun yoxlanılması və vətəndaşların bu xidmətlərin istifadəsindən məmnun qalması kimi məqsədlər istiqamətində e-dövlət xidmətləri inkişaf etdirilməyə və genişləndirilməyə başlanmışdır (Mecek, 2017). Dünya təcrübəsində bu çərçivədə həm dövlət, həm də bələdiyyə idarəetməsində xidmət verən müxtəlif qurumlar e-dövlət sistemində daxil olaraq rəqəmsal mühitdə xidmət təqdim etməyə başlamışdır.

1. RƏQƏMSAL BƏLƏDİYYƏ XİDMƏTLƏRİNİN KONSEPTUAL ƏSASLARI

Müasir dövrdə istifadə olunan e-dövlət tətbiqləri bələdiyyələrin sistemində də istifadə edilməyə başlanmış və bu xidmətlər e-bələdiyyə və ya rəqəmsal bələdiyyə xidmətləri olaraq adlandırılmışdır (Çakır, 2015). Rəqəmsal bələdiyyə tətbiqləri e-dövlət sistemi çərçivəsində təqdim olunan xidmətlərin bələdiyyələrə tətbiq olunmuş forması kimi düşünülə bilər. Başqa sözlə, bələdiyyələrin təqdim etdiyi müxtəlif xidmətlərin rəqəmsal mühitlər vasitəsilə vətəndaşlara təqdim edilməsi rəqəmsal bələdiyyə xidmətlərini təşkil edir (Erdoğan, 2019). Texnologiyanın inkişafı ilə bələdiyyələr tərəfindən təqdim olunan xidmətlərin asan, şəffaf, aşağı maliyyətlili və geniş kütlələrə çatma arzusunu təmin edəcək şəkildə formalaşdırması rəqəmsal bələdiyyə xidmətlərinin daha da geniş yayılmasına səbəb olmuşdur. Veb səhifələrin inkişafı və internet istifadəsinin yayılması ilə bələdiyyələr mövcud xidmətlərinin bir hissəsini elektron mühitə köçürmüşdür (Ünlü, 2016). Bu çərçivədə dünyanın bir çox ölkələrində ilk olaraq bələdiyyələr özlərinə aid internet səhifəsi yaratmışlar. Lakin rəqəmsal bələdiyyə sistemi yalnız internet saytı qurmaq və bu saytlar

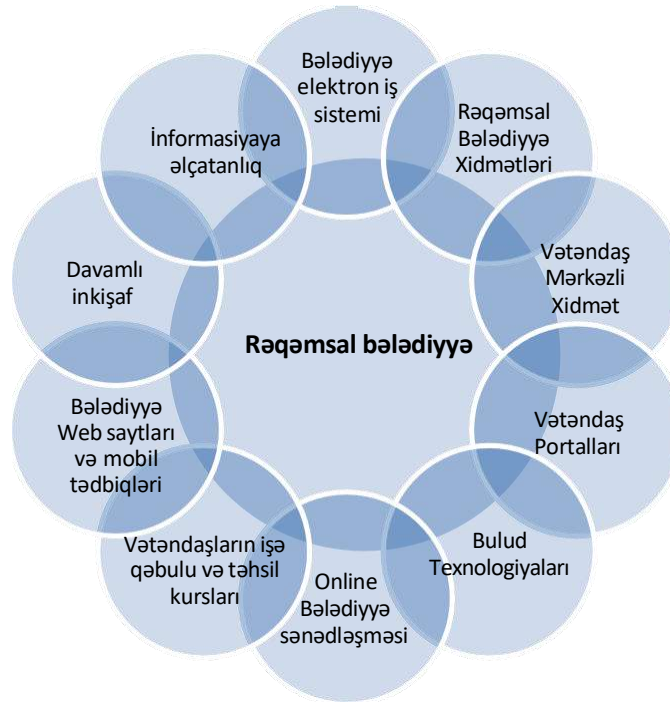
üzrəndən xidmət göstərmək mənasına gəlmir. E-bələdiyyələrin internet səhifələri təhlükəsiz olmalı və aktual məlumatları əhatə etməlidir. Eyni zamanda bu səhifələrin asan istifadəyə malik olması gözlənilir. Bu istiqamətdə e-bələdiyyəçilik xidmətlərinin davamlı olaraq yenilənməsi, yeni məlumatların əlavə edilməsi və istifadəçilərin ehtiyaclarına cavab verəcək şəkildə inkişaf etdirilməsi vacibdir. Bütün bu sadalanan faktorlar rəqəmsal bələdiyyə sisteminin tamamlayıcı elementləridir (Geymen və Karaş, 2006).

XXI əsrin rəqəmsal çağında texnologiyanın sürətlə irəliləməsi ilə birlikdə əşyaların interneti (IoT), böyük məlumat (big data), kibersistemlər, inteqrasiya olunmuş sistemlər, bulud hesablaması texnologiyaları, süni intellekt, öyrənən robotlar və virtual realıq kimi inkişaf rəqəmsal transformasiya prosesini sürətləndirmişdir. Bu prosesdə cəmiyyət həyatında mühüm dəyişikliklər baş vermişdir. Bu dəyişikliklə birlikdə vətəndaşların yaşadıkları yerlərdə ictimai xidmətlərə dair tələbləri də getdikcə dəyişmişdir. Bu inkişaf bələdiyyə xidmətlərinin vətəndaşların arzu və tələblərini qarşılamağa, daha şəffaf, hesabatlı, sürətli və demokratik olma baxımından dəyişməyə məcbur etmişdir (Kaypak, 2009:215). Bənzər inkişaf ölkəmiz üçün də keçərlidir. Azərbaycanda da vətəndaşa ən yaxın idarəetmə strukturu olan bələdiyyələr keyfiyyətli xidmət göstərmək və səmərəliliyi artırmaq üçün informasiya və kommunikasiya texnologiyalarına getdikcə daha çox sərmayə qoyması və resurs ayırması vacib məsələlərdən biridir. Davamlı inkişaf edən informasiya və kommunikasiya texnologiyaları yerli özünüidarələrin transformasiyasını sürətləndirir, yerli xidmət anlayışında yeni üfiqlər açaraq xidmət keyfiyyətinin artmasına və vətəndaşın daha asan bu xidmətlərdən istifadəsinə imkan yaradır. Bələdiyyələrin rəqəmsal transformasiyası yerli xidmət təqdimatında keyfiyyətin artmasına, vətəndaş gözləntilərinə və tələblərinə həssas bir anlayışın ortaya çıxmasına və xidmət xərclərinin azalmasına kömək edir.

Dünyanın bir sıra ölkələrində bələdiyyələr, yerli idarəetmə sistemi çərçivəsində vətəndaşlara ictimai xidmət göstərən qurumlardır. İnkişaf edən texnologiya ilə birlikdə yerli idarəetmələrin ən vacib xidmət təminatçısı olan bələdiyyələrin bəzi xidmətləri internet mühitinə inteqrasiya etdiyi görünür. Həmçinin, dünyanın bir çox ölkəsində bir çox bələdiyyələr sosial mediadan da əhəmiyyətli dərəcədə yararlanır və internetdən geniş şəkildə istifadə edir. Bu baxımdan ölkəmizdə getdikcə yayılmaqda olan e-dövlətin yerli qolu olan e-bələdiyyə tətbiqləri, bələdiyyələrdə yeni idarəetmə anlayışının bir hissəsi kimi qiymətləndirilməlidir.

Rəqəmsal bələdiyyə anlayışı rəqəmsal dövlətdən ayrı düşünülə bilməz. Rəqəmsal dövlət, vətəndaş xidmətlərinin təmin olunmasında və vətəndaşlara bu xidmətlərin təqdim olunmasında rəqəmsal dövrün imkanlarının istifadəsindən, daha sürətli və daha şəffaf xidmətin təqdim edilməsi anlayışının da əhatə olunduğu bir düşüncə dəyişikliyi ifadə edir (Karkaya Polat, 2006:10). E-Bələdiyyə, bələdiyyələrin bütövlükdə rəqəmsal transformasiyasını ifadə edən bir prosesdir. Bu transformasiya çərçivəsində bələdiyyə daxilində olan bütün sahələrin informasiya və kommunikasiya texnologiyalarına inteqrasiya edilməsi zəruridir (Pektaş, 2011:70). Dünya təcrübəsinə görə e-bələdiyyə, e-dövlətin yerli struktur istiqaməti olaraq ortaya çıxan informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının imkanlarından faydalanaraq təqdim olunan yeni xidmət anlayışının bir formasıdır. Bir sıra araşdırmalar rəqəmsal bələdiyyəni vətəndaşların texnoloji infrastrukturdan istifadə edərək bələdiyyələrin qərar qəbul etmə proseslərinə iştirakını təmin edən texnologiya əsaslı bir sistem olaraq qiymətləndirir.

Şəkil 1. İnkişaf Etmiş Ölkələrdə Rəqəmsal Bələdiyyənin əsas istiqamət sahələri

Mənbə: Murphy vd., 2018.

Rəqəmsal bələdiyyə sistemi dünya miqyasında ilk dövrlərdə texnoloji məhdudiyyətlər səbəbindən insan resursları, bələdiyyə vergilərinin elektron formada hesablanması kimi məlumatların qeydiyyatının aparıldığı proqramlarla başladı. Bu prosesdə proqram təminatı texnologiyalarının əlaqə, ünsiyyət kimi bir çox sahədə müvəffəqiyyətlə istifadəsi proqram təminatı texnologiyalarına inamı artırmışdır. Bu istiqamətdə bələdiyyələrdə yaxşı idarəetmə prinsiplərini tətbiq etmək üçün inteqrasiya olunmuş proqram təminatı texnologiyaları və müxtəlif rəqəmsal tətbiqlər istifadə edilməyə başlanmışdır (Çapar, 2015). Bu rəqəmsal tətbiqlər “e-dövlət inteqrasiyası, e-bələdiyyə proqramı, Elektron Sənəd İdarəetmə Sistemi (EBYS), e-icazə müraciət sistemləri, e-şikayət və e-imza” kimi xidmətləri nümunə göstərmək olar. Bunlarla yanaşı rəqəmsal bələdiyyə fəaliyyətinin əsas ünsürləri hesab edilən “ağıllı avtobus, ağıllı dayanacaq, ağıllı nəqliyyat kimi izləmə sistemləri, elektron satış avtomatlaşdırmaları, kiosk tətbiqləri, video-konfrans, webcasting tətbiqləri, çağrı mərkəzi texnologiyaları, bələdiyyələr üçün mobil texnologiyalar, elektron tullantı idarəetmə sistemləri” kimi vasitələr vətəndaşların yaşam şəraitini asanlaşdırmağa kömək edir (Karakaya Polat, 2006:40-41).

2. DÜNYADA MÖVCUD OLAN RƏQƏMSAL BƏLƏDİYYƏ XİDMƏTLƏRİNİN NÜMUNƏLƏRİ

Dünyada rəqəmsal bələdiyyə sistemlərinin formalaşdığı bir sıra ölkələr və şəhərlər mövcuddur. Bu baxımdan ilk olaraq dünyada ən səmərəli fəaliyyət göstərən nümunələri göstərə bilərik. Rəqəmsal bələdiyyə xidmətlərinin inkişafında Amerika Birləşmiş Ştatları (ABŞ), Avropa ölkələri, Avstraliya və inkişaf etmiş Asiya ölkələri müxtəlif işlər görməkdədir. Bu işlərin ən əsas məqsədi e-bələdiyyə ilə bağlı xidmətlərin təqdimatında standartlaşdırmanın təmin edilməsi ilə əlaqədardır. Xidmət təqdimatında standartlaşdırmanın təmin edilməsində bu ölkələr beynəlxalq

konfrans və kongreslər vasitəsilə müxtəlif layihələr hazırlamışdır lakin, bu prosedurlar ölkələrdə fərqlilik göstərmişdir. Nəticədə ABŞ-da e-bələdiyyə xidmətləri mərkəzi idarənin yaratdığı standartlar çərçivəsində həyata keçirilməli olduğu halda, İngiltərədə bu standartları müəyyən edən yerli idarələr olmuşdur (Mecek, 2017).

Rəqəmsal bələdiyyə sahəsindəki ən əhatəli layihə isə 2016-cı ildə həyata keçirilən Yeddinci Qlobal E-İdarəçilik Araşdırması: “Dünya Üzrə Bələdiyyə Veb Saytlarının Dəyərləndirilməsi” başlığı ilə gerçəkləşdirilən layihə olmuşdur. Bu layihə 120-dən çox ölkənin paytaxt şəhərlərinə aid bələdiyyələrin veb sahifələrinin araşdırılması nəticəsində gizlilik və təhlükəsizlik, istifadə oluna bilmək, məzmun, xidmətlər və sosial iştirak kateqoriyaları çərçivəsində puanlanması ilə yaradılmışdır. Layihə ilə bağlı qiymətləndirmə nəticəsində Seul, Tokio, Honq Konq, Helsinki, Toronto və Barselona bələdiyyələri ən yüksək nəticə göstərən bələdiyyələr olmuşdur. Araşdırmanın nəticələrinə görə ən yüksək nəticəni əldə etmiş Seul Bələdiyyəsinin internet saytında şəhərin və bələdiyyənin əsas qurumları, şəhərsalma, beynəlxalq qarşılıqlı əlaqələr, iqtisadiyyat və investisiya, nəqliyyat, ətraf mühit və enerji, mədəniyyət və turizm, rifah, sosial xidmətlər, təhlükəsizlik, təhsil, böhranın idarə edilməsi, sağlamlıq haqqında məlumat və xidmətlər yer alır. (Holzer və Manoharan, 2016).

Dünyada Barselona, Singapur, Rio, San Fransisko, Korpenhagen, London, Vyana, Amsterdam, Tokyo, New York və Seul kimi şəhərlər rəqəmsal bələdiyyə, ağıllı şəhər tətbiqlərində diqqət çəkən nümunə şəhərlər arasındadır (Benli, 2018:229). Məsələn, New York'da “akustik silah səsi izləmə sistemi” qurulmuş və bu sistem sayəsində bir silah atıldığında sistem ən yaxın polis mərkəzinə xəbərdarlıq göndərir. Tokyoda isə şəhərdə işıqlandırma üçün yüksək səmərə verən cihazlarla mənzillərin nə qədər isidilməsi lazım olduğunu hava şəraitinə görə müəyyən edən bir sistem qurulmuş və bunun əsasında şəhərdə həm enerji qənaəti təmin edilir, həm də ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısı alınır. Yenə San Fransisko Bələdiyyəsi “SFpark” adlı mobil tətbiq ilə parkinqlərə yerləşdirilən sensorlar sayəsində vətəndaşların boş park yerlərini asanlıqla tapmalarını təmin edir (Dijitalyazarlar, 2019). Bu şəhərlər, vətəndaşların həyatını asanlaşdırmaq və yeni nəsil dijital şəhərləri idarə edə bilmək üçün vətəndaş iştiraklı və texnologiya dəstəklənən rəqəmsal bələdiyyə modelini tətbiq etməyə başlayan nümunələrdir (Benli, 2018:22). Lakin tam mənasıyla rəqəmsal bələdiyyə modeli baxımından bələdiyyəçiliyin kiber-fiziki məkanda həyata keçirilməsi məsələsində bələdiyyə binası olmadan tamamilə dijital bir bələdiyyəçilik nümunəsi sərgiləyən Hollandiya'nın Molenlanden Bələdiyyəsi modeli dünyada ilk və tək tamamilə rəqəmsal bələdiyyə fəaliyyətini həyata keçirən bələdiyyə olaraq önə çıxır.

Molenlanden bələdiyyəsi nümunəsində, bələdiyyə məmurları iş sahələrinə görə müəyyən miqdarda məvacib alırlar və evdə (online formada) çalışırlar. Məmurlar vizual şəxsiyyət təsdiqi tələb edən (pasport, sürücülük vəsiqəsi və şəxsiyyət vəsiqəsi) hallarda vətəndaş ziyarətləri həyata keçirirlər. Bələdiyyə iclasları yerli icma məkanlarında, kafe, restoran kimi yerlərdə təşkil edilir. Vətəndaşların rəqəmsal bələdiyyədən ən yaxşı şəkildə faydalanmaları üçün bütün vətəndaşların asanlıqla xidmətlərdən istifadəsini təmin edə biləcəyi şəkildə hazırlanmış bir rəqəmsal bələdiyyə portalı yaradılmışdır. Yaradılan bu rəqəmsal bələdiyyə portalından istifadəni təmin edən hər vətəndaş, ziyarət səbəbini seçdikdən sonra bələdiyyədən tələb edəcəyi xidmətlə bağlı sistem tərəfindən yönləndirilir. Vətəndaşlar bələdiyyədən bir randevu tələb edərkən, özlərinə ən uyğun və ən yaxın bir yeri müəyyən edə bilirlər. Məsələn, pasport müraciətləri üçün bələdiyyə sərhədlərindəki kəndlərdə bir neçə müraciət mərkəzi müəyyən edilmişdir və vətəndaşlar özlərinə ən yaxın müraciət mərkəzini tələb edərək əməliyyatlarını həyata keçirə bilirlər. Vətəndaşlar digər

bələdiyyə xidmətləri üçün isə daha geniş rəqəmsal bir ön ofis seçiminə sahibdirlər. Oxşar şəkildə bələdiyyə məclisinin toplanma yerində hər hansı bir məhdudiyət yoxdur. Bələdiyyə məclisi, qocalar evində, bir idman zalında və ya bir şirkətin bufetində və s. yerlərdə toplanmağı mümkündür.

Molenlanden Bələdiyyəsi, OGD İnformasiya Texnologiyaları ilə ağıllı onlayn xidmət təqdim edərək daha yaxşı xidmət vermək məqsədilə, "Office 360" və "Azure" xidmətləri ilə Microsoft bulud texnologiyasından istifadə edir (OGD, 2013). Vətəndaşlarla əlaqə qurmaq üçün isə "Skype" tətbiqi istifadə olunur. Bələdiyyədə Microsoft, bulud hesablaması xidmətlərinin istifadəsinin səbəbi, ucuz olması və vətəndaş məlumatlarının qorunması baxımından daha etibarlı olmasıdır. Molenlanden rəqəmsal bələdiyyəsi, 2015-ci ildə Microsoft tərəfindən "yenilikçi fikirlər" kateqoriyasında İlin Ağıllı Şəhəri namizədliyi üçün göstərilmişdir (Bletz, 2016). Molenlanden rəqəmsal bələdiyyəsinin həyata keçirilməsinin məqsədi yalnız pula qənaət etmək deyildi, əsas məqsəd idarəetmə prinsiplərini həyata keçirmək və xidmətlərin keyfiyyətini artıraraq vətəndaş həyatını asanlaşdıracaq fəaliyyətləri formalaşdırmaqdır. Avropada hər hansı bir bələdiyyə binası tikmək üçün təxminən 15 milyon avroya ehtiyac var idi. Lakin rəqəmsal bələdiyyəni həyata keçirmək üçün 3 milyon avro xərclənmişdir. Rəqəmsal bələdiyyənin faydaları nəzərə alındıqda, bu məbləğ bir bələdiyyə binasının xərclərindən çox daha aşağıdır (Gemeente.nu, 2015).

Beynəlxalq kontekstdə rəqəmsal bələdiyyə xidmətlərinin qiymətləndirilməsində müxtəlif parametrlərin istifadə olunduğu tədqiqatlara rast gəlinir. Bəzi araşdırmalarda bələdiyyələrin rəqəmsal bələdiyyə çərçivəsində apardığı işləri e-demokratiya anlayışı üzərindən qiymətləndirilmişdir. Bu baxımdan bələdiyyələ üçün şəffaflıq və hesabatlılıq kimi meyarlar baxımından olduqca önəmli olan e-demokratiya "vətəndaşların elektron mühit vasitəsilə iştirak hüquqlarını istifadə etmələri" kimi təsvir edilmişdir. Bu yerli idarələrin internet səhifələrinin veb saytlarının mövcudluğu (bələdiyyələrin veb saytlarından birbaşa məlumat paylaşımı), qarşılıqlı əlaqə (axtarış aparmaq, forma yükləmək kimi əməliyyatlar), əməliyyat (vətəndaşların bələdiyyələrə bağlı əməliyyatlarını onlayn həyata keçirməsi), transformasiya (bələdiyyə əməliyyatlarının rəqəmsallaşdırılması, bələdiyyə əməliyyatlarının rəqəmsal olaraq dəyişdirilməsi) kateqoriyaları çərçivəsində qiymətləndirilmişdir. Tədqiqat nəticəsində Avropada ən yüksək xal toplayan paytaxt bələdiyyələri müvafiq olaraq Hollandiya, İngiltərə, Estoniya, Almaniya, Finlandiya, Norveç, İsveçrə, Rusiya, Fransa və Danimarka olmuşdur.

NƏTİCƏ

21-ci əsrin rəqəmsal çağında informasiya kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı, rəqəmsal vasitələr və tətbiqləri istifadə edən, internetə qoşulan insanların sayında əhəmiyyətli artımlar meydana gətirmişdir. Artıq günümüzün Z nəsli adlanan internet və texnologiya ilə böyüyən nəsil, çox kiçik texnoloji vasitələrlə belə dünyanın hər tərəfinə asanlıqla informasiya əldə etmək imkanı qazanmışdır. Buna görə də rəqəmsal vasitələrin sayı, sürəti və funksiyaları kimi imkanlar artdıqca cəmiyyətlərin bir-birinə bağlılıq səviyyəsi də gündən-günə artır. Bu çərçivədə milyonlarla insan texnologiyalar vasitəsilə rəqəmsal mühitdə məzmun istehsal edir. Rəqəmsal çağın bu yeni özünü sərbəst ifadə etmə və sərbəst ünsiyyəti vətəndaşların dövlət idarələrindən gözləntilərini, tələblərini və hesabat tələb etmə arzularını da artırmışdır.

Rəqəmsal bələdiyyə tətbiq olunanda vətəndaşlar bələdiyyələrin inzibati proseslərinin fəaliyyətini əvvəlkindən daha asan izləmək imkanı əldə etdilər. Rəqəmsal bələdiyyə vətəndaşları birbaşa onlara təsir edən məsələ ilə bağlı qərar veriləcəyi zaman məlumatlandırmaq, fikir və mülahizələrini almaq üçün rəqəmsal xidmətinə abunə olmağa təşviq edir. Bələdiyyə məlumatlarının bir çox növləri onlayn olaraq açıqdır. Bundan əlavə, vətəndaşlar rəqəmsal şəkildə iştirak edərək bələdiyyə şurasının qərarları haqqında məlumat əldə etmək və bələdiyyə xidmətlərindən istifadə imkanı əldə edirlər. Rəqəmsal bələdiyyə ilə bağlı bu nəticələrə uyğun olaraq aşağıdakı təkliflər verilə bilər:

- Bələdiyyələrin veb səhifələrinin əlçatan olması üçün işlərin görülməsi.
- Bələdiyyələrin şəxsi məlumatların istifadəsi qanununa dair məlumatlandırmaları ilə bağlı işlərini gücləndirməsi.
- Bələdiyyələrin ana səhifələrində yerləşən xəbərlərin və elanların mütəmadi olaraq yenilənməsi.
- Bələdiyyələrin bütün bölmələrinə aid əlaqə və sosial media məlumatları ilə iş saatlarının veb səhifəsində paylaşılması.
- Bələdiyyələrin veb səhifələrinə şəhəri və rayonları tanıdan məlumatları əlavə etməsi və bu məlumatların müraciətçilərin ehtiyac duyduğu xidmət və resursları əhatə edəcək şəkildə planlaşdırılması.
- Bələdiyyələrin vəzifə sahələrini, səlahiyyət və məsuliyyətlərini, maliyyə mənbələrini, fəaliyyət hesabatlarını və müvafiq qanunvericiliyi veb səhifələrində paylaşması.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Erdoğan, O. (2019). Yerel Yönetimlerde Belediye Uygulamaları: İçişleri Bakanlığı E-Belediye Bilgi Sistemi. Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 1(2), 5-16.
2. Aktürk, K. Ö. (2013). E-Hizmet Kalitesi ve E-Mağaza İmajının E-Tatmin Düzeyi Ve E-Sadakat Düzeyine Etkilerinin Ampirik Olarak Analizi. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Trakya Üniversitesi. Edirne.
3. Mecek, M. (2017). E-Devlet Ve E-Belediye: Kavramsal Çerçeve Ve Türkiye'de Belediye Web Sitelerine Yönelik Yapılan Çalışmaların İncelenmesi. Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 12, 24-49.
4. Çakır, C. (2015). E-belediye: sorunlar ve çözüm önerileri. Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi, 7(1), 1-15.
5. Geymen, A., & Kardeş, İ. R. (2006). Yerel Yönetimlere Yönelik e-Belediye Uygulamaları. Coğrafya Bilgi Sistemleri Bilişim Günleri Sempozyum Kitabı. İstanbul.
6. Ünlü, U. (2016). Sosyal Belediyecilik Anlayışının E-Belediyecilik Uygulamalarına Entegre Edilmesi. Sayıştay Dergisi. 102, 63-89.
7. Kaypak, Şafak (2009), "Küreselleşme Sürecinde E-Dönüşüm ve Belediyelere Yansımaları", 7. Uluslararası Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi Bildiri Kitabı, Yalova, ss.215-234.

8. Pektaş, Ethem Kadri (2011), “Belediye Hizmetlerinde Bilgi-İletişim Teknolojilerinin Kullanımı ve E-Belediye Uygulamalarındaki Son Gelişmeler: Bir Literatür Taraması”, Sosyal Bilimler Dergisi, S.13(1), ss.65-88.
9. Murphy, Sean, MCLEARTY, Doug ve COMMISSO, Tim (2018), “Digital Transformation: A Municipal Game Changer”, Amo Conference, <https://www.amo.on.ca/AMO-PDFs/Events/18/Presentations/Monday/Digital-Transformation-MNP-Presentation-Aug-20-F.aspx>
10. Karakaya Polat, Rabia (2006), “E-Belediyecilik Kılavuzu Yerel Yönetim Vatandaş Etkiletişimi”, Stratejik Rapor, TASAM Yayınları, İstanbul.
11. Çapar, Mehmet Kürşat (2015), “Dijital Belediyecilik”, Blog, <https://www.avd.com.tr/blog/349-dijital-belediyecilik>.
12. Benli, Berrin (2018), “Akıllı Şehirlere Dönüşüm”, Akıllı Belediyecilik Zirvesi 2018 Bildiriler Kitabı (Ed. Yunus Demiryürek ve Kerem Ulusoy), Marmara Belediyeler Birliği Kültür Yayınları, İstanbul, ss.20-25.
13. Bletz, Jan (2016), “Molenwaard: The World’s First Digital Municipality”, General Case Study, <https://joinup.ec.europa.eu/collection/egovernment/document/molenwaard-worlds-first-digital-municipality>
14. Gemeente.nu (2015), “Virtueel Gemeentehuis Molenwaard Wereldberoemd”, E-Haber, <https://www.gemeente.nu/dienstverlening/ict/virtueel-gemeentehuis-molenwaard-wereldberoemd/>

Təhsil, insan kapitalı və inklüziv təhsil

Orxan Fərmayıl oğlu Vəliyev

Elm və Təhsil Nazirliyi yanında Peşə Təhsili üzrə Dövlət Agentliyi Tikinti və Quraşdırma İşləri üzrə Bakı Dövlət Peşə Təhsil Mərkəzi

o.valiyev001@gmail.com

Xülasə

Bu gün inklüziv təhsil bütün tələbələrin ümumi təhsil şəraitinə inteqrasiyasını vurğulayır, hər bir şagird üçün bərabərlik və əlçatanlığı təşviq edir. Bu yanaşma müxtəlifli və qəbuletmə prinsiplərinə söykənir, maneələri aradan qaldırmaq, hər bir tələbənin, o cümlədən əlilliyi olan, həmçinin digər sosial həssas qrupların yüksək keyfiyyətli təhsil almasını təmin etməkdir. Diferensiaslaşdırılmış təlimlərə, texnologiyalara və fərdiləşdirilmiş təlim strategiyalarına diqqət yetirməklə, inklüziv təhsil məktəblərdə əməkdaşlıq, inklüziv mədəniyyəti inkişaf etdirərkən geniş spektrli öyrənmə ehtiyaclarını ödəməyə çalışır.

İnklüziv təhsildə gələcək imkanlar texnologiyanın inkişafı və inkişaf edən pedaqoji çərçivələr əsasında dəyişməkdədir. Süni intellekt, artırılmış reallıq (VR) və məlumat analitikası fərdi öyrənmə üslublarına və templərinə uyğunlaşdırılmış fərdi dəstək təklif edərək, inklüziv sinif otaqlarında yenilik etmək potensialına malikdir. Əlavə olaraq, cəmiyyətin münasibəti müxtəlifliyin daha çox qəbul edilməsinə doğru dəyişdikcə, maneələri daha da azaldaraq,

inklüzivliyi daha çox təsir göstərmək potensialına malikdir. Bundan əlavə, təhsil sosial məqsədlər üçün ictimai əlaqələri qoruyur, insanlar arasında bağlılıq, ictimai birliyi gücləndirir, tarix boyu müxtəlif mənalar və ideallar daşıyır.

Bu məqalədə biz təhsil, insan kapitalı və inklüziv təhsilin roluna önəm verib, sahələr arası əlaqələrin təyin edilməsi əsasında araşdırma aparacağıq.

Açar sözlər: Inklüziv təhsil, müasir təhsil, insan kapitalı.

Summary

Today, inclusive education emphasizes the integration of all students into the general educational setting, promoting equity and accessibility for every student. This approach is based on the principles of diversity and inclusion, removing barriers and ensuring that every student, including those with disabilities, as well as other socially vulnerable groups, receives a high-quality education. By focusing on differentiated instruction, technologies, and personalized learning strategies, inclusive education seeks to meet a wide range of learning needs while fostering a collaborative, inclusive culture in schools.

Future possibilities in inclusive education are changing based on technological advances and evolving pedagogical frameworks. Artificial intelligence, augmented reality (VR) and data analytics have the potential to innovate inclusive classrooms, offering personalized support tailored to individual learning styles and paces. Additionally, as community attitudes shift toward greater acceptance of diversity, it has the potential to further reduce barriers and impact inclusion. In addition, education maintains social relations for social purposes, strengthens the bond between people, social unity, and carries various meanings and ideals throughout history.

In this article, we will focus on the role of education, human capital and inclusive education, and we will conduct research on the basis of determining the relationships between fields.

Keywords: Inclusive education, modern education, human capital.

Giriş

Sosial harmoniyanın təmin edilməsində təhsilin əhəmiyyəti bir çox tədqiqatlarda müzakirə edilmişdir. Kantzara bildirir ki, sosial harmoniya cəmiyyəti birləşdirən bünövrədir və təhsil də sosial quruluşu gücləndirən əsas elementlərdir. Sosial harmoniya əsasən üç ölçüdə izah oluna bilər: sosial münasibətlər, mənsubiyyət hissi və sağlam düşüncə məqsədi. Bunlara əsaslanaraq, sosial harmoniyanın məzmunundan çox nəticəsi kimi ifadə etmək daha məqsədəuyğun olan üç komponent bərabərlik, həyat keyfiyyəti və ortaq dəyərlərdir. Beləliklə, ictimai harmoniya cəmiyyətin bütün təbəqələrini əhatə edir. Təhsilin ictimai harmoniyaya töhfəsi müxtəlif aspektlərdə baş verir. Heyneman bunlardan birincisini bütün vətəndaşlara bərabər imkan kimi təhsilin verilməsinin ictimai harmoniyaya verəcəyi dəstək kimi ifadə edir. Təhsilin bu funksiyası insanlara işçi qüvvəsinə daxil olmaq və müstəqil, özünü təmin edən vətəndaş olmaq üçün lazım olan bacarıqları əldə etməyə kömək edir. Kantzaranın fikrincə, təhsilə çıxış imkanlarının yaxşılaşdırılması sosial münasibətlərə nəzarət və azaldılması ilə mümkün olacaqdır. Bundan əlavə,

təhsil fərdlərə ictimai həyatda və strukturlarda iştirak etmək imkanı verir. Bu, həm də qruplar üçün sosial mövqelərini qorumaq və ya yaxşılaşdırmaq üçün bir fürsətə çevrilir. Təhsil dövlətlər üçün cəmiyyəti uzaqdan idarə etmək və idarə etmək üçün bir vasitədir. Təhsilin dövlətin bu nəzarətini mümkün edən başqa bir xüsusiyyəti odur ki, o, gənclərə vətəndaşlıq və tarix haqqında nə öyrədilməsi ilə bağlı sosial razılığı təmin edir və tolerant mühit yaradır.

İnklüziv təhsil bütün ümumi təhsil sisteminin bütün şagirdlərə çatmaq üçün potensialının gücləndirilməsi prosesinə aiddir. Bütün tələbələr üçün əlçatanlığın artırılması, öyrənmə və müvəffəqiyyətin təmin edilməsi insan kapitalının və iqtisadi inkişafın yaxşılaşdırılması üçün çox vacibdir. İnklüziv təhsil iyirmi ildən artıqdır ki, hamı tərəfindən qəbul edilmiş və tətbiqi istiqamətində işlər görülməkdədir. “Universal Design for Learning” (UDL) bizə yaxşı pedaqoji təcrübələrin, kurikulumlarda, qiymətləndirmələrdə diferensiaslaşdırmanın və çevikliyin vacibliyini xatırladır. İnklüziv təhsil sistemi həmçinin müxtəlif öyrənmə ehtiyaclarını ödəmək üçün məktəbdə, həmçinin hər hansı bir təhsil müəssisəsində adekvat insan resurslarının idarə edilməsi vacib məsələdir. UDL tələbə qrupundakı hər kəsin fərqli olduğunu qəbul edən bir yanaşmadır. Şagirdlər hər şeyi müxtəlif yollarla dərk edə, emal edə və ifadə edə bilirlər. 6-17 yaş arası 263 milyon uşaq və gənc bu gün məktəbə getmir və bir çox təcrid olunmuş uşaqlar hətta məktəbdə olarkən də tədrisdə maneələri ilə üzləşirlər. Əlilliyi olan uşaqların məktəbdən kənar qalma ehtimalı yaşdırları ilə müqayisədə 2,5 dəfə çoxdur. Dövlət təhsil sistemləri bütün uşaqlar üçün əlçatan olmalıdır. Sistemli maneələr aradan qaldırılmadıqca marjinal, əlverişsiz və həssas qruplar da daxil olmaqla bütün tələbələrin müxtəlif təhsil ehtiyacları ödənilmədikcə təhsil sahəsinin inkişaf məsələsi həll edilə bilməz.

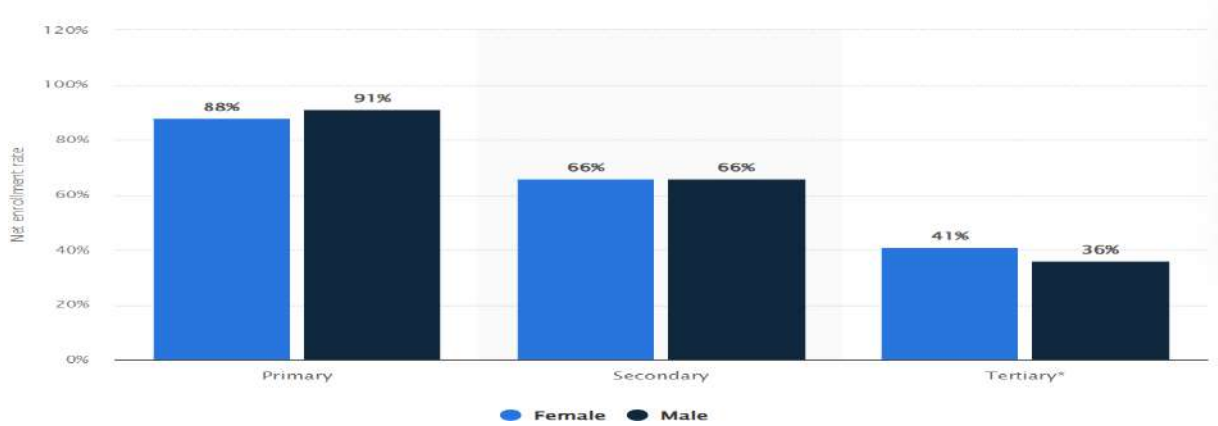
İnsan kapitalı və təhsil

İnsan kapitalı təşkilatların məqsədlərinə çatması üçün dəyər yaratmaq üçün bütün imkanları ilə insanlar haqqında hər şeydir (Khayaton və Hartarini 2024). İnsan kapitalı təşkilatda mühüm amildir, çünki o, təşkilatın tərəqqisi və inkişafı üçün əsas mənbə təmin edə bilər (Lantip, Prasojo və Mukminin 2017). İnsan kapitalı sərmayəsi qlobal dinamikanı gözləməklə şirkət və ya qurumun planlaşdırmasının bir hissəsi kimi həyata keçirilir. İnsan resurslarının keyfiyyətinin yüksəldilməsi işçilərin (insan resurslarının) məhsuldarlığının və təcrübələrinin şirkət tərəfindən müəyyən edilmiş meyarlara uyğunlaşdırılmasının şərtlərindən biri kimi təhsil prosesi qəbul edilə bilər. Çünki texnologiya və elm təkmilləşdikcə o meyar daim artacaq təhsil, öyrənmə prosesi və mərhələləri vasitəsilə insan keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və fərdi xarakterin formalaşması əldə edilən sərəfətlərin inkişafına kömək etməkdə mühüm rol oynayır. Buna görə də, təhsil və insan (insan kapitalı) qurumların və ya şirkətlərin sahib olduğu resursların ekspertizası vasitəsilə bir millətin məhsuldarlığına kömək etmək üçün çox sıx əlaqəyə malikdir (Djatola və Hilal 2021). Təşkilatın layihələndirilən və həyata keçirilən idarəetmə sistemində (təhsildə) həyata keçirilən insan kapitalı prosesinin hədəfi yüksək performanslı insan aktivləridir. Beləliklə, bir təşkilat insan resurslarının bilik, təcrübə və davranışla bağlı qoyduğu sərmayenin nəticədə insan kapitalına, təşkilata və təşkilatın uğuruna əlavə dəyər əlavə edə biləcəyini təmin edə bilər (Lantip, Prasojo və Mukminin 2020).

Bekker öz nəzəriyyəsində qeyd etdiyinə uyğun olaraq insan kapitalı və təhsil arasında bir-biri ilə əlaqəli bir varlıqdır, Becker izah etdi ki, təhsil işçilərin məhsuldarlığını artırma biləcək bacarıqlar haqqında bilik və öyrədə bilər ki, bu da bu işçilərin gəlirlərinin artırılması şəklinə müsbət təsir göstərə bilər.

Təhsil insanın həyatında mühüm məsələdir. Gələcəkdə uğur qazanmağın və həyatımızda çoxlu imkanların olmasının açarındır. Təhsilin insanlar üçün bir çox üstünlükləri var. Məsələn, insanın şüurunu və düşüncəsini işıqlandırır. Bu, tələbələrə universiteti bitirərkən iş planları qurmağa və ya ali təhsil almağa kömək edir. Müəyyən bir sahədə təhsilə sahib olmaq insanlara uğurlarına töhfə verəcək şəkildə düşünməyə, hiss etməyə, davranmağa kömək edir və təkcə şəxsi məmnuniyyətini deyil, həm də ümumi psixologiyanı yaxşılaşdırır. Bundan əlavə, təhsil insan şəxsiyyətini, düşüncələrini inkişaf etdirir, başqaları ilə münasibət qurur və insanları həyat təcrübələrinə hazırlayır (Hippe və Fouquet 2024).

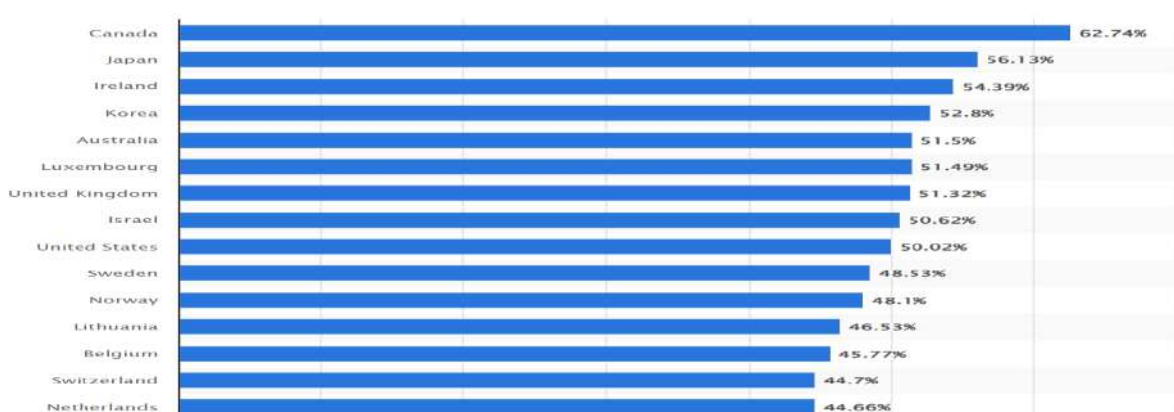
Şəkil 1. Cins və dərəcəyə görə 2020-ci ildə dünya üzrə təhsil

Mənbə: Statista. 2020a

İnsan resursları bir millətin və dövlətin tərəqqisinə töhfə verən əsas amillərdəndir. İnsan qaynaqlarının keyfiyyətinin məhsuldarlığı təmin edəcəyi bir ölkədə, insan qaynaqlarına sərmayənin edilməsi çox əhəmiyyətli olan dəyişən zaman dinamikası qarşısında böyüyür. İnsan resursları kimi qeyri-fiziki investisiyalar buraxılan bir sıra fondlar və investisiya prosesi zamanı gəlir əldə etmək imkanındır. “İnsan kapitalı” termini otuz il bundan əvvəl İqtisadiyyat üzrə Nobel mükafatı laureatı Qari S. Bekerin “İnsan Kapitalı” adlı kitabını yazdığı vaxtdan məlumdur.

Şəkil 2. 2022-ci ildə OECD və ona bağlı ölkələrdə ali təhsilli insanlar, ölkələr üzrə

Mənbə: Statista. 2020b

İƏİT ölkələri arasında 2022-ci ildə Kanada ali təhsilli yetkinlərin ən yüksək nisbətində sahib idi. Kanadalıların təxminən 63 faizi həmin il ali təhsil almışdı. Əhalinin təxminən 56 faizi ali təhsili

baş vuran Yaponiya 2-ci sıradadır, İrlandiyada isə bu nisbət təxminən 54 faiz idi. Hindistanda isə 2022-ci ildə yetkin əhalinin 13 faizindən azı ali təhsili bitirib.

İnklüzivlik və təhsil

İnklüziv təhsilin əsası bütün uşaqların bərabər qiymətləndiriləcəyi təhsil çərçivəsinin yaradılmasıdır. İnklüziv təhsildə qeyd olunan bütün bu kateqoriyalardakı fərqlərdən asılı olmayaraq, məktəblərdəki bütün şagirdlər məktəb icmasının bir hissəsi hesab olunur və onların məktəbə aid olduqlarını hiss etmələri vacibdir. Müvafiq olaraq, diqqət bütün tələbələrin təhsildə iştirak etməsi, birlikdə öyrənməsi üçün məktəbləri, sinif otaqlarını, kurikulumu və təcrübələri necə dəyişməli olduğumuza yönəldilməlidir. Bu kontekstdə tələbələrin fərdi fərqləri və ehtiyacları problem kimi yox, tədris üçün bir sərvət kimi qəbul edilməlidir.

Məktəb rəhbərləri inklüziv təhsildə əsas rol oynayır. Məktəb rəhbərləri bütün şagirdlərin təhsildən bərabər faydalanması üçün imkanlar yaratmalıdırlar. Məktəb direktorları cəsarətli olmalı, cəmiyyətin bütün təbəqələrindən dəstək almalı, ailələrin və şagirdlərin dəstəyini almağa çalışmalıdırlar. İnklüziv məktəblərdə şagirdlərin fərdi fərqlərinə önəm verilir. İnklüziv məktəbdə şagirdlərə məsuliyyət və vəzifələr verilir. Bu məktəblərdə müəllimlərin, şagirdlərin və işçilərin fikrinə hörmətlə yanaşılır. İnklüziv məktəbdə əməkdaşlıq və demokratik sinif mühiti mövcuddur. Bu sinif və məktəb mühitində şagirdlər öz fikirlərini bölüşür, sinif qaydalarını birlikdə müəyyənləşdirir, birlikdə qərarlar qəbul edir və onları həyata keçirirlər. O, inklüziv təhsildə müəllimlərin əsas rollara malik olduğunu və inklüziv təhsil siyasətinin qurulması üçün müəllimlərin münasibətinin vacib olduğunu bildirir. Müəllimlər tələbələrin məktəbə uyğunlaşmasına güclü istiqamətləndirici təsir göstərirlər. İnklüziv məktəblərdə idarəçilər məktəbə baxışı müəyyən etməli və məktəbin uğurlu olması üçün məktəbdəki bütün işçilərlə birlikdə çalışmalıdırlar. Ailələr müəllimlərə şagirdlərin müxtəlif xüsusiyyətlərini və ehtiyaclarını anlamaqda rəhbərlik edə bilər. Xüsusən də əcnəbi tələbələrin ailələri müəllimlərə öz həyat tərzləri, mədəniyyətləri və inancları haqqında məlumat verə bilərlər. Məktəb mədəniyyətinin əsas komponentlərindən biri olan bu istiqamətdə məktəb rəhbərliyinin yanaşması və səyləri məktəbdə inklüziv təhsil təcrübəsinin əsas mənbəyini təşkil edir. İnklüziv təhsil mühitinin hazırlanmasında məktəb direktorlarının liderlik bacarıqları əhəmiyyət kəsb edir. Məktəb rəhbərliyi bütün şagirdləri əhatə edən yüksək keyfiyyətli təhsil mədəniyyətinin yaradılmasında, inkişaf etdirilməsində və davam etdirilməsində mühüm rola malikdir. İnklüziv məktəb üçün məktəb rəhbərləri bu şagirdlərin harada təhsil almalı olduqları, hansı proqramın onlar üçün daha funksional ola biləcəyi, həmçinin həmin şagirdlərin oraya aid olub-olmaması kimi sualları bir kənara qoyaraq, həll yönümlü bir yanaşma qəbul etməli və müəyyən bir şəkildə yenidən qurulmağı seçməlidirlər. Bütün tələbələrin ümumi təhsil kontekstində təhsil almasını təmin etdiyini bildirdilər. İnklüziv liderliyin əsasını “hər kəsi hamı kimi görmək” ideyası təşkil edir. İnklüziv təhsil mədəniyyətinin yaradılması və bu təhsil mədəniyyətinin davam etdirilməsi qısa zaman da baş verəcək bir şey deyil, çoxözlü və mərhələli prosesdir. Bu əməkdaşlıq və komanda işi tələb edir. Tədris prosesləri baxımından müəllimlər həm materiallar, həm də ehtiyac duyduqları digər resurslar baxımından dəstəklənməlidir. Bundan əlavə, inklüziv təhsilə ümumi yanaşmanın mənimsənilməsi və aidiyyət hissəsinin yaradılması çox vacib hesab olunur.

Müntəzəm təhsillə yanaşı, inklüziv təhsil bərabərliyə nail olmaq üçün alternativ fikir kimi ortaya çıxır. İnklüziv təhsil əlilliyi olan tələbələr üçün təhsil xidmətlərinin göstərilməsində seqreqasiya sistemindən narazılığa cavab olaraq ortaya çıxdı. Bu yanaşma onları cəmiyyətdə

müstəqil olaraq sosial qarşılıqlı fəaliyyətə hazırlamaq məqsədi daşıyanlar üçün təhsil məqsədləri ilə uyğun gəlmir. Bununla belə, praktikada seqreqasiya sistemləri xüsusi ehtiyacı olan tələbələrə icma mühitindən ayırmağa meyllidir ki, bu da onların həqiqi məqsədinə ziddir. Bu reallığa cavab olaraq, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan tələbələrin öz icmalarında iştirakını asanlaşdıran, onların sosial mühitlərində müstəqil şəkildə qarşılıqlı əlaqə qura bilmələri üçün təhsil mühiti yaratmaq üçün inklüziv təhsil konsepsiyası ortaya çıxdı (Ita 2019). Inklüziv təhsil, əlilliyi olan və intellekt potensialı olan bütün şagirdlərin bir məktəbdə birlikdə təhsil alması üçün imkanlar yaradan bir təhsil sistemi kimi izah edilə bilər. Bundan əlavə, müxtəlifliyə hörmət edən və ayrı-seçkiliyə yol verməyən təhsilin həyata keçirilməsinin təzahür formasıdır (Rusmono 2020). Inklüziv təhsil təkcə siniflərdə yerləşdirilməsi ilə məhdudlaşmır, bundan əlavə, bu yanaşma mədəniyyətin və ümumi təhsil təcrübələrinin dəyişdirilməsini nəzərdə tutur. Inklüziv mühit yaratmaq və təhsil ədalətini təşviq etmək üçün bütün təhsil icmalarının əməkdaşlığı lazımdır (Khaerunisa 2023). Inklüziv təhsilin optimal səviyyəyə çatması üçün güclü təməl, yəni fəlsəfi təfəkkür lazımdır (Giri et al., 2021; Rahim A., 2016).

Fəlsəfi təfəkkür sosial kontekstdə inklüziv təhsil təcrübəsinin formalaşmasında mühüm rola malikdir, bu prosesdə aşağıdakı edilməsi vacibdir:

- Təhsilə bərabər çıxışın təmin edilməsi;

Bu siyasət inklüziv təhsil mühitinin formalaşdırılmasında mühüm addımdır. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan şagirdlərin adi məktəblərə qəbulu hər bir uşağın yaxınlıqdakı məktəblərdə təhsil almaq üçün bərabər imkanlara malik olmasını təmin edir.

- Müəllimlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi;

Hökumət təlim proqramları və təhsilin təkmilləşdirilməsi vasitəsilə müəllimlərin keyfiyyətini artırmaq üçün addımlar atır. Müəllimlərə sinifdə öyrənənlərin müxtəlifliyini nəzərə alan diferensiaslaşdırma yanaşmalarını, həmçinin inklüziv öyrənmə strategiyalarını həyata keçirmək üçün anlayış və bacarıqlar verilir.

- Effektiv kurikulumun yaradılması.

Adaptiv kurikulum hər bir tələbənin öyrənmə tərzini, qabiliyyətlərini və maraqlarını nəzərə almaqla onun öyrənmə ehtiyaclarını ödəmək üçün strukturlaşdırılmışdır. O, təhsilin müxtəlif tələbələrin ehtiyaclarına uyğunlaşdırıla bilməsini təmin etmək məqsədi daşıyır. Inklüziv öyrənmə mühitinin yaradılması inklüziv təhsil siyasətləri, həmçinin təhsilə inklüzivliyin vacibliyi haqqında ictimaiyyətin məlumatlılığının və anlaşılmasının artırılması səylərini də əhatə edir. Inklüziv təhsil mühitinin yaradılması və xüsusi ehtiyacı olan tələbələrə qarşı ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılması üçün ictimaiyyətin dəstəyi və fəal iştirakı vacib hesab edilir.

Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan tələbələrin yaşadıkları şəraitə görə psixoloji sıxıntıların qarşısını almaq üçün inklüziv təhsil effektiv həll yolu hesab olunur. Müsbət təsir, tələbələrin yaradıcılıqlarının inkişafına imkan verməklə, öyrənmə fəaliyyətlərində fəal iştirakının artmasıdır (Romadhon et al., 2021). Bundan əlavə, şagird müxtəlifliyini qəbul edən və anlayan məktəblər kurikulumunda, infrastrukturunda və öyrənmə sistemlərində düzəlişlər etməlidir. “Təhsil hamı üçün” konsepsiyası hər bir fərdin tərbiyəsi üçün məktəblərin və təhsil müəssisələrinin hazırlanmasının vacibliyini vurğulayır, bunu təbii və normal bir şey hesab edilir.

İnklüziv təhsil kontekstində fəlsəfi təfəkkürün tətbiqinin faydaları təhsilin keyfiyyətinin artırılması məqsədlərə nail olmağa müsbət təsir göstərir (Tanjung et al., 2022), bu faydalardan bəziləri aşağıdakıları əhatə edir:

- Mümkün olan ən geniş imkanları təmin edilməlidir;
Bərabərlik fəlsəfəsi bütün uşaqlara maksimum təhsil imkanlarının təmin edilməsini təşviq edir. Bu prinsip hər bir fərdin özünəməxsus ehtiyaclarına uyğun təhsil ala bilməsini təmin edir.
- Əsas təhsil üzrə icbari təhsil proqramının sürətləndirilməsi təmin edilməlidir;
Fəlsəfi əsaslandırma, əsas təhsil üzrə icbari təhsil proqramlarının həyata keçirilməsi sürətləndirilə bilər. Onun məqsədi ibtidai təhsil hüququnun mənşəyindən və ya xüsusi ehtiyaclarından asılı olmayaraq bütün uşaqlar üçün tez bir zamanda əlçatan olmasını təmin etməkdir.
- İbtidai və orta təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməlidir;
Sinifdə qalma və məktəbi buraxma hallarını azaltmaqla ibtidai və orta təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması səylərində fəlsəfi təfəkkür mühüm rol oynayır. Fəlsəfə daha yaxşı ümumi təhsil keyfiyyətinə nail olmaq üçün mühüm zəmin yaradır.
- Ədalətli təhsil sisteminin yaradılmalıdır.
Bərabərlik, sosial ədalət və müxtəlifliyə hörmət kimi fəlsəfi prinsiplər inklüziv təhsil sistemlərinin formalaşmasında mühüm təməl elementləridir. Bu təkcə müxtəlifliyi qiymətləndirən deyil, həm də ayrı-seçkiliyə yol verməyən və bütün fərdlərin öyrənmə ehtiyaclarına uyğun olan təhsil mühitinin yaradılmasını təşviq edir.

Azərbaycanda inklüziv təhsil

UNICEF üç əsas sahəyə diqqət yetirməklə Azərbaycanda inklüziv təhsili təşviq edir: qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi; müəllim hazırlığı da daxil olmaqla təhsil məzmununun artırılması; valideynlər və tələbələr arasında inklüziv təhsil haqqında müsbət təsəvvürün gücləndirilməsidir.

UNICEF “Eyni zamanda, biz diqqətimizi hazırda ölkənin müxtəlif yerlərində resurs mərkəzlərini əhatə edən əvvəllər uğurlu pilot proqrama əsaslanan bütün ölkə üzrə təkrarlana bilən inklüziv məktəb konsepsiyasının icrasına yönəldirik. Bu mərkəzlər inklüziv təhsili asanlaşdırmaq üçün əlavə məktəbləri, müəllimləri və valideynləri lazımi resurslarla təmin edir.

Ardıcıl sübuta əsaslanan fəaliyyətə sadıqlığımızı uyğun olaraq, biz bütün sahələrdə əlilliyə dair qərəzlərin aradan qaldırılmasını asanlaşdıran siyasətlərin gücləndirilməsinə yönəlmiş effektiv strategiyaların formalaşdırılması üçün istifadə edilən məlumatların toplanmasında israrlıyıq” olaraq qeyd edilmişdir (UNICEF Azərbaycan.)

“Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 5-ci maddəsində göstərilir ki, dövlət cinsindən, rəngindən, dilindən, dinindən, siyasi əqidəsindən, etnik mənsubiyyətindən, sosial-iqtisadi vəziyyətindən, mənşəyindən, sağlamlıq vəziyyətindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşların təhsil almaq imkanlarını təmin edir. seçkilərin baş tutmasını istisna edir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2017-ci il 14 dekabr tarixli 3498 nömrəli Fərmanı ilə “Azərbaycan Respublikasında sağlamlıq imkanları məhdud şəxslər üçün inklüziv təhsilin inkişafı üzrə 2018-

2024-cü illəri əhatə edən Dövlət Proqramı” təsdiq edilib. Onun əsas məqsədi fərdlərin bərabər çıxışını təmin etmək və maneəsiz təhsil üçün əlverişli mühit yaratmaqdır.

Nəticədə, həm beynəlxalq, həm də milli öhdəlikləri yerinə yetirmək üçün məktəb sistemi daxilində əsaslı səylər göstərilir. Ölkədə yüksək keyfiyyətli inklüziv təhsilin təmin edilməsi üçün inklüziv siniflər təklif edən ümumi təhsil müəssisələrinin şəbəkəsi genişləndirilir, Azərbaycanda sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların təhsil hüquqlarının müdafiəsinə dəstək verilir, inklüziv təhsilin keyfiyyəti yüksəldilir, kadr hazırlığı aparılır. məktəblərdə tutum gücləndirilir.

2018-ci ildən Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu (ARTİ) Azərbaycan Respublikasının Elm və Təhsil Nazirliyi və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Uşaq Fondu (UNİCEF) ilə əməkdaşlıq edərək bir sıra təşəbbüslərdə iştirak edir. Nəticə etibarilə, 2018-ci ildən 2020-ci ilə qədər ümumi təhsil müəssisələrində əlilliyi olan uşaqların təhsil imkanlarını artırmaq üçün bəzən Resurs Mərkəzləri də adlandırılan Müəllim İnkişafı Mərkəzləri tikilmişdir. Yeddi ərazidə (Bakı, Gəncə, Sumqayıt, Quba, Şəki, Ağcabədi və Qazax) doqquz məktəbdə yaradılmış mərkəzlər təhsil işçilərinin peşəkarlığının artırılmasına şərait yaratmışdır.

2021-ci ildən ARTİ üç sahədə inklüziv təhsilin inkişafı və həyata keçirilməsini asanlaşdırıb:

- Məlumatlandırma
- Təlim və digər tədbirlərin həyata keçirilməsi
- Metodik yardım

İnklüziv təhsilin tətbiqi və inkişafı sahəsində irəliləyişləri qiymətləndirmək və lazımı düzəlişləri dərhal tətbiq etmək üçün ARTİ məktəblərdə tez-tez monitorinqlər keçirir (Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu. 2021).

Nəticə

Bu gün inklüziv təhsil bütün tələbələrə qabiliyyətlərindən, mənşəyindən və ehtiyaclarından asılı olmayaraq bərabər öyrənmə imkanlarını təmin etməyə çalışır. Bu yanaşma müxtəlif xüsusiyyətlərə malik olan tələbələrin ümumi təhsil mühitinə inteqrasiyasını, sosial birliyi gücləndirməyi və stiqmanı azaltmağı vurğulayır. Inklüziv təhsilin gələcəyi daha fərdiləşdirilmiş, çevik öyrənmə mühitləri vəd edir. Texnologiyada irəliləyişlər, o cümlədən süni intellekt, adaptiv təlim platformaları ilə məktəblər fərdi öyrənmə ehtiyaclarını daha yaxşı dəstəkləyə bilər və pedaqoqlara real vaxt rejimində təlimatı uyğunlaşdırmağa imkan verir. Əlavə olaraq, davamlı məlumatlandırma inklüziv təcrübələrin təşviqi üçün vacib olan resurslara çıxışı, müəllimlərin peşəkar inkişafını və fərdlərə dəstəyi artırır. Həqiqətən inklüziv təhsilə nail olmaq sosial, iqtisadi və infrastruktur maneələri aradan qaldırmaq öhdəliyini tələb edir. Təhsil işçiləri, ailələr və fərdlər arasında əməkdaşlıq bu təcrübələrin bütün dünyada genişləndirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edəcəkdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu. (2021). Inklüziv təhsil. [URL:https://arti.edu.az/f%C9%99aliyy%C9%99timiz/m%C9%99zmun-v%C9%99-qiyam%C9%99tl%C9%99ndirm%C9%99/inkluziv-t%C9%99hsil](https://arti.edu.az/f%C9%99aliyy%C9%99timiz/m%C9%99zmun-v%C9%99-qiyam%C9%99tl%C9%99ndirm%C9%99/inkluziv-t%C9%99hsil)

2. Djatola, H. R., & Hilal, N. (2021). The role of human capital as a source of strategy in improving the quality of education in higher education organizations. *Jurnal Sosial Humaniora*, 12(2), 141–155. Available at <https://www.researchgate.net/profile/Amirul-Mukminin2>
3. Giri, I. P. A. A., Ardini, N. L., & Kertiani, N. W. (2021). Pancasila as the philosophical foundation of national education. *Sanjiwani: Journal of Philosophy*, 12(1), 116-126.
4. Hippe, R., & Fouquet, R. (2024). The human capital transition and the role of policy. In *Handbook of cliometrics* (pp. 411-457). Cham: Springer International Publishing.
5. Ita, E. (2019). Concept of Education Service System for Children with Special Needs Through Inclusive Education. *Citra Bakti Scientific Journal of Education*, 6(2), 186-195
6. Khaerunisa, H. (2023). Inclusive Learning: Building Equality in the Classroom during the PPKM Revocation Period. *Karimah Tauhid*, 2(5), 2234-2244.
7. Khayatun, S., & Hartarini, Y. M. (2024). Enhancing Employee Performance Using Workgroup Effectiveness: Role of Member Trust. *Management Analysis Journal*, 13(1), 115-122.
8. Lantip, N. M., Prasojo, D., & Mukminin, A., Fitri. (2017). Strategic management of human capital in education (Vol. 5, No. 3). Yogyakarta: UNY Press. Available at <https://www.researchgate.net/profile/Amirul-Mukminin>
9. Lantip, N. M., Prasojo, D., Mukminin, A., & Fitri. (2020). Strategic management of human capital in education (Vol. 5, No. 3).
10. Rahim, A. (2016). Inclusive education as a strategy in realizing education for all. *Trihayu: Journal of Elementary School Education*, 3(1).
11. Romadhon, M., Marini, A., & Sumantri, M. S. (2021). Inclusive education policy: a solution in elementary schools. *Jurnal Elementaria Edukasia*, 4(1), 109-115
12. Rusmono, D. O. (2020). Optimizing inclusive education in schools: literature review. *Kelola: Journal of Educational Management*, 7(2), 209-217.
13. Statista. (2020a). *Education gender gap worldwide in 2020, by level*. URL: <https://www.statista.com/statistics/1212278/education-gender-gap-worldwide-by-level/>
14. Statista. (2020b). *Share of people with tertiary education in OECD countries in 2020, by country*. URL: <https://www.statista.com/statistics/1227287/share-of-people-with-tertiary-education-in-oecd-countries-by-country/>
15. Tanjung, R., Supriani, Y., Arifudin, O., & Ulfah, U. (2022). Management of Inclusive Education Implementation in Islamic Educational Institutions. *JIIP-Scientific Journal of Educational Sciences*, 5(1), 339-348.
16. UNICEF Azerbaijan. (n.d.). İnküziv təhsil. URL:<https://www.unicef.org/azerbaijan/az/inkl%C3%BCziv-t%C9%99hsil>

TƏRTƏRÇAY HÖVZƏSİNDƏ HİDROLOJİ REJİMİN MÜASİR DƏYİŞMƏLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ

Məmmədova Şəkər İdayət.

Magistr: Hüseynova Əminə Məstan.

Bakı Dövlət Universiteti.

guliyeva.amina@list.ru

ORCID: 0009-0008-0482-5882

Xülasə

Su ehtiyatlarının müasir vəziyyətinin öyrənilməsi və onlardan istifadəmənin ən səmərəli yollarının tapılması üçün bu ehtiyatların formalaşdığı su obyektlərinin hidroloji rejiminin tədqiqi aktuallığını saxlamaqdadır. Bir tərəfdən ətraf mühitdə baş verən iqlim dəyişmələri, digər tərəfdən gündən-günə intensivləşən antropogen müdaxilə həmin obyektlərin rejimində kəskin dəyişikliyə səbəb olur. Xüsusilə işğaldan azad edilən ərazilərimizdə vəhşicəsinə istismar olunan ətraf mühit komponentlərindən biri də həmin ərazilərdə formalaşan su obyektləridir. Tədqiqat ərazimizin əsas hissəsi, yəni hidroqrafiyasının yuxarı axını 30 il ərzində düşmənlə istismarı nəticəsində çox ciddi deqradasiyaya uğramışdır. Bu obyektlərdən vəhşicəsinə istifadə bir çox hidroekoloji parametrlərin, o cümlədən hidroloji rejimin kəskin dəyişməsilə nəticələnmişdir. Ona görə də bu ərazilərdə bütün su obyektləri və xüsusən də səth suları yenidən və müasir tələblərə uyğun səviyyədə kompleks şəkildə tədqiq edilməlidir. Bu baxımdan hidrometeoroloji müşahidə məlumatlarının sistemləşdirilməsi və onlardan layihələndirmə işlərində istifadə edilməsi aktuallığını müasir dövrdə də saxlamaqdadır.

Açar sözlər: axım zonası, su ehtiyatları, hidroloji rejim.

Abstract

In order to study the modern state of water resources and find the most efficient ways of using them, the study of the hydrological regime of the water bodies where these resources are formed remains relevant. On the one hand, the climatic changes occurring in the environment, on the other hand, the anthropogenic intervention, which is intensifying day by day, causes a sharp change in the regime of those objects. One of the environmental components that are brutally exploited, especially in our territories freed from occupation, is the water bodies formed in those territories. The main part of our study area, i.e. the upper stream of its hydrography, has been seriously degraded as a result of enemy exploitation for 30 years. The wild use of these objects has resulted in a drastic change of many hydroecological parameters, including the hydrological regime. Therefore, all water bodies in these areas, especially surface water, should be comprehensively researched again and at a level consistent with modern requirements. From this point of view, the systematization of hydrometeorological observation data and their use in design works remains relevant even in modern times.

Key words: flowzone, water resources, hydrological regime

Giriş

Bir çox regionlarda su təchizatındakı problemlər su qıtlığı səbəbindən deyil, çay axımının çoxillik dövr və il ərzində qeyri-bərabər paylanması nəticəsində yaranır. Su ehtiyatlarından daha çox istifadə etmək məqsədilə 1940-1950-ci illərdən başlayaraq mövsümi və çoxillik dövr ərzində axımı tənzimləyən su anbarları inşa olunur. Lakin su anbarları vasitəsilə çay axımının tənzimlənmə prosesi, daha doğrusu anbarların inşası və istismarı bir çox hallarda ətraf mühitə mənfi təsir göstərir. Ona görə də ərazinin hidrometeoroloji şəraiti və bu istiqamətdə onun spesifik hidroloji xüsusiyyətləri yenidən tədqiq edilməlidir.

Kiçik Qafqazda axımın paylanması Böyük Qafqaza nisbətən daha mürəkkəb xarakterlidir. Bu birinci növbədə ərazinin oroqrafik xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirilir. Kiçik Qafqaz axımının ərazi üzrə paylanma xüsusiyyətinə və sululuğuna görə dörd xarakterik rayona bölünür:

1. Şimal-şərq yamacı
2. Cənub-şərq hissəsinin şimal-şərq yamacı
3. Zəngəzur silsiləsinin cənub-qərb yamacı (Naxçıvan MR)

4. Kiçik Qafqaz və Qarabağ yaylasının cənub-şərq hissəsinin cənub-qərb yamacı.

Kiçik Qafqazın bütün ərazisi üçün 2800-3000 m yüksəkliyə qədər axımın fasiləsiz artması müşahidə olunur. Bu yüksəklikdən sonra axımın çoxalması ləngiyir və nəticədə onun azalması ilə müşahidə olunur. Bu xüsusiyyətlərinə görə Kürün sağ qollarının hövzələrində üç zona müşahidə olunur:

1. Axım zonası. Bu zona bəzi çayların mənbəyindən başlayaraq 700-800 m yüksəkliyi olan ərazini əhatə edir. Burada axımın əsasən formalaşması baş verir ki, o da buxarlanmaya nisbətən çoxluq təşkil edir.

2. Axımın keçid zonası. Bu zona yüksəkliyi 700-800 m-dən 400-500 m-ə qədər olan ərazini əhatə edir. Bura üçün buxarlanma kəmiyyətinin tədricən artması xarakterikdir. Axıma nisbətən təxminən 5-8 dəfədən artıq.

3. Buxarlanma zonası. Bu zona 400-500 m-dən çayların mənsəbinə qədər olan ərazini əhatə edir. Burada buxarlanmanın intensiv artması müşahidə olunur. Bəzi yerlərdə hətta 1000 mm-ə qədər artır.

Axım zonasından buxarlanma zonasına keçid bəzi hallarda tədricən baş verir. Xüsusilə də Tərtərçayın qərbində keçid zonasının sahəsi o qədər də böyük deyildir. Bu axımın tranzit hissəsinin özünün istiqaməti boyu daralması ilə izah olunur [1].

Tədqiqat ərazisi kimi seçdiyimiz Tərtərçay hövzəsi Kiçik Qafqazın şimal-şərq hissəsində qərarlaşmışdır. Bu hövzənin mövcud su ehtiyatlarından səmərəli istifadə etməklə bütün regionun iqtisadi cəhətdən inkişafını təmin etmək mümkündür. Həmin hövzənin orta və yuxarı axınlarının çox hissəsi uzun müddət düşmənin əsarətində olduğundan onların yenidən qiymətləndirilməsi, bir sözlə müasir hidroekoloji vəziyyətinin müasir tələblər səviyyəsində öyrənilməsi bu günün ən vacib məsələlərindən biridir. Axım parametrlərinin məkanda transformasiyası və onu şərtləndirən müasir hidroekosistemin dayanıqlıq məsələləri yeni müstəvidə tədqiq edilməlidir.

Tərtərçay Kiçik Qafqazda axan xırda çay və bulaqların sularının qovuşmasından yararır. Onun mənsəbi 3120 m yüksəklikdədir. Tərtər çayı Kür çayına mənsəbdən 523 km yuxarıda 3 m yüksəklikdə tökülür. Çayın uzunluğu 200 km, hövzəsinin sahəsi 2650 km²-dir. Tərtər çayın 31 qolu var. Onlardan 11-i sağ, 20-si isə onun sol qoludur [2]. Hövzənin orta eni 13,2 km, orta yüksəkliyi isə 1820 m-ə bərabərdir (Cədvəl 1).

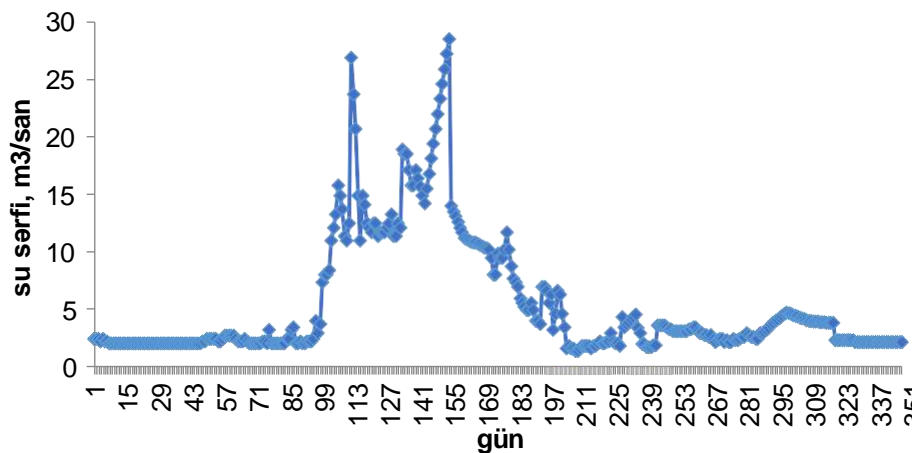
Çayın ümumi düşməsi 3117 m, orta meyilliyi isə 15,6%-dir. Çayın ən böyük meyilliyi İstisu tərəfdədir və 54,57%-dir. Çayın sol qollarında kiçik göllər vardır, onlardan əsasları: Zalzagöl, Qamışgöl, Zəligöl və Qapıgöldür.

Cədvəl 1 - Tərtərçayın əsas qolları və əsas morfoloji xarakteristikaları

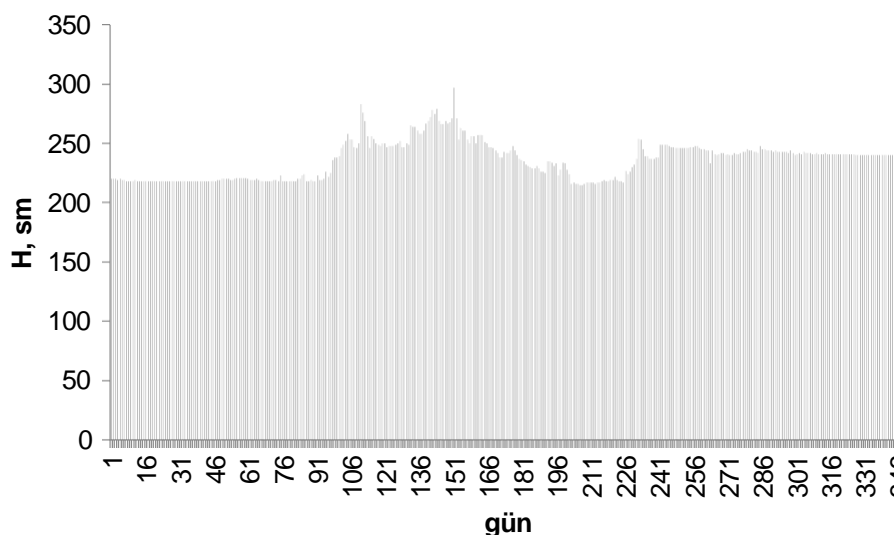
Çayın adı	Hansı sahildə	ML,km	L,km	F,km ²
Adsız	Sağ	190	5	19
Bağırsax	-“-	182	7	3
Adsız	Sol	178	17	48
Adsız	-“-	177	9	25
Qaraxan	<i>n</i>	174	15	58
Adsız	Sağ	172	6	17
Adsız	Sağ	170	13	40
-“-	Sağ	165	8	30
-“-	Sol	164	5	9
-“-	-“-	160	11	45

-“-	Sağ	158	7	15
-“-	Sol	154	10	49
-“-	Sağ	151	7	18
-“-	-“-	150	7	26
-“-	Sol	147	6	11
-“-	-“-	143	6	16
Levçay	-“-	140	36	367
Tutğun	Sağ	136	33	521
Keşişkənd	Sol	134	14	49
Adsız	-“-	124	11	30
-“-	Sağ	119	14	65
-“-	Sol	118	5	9
Ağdabançay	Sol	110	19	58
Adsız	Sağ	109	10	39
-“-	Sol	109	5	10
-“-	Sağ	102	6	31
-“-	Sol	98	13	25
-“-	-“-	90	8	12
Turaqaçay	-“-	78	35	172
Adsız	-“-	71	9	20
Adsız	-“-	65	19	53

Tərtər çayın əsas su rejim fazası yaz gursululuğudur. Çayın qidalanmasında yeraltı suyun rolu orta axında daha böyükdür. Kəlbəcər yaxınlığında yeraltı sularla qidalanma illik axımın 23%, orta axında isə yeraltı sularla qidalanma 70%-ə qədər çatır. Fəslə qarşı qidalanma 20%-dən çox deyildir. Bütün qeyd olunanlar şəkil 1-də Tərtərçay-Kəlbəcər məntəqəsinin məlumatlarına əsasən qurulan hidroqraftan və şəkil 2-də səviyyə dəyişkənliyi qrafikindən də aydın görünür.

Şəkil 1 - Tərtərçay-Kəlbəcər məntəqəsinin hidroqrafı 1988-ci il üçün

Şəkil 2 - Tərtərçay-Kəlbəcər məntəqəsinin 1988-ci il üçün səviyyə dəyişkənliyi

Tərtər çayın və onun qolları üzərində fəaliyyətdə olan hidrometrik stansiya və məntəqələr, Sərsəng su anbarında isə bir müşahidə məntəqəsi vardır.

XX əsrin ortalarında Tərtərçayın üç səviyyə stansiyası (Yuxarı Maqavuz, Turaqaydan aşağı, Tonaşen və Ayrıcada) və 4 sərf stansiyası (İstisu, Kəlbəcər, Maqavuz və Madagiz) vardır.

Orta çoxillik su sərfi Kəlbəcər yanında $5,23 \text{ m}^3/\text{s}$, variasiya əmsalı $C_v=0,24$; Levçay, Qamışlıda isə bu kəmiyyətlər müvafiq olaraq, $5,48 \text{ m}^3/\text{s}$ və $C_v=0,23$; Turaqaçay–Maqavuzda $3,22 \text{ m}^3/\text{s}$, Tutğunçayda $3,7 \text{ m}^3/\text{s}$, Turaqaçay-Atrekt isə $0,57 \text{ m}^3/\text{s}$, illik axımın variasiya əmsalı $C_v= 0,15-0,24$ intervalında dəyişir.

Tərtər çayın maksimal su sərfi ölçü məntəqələrinin məlumatlarına əsasən müəyyən edilmişdir. Kəlbəcər məntəqəsində orta çoxillik maksimal su sərfi $28,0 \text{ m}^3/\text{s}$, variasiya əmsalı $0,37$, Turaqaçay-Maqavuzda $26,9 \text{ m}^3/\text{s}$, variasiya əmsalı $0,84$, Tərtər-Madagizdə isə $147 \text{ m}^3/\text{s}$, variasiya əmsalı $0,86$ -dır. Müşahidələr dövründə ən böyük su sərfi Kəlbəcərdə 1 avqust 1980-ci ildə müşahidə edilmişdir və $56,0 \text{ m}^3/\text{s}$ olmuşdur.

Vaquaz körpüsü yanında 25 may 1988-ci ildə maksimal su sərfi $156 \text{ m}^3/\text{s}$, Madagizdə 30 iyun 1940-cı ildə isə $647 \text{ m}^3/\text{s}$ su sərfi keçmişdir.

Levçayda müşahidə illərində ən böyük su sərfi 6 iyun 1966-cı ildə $121 \text{ m}^3/\text{s}$ olmuşdur.

Tutğunçayda isə 7 iyul 1963-cü ildə maksimal su sərfi $104 \text{ m}^3/\text{s}$ olmuşdur. Tərtər hövzəsi çaylarında ən kiçik su sərfi 1963-cü ildə Levçayda $1,25 \text{ m}^3/\text{s}$, 1978-ci ildə Madagizdə su sərfi sıfıra bərabər olmuş, Vaquaz körpüsü yaxınlığında 1972-ci ilin yanvar ayında $3,29 \text{ m}^3/\text{s}$, Kəlbəcərdə isə 1956-cı il fevral ayında $0,77 \text{ m}^3/\text{s}$ olmuşdur. Ümumiyyətlə, Tərtər çayın qollarında 1972-ci ilin iyun ayında (Levçay), 20.07.1987 tarixində (Tutğunçay) qəza daşqınları qeydə alınmışdır [3].

Çayın hidroloji rejiminin formalaşmasında onun gətirmələr axımının xüsusi rolu vardır. Belə ki, çaylarda həm asılı və dib gətirmələr, həm də kimyəvi axım onun sutoplayıcı sahəsində gedən denudasion-akumulyativ proseslərin gördüyü “işin” son məhsuludur. Gətirmələr axımı Tərtər çayın müxtəlif ölçü məntəqələrində müxtəlif qiymətlərə malik olması aydın şəkildə görünür. Məlumat üçün bildirək ki, bütün bu məlumatlar həmin ərazilərin işğal olunması dövrünə aid olan məlumatlardır.

Kəlbəcərdə $0,094 \text{ kq/s}$ və illik gətirmələr axımının orta çoxillik miqdarı 4 mln. tondur. Bulanıqlıq dərəcəsinin orta çoxillik qiyməti 264 q/m^3 , maksimal qiyməti isə 1964-cü ilin aprel ayında 3404 q/m^3 -dir. Ən kiçik bulanıqlıq 1973-cü ilin may ayında 42 q/m^3 olmuşdur.

Vaquaz körpüsü yanında orta çoxillik gətirmələr sərfi 3,1 kq/s , onun illik axım miqdarı 99 mln. ton, maksimal bulanıqlıq dərəcəsi 3500 q/m^3 olmuşdur.

Levçayda orta çoxillik gətirmələr sərfi 4,6 kq/s və ya ildə 140 mln. ton, bulanıqlıq dərəcəsinin orta çoxillik qiyməti 820 q/m^3 , maksimumu 1970-ci ilin avqust ayında 7100 q/m^3 olmuşdur.

Tutqun çayına orta çoxillik gətirmələr sərfi 0,91 kq/s , illik axımı 28 mln. ton, orta bulanıqlıq dərəcəsi 200 q/m^3 , maksimum isə 1800 q/m^3 qeyd edilmişdir.

Gətirmələrin əsas hissəsi 1-0,5 mm -lə 0,5-0,2 mm ölçülü fraksiyalar təşkil edir. Tərtər-Madagizdə əsasən ölçüləri 0,5-0,2 mm olan gətirmələr üstünlük təşkil edir.

Tərtərçayın termik rejimi iki hidrometrik məntəqənin məlumatlarına əsasən göstərilir.

Kəlbəcər yaxınlığında yanvar ayının orta çoxillik temperaturunun qiyməti 1,3°C, avqust ayında isə 14,4°C-dir. Müşahidə illərində ən yüksək temperatur 24 iyul 1962-ci ildə 24,5°C olmuşdur. Madagiz məntəqəsində yanvar ayında 2,1°C, avqust ayında isə 19,2°C, ən yüksək temperatur 32,8°C 25 iyul 1972-ci ildə müşahidə edilmişdir.

Buz rejimi üzərində müşahidələrə əsasən müəyyən edilmişdir ki, çayın səthi buzla örtülməmişdir. Sahil buzu və digər buz hadisələri orta hesabla 31 gün davam edir. Lakin 1956-1957-ci ilin qışında buz hadisələri orta hesabla 18 gün və 1971-1972-ci illərin qışında isə 67 gün davam etmişdir.

Tərtərçayın üzərində Sərsəng su anbarı inşa edilmişdir. Onun tam həcmi 565 $mln.m^3$, faydalı həcmi 500 $mln. m^3$, su səthinin (güzgüsünün) normal səviyyədə sahəsi 14,2 km^2 , hündürlüyü 125 m , orta dərinlik isə 39,8 m -dir. Madagiz su anbarının (1974-cü il) tam həcmi 5,9 $mln. m^3$, faydalı həcmi 5,2 $mln. m^3$ su səthinin (güzgüsünün) sahəsi 5,1 km^2 -dir. SES-in gücü 50 $mln.kvat$ -dır.

Hidroloji məlumatların təhlil edilməsi məqsədilə çaylar üzərində vaxtilə fəaliyyət göstərən hidrometrik müşahidə məntəqələrinin məlumatlarından istifadə edilmişdir. Tərtərçay üzərində fəaliyyət göstərmiş ölçmə məntəqələrinin çox olması bütün hövzədə ümumi hidroloji şəraitin öyrənilməsi üçün kifayət etmiş olur. Hidrologiyada müvafiq metodlardan istifadə etməklə (analogiya metodu və s.) eləcə də CİS mühitində hidroloji məlumatların transformasiyası xüsusiyyətlərini tədqiq etməyə imkan verən interpolyasiya və ekstrepolyasiya metodlarından yararlanmaqla qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq mümkündür. Belə ki, Tərtərçay-Suqovuşan və Tərtərçay-Kəlbəcər məntəqələrində həm su sərfinə, həm də su səviyyəsinə görə ölçmə məlumatları 1977-1991-ci illəri əhatə edir [4-5]. Göründüyü kimi, bu məlumatlar on beş ili əhatə etdiyindən onlardan hidrometeoroloji şəraitin qiymətləndirilməsində istifadə etmək olar. Tərtərçay-İstisu məntəqəsinin hidroloji məlumatları nisbətən qısa dövrü əks etdirdiyinə görə həmin hidroloji sıranı uzatmaqla təhlilə yararlı hala gətirmək mümkündür. Aşağıdakı cədvəldə (cədvəl 2) ərazi çaylarının qapayıcı məntəqələrində axımın orta çoxillik məlumatları verilmişdir.

Cədvəl 2 – Ərazi çaylarının qapayıcı məntəqələrində axımın orta çoxillik qiyməti

Çay-məntəqə	Hövzənin sahəsi, km^2	Hövzənin orta yüksəkliyi, m	Su sərfi, m^3/s	Axım modulu, l/s km^2	Axım həcmi, km^3	Axım layı, mm	Variasiya əmsalı
1	2	3	4	5	6	7	8
Tərtərçay-Kəlbəcər	483	2640	5,23	10,8	0,16	341	0,27
Tərtərçay-	97,8	2970	1,66	16,9	0,05	535	0,28

İstisu							
Tərtərçay-Suqovuşan	2460	2030	23,5	9,54	0,75	301	0,25

Nəticə

1. Hidrometeoroloji müşahidə məntəqələrinin məlumatları toplanmış və sistemləşdirilmişdir. Tərtərçayın hidroqrafik xüsusiyyətləri təhlil edilmişdir.
2. Təhlillər və qiymətləndirmələr göstərir ki, istər hidroloji və istərsə də meteoroloji parametrlərin zonallıq qanununa uyğun olaraq dəyişməsi və buna müvafiq qaydada hidroqrafik xüsusiyyətlərin də dəyişməsi müşahidə olunur.

Ədəbiyyat

1. Иманов Ф.А. Минимальный сток рек Кавказа.- Баку, “Нафта-Пресс”.- 2000.- 298 с.
2. Abbasov R.X. Kiçik Qafqazın bəzi tranzit çaylarının axımına antropogen amillərin təsirinə dair. “Təmiz su” mövzusunda beynəlxalq su gününə həsr olunmuş elmi-praktik konfransın materialları, Bakı, 2001.-s.117-121.
3. Əliyeva İ.S. Kiçik Qafqaz landşaftlarının çayların rejiminə təsiri. Coğr.elm.namiz.alimlik. dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya işi. Bakı, 2007. -160 s.
4. İmanov F.Ə., Əliyeva İ.S., Quliyeva A.A. Kiçik Qafqaz çay hövzələrinin landşaft-hidroloji xüsusiyyətləri və çayların azsulu dövr axımı. Bakı, 2013.- 223 s.
5. Məmmədov M.Ə. Azərbaycanın hidroqrafiyası. Bakı. “Nafta-Press”, 2002

Transmilli şirkətlər və milli iqtisadiyyatda dayanıqlı inkişaf: iqtisadi təsirlər

Xəyal Turab oğlu Əmiraslanov

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Doktorant

khayalamiraslan@gmail.com

Xülasə

Bu məqalədə Transmilli Şirkətlərin fəaliyyətləri nəticəsində baş verən iqtisadi təsirlər ilə Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri arasındakı əlaqə öyrənilir və bu təsirlər açıqlanır. Tədqiqatın məqsədini Transmilli Şirkətlərin Milli İqtisadiyyatda Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərindən hansılarına təsiretmə potensialının olduğunu aşkarlamaqdır. Tədqiqat zamanı ikinci dərəcəli təhlil, müqayisəli və sistemli təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə kimi tədqiqat metodlarından istifadə olunmuşdur. Araşdırmada Transmilli Şirkətlərin ev sahibi və mənşə ölkələrdə iqtisadi təsirləri və bu istiqamətdə mövcud nəzəriyyələr təhlil olunur, Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri ilə uzlaşan və təhlükə ərz edən təsirlər açıqlanılır. Bu qurumların ev sahibi ölkələrdə iqtisadi təsirləri müsbət və mənfi istiqamətdə olmaqla iqtisadi artım, əmək fəaliyyəti, vergi və valyuta axını, inhisarlaşma, texnoloji inkişaf kimi bir sıra məsələləri əhatə edir. Və bunlar “Layihəli Əmək və İqtisadi Artım”, “Sənaye, İnnovasiya və İnfrastruktur”, “Bərabərsizliyin Azaldılması”, “Məsuliyyətli İstehsal və İstehlak”, “Sülh Ədalət və Səmərəli İnstitutlar”, “Məqsədlər Üçün Tərəfdaşlıq” kimi 17 Dayanıqlı

İnkişaf Məqsədləri ilə birbaşa və ya dolaylı yol ilə əlaqəlidir. Tədqiqat Transmilli Şirkətlər və xarici investisiyaların cəlbi ilə əlaqədar qurumlar və ekspertlər tərəfindən, həmçinin bu istiqamətdə araşdırma aparən tədqiqatçılar tərəfindən gələcək tədqiqatlar üçün istifadə edilə bilər.

Açar sözlər: milli iqtisadiyyat, birbaşa xarici investisiya, iqtisadi artım, dayanıqlı inkişaf, transmilli şirkətlər

JEL CODE: A1, E22, F23

Abstract

In this article, the relationship between the economic effects of the activities of Transnational Companies and the Sustainable Development Goals is studied and these effects are explained. The purpose of the research is to find out which Sustainable Development Goals in National Economy the Transnational Companies have the potential to influence. Research methods such as secondary analysis, comparative and systematic analysis, and logical generalization were used during the research. In the study, the economic effects of Transnational Companies in the host and origin countries and the existing theories in this direction are analyzed, the effects that are compatible with the Sustainable Development Goals and those that pose a threat are explained. The economic effects of these institutions in the host countries cover a number of issues, such as economic growth, labor activity, tax and currency flow, monopolization, and technological development, both in positive and negative directions. And these are directly related to the 17 Sustainable Development Goals, such as "Decent Work and Economic Growth", "Industry, Innovation and Infrastructure", "Reduced Inequality", "Responsible Production and Consumption", "Peace, Justice and Strong Institutions", "Partnership for the Goals". or indirectly related. The study can be used for future research by institutions and experts related to the attraction of multinational companies and foreign investments, as well as by researchers conducting research in this direction.

Keywords: national economy, foreign direct investment, economic growth, sustainable development, transnational companies

Giriş

Milli sərhədləri aşaraq fəaliyyət göstərən Transmilli Şirkətlər yarandığı ölkə və ya ölkələr ilə yanaşı ev sahibi ölkələrə bir çox aspektdən güclü təsirlərə malikdir. Bu qurumların iqtisadi, sosial və ekoloji sferada mənfi təsirlər bazlı əməliyyatları dayanıqlı inkişafın təməl sütunları olaraq hesab edilən qeyd olunmuş üç əsas sferanın məhz beynəlxalq biznes fəaliyyətlərinin təyziqinə məruz qaldığını biruzə verir. İqtisadi təsirlər müsbət və mənfi istiqamətdə olmaqla iqtisadi artım, əmək fəaliyyəti, vergi və valyuta axını, inhisarlaşma, texnoloji inkişaf kimi bir sıra məsələləri əhatə edir. Transmilli Şirkətlərin ev sahibi ölkələrdəki sosial təsirlərinə əsasən yoxsulluq və əmək standartları, regionlar arasında qeyri-bərabər inkişaf, sosial bərbərsizliklər, etik və ətraf mühit kimi məsələlər daxildir. Ekoloji Problemlərə gəldikdə isə birbaşa xarici investisiyaların ölkələrdə çirklənməni artırdığına dair “çirklənmə cənnəti” hipotezi və transmilli şirkətlərin İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf təşkilatına üzv olan sənayeləşmiş ölkələrdən qaçma səbəblərinə fokuslanan “sənayə qaçışı” hipotezi mövcuddur (Tayyar, 2021).

Tədqiqatın məqsədi transmilli şirkətlərin dayanıqlı inkişafa təsir etmə potensialında olan iqtisadi effektlərini aşkarlamaq və qruplaşdırmaqdır. Tədqiqatın vəzifələrini isə Transmilli Şirkətlərin müsbət və mənfi iqtisadi təsirlərini qruplaşdırmaq və bu qurumların dayanıqlı inkişaf məqsədləri ilə uzlaşan və risk təşkil edən iqtisadi təsirlərini açıqlamaqdan ibarətdir. Tədqiqatın obyektini milli iqtisadiyyatda transmilli şirkət fəaliyyətlərindən ibarətdir. Tədqiqatın predmeti isə bu fəaliyyətlərin iqtisadi təsirlərini və dayanıqlı inkişafda rolunu əhatə edir. Araşdırma zamanı tədqiqat metodu olaraq ikinci dərəcəli təhlil, müqayisəli və sistemli təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə kimi metodlardan istifadə olunmuşdur.

I. Ev Sahibi Və Mənşə Ölkələrdə Transmilli Şirkətlərin İqtisadi Təsirləri

Transmilli Şirkətlərin inkişaf etməkdə olan ölkələr ilə əlaqəsini açıqlayan əsas iqtisadi cərəyan teoriaları bu şirkətlərin ev sahibi ölkələr ilə əlaqəsindən doğan müsbət təsirlərə daha çox fokuslanmaqdadır. Belə ki, ev sahibi ölkələrdə transmilli şirkətlərin zərərsiz şəkildə arxa planda fəaliyyət göstərərək iqtisadi inkişafa öz töhvəsini verdiyi, heç bir daxili siyasətə qarışmadığı vurğulanır.

Bunun əksi olaraq transmilli şirkətlərin güc balansında tarazlığı pozduğuna diqqət yetirən və investisiyaların ev sahibi ölkəyə təsirinin daha çox mənfi istiqamətli olduğunu qeyd edən tənqidi yanaşmalar da mövcuddur. Burada transmilli şirkətlərin harada yerləşmələrindən asılı olaraq müxtəlif xüsusiyyətlər sərgilədikləri bildirilir. Əsasən yüksək fiziki əmək tələb edən, əməkhaqqı səviyyəsinin aşağı olduğu, xüsusi bilik və yaradıcılıq tələb etməyən işlər bu şirkətlərə ev sahibliyi edən kasıb ölkələrdə, əqli əmək tələb edən, əməkhaqqının yüksək olduğu idarəetmə, marketinq, tədqiqat, maliyyə sahələrinə məxsus işlər daha zəngin ölkələrdə həyata keçirilir. Həmçinin şirkətlərin fəaliyyətlərinin ətraf mühit üçün təhlükə kəsb edən hissələri də əsasən inkişaf etməmiş və ya inkişafda olan regionlarda baş tutur.

Bu perspektiv Transmilli Şirkətlərin asılı kapitalizm sistemini inkişaf etdirdiyini müdafiə edən və bu şirkətlərin asılılığı deyil də ölkələr arasında qeyri-bərabər inkişafı artırdığını iddia edən iki yanaşmanı özündə cəmləyir. Asılılıq mövqeyini müdafiə edənlər birbaşa xarici investisiyaların inkişaf etməkdə olan ölkələrin milli iqtisadiyyatlarına mənfi təsirlərinin müsbət təsirlərdən daha çox olduğunu vurğulayırlar. Ümumən isə mənfi təsirlər aşağıdakı şəkildə qruplaşdırılır:

- Transmilli şəbəkənin bir parçası olmasına rəğmən ölkənin milli iqtisadiyyatına inteqrasiya olmayan və ya zəif inteqrasiya edən iqtisadi strukturların formalaşdırılması;

- Yerli istehsalın güclü rəqabətlə qarşılaşması və istehsal potensialının məhv olması

- Qəribə dərəcələrinin və istehlak adətlərinin ölkə daxilində yayılması

- İnkişaf etməkdə olan ölkələrin aldığı texnologiya və xarici məhsullara asılılığının yüksəlməsi. Hansı ki, bunlar ölkə üçün uyğun olmayan qeyri-bərabər ticarət şərtlərinin altında əldə olunub;

- Tədiyyə balansında böhranların baş verməsi;

- Ölkənin əlverişsiz bazarlara sahib olan ilkin məhsulların istehsalı üzrə ixtisaslaşması problemi (Hansen, 1995).

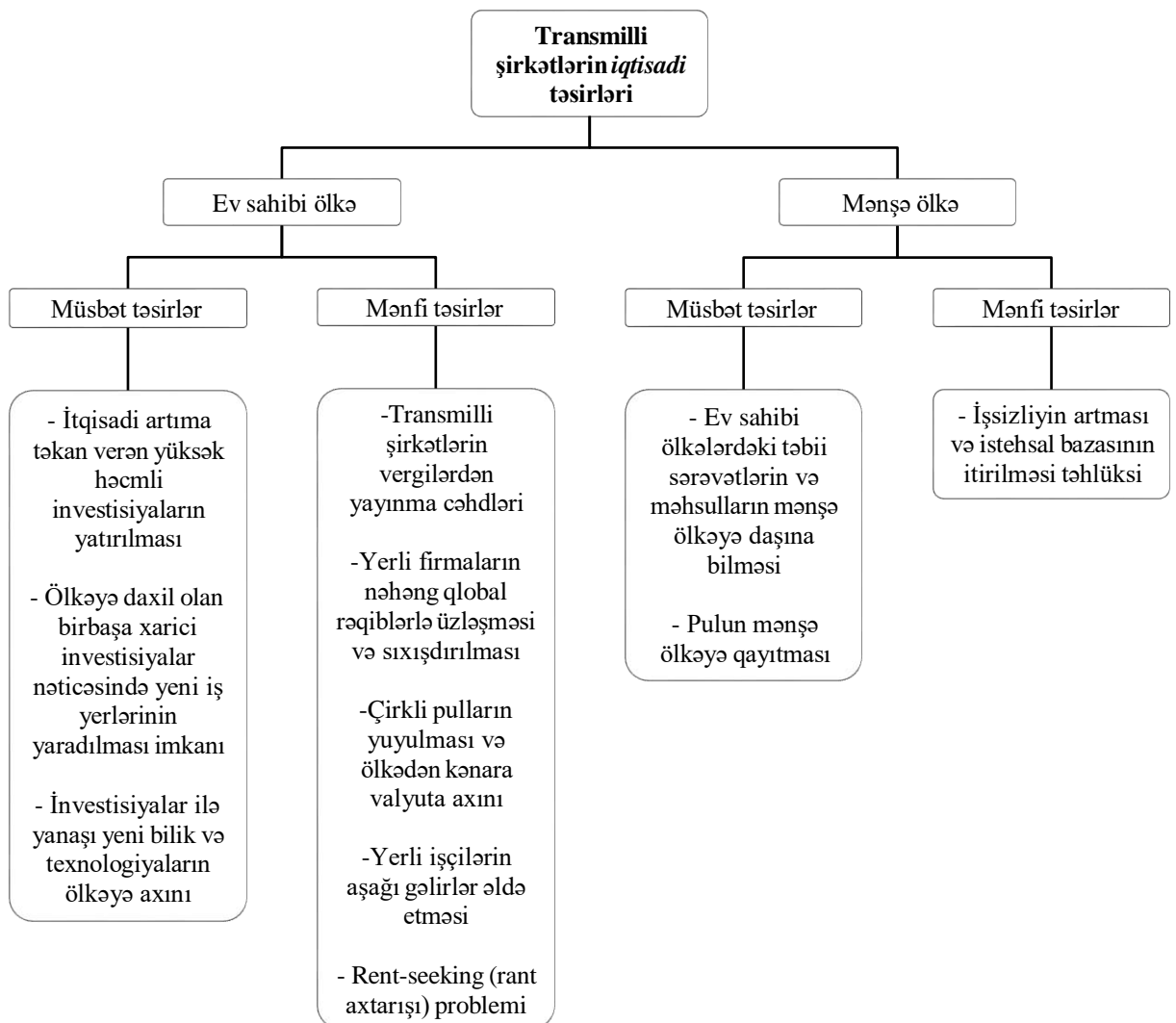
Georgistlər isə qloballaşmadan və ticarətdən yayınmanın bir həll yolu olmadığını müdafiə edərək azad ticarətlə bağlı digər nəzəriyyələrdən fərqli bir ticarət ideyasının tərəfdarıdır. Lakin burada qloballaşma dedikdə qərb mərkəzli qloballaşma nəzərdə tutulmur. Georgist azad ticarətində ticarətin liderləri transmilli şirkətlər və ya bir ya da bir neçə güclü dövlət deyil. Əsasən bir çox milli dövlətlər ticarətin tərəflərini təşkil edir. Georgist azad ticarət nəzəriyyəsi aşağıdakı iki fikrə əsaslanır:

1. Hər kəs təbiət tərəfindən təmin edilən elementlərdən istifadə və fayda əldə etmə hüququna bərabər şəkildə sahib olmalıdır.

2. Hər kəs öz əməyi vasitəsilə istehsal olunan şeylərdən istifadə və fayda əldə etmə barədə özəl haqqa sahib olmalıdır. (Obeng-Odoom, 2023)

Bütün bu nəzəriyyələrə əsasən Transmilli Şirkətlər və birbaşa xarici investisiyalar ilə mənşə ölkələr arasında siyasi-iqtisadi və sosial-ekoloji münasibətləri ümumi şəkildə qruplaşdırma bilirik. Aşağıdakı sxemdə transmilli şirkətlərin fəaliyyətinin ev sahibi və mənşə ölkəsinə müsbət və mənfi istiqamətli iqtisadi təsirləri göstərilmişdir.

Sxem 2: Transmilli şirkətlərin mənşə və ev sahibi ölkələrə iqtisadi təsirləri

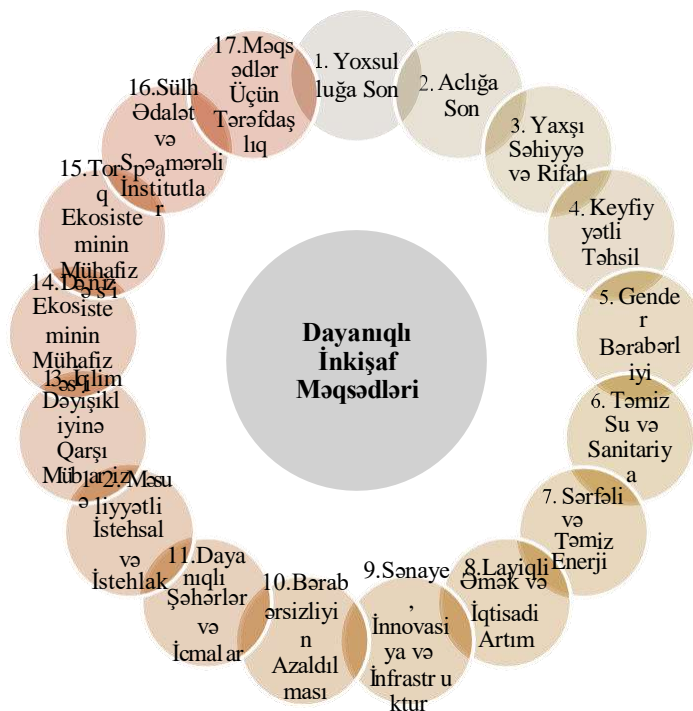
Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Sxemdə “*Mənşə ölkə*” deyildikdə Transmilli Şirkətin qanuni şəkildə qeydiyyatda olduğu və baş ofisinin yerləşdiyi vətəni başa düşülür. Burada bir neçə mənşə ölkəsinin olma ehtimalı da mövcuddur. “*Ev sahibi ölkə*” deyildikdə isə birbaşa xarici investisiyaları qəbul edən ölkə nəzərdə tutulur.

II. Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri və Transmilli Şirkətlərin Milli İqtisadiyyata Təsirləri

Transmilli Şirkətlərin fəaliyyətləri Dayanıqlı İnkişafın təmin edilməsi istiqamətində ciddi təsir gücünə sahibdir. Beləki Dyanıqlı İnkişaf deyildikdə gələcək nəsillərin öz ehtiyaclarını təmin etmələrində problem yaratmayacaq şəkildə, həmçinin planetə ciddi zərər vurmuyacaq formada cari inkişaf və böyümə nəzərdə tutulur. Bu inkişafın dayanıqlılığının qorunması üçün isə iqtisadi, sosial və ekoloji olmaqla 3 istiqamətdə balanslı fəaliyyət həyata keçirilməlidir. Aşağıdakı sxemdə Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri, digər adı ilə Qlobal Məqsədlər əks olunub.

Sxem 2: 17 Dayanıqlı İnkişaf Məqsədi

Mənbə: BMT-nin İnkişaf proqramının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır (<https://www.undp.org/sustainable-development-goals>)

Sxem 2-də qeyd olunan 17 məqsəd 2015-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Assambleyası (UNGA) tərəfindən 2030-cu il üçün Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərini olaraq qəbul edildi. Bu məqsədlər tərkibində yoxsulluq, iqlim dəyişikliyi, biomüxtəlifliyin itirilməsi və sülh də daxil olmaqla bir sıra qlobal çağırışı birləşdirir. Sxemdə öz əksini tapan 17 məqsədin hər birinin

həyata keçirilməsi böyük ölçüdə digər məqsədlərin təmini ilə bağlıdır. Həmçinin sxem 1-də göstərilən təsir dairələrinin bir çoxunun dayanıqlı inkişafın təmin olunması üçün əsas götürülən 17 məqsəd ilə əlaqəli olduğunu görürük.

Tədqiqatın növbəti hissəsində Transmilli Şirkətlərin ev sahibi ölkəyə müsbət və mənfi iqtisadi təsirləri açıqlanaraq hər birinin qarşısında müvafiq Dayanqlı İnkişaf Məqsədləri qeyd olunmuşdur. Bu təsirlərin hər biri uyğun olaraq qeyd olunmuş Dayanqlı İnkişaf Məqsədlərinə də müsbət və mənfi effektlərə sahibdir.

Müsbət Təsirlər:

İqtisadi artıma təkan verən yüksək həcmli investisiyaların yatırılması - 8.Layihəli Əmək və İqtisadi Artım, 9.Sənaye, İnnovasiya və İnfrastruktur, 17.Məqsədlər Üçün Tərəfdaşlıq

Cari ədəbiyyatda Transmilli Şirkətlərin mənfi iqtisadi təsirləri ilə yanaşı iqtisadi inkişafda müsbət istiqamətli rolunu da vurğulayan araşdırmalar mövcuddur. Burada əsasən mövqə transmilli şirkətlərin həyata keçirdiyi birbaşa xarici investisiyaların iqtisadi artıma təkan verməsi ilə bağlıdır. Beləki, bu şirkətlərin maliyyə və fiziki kapital yatırımları vasitəsilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə insanların rifah halını, iqtisadi artımı, iqtisadi fəaliyyəti stimullaşdırması ilə bağlı faktlar göstərilir

1993-2017-ci illəri əhatə edən panel məlumatların təhlilini özündə birləşdirən və 108 ölkənin araşdırıldığı bir tədqiqatda bildirilir ki, birbaşa xarici investisiyalar ilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə maliyyə inkişafı arasında güclü əlaqə var. Beləki onlar qarşılıqlı olaraq bir-birlərini gücləndirir və dolaylı yolla iqtisadi artımı təmin edir (Lestari, Lesmana, Yudaruddin, Y. A., & Yudaruddin, R, 2022).

Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrinin iqtisadiyyatları üzərində aparılan tədqiqatda isə Endogen Böyümə Modelinə referans edən modellərin təhlili zamanı birbaşa xarici investisiyalar, iqtisadiyyat və investisiya artımları arasında statistik əhəmiyyətli əlaqənin mövcudluğu və iqtisadi inkişafın əsas indikatoru kimi birbaşa xarici investisiyaların olduğu müəyyən edilmişdir (Hlavacek & Bal-Domanska, 2016).

Digər bir panel araşdırmada 1970-2004-cü illəri əhatə edən 50 ölkənin məlumatlarından istifadə edilərək əldə olunan empirik tapıntılar xarici birbaşa investisiyaların daxili investisiyaların artımına müsbət təsir etdiyini göstərir (Wang, 2010).

Artıq 30 ildən artıqdır ki, Azərbaycan Respublikasına transmilli şirkətlər vasitəsilə yüksək həcmli birbaşa xarici investisiya axını baş tutur. Bu investisiyaların əksər hissəsi nəhəng neft-qaz şirkətləri tərəfindən yatırılır və neft-qaz sektoruna cəlb olunur. Niderland, Böyük Britaniya, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Türkiyə, Rusiya, ABŞ və s kimi ölkələr investisiyaların əsas mənbəsi olaraq çıxış edir. Pearson Korrelyasiya analizinin nəticələri göstərir ki, Azərbaycanda Birbaşa Xarici İnvestisiya və Ümumi Daxili Məhsul dəyişənləri arasında yüksək səviyyədə, müsbət və əhəmiyyətli əlaqə mövcuddur. Həmçinin Reqrressiya analizi göstərir ki, müstəqil dəyişən olan birbaşa xarici investisiyalar ÜDM-ə müsbət istiqamətdə və güclü səviyyədə mənalı bir təsire sahibdir. Modelin açıqlama gücü olaraq qəbul edilən R kvadratı dəyəri 0.60-dır. Bu o mənaya gəlir ki, Azərbaycan ÜDM-in 60 %-i Birbaşa Xarici İnvestisiyalar tərəfindən açıqlanmaqdadır (Əmiraslanov, 2023).

Mənfi Təsirlər:

Potensial ev sahibi ölkələr ilə transmilli şirkətlər arasındakı qarşılıqlı münasibət müxtəlif faktorlar səbəbilə bir-birindən fərqli formada inkişaf edir. Əgər potensial ev sahibi ölkədə hər hansısa bir Transmilli Şirkətin mənfəətli fəaliyyəti və inkişafı üçün istənilən resurslar yüksək həcmdə mövcuddursa bu zaman şirkət dövlətin şərtləri daha qabarıq olsa belə dövlət ilə öz fəaliyyətlərini razılaşdırmağa meyillidir. Bu resurslara təbii ehtiyatlar, əmək, əlverişli bazarlar və s daxildir. Həmçinin vergilərin səviyyəsi və müxtəlif qanunlar da Transmilli Şirkətlərin ölkədə hansı şəkildə fəaliyyət göstərəcəyini şərtləndirir. Lakin bunlar transmilli şirkətlər ilə səmərəli razılaşmanın əldə olunması üçün kifayət etmir. Yoxsul ölkələrin birbaşa xarici investisiyalara həddindən artıq ehtiyacı ola bilər. Bu fakt onları transmilli şirkətlər ilə dövlətin milli maraqlarına uyğun olmayan şərtlərlə razılaşmağa məcbur edir. Qəribədir ki, bu ölkələrin heç biri uyğunsuz şərtlər altında olsalar belə birbaşa xarici investisiyaları qaçırtmaq istəməzlər. Bəzi hallarda mövcud güc disbalansı tarzalıq halına gəlmə meyillərinə sahib olur. Transmilli şirkətlər öz lehinə olan şərtlər daxilində ölkəyə yatırım etdikdən sonra zamanla ölkədən çıxma xərclərinin baha başa gəlməsi ilə güclərində azalma müşahidə oluna bilər.

Transmilli şirkətlərin vergilərdən yayınma cəhdləri, transfer qiymətqoyma siyasəti - 10.Bərabərsizliyin Azaldılması, 12.Məsuliyyətli İstehsal və İstehlak, 16.Sülh Ədalət və Səmərəli İnstitutlar, 17.Məqsədlər Üçün Tərəfdaşlıq

Şirkətlərin məxsus qurumlar arasında daima ticarət həyata keçirilir və bu ticarət zamanı malların firmadaxili qiymətləri müəyyən olunmalıdır. Bu ticarətdən istifadə edərək xərclərin və mənfəətin müxtəlif ölkələrdəki qurumlara köçürülmə imkanı yaranır. Xərclər adətən yüksək vergili ölkələrə köçürülür. Beləcə xərclər mənfəətdən çıxılır və şirkət daha az və ya heç vergi verməmə imkanından istifadə etmiş olur. Mənfəət isə vergi dərəcələri aşağı və ya heç olmayan ölkələrə köçürülərək yenidən vergilərdən yayınmaq üçün şərait yaranmış olur. Bu prosesin nəticəsində şirkətlər yüksək həcmdə vergidən yayınır, dövlətlər isə vergi gəlirlərindən məhrum olur.

Transmilli Şirkətlərin vergiyə cəlb olunması və vergi cənnətləri mövzusunda Markus Henn tərəfindən aparılan araşdırmada bu şirkətlərin vergiyə cəlb olunmasının olduqca mühüm və çətin məsələ olduğu və hökumətlərin öz milli maraqlarını qoruması üçün vergidən yayınma halları ilə bağlı ciddi mübarizə aparmalı olduğu vurğulanır (Henn, 2013).

“Global Financial Integrity” analitika mərkəzinin məlumatlarına əsasən məlum olur ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrdən 2010-cu ildə qeyri-qanuni şəkildə xaricə çıxan 859 milyard ABŞ dollarının təxminən 80 faizə yaxını birbaşa olaraq transfer qiymətlərindən sui-istifadə prosesinin nəticəsidir (Henn, 2013).

Prem Sikka və Hugh Willmott yazır ki, hökumətlərin bir çoxu ixrac-idxal göstəriciləri, milli gəlir səviyyəsi, tədiyyə balansı və digər buna bənzər məlumatlardan istifadə edərək milli iqtisadiyyatları nəzarətdə saxlamalarına baxmayaraq transmilli şirkətlərin transfer qiymətqoyma siyasəti nəticəsində bu məlumatların təhrifi ilə üzvləşirlər və qarşılarında ciddi problem yaranmış olur. Beləki şirkətlər aşağı vergi yurisdiksiyaları və ya vergi cənnəti kimi adlandırılan bölgələrdən istifadə edərək sənəd işlərini bu bölgələrdə həll edir və beləliklə yeni mal və ya xidmət istehsalına məcbur qalmadan fəaliyyət göstərə bilirlər. Bu isə milli iqtisadiyyatları idarə etmək üçün istifadə olunan statistik məlumatlarda təhriflərə səbəb olur (Sikka & Willmott, 2010).

Yerli firmaların nəhəng global rəqiblərlə üzləşməsi və sıxışdırılması - 10.Bərabərsizliyin Azaldılması, 16.Sülh Ədalət və Səmərəli İnstitutlar

Birbaşa xarici investisiyaların ev sahibi ölkənin ixracına təsirini araşdıran bir meta analizdə birbaşa xarici investisiyalarının ixrac effektlərinin müsbət olduğu nəticəsi əldə olunub, lakin bu da qeyd olunur ki, bxi-lərin ixrac təsirləri müsbət olsa da iqtisadiyyatın digər sahələrində həm müsbət, həm də mənfi ola biləcək müxtəlif təsirləri diqqətdən qaçmamalıdır. Belə ki, Transmilli Şirkətlər yerli bazarlarda elə yerləşə bilir ki, inhisarlaşma baş verir. Nəticədə yerli sərmayələr sıxışdırılaraq yerli firmaların böyümələri əngəllənə bilir (Kastratović, 2020).

Çirkli pulların yuyulması və ölkədən kənara valyuta axını - 12.Məsuliyyətli İstehsal və İstehlak, 16.Sülh Ədalət və Səmərəli İnstitutlar, 17.Məqsədlər Üçün Tərəfdaşlıq

Çirkli pulların yuyulması prosesi, qanunvericilik və ya sistemlərin birbaşa və ya dolayı yollarla manipulyasiya edilməsi sadəcə fiziki şəxslər tərəfindən deyil, həmçinin hüquqi firmalar, qurumlar və onların vəzifəli şəxsləri tərəfindən də həyata keçirilir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin daxilində transmilli şirkətlərin vergidən yayınma halları ilə birləşərək qeyri-qanuni pulların yuyulması problemi hal hazırda gündəmədir. Yüksək həcmli qeyri-qanuni maliyyə axınları sərvəti yüksək vergilərə sahib olan ölkələrdən aşağı vergi yurisdiksiyalarının keçərli olduğu ölkələrə transfer edir (Isolauri & Ameer, 2022). Bununla əlaqədar empirik nümunə olaraq Azərbaycanda “McDonald’s Azərbaycan” QSC-nin valyuta tənzi mi qaydalarını pozduğu üçün cərimələnməsi halını göstərə bilərik. Şirkət bağlı İnzibat Xətlər Məcəlləsinin 430.4-cü maddəsinə əsasən Mərkəzi Bank tərəfindən protokol tərtib edilib.

“...Müddəanın tələblərinə əsasən, şirkət xidmət almaq üçün avans yolu ilə ölkə xaricinə valyuta çıxarıb. Lakin hər hansı xidmət almayıb və həmin valyuta ölkəyə geri qaytarılmayıb...”
(<https://iqtisadiyyat.az/az/post/mcdonalds-azerbaycan-valyutani-olkeye-qaytarmadigi-ucun-cerimelendi-108537>)

Rent-seeking (rant axtarışı) problemi - 3.Yaxşı Səhiyyə və Rifah, 10.Bərabərsizliyin Azaldılması, 16.Sülh Ədalət və Səmərəli İnstitutlar

Rent axtarışı sərvət yaratmaq əvəzinə hər hansısa bir iqtisadi proses baş verən zaman oradan qazanc əldə etmək üçün sosial və siyasi muhiti manipulyasiya etmədir. Rent axtarışının rüşvət alma, kartelləşmə, lobbicilik kimi müxtəlif növləri mövcuddur.

Əczaçılıq sənayesində olan transmilli şirkətlər güclü lobbicilik fəaliyyətləri ilə bilinirlər. Bu sayədə rahatlıqla dərman istehsalında inhisarlaşa və bahalı dərmanların ticarətini dəstəkləyən razılaşmaları qüvəyə mindirirə bilirlər. Bu razılaşmalardan biri də 1995-ci ildə Uruqvay Raundunda imzalanan əqli mülkiyyətlə bağlı razılaşma idi. Bu razılaşma əczaçılıq lobbisi tərəfindən dəstəklənirdi və inkişaf etməkdə olan ölkələr razılaşma həyata keçirilməyə başladıqdan sonra bahalı dərman satışlarının genişlənməsi üçün imza atdıqlarının fərqinə vardılar. 2000-ci illərdə Cənubi Afrikada HİV/AİDS yüksək şəkildə yayılmağa başlamışdı və dərmanların əldə olunması ilə bağlı ciddi problemlər yaşanırdı. Hindistanın dərman şirkəti olan CIPLA Cənubi Afrikanı lazımı dərmanlara təmin etməyi təklif etdi. Şirkət digər nəhəng dərman firmalarından olduqca aşağı məbləğ ilə təklifi gerçəkləşdirmişdi. Cənubi Afrikanın Müalicə Fəaliyyəti Kampaniyası hərəkətə keçdi və yeni qanun qəbul edilərək aşağı qiymətli dərmanların idxalına razılıq verildi. Lakin 2001-ci ildə onlarla beynəlxalq əczaçılıq korporasiyası bu qərarı ləğv etdirmək üçün məhkəməyə müraciət etdi. Daha sonra güclü ictimai qınaqla üzləşən

korporasiyalar məhkəmə müraciətlərini geri çəkdilər. Buna baxmayaraq bu şirkətlər hələ də ölkələrin dərmanları əldə etmə imkanlarını məhdudlaşdıran qanunları qəbul etmələri üçün təzyiqlərini davam etdirirlər (Green, 2016).

Nəticə

Transmilli Şirkətlərin iqtisadi, sosial və ekoloji sferada mənfəət bazlı əməliyyatları dayanıqlı inkişafın təməl sütunları olaraq hesab edilən bu üç əsas sferanın məhz beynəlxalq biznes fəaliyyətlərinin təyziqinə məruz qaldığını biruzə verir. Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri ilə əlaqəsi olan, özündə Dayanıqlı İnkişafa təsir etmə potensialı daşıyan iqtisadi təsirləri aşağıdakı şəkildə sıralamaq mümkündür:

Müsbət iqtisadi təsirlər:

- Yüksək həcmli investisiyalar cəlb olunması nəticəsində iqtisadi artımın təmin olunması və yeni iş yerlərinin yaradılması imkanı;

- İntestisiyalar ilə yanaşı yeni bilik və texnologiyaların ölkəyə axını

Mənfi iqtisadi təsirlər:

- Transmilli Şirkətlərin vergilərdən yayınma cəhdləri, transfer qiymətdəyişmə siyasəti;

- Yerli firmaların nəhəng global rəqiblərlə üzləşməsi və sıxışdırılması

- Rent-seeking (rent axtarışı) problemi

- Yerli işçilərin aşağı əməkhaqqı ilə işlərə cəlb olunması

- Çirkli pulların yuyulması və ölkədən kənara valyuta axını

Dayanıqlı İnkişafın təmin olunması istiqamətində Transmilli Şirkətlərin dəstəkləyici potensialı mövcuddur, lakin bu qurumların iqtisadi, sosial və ekoloji cəhətdən dağıdıcı tərəfləri nəzərə alınmadığı təqdirdə Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri qarşısında ciddi səviyyədə təhlükənin mövcud olaraq qalacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Green, Duncan, 'Transnational Corporations as Drivers and Targets of Change', *How Change Happens* (Oxford, 2016; online edn, Oxford Academic, 20 Oct. 2016),

2. Henn, M. (2013). *Tax havens and the taxation of transnational corporations*. Friedrich-Ebert-Stiftung.

3. Hansen, M. W. (1995). *Theories of Transnational Corporations, Environment and Development: A Review of the Four Dominant Perspectives*. Department of Intercultural Communication and Management, Copenhagen Business School. Working Paper / Intercultural Communication and Management No. 5

4. Hlavacek, P., & Bal-Domanska, B. (2016). Impact of foreign direct investment on economic growth in Central and Eastern European countries. *Engineering Economics*, 27(3), 294-303.

5. Isolauri, E. A., & Ameer, I. (2022). Money laundering as a transnational business phenomenon: a systematic review and future agenda. *Critical Perspectives on International Business*, 19(3), 426-468.

6. Kastratović, R. (2020). The impact of foreign direct investment on host country exports: A

meta-analysis. *The World Economy*, 43(12), 3142-3183.

7. Lestari, D., Lesmana, D., Yudaruddin, Y. A., & Yudaruddin, R. (2022). The impact of financial development and corruption on foreign direct investment in developing countries. *Investment Management and Financial Innovations*, 19(2), 211-220

8. Obeng-Odoom, F. (2023). Rethinking development economics: Problems and prospects of Georgist political economy. *Review of Political Economy*, 35(1), 316-333.

9. Sikka, P., & Willmott, H. (2010). The dark side of transfer pricing: Its role in tax avoidance and wealth retentiveness. *Critical perspectives on accounting*, 21(4), 342-356.

10. Tayyar, A. E. (2021). Doğrudan Yabancı Sermaye Çıkışları Ve Çevresel Kirlilik: Türkiye İçin Saklı Eşbütünleşme Analizi. *Pearson Journal*, 6(11), 165-182.

11. Wang, M. (2010). Foreign direct investment and domestic investment in the host country: evidence from panel study. *Applied Economics*, 42(29), 3711-3721.

10. Əmiraslanov X. (2024) Birbaşa Xarici İnvestisiyaların İqtisadi Artıma Təsirinin Təhlili – Azərbaycan Nümunəsində. *CONFERENCE PROCEEDINGS BOOK, VI. INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF ECONOMICS AND MANAGEMENT RESEARCHERS*, 1895- 1903

11. <https://iqtisadiyyat.az/az/post/mcdonalds-azerbaycan-valyutani-olkeye-qaytarmadigi-ucun-cerimelendi-108537>

12. <https://www.undp.org/sustainable-development-goals>

**Azərbaycan Respublikasında Eko-İqtisadi Sistemdə
Davamlı Regional İnkişaf Strategiyası modelinin**

**formalaşdırılması istiqamətləri
Babayev Maqsud Rüstəm oğlu**

Coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Dövlət Universiteti

magsudbabayev52@gmail.com

Orcid id: 0009-0000-2445-5163

Məhərrəmova Xatirə Cahangir qızı

Coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

xatira.maharramova65@gmail.com

Orcid id: 0000-0001-7062-1097

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan Respublikasında ümumidaxili məhsulun, milli gəlirin resurs tutumluluğunun yüksək olması, məhsul vahidi istehsalına daha çox təbii resurslarının sərf olunması, eyni zamanda sənaye kompleksində resurs istifadəsinin xüsusi çəkisinin həddindən artıq yüksək göstərici ilə xarakterizə olunması hərtərəfli təhlil olunmuşdur.

Təhlil nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, bunun əsas səbəbi hazırkı vaxta qədər respublikada eko-iqtisadi sistemdə optimalaşdırma kriteriyalarının müəyyənləşdirilməməsi və global iqlim dəyişmələri şəraitində onların düzgün qiymətləndirilməməsinin problem olaraq qalmasıdır. Problemin kəskin xarakter aldığı nəzərə alaraq tərəfimizdən ilk dəfə olaraq eko-iqtisadi sistemdə davamlı regional inkişaf strategiyasının optimal modeli qurulmuş və onun hər bir elementi üçün kriteriyalar müəyyənləşdirilmişdir. Mövcud vəziyyəti nəzərə alaraq respublikanın eko-iqtisadi sistemdə davamlı regional inkişaf strategiyasının optimallıq modelinin qurulmasının təmin olunması məqsədi ilə tərəfimizdən 2025-ci proqnoz dövrü üçün su strategiyasının başlıca optimallıq hədəfləri müəyyənləşdirilmiş və onun gözlənilən nəticələri hesablanmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, proqnozlaşdırılan müddətdə ümumi daxili məhsulun su tutumluluğunun 50% və ya 2021-ci ildəki 113,4 m³ /AZN-dən 105,5 m³ /AZN qədər azaldılması, müvafiq olaraq sənayedə istifadə olunan suyun tərkibində dövrü və ardıcıl istifadə olunan suyun xüsusi çəkisinin 52%-dən 75 % qədər artırılması, qanunauyğun olaraq gələcəkdə regionun su təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün real resurs imkanları, həmçinin su resurslarının antropogen təsirlər nəticəsində çirklənməsinin qarşısının alınması üçün işə əlverişli mühit formalaşdırılacağı əsas nəticə kimi müəyyənləşdirilmişdir.

Açar sözlər : Eko-iqtisadi sistem, ÜDM- ümumi daxili məhsul, su tutumluluğu, optimallıq kriteriyaları, davamlı regional inkişaf, optimallıq modeli, inkişaf strategiyası

Abstract

In the article, the high resource intensity of the gross domestic product and national income in the Republic of Azerbaijan, the use of more natural resources to produce a unit of output, as well as the fact that the proportion of resource use in the industrial complex is characterized by an extremely high rate, were comprehensively analyzed.

As a result of the analysis, it was established that the main reason for this is that the optimization criteria in the ecological and economic system of the republic have not yet been determined, and their incorrect assessment remains a problem in the global climate. changes.

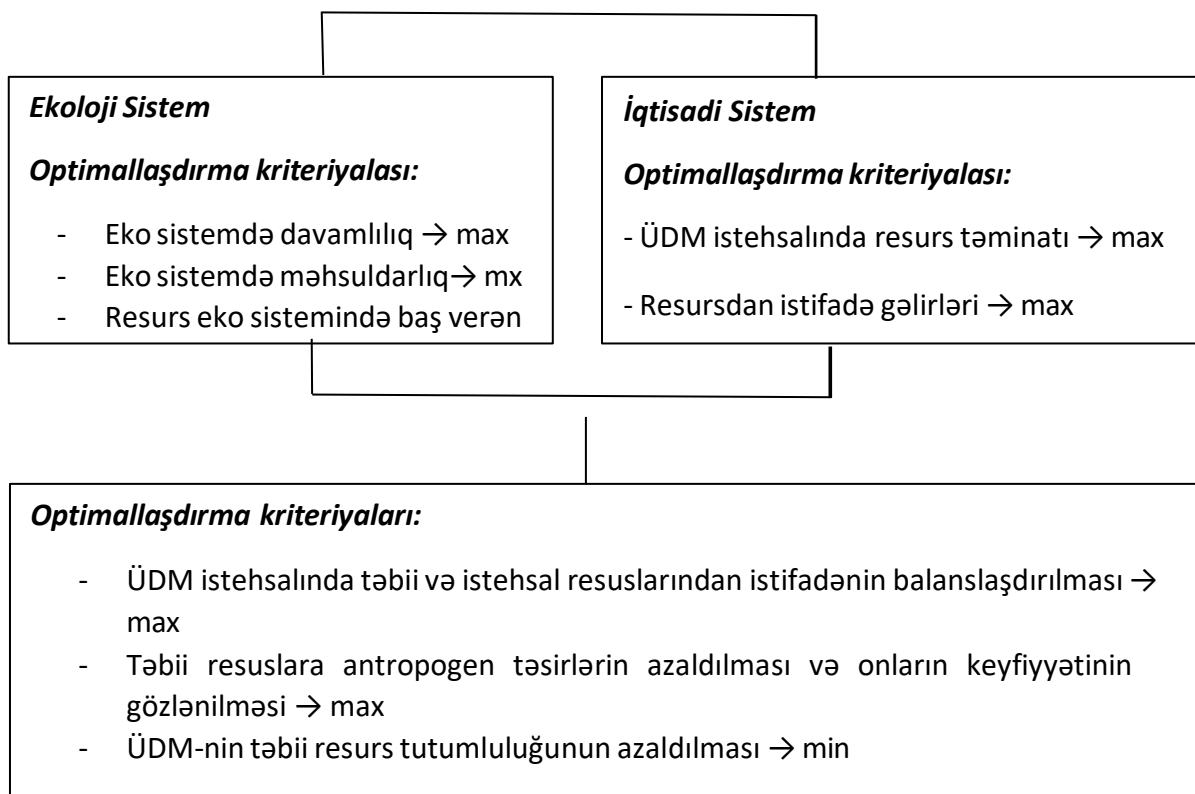
Taking into account the severity of the problem, for the first time an optimal model of a strategy for sustainable regional development in the ecological-economic system was created and criteria were determined for each of its elements. Taking into account the current situation, in order to provide a model for the optimality of the strategy for sustainable regional development in the ecological and economic system of the republic, we have identified the main target indicators for the optimality of the water strategy for the forecast period of 2025 and calculated its expected results.

Keywords: Eco-economic system, GDP - gross domestic product, water capacity, optimality criteria, sustainable regional development, optimality model, development strategy.

It should be noted that during the forecast period, the water intensity of the gross domestic product will decrease by 50% or from 113.4 m³/AZN in 2021 to 105.5 m³/AZN, accordingly, the share of periodically and constantly used water in the increase in water use in industry from 52% to 75% as a result, the real resource capabilities of ensuring water security of the region in the future are determined as the main result, as well as the creation of a favorable environment to prevent pollution of water resources as a result of anthropogenic impact.

Azərbaycan Respublikasında ümumidaxili məhsulun, milli gəlirin resurs tutumluluğunun yüksək olması, məhsul vahidi istehsalına daha çox təbii resurslarının sərf olunması, eyni zamanda sənaye kompleksində resurs istifadəsinin xüsusi çəkisinin həddindən artıq yüksək göstərici ilə xarakterizə olunmasıdır. Bunun əsas səbəbi hazırkı vaxta qədər respublikada eko-iqtisadi sistemdə optimallaşdırma kriteriyalarının müəyyənləşdirilməməsi və qlobal iqlim dəyişmələri şəraitində onların düzgün qiymətləndirilməməsinin problem olaraq qalmasıdır. Problemin kəskin xarakter aldığına nəzərə alaraq tərəfimizdən ilk dəfə olaraq eko-iqtisadi sistemdə davamlı regional inkişaf strategiyasının optimal modeli qurulmuş və onun hər bir elementi üçün kriteriyalar müəyyənləşdirilmişdir (Model 1).

Eko-iqtisadi Sistem

Model 1. Regional davamlı inkişaf şəraitində eko-iqtisadi sistemdə təbii resurslardan istifadənin optimallıq modeli

Optimallıq modelindən göründüyü kimi eko-iqtisadi sistemdə iqtisadi inkişaf, təbiətlə cəmiyyətin balanslaşdırılmış maraqlarını təmin etməklə, təbii resurslardan səmərəli istifadə kriteriyaları üçün zəruri optimallığı təmin edir. Ətraf mühitə texnogen təsir azalmaqla, onun özünü bərpa prosesini və assimilyasiya potensialını artırmağa kömək edir. Bu optimallıq modeli hər şeydən əvvəl istehsal və təbii mühit balansınının maksimallığını, eyni zamanda istehsalın təbii resurs tutumluluğunun minimallıq kriteriasını təmin etməklə, yüksək maksimal iqtisadi səmərə əldə etməyə imkan verir [8-9].

Lakin, Azərbaycan Respublikasında problemin, daha doğrusu eko-iqtisadi sistemdə optimallığın təmin olunmaması, ümumdaxili məhsulun, milli gəlirin resurs tutumluluğunun yüksək olması, məhsul vahidi istehsalına daha çox təbii resursların sərf olunması, eyni zamanda sənaye kompleksində resurs istifadəsinin xüsusi çəkisinin həddindən artıq yüksək göstərici ilə xarakterizə olunması kimi əks göstəricilərin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Bunu respublikada su ehtiyatlarından istifadə tendensiyasında daha aydın görmək mümkündür. [1-2-3].

Belə ki, hazırkı şəraitdə iqtisadiyyatın su qıtlığı ilə üzləşdiyi, hər kv.km. əraziyə və adambaşına düşən su ehtiyatlarının ən aşağı göstəricisi ilə seçilən respublikada (107 və 1,0 min m³) ÜDM 1000 \$ üçün su mənbələrindən 286 m³ su götürüldüyü halda, Rusiyada bu göstərici müvafiq olaraq 44 m³, Qazaxstanda 182 m³ olmuşdur. Təhlil materialları göstərir ki, Azərbaycanda ÜDM məhsulun 1000\$ üçün Rusiyaya Federasiyasına nisbətdə su mənbələrindən 6,5, Qazaxstana nisbətdə isə 1,6 dəfədən çox su götürülür, nəticə ehtibarı ilə su mənbələrinə atılan çirkli suyun

miqdarı da qanunauyğun olaraq artır və respublika bərpa olunan su ehtiyatının 30- 35%-dən çoxunun istehsala cəlb etmək məcburiyyəti ilə üzləşir. Müqayisə üçün qeyd olunmalıdır ki, su ehtiyatları ilə yaxşı təmin olunmuş Rusiya Federasiyasında bərpa olunan su ehtiyatının ancaq 4%-dən bir qədər çox hissəsi istehsala cəlb olunur [6 -7].

Davamlı inkişaf mühitində resursa münasibətdə eko-iqtisadi səmərəliliyin təmin olunmaması, ardıcıl, təkrar dövrü su təchizat sisteminin zəif olması, texnologiyanın texnogen xarakteri və daxili şəbəkədə su itkilərinin çox olması açıq-aydın eko-iqtisadi sistemdə optimallıq kriteriyalarının təmin olunmamasında özünü biruzə verir. Sənaye və kənd təsərrüfatı sahələrində də məhsul vahidinə resurs sərfində eyni mənzərə müşahidə olunur [4-5].

Mövcud vəziyyəti nəzərə alaraq regionun davamlı regional inkişaf strategiyasında su təhlükəsizliyinin təmin olunması məqsədi ilə tərəfimizdən 2025-ci proqnoz dövrü üçün su strategiyasının başlıca optimallıq hədəfləri müəyyənləşdirilmiş və onun gözlənilən nəticələri hesablanmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, proqnozlaşdırılan müddətdə ümumi daxili məhsulun su tutumluluğunun 50% və ya 2023-cü ildəki 113,4 m³ /AZN-dən, 105,5 m³ /AZN qədər azaldılması, müvafiq olaraq sənayedə istifadə olunan suyun tərkibində dövrü və ardıcıl istifadə olunan suyun xüsusi çəkisinin 52%-dən 75 % qədər artırılması, qanunauyğun olaraq axıntı suları ilə su hövzələrinə daxil olan çirkləndiricilərin miqdarının isə 618 min.ton /ildən 255 min ton/ilə çatdırılması strategiyanın başlıca hədəfləri kimi müəyyənləşdirilərək, gələcəkdə regionun su təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün real resurs imkanları, həmçinin su resurslarının antropogen təsirlər nəticəsində çirklənməsinin qarşısının alınması üçün isə əlverişli mühit formalaşdırılacaqdır (cədvəl 1.)

Cədvəl 1.

Azərbaycan Respublikasının su strategiyasının başlıca optimallıq hədəflərinin 2025-ci il üçün əsas proqnoz göstəriciləri (gözlənilən nəticələr)

Göstəricilər	Göstəricilərin 2023-ci il qiymətləri	Göstəricilərin 2025-ci il üçün hesablanmış proqnoz qiymətləri	2021-ci ilə nisbətə 2025-ci ildə azalmanın və artımın proqnozlaşdırılan optimal göstəriciləri
UDM su tutumluluğu m ³ / min AZN	113,4	105,0	azalma 93%
Sudan istifadə səmərəliliyinin dəyişməsi, ABŞ dolları/m ³	4,45	3,25	azalma 73%
Su yükünün səviyyəsi: götürülmüş şirin suyun mövcud şirin su ehtiyatlarında xüsusi çəkisi, faizlə %	57,4	45,5	azalma 79%
Nəql zamanı itirilən suyun illik miqdarı km ³ / il	3,2	2,5	azalma 78%

Axıntı suyunun tərkibində çirkli (təmizlənməmiş) suların xüsusi çəkisi, %-lə ..	4,4	2,8	azalma 64%
Axıntı suları ilə su hövzələrinə daxil olan çirkləndiricilərin miqdarı min.ton /il..	618,0	255,0	azalma 43%
Sənayedə istifadə olunan suyun tərkibində dövrü və ardıcıl istifadə olunan suyun xüsusi çəkisi , %-lə..	52,0	75,0	artım 1,4 dəfə

Qeyd: Cədvəl Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin “Azərbaycanda Ətraf Mühit” Bakı- 2023

Statistika Məcmuəsi əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuş və optimallıq kriteriyaları hesablanmışdır.

Azərbaycan regionunda su ehtiyatlarından səmərəli istifadə optimallığının və inteqral idarəetmənin həlli məqsədi ilə aşağıdakıların qısa zaman müddətində həyata keçirilməsi əsas inkişaf istiqaməti və qarşıda duran başlıca vəzifə kimi müəyyənləşdirilməlidir:

-respublikanın ümumi su ehtiyatlarının və onların mənbələrinin dəqiqləşdirilərək inventarlaşdırılması, ekoloji-iqtisadi baxımdan qiymətləndirilməsi və yeni su mənbələri ilə əlaqədar tədbirlərin həyata keçirilməsi;

-ayrı-ayrı iqtisadi rayonlar üzrə əkin sahələrinin suya olan tələbatının mövcud və yaxın dövr və gələcək perspektivlər üçün dəqiqləşdirilmiş variantının müəyyən olunması, eyni zamanda buna uyğun olaraq su təsərrüfatı balansının hazırlanması;

-su ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunması, onların çirklənmədən mühafizəsi, kənd təsərrüfatında istifadə zamanı su itkilərinin təsərrüfatlararası şəbəkədə minimuma endirilməsi üçün tədbirlərin görülməsi və bu sahədə tənzimlənmə mexanizminin hazırlanıb həyata keçirilməsi;

- əkinçilikdə əsas suvarma üsulu kimi ənənəvi “səthi suvarma” və ya “selləmə suvarması” metodlarının “damla suvarma” və “yağmurlama suvarma” kimi suya qənaət edən müasir suvarma üsullarının tətbiqi ilə əvəz olunması və ya onların xüsusi çəkisinin suvarılan əkin sahələrində artırılması üçün tədbirlərin görülməsi;

-əhalinin yüksək keyfiyyətli içməli su təchizatının təmin edilməsi və yeraltı su ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunmaqla əhalinin tranzit su təchizat mənbələrindən təcrid olunması;

-kollektor-drenaj sistemlərinin bərpa olunması və suvarılan torpaq potensialından istifadənin yaxşılaşdırılması;

-müşahidə olunan su qıtlığının aradan qaldırılması, torpaq örtülü suvarma kanallarının beton örtüyə keçirilməsi, yeni mütərəqqi suvarma metodlarından istifadə olunması;

-kollektor-drenaj sularından təkrar istifadə olunma imkanlarının öyrənilməsi, tətbiqi və yeni əsaslandırılmış suvarma normalarının işlənilib hazırlanması;

-suvarma zonasını əhatə edən Kür-Araz hövzəsində torpaqların təkrar şoranlaşmasına qarşı mübarizə tədbirlərinin gücləndirilməsi, suvarma zamanı su itkilərinin minimum səviyyəsinin təmin olunması;

-bütün sahələrdə su itkilərinin minimuma endirilməsi ilə əlaqədar kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi, kollektor-drenaj sularından və təmizləyici sistemlərdə təmizlənmiş tullantı sularından təkrar istifadə olunmasının genişləndirilməsi;

-sənaye kompleksində təmiz içməli su sərfinin xüsusi çəkisinin azaldılması və ayrı-ayrı sahələrdə təkrar-dövrü və ardıcıl su təchizatının imkanlarından istifadə olunması;

-tranzit axınlarla əlaqədar Cənubi Qafqazda vahid regional konsensimun əldə olunması və vahid hüquqi statuslu regional təşkilatın təsis olunmasına nail olunması.

- hazırkı şəraitdə eko-iqtisadi sistemdə: iqtisadi sistem üçün optimallaşdırmanın əsas kriteriyalarının ÜDM istehsalının və milli gəlirin maksimallığının xərclərin və tullantı axınının minimallığı prinsipi əsasında təmin edilməsi;

- optimallığın ekoloji sistem üçün isə əsas prinsipini sabit məhsul istehsalının ekosistemin maksimal davamlılığı və antropogen təsirlərin minimallığının təmin edilməsi əsas götürülməklə müəyyən olunmalıdır;

- eko-iqtisadi sistemdə yalnız yuxarıda göstərilən əsas kriteriya prinsipləri gözlənilməklə su ehtiyatlarından səmərəli istifadə optimallığının təmin edilməsi və respublikanın təsərrüfat kompleksində su qıtlığının aradan qaldırılması mümkün strateji istiqamət kimi qəbul olunmalıdır;

Qeyd olunan tədbirlərin həyata keçirilməsi, yaxın perspektivdə daima su qıtlığına məruz qalan Azərbaycan Respublikasında su ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunmasına, inteqral idarəetmə probleminin həllinə və dayanıqlı su təchizatına nail olunması sahəsində hələdici irəliləyişin əldə olunmasına imkan verəcəkdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. M.R.Babayev.Azərbaycanın su ehtiyatları: səmərəli istifadə və inteqral idarə olunma problemi. Elmi-Praktiki Konfransın Materialları, Bakı, 18-19 fevral 2015-ci il, səh 42-44.
2. М.Р.Бабаев.Экономические проблемы использования и охраны водных ресурсов в Азербайджанской ССР, Аз НИИНТИ- Баку-1989, 28 с.
3. M.R.Babayev “Dayanıqlı ekoinkişaf modeli: su təchizatı və tullantı sularının idarə olunmasının əsas istiqamətləri”. Su Problemləri Elm və Texnologiyalar, Beynəlxalq Resenziyalı Elmi Jurnal, № 2, 2015, 135 s.
5. Qurbanzadə A.A.Ekologiya : sosial və iqtisadi əsasları. Bakı, Elm,2010, 368 s.
6. Рустамов С.Г., Кашкай Р.М. Водный баланс Азербайджана. Баку, Елм, 1978, 250 с.
7. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin “Azərbaycanda Ətraf Mühit “

Statistika Məcmuəsi. Bakı- 2021 , Bakı- 2022 138 c.

8. Холина В. Н. Основы экономики природопользования: учебник для вузов / Питер, 2005.- 672 с.
9. Колесников С.И. Экологические основы природопользования: учеб. пособие / М, : ИКЦ « MapT», 2005. – 132 с.

Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial maddi rifahı: işsizlik və yoxsulluq səviyyəsinin müəyyən olunması

baş müəllim Adıgözəlova Günel Rüstəm qızı

adigozelli.87@mail.ru

Xülasə

Azərbaycan Respublikasının sosial təminat sistemi 90-cı illərdən qurulma proseslərinə başlasa da, sonrakı illərdə, xüsusilə cənab prezident İlham Əliyevin dönəmində qəbul olunan inkişaf proqramları nəticəsində yeni bir dönəmə başladı. Nəzərə alsaq ki, bu dövəmdə əsas üstünlük insan kapitalının, xüsusilə qeyri- neft sektorunun dirçəlməsinə yönəlmişdir, o zaman gələcəyə aid daha konkret nəticələrdən danışmaq olar.

***Açar sözlər:** Sosial dövlət, sosial rifah, istehsal resursları, sosial ədalət, hədəf, vətəndaş*

Summary

Although the social security system of the Republic of Azerbaijan started its construction processes in the 90s, a new era began in the following years, especially as a result of the development programs adopted during the era of Mr. President Ilham Aliyev. If we take into account that the main priority in this period is focused on the revival of human capital, especially the non-oil sector, then we can talk about more concrete results for the future.

***Key words:** Social state, social welfare, production resources, social justice, goal, citizen*

Dövlətin əsas formalaşma istiqamətlərindən hesab olunan əhalinin sosial müdafiəsini təşkil etmək, maddi nemətlərin ədalətli bölgüsünü təmin etmək, daxili siyasətin sosial yönümlülüyünü ön planda saxlamaq, vətəndaşların sosial rifah halını daim yaxşılaşdırmaq daim diqqət mərkəzindəki məsələlərdəndir. İnkişaf etmiş, yaxud inkişaf etməkdə olan dövlətlərin bir çoxu sosial rifah dövlət qurmağı əsas hədəf kimi qarşısına məqsəd qoymuşdur.

Ümummilli Lider Heydər Əliyev Azərbaycan dövlətinin əsas inkişaf məqsədlərindən biri kimi əhalinin sosial rifah halını ən yüksək səviyyəyə çatdırmaq, dünyanın inkişaf etmiş dövlətinə çevrilək, sosial rifah dövləti səviyyəsinə yüksəlmək üçün böyük bir kursun başlanğıcını qoymuşdur. Sosial dövlət anlayışı dedikdə inkişaf etmiş, sosial ədalət təmin olunmuş, maddi sərvətlər, nemətlər, istehsal resursları qanun daxilində hamıya əlçatan olan və hər bir vətəndaşın

layiqli həyat şəraiti əldə etməsinə təminat verən hüquqi, demokratik, müasir ictimai-siyasi sistem başa düşülsə də, sosial dövlət anlayışı ilk dəfə 1850-ci ildə alman alimi Lorenc fon Şteyn tərəfindən hazırlanmışdır. Lorensə görə sosial dövlət bütün siniflərə, eləcə də hər bir vətəndaşa bərabər hüquq və imkanlar yaradan dövlətdir. Belə dövlətdə hökumət bütün vətəndaşların iqtisadi və ictimai inkişafına siyasi, hüquqi, iqtisadi dəstək verməlidir. Bu ideyanı daha da inkişaf etdirən digər alman alimi H.Heller "Sosial - hüquqi dövlət" anlayışını siyasi arenaya daxil etmişdir.

Azərbaycan Respublikasında işsizlik və yoxsulluq problemi ən əsas problemlərdən biri sayılır. Eyni zamanda qeyd etməliyə ki, bu ölkənin əsas problemlərindən biri olmaqla, həm də bəşəriyyətin ən qlobal məsələlərindən də hesab olunur. Bu baxımdan hər zaman problemin həlli yolları, inkişaf istiqamətləri araşdırılan mövzulardan hesab olunur. Son illərdə aparılan regional inkişaf proqramları, sosial yardım proqramları, inkişaf istiqamətləri göstərilən işlərə ən yaxşı nümunədi. Qloballaşma kontekstində mövcud durumu dəyərləndirərkən qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası bu durumu ən yaxşı həll etmək gücünə, potensialına malik ölkələrdəndir. Xüsusən Cənab prezidentin hakimiyyətinin ilk illərindən başlayaraq, aparılan bu davamlı inkişaf kursu get gedə daha da dayanıqlı formaya düşür və hələ də davam etməkdədir.

Son illərin tədqiqatları onu göstərir ki, yoxsulluğun azaldılması, əhalinin sosial maddi rifahının gücləndirilməsi daha çox güclü iqtisadi artım, maaşların artması və uğurlu sosial müdafiə tədbirləri sayəsində mümkün olmuşdur. Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) qeyd edir ki, yoxsulluğun azaldılması tikinti və xidmət sənayesində yüksək məbləğdə dövlət vəsaitlərinin xərclənməsi sayəsində mümkün olmuşdur. Sosial müdafiə indeksi (SPI) 2005-ci ildə 0.174-dən 2009-cu ildə 0.187-ə çatmışdır. Bu əsasən sosial sığorta və yardımın genişlənməsi sayəsində mümkün olmuşdur.

Yoxsulluq ölkənin inkişaf tempinə əsaslanaraq, mütləq və nisbi olur. Dövlət Statistika Komitəsinə əsasən, 2012-ci ildə Azərbaycan əhalisinin 5.0%-i ölkə üzrə yoxsulluq həddindən aşağıda yaşayır. Yoxsulluq həddində ciddi eniş 2001-ci ildə 49%-dən 2005-ci ildə 29.3%-ə, 2009-cu ildə 10.9%-ə, 2013-ci ildə isə 5.0%-ə enməsi ilə baş vermişdir.

Mütləq yoxsulluğun azalması ilə yanaşı nisbi yoxsulluq və qeyri bərabərlik artmışdır ki, bu da daim diqqət mərkəzində olan problemlərdən hesab olunur. Bizim ölkəmizdə əhalinin sosial maddi rifah vəziyyətinin müsbət istiqamətində həlledici amillər sırasına əgər əvvəllər neft sektorunun inkişafı, yüksək gəlir gətirən iqtisadi layihələr, təhsil sistemin gücləndirilməsi, peşəkar ixtisaslı kadrların hazırlanması, regionların inkişaf proqramlarının qəbul olunması, qeyri neft sektoruna yeni sərmayələrin qoyulması, orta və xırda sahibkarlığın inkişafı, orta təbəqənin inkişaf tempinin gücləndirilməsi, maliyyə-kredit, bank-audit, sosial sığorta sisteminin yeni meyarlar əsasında inkişafı və.s daxil idisə, müasir günümüzdə burada bəzi yenilənmələr var.

Respublikamızda son illərdə aparılan islahatlar xüsusilə də, neft kapitalının insan kapitalı ilə əvəz olunması, sosial dövlət anlayışının daha güclü bir təsirə malik olması fikri aktualıq kəsb edir. Sosial maddi rifah səviyyəsi əhalinin müəyyən təbəqələrinə görə fərqlənir. Belə ki, aşağıdakı qruplar yüksək yoxsulluq riski altındadırlar:

- 1) kənd rayonlarında yaşayan aztəminatlı çoxuşaqlı ailələr
- 2) gəliri az, iş yeri məhdudluğu olan böyük ailələr,
- 3) 1-15 yaş arasında olan uşaqlar və 50 və daha yuxarı yaşda olan yaşlılar,
- 4) təsərrüfat rəhbəri qaçqın və məcburi köçkün olan ailələr,
- 5) aşağı təhsilə malik şəxslər.
- 6) əqli və fiziki məhdudluğu olan şəxslər və. Sair.

Sahibkarlığı inkişaf etdirmək, ticarət və ictimai işə müəssisələrini özəlləşdirməyə hazırlamaq üçün şərait yaratmaq hər zaman dövlətin əsas prioritet məqsədlərindən olmuşdur və elə bunun nəticəsi idi ki, 1992-ci ildən etibarən bir neçə Fərman imzalanmışdı. Azərbaycanda sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi, biznes mühitinin əlverişliliyinin artırılması, sağlam rəqabətin formalaşması və bu yolla milli iqtisadiyyatın gücləndirilməsi, sahibkarlıq fəaliyyətinin öncül istiqamətləri və buna müvafiq olaraq güzəştlər sistemi və s. 1992-ci il 15 dekabr tarixli 405 nömrəli “Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında” çıxarılan qanun ilə tətbiq edildi . Daha sonra müxtəlif illərdə dövlət büdcəsindən “kiçik sahibkarlığa investisiya yardımı” adı altında vəsaitlərin ayrılması müsbət addımlardan idi.

1999-cu ildə Azərbaycanın müxtəlif rayonlarında balıq konservi, meyvə konservi, meyvə emalı, meyvə şirələri, tərəvəz konservi, mebel istehsalı, mineral su, plastik məhsul istehsalı, iplik sap istehsalı, dulusçuluq, tikinti materialları (kərpic) istehsalı və poliqrafiya sahəsində fəaliyyət göstərən müəssisələrə ümumi dəyəri 6548.04 mln manat olan layihə çərçivəsində 2097.2 mln manat , 2000-ci ildə ümumi dəyəri 3736,9 mln manat olan layihə çərçivəsində düyü istehsalı, kənd təsərrüfatı maşınlarının ehtiyat hissələrinin istehsalı, yunun ilkin emalı, polipropilen kisələr istehsalı, ərzaq üçün qablar istehsalı, metallaşdırılmış plyonka və sap istehsalı və qarşılıq yem istehsalı sahəsində fəaliyyət göstərən müəssisələrə 1190,0 mln manat vəsait ayrıldı. Həmin il, 2 noyabr tarixli 200 nömrəli Qərarına əsasən isə ümumi dəyəri 2693,83 mln manat olan layihə çərçivəsində faner istehsalı, çini qablara rəsmlərin çəkilməsi, mərmər istehsalı, misgərlik məmulatları istehsalı, sənaye soyuducuları istehsalı və süd məhsulları istehsalı sahəsində fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektlərinə 889,0 mln manat investisiya yardımı göstərildi.

2002-ci ildə Nazirlər Kabineti Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun yaradılmasını planlaşdırmışdı. bu fond ləğv edildi və yerinə İqtisadiyyat Nazirliyinin tabeliyində Sahibkarlığın İnkişafı Fondu quruldu. Ölkədə investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması, sahibkarlığın iqtisadiyyatda yeri və rəqabətliyinin artırılması və s. məqsədlə İqtisadiyyat Nazirliyinin tabeliyində KOBİA qurumu yaradıldı. Bu agentlik və onun ilə əlaqəli şəkildə dövlət xətti ilə xarici dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların Azərbaycanda sahibkarlığın dəstəklənməsi məqsədilə kredit, texniki yardım və ya qrant formasında maliyyələşdirdikləri proqramlar (layihələr) həyata keçirilməyə başlandı. Daha yeni qlobal layihələr nəzərə alınaraq sahibkarlıq sahəsində aparılan islahatlar davam edir. Bu məqsədlə AZPROMO, Aqrar Kredit və İnkişaf Agentliyi, Aqrolizinq və s. mexanizmlər sahibkarlıq sahəsində yaxşı nəticələr əldə etmək üçün yeni inkişaf proqramları hazırlamağa başladılar.

Prezident İlham Əliyev sosial cəhətdən həssas qruplara dövlət sosial xidmətlərinin təqdimatı zamanı vətəndaş məmnunluğunu daim diqqət mərkəzində saxlamaq üçün 9 avqust 2018-ci il tarixli Fərmanına əsasən Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin tabeliyində DOST (Dayanıqlı və Operativ Sosial Təminat) Agentliyinin və “DOST” mərkəzlərinin yaradılması buna bariz nümunədir. Ümumilikdə, Bakıda və respublikanın regionlarında 2019-2025-ci illərdə 31 “DOST” mərkəzinin yaradılması nəzərdə tutulması nəticəsində, həssas qrupların “DOST”una çevriləcək.

Kiçik sahibkarlıq subyektlərinin əsas makro iqtisadi göstəriciləri 2016 və 2017-i illər arasında göstəricilər ilə eyni olmasa da, aralarında çox böyük bir fərqin olmadığı görünür. Ancaq buna baxmayaraq, Azərbaycanın iqtisadi inkişafında kiçik sahibkarlıq subyektlərinin zəruriliyi də danılmaz bir faktdır. Kiçik sahibkarlıq subyektləri 2016-cı ildə 2928,0 milyon manat, 2017-ci ildə isə 3051,9 milyon manat əlavə dəyər yaratmışdır. Kiçik sahibkarlıq subyektləri ölkədəki işsizliyin azaldılmasında da əhəmiyyət kəsb edir. 2016-cı ildə kiçik sahibkarlıq subyektlərində 100,9 min

nəfər, 2017-ci ildə isə 101,9 min nəfər işlə təmin olunmuşdur. Əsas kapitala investisiyalar və məhsul buraxılışı nöqtəyi nəzərindən 2016-cı və 2017-ci illər arasında çox böyük bir fərqin olmaması, əslində belə bir məsələni ön plana qoyur ki, kiçik sahibkarlıq subyektləri iqtisadi inkişafda əhəmiyyət kəsb edir, görülən saysız işlər, keçirilən tədbirlər və həyata keçirilən islahatlar, proqramlar gələcəkdə daha geniş işlərə, planlara yol açacaq.

Bütün bu deyilənləri nəzərə alaraq, belə bir qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycan Respublikasının sosial müdafiə sistemi uzun bir inkişaf yolu keçmişdir. Bu inkişaf yolunu keçməkdə ümummillə lider Heydər Əliyev, Cənab Prezident İlham Əliyevin xüsusi xidmətlərini danmaq olmaz. Bəzi sosial problemlər hələ də qalsa da, amma həlli istiqamətində hələ də işlər davam edir və bundan sonra da davam edəcək. Azərbaycan torpaqlarının işğaldan azad edildikdən sonra yeni bir dövrə qədəm qoymaqladır. İslahatlar 2020-ci ildən sonra daha da intensivləşmiş və müasir xarakter almağa başlamışdır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. "Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı üzrə Dövlət Proqramı" (2004-2008-ci illər)
2. Azərbaycan Respublikasının məşğulluq strategiyası (2006-2015-ci illər) Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2005, N 10, maddə 956
3. Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun aradan qaldırılması üzrə Dövlət Proqramı. 2008-2015, Azərbaycan Respublikası, Bakı. s.7
4. Mürşüdoğ R.İ. Yaşa görə əmək pensiyaları. Bakı, Təknur, 2007
5. Əliyev M.N. İşsizlik müavinəti, "Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri". Elmi məqalələr məcmuəsi. 8-ci buraxılış. Bakı, Adiloğlu, 2004. s. 108-155
6. Qocayev M.A. Sosial müavinətləri anlayışı və təsnifatı. Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi. 16-cı buraxılış. Bakı, 2006, s. 217-219
7. Qocayev M.A. Əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinin anlayışı və növləri. Hüquqi dövlət və qanun. Bakı, 2007, № 12 (114), s.41-45
8. Əliyev M.N. Sosial xidmətin anlayışı və prinsipləri. Keçid dövründə Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi. 12-ci buraxılış. Bakı, Adiloğlu, 2005, s. 158-162
9. Əliyev A.O., Əliyev İ.A., Qasımov N.O. Azərbaycanda bazar münasibətləri şəraitində əhəlinin sosial problemləri. Bakı. 1998, s.89-109
10. Hacıyeva M.A. Sosial xidmətin dövlətin sosial fəaliyyəti ilə nisbəti / Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi. 16-cı buraxılış. Bakı, 2006, s. 184-188

Yeni missiya: milli ideya haqqında düşüncələr

Üzeyir Şəfiyev

Bakı Dövlət Universiteti

“Sosial iş” kafedrasının müdiri,

Sosiologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Xülasə

Məqalədə postmüharibə dövrü Azərbaycanı qarşısında duran başlıcı vəzifələr, strateji yol xəritəsindən bəhs edilir. Burada qeyd olunur ki, postmüharibə dövrünün öz reallıqları var və cəmiyyət artıq qarşısına yeni reallıqlara uyğun vəzifələr qoymalıdır. Təqdim olunan məqalədə posmüharibə dövründə Azərbaycanın yeni milli ideya istiqamətləri, strateji hədəfləri, yeni misiya ilə bağlı əsas fikir istiqamətləri təhlil edilir. Məqalədə xüsusi olaraq vurğulanır ki, Azərbaycan prezidentinin malik olduğu rasionall-leqal lider keyfiyyətləri, ictimai rəyə xüsusi önəm verməsi ölkə qarşısında duran yeni misiyanın realizəsi üçün olduqca əhəmiyyətli amildir. Bu məqalədə müharibədən sonrakı dövr üçün Azərbaycanın sosial dövlət quruculuğu istiqamətində atacağı addımlar, ölkənin global çağırışlara töhvə vermək istiqamətində təşəbbüsləri, habelə dövlətin dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasından bəhs edilir.

JEL: D74, I18 Açar sözlər: milli ideya, siyasət, yeni misiya, qloballaşma, pasionarlıq, rasionall-leqal lider.

Summary

The article talks about the tasks and strategic road map of post-war Azerbaijan. It is noted here that the post-war era has its own realities and the society should set tasks in accordance with the new realities the main ideas are analyzed. The article specifically emphasizes that the rational-legal leadership qualities of the president of Azerbaijan, his special importance to public opinion are very important factors for the realization of the new mission facing the country. This article talks about the steps Azerbaijan will take in the direction of building a social state for the post-war period, the country's initiatives to contribute to global affairs, and the sustainable socio-economic development strategy of the state.

Key words: national idea, policy, new mission, globalization, passion, rational-legal leader.

Giriş

Müharibə bitdi, həm də şanlı zəfərlə. Mübaliğəsiz demək olar ki, bu tarixi Zəfərin bir müəllifi var - gücü və birliyi simvolizə edən “Dəmir Yumruq”. “Dəmir Yumruğun” isə memarı Azərbaycanın mövcud və gələcək inkişaf yolunu peyğəmbəranə uzaqgörənliklə şəkilləndirən Heydər Əliyevin layiqli davamçısı, Azərbaycanın milli-mənəvi dəyərlərini, xalqın daş yaddaşını bütün varlığı ilə öz ruhunda yaşadan, böyük strateq, rasionall-leqal lider İlham Əliyevdir.

Alman sosioloqu M. Veber “Siyasət peşə kimi” əsərində siyasət, milli dövlət, dövlət məmuru anlayışlarına və peşəkar siyasətçi kimdir suallarına cavab axtarmağa çalışmışdır. Məsələn, o, həm peşəkar siyasətçi dedikdə nə başa düşürük sualını qoyur, həm də bu peşəkar siyasətçi kimi fərqlənən şəxslərin əsas xarakteristikasını açıqlayır. O, qeyd edir ki, hər bir peşəkar siyasətçi üçün vacib olan əsas 3 şərt var:

1. Fəalliyət ehtirası (buna pasionarlıq da demək olar);
2. Kənardan baxaraq qərar vermə bacarığı;
3. Məsuliyyət hissənin olması (Beber, 1990).

O, həm də dövlətin rasionallıq idarə edilməsi üçün vacib şərt olaraq dövləti idarə edən şəxsin peşəkar siyasətçi olması olduğunu vurğulayır. O, liderləri, ənənəvi, xarizmatik və rasionallıq olaraq üç qismə bölür. Rasionallıq (məntiqlə, qanunla) idarəçilik tipində bütün hakimiyyət qanununun əsasında qurulur. Veberə görə, bu idarəetmə sistemi məhz qanunun əsasında görə ən davamlı, möhkəm və effektiv idarəetmə üsulu olmaqla, əsasən böyük ölçüsü olan cəmiyyətlər üçün səmərəlidir (Beber, 1990). Qəbul edilən qərarlar düşünülmüş xarakter daşdığından həmişə əksəriyyət tərəfindən qəbul edilir. Rasionallıq-leqal lider tipi təkcə bir dövr deyil, bütün dövrlər üçün ən ideal lider tipidir. Rasionallıq-leqal idarəçilik zamanı cəmiyyətin üzvləri hüquqların dövlət hakimiyyəti tərəfindən qorunduğunu görür, onun bütün göstərişlərini yerinə yetirməyi özlərinin borcu bilirlər. Elə 44 günlük zəfərlə başa çatan Vətən müharibəsində özünün real təcəssümünü tapan “Dəmir Yumruğun” fəlsəfəsində də liderə, onun rasionallıq keyfiyyətinə inam dururdu. Bəli, “Dəmir Yumruq” bir gün, bir ay, bir il ərzində ərsəyə gəlməmişdir. Birinci Qarabağ müharibəsində daxili qeyri sosial-siyasi sabitlik, hakimiyyət uğrunda irrasional savaşa da şərait yaratdığı tarixi ibrət dərsi çıxarmalı olduğumuz acı məğlubiyyətin yaratdığı kütləvi melanxoliyadan xalqı çıxarmaq, azərbaycançılıq məfkurəsini siyasi praktikaya birləşdirici həb, konsolidasiya iksri kimi tətbiq edərək milli həmrəyliyə nail olmaq, ölkənin hərbi imunitetini gücləndirməyə təkan verən iqtisadi əsasları yaratmaq, dövlətin beynəlxalq nüfuzunu qlobal ictimai rəyə təsiretmə səviyyəsinə qaldırmaq kimi tarixi misiyaları həyata keçirmək lazım idi. Bu tarixi misiyaları səbrlə, təmkinlə, addım-addım həyata keçirən böyük tarixi şəxsiyyət Heydər Əliyev son nəfəsinədək çalışdı və yarımçıq qalmış arzularını, o tarixi misiyaları davam etdirməyi əminliklə, müdrikliklə İlham Əliyevə həvalə etdi. Böyük şərəf və ləyaqətlə bu tarixi misiyaları davam etdirən rasionallıq-leqal lider İlham Əliyev müdhiş uğur hekayələrinə imza ataraq tarixi estafeti qəbul etdiyi Böyük Heydər Əliyevin qarşısında, həm də onun sonuncu dəfə xitab etdiyi xalq qarşısında hesabat verdi.

Yeni misiya: milli ideya haqqında düşüncələr

Müasiri olduğumuz tarixi hadisələrin xarakteri belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, müstəqillik dövrü Azərbaycanında baş verən bu tarixi hadisələr həm siyasi metodologiya baxımdan, həm də xronoloji kontent baxımından epoxal xarakter daşıyır. İlk mərhələ yenicə müstəqillik qazanıb kövrək addımlarla irəliləyən ölkəmizin müstəqilliyini qəbul etməyən dövlətlər daxili qarışıqlıq yaradaraq xalqımızı vətəndaş müharibəsinə sürükləyir, digər tərəfdən ölkəmizin ərazi bütövlüyü, suverenliyinə erməni separatizmi ilə qəsd etmişdi. Təbii ki, siyasi, dövlət idarəetmə təcrübəsinə malik olmayan o zamankı hakimiyyət ağır tarixi və geosiyasi şəraitdə müstəqilliyi və suverenliyi qoruyub saxlamaq gücündə deyildi. Ancaq onların ən böyük tarixi addımı böyük dövlətçilik təcrübəsinə malik, dünya siyasətinə bələd olan, xüsusilə də həmin dövrün çağırışına cavab verən xarizmatik siyasi lider Heydər Əliyevi həm də xalqın təkidli və hakimiyyətə dəvət etmələri oldu. Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişi ilə müstəqil Azərbaycan qarşısında ikinci misiya müəyyənləşdi. Bu misiya yuxarıda bəhs etdiyimiz misiya idi ki, onun əsaslarını təcrübəli siyasi xadim H. Əliyev yaratdı, xeyli yol qət etdi və ömür vəfa etmədiyindən misiyaları rasionallıq-leqal lider keyfiyyətini özündə ehtiva edən İlham Əliyevə ötürdü. Bəli, zəfərlə başa çatan müharibə ilə Azərbaycanın ərazi bütövlüyü və suverenliyi bərpa olundu. Ancaq ölkə prezidentinin təbirincə desək”- bu tarixi Zəfəri də bundan sonra daim istismar etmək düzgün olmaz. Çünki birincisi, siyasi nöqtəyi-nəzərdən düzgün olmaz. İkincisi, cəmiyyətdə elə bir sakitləşmə ovqatı da yaradılmamalıdır...” **Bununla da ölkə qarşısında növbəti misiya durmalıdır. Həm də bu misiya qaçılmaz, tələyüklü bir misiya kimi hamımızı düşündürməlidir. Bu misiya nədir? Onu neçə şəkilləndirməliyik? Bununla bağlı**

həmişə ictimai rəyə böyük önəm verən ölkə başçımız İlham Əliyev 10.01.2024-cü il tarixində yerli televiziya kanallarına müsahibəsində açıq mətnlə elmi ictimaiyyətin nümayəndələrinə, sahə mütəxəssislərinə xitab edərək bildirdi:” Bizim əsas milli ideyamız ərazilərimizi azad etmək idi. Yəni, bütün xalq bu ideya ətrafında, bu amal ətrafında birləşmişdi, biz bunu artıq əldə etmişik. Ona görə gələcək inkişafıla bağlı, əlbəttə ki, mənim fikirlərim var və bir çox hallarda onlar həlledici olacaq təbii ki. Ancaq mən istərdim ki, cəmiyyətdə də bu məsələ ilə bağlı diskussiyalar getsin, siyasətçilər, politoloqlar, elm adamları, ziyalılar, yəni, bizim gələcək inkişafımızla bağlı əsas milli ideya və ideyalarımız nə olmalıdır. Bu, bir ictimai müzakirə mövzusu olmalıdır...”

Düzdür, problemin qoyuluşu və bu problemdən irəli gələn baş sual-yolumuz haradır? sualı heç də asan sual deyildir. Həm də nəzərə alsaq ki, bu gün bəşəri meyl qeyri müəyyəndir, ideologiyasızlaşdırılmış, ideologiya böhranı yaşayan dünya evi sakinləri üçün belə bu suala cavab çox çətindir. Çünki bəşəriyyət üçün ümumi ideoloji fond yaradan fikirlər yoxdur artıq. Sovet ittifaqının fiaskosu ilə əslində təkcə ikiqütüblü dünya reallığı aradan qalxmadı, həm də dünya evi qarşısında bir sual yarandı: “... bəs sonra? indi yolumuz harayadır?” Qeyd edək ki, bununla bağlı çoxlu polimikalar başladı. Hər kəsə məlumdur ki, SSRİ süqut edəndən dərhal sonra Rusiyanın sosialist şinelindən çıxıb XIX əsr Rusiya imperiya siyasətinə qayıdışı baş verdi. Əlbəttə, ABŞ başda olmaqla birləşmiş qərb bunu əvvəlcədən bildirdi. Ancaq bu onlar üçün daha dözümlü idi, nəinki cazibədar kommunist ideologiyası ilə genişlənmə təhlükəsi olan Rusiya. Sovetlər ittifaqının fiaskosunu, liberal demokratiyanın geridönüşü olmayan qələbəsi kimi sadələşləklə tarixin sonu kimi dəyərləndirməyə çalışan düşüncə adamları da tapılacaqdı təbii ki. Amma çox keçmədi ki, ABŞ başda olmaqla Qərb cəbhəsində də fəvqəldövlətçilik davranış modeli əsl anaxronizm elementi kimi qıcıq yaratmağa, demokratiya və liberal dəyərlərin sadəcə instrument olduğu faktını ortaya qoydu, ABŞ-ın və qərbin “xeyirxah hegemoniyası” anti-Amerikanizmin, anti-qərbçiliyin güclənməsinə səbəb oldu. Bəli, tezliklə ideologiyalar arasında savaşı Samuel Hantinqtonun 1996-cı ildə ərsəyə gətirdiyi “Sivilizasiyaların toqquşması və yeni dünya nizamının qurulması” kitabında qeyd etdiyi kimi sivilizasiyalar arasındakı qədim münaqişələrlə əvəz olundu. Samuel Hantinqton hətta bu xüsusda bir qədər də irəli gedərək İslam coğrafiyasını “qanlı sərhədlər” kimi xarakterizə etdi (Samuel H.1996). Yeri gəlmişkən F. Fukuyamadan fərqli olaraq, Samuel Hantinqtonun proqnozu tam özünü doğrultmaqdadır, Yaxın Şərqdə və İslam coğrafiyası hüduqlarında baş verən humanitar fəlakətlərə gətirib çıxaran toqquşmalar həm də resurslar uğrunda sivilizasiyalar arasındakı münaqişələrin təzahürləridir.

Baxmayaraq ki, uzun illər Qərbdə düşüncə adamları (əvvəlcə A. Toynbi “Sivilizasiya mühakimə olunur” əsəri, daha sonralar F. Fukuyama “Tarixin sonu, sonuncu insan” əsəri və. s) belə bir ideyanı durmadan tələq edirdilər ki, dünya tarixinin mərkəzində daima əsasən, Qərb dayanmışdır, bu gün də, sabah da Qərb dayanacaq (Fukuyama F. 2007). Ancaq günümüzdə də baş verən geosiyasi hadisələr onu deməyə əsas verdi ki, neoimperializm, neokolonializm və onun müasir formaları üçün ekzotik ideyalar və ideologiyalar sadəcə bir alətdir. Və, bu gün bəşəri meyl qeyri müəyyənlikdə, ünvansız çırpıntılardadır. Belə bir şəraitdə sanki dövlətlər var olmaq uğrunda çaba göstərirlər. Hansı dövlətlər xarici və daxili siyasət vektorlarını pragmatik əsaslarla qurur, kənar təhdidlərə imunitetlidir, təbii ki, onlar var olmaq uğrunda savaşıdan qalib çıxacaqlar.

Qloballaşma şəraitində yabançı dəyərlərdən, onun kosmopolitizmi təbliq edən istiqamətlərindən qorunmaq, cəmiyyətimizin sosial xarakterinə neqativ, aşındırıcı təsir göstərə biləcək tərzləri qəbul etməmək, milli kimliyini, özünəməxsusluğunu saxlamaq, öz kökünə, tarixinə milli-mənəvi dəyərlərinə söykənərək mütərəqqi qlobal çağırışlara cavab vermək mühüm vəzifələr kimi qarşımızdadır.

Əslində, yeni misiyanın, Azərbaycanın yaratdığı mövcud reallıqdan irəli gələn yeni milli ideyanın konturları rəşional - leqal lider, böyük strateq İlham Əliyevin özü tərəfindən şəkilləndirilmiş, təqribi yol xəritəsi hazırlanmışdır. Bu özünü son illər qəbul olunmuş milli prioritetlərlə bağlı strateyi yol xəritələrində, Dövlət Proqramlarında, institusional islahatlarla bağlı prezident sərəncam və fərmanlarında, dövlətin xarici siyasət vektorlarında, dövlət başçımızın proqram xarakterli çıxışlarında aydın şəkildə göstərir. Müstəqillik əldə etdikdən sonra güclü dövlət milli ideyamızın əsas istiqaməti, birinci misiyamız idisə, qalib dövlət növbəti milli ideya istiqaməti və yeni misiya oldu.

Bu gün rifah dövləti yeni misiya milli ideya istiqaməti kimi qarşımızda durmalıdır. Əlbəttə, postmüharibə dövrü Azərbaycanı qarşısında artıq yeni hədəflər müəyyənləşməli, real və potensial təhdidlərə dayanıqlı, hər daim ölkəmizdə "Axil dabanı" axtaran, bəlkə də qaytardılar xülyası ilə yaşayaraq məkirli planlar quran Ermənistan yönümlü qüvvələrə heç bir imkan tanımayan, imzası imzalar içərisində əbədiyaşar bir sosial dövlət nümunəsi göstərmək bizim milli ideyamızın əsas qayələrindən biri olmalıdır. Postmüharibə dövrü Azərbaycanda sosial dövlət, sosial rifah dövləti quruculuğu bir sosial sifariş olmaqla yanaşı, milli ideyamızın əsas prioriteti kimi böyük strateq İlham Əliyevin fəaliyyət hədəflərindən biridir. Müzəffər xalq postmüharibə dövründə ancaq sosial rifah dövlətinə xas bir inkişaf yoluna layiqdir ki, bu yolun özülü artıq qoyulmuşdur. Vətəndaş-dövlət münasibətlərinin ahəngdar inkişaf edəcəyi sosial dövlətdə cəmiyyətin və dövlətin idarədilməsində meritokratik dəyərlər tam tənənəsini qeyd etməli, heç kimin kənarda qoyulmayacağı inklusiv cəmiyyət bərqərar olmalı, Azərbaycan xalqının malik olduğu birlikdən ötə sinerjisini təhdid edə biləcək ayrımcı düşüncələrin bütün qalıqlarını cəmiyyətdən bir nəsnə kimi tarixin arxivinə gömmək qarşıda duran əsas hədəflərdən olmalıdır. Bu vəzifənin böyük bir hissəsini zəfərlə başa çatan Vətən müharibəsi gördü. Hegelin təbirincə desək," küləklər gölləri çürümədən qoruduğu kimi, müharibələr də cəmiyyəti və xalqı deqradasiyadan qoruyur...". Ancaq bu tendesiya davamlı və ardıcıl olmalıdır ki, prinsipcə qurulmaqda olan sosial dövlət bunun öhtəsindən gəlməlidir. Sosial dövlətin sabitliyi, dayanıqlığı müasirlik, güclülük və qanunun aliliyi ehtiva edən hüquqi prinsiplər şərtləri daxilində mümkündür. Sosial dövlət üçün əsas anlayışlardan biri də ədalət anlayışıdır ki, ölkə başçımız bunu bütün uğurlarımızın, gücümüzün açar dəyəri kimi qiymətləndirir. Ancaq "Dəmir Yumruq"lu sosial dövlətin dayanıqlılığı üçün sosial ədalət, bərabər imkanlar və bərabər şanslar, əlçatanlıq, müəssərlik tam təmin olunmalı, sosial bərabərsizliyə imkan tanımamalı, sosial məmnunluğa nail olunmalı, fərdlər kollektiv şüurla özlərini idarə etməyi bacarmalı, cəmiyyət olaraq bütün neqativlərdən arınmalı, katarsis yaşamalı, sosial nəzarət, ictimai qınaq fəal olmalı, xalqın ehtiyaclarını qarşılamaq bilən peşəkar dövlət adamlarının olması və davamlı hazırlanmasından çox şey asılı olacaqdır. İdarəetmə, siyasət peşəkarlar tərəfindən həyata keçirilməlidir. Platonun təbirincə desək, siyasət bir çar sənətidir, seçilmişlərin sənətidir.

Artıq Azərbaycanda hakimiyyətin, dövlət başçısının, liderin bir İlham Əliyev ölçüsü yaranmışdır. Ancaq bu ölçüyə və bu ölçüdən artığına cavabverənləri Azərbaycan adamı öz təmsilçisi kimi görmək istəyəcək. Yeri gəlmişkən bəlkə də qaytardılar sevdası ilə yaşayan Ermənistan yönümlü qüvvələr postƏliyev dövrü Azərbaycanı, postƏrdoğan dövrü Türkiyəsini xam xəyallarla, səbirsizliklə gözləyir. Hərçənd onlar unudur ki, nəyi, nə zaman, necə etməyi gözəl bilən İlham Əliyev strateji düşünür və gələcəyin yol xərtəsini də zərgər dəqiqliyi ilə proqnozlaşdırır, layihələndirir, eyni zamanda onlar həm də unudur ki, Türkiyə-Azərbaycan tandemi təkcə iki liderin iradəsinə bağlı olmayıb, iki vücudda bir can olan xalqlarımızın əzəli, əbədi birliyi,

birlikdəlidir. Hər kəsə məlumdur ki, tarixi zəfərimizlə qəbullanmayan Ermənistan yönümlü qüvvələrin təziyiqinə İlham Əliyev Azərbaycanı səssiz qalmaqda, onları bir sıra hallarda bizə hücum etdiyi öz silahları ilə vurmaqdadır. Ölkə başçımız 10 yanvar 2024-cü ildə yerli telekanallara müsahibəsi zamanı həm də buna işarə edirdi: "biz hər zaman çox ayıq olmalıyıq, çünki bizə qarşı olan hərəkət, dediyimiz bu məsələlərlə bitməyəcək, bundan sonra da davam edəcək. Çünki biz dünya miqyasında çox böyük layları tərptdik. Bəlkə də təhlilçilər görürlər ki, bizim Zəfərimizin bəzi ölkələr üçün fəsadları onlara çox baha başa gəlib. Böyük layları tərptdik biz. Elə bir zəfər çaldıq ki, bu, lokal əhəmiyyətli məsələ deyil. Bu, bir növ beynəlxalq gündəliyin əsas məsələlərinin birinə çevrilibdir. Təbii ki, bizə qarşı olan mənfi münasibət, ənənəvi mənbələrdən gələn mənfi münasibət dayanmayacaq. Ermənistanı silahlandırma cəhdləri bu məqsədi daşıyır ki, bizi daim təziq altında saxlasınlar. Bu, bizi bundan sonra da rahat yaşamağa qoymamaq üçün səylərdir..."

İlham Heydər oğlu Əliyev elə bir şanlı tarixə imza atmışdır ki, onilliklər, yüzilliklər boyu onun əbədiyaşarlığını təmin etməlidir xalqımız. Çünki Azərbaycan tarix boyu permanent keçidərə məruz qalmış, toplum olaraq Sizif əməyi yaşamışdır. Düşünürəm ki, bu anlamda da yeni misiya kimi dövlət olaraq futuristik yanaşmalıyıq. Azərbaycanın orta və uzaq perspektivlərinə. Azərbaycanın gələcəyi proqnozlaşdırılan olmalıdır. Düşünürəm ki, bu misiyani da hazırlayıb həyata keçirmək liderliyin rəşional-leqal keyfiyyətlərini özündə ehtiva edən İlham Əliyevə nəşib olacaq. Çünki müzəffər, sosial rifah dövləti quruculuğu ilə inamla irəliləyən Azərbaycan məhz İlham Heydər oğlu Əliyevin şah əsəridir. Bu elə bir müqəddəs əsərdir ki, daim etibarlı əllərdə olmalıdır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin milli dövlətçilik ideologiyasına çevrilən, milli bayrağımızda əbədiləşən Azərbaycan ictimai fikrinin görkəmli nümayəndəsi, müstəqil milli dövlətçiliyin nəzəri əsaslarının işlənilib hazırlanmasında yaxından iştirak edən Əli bəy Hüseynzadənin türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləmək kimi irəli sürdüyü milli ideya istiqamətləri Cümhuriyyətin tarixi-hüquqi və mənəvi varisi olan bugünkü Azərbaycanın da əsas milli ideya istiqamətləridir. Çünki hər üç istiqamət son dərəcə məntiqi, müdrək və praqmatik olub xalqı daim dinamik, pasionar saxlama gücündədir. 44 günlük zəfərin fəlsəfəsində həm də bu üç istiqamət üzrə əldə etdiyimiz uğurların da mühüm payı oldu.

Bu gün məhz Azərbaycanın təşəbbüsü və ev sahibliyi ilə yaradılan təqribən beş milyon kvadrat kilometrlik, yüz əlli milyon nəfərlik insan kapitalına malik Türk Dövlətləri Təşkilatı geosiyasi alanda real təsir aktoruna çevrilməkdədir. Bu həm də Azərbaycan daxil türk coğrafiyasının təhlükəsizlik çətiri anlamına gəlir. Əlbəttə, sivilizasiyalar toqquşması şəraitində belə bir təhlükəsizlik qalxanının olması həyati mənə kəşb edir.

Digər istiqamət olan islamlaşmaq islam dininin fəlsəfəsindən, onun sosial mahiyyətindən irəli gələn mənəvi-əxlaqi dəyərlər, norma və qaydaları dərk etmək, inam və etiqadı bu əsaslar üzərində qurmağı nəzərdə tutmaqla yanaşı, islam coğrafiyasının konsolidasiyasının əlavə imunitet yaratmasını hədəfləyir.

Üçüncü istiqamət müasirləşməkdir ki, bu da yeniliyə, sosiətal (sosial, iqtisadi, mədəni texnoloji və s.) tərəqqiyə, qlobal çağırışlara açılımi təşviq edir, milləti, toplumu keçmiş tarixi zəfərləri istismar etməməyə, özünəvurgunluq mərəzinə tutulmamağa, tükənmə sindromundan yan keçməyə, hər daim pasionar və güçlü olmağa təhlükəsizlik qarantı kimi son dərəcə əhəmiyyətli və həmişə aktual bir istiqamətdir.

Daim yenilənmə, inkişaf, yeni hədəflər yalnız toplumu, dövləti qüdrətli edə bilər. Ölkə başçımız sözügedən müsahibəsində tam haqlı olaraq bəyan etdi ki, yeni dövrün yeni hədəfləri olmalıdır. Biz yeni dövrə köhnə hədəflərlə gedə bilmərik. Zəfərlə başa çatan müharibədən sonra

cəmiyyəti növbəti hədəflərə istiqamət götürməyə səsləyən dövlət başçısı bununla həm də cəmiyyəti durğunluğa imkan tanımamağa, daim dinamik olmağa dəvət etdi. Pasionar lider xalqı da daim dinamik və pasionar görmək üçün səfərbər edib, cəmiyyət və dövlət qarşısında yeni hədəflər, yol xəritələri, yeni misiya və milli ideya istiqamətləri müəyyənləşdirir. Bu gün dünya evini saran geosiyasi maraqlar konfliktləri şəraitində, neoimperializm, neokolonializm dalağaları gerçəkliyində ölkəsini bu qovğalardan kənar tutmağı bacaran, dünyaya humanist dəyərlər ixrac edən, filantrop mesajlar ötürən, coğrafi və əhali resursları baxımından heç də böyük olmayan Azərbaycanı sülh, barış, əməkdaşlıq, konstruktiv dialoq, bəşəriyyətin taleyüklü məsələlərinin müzakirə olunduğu məkana çevirən müdrik lideri tarixi zəfərlərə imza ataraq dünya siyasi liderlərinin qibtə obyektidir. Artıq dünya Azərbaycan möcüzəsi haqqında danışır, beləliklə də böyük tarixi şəxsiyyət Heydər Əliyevin proqnozlaşdırdığı kimi” Azərbaycan dünyaya günəş kimi doğacaq” gerçəkliyi öz həyatı təsdiqini tapmaqdadır.

Nəticə

Yeni misiya və milli ideyadan danışarkən qeyd etməliyik ki, xalqımızın qarşısında daha bir misiya vardır. Bu İşğaldan azad edilmiş Şərqi Zəngəzur və Qarabağ iqtisadi rayonuna Böyük Qayıdışa tam nail olmaq, eyni zamanda, əzəli, tarixi yurdyerlərimiz olan Qərbi Azərbaycana qayıdışa müvəffəq olmaq, Azərbaycanın qərb rayonları ilə Naxçıvanın qeydşərtsiz əlaqəsini təmin etmək. Eyni əzm və enerji ilə səfərbər olmalıyıq bu tarixi misiyanın həyata keçməsi naminə. Sevindirici haldır ki, bu istiqmətdə xeyli işlər artıq həyata keçirilmiş və öz uğurlu sonluğunu gözləyir. Əminlik ki, birliyimiz və əzmkarlıq sayəsində ona da müvəffəq olacağıq.

Cəmiyyətimizi düşündürən digər məqam postneft dövrü Azərbaycanı haqqında olub, daha çox alternativ enerji mənbələlərini, turizmi inkişaf etdirmək, azad bazar münasibətlərinə əsaslanan, ancaq bununla yanaşı strateji məhsullarını özü istehsal etmə gücünə qabil, yüksək sürət əsrinə uyğun, rəqəmsal cəmiyyət tələblərinə cavab verən, keyfiyyətli insan kapitalına malik, gələcək nəsillər üçün iqtisadi dayanıqlı, rəqabətqabiliyyətli bir ölkə miras qoymaqdır.

İnanırıq ki, böyük strateq İlham Əliyevin şəkilləndirdiyi Azərbaycanı gələcək nəsillər iftixar hissi ilə qəbul edərək yeni misiya və hədəflərlə növbəti nəsillərə ötürəcək və bu dövrü Azərbaycanın şanlı, qızıl dövrü kimi hər zaman xatırlayacaqlar.

Ədəbiyyat:

1. М. Вебер. (1990). Политика как призвание и профессия//М. Вебер. Избранные произведения. М: Прогресс.
2. Тойнби А. (2002). Цивилизация перед судом истории/Пер. с англ. – М.: Рольф, 592 с.
3. Фукуяма, Фрэнсис. (2007). Конец истории и последний человек / Фрэнсис Фукуяма; пер. с англ. М. Б. Левина. — М.: АСТ, — 588 с. — (Philosophy).
4. Huntington, Samuel P. (1996). *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, New York, Simon & Schuster.
5. _Ə. Hüseynzadə (2007) "Seçilmiş əsərləri", "Çaşıoğlu".
6. <https://president.az> view

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadi potensialı və vergitutmanın tətbiq xüsusiyyətlərinin təhlili

Elmi rəhbər: i.f.d., Z.Ş.Paşayev

Magistr: Hacızadə Hüseyn Kamil oğlu (Azərbaycan Universiteti)

hacizad2001@mail.ru

Giriş

Mövzunun aktuallığı. Hazırda işğaldan azad edilmiş post-konflikt zonaların inkişafı, orada iqtisadiyyatın bərpa məsələlərinə dünya dövlətləri tərəfindən xüsusi maraq göstərilir. Müvafiq məsələyə bu cür xüsusi münasibət sülhün, təhlükəsizliyin və inkişafın daim olmasına, sahibkarlıq, investisiya və partnyorluq mühitlərinin genişləndirilməsinə istiqamətləndirilmişdir. Getdikcə daha da təkmilləşdirilən vergi tənzimlənməsi mexanizmləri sahibkarlıq fəaliyyəti sektorunda nailiyyətlərə səbəb olmaqda, davamlı tərəqqi ilə nəticələnməkdə və vacib töhfələr qatmaqdadır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə sahibkarlığın inkişafı istiqamətində vergitutmanın tənzimlənməsi məsələsinin ölkəyə investisiya cəlb, müvafiq məsələ üzrə dünya təcrübəsinin araşdırılması, vergi siyasəti və iqtisadi inkişaf əlaqəsinin təkmilləşdirilməsini analitik təhlilə cəlb etmək, müsbət və mənfi cəhətlərin analizi, müsbət cəhətlərdən nümunə götürərək faydalanmaq, mənfi cəhətləri təhlil edərək neqativ təsirlərdən qorunmağı öyrənmək kimi məqsəd və vəzifələri mövcuddur.

Tədqiqatın obyekt və predmeti. Tədqiqat obyektində özündə işğaldan azad olunan ərazilərdə vergitutmanın təkmilləşdirilməsi konsepsiyasının reallaşdırılmasının istiqamətlərini ehtiva edir. Tədqiqatın predmeti azad olunmuş zonalarda tənzimləmə, təkmilləşdirmə və güzəşt mexanizmləri əsasında sahibkarlığın inkişafı proseduruna əsaslı təsir nəticəsində formalaşan münasibətlərdir.

Tədqiqat metodları. Məqalənin hazırlanmasında müqayisəli-analitik təhlil, analiz, nəzəri təhlil, induksiya, deduksiya, statistik təhlil kimi metodlardan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazası. Tədqiqatda işğaldan azad edilmiş ərazilərin və regionun iqtisadiyyatının bərpa, ərazi sakinlərinin, sahibkar və investorların məmnuniyyətinin təmin edilməsi məqsədilə verilən məlumatlar əsasında dünya alimlərinin, öz sözünü demiş iqtisadçıların və tədqiqatçıların əsərləri, həmçinin, mövzu ilə əlaqədar son trendlərin elmi-analitik və statistik təhlili, Dövlət Vergi Xidməti, Dövlət Statistika Komitəsi və digər müvafiq dövlət orqanlarının hesabatları, müxtəlif dillərdə internet resursları və elmi məqalələrdən əldə edilən statistik məlumatlar təqdim edilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri. Tədqiqat işində məhdudiyyəti mövzuda bəhs edilən regionun kifayət qədər böyük ərazini əhatə etməməsi, Azərbaycanda vergi tənzimlənməsi mexanizminin məlumat bazasının çoxşaxəli olmaması və ölkə təcrübəsində daha öncə yaxın miqyasda oxşar təcrübənin yaşanılmaması kəsb edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. İşğaldan azad olunmuş zonalarda vergitutmanın təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin araşdırılıb öyrənilməsi bu regionun iqtisadi bərpa və

yenidən qurulmasını operativ şəkildə təşkil etməyi, sahibkarlığın yüksək inkişafına nail ola bilməyi özündə əks etdirir.

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktuallığı: İşğaldan azad edilmiş torpaqlarda iqtisadiyyatın və bilavasitə sahibkarlıq fəaliyyətinin bərpası və inkişafı qarşıda duran əsas məsələlərdəndir. Münaqişələrin iqtisadiyyata təsiri və postkonflikt zonalarda sahibkarlığın inkişafı ilə bağlı addımların atılması zəruridir. Bunun əsasında Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş ərazilərində sahibkarlığın inkişafı istiqamətlərinin müəyyən olunması və müvafiq tədbirlər nəticəsində gözlənilən inkişaf göstəricilərinin proqnozlaşdırılması mövzunun aktuallığını qoruyur.

Tədqiqatın məqsədi: Məqalənin hazırlanmasının əsas məqsədi işğaldan azad edilmiş ərazilərdə sahibkarlığın inkişafı, bu xüsusda vergitutmanın tənzimlənməsi istiqamətlərinin öyrənilməsi, həmçinin, bu sahədə dünya təcrübəsinə də nəzər salmaqla perspektivlərin təhlil və nəticələrin əldə edilməsi olmuşdur.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Məqalənin hazırlanmasında nəzəri-təhlil, analiz, induksiya, deduksiya, müqayisəli-analitik təhlil, statistik təhlil və digər metodlardan istifadə olunmuşdur.

Açar sözlər: ÜDM, İnvestisiya, Vergi potensialı, Böyük qayıdış

SUMMARY

Relevance of the research: The restoration and development of the economy and direct entrepreneurial activity in the lands freed from occupation is one of the main issues ahead. It is necessary to take steps related to the impact of conflicts on the economy and the development of entrepreneurship in post-conflict zones. Based on this, determining the directions of development of entrepreneurship in the liberated territories of Azerbaijan and forecasting the development indicators expected as a result of relevant measures maintain the relevance of the topic.

The purpose of the research: The main purpose of the preparation of the article was the development of entrepreneurship in the territories freed from occupation, the study of the directions of the regulation of taxation in this regard, as well as the analysis of perspectives and obtaining results by looking at the world experience in this field.

Used research methods: theoretical-analysis, analysis, induction, deduction, comparative-analytical analysis, statistical analysis and other methods were used in the preparation of the article.

Keywords: GDP, Investment, Tax potential, Great return

Qarabağ və işğal olunmuş ətraf ərazilərimiz tarixi dəyəri, ecazkar təbiəti ilə yanaşı, bir çox sərvətlərə, turizm imkanlarına malikdir və iqtisadi potensialı olduqca yüksəkdir. Bu zonalarımız xammal bazası və emal sənayesi istehsalına görə xüsusilə əlverişlidir. Ermənistanın istismarı nəticəsində regionun infrastrukturunun yox səviyyəsinə endirilməsi həmin ərazilərin

potensiallarının əsas xüsusiyyətlərinə nəzər salındıqda açıq-aşkar görünməkdədir. İşğala kimi ölkə üzrə həmin ərazilər ÜDM istehsalının 24, ət istehsalının 18, süd istehsalının 34 faizini özündə cəmləşdirib. İşğal nəticəsində ölkənin su ehtiyatları çox ciddi şəkildə zərər görüb. Ümumi meşə örtüklü ərazilərin 25 faiz, yəni 280 000 hektarlıq sahəsi işğal olunan torpaqlardan təşkil olunurdu. Düşmən qeyri-qanuni istismar nəticəsində bir çox yeraltı sərvətlərə də yiyələnib. Mövcud statistik göstəricilər proqnoz layihələr haqqında təsəvvürün yaranmasına imkan verir.

1. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə bərpa prosesi fasiləsiz və davamlı şəkildə həyata keçirilməkdədir. “Azərişiq Qarabağda” proyektı üzrə müəssisə işğaldan azad olunmuş ərazilərdə mühim əhəmiyyətli yerlərin enerji təchizatı istiqamətində əhəmiyyətli işlər görür. “Azercell Telekom” MMC də işğaldan azad edilmiş ərazilərdə ilkin olaraq mobil infrastrukturunu və radio baza stansiyalarını quraşdırır. “Nar” və “Bakcell” mobil operatorları da bu istiqamətdə layihələndirmə işlərini tamamlayaraq fəaliyyətlərini göstərməkdədirlər. İqtisadçıların fikirlərinə görə, həmin ərazilərin iqtisadi potensialı ölkə iqtisadiyyatının əsaslı inkişafını bu projelərdən sonra və ÜDM-in dəfələrlə artacağını göstərir. (1 “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinin 2021-2025-ci illər üzrə bərpası və dayanıqlı inkişafı” Dövlət Programı)

Azərbaycanın iyirmi faizə qədər ərazisinin iyirmi yeddi ildən çox bir müddətdə işğal altında olması nəticəsində həmin torpaqların iqtisadi potensialından istifadəsi mümkün olmayıb. Əlbəttə, torpaqların məhsuldarlığının bərpa edilməsi mümkündür və bu məqsədə nail olunur. Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi hazırda qiymətləndirmələrə başlayıb və bu proses davam etdirilir. İşğal olunmuş ərazilər vaxtilə Azərbaycanda istehsal olunan kənd təsərrüfatı mallarının 38-40 %-ni təşkil edirdi.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərə daha çox beynəlxalq qurumların cəlb olunması gözlənilməkdədir. Beynəlxalq təşkilatların müharibədən sonrakı bərpa prosesində iştirak etməsi və bu sahədəki təcrübələri dəyərləndirmək önəmlidir. Qanunvericilik çərçivəsində tenderlər təşkil edilməli və şirkətlər seçilməlidir. Yerli və xarici investorların cəlb məqsədilə güzəştli vergi tətbiq olunmalıdır. Vergi dərəcələrinin müəyyən bir müddət üçün azaldılması və faizsiz kreditlərin təklif olunması, bərpa prosesində effektiv addımlar olaraq görülə bilər. Bu tədbirlər Azərbaycanın işğaldan azad olunan ərazilərdə investisiya mühitinin təkmilləşdirilməsinə və xarici investorların cəlb edilməsinə imkan yaradacaq. Dost ölkələrlə bu sahədə əməkdaşlıq imkanları müzakirə olunur və Türkiyə və İtaliya bu məsələdə xüsusi aktivlik göstərir.

İnvestisiyanın qoyuluşunun mexanizminə görə bir neçə müxtəlif modelli ölkələr vardır. Çilidə yaradılmış Çili Fondu, diaspora üzvlərinin investisiyalarını cəlb edərək innovativ aqrobiznes startuplarına dəstək verir. Həmçinin, "Çili Qlobal" adlı bir platform vasitəsilə ölkədən kənarında yaşayan məşhur sosial media istifadəçiləri ilə əlaqələr quraraq iş projelərinin hazırlanması və maliyyələşdirilməsinə dəstək olur. (*ilk istinad*)

27 noyabr 2001-ci il tarixində kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçıların torpaq vergisindən azad edilməsi məsələsi qanunla tənzimlənmişdir. Həqiqətən də, aqrar sahədə mövcud olan potensial imkanların effektiv şəkildə istifadə edilməsi və kənd təsərrüfatı təyinatlı təbii-iqtisadi resurs ehtiyatlarının optimal şəkildə istifadə edilməsi son dövrlərdə böyük əhəmiyyət daşıyır. Torpaq vergisi digər vergilərdən fərqlənir. Belə ki, həmin vergi təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrindən asılı olmayaraq sabit şəkildə ödənilir.

2. “Böyük Qayıdış” proqramının icrası üçün ərazilərdə infrastrukturun inkişaf etdirilməsi vacibdir. Bu infrastruktur, əhali üçün layiqli və təhlükəsiz yaşayış şəraiti yaratmağı, binaların tikilməsi və xidmətlərin təmin edilməsi kimi addımları əhatə etməklə yanaşı,

torpaq sahələrinin mənimsənilməsi və onların kənd təsərrüfatı sektorunda effektiv istifadəsi üçün uyğun şəraitin yaradılmasını həm dəstəkləyir, həm də ərazilərin gözəl mühitə çevrilməsini nəzərdə tutur. “Böyük Qayıdış” proqramı kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafına və bölgədə əhali tərəfindən səmərəli şəkildə istifadə olunan ərazilərin keyfiyyətli şəkildə inkişaf etməsinə yönəldilir. Bu, bölgədə yaşayan insanlara daha yaxşı sosial və iqtisadi şərait yaratmağı, ərazilərin turizm potensialını artırmağı və yerli iqtisadiyyatın tərəqqisini təmin etməyi hədəfləyir. Əhatə olunan ərazilər proqram vasitəsilə daha cazibədar və yaşanılaacaq yerlər halına gəlməlidir. Məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün dövlət-özəl tərəfdaşlığı ən yüksək səviyyədə təmin edilməlidir. Dövlət və özəl sektor arasında iş birliyi və tərəfdaşlıq mövcud imkanları daha effektiv şəkildə istifadə etmək üçün əsaslı bir vasitədir. Tərəfdaşlıq çərçivəsində, dövlət müvafiq tədbirlər və stimullar vasitəsi ilə özəl sektora dəstək olmalıdır. Bu dəstək, maliyyələşdirmə, vergi güzəştləri, infrastrukturlaşdırma və texniki yardım kimi formada ola bilər. Dövlətin özəl sektora lazım olan imkanları yaratmaq üçün düzgün qaydada qanunvericilik, təşviqatlar və mütəmadi mehribanlıq tədbirləri tətbiq etməsi vacibdir. Burada da əsas hədəf tez bir zamanda ölkənin ümumi iqtisadiyyatında regionun payını işğaldan əvvəlki səviyyəyə çatdırmaqdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti işğaldan azad edilmiş bölgələrdə iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi məqsədilə 10 dekabr 2021-ci il tarixində normativ-hüquqi akt imzalamışdır. Belə ki, müvafiq ərazilər üzrə iqtisadi inkişafının təmin olunması məqsədilə gömrük rüsumları və vergilərə güzəşt mexanizmlərinin tətbiq edilməsi və investisiya təşviqi sənədinin alınması prosesinin sadələşdirilməsi istiqamətində addımların atılması məqsəduyğun hesab edilmişdir. Sözügedən istiqamətlər üzrə məlumatların növbəti üç ay ərzində Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinə tapşırıqlar verilmişdir 2.. (1 “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinin 2021-2025-ci illər üzrə bərpası və dayanıqlı inkişafı” Dövlət Proqramı)

1. Hazırda sənaye parklarında bəzi güzəştlər mövcuddur. Burada fəaliyyət göstərəcək olan sahibkarlar vergi, gömrük, infrastruktur təchizatı, icarə haqqları, fəaliyyət prosedurlarının sadələşdirilməsi və istehsalat xidmətlərinin təşkili ilə bağlı güzəştlərdən istifadə edə bilərlər. Bu tədbirlər, işğaldan azad edilmiş bölgələrdəki sənaye parklarında fəaliyyət göstərən hüquqi şəxs və fərdi sahibkarların inkişafını və böyüməsini dəstəkləyəcək (<https://www.taxes.gov.az>).

Dünya təcrübəsi üzrə baxıldığında İraq, Xorvatiya, Kosova və s. ölkələr post-konflikt bölgələrdə iqtisadi durumun bərpasında çoxsaylı çətinliklərlə üzləşirlər. Bu ölkələr müharibədən sonra diqqətli bir inkişaf prosesi tələb edir və digər inkişaf etmiş ölkələrə nisbətən daha çox çətinliklərlə rastlaşır. Bu problemlərə misal olaraq, iqtisadi geriləmə, yüksək inflyasiya dərəcəsi, maliyyə defisiti, böyük məbləğdə borc yüklülükleri, yoxsulluğun və işsizliyin artması, zədə görmüş infrastruktur, tikililər, mədəni abidələr, sosial təşkilatları göstərə bilərik. Azərbaycan isə düzgün idarəetmə, təhlükəsiz valyuta ehtiyatları və qeyri-neft sektorunun inkişafı sayəsində bu problemlərlə qarşılaşmadan bərpa prosesini sürətləndirə bilmiş bir örnək olaraq qeyd edilə bilər. Ölkəmiz planlı iqtisadi siyasət və effektiv idarəetmə tədbirləri sayəsində bərpa və inkişafı daha səmərəli şəkildə həyata keçirir. Bu, iqtisadiyyatın sürətlə bərpa olunmasını və potensial problemlərin öncədən idarə olunmasını təmin edir.

Qarabağda reallaşdırılmaqda olan fəaliyyətlərin qısa zamanda ÜDM (Ümumi Daxili Məhsul) artımına müsbət təsirinin gözlənilməsi realdır. Covid-19 pandemiyası 2020-ci ildən başlayaraq dünya üzrə bir çox ölkələrdə iqtisadi geriləmələrə səbəb olmuşdur və Azərbaycan da bundan təsirlənmişdir. Ölkədə ÜDM-in həcmində geriləmə yaşanmışdır. Lakin növbəti il üzrə ÜDM həcmində müsbət bir dəyişiklik müşahidə edilmişdir. Göstəricilər 2019-cu və 2020-ci illər ilə müqayisədə müvafiq olaraq 11 mlrd AZN və 20.4 mlrd AZN daha çoxdur. Bu, iqtisadi bərpa və canlanmanın bir işarəsidir. Qarabağdakı tədbirlər, ictimai infrastrukturların inkişafı, tikinti sektorunda genişmiqyaslı layihələr və s. kimi faktorlar, ÜDM-in artmasında əhəmiyyətli bir rol oynaya bilər. Bununla birlikdə, konkret artım təşkilatların və idarəetmənin təşkilatlanmasına və həyata keçirilməsinə bağlı olacaq və müəyyən bir dövrə yayılacaq. ÜDM artımının gözlənilən olması, iqtisadi inkişaf və sürətlənən bərpa prosesinin bir göstəricisidir. Lakin bu nəticələr effektiv idarəetmə və strateji yönəltmə ilə dəstəklənməlidir (<https://www.stat.gov.az/>).

İqtisadçıların təhlillərinə əsaslanaraq, azad olunmuş bir region olan Qarabağda həyata keçirilən bərpa və quruculuq işləri nəticəsində ÜDM (Ümumi Daxili Məhsulun) həcmi üzrə 4,0% artım proqnozlaşdırıla bilər. Bu proqnoz iqtisadi bərpa və inkişaf prosesinin ölçülərindən biridir və regionun iqtisadiyyatının potensialını göstərə bilər (<https://www.stat.gov.az/>).

İşğaldan azad edilmiş ərazilərimizdə iqtisadi inkişafın sürətli şəkildə həyata keçirilməsi və regionun iqtisadi reintegrasiya prosesinin təmin edilməsi məqsədilə, aşağıda təklif olunan iqtisadi stimullaşdırıcı tədbirlər investorlar və sahibkarlar üçün maraqlıdır:

- Mənfəət vergisi güzəştəri: İşğaldan azad edilmiş ərazilərə investisiya qoyan yeni yaradılacaq kapital tutumlu istehsal müəssisələri üçün mənfəət vergisi üzrə güzəştlər verilməsi təşviqedicidir. Bu, investorlara daha yüksək gəlir marjları və geri qaytarılma perspektivləri təmin edəcək və yeni yatırımları cəlb edəcəkdir.
 3. Dövlət torpaqlarının icarə güzəştəri: Dövlət torpaqlarının icarəsi üzrə 7 illik bir müddətdə verginin 50 faizinə güzəşt verilməsi icarəçilər tərəfindən maraqla qarşılanılacaq. Bu, ərazilərdə fəaliyyət göstərən şirkətlərə maliyyə resurslarının qənaət edilməsi və uzunmüddətli perspektivdə stabil maliyyə strukturlarının yaradılmasını təmin edəcəkdir (*Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. Bakı, 2024*).
 - Dividend vergisindən azad edilmə: Yeni yaradılacaq iş yerləri və xarici investisiyalı hüquqi şəxslərin səhmdarları (payçıları) üçün işğaldan azad edilmiş ərazilərdə fəaliyyət göstərən şirkətlərdə əldə edilən dividendin vergidən tam azad edilməsi sahibkarlarda maraqlıdır. Bu tədbir investisiyaların mənfəətliliyini və effektivliyini artıracaq, investorların regiona olan marağını və investisiya axınını vərdişləndirəcəkdir.
 4. Sahibkarlara Qarabağda fəaliyyət göstərmələrinə səbəb olacaq motivasiya xarakterli vergi təşviqləri verilməkdədir. 2023-cü ilin yanvar ayından etibarən post-konflikt ərazilərin rezidentləri mənfəət və gəlir vergisindən 10 il müddətinə azad edilib. Əlavə olaraq, azadolmalar torpaq, əmlak vergisi və sadələşdirilmiş vergiyə də aid edilir. Bundan başqa, həmin ərazilərdə ƏDV ödəyicisi olan rezidentlər eyni müddətdə mal nomenklaturalarına daxil olan texnika, avadanlıq və xammalın idxalı üzrə əlavə dəyər vergisindən də azaddır. ƏDV-dən azad hesab edilən fəaliyyətlərin və mal nomenklaturasının təsdiqli siyahılandırılması planlanır. Eyni zaman müddətində ərazilərin rezidenti olan müəssisələrin təsisçiləri dividend vergisindən azad edilir. Bu ərazilər üzərində iqtisadi fəaliyyətin canlandırılması məqsədilə əlavə təşviqlər də reallaşdırılmaqdadır. İşğaldan azad edilmiş ərazilər turizm potensialına sahib olduğundan, turizm sektorunda nəzərdə tutulan geniş güzəştlərə əlavə olaraq, mehmanxana ödənişləri üzrə tutulan ƏDV-nin

nağdsız hissəsinin 30%-i, nağd hissənin isə 5%-i də geri qaytarılacaq. Bu məsələ həmin ərazidəki iş adamları ilə birlikdə vətəndaşların da marağını artıracaqdır. (*Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. Bakı, 2024*)

5. Azadolmaların bəzi sahələrə şamil edilməyəcəyinin nəzərə çatdırılması mühümdür. Bunlara maliyyə, avtomobillə yükdaşıma və dövlət büdcəsi hesabına podratçıların mal və xidmətləri təqdim etməsi kimi fəaliyyətlər aiddir. İşğaldan azad edilmiş ərazidə istehsal fəaliyyəti həyata keçirən rezident podratçılar isə istisna hesab edilir. Ümumilikdə, Vergi Məcəlləsində edilmiş dəyişikliklər işğaldan azad edilmiş ərazilərdə ticarət, xidmət, istehsal, tikinti sektorları, hasilat sənayesi və digər subyektləri əhatə edən reallaşan bütün sahələrə vergi güzəştləri tətbiq edilməsinə imkan verir (*Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. Bakı, 2024*)

NƏTİCƏ

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə sahibkarlıq fəaliyyəti üzrə vergitutmanın təkmilləşdirilməsi istiqamətində aşağıdakı nəticə və təkliflər məqbul hesab edilir:

- Vergi güzəştlər və vergi tənzimlənməsi xüsusi mülkiyyətçilərin və investorların sayını artırır ki, bu da siyasi sabitliyin təminatçısı olan bir təbəqə formalaşdırma bilər;
- Güzəşt və dəstək tədbirləri hazırlanarkən qoyulan vəsaitin daha tez qaytarılması, inhisarçılığın aradan qaldırılması və rəqabət mühitinin daha da yaxşılaşdırılması məsələləri nəzərə alınmalıdır;
- Vergi ödəyiciləri və vergi orqanları olmaqla, maraqlı tərəflər arasında əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi vergitutma ilə bağlı problemləri müəyyən və həll etməyə kömək edə bilər;

ƏDƏBİYYATLAR

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitutsiyası
2. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. Bakı, 2024
3. “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinin 2021-2025-ci illər üzrə bərpası və dayanıqlı inkişafı” Dövlət Proqramı
4. “Azərbaycanın vergi jurnalı”-nın 2011-2013-cü illər üzrə nömrələrinin materialları
5. Allahverdiyev H.B., Qafarov K.S., Əhmədov Ə.M. (2002). İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi. Bakı: “Nasi”, 447 s.
6. Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi. “Vergi orqanlarında kommersion qurumlarının dövlət qeydiyyatının aparılmasına dair” Metodiki Göstəriş”
7. Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi (2012). Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri Azərbaycan. Statistik məcmuə Bakı.
8. Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycanın regionları. Statistik məcmuə. Bakı, 2020, 828 s.
9. <https://president.az>
10. <https://www.taxes.gov.az>
11. <http://www.science.gov.az/news/open/15789>

Восстановление Карабаха и защита окружающей среды

доц. Джавадзаде Хайям Натиг оглы

xaуyam1984@mail.ru

Загатальский филиал Азербайджанского государственного экономического университета

РЕЗЮМЕ

В настоящее время на освобожденных от оккупации территориях Азербайджанской Республики, в том числе в регионах, входящих в Карабахский экономический район, ведутся масштабные восстановительные и строительные работы. В рамках приоритета чистой окружающей среды и «зеленого роста» страны реализуется стратегия социально-экономического развития на 2021-2030 годы, а также предпринимаются важные шаги по борьбе с последствиями изменения климата. Карабах, Восточный Зангезур и Нахчыван были объявлены зонами зеленой энергетики, и в целях экологической устойчивости реализуются инновационные проекты восстановления. В целях обеспечения развития нефтяного сектора и охраны окружающей среды в рамках законодательства осуществляется экологический мониторинг, особое внимание уделяется экологической безопасности хозяйственной деятельности. Можно сказать, что вопрос охраны окружающей среды всегда находится в центре внимания руководства страны.

Экотуристический потенциал Карабахского региона вместе с его природными богатствами и историческими памятниками создает благоприятную основу для развития устойчивого сельского хозяйства. Государственная программа «Великое возвращение» направлена на создание современной инфраструктуры, развитие туризма и социально-экономической интеграции в регионе. Азербайджан привержен разработке стратегий развития, адаптированных к глобальным вызовам, с учетом международного опыта.

Ключевые слова: окружающая среда, зеленый рост, устойчивая энергетика, экосистема, экотуризм.

SUMMARY

Environmental protection and its efficient use have a unique role in ensuring a healthy lifestyle for people. Theoretical justification and determination of practical importance of existing natural resources in our republic is distinguished by its relevance.

As one of Azerbaijan's five national priorities for socio-economic development until 2030, it has been defined as a "country of clean environment and green growth". In accordance with that priority, work is being done to improve the environment, restore and increase greenery, and ensure efficient use of water resources and sustainable energy sources.

In the Republic of Azerbaijan, a socio-economic development strategy is being prepared within the framework of the "Clean environment and green development country" priority for

2030, and important measures are being implemented to combat the consequences of climate change. Karabakh, Eastern Zangezur and Nakhchivan have been declared green energy zones, and innovative restoration projects are being implemented for the purpose of environmental sustainability. In order to ensure the development of the non-oil sector and environmental protection in Azerbaijan, environmental monitoring is carried out within the framework of legislation, and special attention is paid to the environmental safety of economic activity. The ecotourism potential of the Karabakh region, together with its natural beauty and historical monuments, creates a favorable basis for the development of sustainable agriculture. The State's "Great Return" Program aims to build modern infrastructure in the region, develop tourism and socio-economic integration. Azerbaijan is committed to developing development strategies adapted to global challenges, taking into account international experience.

Key words: environment, green growth, sustainable energy, innovative approaches, ecosystem, ecotourism.

Введение

Как надежный и ответственный член международного сообщества, Азербайджанская Республика вносит свой вклад в борьбу с последствиями изменения климата в мире. «Азербайджан 2030: Национальные приоритеты социально-экономического развития», утвержденные Указом Президента Азербайджанской Республики от 2 февраля 2021 года, определяют перспективы социально-экономического развития нашей страны на 10-летний период. (Азербайджан 2030: Национальные приоритеты социально-экономического развития, 2021). Одним из приоритетов, которые должны быть реализованы в этом документе, является преобразование нашей страны в страну с чистой окружающей средой и страной «зеленого роста». Этот приоритет также имеет особое значение в направлении реализации обязательств, вытекающих из «Преобразования нашего мира: Повестка дня устойчивого развития до 2030 года» Организации Объединенных Наций.

Учитывая масштабы глобальных изменений климата, значительное место должно быть уделено применению экологически чистых технологий, должно поощряться использование чистых источников энергии, переработка отходов и восстановление загрязненных территорий. Это станет важным вкладом в усилия, предпринимаемые в направлении поддержания выбросов газов, создающих отопительный эффект, на уровне, соответствующем международным стандартам.

Наряду с перспективным экономическим развитием страны будет обеспечено здоровье окружающей среды, быстрое восстановление и увеличение зеленых насаждений, эффективное использование водных ресурсов и устойчивых источников энергии.

В рамках этого приоритета в стратегический период предусматривается эффективная реализация двух целей, таких как качественная экологическая среда и зеленое энергетическое пространство.

Освобожденные от оккупации Карабах и Восточный Зангезур, а также Нахчыванская Автономная Республика объявлены зонами зеленой энергетики. В процессе масштабного восстановления и реконструкции на этих территориях охрана окружающей среды является приоритетом и находится в центре внимания руководства страны. На территориях

применяются инновационные подходы, такие как «умный город» и «умная деревня», восстанавливается экосистема. (Указ Президента Азербайджанской Республики о разработке концепции «Умный город» и «Умная деревня», 2021 год)

Оценка воздействия на окружающую среду

Здоровье человека, являющееся ценнейшим мировым ресурсом, считается важнейшим экономическим и социальным потенциалом общества, а одним из основных факторов, влияющих на устойчивость трудовой деятельности, является окружающая среда.

С момента обретения независимости Азербайджанское государство реализует важные проекты, направленные на снижение зависимости страны от нефтяного фактора и обеспечение развития ненефтяного сектора. Выгодное географическое положение, богатые природные ресурсы, разнообразие климата создают благоприятную основу для устойчивого развития во всех сферах.

Правила государственного мониторинга окружающей среды и природных ресурсов определяются положением, утверждаемым соответствующим органом исполнительной власти. Мониторинг окружающей среды осуществляется и на предприятии (производстве). Здесь предполагается, что юридические лица (природопользователи) обязаны осуществлять мониторинг экологического предприятия (производства), фиксировать и отчитываться о воздействии их экологически опасной хозяйственной деятельности на окружающую среду.

Также средства измерений, используемые при экологическом мониторинге предприятий (производств), должны соответствовать требованиям стандартизации и метеорологии. Отчет о показателях мониторинга предприятия (производства) представляется соответствующим органам исполнительной власти Азербайджанской Республики в области охраны окружающей среды в согласованные с ними сроки.

Основными принципами проведения экологической экспертизы и экологической экспертизы являются:

- экологическая опасность любой планируемой хозяйственной деятельности;
- обязательная экологическая экспертиза перед реализацией объекта;
- комплексная оценка воздействия хозяйственной деятельности на окружающую среду;
- обязательный учет экологической безопасности при проведении экологической экспертизы;
- точность и объем данных;
- свобода экспертизы;
- научная обоснованность, объективность и законность экспертных связей;
- прозрачность, учет общественного мнения, участие общественных организаций;
- ответственный подход участников экспертизы к ее проведению и качеству.

Направления использования природных и культурных богатств Карабаха

В результате реализации государственных программ социально-экономического развития регионов Азербайджанской Республики, принятых в целях обеспечения устойчивого развития городов и районов Азербайджанской Республики, городов, поселков и сел кардинально изменились, увеличился экономический потенциал регионов, улучшилась инфраструктурная обеспеченность, качество услуг, предоставляемых населению, повысилось благосостояние населения.

В результате целенаправленной политической и экономической деятельности, проводимой в направлении развития Азербайджана, а также перевооружения армии, наши территории, оккупированные Арменией, почти 30 лет были освобождены от оккупации. Под руководством Главнокомандующего господина Ильхама Алиева наша армия восстановила территориальную целостность Азербайджана в 44-дневной Отечественной войне. Президент Азербайджанской Республики господин Ильхам Алиев подписал указ от 7 июля 2021 года в целях развития наших территорий, освобожденных от оккупации, и их интеграции в экономику страны, а также повышения эффективности плановой работы в других экономических регионах. Согласно указу, в стране была проведена новая регионализация и выделены 14 экономических районов: Баку, Абшерон-Хызы, Губа-Хачмаз, Нагорно-Ширван, Шеки-Загаталы, Миль-Муган, Центральный Аран, Ширван-Сальян, Гянджа-Дашкасан, Газах-Товуз, Карабах, Восточный Зангезур, Лянкяран-Астара и Нахчыван. («О новом разделении экономических районов в Азербайджанской Республике» Указ Президента Азербайджанской Республики, 2021 г.)

Карабахский экономический район является самым крупнейшим экономическим районом Азербайджана по территории, она составляет 9,99 тысячи квадратных километров, что равно 11,5% всей территории Азербайджана. Численность населения Карабахского экономического района составляет 7,3% общей численности страны. Крупнейшим из административных районов, входящих в экономический район, является Агджабединский район по территории, а Агдамский район – крупнейший по численности населения (таблица).

Изображение: Карта Карабахского экономического района

Таблица: Площадь, население и плотность Карабахского экономического района и

входящих в него административно-территориальных единиц

Названия административно-территориальных единиц	Площадь, тыс. кв. Км	Численность населения на 01.01.2024, тыс. человек	Плотность населения по состоянию на 01.01.2024 (1 кв. км, чел.)
Карабахский экономический район - всего	9,99	741,3	74
в том числе:			
город Ханкенди	0,01	4.4	440
Агджабединский район	1,76	136,1	77
Агдамский район	1.09	179,8	165
Агдеринский район	1,66
Бардинский район	0,95	156,9	165
Физулинский район	1,38	130,8	95
Ходжалинский район	0,93	15,4	17
Ходжавендский район	1,51	12.3	8
Шушинский район	0,29	25.1	87
Тертерский район	0,41	80,5	196

Источник: Государственный комитет статистики Азербайджанской Республики. 30.10.2024.

<https://www.stat.gov.az/source/demografy/>

16 ноября 2022 года Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев подписал указ об утверждении «I Государственной программы по великому возвращению территорий, освобожденных от оккупации Азербайджанской Республики». В Государственной программе указаны восстановительные и строительные работы, проводимые на территориях, освобожденных от оккупации, и сложившаяся ситуация, намеченные к достижению цели и соответствующие им целевые индикаторы, приоритетные направления Государственной программы, вопросы возвращения населения на родные земли, отражены ожидаемые результаты, управление вероятными рисками, выполнение соответствующих задач, источники финансирования и меры, которые необходимо реализовать. При подготовке Государственной программы были учтены передовой международный опыт, стратегические тенденции развития в этой сфере, социально-экономический потенциал освобожденных территорий и современные вызовы мировой экономики. (Об утверждении «I Государственной программы по великому возвращению

территорий, освобожденных от оккупации Азербайджанской Республики». Указ Президента Азербайджанской Республики, 2022 г.)

«Первая государственная программа великого возвращения», запущенная президентом Ильхамом Алиевым в ноябре 2022 года, отражает план, охватывающий период с 2022 по 2026 годы по восстановлению и развитию освобожденных регионов Азербайджана. В сферу госпрограммы входят территории, входящие в Карабахский и Восточно-Зангезурский экономические районы. (Об утверждении «I Государственной программы по великому возвращению территорий, освобожденных от оккупации Азербайджанской Республики». Указ Президента Азербайджанской Республики, 2022 г.)

Одним из основных моментов программы является акцент на устойчивом развитии: проекты возобновляемых источников энергии и методы зеленого строительства интегрированы в усилия по реконструкции. Новые энергетические объекты, такие как гидроэлектростанции и подстанции, газопроводы и трубопроводы, находятся на разных стадиях развития в Карабахском и Восточно-Зангезурском регионах. Эти объекты необходимы для устойчивого экономического развития и обеспечения устойчивого доступа к энергии.

Программа также затрагивает важнейшую социальную инфраструктуру. Например, правительство инициировало строительство школ, больниц и жилых домов для размещения семей репатриантов. Значительные инвестиции были сделаны в операции по разминированию, чтобы сделать землю безопасной для жителей и сельского хозяйства: на данный момент расчищено почти 100 000 гектаров земли. Международные аэропорты были построены в Физули и Зангилане для обеспечения сообщения, а дополнительные аэропорты и железнодорожные линии запланированы для повышения доступности.

«Великое возвращение» — это многогранная попытка восстановить эти земли, основанная на национальной приверженности культурному и экономическому возрождению и стратегическому видению, которое соответствует международным стандартам постконфликтного восстановления. Ожидается, что программа не только восстановит социальную и экономическую жизнеспособность освобожденных территорий, но и будет способствовать региональному влиянию и долгосрочной экономической стабильности Азербайджана.

Этот регион отличается уникальностью своих культурных, этнографических, флоры и фауны, археологических и природных памятников. Создание на этих территориях горного ботанического сада, как в случае с Батумским ботаническим садом, может внести большой вклад в развитие территории. На территории имеется своя красочная растительность, редкие растения, преимущественно лесная растительность. Вышеперечисленное благоприятствует достижению устойчивого развития региона за счет производства ряда экологически чистой сельскохозяйственной продукции. (Билалов, Аскеров, Гюльалиев, Адилоглу, 2011, с.56-58)

С начала 1990-х годов все эти возможности были уничтожены в результате злонамеренного умысла армян против Азербайджана и политики агрессии. В ходе почти 30-летней оккупации Нагорный Карабах и прилегающие регионы, в том числе

Шуша, были разграблены. Памятники истории и культуры, а также природные ресурсы были полностью уничтожены. (Хумбатов, 2024 г.)

Площадь Карабахского экономического района составляет 9,99 тысячи квадратных километров, а численность населения по состоянию на 1 января 2024 года составила 741,3 тысячи человек. (Государственный комитет по статистике Азербайджанской Республики, 2024 год) В него входят Агджабединский, Агдамский, Бардинский, Ходжалинский, Ходжавендский, Физулинский, Шушинский, Тертерский административные районы, города Ханкенди и Шуша. Карабах расположен между Восточно-Зангезурским, Миль-Муганским и Центрально-Аранским экономическими районами. На юге государственная граница с Ираном проходит по реке Араз.

В 2020 году, через 28 лет после оккупации наших святынь земель, справедливость восторжествовала. Азербайджанская армия изгнала врага из Карабаха, а также Шушу, его венец. Территориальная целостность нашей страны уже обеспечена. В наших городах, районах и селах, освобожденных от оккупации, в том числе в Шуше, очень быстро ведутся строительные-восстановительные работы. (Новости АПА, 2023)

Как только Карабах был освобожден от оккупации, сразу же начались работы по восстановлению и реконструкции, что показывает, что в ближайшие несколько лет на наших освобожденных землях будет развиваться туризм, и эта территория займет одно из важных мест в возрождении этих территорий. . В целом прогнозируется, что к 2025 году освобожденные территории посетят около миллиона местных и иностранных туристов. (Гумбатов, Каримов, Гапагов и Джавадзаде, 2021 г.)

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В Азербайджанской Республике в целях эффективного использования окружающей среды и обеспечения устойчивого развития страны хозяйственная деятельность, связанная с использованием существующих природных ресурсов, должна осуществляться в соответствии с законодательством. (Хумбатов, 2024 г.)

Мы считаем, что страны мира, в том числе и Азербайджан, должны обратить внимание на формирование соответствующих политических инструментов и механизмов на фоне этих вызовов, выявленных международными организациями в ходе подготовки краткосрочных, среднесрочных и долгосрочных стратегий развития, связанных с экологическими проблемами. защита. Также в этом направлении большое значение имеет проведение международного анализа и определение глобальных вызовов с точки зрения обеспечения функционирования отношений между государствами, определения потребностей развития и направлений совершенствования регулирования.

Карабах имеет большой потенциал для экотуризма благодаря своей природной красоте и окружающим природным ресурсам. Экотуризм – это вид туризма, основанный на принципах защиты природной культуры, биологического разнообразия и продолжения его использования. В Карабахском экономическом районе туристам должно быть предложено качественное знакомство с природными красотами с

учетом центров экологического туризма, природных дорог, природоохранных территорий, природных достопримечательностей, а также принципов охраны и использования природы.

Также история и культурное богатство района, памятники культуры, национальные парки, архитектура. структуры и другая инфраструктура должны быть восстановлены, а новая современная светская инфраструктура должна быть создана, используя существующий потенциал.

Литература

1. Указ Президента Азербайджанской Республики о разработке концепции «Умный город» и «Умная деревня» (19 апреля 2021 года) <https://president.az/az/articles/view/51179>
2. Государственный комитет статистики Азербайджанской Республики. <https://www.stat.gov.az/source/demografy/30.10.2024>.
3. **«О новом разделении экономических районов в Азербайджанской Республике»** Указ Президента Азербайджанской Республики. 7 июля 2021 г. <https://e-ganun.az/framework/47788>
4. **Об утверждении «I Государственной программы по великому возвращению территорий, освобожденных от оккупации Азербайджанской Республики».** Указ Президента Азербайджанской Республики. 16 ноября 2022 г. <https://e-ganun.az/framework/52757>
5. Билалов Б.А., Аскеров А.Т., Гулалиев Ч.Г. Адилоглу (2011) «Экологический туризм»
6. Хумбатов Ю.А., Каримов Ф.К., Капагов В.Ф., Джавадзаде Х.Н., (2021) Организация туристической отрасли, Учебник, Баку
7. Гумбатов Ю.Е. (2024) Учебник «Туристическая политика и планирование», Баку.
8. Новости АПА (2023) //Прошло 20 лет со дня первого избрания Ильхама Алиева президентом Азербайджана// <https://en.apa.az/domestic-policy/20-years-pass-since-ilham-aliiev-was-elected> -президент-Азербайджанской-Республики-на-первый-срок-414210